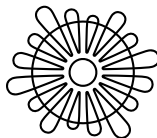

CROATICA et SLAVICA IADERTINA

VOL. 21/2

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Lena Mirošević (predsjednica / *Chair*)

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA / *Editor in Chief*
Miranda Levanat-Peričić

ZAMJENICA GLAVNE UREDNICE / *Deputy Editor-in-Chief*
Marina Radčenko

IZVRŠNA UREDNICA / *Executive Editor*
Eugenija Čuto

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*

Marijana Bašić (Zadar), Gordana Čupković (Zadar), Eugenija Čuto (Zadar), Sandra Hadžihalilović (Zadar), Kornelija Kuvač (Zadar), Miranda Levanat-Peričić (Zadar), Krystyna Pieniążek-Marković (Poznań), Antonia Pintarić (Zadar), Marina Radčenko (Zadar), Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

ZNANSTVENI SAVJET / *Scientific Board*

Maciej Falski (Varšava), Sibelan Forrester (Swarthmore), Martin Henzelmann (Greifswald), Elena Koriakowcewa (Siedlce), Boris Lanin (Poznań), Andrea Lešić-Thomas (Sarajevo), Tijmen Pronk (Leiden), Andrey N. Sobolev (Marburg), Petr Stehlík (Brno), Enrique J. Vercher Garcíá (Madrid), Stijn Vervaeet (Oslo), Slobodanka Millicent Vladiv-Glover (Melbourne)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address of the Editorial Board*

Croatica et Slavica Iadertina, časopis Odjela za kroatistiku i Odjela za rusistiku Sveučilišta u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-553 e-mail: csi.unizd@gmail.com

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Sveučilište u Zadru

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE / *Published twice a year*

ISSN 1845-6839 (Tisak)
ISSN 1849-0131 (Online)

Časopis se referira u Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), Linguistic Bibliography, Bibliography of Slavic Linguistics, Humanities International Index, Humanities Source Ultimate i European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), DOAJ – Directory of Open Access Journals, Scopus

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja.

Croatica et Slavica Iadertina podržava DOAJ načela otvorenoga pristupa (<https://doaj.org>). Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravo na objavljivanje bez ograničenja. Korisnici elektroničke verzije časopisa smiju besplatno i bez odgode čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na članke te ih mijenjati ili koristiti na druge zakonite načine, uz obavezno citiranje izvornika, sukladno CC BY 4.0 licencij.

Croatica et Slavica Iadertina supports the DOAJ principle of open access (<https://doaj.org>). Authors retain the copyright of their work and the right to publish without limitation. Users of the electronic version of the journal are allowed, free of charge and without delay, to read, download, copy, distribute, print, search, or link to articles, as well as to modify or use them in other lawful ways, with obligatory citation of the original, in accordance with the CC BY 4.0 license.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku

CROATICA
et SLAVICA
IADERTINA

VOL. 21/2

Sveučilište u Zadru
Zadar, 2025.

KAZALO / CONTENTS

TEMAT

Od Antikrista do Wolanda: personalizirano zlo u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu

UVODNA RIJEČ UREDNIKA TEMATA 9-11

IGOR MEDIĆ

Pčela, vještica i oltar – o jednome egzemplu iz *Petrisova zbornika* (1468) 13-35

LIUDMILA NAVTANOVICH

From Azazel to Azazello: Evil Characters in the Slavonic Pseudepigrapha 37-59

IVANA BRKOVIĆ

Povijest, književnost i mehanizmi zla u romanu *Oslobađanje đavola* Feđe Šehovića 61-85

DEJAN VARGA

Slučajevi destrukcije: princip zla u romanu *Črna mati zemla* 87-105

MARIJA MALNAR JURIŠIĆ

Svako zlo za neko dobro – o fenomenu zla u hrvatskoj dijalektnoj frazeologiji 107-129

VARIA

UREDNIČKI UVODNIK 133-135

MAJA PANDŽIĆ

Adamov's *The Case of the Motley Crew*: The Soviet Police Procedural – Parallel Patterns and Divergent Ideologies 137-163

BOŠKO KNEŽIĆ

Još o „dobrome talijanskom vojniku” – *Luigi Carmagnani: lettere dalla guerra* (1940-1941). *Campagne militari di Jugoslavia e Russia* 165-189

VALTER MILOVAN Prilog analizi dviju Pasolinijevih drama – <i>Calderón</i> i <i>Svinjac</i>	191-209
IVANA DIZDAR Alegorizacija u Marijinim mirakulima kao znak „nove osjećajnosti” srednjega vijeka	211-245
DENIS VEKIĆ Funkcije i načini ostvarenja lika junaka u bajkama iz doline Neretve	247-283
LIUDMYLA DIACHUK French Fairy Tales by Marko Vovchok and Mykola Tereshchenko’s Translation Strategy: Intercultural Mediation	285-315
ANDREA KNEŽEVIĆ, PETRA ŠPADIĆ Pedagoški prijevod kao instrument razvoja višejezične i međukulturne kompetencije	317-341
ANITA MEMIŠEVIĆ Croatian Students and English Path Verbs – Evidence of Positive and Negative Transfer	343-371
JIŘI MURYC Jazyková krajina jako indikátor sociolingvistické situace v dolní oblasti Vítkovice (Ostrava)	373-391
DŽENISA MUJEVIĆ Negativni stereotipi o ženama u rodno obilježenim frazemima govora Rožaja	393-413
IVAN MAGAŠ About the Authors, Motivations, and Perspective in Croatian Dialectal Lexicography	415-429

KAZALO / CONTENTS

HELENA DELAŠ O naglasku tipa <i>pònos</i>	431-451
MARIJANA TOMELIĆ ĆURLIN, TANJA BREŠAN ANČIĆ Prinos proučavanju jezika Ante Kuzmanića. <i>Priručnik za primaljstvo - Ričnik likarskoga nazivlja i narodnih ričih</i>	453-485
SLAVICA VRŠALJKO Jezniči savjeti časopisa <i>Jezik</i> u vrijeme uredništva Ljudevita Jonkea	487-515
PRIKAZI	
GRZEGORZ LISEK, MONIKA KOWALONEK-JANCZAREK Important Ecolinguistic Insights into the Russian Linguistic Landscape and Discourse	519-522
MEHMED KARDAŠ, MARTIN HENZELMANN Nova monografija o jeziku/jezicima u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu	523-526
LUCIJA ŠIMIĆ <i>Prvi beramski misal</i> – izdanje iz zlatnoga doba hrvatskoga glagoljaštva	527-531
MARINA RADČENKO Современные короткометражные фильмы в практике преподавания русского языка как иностранного	532-534
MIRNA GLAVINIĆ Poluotok između minule prošlosti i žive sadašnjosti	535-537
POZIV NA SURADNJU	541-547

| **TEMAT** |

UVODNA RIJEČ UREDNIKA TEMATA

Od Antikrista do Wolanda: personalizirano zlo u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu

Ideja za tematski blok o personaliziranome zlu u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu rodila se u predasima tijekom sastanaka posvećenih uređivanju ovoga časopisa u kojem smo neko vrijeme djelovali kao glavna urednica i tajnik. U razgovorima za vrijeme tih odmora profesionalne teme ponekad bi se stopile s osobnima. U jednoj je takvoj prigodi tajnik poluozbiljno primijetio da njegova profesionalna preokupacija hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim tekstovima o Antikristu i posljednjem sudu možda ima veze s tematskim sličnostima tih tekstova i zastrašujućih priča o đavlu i posljednjim vremenima koje je kao dječak slušao od svoje babe Danice. Urednica se tada prisjetila riječi *poganac*, najstrašnije u vokabularu svoje babe Šimice. Za razliku od đavla iz priča babe Danice, *poganac* babe Šimice nije označavao radikalno zlo, nego nestašno, problematično biće odgovorno za sitne, ponekad i smiješne nezgode, kao npr. kad bi baba nešto izgubila, kad bi nešto palo i razbilo se ili kad bi zapela *vuštanom* i rasparala ga. Ta razlika među personifikacijama zla koje su nam se urezale u pamćenje bila je poticaj za razgovor o varijacijama i povijesnim mijenama u predodžbama personaliziranoga zla, o imenima koja se nadijevaju zlim i zloćudnim entitetima te o funkcijama zlih i zloćudnih književnih i filmskih likova koji čitatelje mogu plašiti, ali i privlačiti, kadšto i istodobno. Iz toga je razgovora proizašao plan da u časopisu zajednički priredimo temat *Od Antikrista do Wolanda: personalizirano zlo u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu*, s namjerom da ispitamo razinu zanimanja slavista i kroatista za navedene teme te da na jednome mjestu okupimo poticajne ideje znanstvenika s kojima prethodno nismo imali priliku surađivati.

Temat koji ovdje otvaramo sastoji se od pet članaka od kojih su četiri posvećena analizama književnih tekstova, a jedan je jezikoslovne naravi i bavi se frazemima. Započinjemo ga člankom **Igora Medića** sa Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. Njegov naslov „Pčela, vještica i oltar – o jednome egzemplu iz *Petrisova zbornika* (1468.)” duhovito se poigrava s prvim dijelom *Narnijskih kronika* C. S. Lewisa (*Lav, vještica i ormar*, 1950), autora koji je, među ostalim, bio i vrstan poznavatelj srednjovjekovne književnosti, upravo one epohe iz koje potječe i tekst koji je predmet

Medićeva članka. U radu se donose transliteracija i tumačenje hrvatskoglagoljskoga egzempluma o vještici koja je uzgajala pčele, a vrag ju je naveo na pomisao da će svetogrdnom krađom posvećene hostije moći magično povećati broj svojih košnica. Taj se egzemplum prirodno uklopio u naš temat jer promiče stereotip o ženskoj sklonosti magiji i dodiru sa Zlom. Medićeveva analiza, utemeljena na usporedbama s tematski bliskim inojezičnim egzemplima o hostiji i na njihovoj historiografskoj kontekstualizaciji, rezultirala je vrijednim zapažanjima o odnosu institucionalne teologije i pučke pobožnosti kasnoga srednjega i ranoga novoga vijeka. **Liudmila Navtanovich** s Autonomnoga sveučilišta u Barceloni (Universitat Autònoma de Barcelona) autorica je priloga „From Azazel to Azazello: Evil Characters in Slavonic Pseudepigrapha” u kojem se bavi likom Azazela, sve prisutnijim u novijoj ruskoj književnosti zahvaljujući romanima *Majstor i Margarita* (1967) Mihaila Bulgakova i *Azazel* (1998) Borisa Akunina. Smatrajući apokrif neprepoznatim, ali potencijalno važnim intertekstom navedenih recentnih pojava Azazela, Navtanovich analizira transformacije toga lika u dvama slavenskim starozavjetnim apokrifima, u *Drugoj knjizi o Enohu* te u *Abrahamovoj apokalipsi* u kojoj Azazel prerasta u personifikaciju radikalnoga zla. U članku „Povijest, književnost i mehanizmi zla u romanu *Oslobađanje đavola* Feđe Šehovića” **Ivana Brković** s Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu analizira kako Šehovićev roman razgrađuje ukorijenjene mitove o Dubrovačkoj Republici kao skladnoj političkoj zajednici, mitove koje je oblikovala sama Republika političkom orkestracijom pozitivnih autopredodžbi, a kasnije su nekritički preuzeti u lokalno i nacionalno kulturno pamćenje. Služeći se mimetičkom teorijom Renéa Girarda, Brković pokazuje da Šehovićev roman pruža oprimjerenje sveprisutnosti zla kao pogonske sile koja rotira kotač povijesti i uzrokuje cikličke erupcije nasilja zajednice nad nedužnim Drugima, nad pojedincima ili marginaliziranim skupinama koje strahovi i predrasude pretvaraju u tobožnje utjelovljenje zla kako bi ih dominantna zajednica mogla žrtvovati radi uspostave privremenoga društvenoga mira. **Dejan Varga** sa Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u članku „Slučajevi destrukcije: princip zla u romanu *Črna mati zemla*” teorijski razgraničuje poosobljeno i „tekuće zlo” te pokazuje da je u romanu Kristiana Novaka ono prisutno i djelatno u obje svoje pojavnosti. Temat se zaključuje radom „*Svako zlo za neko dobro – o fenomenu zla u hrvatskoj dijalektnoj frazeologiji*” **Marije Malnar Jurišić** s Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autorica pokazuje kako se u dijalektnoj frazeologiji rabi leksem *zlo* te kako se različitim frazemima opisuju zloća i zloba. Proučavajući obilnu frazeološku građu, skupljenu iz pisanih izvora i ciljanim terenskim radom više dijalektologa, Malnar Jurišić razgraničuje frazeme koji pripadaju zajedničkomu frazeološkom fondu hr-

vatskoga jezika od onih rjeđih, često vrlo ekspresivnih, karakterističnih za pojedine dijalekte i lokalne govore.

Autori koji su se odazvali našem pozivu jasno su pokazali koliko je tema razvedena. Nadamo se da će njihove analize statusa zla u književnim tekstovima i jeziku biti poticaj drugim istraživačima da sličnim skupom pitanja pristupe tekstovima koji dosad nisu bili razmatrani iz ovakve vizure.

Rafaela Božić
Josip Vučković

PČELA, VJEŠTICA I OLTAR – O JEDNOME EGZEMPLU IZ *PETRISOVA ZBORNIKA* (1468.)¹

Igor Medić

Staroslavenski institut, Zagreb
imedic@stin.hr

UDK: 2(0.032)
DOI: 10.15291/csi.4909
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 19. 9. 2025.
Prihvaćen za tisak: 14. 10. 2025.

U radu se interpretira dosad neistraženi egzempl *K(a)p(i)-t(ul) ot bahoric' nečis'* iz hrvatskoglagoljičnoga neliturgijskog *Petrisova zbornika* (1468.). U uvodnome dijelu sažeto se prikazuju genološki problemi koje su izazvali dosadašnji pokušaji da se egzempl definira kao književni žanr i u kratkim se crtama prikazuje istraživanje *Petrisova zbornika* kao cjeline, koje je proveo Eduard Hercigonja, kao i novije analize pojedinih egzempla koji pripadaju korpusu hrvatske glagoljične književnosti. Raščlanjuju se sadržaj i struktura priče o vještici koju vrag nagovara na magijsku uporabu posvećene hostije, priča se povezuje sa skupinom u kasnome srednjem i ranome novom vijeku iznimno popularnih egzempla koji se bave euharistijom i doktrinom o transsubstancijaciji te se tekst, uz oslonac na istraživanje austrijskoga etnologa Leopolda Kretzenbachera, uspoređuje s nizom sličnih egzempla o hostiji u košnici kako bi se utvrdile varijacije temeljne fabule i raznolikost uloga središnjih motiva u rasponu od 12. do 19. stoljeća. Oslanjajući se na uvide iz studije Michaela Ostlinga o suđenjima vješticama u ranonovovjekovnoj Poljskoj, pokušavaju se rasvijetliti različita kulturna značenja koja su takvi tekstovi mogli imati u prošlosti te njihov složen utjecaj na pučku pobožnost. Na temelju stečenih uvida u završnome dijelu rada osvrće se i na paralelni tekst u *Fatevićevu zborniku* (1617.).

KLJUČNE RIJEČI:

egzempl, euharistija, Fatevićev zbornik, hostija, Petrisov zbornik

¹ Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Hagiografske teme starije hrvatske književnosti – CroHagio*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih. Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom HRZZ-2024-05-8346.

1.

Egzempl se, kao kraća priča koja oslikava srednjovjekovnu propovijed i njezinu pouku čini zornijom, u definicijama koje pružaju različiti književnoteorijski i književnopovijesni prikazi, upravo zbog svojih temeljnih obilježja, redovito nadaje kao ambivalentan žanr za koji je, s jedne strane, bitno da čitatelja ili slušatelja čemu pouči i tako postigne željeni učinak, dok je, s druge strane, upravo kako bi se ostvario taj cilj, važno vješto ispriopovijedati dobru priču.² Pragmatična i estetska uloga stoga se međusobno uvjetuju, ali i nadmeću. Ne čudi stoga da su neki tumači naglašavali da je riječ tek o primjeru i svodili ga na ilustraciju podređenu središnjoj propovjednoj poruci, dok su drugi isticali važnost književnih sredstava kojima se ta poruka na vrlo domišljate načine približava publici zaokupljajući njezinu maštu. Egzempl je tako jedan od književnih žanrova koji nastoji, uposlivši nerijetko neobičan i privlačan sadržaj te raznovrsne postupke kojima se taj sadržaj uobličava, izravno utjecati na recipijentov život. Takva priča prenosi određeni sustav vrijednosti i etički protokol koje bi trebalo utjeloviti i primjenjivati u svakodnevnome životu. Tekst bi trebao izmijeniti onoga tko ga pročita ili poslušati.

No egzempl nije kolebljiv žanr samo zbog toga što se u njemu u neobičnoj ravnoteži prepliću pragmatična i estetska uloga. Kao i drugi srednjovjekovni tekstovi, egzempli su kolali različitim rukopisnim priručnicima u nepreglednome nizu motivskih i fabularnih varijacija, pri čemu su im stalno modificirani i sadržaj i oblik. Osim toga, taj se žanr smješta i u granični prostor koji spaja visoku kulturu knjige ili barem kulturu popularnih propovjedničkih priručnika te pučku kulturu pripovijedanja u svakodnevicu, o čemu svjedoči i više usmenoknjiževnih, folklornih priča prikupljenih u hrvatskim krajevima na kojima su djelovali glagoljaši i kojima se izvor može pronaći u pojedinih tekstovima iz glagoljaške književnosti, što pokazuju, među ostalim, i tri zbirke narodnih pripovjedaka koje je u drugoj polovici 19. stoljeća na području od Karlovca do Rijeke prikupio, a zatim u razdoblju od 1886. do 1904. godine i objavio Rudolf

² Popis različitih definicija pojma *egzemplum*, koji je katkad tumačen samo kao retoričko sredstvo, ali ne i kao samostalan žanr, te prikaz mnogobrojnih pokušaja da se razgraniči od parabole, odnosno *similitudo*, s posebnim osvrtom na bitne razlike između antičke i srednjovjekovne uporabe pojma, u uvodnome dijelu šestoga poglavlja svoje studije naslovljene „Tri pojma za jedan: *eksempl*, *pelda* i *prilika*”, koja je prethodno objavljena kao samostalan rad, iznijele su Radošević i Dürriegl 2024: 273–279. O problemima s kojima se suočavaju raznoliki pokušaji da se egzempl jasnije definira kao književnoteorijski pojam Marija-Ana Dürriegl poticajno je pisala i na drugim mjestima, no o neukrotivosti (ali i privlačnoj izazovnosti) žanra dovoljno govori i jedan od njezinih zaključaka: „Egzemplarna su upravo egzemplarna za teškoće genološke klasifikacije srednjovjekovnih književnosti uopće – i latinske i vernakularnih – ne samo slavenskih” (Dürriegl 2002: 135).

Strohal (Bošković-Stulli 1956: 165–171).

Na temeljne probleme s definicijom i klasifikacijom egzempla upozorio je i Frederic C. Tubach, autor kapitalnoga djela *Index Exemplorum*, u kojemu golemu građu raspoređuje s pomoću popisa motiva, ističući pritom da je nedovoljno jasna i definicija samoga motiva (Tubach 1969: 517–520). Za spomenuti rascijep između didaktično-moralne i zabavno-zavodljive strane žanra indikativan je i Tubachov prikaz povijesti srednjovjekovnoga, propovjednoga egzempla u jednome od članaka koji je objavio prije nego što je dovršio *Index*. Tubach navodi da je rani kršćanski egzempl u 4. i 5. stoljeću crpio sadržaj iz života crkvenih otaca i svetaca te prikazivao kršćanska etička načela neovisno o širemu društvenom okružju jer je jedino važno bilo opisati uzornoga pojedinca koji se povukao iz života i predao Bogu. Takav je protoegzempl, kako ga naziva, ponovno oživila i clunyjevska reforma u 11. i 12. stoljeću (Tubach 1962: 409–412). Međutim, od 13. stoljeća žanr se postupno korjenito mijenja, egzempl kasnoga srednjeg vijeka prikazuje čovjeka koji je više od simbola dobra ili zla, koji i sam utječe na zbivanja i koji je upleten u zamršenu mrežu društvenih odnosa. Tekst sve više odražava složenu dramaturgiju svakodnevnoga života. U takvim pričama vjerska poruka više nije u prvome planu i nije dominantna, osim ako se ne naglasi u popratnome propovjednikovu komentaru. Prema Tubachu, temeljni rascijep između svijeta ljudi i božanskoga poretka u kasnome srednjovjekovlju odrazio se u diskrepanciji između rasprava koje su tumačile što bi egzempl trebao biti i njegove preobrazbe u praksi jer se čak i u propovjednome kontekstu pouka i priča postupno razilaze i do kraja 15. stoljeća posve će se razdvojiti te taj proces autor naziva propašću žanra (*ibid.*: 412–416) premda bi se, manje kataklizmično, mogao opisati i kao dezintegracija ranijega skupa njegovih obilježja izazvana složenim društvenim promjenama. Zanimljivo je istaknuti da je i Strohal, koji je prvi pokušao izdvojiti i opisati veći korpus egzempla iz hrvatskoglagoljične književnosti, u nastojanju da sažeto opiše taj žanr, katkad rabio nazive *razjašnjenje* ili *ilustracija*, podređujući implicitno priču, kao pomagalo, moralno-poučnoj svrsi (Strohal 1917a: 239; Strohal 1929/1930: 180), ali je katkad posezao i za metaforom *zaslađivanja* sugerirajući da dobro uobličena priča pruža užitak koji svojom slašću može, ako ne nadvladati, barem razblažiti izravnost vjerske pouke (Strohal 1917a: 239; Strohal 1928: 371). Budući da je interes ovoga rada ponajprije književnoteorijski i književnopovijesni, posebno nas zanimaju uloga motivskoga sklopa i književnih sredstava u takvim pričama, zatim načini na koje se odabranom fabulom i postupcima pokušava utjecati na recipijenta, ali i moguća šira kulturna značenja tako uobličениh tekstova. Ovom prilikom pozabavit ćemo se jednim dosad neistraženim egzemplom iz glagoljičnoga *Petrisova zbornika* (1468.) koji se nalazi na listovima 33v–34v i započinje incipitom *K(a)p(i)t(ul) ot bahoric' nečis'*. Je-

zično pomlađen paralelni tekst može se pronaći u *Fatevićevu zborniku* (77v–79r), pa je njegova latinična transliteracija dostupna u objavljenome izdanju toga zbornika iz 2016. godine. U uvodu izdanja, na podlozi analize zborničkoga sadržaja koju je objavio Štefanić (1970: 57–60), tekst je opisan kao odlomak propovijedi protiv vještica (2016: 10), no ni Štefanić ni urednici transliteracije ne upućuju na inačicu u *Petrisovu zborniku*, čija se latinična transliteracija donosi na kraju ovoga rada.

2.

Oslanjajući se, među ostalim, na Štefanićev kodikološki i paleografski opis *Petrisova zbornika* te na njegov iscrpan prikaz zborničkoga sadržaja (Štefanić 1960: 355–397), Eduard Hercigonja u svojem je neobjavljenome doktorskom radu izložio jezikoslovnu i stilističku analizu zbornika, koji je pritom uvodno smjestio u širi glagoljaški kulturni krug, zainteresiran za njegovu neliturgijsku književnost u 15. stoljeću.³

³ Kako ističe u predgovoru disertacije, premda je rad prvotno trebao biti „dijakronijska studija o jeziku” (Hercigonja 1969: II) toga „najznačajnije(g) neliturgijsko(g) rukopis(a) hrvatske glagoljaške književnosti” (*ibid.*: I), smatrao je potrebnim prevrednovati dotadašnje ocjene o društveno-ekonomskome položaju glagoljaškoga svećenstva u 15. stoljeću i o njihovoj obrazovanosti jer je zatim i niz jezičnih obilježja u njihovim tekstovima mogao protumačiti u drukčijemu sociolingvističkom svjetlu, kao osviještene stilske izbore, a ne tek kao posljedicu kvarenja književnoga, crkvenoslavenskoga jezika obilježjima razgovornoga, narodnoga jezika. Premda se Hercigonja, dakle, u disertaciji ne upušta u književne interpretacije pojedinih tekstova iz *Petrisova zbornika*, njegov pokušaj rekonstrukcije ekonomskih okolnosti u kojima su djelovali glagoljaši zapravo je dio uzorne marksističke raščlambe baze na kojoj se temelji kulturna nadgradnja kako bi se takvim analitičkim alatima, koji su dominirali u vrijeme nastanka rada, glagoljaška kultura obranila od podcejenjivačkih prigovora kakvi su prevladavali u ranijim književnopovijesnim pregledima. Za povijest domaće književne povijesti opisani je metodološki okvir prvoga dijela Hercigonjina doktorskoga rada zanimljiv jer ga je tako uvjetovan interes za stilogenost pojedinih jezičnih obilježja (morfoloških, sintaktičkih ili leksičkih) u objavljenim analizama i interpretacijama neočekivano približio utjecajnim istraživačkim trendovima zagrebačke stilističke škole, koji su se unatoč razlikama među pojedinim književnim teoretičarima i povjesničarima redovito poistovjećivali s imanentnim pristupom (usp. Dukić 2009; Užarević 2015; Oraić Tolić 2022: 22–28, 104–120). Najopsežnije poglavlje iz prvoga dijela disertacije, „Značajke razvoja društvenog i ekonomskog statusa hrvatskog glagoljaštva do kraja 15. stoljeća”, koje je posvetio analizi širega konteksta u kojemu se razvija glagoljaška kultura, objavit će 1971. pod naslovom „Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovice 16. stoljeća” u časopisu *Croatica*, 2 (2): 7–100, a zatim 1981. i kao poglavlje knjige *Nad iskonom hrvatske knjige*. U tu su knjigu uvrštene i tri rasprave koje su metodološki iznimno važne za stilističku analizu hrvatskoglagoljičnih tekstova: „Problemi i metode analize stilematike hrvatske srednjovjekovne proze”, „Metodološke pretpostavke jezikoslovne analize hrvatskoglagoljskih zbornika 14–16. stoljeća” i „Iz radova na istraživanju stilematike i sintakse glagoljaške neliturgijske proze 15. stoljeća”. Druga od tih rasprava temelji se također na jednome od poglavlja u prvome dijelu disertacije, a budući da je prva cjelina knjige *Nad iskonom hrvatske knjige*, u kojoj se izlaže analiza književnopovijesnih prikaza hrvatskoglagoljične književnosti od druge polovice 19. sto-

Sve tekstove koje okuplja zbornik i koje je iscrpno, redom kojim su u njemu navedeni, prethodno opisao Štefanić, Hercigonja je u disertaciji, neovisno o mjestu u kodeksu, razvrstao na dvanaest tematskih cjelina: I. religiozno-didaktičnu prozu, II. opća srednjovjekovna znanja, III. moralizatorske spise, IV. liturgiku, V. religiozno-pripovjednu prozu, VI. molitve, VII. sentencije i aforizme, VIII. crkveno-retoričku prozu, IX. ritualne upute, X. kronologiju, kalendar i sl., XI. svjetovne pripovijesti te XII. *decretalia*, kazuistiku i kanonsko pravo. Tekst o bahorici uvrstio je u religiozno-pripovjednu prozu (Hercigonja 1969: 102). U svojoj *Srednjovjekovnoj književnosti* taj će tekst usputno, sažeto opisujući njegov sadržaj, spomenuti kao primjer pripovjedne proze koja ne pripada ni liturgijskim ni neliturgijskim legendarno-hagiografskim tekstovima i pasijama, koje je prethodno prikazao, nego zasebnoj skupini tekstova koju naziva politematskim legendarnim ciklusom:

Karakteristika je legendi ovoga tipa krajnja jednostavnost fabule s narativnim cjelinama reduciranim na najbitnije što je posljedica izrazite podređenosti tih tekstova specifičnoj pragmatičnoj namjeri: funkciji 'exempla', po kojoj su oni bili predviđeni da postanu dio propovijedi, ilustracija njene zamisli, zorna i jednostavna potvrda propovjednikove poruke pastvi (Hercigonja 1975: 302).

Premda Hercigonja pojam *exemplum* rabi kao opis temeljne uloge teksta, a ne kao genološku oznaku, na tragu kasnijih istraživanja u hrvatskoj znanosti o književnosti, koja su, u skladu sa stranim proučavateljima, uhodala uporabu toga naziva kao žanrovske odrednice, i mi činimo isto (usp. npr. Dürriegl 2002; Reinhart 2006; Dürriegl 2007; Zaradija Kiš 2008; Reinhart 2010; Radošević 2019; Radošević 2020). Da im Hercigonja ne pridaje status žanra koji je vrijedan jednako temeljite obrade kakvu su zaslužili mnogi drugi srednjovjekovni žanrovi u njegovu prikazu, pokazuje i činjenica da navodi tek nekoliko primjera prepričavajući jezgrovito zaplet ili navodeći središnji motiv, ali pritom ne naznačuje ni kodeks u kojemu se pojedini tekst nalazi. Unatoč svojoj brojnosti te književnoteorijskoj, književnopovijesnoj i kulturnopovijesnoj zanimljivosti i unatoč tomu što su posljednjih dvadesetak godina češće privlačili pozornost domaćih književnih medievista, egzemple u hrvatskoglagoljičnome korpusu tek treba sustavno analizirati, premrežiti s popisima egzempla u zapadnoeuropskim književnostima i detaljnije istražiti iz kulturnopovijesne perspektive.

Ijeća do 1970., oblikovana kao prikaz zastarjela razumijevanja glagoljaštva u književnoj povijesti, i to na podlozi jednoga od uvodnih poglavlja disertacije koje je prošireno, može se reći da ta knjiga svojom strukturom i rasporedom sadržaja, uz niz dopuna, djelomično rekonstruira središnji argumentacijski luk izgrađen u disertaciji ponajprije u kontekstu analize građe iz *Petrisova zbornika*.

3.

Priča pod naslovom *K(a)p(i)t(ul) ot bahoric' nečis'* govori o ženi koja živi u jednoj poljskom gradu i posjeduje veliku košnicu. Prilazi joj vrag u liku propovjednika koji želi oskvrnuti posvećenu hostiju, odnosno Tijelo Božje i upropastiti ženinu dušu. Nagovara je da glumi da je bolesna kako bi je posjetio svećenik i kako bi primila posvećenu hostiju, no ona je ne smije progutati, nego je treba sačuvati i staviti u košnicu te pričekati sedam tjedana jer će tako, prema vražjoj uputi, povećati broj svojih košnica i imat će ih onoliko koliko je sad pčela u košnici koju posjeduje. Ona učini što joj je vrag naložio. No anđeli se okupljaju oko košnice u kojoj je pohranjena hostija i čuvaju je pjevajući tako lijepo da bi svakomu čovjeku koji bi čuo njihovu pjesmu srce uzdrhtalo od straha. Njihov je pjev čuo i remeta Francijan, koji je, krenuvši na jutarnju misu, prolazio u blizini i anđeli ga upućuju da ode biskupu Mateju i da mu kaže da je jedna žena posvećenu hostiju spremila u košnicu, pa je treba prenijeti u crkvu. Biskup Matej dolazi s redovnicima, uzimaju posvećenu hostiju i odnose je u crkvu praćeni remetom Francijanom i poljskim pukom. Žena je počela gorjeti ognjenim plamenom i tako će izgarati do sudnjega dana, a salijeću je i pčele, koje je grizu poput zmija. Njezin lik nije imenovan, a samo se u incipitu naziva *bahoricom* (čarobnicom, vješticom), i to *nečistom* (u prenesenome, moralnome smislu; ona je prljava, gnjusna), pa je tako za čitatelja/slušatelja odmah izrazito negativno okarakteriziran. Bitno je istaknuti da žena u priči zlodjelo nije počinila na vlastitu inicijativu, nego na poticaj i nagovor vruga, koji je obmanjuje želeći oskvrnuti hostiju i istodobno upropastiti ženinu dušu, no budući da je naslov najavljuje kao bahoricu, za recipijenta je predodređena kao netko tko i sam djeluje sa zlom namjerom, a nije tek žrtva vražjih manipulacija.

Nije teško razaznati poruku koja se pričom nastoji prenijeti. Svetogrđni čin ispravlja se čudesnim događajem u kojemu anđeli, pridruživši se pčelama, upozoravaju remetu na strašan prijestup žene koja je djelovala pod vražjim utjecajem. Poštujući strogu hijerarhiju, čime se ujedno ističe ozbiljnost prijestupa, remeta odlazi po biskupa kako bi predstavnici Crkve predvodili skup vjernika koji će pokazati primjeren odnos prema posvećenoj hostiji. Anđeli i pčele pomažu cijeloj zajednici ispraviti zlodjelo žene koja je potpala pod vražji utjecaj te na kraju svi uz vodstvo biskupa i svećenstva ponovno uspostavljaju narušeni poredak. U cjelini priča oprimjeruje doktrinu o stvarnoj prisutnosti, odnosno pripada skupini egzemplja koji slikovito govore o transsupstancijaciji, prema kojoj je Isus Krist doslovno, a ne samo simbolički prisutan u posvećenoj hostiji. Naime, euharistijsko je slavlje od početaka kršćanstva središnji liturgijski događaj. Prema katoličkim teolozima euharistijski je kult podrazumijevao da se Krist u misi prinosi Ocu kao žrtva koju slave svi okupljeni vjernici redovito se pričešćujući. Od 11.

stoljeća posvećena se hostija počinje postavljati na oltar, postupno se sve češće izlaže i gleda, iskazuje joj se posebno poštovanje, uvode se novi obredi i razvijaju se različiti oblici javne i privatne euharistijske pobožnosti izvan mise. Uspostava doktrine o transspuncijaciji na Četvrtome lateranskom koncilu (1215.), uvođenje Tijelova i pojava euharistijskih procesija u 13. stoljeću osnažuju te promjene i pridonose popularnosti priča o stvarnoj Kristovoj prisutnosti u posvećenoj hostiji, o njezinim čudesnim moćima i o stravičnim posljedicama koje će snaći svakoga tko je oskrvrne. Takvi egzempli stoga se intenzivno šire zbirka i priručnicima za propovjednike u kasnome srednjem vijeku, ali i nakon Tridentskoga koncila (1545. – 1563.), u protureformacijskome razdoblju, kad Kristovo Tijelo u posvećenoj hostiji postaje „amblemom pobjedničkoga poslijetridentskog katoličanstva” (Ostling 2011: 2).⁴ Legenda o hostiji u košnici pripada ciklusu priča o euharistijskim čudesima, koje potječu iz vremena kad su se vodile teološke rasprave o transspuncijaciji (Kretzenbacher 1960: 192).⁵

Premda Frederic C. Tubach u *Index Exemplorum* pod brojem 2662 navodi motiv hostije u košnici, uz njega donosi sažeti zaplet o ženi koja hostiju sakrije u šuplje drvo, a kad se vrati za godinu dana, otkriva da su pčele oko hostije izgradile svetište od saća. Iscrpniji prikaz zapadnoeuropskih inačica priče prikupio je austrijski etnolog Leopold Kretzenbacher, koji, vođen interesom za pučku pobožnost, u uvodu svojega članka prepričava legendu koju je čuo kao dijete, vjerojatno u drugome ili početkom trećega desetljeća 20. stoljeća. U toj se priči pojavljuje motiv strukture nalik na pokaznicu koju su pčele izradile od saća i voska štujući tako hostiju koju je jedan od lopova li-

⁴ Svi su prijevodi neprevedenih tekstova sa stranih jezika naši.

⁵ Popis domaće i strane literature o euharistiji i njezinoj povijesti v. u prvoj bilješci u Škarica 2001: 308–309, a pregled štovanja euharistije izvan mise u cjelini toga članka. Za dopunu toga popisa v. dvadeset četvrtu bilješku u Maraschi 2017: 223. Zapadnoeuropski i američki istraživači sustavno su i temeljito istraživali povijest euharistije i blisku temu prikaza Kristova tijela u teološkim raspravama, književnim djelima i likovnim prikazima, što je od 80-ih godina prošloga stoljeća povezano i s pojačanim interesom za interdisciplinarno istraživanje tijela u humanističkim znanostima. Iz manje knjižnice studija, zbornika i radova o tim temama izdvojit ćemo nekoliko autorica i naslova koji su nezaobilazni s obzirom na naše književnopovijesne i kulturnopovijesne interese: Bynum, Caroline Walker. 1987. *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley: University of California Press; Bynum, C. W. 1991. *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*. New York: Zone Books; Bynum, C. W. 1995. *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*. New York: Columbia University Press; Rubin, Miri. 1991. *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press; Rubin, M. 1999. *Gentile Tales: The Narrative Assault on Late Medieval Jews*. New Haven: Yale University Press; Beckwith, Sarah. 1993. *Christ's Body: Identity, Culture and Society in Late Medieval Writings*. London: Routledge; Beckwith, S. 2001. *Signifying God: Social Relation and Symbolic Act in the York Corpus Christi Plays*. Chicago: University of Chicago Press; Astell, Ann. 2006. *Eating Beauty: The Eucharist and the Spiritual Arts of the Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press.

turgijskoga posuda sakrio u košnicu bježeći nakon krađe. Kretzenbacher zaključuje da priče o čudesnome pčelinjem štovanju posvećene hostije oko koje izrađuju posebne građevine, koje su usmeno prenošene sve do početka 20. stoljeća, pripadaju tradiciji srednjovjekovnih legenda o hostiji te najraniju potvrdu motiva hostije smještene u košnicu na području Štajerske pronalazi u pjesmi s kraja 12. stoljeća sastavljenoj od 20 latinskih distiha iz jednoga rukopisa iz cistercitskoga Samostana Rein u blizini Graza (*ibid.*: 178–180). U pjesmi pohlepni seljak, želeći povećati količinu meda, umeće hostiju u košnicu, no moren grižnjom savjesti, svećeniku prije smrti priznaje svoj strašni čin. Svećenik otvara košnicu i u njoj pronalazi građevinu nalik na hram koji su konstruirale pčele podigavši stupove, lukove, tornjiće, vrata i oltar, na koji su postavile posvećenu hostiju i štovale je zujeći i tako pjevajući u njezinu čast. Svećenik, praćen zadivljenom gomilom, tu crkvu od voska smješta u središte svoje crkve.

Najstariju poznatu verziju takve legende Kretzenbacher pronalazi u prvome poglavlju prve knjige djela *De miraculis* Petra iz Clunyja (Petar Časni, Petrus Venerabilis) iz 12. stoljeća. U njegovoj priči, koja je postala ishodištem nebrojenih inačica, radnja je smještena u francusku pokrajnu Auvergne. Glavni je lik seljak koji posjeduje više košnica. U strahu da bi mu pčele mogle odletjeti ili uginuti na gataočev savjet u usta stavlja posvećenu hostiju i upuhuje zrak kroz otvor jedne od svojih košnica jer mu je rečeno da će tako sačuvati svoje pčele. No, kako je puhao sve snažnije, hostija mu je iz usta izletjela na tlo u blizini košnice, pa je pčele sa strahopoštovanjem, poput racionalnih bića, odnose u košnicu. Seljak prvo odlazi, no zatim se, kad ga spopadne strah, ipak vraća te obuzet neobjašnjivim porivom ubija pčele zalijevajući ih vodom. Pregledavajući natopljeno saće, uočava da se hostija preobrazila u obličje najljepšega novorođenog dječaka („in formam speciosissimi pueri, veluti cum recens nascitur” [*ibid.*: 181]), čije je naizgled beživotno tijelo htio odnijeti u crkvu i pokopati tako da nitko ne dozna što se dogodilo. Međutim, dok ga je u rukama nosio prema crkvi, tijelo je nestalo. Seljak je zatim sve priznao svećeniku, svećenik prenio biskupu Clermonta, a on Petru iz Clunyja, koji je događaj i zapisao i koji napominje da su stanovnike toga mjesta kasnije snašle mnoge nesreće te je posve opustjelo. Austrijski etnolog ističe da se temeljni motiv seljakove pohlepe za medom, koja se nastoji namiriti svetogrđem, sačuvao u svim inačicama legende tijekom stoljeća. Usput treba napomenuti da se vizija u kojoj se posvećena hostija pretvara u Krista dječaka, taj također popularni srednjovjekovni topos, pojavljuje i u korpusu hrvatskoglagoljične književnosti, i to u drugome egzemplu o hostiji koji je također uvršten u *Petrisov zbornik*, ali u inačici u kojoj anđeo, dok svećenik lomi hostiju, razrezuje djetetovo tijelo i njegovo krvavo meso daje jesti starcu koji nije vjerovao u stvarnu prisutnost Isusa Krista u posvećenoj hostiji (usp. Bynum 1987: 60, 67; Rubin 1991: 343–345). Riječ je o tekstu *Čte(nie)*

mirakul' ot tela božiê (37v–39r), koji se u kraćoj inačici može pronaći i u *Žičima svetih otaca* (Malić 1997: 127–129) i koji ćemo iscrpno obraditi drugom prilikom. Simboličko poistovjećivanje hostije s prelijepim djetetom ili žrtvovanim Kristovim tijelom, osobito oko Uskrsa i tijekom proslava Tijelova, u ranome novom vijeku na dramatičan je način podsjećalo na razlike između katolika i protestanata, ali i raspirivalo gnjev prema Židovima te nerijetko rezultiralo ne samo pojačanom netrpeljivošću nego i nasiljem (usp. Rubin 1999; Ostling 2011: 169–171).

Kretzenbacher se, među ostalima, poslužio i inačicama priče u djelima cistercita Herberta iz Clairvauxa *De miraculis* (1178. – 1180.) i Geralda iz Walesa (1146. – 1223.) *Gemma Ecclesiastica* kako bi ukazao na dvije tradicije, jednu, koju oprimjeruje Herbertovim djelom, u kojoj je hostija na neimenovanu mjestu tijekom duljega razdoblja čudesno očuvana u košnici, no bez pojedinosti o pčelinjemu štovanju, i drugu, koju oprimjeruje Geraldovim djelom i povezuje s pjesmom koju je analizirao na početku rada, u kojoj se otkriva da su skrivenu hostiju zaštitili anđeli i pčele, koje su od voska napravile oltar, liturgijsko posuđe, pa i cijeli zvonik, a vijest o čudu prenosi se zatim od svećenika biskupu, od biskupa nadbiskupu, od nadbiskupa vladaru, a od vladara čak i Papi. Zbog motiva anđela preko kojih Bog djeluje i na pčele, kao i zbog motiva vertikalnoga širenja vijesti o čudu, ta inačica podsjeća i na naš tekst. Austrijski etnolog prikazao je, očekivano, i inačicu iz utjecajnoga djela *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*, koje je francuski dominikanac Stjepan iz Bourbona sastavio polovicom 13. stoljeća. On se, kompilirajući svoje djelo, oslanjao i na Petra iz Clunyja, no postoje bitne razlike između njihovih dviju inačica. U Stjepanovoj zlotvor navodi pohlepnoga seljaka da u košnicu smjesti posvećenu uskrsnu hostiju ako želi privući i pčele svojih susjeda. Kao u spomenutoj pjesmi, i u Geraldovoj priči pčele iz košnice izrađuju oltar i crkvicu u kojoj je štiju, a druge pčele okupljaju se oko pčelinjega hrama pjevajući na svoj način predivne melodije, kao što se izvode himni („quasdam melodias mirabiles suo modo circa illud opificium concinebant ad modum hymnorum” [Kretzenbacher 1960: 185]), pa u košnicama više nema meda. Kad seljak pride košnici u kojoj je hostija, pčele ga osvetnički napadaju jer je oskvrnuo hostiju te on jedva uspijeva pobjeći. Motiv pčelinje osvete zanimljiv je jer se pojavljuje i u našem tekstu. Seljak zatim odlazi svećeniku, prepričava mu što je učinio i opisuje kako se ponašaju pčele. Slijedeći biskupov savjet, svećenik okuplja župljane i s njima odlazi do košnice iz koje izlijeću pčele pjevajući svoje pjesme dok cijela zajednica malu pčelinju crkvu s posvećenom hostijom prenosi u svoju crkvu i ondje je smješta na oltar.

Kretzenbacher se osvrće i na obradu teme u djelu *Dialogus miraculorum* cistercita Cezarija iz Heisterbacha (1180. – 1240.). U njegovoj inačici priče pokretač je radnje žena, koja posjeduje veći broj pčela koje počinju ugibati. Dobiva savjet da bi to mogla

spriječiti ako u košnicu stavi posvećenu hostiju. Ona stoga odlazi u crkvu i, praveći se da se želi pričestiti, potajice vadi hostiju iz usta i sprema je te zatim polaže u košnicu. Pčele su odmah prepoznale svojega Stvoritelja te od saća izgradile oltar i kapelu u koju su položile hostiju. Kad je žena nakon nekoga vremena ponovno otvorila košnicu i ugledala pčelinju građevinu, prestrašila se i sve priznala svećeniku. Kao i u inačici Stjepana iz Bourbona, on okuplja župljane i svi se dive čudesnoj građevini te svim njezinim pojedinostima koje se prvi put nabrajaju u latinskoj pjesmi na koju se osvrnuo i Kretzenbacher. Cezarije na taj egzempl nadovezuje još jedan, koji Kretzenbacher ne navodi, a zanimljiv je s obzirom na naš tekst u *Petrisovu zborniku* jer hostiju ponovno oskvrnjuje žena, i to pod vražjim utjecajem. Naime, u devetoj knjizi Cezarijeve zbirke, koja okuplja priče o euharistiji, drugo poglavlje obrađuje priču u kojoj se pojavljuje već spomenuti motiv posvećene hostije koja se u rukama redovnika preobražava u najljepšega dječaka, a deveto poglavlje priču o ženi koju je zaposjeo vrag, pa trpi nezamislive bolove i paralizirana je jer je – kako svećeniku otkriva sam vrag progovarajući kroz njezina usta, a ona zatim na ponovljeni svećenikov upit i sama tumači – na poticaj starice skitnice usitnila posvećenu hostiju koju je primila za Uskrs i raspršila je po kupusu koji su proždirale gusjenice, što je povrcu doista pomoglo, ali je nju osudilo na stravične muke. Ona se stoga opisuje kao okrutnija od Pilatovih slugu, koji su poštedjeli Kristovo tijelo dodatna mučenja nakon što je umro (Strange 1851: 173–174).

Kretzenbacher spominje još jedno djelo, *Bonum universale de apibus* flamanskoga dominikanca Tome iz Cantimpréa (1201. – 1272.[?]), sastavljeno od dviju knjiga. Prva se knjiga odnosi na više klerike, koji imaju vlastitu jurisdikciju, dok se druga odnosi na redovnike i laike. Svako poglavlje započinje opisom neke karakteristike pčela, za kojim slijedi alegorijsko tumačenje moralnoga značenja navedenih obilježja, što se zatim ilustrira odabranim egzemplima. U tome teološko-moralnom djelu, koje je kasnije dobilo i dodatni naslov *Miraculorum et exemplorum memorabilium sui temporis libri II*, radišne su pčele autoru poslužile kao uzor u prikazu ispravnoga ustroja crkvene hijerarhije i primjerenoga ponašanja cijele kršćanske zajednice. Kretzenbacher u drugoj knjizi pronalazi inačicu legende o pčelama i hostiji. Bitna je razlika u tome što u toj verziji priče hostija nije zloupotrijebljena u magijske svrhe, nego je ukradena i skrivena u košnicu, koju ljudi pronalaze jer inače marljive pčele prestaju raditi te šest puta dnevno, pa čak i tijekom noći, pjevaju na istome mjestu. U košnici, koja je noću osvijetljena, pronalaze posudu načinjenu od voska u kojoj je ukradena hostija. Kretzenbacher ističe da se inačice priče mogu pronaći i u zbirkama *Scala coeli* francuskoga dominikanca Johannes Gobjija ml. (1300. – 1350.) i *Discipulus* njemačkoga dominikanca Johannes Herolta (†1468.), međutim nismo je pronašli

u glagoljaškim *Disipulima*, u kojima Heroltovo djelo nije cjelovito prevedeno. Takve fabule, u različitim varijacijama, još su se brže širile različitim otisnutim priručnicima za propovijedanje koje su rabili slabije obrazovani svećenici. Posebno je zanimljivo da su takvi priručnici iz baroknoga razdoblja neizravno utjecali i na usmenu književnost 17. i 18. stoljeća (usp. Kretzenbacher 1960: 189), a pojedine su takve priče usmeno prenošene sve do kraja 19. i početka 20. stoljeća, što pokazuje i primjer priče koju je Kretzenbacher čuo u djetinjstvu i kojom je započeo svoj rad. Na slične je utjecaje glagoljaških egzempla i Marijinih mirakula na hrvatsku usmenu književnost, koja je takve priče preobražavala i stoljećima prenosila u različitim inačicama, kao što smo ranije istaknuli, u usputnim komentarima i kraćim osvrtima upozorio Strohal. No, dok austrijski etnolog prvu skupinu dosad analiziranih priča povezuje s prostorom na jugoistoku Austrije, drugu liniju prepoznaje na području Bergisches Land i oprimjeruje pričom koju dovodi u vezu s opatijom Altenberg. U toj inačici hostiju nije oskvrnio seljak, nego prostodušan redovnik koji je vadi iz pokaznice i sprema u košnicu. Već do sljedećega jutra pčele su oko hostije podigle crkvicu, okupljaju se i jeleni koji je štiju, a redovnik, ispovijedajući se, priznaje svoje nedjelo. Voštanu crkvicu koju su izradile pčele postavili su pokraj svetohraništa, a kasnije su izgradili i posebnu pčelinju kapelicu. Kretzenbacher priču izdvaja kao zanimljiv primjer zamjene antagonista. Seljaka u inačici sa zapada Njemačke zamjenjuje redovnik, dok će se na štajerskome području na njegovu mjestu naći kradljivac crkvenoga posuđa, koji se spominje u kasnijoj inačici priče koju je austrijski etnolog čuo u djetinjstvu. Takve su izmjene vjerojatno posljedica činjenice da tekst postupno ulazi u vernakularnu usmenu književnosti i da ga kao kazivači prenose ljudi iz puka, koji svojega predstavnika u priči mogu izmjestiti iz uloge antagonista te redefinirati njegovu ulogu u radnji.

4.

Na tragu opisanoga pokušaja da se razdvoje različiti ogranci u preobrazbi temeljne fabule vrijedi usporediti primjer priče u kojemu je glavni lik seljak s primjerom u kojemu je glavni lik žena, koja se naziva vješticom, jer se Kretzenbacher, primjerice, uopće ne osvrće na implikacije te razlike. Tekst iz *Petrisova zbornika* usporedit ćemo stoga s već spomenutom inačicom Stjepana iz Bourbona (Lecoy de La Marche 1877: 265–267), u kojoj je, kao i u više drugih već spomenutih inačica priče, pokretač radnje lik seljaka koji željan bogatstva od jednoga zlotvora dobiva uputu kako da poveća broj svojih pčela. Zanimljivo je da u glagoljičnoj inačici žena ne traži sama način na koji bi umnožila svoje košnice i uvećala količinu meda, nego joj prilazi vrag i u liku

propovjednika obmanjuje ju svojom pričom i zamamnim obećanjem prema kojemu će, slijedeći njegove upute, imati onoliko košnica koliko je pčela u onoj u koju stavi posvećenu hostiju. Vrag je tako, kao i u mnogim drugim srednjovjekovnim pričama, prikazan kao vješt i uvjerljiv pripovjedač, što je u strukturi teksta dodatno istaknuto i time što se vražji nagovor ne prepričava u trećemu licu, nego se prenosi izravno, kao upravni govor. Svatko tko poklekne pred njegovom slatkorječivošću, trpjet će, naravno, strašne posljedice. Ženina je slabost pohlepa. Radi vrijednoga meda spremna je počinuti strašno zlodjelo i oskvrnuti posvećenu hostiju, koja je, u skladu s doktrinom o transsupstancijaciji, Tijelo Božje. I taj kratki egzempl oprimjeruje jedan od temeljnih paradoksa mnogih srednjovjekovnih vjerskih tekstova u kojima se pojavljuje lik vraga ili drugi njegov zastupnik. Naime, premda im je svrha ponajprije prenijeti moralnu uputu ili kršćansko učenje, približiti posljedice kakva teološkoga koncepta ili doktrine, u želji da prikažu najrazličitije pojavne oblike zla i njegovu zamamnu moć posebnu pozornost nerijetko posvećuju njegovu književnome prikazu, pa tako na ono što bi trebalo izbjegavati i ignorirati usmjeravaju dodatnu pozornost. Osim toga, budući da je vrag, koji uzima tuđe obličje te daje varljiv savjet i lažno obećanje, koji obmanjuje i likom i riječju, djelomično oblikovan vlastitim govorom, i sam je kao književni lik sazdan od neistine te utjelovljuje ono što ne postoji i neće postojati, simbolički, samu fikciju. Književna sredstva koja su u egzemplu uposlana kako bi prenijela određenu pouku, koliko god rudimentarna bila, postaju tako posebno vidljiva i izražena upravo u prikazu zla. Vražjemu raskošnom obećanju koje se nije ispunilo, njegovim ispraznim riječima, suprotstavlja se veličanstveno čudo o kojemu doznajemo od pripovjedača u trećemu licu. Naime, za razliku od priče Stjepana iz Bourbona, kao i od većine komentiranih inačica, u kojima se pčele odmah počinju ponašati kao uzorni vjernici štujući pronađenu hostiju i izražujući za nju oltare i cijele crkve te privlačeći pozornost promjenom ponašanja, u inačici iz *Petrisova zbornika* oko košnice se okupljaju anđeli te je slave svojom pjesmom, kao što u nekim inačicama čine pčele. Kad anđeli sljedećega jutra remeti Francijanu ukratko objasne što se dogodilo i upute ga u to što treba učiniti, oni, razotkrivši strašan ženin čin i naloživši da se hostija ispravno zbrine, svojim istinitim iskazom raskrinkaju vražju laž. U strukturi priče uspostavlja se tako snažan kontrastni odnos između jedina dva dijela teksta koja ne izgovara pripovjedač u trećemu licu, te strašnu vražju obmanu i poticaj na svetogrđe ispravlja božanska intervencija posredstvom anđeoskih riječi. Premda je priča jednostavna, ta dva dijela teksta, koja izgovaraju suprotstavljeni likovi, pružala su mogućnost propovjedniku ili drugomu kazivaču da jačinom i visinom glasa, brzinom govorenja i drugim vrednotama govornoga jezika, primjerice mimikom i gestama, i na izvedbenoj razini, možda samo sugestijom, dodatno naglasi tu opreku (usp. Dürriegl 2008). Bitno je također pri-

sjetiti se da anđeli posvećenu hostiju čuvaju sve dok je biskup Matej u pratnji redovnika, Francijana i puka ne prenese u crkvu, a žena, koju pčele napadaju poput zmija, osuđena je da do sudnjega dana gori u plamenu. U priči Stjepana iz Bourbona seljak sam primjećuje da su pčele izgradile crkvu i da su im se u slavljenju Krista pridružile i pčele iz okolnih košnica te više ne proizvode med, pa, nakon što su ga osvetnički izbole, svećeniku priznaje što je učinio. Slijedeći biskupov savjet, svećenik s cijelom zajednicom vjernika pčelinju crkvu, u kojoj se nalazi oltar s hostijom, smješta na oltar svoje crkve. Božanski nadahnuta stvaralačka moć pčela, koje su prikazane kao uzorni vjernici ili čak redovnici, važan je motiv u ovoj i u mnogim drugim stranim inačicama priče, a u našoj izostaje. Također, premda je u priči Stjepana iz Bourbona seljak kažnjen tako što je osiromašio umjesto da se obogati i tako što su ga pčele strašno izbole, najvažnija je pouka koju je dobio, dok je fizička kazna, unatoč intenzitetu, privremena i svjedoči o bijesu pravovjernih pčela. U prvome su planu čudesni događaji koji trebaju istaknuti ispravan način odnošenja prema hostiji. Nasuprot tomu, u glagoljičnoj inačici naglašeni su ženska podložnost demonskomu utjecaju i ozbiljnost užasne vječne kazne koja će snaći svakoga tko zanemari da je posvećena hostija uistinu Tijelo Božje. Priča je u cjelini mračnija, dominiraju ton opomene i završnoga prokletstva koje je snašlo ženu koja je djelovala pod vražjim nagovorom. Takvim tonom obilježen je i popratni propovjedni tekst, koji postupno poopćuje motiv žene iz priče koja je, polakomivši se za većom količinom meda, oskvrnula hostiju i u kojemu se zatim progovara o zlim ženama uopće, o neizbježnoj kazni za pohlepu i gramzivost te o bezvrijednosti ovozemaljskih bogatstava zbog kojih čovjek žrtvuje vlastitu dušu. Jeziva kazna koja je snašla ženski lik i koja podsjeća i na spomenutu devetu priču iz devete knjige *Dialogus miraculorum* Cezarija iz Heisterbacha, u kojoj je žena strašno kažnjena nakon što je razasula hostiju po nasadu kupusa, potiče nas da se zapitamo o ulozi i kulturnome značenju takvih priča u svakodnevnome životu u kasnosrednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Europi.

5.

Michael Ostling u svojoj studiji *Between the Devil and the Host. Imagining Witchcraft in Early Modern Poland* (2011.) istražuje sudske procese protiv vještica u Poljskome Kraljevstvu između 1511. i 1761., pri čemu većina istraženih procesa pripada razdoblju 17. i prve polovice 18. stoljeća, te analizira sličnosti i razlike, odnosno mjesta kontinuiteta i diskontinuiteta u načinima na koje su poimali vještice od najranijih do zadnjih poznatih slučajeva. Zanima ga odnos uvezenih, zapadnoeurop-

skih i domaćih predodžaba o vješticama te odnos visoke kulture i pučkoga vjerovanja. Ostling nastoji pokazati da su pučke prakse s kojima se Katolička Crkva obračunavala u razdoblju protureformacije svoj izvor najčešće imale u samoj crkvenoj kulturi i pritom se ne slaže s onima koji su pojedine običaje poljskih seljaka u ranome novom vijeku tumačili kao polupoganske. Primjerice, iz zapisnika sa suđenja ženama koje su optužene za uporabu magije vidljivo je da su mnoge poznavale različite molitve, no za katoličke teologe razlika između praznovjerne zlouporabe i pravovjerne pobožnosti, odnosno razlika između čaranja i molitve nije ovisila o obliku ili cilju izvedbe, nego o zapravo nedokučivim unutrašnjim stavovima onoga tko ih je prakticirao.

Oslanjajući se na Lyndal Roper, Ostling ističe da se protestantizam suprotstavio ideji da je sveto nešto što se može dotaknuti, držati, nositi i ispiti ili nešto što u svojim negativnim pojavnim oblicima obuzima ili zlostavlja tijelo, dok je za katolike duhovnost ostala povezana s tjelesnošću. Budući da su katolički teolozi i pisci u razdoblju protureformacije bili svjesni da je taj tjelesni aspekt njihove vjere običnim ljudima jedno od njezinih najprivlačnijih obilježja, za razliku od svojih prethodnika u 15. stoljeću, koji su težili potpunoj spiritualizaciji vjere, katolički autori protureformacije mogli su tek djelomično odbaciti obrede svojih vjernika koji su bili povezani s tijelom ako su ih doista željeli sačuvati od kušnje reformacije. Ostling stoga preuzima i tezu Roberta Scribnera da je crkvena predanost sakramentalnomu pogledu na religiju otežala da se religija jasno razgraniči od magije (Ostling 2011: 146).

Braneći čudesnu moć euharistije, Katolička Crkva branila se od reformacije, koja je zagovarala njezino simboličko i komemoracijsko značenje, pa u poslijetridentskome razdoblju granica između službenoga vjerovanja i magijske prakse postaje izrazito mutna: „Propovjednici su, s jedne strane, željeli promicati štovanje euharistije, no istodobno su takvu pobožnost, s druge strane, trebali očuvati od pretjerane izloženosti, obeščašćenja ili nagovještaja magije” (*ibid.*: 159). Naime, obični su ljudi teško mogli razlikovati teološke nijanse koje su službenu vjeru odvajale od praznovjerja ili krivovjerja, pa Ostling smatra da su nedjela navodnih poljskih vještica podlogu često imala upravo u službenim vjerovanjima. Djela zbog kojih su završili na suđenju okrivljenici često nisu doživljavali kao krivovjerne prakse i smatrali su da djeluju u skladu s crkvenim poučavanjem kad bi, primjerice, ponavljali dio kakve molitve ili zazivali svetca, posegnuli za svetom vodom ili posvećenim biljem da riješe kakav životni problem: „Možda nas ne bi trebalo iznenaditi što su obični ljudi propovijedi, živote svetaca, pa čak i katekizam shvaćali doslovno i što su nastojali iskoristiti za svoje potrebe blagotvornu moć euharistije o kojoj se stalno govorilo” (*ibid.*: 161).

Autor šesto poglavlje studije stoga otvara pričom koju rekonstruira kao tipičan primjer na temelju niza sličnih prikaza u demonološkim i antisemitskim raspravama,

presudama sudaca i svjedočanstvima optuženih žena, od kojih su neka dana svojevrijedno, a neka iznuđena pod mukama. Priča započinje tako što se žena ispovijeda na Uskrs u svojoj župi ili na godišnjemu crkvenom sajmu u obližnjoj župi kako je ne bi prepoznali. Tijekom ispovijedi ne spominje da namjerava ukrasti posvećenu hostiju i već se izlaže smrtnim grijesima nepotpune ispovijedi i pričešćivanja bez istinskoga odrješenja. Zatim prisustvuje misi, prilazi oltaru i prima posvećenu hostiju u usta iz svećenikovih ruku, no ne dodiruje ju svojim rukama i pritom počini još jedan smrtni grijeh. Ne guta je, nego, nakon što je izmolila *Oče naš*, hostiju sprema u maramu ili šal. Neke žene hostiju zatim odnose kući i njome se služe kako bi svoje krave zaštitile od vješticih pokušaja da im ukradu mlijeko. Druge je rabe za ljubavnu magiju ili kako bi sud presudio u njihovu korist u kakvu sporu. Treće je prodaju Židovima, za koje se vjeruje da hostiju rabe u strašne, svetogrdne svrhe. Neke, koje se također smatraju vješticama, bacaju je svinjama da izazovu tuču i nevirijeme, miješaju je sa spaljenim žabama i zmijama da sprave otrov, zakapaju je u truloj lubanji kobile kako bi prouzročile bolest i smrt feudalnoga gospodara. Pojedine ponovno izvode pasiju bičujući i probadajući hostiju dok ne prokrvari. Ostlinga zanima što takvi zapisi otkrivaju o vjerovanjima i običajima okrivljenih žena, ali i onih koji ih optužuju i sude im, a osobito je zainteresiran za to kako se razlikuju stavovi tih dviju skupina prema Presvetomu oltarskom sakramentu, koji Ostling naziva žarištem pobožnosti i teologije u doba katoličke obnove (*ibid.*: 140–141). Među brojnim primjerima za nas je posebno zanimljiv slučaj Regine Matuszke, koja je nakon suđenja u Kleczewu 1669. godine spaljena na lomači. Naime, optužena je da je ukrala hostiju kako bi je stavila u svoje košnice, a branila se tvrdeći da je vosak za svijeće dala crkvi, pa taj slučaj Ostling povezuje i s već spomenutim egzemplom Cezarija iz Heisterbacha, u kojemu pčele grade crkvicu za hostiju koja je skrivena u košnicu (*ibid.*: 157, 161), ali napominje i da zapis o njezinu nedjelu svjedoči, kao i drugi slični primjeri, da je u podlozi mnogih krađa hostije bilo ispravno vjerovanje o euharistiji i njezinim moćima, koje je naučavala Crkva (*ibid.*: 189–190).

Ostling razlikuje dvije situacije na suđenjima koja su povezana sa zlouporabom hostije. Neke su je žene rabile uvažavajući njezino sakramentalno značenje i želeći iskoristiti njezine blagodatne moći, primjerice kako bi zaštitile svoje krave ili mlijeko, no druge su bile optužene da su je sknavile i uništavale znajući da je ona Božje Tijelo i želeći se nad njime iživljavati. Budući da su u drugome slučaju žene pod mukama priznavale da su hostiju probadale dok nije prokrvarila ili da su je davale vragovima, što se očito nije dogodilo, Ostling postavlja pitanje čija mašta zapravo oblikuje takve iskaze. Premda neki istraživači tvrde da su priznanja ispunjena predodžbama sudaca i njihovih suradnika, koji su ih usvojili iz demonoloških priručnika ili doista preuzeli

od optuženih žena, ali su one pritom ponavljale motive i dijelove fabula koje su čule tijekom propovijedi ili ispovijedi, Ostling smatra da su neka priznanja sačuvana u sudskoj dokumentaciji doista mogle oblikovati i okrivljenice koje bi pod pritiskom samostalno u svojim iskazima „izokrenule” vjerske običaje koje se u puku smatralo dobrima i vrijednima, pa zapisnici, ako ih oprezno čitamo, imajući na umu takvo stvaralačko izvrtnje, ipak pružaju barem fragmentaran uvid u onovremenu pučku pobožnost (*ibid.*: 165–167). Tako se, primjerice, prema autorovu tumačenju, zakapanje posvećene hostije s ciljem da se izazovu suša i tuča može razumjeti kao svojevrsna inverzija vjerovanja prema kojemu hostija štiti usjeve od vremenskih nepogoda:

božanski kruh bio je višeznačan, polivalentan simbol – podjednako nevinosti i konzumacije, blagoslova i patnje, utjelovljenja i pasije. Bio je to simbol koji su optužene vještice, kao i svaki drugi kršćanin ranoga novog vijeka, mogle preuzeti i prilagoditi svojim ciljevima (*ibid.*: 175).

U svojim analizama pojedinih iskaza žena optuženih kao vještica Ostling tako i egzemple u propovijedima, uz tijelovske procesije i predstave koje su izvođene u povodu Tijelova, navodi kao mogući izvor motiva i motivskih sklopova koje bi optužene žene, prisiljene preuzeti krivnju za zlodjelo koje im je pripisano, preoblikovale u svoja navodna priznanja, crpeći pritom slike i iz sjećanja na vjersku književnost koju su slušale, kako bi svojim krvnicima i sudcima isporučile iznuđenu fikciju o vlastitome životu (*ibid.*: 178–179).

6.

Egzempli koji su nastajali i širili se između 11. i 14. stoljeća, dok se doktrina o stvarnoj prisutnosti postupno institucionalizirala, poticali su vjeru u čudesnu moć posvećene hostije. Četvrti lateranski koncil (1215.) potvrdio je doktrine o stvarnoj prisutnosti i transsubstancijaciji, zatim se uspostavlja Tijelovo, a uhadavaju se i drugi oblici štovanja euharistije izvan mise. Kako pokazuje Miri Rubin, svećenstvu nije bilo lako zadržati kontrolu nad uporabom hostije i obeshrabiliti njezinu zlouporabu jer su poučne priče o čudesima zapravo poticale najrazličitije neželjene prakse (Rubin 1991: 334–342). Isticanje čudesne moći posvećene hostije postalo je još važnije tijekom katoličke obnove, koja se obračunavala s reformacijskim tumačenjem simboličkoga značenja euharistije, pa se u drugoj polovici 16. stoljeća i u 17. stoljeću razvijaju i dodatno osnažuju oblici štovanja euharistije iz 13. i 14. stoljeća. Složene odnose

između službene religije i pučkih oblika pobožnosti u ranome novom vijeku pokušali smo stoga rasvijetliti i uvidima iz monografije Michaela Ostlinga, koji se bavio poljskim prostorom. Ta studija pokazuje kako su se u nepreglednome nizu složenih prijenosa priče o hostiji stalno modificirale i preobražavale živeći u graničnome prostoru u kojemu se dodiruju i prožimaju pismena i usmena kultura postajući dijelom književnosti na narodnim jezicima te utječući na neočekivane načine na svjetonazor običnoga čovjeka, pa i na njegovu vjersku imaginaciju i vjerske prakse. Iz Ostlingova se istraživanja jasno vidi na koje su sve načine tekstovi poput egzempla o bahorici živjeli u zajednicama u kojima su čitani, slušani i prenošeni te na koje su sve, nerijetko nepredvidive, fascinantne, pa i zastrašujuće načine takvi tekstovi mogli utjecati na živote članova pojedinih zajednica i povratno ih oblikovati.

Premda se u egzemplu iz *Petrisova zbornika* kao mjesto radnje navodi neimenovani poljski grad (v *lenjen'skom' gradu*) i kasnije se spominje poljski puk (*pl'kb len'jelski*), taj tekst vjerojatno ne prikazuje zlodjelo neke od poljskih žena optuženih za vještičarenje. On pripada bogatomu korpusu popularnih priča koje su se u kasnome srednjem i ranome novom vijeku u latinskim zbirkama egzempla za propovjednike postupno iz Francuske proširile i drugim europskim zemljama, a u tim su prijenosima često prolazile i proces lokalizacije koji se provodio na razini promjene onima.⁶

Možemo, također, pretpostaviti da je priča o vještici s popratnim propovjednim komentarom, koja je u hrvatskoglagoljičnoj književnosti najranije potvrđena u *Petrisovu zborniku*, privukla pozornost Mikule Fatevića kad je početkom 17. stoljeća zapisivao različite propovjedne tekstove u svoj zbornik i zbog toga što su u razdoblju katoličke obnove doktrina o stvarnoj prisutnosti i isticanje moći hostije ponovno postali iznimno važni, ali i stoga što je stalno postojala opasnost da tkogod ukrade posvećenu hostiju kako bi se okoristio njezinom iznimnom moći da u skladu s uvriježenim po-

⁶ Spomenuti pridjev koji se u priči iz *Petrisova zbornika* rabi u značenju 'poljski' navodi se u obliku izvedenome iz mađarske riječi *lengyel*, koja znači 'Poljak' odnosno 'poljski' (MHR 2013: 455). Taj je pridjev u građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (RCJHR 2000–) potvrđen samo u *Drugome novljanskom brevijaru* (368b) iz 1495. godine, gdje se u prijevodu teksta *In translatione sancti Pauli* Demetrije opisuje kao poslanik Svete Stolice u Mađarskome i Poljskome Kraljevstvu te je za pridjev *poljski* upotrijebljen pridjev *lenjelskь* (Čosić i Mihaljević 2022: 32). U šestome svesku *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije uz imenicu *Lenđel* u značenju 'Poljak' upućuje se na rječnike Ivana Belostenca, Joakima Stullija i Jurja Habelića, a uz pridjev *lenđelski* u značenju 'poljski' ponovno na Belostenčev rječnik, uz napomenu da se inačica *lengelski* pojavljuje u djelima Franje Glavinića i Pavla Rittera Vitezovića (ARJ 1904–1910: 7). U šestome svesku druge knjige *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* imenica *Lenđel* potvrđena je u *Baladama Petrice Kerempuha* Miroslava Krleže, a za pridjev *lenđelski* navode se primjeri iz *Kronike* Antuna Vramca, Habelićeva *Zercala* i Krležinih *Balada* te iz Habelićeva i Belostenčeva rječnika (RHKKJ 1991: 489–490).

putarnim vjerovanjima razriješi neki svoj životni problem. Znakovito je također da je nakon toga teksta, koji u *Fatevićeve zborniku* započinje dramatičnim, izravnim obraćanjem *zlim čarnicama* i u kojemu se u popratnoj opomeni *sve čarinice i vražie gutunice* upozorava da će ih snaći jeziva sudbina koja je zadesila ženu u priči, zapisa-na i propovijed protiv ženske oholosti.

Latinična transliteracija teksta iz *Petrisova zbornika* (1468.)⁷

(33v) K(a)p(i)t(ul) ot bahoric' nečis'
 Viite to hude stvarnice da vam' e hoče b(og)ъ
 zlo platiti **K**ako se e našlo v lenjen'skom'
 gradu bēše edna žena vele stvarna
I ona imēše veliko vuli pride k nei vrag' prodeku
 se učiniv' i iskaše kako bi mogal' telo božie
 oskvrniti a nee d(u)šu pogubiti **I** r(e)če onoi ženi čini se
 nemočna i prizovi popa i vaz'mi božie tēlo tr-
 e ga ne požirai **I** kada pop' otidē tada ti va-
 z'mi božie tēlo i va uli položi **I** kolike on'di p-
 čeli ko hočeš' uli imeti do 7 nedil' **I** kada ide
 pop' ot ne ona že položi va uli božie tēlo **A** on'-
 di pridoše an'j(e)li i varovahu s(veto)go tēla h(rsto)va
I kada zaz'voniše na jutrnju poide remeta fran'-
 ciēn' k jutrni i gredēše mimo one uli an'j(e)li bo-
 ži on'di tuliko lepo poēhu glasom' lepim' kako v-
 a vsakom' č(lovê)ci srce drhtaše ki to č(u)ēše ot velika s-
 traha **I** rēkoše an'j(e)li bož'i rēmeta fran'ciēne **Poi-**
 di i r(e)ci matēju biskupu sadē e edna žena tēlo
 božie položila va uli vazmitē e i položi-
 tē e v crēkav' s vēseliem' **I** pridē matēi bis-

⁷ Glagoljični tekst objavljuje se u latiničnoj transliteraciji u skladu s ustaljenim načinom objavljivanja hrvatskoglagoļjičnih tekstova. Grafem *đerv* prenosi se kao <j>, grafem *jat* kao <ê>, grafem *ju* kao <ju>, grafem *šta* za [é] i [šć] kao <ê>, štapić kao <ь> i apostrof kao <>. Skraćene riječi razriješene su u oblim zagradama. Pravopisni znakovi i velika slova slijede izvornik, a inicijali su označeni podebljanim slovima. U istraživanju se koristilo digitaliziranim izdanjima *Petrisova zbornika* koja su dostupna na mrežnoj stranici glagoljica.hr i u digitalnoj bazi izvori.stin.hr Staroslavenskoga instituta u Zagrebu.

kup' s rêdov'nici · i vzeše prêsvêtoe têlo boži-
 e i nesoše e v crêkav' matêi biskup' i fran'ciên' rê-
 meta i š nimi vas' pl'kь len'jelski **Ona** žena
 poče plamenem' ognâ gorêti i do sudnega dne
 ima tako goreti **A** one pčele poletiše i bêše
 (34r) k(ako) kače dugovatê **I** počeše onu ženu jisti i one ote
 jisti stvarnice i mažitelnice i te ke sebe
 silom čine zale žene da bi liple videti tu-
 im mužem' otai svojih' mužoç **I** te ki v nedelju te-
 že sami vidêče da e greh' drago vam e crekvenu z(e)-
 mlju zatirati **Drago** vam e crekvene uli i med-
 i krave i volovê i ovce k sebê obraçati a vam
 vlače vaše vrag' vzele vi sami ne z'na-
 tê **Vdovice** i sinovê i uboge ljudi zatirate
 a vam' hoče g(ospo)d(i)n' b(og)ь d(u)šu i têlo pugubiti **Ali** vi
 ne vestê toga kriti pitaçi kako krali i bani i kne-
 zi krivi imit'ni kada se prêide paraon' i sila
 i moç negova tada se vaša i brže prêidê **Da** bi v-
 am' to počtenie na sp(a)senie dano to bi se vas' ognu-
 lo koliko e daleče ot grešnih' sp(a)senie **A** ne veš li :~
 č(lovê)če ako ti blago imaš' ti si e takoe ot vraga kupil'
 da ti krivo čineçi da e tvoê d(u)ša negova a blag-
 a uživaš' za života oh' to e tvoê huda mena za
 minuče dati več'no **O** č(lovê)če neborê čemu ti e ono ime-
 n'e ili polače ili blago i pinezi za ko hočeš'
 svoju predragu d(u)šu pogubiti **A** ti neborê ki si pra-
 vi težak' tuju muku potarêš' zemlju susednu prêor-
 eš' prideš' k redovniku na ispoved sudi te ti pokoru
 stegnuv' prideš' čist' ot' greha **I** takoe kako se varu-
 eš' og'na da bi ne zgorêl' tako se varui krive rot-
 e **I** takoe crikve ne budi kriv' i zla nikomurê ne učini
 da se ne uvališ' na dno pakla otkuda tê niedna
 moç' ne budê moçi izneti razvê sila božiê i ne-
 (34v) ga moç' gdo bi ju zaslužil'

LITERATURA

- ASTELL, Ann. 2006. *Eating Beauty: The Eucharist and the Spiritual Arts of the Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press.
- BECKWITH, Sarah. 1993. *Christ's Body: Identity, Culture and Society in Late Medieval Writings*. London: Routledge.
- BECKWITH, Sarah. 2001. *Signifying God: Social Relation and Symbolic Act in the York Corpus Christi Plays*. Chicago: University of Chicago Press.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1956. „O jednoj zbirci hrvatskih narodnih pripovjedaka iz Rijeke”. *Jadranski zbornik*. Sv. 1. Ur. Vjekoslav Bratulić. Rijeka: Izdavačko poduzeće „Otokar Krešovani”: 165–187.
- BYNUM, Caroline Walker. 1987. *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley: University of California Press.
- BYNUM, Caroline Walker. 1991. *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*. New York: Zone Books.
- BYNUM, Caroline Walker. 1995. *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*. New York: Columbia University Press.
- ĆOSIĆ, Dajana i Ana MIHALJEVIĆ. 2022. „Koncept slavenstva u hrvatskome crkvenoslavenskome i hrvatskome jeziku”. *Słowiańszczyzna dawniej i dziś. Język, literatura, kultura*. Ur. Agnieszki Kołodziej, Magdaleny Ślawnickiej, Anny Ursulenko i Bartosza Juszczaka. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe: 29–38.
- DUKIĆ, Davor. 2009. „Kultura – zapostavljen pojam u počecima moderne hrvatske znanosti o književnosti”. *Umjetnost riječi* 53 (3–4): 137–152.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2002. „O hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim egzemplima”. *Umjetnost riječi* 46 (3): 121–137.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2007. *Čti razumno i lipo: ogledi o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2008. „Abrahamova vizija između ‘kazivanja’ i ‘prikazivanja’”. *Slovo* 58: 45–61.
- Fatevićev zbornik duhovnoga štiva 1617*. 2016. Ur. Blaga Bančuga, Josip Faričić i Pavao Kero. Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti i Sveučilište u Zadru.
- HERCIGONJA, Eduard. 1969. *Glagoljaška neliturgijska književnost 15. st. i Petrisov zbornik*. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- HERCIGONJA, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.
- HERCIGONJA, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

- KRETZENBACHER, Leopold. 1960. „Die Legende von der Hostie im Bienenstock”. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 56: 177–193.
- LECOY DE LA MARCHE, Albert. 1877. *Anecdotes historiques, légendes et apologues, tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, Dominicain du XIIIe siècle*. Pariz: Librairie Renouard.
- MHR = *Mađarsko-hrvatski rječnik*. 2013. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MALIĆ, Dragica. 1997. *Žića svetih otaca*. Zagreb: Matica hrvatska – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MARASCHI, Andrea. 2017. „Sympathy for the Lord: The Host and Elements of Sympathetic Magic in Late Medieval Exempla”. *Journal of Medieval Religious Cultures* 43 (2): 209–230.
- ORAIC TOLIĆ, Dubravka. 2022. *Zagrebačka stilistička škola. Zlatno doba hrvatske znanosti o književnosti*. Zagreb: Ljevak.
- OSTLING, Michael. 2011. *Between the Devil and the Host. Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*. New York: Oxford University Press.
- Petrisov zbornik*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. R 4001. (1468.).
- RADOŠEVIĆ, Andrea. 2019. „Egzempl o ožurniku i sinu u paklu (Tubach 5027)”. *Memorabilia* 2: 11–30.
- RADOŠEVIĆ, Andrea. 2020. „*Vitae Patrum* u egzemplima glagoljskih knjiga *Disipula* iz 16. stoljeća”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 46 (1): 279–316.
- RADOŠEVIĆ, Andrea i Marija-Ana DÜRRIGL. 2024. *Thesaurus glagoliticus hrvatske srednjovjekovne književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.
- REINHART, Johannes. 2006. „Die Geschichte vom Jahreskönig (Tubach 2907: King, for a year) in der kroatisch-glagolitischen literatur”. *Studia Philologica Slavica. Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern. Teilband II*. Ur. Bernhard Symanzik. Berlin: Lit Verlag: 575–591.
- REINHART, Johannes. 2010. „Kombinacija dvaju mirakula u hrvatskoglagoljskom rukopisu (*Grškovićev zbornik, HAZU VII 32*)”. *Slovo* 60: 669–686.
- RCJHR = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. 2000–. Zagreb: Staroslavenski institut.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880–1976. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RHKJ = *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1984–. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- RUBIN, Miri. 1991. *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*. New York: Cambridge University Press.
- RUBIN, Miri. 1999. *Gentile Tales: The Narrative Assault on Late Medieval Jews*. New Haven: Yale University Press.
- STRANGE, Josephus. 1851. *Caesarii Heisterbacensis Monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum*. Sv. 2. Coloniae, Bonnae et Bruxellis: Sumptibus J. M. Heberle (H. Lempertz & comp.).
- STROHAL, Rudolf. 1917a. „Prilike' iz stare hrvatske glagolske knjige”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Sv. 22. Ur. Dragutin Boranić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: 239–272.
- STROHAL, Rudolf. 1917b. *Mirakuli ili čudesa*. Zagreb: Tisak C. Albrechta, trošak sabiratelja.
- STROHAL, Rudolf. 1928. „Žena gora od vraga”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Sv. 26. Ur. Dragutin Boranić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: 371–374.
- STROHAL, Rudolf. 1929/1930. „Vrag u crkvi”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Sv. 27. Ur. Dragutin Boranić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: 180–182.
- ŠKARICA, Marin. 2001. „Štovanje euharistije izvan mise od prvih stoljeća do uključivo Drugoga vatikanskog sabora”. *Crkva u svijetu* 36 (3): 307–330.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije II*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- TUBACH, Frederic C. 1962. „Exempla in the Decline”. *Traditio* 18: 407–417.
- TUBACH, Frederic C. 1969. *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- UŽAREVIĆ, Josip. 2015. „Zagrebačka stilistička škola i ruski formalizam”. *Forum* 77 (4–6): 512–551.
- ZARADIJA KIŠ, Antonija. 2008. „Egzempli u *Senjskom korizmenjaku* iz 1508.”. *Senjski zbornik* 35: 55–90.

THE BEE, THE WITCH, AND THE ALTAR—ON AN EXEMPLUM FROM THE *PETRIS MISCELLANY* (1468)

IGOR MEDIĆ

ABSTRACT

The article interprets the hitherto unexplored exemplum *K(a)p(i)t(ul) ot bahoric' nečis'* (*The Story about a Wicked Witch*) from the Croatian Glagolitic non-liturgical *Petris Miscellany* (1468). The introductory section gives a brief overview of the genre-related problems that have arisen from earlier attempts to define the exemplum as a literary genre. It also briefly discusses Eduard Hercigonja's research on the *Petris Miscellany* as a whole and more recent analyses of individual exempla from the corpus of Croatian Glagolitic literature. The content and structure of the story about a witch who is persuaded by the devil to use a consecrated host for magic is analysed. The story is related to a group of exempla that were very popular in the late Middle Ages and early modern period and deal with the Eucharist and the doctrine of transubstantiation. Drawing on the research of the Austrian ethnologist Leopold Kretzenbacher, the text is compared with a number of similar exempla about the host in a beehive in order to identify variations in the basic plot and the variety of roles played by central motifs from the 12th to the 19th century. Drawing on the findings of Michael Ostling's study of witch trials in early modern Poland, an attempt is made to illuminate various cultural meanings that such texts may have had in the past and their complex influence on popular piety. Based on the insights gained, a parallel text from the *Fatević Miscellany* (1617) is also discussed in the concluding part of the article.

KEYWORDS:

exemplum, Eucharist, Fatević Miscellany, host, Petris Miscellany

FROM AZAZEL TO AZAZELLO: EVIL CHARACTERS IN THE SLAVONIC PSEUDEPIGRAPHA¹

LIUDMILA NAVTANOVICH

Universitat Autònoma de Barcelona
Edifici K s/n, Plaça del Coneixement
08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès)
Barcelona, Spain
liudmila.navantovich@uab.cat

UDK: 229*821.161.1.09
DOI: 10.15291/csi.4891
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 2. 6. 2025.
Prihvaćen za tisak: 14. 11. 2025.

The paper deals with the importance of the Old Testament Slavonic Pseudepigrapha as a source of cultural information that might have influenced contemporary thinking and culture. The evil character analysed in the article can be found in the two Old Testament Slavonic Pseudepigrapha: *The Apocalypse of Abraham* and *2 Enoch*. The character's name is Azazel, and it is widely known nowadays thanks to its echo in Bulgakov's novel *Master and Margarita*, as well as in Akunin's novel *Azazel*, which was translated into English under the title *The Winter Queen*. The paper explains how the character of Azazel is presented in the Old Testament Slavonic Pseudepigrapha, and it highlights the significant transformation of its role from one Old Slavonic text to the other. The paper also discusses the origin of the expression *scapegoat* in Russian.

KEYWORDS:

Old Testament Slavonic Pseudepigrapha, evil characters, Azazel, 2 Enoch, The Apocalypse of Abraham, scapegoat

¹ This article, like all my academic work, is supported by the Catalan academic programme Serra Hunter.

The Evil is present in all kinds of universal literature and national cultures. To highlight its specific features in the genre that we are analysing in this paper, it is necessary to briefly characterise the Slavonic pseudepigraphical literature itself.

1. THE SPECIFIC NATURE OF THE SLAVONIC PSEUDEPIGRAPHA

In Slavonic studies, the texts that have not been included in the Biblical Canon are traditionally called the “Slavonic Apocrypha”, disregarding the fact that they belong to the Old or New Testament. In the terminology of Biblical studies, the Old Testament Slavonic “Apocrypha” are nowadays called the “Old Testament Slavonic Pseudepigrapha”, and this is the term I use in this work.

The Old Testament Slavonic Pseudepigrapha played a very important role in the Old Slavonic literature and culture. As translated works, they provide us with very valuable material not only for the history of language but also for the history of culture, because

*the transfer of writing enriched the intellectual horizons of the Slavic peoples, who were relatively late to join the cultural circle of the Mediterranean peoples, with a multitude of abstract scientific and philosophical ideas and concepts that had not previously existed in the minds of our ancestors.*² (Mešerskiĵ 1978: 3)

Through translations the main samples of literary types and genres were obtained, forming the foundations for the development of original literature.

The study of the Old Slavonic translated works shows the continuity of older literary traditions (Ancient Greece, Rome, Byzantium, Palestine) and the writing of Slavic countries of the Middle Ages. The Old Testament Pseudepigrapha are of particular interest in this connection, since, over the long centuries of their existence, they have become the heritage of the cultures of different peoples and accumulate (when translated from one language into another) features dating back to different literary traditions.

Thus, the Old Testament Pseudepigrapha connected the literature and culture of *Slavia Orthodoxa* with their historical predecessors: the culture of ancient Greece and

² Translated from Russian: «переводная письменность обогатила умственный кругозор славянских народов, относительно поздно включившихся в культурный круг народов Средиземноморья, множеством отвлеченных научных и философских представлений и понятий, до этого не существовавших в сознании наших предков»

Rome, Christian Byzantium, as well as the countries of the Ancient East: Egypt, Palestine, Mesopotamia, linking the Slavic world with the Mediterranean cultural circle, with the Christian traditions of the East and West.

However, there is also a “reverse connection”: Slavonic translated texts represent a very important part of world heritage. And in this sense, the Old Testament Pseudepigrapha hold a special place, since there is a number of these texts that have “survived” only in Slavonic, or are preserved in different languages, but the Slavonic text represents a special version of the Pseudepigraphon. These include, among others, *The Testaments of the 12 Patriarchs*, *The Apocalypse of Abraham*, *The Ascension of Isaiah*, and *The Book of the Secrets of Enoch*.

It is important to note that *Slavistics has a long tradition of researching and publishing the Slavonic Pseudepigrapha*³. At the same time, they have remained quite unknown *outside Slavic studies* until relatively recently. They seem to become popular when the first volume of the *Old Testament Pseudepigrapha* was published at the beginning of the 1980s (Charlesworth 1983). Especially in the last two decades, we have seen a significant surge of interest in these texts worldwide, including the fields “beyond Slavistics”: the Slavonic Pseudepigrapha are translated into different languages, their originals are published; monographs and volumes on this topic are issued, among others, in respectful publishing houses, such as Brill, Oxford University Press, Mohr Siebeck (see, in particular, Di Tommaso et al. 2011, Orlov et al. 2012, Kulik and Minov 2016).

The main goal of the present paper is to demonstrate the importance of the Slavonic Pseudepigrapha as a possible provenance of cultural information that can find their reflexion in modern literature and culture. The characters derived from the evil character of Azazel, such as Azazello in Bulgakov’s masterpiece, have been extensively studied. However, even in works dedicated to Wolland’s entourage and the infernal motifs in the novel, potential direct or indirect influences from the Pseudepigrapha have remained overlooked: researchers either do not mention pseudepigrapha as possible sources of the character of Azazello⁴ (for example: Ivanickij 2012, Kaprusova

³ The bibliography on the topic is extensive, tracing its origins to the works of Pypin and Tikhonravov in the mid-nineteenth century (Pypin 1862, Tikhonravov 1863). Among relatively recent and fundamental works, I would mention just a few: the research of Roždestvenskaâ 2004, Miltenova 2008, Kulik 2010, among others. A comprehensive bibliography of the Old Slavonic Pseudepigrapha, including works up to about 2010, was compiled by Andrei Orlov. It can be found on the Marquette University website.

⁴ A fairly typical example is the description of Azazel as a “Jewish mythological character” without any specific references: *Azazello is a character in the novel The Master and Margarita, a member of Woland’s entourage. His name comes from Azazel, a fallen angel from Jewish mythology who*

2018, Login and Ivanickij 2012, Pimenova et al. 2025, Kornienko 2016, Malkova 2009, Šolc 2008, Ākuševič 2023, Galkina 2016, Niculcea 2023, Kazkenova 2015), or scholars often cite *The Book of Enoch* as a possible prototype of this evil character and obviously refer to *IEnoch* without addressing the issue of a complex relation between different Enochic pseudepigrapha (including 2 “*Slavonic*” *Enoch*). They hardly ever discuss another pseudepigraphon in which the evil character is prominently represented in Slavonic tradition — *The Apocalypse of Abraham* (for example: Češenko 2021, Abzalova and Balko 2018, Devickaâ 2011, Aleeva 2025, Gončarova 2007). Therefore, this paper, focused on *Azazel* in Slavonic texts, aims to make the detailed content of the Old Slavonic textual witnesses better known to scholars of later literary periods. There are some laconic comments on contemporary “echoes” of *Azazel* later in the paper, which are not intended as deep analysis of this character in modern literature; they merely offer a kind of “bridge” between Old Slavonic and contemporary works.

2. AZAZEL IN THE SLAVONIC PSEUDEPIGRAPHA AND THE BIBLE

2.1. THE APOCALYPSE OF ABRAHAM

Azazel as an evil character of complex nature appears in the Old Slavonic Pseudepigraphon “Откровение Авраама” (*The Apocalypse of Abraham*), which is preserved only in Slavonic in the *Толковая Палея* (*The Explanatory Paleja*, 14th century), a Medieval Slavonic compendium of the Old Testament texts with explanations and the Old Slavonic Pseudepigrapha. However, the origin of the Pseudepigraphon in question is generally dated to as early as 70-150 AD (McDonald 2017: 139). The text consists of three sections. The introductory section (chapters 1-8) tells the story about Abraham’s life before receiving the revelation from the Mighty One. In this part, he is gradually transforming from polytheism to monotheism. The section describes, among other things, how his father Terah made idols and how his house was burnt

lived in the desert. M.A. Bulgakov simply used his name in the Italian manner. According to legend, he was the standard-bearer of the army of hell and was known for his ability to seduce and kill. It was no coincidence that when Margarita met him in the Alexander Garden, she mistook him for a cunning seducer (translated from Russian: Азazelло – персонаж романа «Мастер и Маргарита», член свиты Воланда. Его имя восходит к падшему ангелу из иудейской мифологии Аззелу, который, обитал в пустыне. М.А. Булгаков лишь употребил его имя на итальянский манер. По преданию именно он был знаменосцем армии ада и отличался способностью к обольщению и убийству. Неспроста, встретив его в Александровском саду, Маргарита приняла его за корванного обольстителя) Login and Kazakova 2022: 83.

down along with all the idols after Abraham left it at the command of Heaven. Even before that, Abraham was already convinced of the impotence of the pagan idols made by his father: the idol Mar-Umath, striking another idol, loses its head; some of the idols offered for sale break when they fall; the idol Bar-Eshath, set to watch over the burning wood, partly burns itself up). The second section (chapters 9-14) starts the apocalyptic section based on Genesis 15.8-17 expanding and modifying the latter. As a result, the thought of God, the creator of everything, comes into Abraham's mind, then the patriarch hears an order of sacrificing to God coming from heaven. The angel Yahoel, who accompanies him, takes Abraham to Mount Horeb where he makes a sacrifice, and Azazel tries to attempt him, but the angel orders the latter to leave Abraham. The third section contains the story of Abraham's heavenly journey (chapters 15-32). At the sunset, Abraham and Yahoel ascend into heaven (a dove takes them on its wings) where they see undepictable light, the throne, the seven heavens and all their contents, the earth and the underworld; in the Garden of Eden they see Adam and Eve and **Azazel** with them. The patriarch wonders how God could allow the fall into sin, but instead of a direct answer, he is given visions about the future destinies of the world, indicating sins and offences on earth and the punishments for them in the future life.

Since the description and functions of Azazel presented in this pseudepigraphon differ from the Enochic texts (the latter will be discussed later), it seems essential to first present all the contexts in which his name appears in the text, and then to comment on possible interpretations of his role as an evil character.

Azazel in *The Apocalypse of Abraham* appears in chapter 13 first in a form of an "impure bird"⁵:

*13:1 And I [Abraham] did everything according to the angel's command. And I gave to the angels who had come to us the divided parts of the animals. And the angel took the two birds. 13:2 And I waited for [the time of] the evening offering. 13:3 **And an impure bird flew down on the carcasses**, and I drove it away. 13:4 And the impure bird spoke to me and said, "What are you doing, Abraham, on the holy heights, where no one eats or drinks, nor is there upon them food of men. But these will all be consumed by fire and they will burn you up. 13:5 Leave the man who is with you and flee! Since if you ascend to the height, they will destroy you." 13:6 And it came to pass **when I saw the bird speaking I said to the angel, "What is this, my lord?" And he said, "This is***

⁵ Cites according to Kulik 2010.

iniquity, this is Azazel!” 13:7 And he said to him, “Reproach is on you, Azazel! Since Abraham’s portion is in heaven, and yours is on earth, 13:8 Since you have chosen it and desired it to be the dwelling place of your impurity. Therefore, the Eternal Lord, the Mighty One, has made you a dweller on earth. 13:9 And because of you [there is] the wholly evil spirit of the lie, and because of you [there are] wrath and trials on the generations of impious men. 13:10 Since the Eternal Mighty God did not send the righteous, in their bodies, to be in your hand, in order to affirm through them the righteous life and the destruction of impiety. 13:11 Hear, adviser! Be shamed by me, since you have been appointed to tempt not to all the righteous! 13:12 Depart from this man! 13:13 You cannot deceive him, because he is the enemy of you and of those who follow you and who love what you desire. 13:14 For behold, the garment which in heaven was formerly yours has been set aside for him, and the corruption which was on him has gone over to you.”

Angel Yahoel also teaches Abraham to be bold and to tell Azazel the following:

14:5 Say to him, “May you be the fire brand of the furnace of the earth! Go, Azazel, into the untrodden parts of the earth. 14:6 Since your inheritance are those who are with you, with men born with the stars and clouds. And their portion is you, and they come into being through your being. 14:7 And justice is your enmity. Therefore, through your own destruction vanish from before me!” 14:8 And I said the words as the angel had taught me... 14:11 And he spoke to me a second time. 14:12 And the angel said, “Now, whatever he says to you, answer him not, lest his will affects you. 14:13 Since God gave him the gravity and the will against those who answer him. Answer him not.” 14:14 And I did what the angel had commanded me. And whatever he said to me about the descent, I answered him not.

Later in the Pseudepigraphon there are additional references to Azazel. For instance, the Eternal Mighty One mentions the name of Azazel in his story about the creation (20.5). Abraham asks him (20.7) “*why then, while he is now not before you, have you set yourself with him [Azazel]?*” Showing the multitude of tribes who existed before and who were destined to come after Abraham, God says (22:5) “*Those on the right side of the picture are the people set apart for me of the people [that are] with Azazel. These are the ones I have destined to be born of you and to be called my people.*”

Thus, Azazel is not just a leader of fallen angels (Watchers) in this text, but a much

more important character. Even his appearance is something ambiguous: he looks like a serpent, his hands and feet are human, he has six wings on each side (23.7), and in one of the contexts he appears in Eden: *And he who is between them [Adam and Eve] is the Impiety of their pursuits for destruction, Azazel himself* (23.11).

And, finally, in the last part of the Pseudepigraphon, where the punishment of heathens is narrated, Azazel is also mentioned, this time as a personification of the Evil:

(29.6-7) *And I saw that as they worshiped him, Azazel ran and worshiped, and having kissed his face he turned and stood behind him. And I said, “Eternal Mighty One! Who is this shamed and struck man, worshiped by the heathen with Azazel?”*

(31.5, 7-8) 31:5 *And those who followed the idols and their murders will rot in the womb of the Evil One—the belly of Azazel, and they will be burned by the fire of Azazel’s tongue. ... 31:7 And they glorified an alien. 31:8 And they joined one to whom they had not been allotted, and they abandoned the prevailing Lord.*

Researchers have repeatedly emphasised the dualistic nature of the Slavonic apocalypse, demonstrating the parallelism of higher and lower powers in it (Collins 1998: 229, Stone 1984, Orlov 2016). This new step in the development of dualistic ideology has a major impact on the portrayal of the main negative character of the apocalypse, the fallen angel Azazel. Unlike the eschatological “opponents” of the Dead Sea Scrolls, Azazel becomes no longer just one character in a large gallery of “opponents”, but a unique, overriding enemy (Orlov 2016). In this regard, Lester Grabbe notes that in describing its negative protagonist, *The Apocalypse of Abraham* has in mind a complexly composed primordial Archdemon called Azazel; according to Grabbe, in the Slavonic apocalypse, Azazel is no longer depicted as just one of the leaders of the fallen angels, but the leader of all demons; the figures which have previously been thought of as distinct are now united in one character, and the different names have become simply alternative designations of the same devil (Grabbe 1987).

This parallelism between the highest and the lowest world can be seen in different features of Azazel. For instance, George Henry Box reflects on the details of the description of Azazel’s dwelling, noting that Yahoel is opposed to Azazel, who is the head of the dark forces that operate on earth (chapter 13), while his real domain is hell, where he rules as Lord (chapter 31) (Box 1919: xxvi). The researcher has also noted the fiery character of the demonic imagery of the Slavonic Apocalypse, in which Azazel is depicted as hellfire, and this hellfire has its parallelism in the description of

God's dwelling that is also fiery. Reflecting on the fiery epiphany of Azazel, he observes that, according to the particular mode of representation in the apocalyptic text we are studying, Azazel himself is the fire of Hell (Box 1919: xxvi).

According to Andrei Orlov, this definition of Azazel's essence through the image of the subterranean flame is very interesting in view of the previously mentioned ideological attitude, in relation to which fire appears as the most characteristic feature of the theophany, expressing the very presence of the Divinity. Like the Deity, understood in *The Apocalypse of Abraham* as the Fire of Heaven, seated on a throne of flaming flames, the demon is also designated as the fire of the underworld (Orlov 2016).

One of the most striking fragments that puzzles the scholars is the appearance of Azazel with Adam and Eve, literally entwined with them, in Eden. This is a very peculiar characteristics that cannot be found in either Slavonic or other cultural traditions (Harlow 2011: 320, Orlov 2016). However, here Orlov sees possible parallelism with another theophanic tradition of the Divine presence where the Epiphany is conveyed by the image of the intertwined twin cherubim in the Holy of Holies (Orlov 2016). Such a parallel seems even more convincing, since Azazel is described in the Pseudepigraphon in question as resembling a pair of cherubs fused together: he has 12 wings (six on each shoulder).

Orlov emphasises, while concluding his analysis of dualistic motifs in *The Apocalypse of Abraham*, that both the nature and possible sources of these conceptual developments are shrouded in mystery (Orlov 2016). There have been attempts to explain the dualistic tendencies found in the Slavonic Pseudepigrapha such as *The Apocalypse of Abraham* and *2 Enoch* with their potential connection to the Bogomil movement, a dualistic sect that flourished in the Balkans in the late Middle Ages (Ivanov 1925). However, recent works have increasingly expressed scepticism about such radical claims, stating that there are almost no parallels between the pseudepigrapha we are studying and the texts of the Bogomil movement (see, for instance, Turdeanu 1981). Orlov insists on the conceptual complexity of the dualistic tendencies presented in the Slavonic apocalypse and on their connection with authentic Jewish traditions (Orlov 2016, 2011)⁶.

⁶ Orlov considers that the important place of these dualistic motifs in the structure and content of both pseudepigrapha shows once again that here we are not dealing with secondary additions and insertions, but with conceptual expressions belonging to the original intent of the Slavonic Pseudepigrapha. The development of these thoughts resembles in many respects the dualism of Palestinian origin that found its place both in the Dead Sea Scrolls and in the dualistic tendencies of later Jewish mysticism (Orlov 2016).

2.2. КНИГА О ВСХИЩЕНИИ ЕНОХОВЪ ПРАВЕДНАГО (OR THE BOOK OF THE SECRETS OF ENOCH, OR 2 ENOCH)

This pseudepigraphon is a text with a long and extremely complex textual history. Before turning to the personification of evil in it, it is essential to present not only 2 *Enoch* but also other pseudepigrapha associated with the name of Enoch, so that their special character and importance could be better appreciated.

The Bible identifies Enoch as the seventh from Adam, the great-grandfather of Noah, who lived 365 years and “walked faithfully with God; then he was no more, because God took him away” (Gen. 5.24). He “pleased God” and “did not experience death” (Heb. 11.5), “no one like Enoch has ever been born (Sirach 49.14) and “was taken up into heaven” (Sirach 44.16).

If we look at the history, we will find that the writings that depict patriarch Enoch have a very ancient origin: the oldest fragments of texts related to the name of Enoch in Aramaic were discovered at Qumran and date back to the period between the second and first centuries BC (Milik 1976)⁷. It must also be emphasised that certain written texts associated with Enoch were authoritative in the first century AD, which is evidenced by their mention in the Epistle of Jude (14):

Enoch was the seventh person after Adam, and he was talking about these people when he said: Look! The Lord is coming with thousands and thousands of holy angels to judge everyone. He will punish all those ungodly people for all the evil things they have done. The Lord will surely punish those ungodly sinners for every evil thing they have ever said about him.

Many centuries before the moment when the scholarly community started to differentiate three Enochic pseudepigrapha, a text known as the *Book of Enoch* was referred to by Irenaeus of Lyon, Clement of Alexandria, Origen, and Tertullian in their writings. Even though it was not included in the established canon of the Holy Scripture, its readers (and admirers) did not disappear, as evidenced, among other things, by the presence of excerpts preserved in the ninth-century author George Syncellus⁸ (see, among others, Milik 1976, Black 1970). It is impossible to say with certainty whether there was a Latin translation of the *Book of Enoch* (nowadays called *1 Enoch*); nevertheless, even if the texts associated with the name of Enoch were not available, they

⁷ The Aramaic fragments correspond to *1 Enoch*.

⁸ These fragments also correspond to *1 Enoch*.

were indirectly well known in the Christian West. Their traces appear in iconography and literature in Roman and Byzantine times, as well as in the Middle Ages (Milik 1976).

Thus, the patriarch Enoch was widely known and honoured from the first centuries AD across different cultures. The existence of a *Book of Enoch* was assumed, but the writings themselves were unavailable in the West in the Middle Ages. The first publications of the texts related to the name of Enoch date back to the beginning of the seventeenth century: the first to be published in 1606 was a Greek fragment included in the Chronicle of George Syncellus, and in 1703 an edition containing quotations from the *Book of Enoch (1 Enoch)*, along with allusions and references to it in Greek and Latin authors from the first to fourth centuries came out (see Milik 1976). But the year that initiated scholarly interest in the Enochic pseudepigrapha was 1773 when the three manuscripts containing the complete text of it in Ethiopic translation were brought to Europe from Abyssinia by the English scholar Bruce (Milik 1976). This discovery was the starting point for the emergence of an entire branch of biblical studies, the Enochic literature. With the discovery of additional sources, the researchers' interest in the Enoch pseudepigrapha steadily increased, and the most valuable of all the sources were undoubtedly the oldest fragments connected with the name of Enoch, discovered at Qumran in 1952, which aroused even more attention to the Enochic studies. The Old Testament Pseudepigrapha related to the name of the patriarch are of particular interest to scholars, because, especially the most studied of them, *1 Enoch*, is considered a forerunner of all early Christian literature, one of the first works of the apocalyptic genre: Martin Hengel calls the *Book of Enoch (1 Enoch)* and the *Book of Daniel* the high point of Hebrew apocalypticism of the intertestamental period (Hengel 1974:180); Matthew Black places the *Book of Enoch (1 Enoch)* among the texts of *praeparatio evangelica* (Black 1985:1)⁹.

⁹ During the two and a half centuries that followed the discovery of the first copies of the Pseudepigraphon in Ethiopic, texts of different "Books of Enoch" were discovered, preserved in whole or in part in other languages (Greek, Aramaic, Hebrew, Slavonic, Coptic), the comparison of which allowed scholars to speak of the existence of three different "versions". Nowadays in the scientific tradition it is customary to distinguish them as three different Pseudepigrapha associated with the name of the patriarch Enoch—that is, 3 Books of Enoch. They are called *1 Enoch*, *2 Enoch*, and *3 Enoch* (to my knowledge, they were first named so in the Hugo Odeberg's edition of the *Hebrew (3) Enoch* in 1928—Odeberg 1928). All of them are united by the figure of Enoch; however, the Pseudepigrapha themselves are completely different, both in content, volume, composition, and the character of the narrative. *1 Enoch* is the text preserved entirely in Ethiopic, partly in Greek, and in fragments in Aramaic (Nickelsburg and VanderKam 2004; Olson 2004; Black 1985; Knibb 1978; Milik 1976; VanderKam 1995). *2 Enoch* is a version which, until very recently, was known only in Slavonic copies

It is worth underlining that, in the Slavonic milieu, the pseudepigraphon connected with the patriarch Enoch (namely *2 Enoch*), which is of our particular interest, enjoyed considerable popularity. What is more, in the West the *Book of Enoch* (*1 Enoch*) was known in the Middle Ages only through fragments and echoes of it, whereas in Slavonic there existed a translation of the entire *Book of the Secrets of Enoch* (*2 Enoch*). There is considerable evidence for the popularity of the Slavonic writing. One of the most important indications is the fact that fragments of the *Book of the Ascension of Enoch the Righteous* appear in the Chronicles and other Old Russian Compilations. For instance, there is a fragment from the pseudepigraphon in the juridical compiled text *The Scale of Justice* (*Мерило Праведное*); Archbishop of Novgorod Gennady (15th century) makes references to the *Book of Enoch* (Sokolov 1910). The patriarch's name is honoured in Church Slavonic hymnography (Navtanovich 2022b). We can find Enoch among other Patriarchs (Adam, Abel, Seth, Noah, Melchizedek) and John the Baptist in the dome drum of the Church of the Transfiguration on Ilyina Street in Novgorod (Lifšic 1987: 500). Most of the Slavonic copies of the pseudepigraphon are from the seventeenth century, and during this period Bibles edited as *ouvrages* appeared with Slavonic verses, and there, among other dedications, we can read lines devoted to the patriarch (Belobrova 1993). All these demonstrate immense interest in the figure of Enoch in the Old and Medieval Slavic world, which possibly explains the influence of the scriptures attributed to him in forthcoming Slavic literature and culture. As for the provenance of the Slavic text, it is also considered to be of very ancient origin, possibly dating back to the first century AD (see, for instance, Orlov 2000, Böttrich 1992, 1995, Charles 1913). The Slavonic Pseudepigraphon narrates about what Enoch saw and was told in heaven. The story in the Slavonic manuscripts begins at Enoch's home, two men (later it is said that they were angels) appear to Enoch in his dream and ascend him to heaven. This is followed by a description of the seven (in some copies ten) heavens which Enoch visits: in one of them he sees the condemned angels; in another he sees the movement of the heavenly lights; in the seventh heaven Enoch sees the Lord, and the Lord tells him about the creation of the world. Then, the archangel Verevel (in other copies Vreveil, Vrevoil), at the command of the Lord, recounts to Enoch the Book of the Mysteries of Heaven, Enoch is ordered to write down the story and give his writing to his children. After that, the angels lower Enoch to the earth for 30 days

(Vaillant 1952, Navtanovič 2022a), and now we have some Coptic fragments (Hagen 2012). *3 Enoch* is the Hebrew version of the Pseudepigraphon from the medieval period (Odeberg 1928, Alexander 1983). For each Enoch Pseudepigrapha there is currently a vast bibliography; I have limited myself only to few references, primarily those containing editions or translations of the texts).

to pass on the commandments to his sons and his people. The second half of the Slavonic text contains Enoch's instructions, his revelation about the coming Great Judgement: the awful fate of sinners and the eternal life awaiting the righteous. The last part of the Pseudepigraphon is devoted to the birth of Melchizedek by Nir (Enoch's great-grandson), Noah's brother.

Although *1 Enoch* and *2 Enoch* are separate texts, certain parallels can be traced between them, both in terms of specific themes and motifs, and in terms of individual fragments and readings. Among these common motifs is one of the most famous plots, which was later reflected in universal literature (it seems sufficient to only mention *Paradise Lost* by John Milton), apart from the Bible (Gen. 6:2, 4), which was first described in great detail in the Enochic Pseudepigrapha (*1 Enoch* and *2 Enoch*): this is the story of the rebellion of angels, the fallen angels. In Enochic texts they are called Watchers (the word has its origin in Greek ἑγρήγοροι that means *those who do not sleep, who vigil, watch*). Another part of the parallels between *1* and *2 Enoch* is the information on astronomy: the Slavonic text contains traces of the same 364-day solar calendar that is found in *1 Enoch*, including in Qumran texts—this fact was first noticed by Annie Maunder (1918). In both Enochic pseudepigrapha heavenly journeys are represented, the patriarch is ascended to Heaven to receive divine knowledge. Both texts contain the narration of the Creation, and the secrets of it are revealed to the patriarch. A very important theme for *1* and *2 Enoch* is eschatological: both have prophecies about the Last Judgment. At the same time, we can also find a lot of parallels between both texts on the level of short passages and even separate readings: the latest monograph by Grant Macaskill, for instance, shows significant common information and even textual closeness between *2 Enoch* and *The Parables of Enoch* in *1 Enoch* (Macaskill 2024); I dedicated several works to the detailed analysis of such parallelism (Navtanovich 1993, 2021, 2022).

In the Slavonic manuscripts of *2 Enoch*, we find the description of the *Watchers* in the second and in the fifth heaven. Here is the description of what was seen by Enoch according to the short recension¹⁰:

*And those men took me to the second heaven, and set me in **the second heaven**, and showed me the prisoners who were being punished immeasurably. And*

¹⁰ The translation into English is mine, the Slavonic text is taken directly from the manuscript: from the Copy A (Library of the Academy of Sciences (Saint-Petersburg) 45.13.4, 16th century, fols. 357-366v.). Here I intentionally set aside the everlasting debate concerning the relation and provenance of the two main recensions—the short and the long (for more details see, for instance, Navtanovič 2022a).

there I saw the angels condemned and weeping, and I asked the men who were with me, “Why are they being tormented?” And the men answered me, “They are apostates from the Lord, who have disobeyed the Lord’s command and have made their own decisions.” And I grieved for them. The angels bowed to me and said, “Man of God, may you pray to the Lord for us.” And I answered them, saying, “Who am I, a mortal man, to pray for angels; who knows where I am going, or who will meet me, or who will pray for me.”

[...] And the men took me from there and carried me up into **the fifth heaven**. And I saw there a great army of Watchers; I saw two hundred. They looked like men, but they were bigger than great wonders; their faces were sorrowful, their mouths were silent, and there was no service [in that heaven]. And I asked the men who were with me, “Why are their faces so sorrowful and sad, and their mouths are silent, and there is no service in this heaven?” The men answered me, “They are Watchers, who have forsaken the Lord with their leader, and two hundred followed him. They came down to earth and broke their vow on the ridge of Mount Hermon to defile themselves by women, and they defiled themselves. And the Lord condemned them, and behold they are weeping for their brethren, and were punished.” (Then) I said to the Watchers, “I have seen your brethren and known what they have done, and I have heard their plea and prayed for them. Their Lord has condemned them to remain under the earth until the end of the heavens and the earth. Why are you waiting (for the fate) of your brethren, instead of serving the Lord? Set up the former service, serve in the name of the Lord! For if you anger the Lord your God, he will cast you down from this place.”

And while I was there, four trumpets sounded simultaneously and the Watchers began the service, and their voice went up to the Lord with one voice.

Although the leader of the Watchers is not explicitly mentioned in the *preserved* Slavonic manuscripts of the short recension of Pseudepigraphon¹¹, it is obvious that it refers to the fuller account of the fallen angels’ rebellion found in *1 Enoch* which contains a long story devoted to the Watchers (*The Book of Watchers*). The leader of the fallen angels in *1 Enoch* is called **Azazel**, and it was him who taught men the art of war and the art of making everything necessary for battle; he also taught women the art of deception and seduction, and in particular the art of face and hair colouring;

¹¹ We have six “full” copies of the short recension left and a number of its fragments (Navtanovič 2000, Macaskill 2013).

he also taught men how to conjure.

Azazel taught men to make swords, knives, shields, breastplates, the fabrication of mirrors, and the workmanship of bracelets and ornaments, the use of paint, the beautifying of the eyebrows, the use of stones of every valuable and select kind, and all sorts of dyes, so that the world became altered (1Enoch 8:1).

In the end, at the command of God, Azazel was bound by the Archangel Raphael and chained to a rock by which he was to remain until the Day of Judgment.

In the Slavonic copies, as could be seen from the fragments cited above, only “the end” of the story is mainly preserved. Still, the name of **Azazel**, the leader of the Watchers, might have been known in the Slavonic copies that have not “survived” to this day and, thanks to them, in the Slavic Medieval literacy in general. Taking into account the extraordinarily complex textual history of *2 Enoch*—including the 14-15 century gap between the possible origin of the text in the first century AD and the earliest Slavonic witness—as well as the parallelism between texts repeatedly noted by researchers, such an assumption should be considered¹².

Thus, in the two Slavonic Pseudepigrapha we can see the transformation of the role of the evil character in question: while in the *Book of the Secrets of Enoch* “unnamed” Azazel is the chief of the Watchers (and he is condemned by God and is expecting his punishment), in *The Apocalypse of Abraham* he is already a kind of archdemon opposed to the Lord himself.

2.3. AZAZEL IN THE OLD TESTAMENT

The name Azazel appears in the Bible (in the Hebrew text אֲזַזֵּל), in the 16th chapter of the Book of Leviticus, dedicated to the description of the Jewish fest Yom Kippur (Day of Atonement). According to the Bible, that was a day of an elaborate sacrificial service, including the following tradition described in Lev. 16.20–26:

¹² In one of my works, in a very meticulous manner, I compare the description of the fifth heaven in the Slavonic text (*2 Enoch*) with corresponding Greek and Aramaic fragments preserved (*1 Enoch*). And the comparison demonstrates clearly enough that the Slavonic pseudepigraphon retains the main content of *1 Enoch* in this fragment: the number of angels (two hundred) is the same, the place where they made an oath (Mount Hermon) coincides, in both pseudepigrapha the angels were “desecrated” by women (and this word in Slavonic **literally** corresponds to the same in Greek). This fact seems to support the hypothesis of an original closeness of the two texts and the possible existence of the name of the leader of the Watchers in the Slavonic one initially (Navtanovic 2022b).

²⁰ And when he has made an end of atoning for the Holy Place and the tent of meeting and the altar, he shall present the live goat. ²¹ And Aaron shall lay both his hands on the head of the live goat and confess over it all the iniquities of the people of Israel, and all their transgressions, all their sins. And he shall put them on the head of the goat and send it away into the wilderness by the hand of a man who is in readiness. ²² The goat shall bear all their iniquities on itself to a remote area, and he shall let the goat go free in the wilderness... ²⁶ And he who lets the goat go to Azazel shall wash his clothes and bathe his body in water, and afterward he may come into the camp.

Thus, on that day, one goat, upon which all the sins of the people were laid, was sent into the desert, and in Hebrew this goat is called לעזאזל, which literally means [*the goat*] for Azazel. In the Biblical text criticism, there is $\bar{\text{n}}\bar{\text{o}}$ agreement on how to understand this word combination. Wilhelm Gesenius explained the word Azazel as similar to “the averter”, which he suggested first referred to an idol and later was attributed to a demon in the Enochian texts (Gesenius 1857). Among other interpretations, there is one from *Baraita* that explains the word Azazel as formed from the words “rugged” and “God”, referring to the rough (rugged) mountain cliff: according to some sources, the goat had to be cast down from such a cliff.

The Septuagint must have interpreted the Hebrew word as “the sent away” reading it as עזאזל “goat that leaves”, linking this explanation to the Leviticus 16:8-10: *And Aaron shall cast lots upon the two goats, one lot for the Lord and the other lot for the scapegoat* (Greek τῷ ἀποπομπαίῳ). Since the Slavonic translation was made from Greek, the “goat for Azazel” was translated according to the Greek text as *козел отпущения* (in Modern Russian it is a phraseological expression that means a person who is blamed for the mistakes, misdemeanours or failures of others, often in order to conceal the real culprits or causes). Thus, the goat on which the High Priest laid the sins of the people, which was symbolically to be sent into the wilderness, this “scapegoat”, was named in Russian *козел отпущения*, originally supposed to mean “a goat for Azazel”.

3. “ECHOES” OF AZAZEL IN MODERN LITERATURE

Regarding the characters associated with the name of **Azazel** in contemporary culture, it should be said that the name has become familiar to the general reader since the first publication of the Mikhail Bulgakov’s novel *Master and Margarita* in 1966-

1967, where it has an Italianised form **Azazello**, one of Woland's entourage¹³. It is quite obvious that the name was not casually chosen by Bulgakov¹⁴: on the one hand, Azazello uses weapons and violence (it is him that thrusts Poplavsky out of the apartment, his force moves Stepan Likhodeyev from Moscow to Yalta, and, finally, he shoots Count Meigel to death); on the other hand, Azazello provides Margarita with a special magic cream, the *Azazello Cream* thanks to which Margarita transforms into a witch, but first and foremost, into a gorgeous beauty. The mirror was one of the things Azazel gave the human beings, and, in the novel, he enters the sinister apartment through the mirror¹⁵.

For nearly everyone reading in Russian, the name **Azazel** in its original form has been familiar since the late 1990s when «Азazelъ» by Boris Akunin (in the English translation *The Winter Queen*) was published. That was his first novel and the first book on the Erast Fandorin series of historical detective novels (subtitled as *конспирологический детектив*). The title of the novel refers to a secret organisation called "Azazel"; according to its founder Lady Astair, the name is derived from a character who "taught man a sense of self-worth"¹⁶.

It is worth mentioning that the name Azazel in contemporary culture seems to become increasingly popular. What is more, over the past twenty years, more than thirty literary, film, and TV characters, as well as computer games characters have been given this name¹⁷.

¹³ The name Azazel appeared much earlier in different contexts (for instance, there is an entry in the Brockhaus and Efron Encyclopaedic Dictionary (1890-1907)). Here and later on, when speaking about "readers", I am referring to a wide range of people, not only to a limited circle of those interested in religious literature and mysticism. However, it is obvious that the use of the name Azazel in the Russian sources from the eighteenth, nineteenth and the first part of the twentieth century can and possibly should be a subject for a special study.

¹⁴ In fact, in Bulgakov's personal archive there are notes from the book: I. Porfir'ev, *Apokrificheskie skazaniâ o vethozavetnyh lichah i sobytiâh* (Kazan, 1872), which deals with both *The Book of Enoch* (*IEnoch*) and *The Apocalypse of Abraham* (Češenko 2021).

¹⁵ Seven screen versions of the novel have been produced so far, three of them in Russia: Yuri Kara (1994), Vladimir Bortko (2005), and Mikhail Lokshin (2024).

¹⁶ Lady Astair who has founded a number of schools (Astair Houses) tells Fandorin, the main character, that her graduates are working for progress around the world in all walks of life, and the "dirty work" of receiving the money for all this is done by a secret organisation named "Azazel". Fandorin finds out that Lady Astair is the leader of the Azazel group. She confesses that the Astair Houses are supposed to educate brilliant young minds (orphans) so that they could work for her and for "Azazel", and the final objective of the plot is taking over the world one day. There is a screen version of this novel as well: *Azazel* (2002). It is a pity that the supposed adaptation by Paul Verhoeven (2009) has never seen light (it was supposed to star Dan Steven and Milla Jovovich).

¹⁷ There is even a special article in Wikipedia called: *Azazel in Popular Culture*.

4. INSTEAD OF A CONCLUSION: FURTHER RESEARCH PERSPECTIVES

As can be seen, Azazel has left traces on the language and literature that follows. The paper has attempted to bring together all the contexts mentioning Azazel or his possible reference in the Slavonic pseudepigrapha in order to facilitate further in-depth analysis, and—although perhaps at this stage rather “in a dashed style”—to show the transformation of the image of the “evil genius” in question from one text to another. The urgent need to draw on primary sources in studying the demonic characters in Bulgakov’s novel is evident from the fact that even in the works *directly devoted to the origins of the character of Azazello*, no references are made to the Slavonic and other pseudepigrapha, but almost exclusively to the dictionaries on mythology as well as other encyclopaedic dictionaries (see, in particular, Urûpin 2008).

Returning to the question of evil characters in Slavonic pseudepigrapha, it should be said that, surprisingly, in the long recension of 2 *Enoch* the leader of the fallen angels (Watchers) is not called Azazel, but **Sataniel**. And this name can be found in another Slavonic Pseudepigraphon: Апокриф о Тивериадском море—*The Sea of Tiberias* (Badalanova 2011, Kuznecova 1998). The representation of this evil character has already been investigated (see, for instance, Orlov 2016, Kuznecova 1998); however, it deserves to be the subject of a separate study. I have mentioned this fact at the end of the paper to emphasise that the Slavonic Pseudepigrapha are treasures that are far from being definitively explored, with many interesting discoveries still awaiting us, particularly regarding their representations of evil.

REFERENCES

- ABZALOVA, Âna A. and BALKO, Marina V. 2018. Poètièeskaâ onomastika M. A. Bulgakova (na materiale antroponomii romana «Master i Margarita»). *Âzyk i kul'tura: sb. nauç. trudov IV Respublikanskoj očno-zaočnoj naučnoj konferencii*. Makeevka: Donbasskaâ nacional'naâ akademiâ stroitel'stva i arhitektury: 59–61.
- ÂKUŠEVIČ, Irina V. 2023. “Ornitologièeskij kod v romane M. A. Bulgakova «Master i Margarita».” *Vestnik MGPU. Seriâ «Filologiâ. Teoriâ âzyka. Âzykovoe obrazovanie»* 2, 50: 38–54.
- ALEEVA, Gul'naz U. 2025. “Sopostavitel'naâ karakteristika obrazov poslannika smerti Azalâ v proizvedenii T. Minnullina «Al'mandar iz Al'dermeša» i Azazello v proizvedenii M. Bulgakova «Master i Margarita».” *Prosvetitel'stvo i mežkul'turnyj dialog: nasledie Kaûma Nasyri v kontekste sovremennyh issledovanij*. Kazan': IÂLI: 28–31.
- ALEXANDER, Philip. 1983. “3 (Hebrew Apocalypse of) Enoch.” *The Old Testament Pseudepigrapha*. 1. Ed. J. H. Charlesworth. New York: Doubleday, 1983, 223–315.
- BADALANOVA GELLER, Florentina. 2011. “The Sea of Tiberias: Between Apocryphal Literature and Oral Tradition.” *The Old Testament Apocrypha in the Slavonic Tradition: Continuity and Diversity*. Eds. L. Di Tommaso, C. Böttrich. Tübingen: Mohr Siebeck: 13–157.
- BELOBROVA, Ol'ga A. 1993. “Virši Mardariâ Honykova k gravûram Biblii Piskatora,” *Trudy Otdela Drevnerusskoj literatury* 46: 334–435.
- BLACK, Matthew. 1985. *The Book of Enoch Or I Enoch: A New English Edition*. Leiden: Brill.
- BLACK, Matthew. 1970. *Apocalypsis Henochi Graeca. Fragmenta Pseudepigraphorum, quae supersunt Graeca*. Leiden: Brill.
- BÖTTRICH, Christfried. 1992. *Weltweisheit – Menschheitsethik – Urkult. Studien zum slavischen Henochbuch*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- BÖTTRICH, Christfried. 1995. *Das slavische Henochbuch*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. (= *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit V, 7*).
- BOX, George H. 1919. *The Apocalypse of Abraham*. New York: The Macmillan Company.
- ČEŠENKO, Mariâ. 2021. “Imena geroev potustoronnego mira v romane Mihaila Afanas'evièa Bulgakova «Master i Margarita».” *Aktual'nye problemy filologii* 14: 224–229.
- CHARLES, Robert H. (ed.) 1913. *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament. Vol. 2*. Oxford: Oxford University Press.

- CHARLESWORTH, James H. (ed.). 1983. *The Old Testament Pseudepigrapha 1*. New York: Doubleday.
- COLLINS, John J. 1998. *Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*. Grand Rapids: Eerdmans.
- DEVICKAĀ, MariĀ. 2011. "Prototipy svity Volanda." *Aktual'nye problemy izučeniĀ i prepodavaniĀ literatury*. Vypusk 9. Lugansk: Izdatel'stvo GU «LNU im. Tarasa Ševčenko»: 47–52.
- DI TOMMASO, Lorenzo, BÖTTRICH, Christfried et al. (eds). 2011. *The Old Testament Apocrypha in the Slavonic: Tradition Continuity and Diversity*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- GALKINA, ValeriĀ R. 2016. "RečevaĀ harakteristika svity Volanda v romane M. A. Bulgakova „Master i Margarita“." *Vestnik MGUP imeni Ivana Fëdorova 2*: 157–160.
- GESENIUS, Wilhelm, 1857. *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*. London: Bagster Collection.
- GONČAROVA, Nina. 2007. "Obraz čerta v ruskoj literature (Gogol', Dostoevskij, Bulgakov)." *Dostoevskij i mirovaĀ kul'tura. Al'manah № 22*. Redaktor-sostavitel' K.A. StepanĀn. Moskva: Moskovskoe otdelenie Obšestva Dostoevskogo: 317–357.
- GRABBE, Leister L. 1987. "The Scapegoat tradition: A Study in Early Jewish Interpretation." *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period 18*, 2: 152–167.
- HAGEN, Joost. 2012. "No Longer 'Slavonic' Only: 2 Enoch Attested in Coptic from Nubia." *New Perspectives on 2 Enoch: No Longer Slavonic Only*. Ed. Andrei Orlov and Gabriele Boccaccini. Leiden: Brill: 5–34. (= *Studia Judaeoslavica 4*).
- HARLOW, Daniel. 2011. "Idolatry and Alterity: Israel and the Nations in the *Apocalypse of Abraham*." *The "Other" in Second Temple Judaism: Essays in Honor of John J. Collins*. Ed. D. Harlow, K. M. Hogan, M. Goff, J. S. Kaminsky. Grand Rapids: Eerdmans: 302–330.
- HENGEL, Martin. 1974. *Judaism and Hellenism: Studies in their Encounter in Palestine During the Early Hellenistic Period*. London: SCM Press.
- IVANICKIJ, Aleksandr I. 2012. "Razdvoenie zla v romane M. A. Bulgakova «Master i Margarita» i novaĀ rol' groteska." *Mihail Bulgakov, ego vremĀ i my*. Ed. Grzegorz Przebinda and Janusz Świeży. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: 389–401.
- IVANOV, Jordan. 1925[1970] *Bogomilski knigi i legendi*. SofiĀ: Nauka i Izkustvo.
- KAPRUSOVA, Marina N. 2018. VliĀnie romana M. Bulgakova «Master i Margarita» na tekst rok-kompozicii «Bal u knĀzĀ t'my» M. Puškinov (Gruppa «AriĀ»). *Acta editorium 28*: 22–28.

- KAZKENOVA, Aida K. 2015. "Referencial'nye istorii i tipy personažej (na primere romana M.A. Bulgakova «Master i Margarita»)." *Vestnik Kokšetauskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Š.Ualihanova. Filologičeskaâ seriâ 4*: 192–198.
- KNIBB, Michael A. 1978. *The Ethiopic Book of Enoch: A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments*. Oxford: Clarendon Press.
- KORNIENKO, Oksana A. 2016. "Mifopoëtika infernal'noj obraznosti romana M. Bulgakova «Master i Margarita»." *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriâ 9: Filologičâ 3*: 90–118.
- KUZNECOVA, Vera S. 1998. *Dualističeskie legendy o sotvorenii mira v vostočno-slavânskoj foľklornoj tradicii*. Novosibirsk: Izdatel'stvo SO RAN.
- KULIK, Alexander. 2010. *3 Baruch: Greek-Slavonic Apocalypsis de Baruch*. New York: De Gruyter.
- KULIK, Alexander, MINOV, Sergey. 2016. *Biblical Pseudepigrapha in Slavonic Tradition*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- LIFŠIČ, Lev I. 1987. *Monumental'naâ živopis' Novgoroda XIV–XV vekov*. Moskva: Iskusstvo.
- LOGIN, Sergei S. and KAZAKOVA, Kseniâ A. 2022. "Roľ svity Volanda v romane M. Bulgakova «Master i Margarita»." *XXII Vserossijskaâ naučno-praktičeskaâ konferenciâ Dni nauki - 2022*. Ozersk: OTI NIÂU MIFI: 80–84.
- MACASKILL, Grant. 2013. *The Slavonic Texts of 2 Enoch*. Leiden: Brill. (= *Studia Judaeslavica 6*).
- MAUNDER, Annie S. 1918. "The date and place of writing of the Slavonic Book of Enoch." *Observatory 41*: 309–316.
- MCDONALD, Lee M. 2017. *The Formation of the Biblical Canon*. London; New York: Bloomsbury T&T Clark.
- MEŠERSKIJ, Nikita A. 1978. *Istočniki i sostav drevnej slavâno-russkoj perevodnoj piš'mennosti IX - XV vekov*. Leningrad: Izdatel'stvo LGU.
- MILIK, Józef T. 1976. *The Books of Enoch. Aramaic fragments of Qumran Cave 4*. Oxford: Oxford University Press.
- MILTENOVA, Anisava. 2008. *Istoriâ na b"lgarskata srednovekovna literatura. Iztok – Zapad*.
- NAVATANVIČ, Lûdmila. 2000. *Lingvotekstologičeskij analiz drevneslavânskogo perevoda Knigi Enoha*. Dissertaciâ, k.filol.n. Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet.
- NAVATANVIČ, Lûdmila. 2003. "«Odeâniâ eû peniû razdaâniû» v slavânskom perevode Knigi Enoha." *Trudy Otdela Drevnerusskoj literatury 53*: 3–11.
- NAVATANOVICH, Liudmila. 2021. "I Counted Sun's Faces" in the Short Recension of 2

- Enoch.” *Scrinium 17*: 372–381.
- NAVATANOVIČ, Lúdmila. 2022a. “«Neslavânskaâ» Kniga Enoha Pravednogo – večnaâ zagadka?” *Scripta & e-scripta 22*: 179–204.
- NAVATANOVICH, Liudmila. 2022b. “Obscure Places” in 2 Enoch: What Can They Tell Us about Its Provenance?” *Scrinium 18, 1*: 229–243.
- NICKELSBURG, George W. E., VANDERKAM, James C. 2004. *1 Enoch. A New Translation*. Minneapolis: Fortress, 2004.
- NICULCEA, Ecaterina. 2023. “Motiv «dogovora s d’javolom» v khudozhestvennykh proizvedeniyakh E. T. F. Gofmana, N. V. Gogolya, M. A. Bulgakova.” *Intertext 1*: 98–106.
- ODEBERG, Hugo. 1928. *3 Enoch or the Hebrew Book of Enoch*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OLSON, Daniel. 2004. *Enoch: A New Translation. The Ethiopic Book of Enoch, or 1 Enoch*. North Richards Hills: Bibal Press.
- ORLOV, Andrei. 2000. “Melchizedek legend of 2 (Slavonic) Enoch.” *Journal for the Study of Judaism 31, 1*: 23–38.
- ORLOV, Andrei. 2011 *Dark Mirrors: Azazel and Satanael in Early Jewish Demonology*. Albany, New York: State University of New York Press.
- ORLOV, Andrei, BOCCACCINI, Gabriele et al. (eds.) 2012. *New Perspectives on 2 Enoch: No Longer Slavonic Only*. Leiden: Brill: 5–34. (= *Studia Judaeslavica 4*).
- ORLOV, Andrej. 2016. *Podobie nebes: Azazel’, Satanail i Leviafan v iudejskij apokaliptike*. Moskva: Knižniki.
- PIMENOVA, Marina V., KAZORINA, Anna V., TASUEVA, Seda I. 2025. “Konceptual’nye priznaki Volanda v kontekste demonologičeskogo diskursa romana M. A. Bulgakova «Master i Margarita».” *Kommunikativnye issledovaniâ 12, 3*: 693–707.
- PORFIR’EV, I. *Apokrifičeskie skazaniâ o vethozavetnyh licah i sobytiâh*. Kazan’: 1872.
- PYPIN, Aleksandr N. 1862. *Ložnye i otrečennye knigi russkoj stariny*. Sankt-Peterburg. [Paris, 1970] (= *Pamâtniki starinnoj russkoj literatury, izdavaemye Grafom Grigoriev Kuševym-Bezborodko 3*).
- ROŽDESTVENSKAÂ, Milena V. 2004. *Biblejskie apokrifij v literature i knižnosti Drevnej Rusi: istoriko-literaturnoe issledovanie*. Dissertaciâ v vide naučnogo doklada na soiskanie uč. st. d. filol. n. Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet.
- SCHOLZ, Ute. 2008. “Slavânskij čert v romane M. Bulgakova «Master i Margarita» (1928-1940).” *Rossica Olomucensia 47, 2*: 567–571.
- SOKOLOV, Matvej I. 1910. *Slavânskaâ Kniga Enoha Pravednogo*. Moskva: Sinodal’naâ tipografiâ.
- STONE, Michael (ed.). 1984. *Jewish Writings of the Second Temple Period: Apocry-*

pha, Pseudepigrapha, Qumran sectarian writings, Philo, Josephus. Philadelphia: Fortress.

TIHONRAVOV, Nikolaj S. 1863. *Pamâtniki otrečennoj russkoj literatury.* 2 toma. Sankt-Peterburg – Moskva, 1863 [Slavic Printings and Reprintings, 184/1–2; The Hague/Paris, 1970].

TURDEANU, Émil. 1981. *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament.* Leiden: Brill. (= *Studia en Veteris Testamenti Pseudepigrapha* 5).

URŪPIN, Igor'. 2008. "Mifopoètičeskie korni obraza Azazello v romane M. A. Bulgakova «Master I Margarita»." *Vestnik Čelâbinskogo gosudarstvennogo universiteta* 26: 149–159.

VAILLANT, André. 1952. *Le livre des secrets d'Hénoch.* Paris: Institut d'Études Slaves. (= *Textes publiés* 126).

VANDERKAM, James C. 1995. *A Man for All Generations.* Columbia, S.C.: University of South Carolina Press.

OD AZAZELA DO AZAZELLA: ZLI LIKOVI U SLAVENSKIM PSEUDEPIGRAFIMA

LIUDMILA NAVTANOVICH

SAŽETAK

U članku se razmatra važnost slavenskih pseudepigrafa Staroga zavjeta kao izvora opsežnih kulturnih informacija koje su mogle utjecati na suvremeno razmišljanje i kulturu. Zli lik analiziran u članku pojavljuje se u dvama slavenskim pseudepigrafima Staroga zavjeta: *Abrahamovoj apokalipsi* i *Henoku II*. Ime lika je Azazel, a danas je nadaleko poznato po svojim odjecima u Bulgakovljevu romanu *Majstor i Margarita* i Akuninovu romanu *Azazel*, koji je preveden na engleski pod naslovom *Zimska kraljica*. U članku se objašnjava kako je lik Azazela predstavljen u staroslavenskim pseudepigrafima i kako se bitno mijenja njegova uloga u različitim staroslavenskim tekstovima. U članku se objašnjava podrijetlo izraza *žrtveni jarac* na ruskome jeziku.

KLJUČNE RIJEČI:

Abrahamova apokalipsa, Azazel, Henok II, slavenski pseudografi Staroga zavjeta, zli likovi, žrtveni jarac

POVIJEST, KNJIŽEVNOST I MEHANIZMI ZLA U ROMANU OSLOBAĐANJE ĐAVOLA FEĐE ŠEHOVIĆA

IVANA BRKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
ibrkovic@m.ffzg.hr

UDK: 821.163.42-31 Šehović, F.
DOI: 10.15291/csi.4912
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 6. 10. 2025.
Prihvaćen za tisak: 31. 10. 2025.

Uz romane *Gorak okus duše* (1983) i *Uvod u tvrđavu* (1989), *Oslobađanje đavola* (1987) dio je trilogije Feđe Šehovića (1930–2025), objavljene pod pseudonimom Raul Mitrovich, koja se smatra reprezentativnom za žanr hrvatskoga novopovijesnog romana. Polazeći od uvida u karakterističnu poetičku dualnost toga žanra – s jedne strane sklonost suvremenim postmodernističkim poetičkim postupcima (intertekstualnost, propitivanje granica istine i fikcije te odnosa povijesti i književnosti), a s druge strane oslanjanje na tradicionalne elemente povijesnog romana (moralna struktura, didaktičnost) – Šehovićev se roman analizira iz dvaju aspekata. Prvi se odnosi na intertekstualne strategije i ironijski dijalog s historiografskim diskursom, kojima se potkopava dominantna naracija o dubrovačkom potresu 1667. godine te uspostavlja protupripovijest kojom se razobličuje kulturni mit o Dubrovačkoj Republici. Drugi, moralistički aspekt, povezan s naslovnim motivom „oslobađanja đavola”, uključuje razmatranje zla kao antropološke konstante i pokretačke sile povijesti. Koncept povijesti u romanu, koji podrazumijeva cikličko ponavljanje nasilnih obrazaca, osvjetljuje se iz perspektive mimetičke teorije Renéa Girarda, pri čemu se ukazuje na manifestacije žrtvenog mehanizma na različitim razinama teksta. Dvostruka analitička vizura ukazuje na ambivalentne konotacije odnosa književnosti i povijesti: dok roman intertekstualnim procedurama relativizira i briše granice historije i fikcije, on ih istodobno svojom moralnom strukturom ponovno uspostavlja, pri čemu književnost stječe status privilegiranog medija moralne spoznaje.

KLJUČNE RIJEČI:

Feđa Šehović, intertekstualnost, novopovijesni roman, Oslobađanje đavola, zlo u književnosti, René Girard, žrtveni mehanizam

1. UVOD

Roman *Oslobađanje đavola* (1987), koji je u fokusu ovoga rada, drugi je dio trilogije koja uključuje *Gorak okus duše* (1983) i *Uvod u tvrđavu* (1989), a koju je Feđa Šehović (1930–2025) objavio pod pseudonimom Raul Mitrovich. Riječ je o povijesnim romanima koji su, kao i brojna druga Šehovićeve djela,¹ posvećeni dubrovačkim temama, ali unutar njegova opusa imaju i poseban status: uz romane Ivana Aralice i Nedjeljka Fabrija, oni se u hrvatskoj književnoj historiografiji redovito navode kao reprezentativni primjeri novopovijesnog romana (Milanja 1996), romana o povijesti (Matanović 1995) ili historiografske fikcije (Nemec 2003), poetičkog modela koji je obilježio hrvatsku književnost 1980-ih i 1990-ih godina.²

Hrvatski novopovijesni roman, plodan žanr koji je u svoje doba bio razmjerno popularan među širim čitateljstvom i zanimljiv struci (usp. Žmegač 1994; Matanović 1995; 2003; Milanja 1996; Jukić 1998; Nemec 2003), donio je reviziju tradicionalnog odnosa prema povijesti i povijesnom pripovijedanju. To se, među ostalim, prepoznaje u elementima postmodernističke poetike – intertekstualnosti, ironijskom propitivanju granica fikcije i zbilje, problematiziranju odnosa povijesti i književnosti. Za razliku od povijesnog romana 19. stoljeća čiji je tematski fokus bio na „velikoj priči Povijesti”, novi se žanr okreće „malim pričama” (Milanja 1996: 110), marginalnim protagonistima koji su „od službene povijesti osuđeni na povijesni zaborav” (Matanović 1995: 99) i dekonstrukciji kolektivnih mitova. Umjesto „optimističnoga” teleološkoga i monumentalnog modela povijesti u tradicionalnoj historiografiji i povijesnoj fikciji, on nudi „pesimističko”, cikličko poimanje povijesti koja ponavlja uvijek iste destruktivne obrasce.

Međutim, udaljavajući se od staroga poetičkog modela, hrvatski novopovijesni roman istodobno ostaje „u dodiru s tradicionalnim elementima povijesnog romana” (Žmegač 1994: 83). Još uvijek se oslanja na tradicionalne pripovjedne postupke i

¹ Šehovićevu književnu ostavštinu, koju je u znak sjećanja povodom autorove smrti ove godine „popisala” Dijana Mikšić Labura, čini tridesetak dramskih djela, dvadeset romana, dokumentaristički ratni zapisi, zbirka priča i zbirka pjesama (2025: 439–441).

² Iako se znanstvene studije i sintetički pregledi o hrvatskome novopovijesnom romanu redovito referiraju na romane Šehovićeve trilogije (usp. Žmegač 1994; Matanović 1995; 2003; Milanja 1996; Jukić 1998; Nemec 2003), oni su razmjerno rijetko bili središnji predmet znanstvenih radova. Štoviše, izuzmu li se novinske kritike, prikazi u znanstvenim časopisima i pogovori uz pojedina izdanja, iscrpnije se tim romanima pozabavila tek Dijana Mikšić Labura u dvama znanstvenim člancima (2013; 2018) te u disertaciji *Problematizacija svjedočenja u povijesnim romanima Feđe Šehovića* (2020) koja, uzimajući u obzir žanrovska obilježja hrvatskoga povijesnog romana, Šehovićev postmodernistički postupak osvjetljuje iz perspektive testimonijalnog diskursa.

„nedovoljno koristi” instancijom nepouzdana pripovjedača, pa izostaje tipični „parodistički ironijski odnos” prema povijesti koji je odlika „pravih” postmodernističkih djela (Milanja 1996: 108; 110), odnosno historiografske metafikcije (Hutcheon 1988). Štoviše, umjesto ironije odlikuje ga *patos*, koji Viktor Žmegač objašnjava kao duhovni stav u kojem „ozbiljnost egzistencijalne zaokupljenosti preteže nad udjelom što ga u stvaralaštvu ima *homo ludens*” (1994: 83). Pritom je povijest, koja doziva traumu, nasilje i smrt, predmet osude, a što je povezano sa strukturom moralnosti koja čini „svojevrni generativni kod romana” (Milanja 1996: 111) i koja sa sobom nosi „element poučnosti”, odnosno „u većoj ili manjoj mjeri prosvjetiteljski impetus” (*ibid.*: 117), blizak tradicionalnomu povijesnom romanu.³

Takva dvojna tendencija hrvatskoga novopovijesnog romana – sklonost ironiji i postmodernističkoj skepsi prema „velikim pričama Povijesti” s jedne strane te moralnoj pouci s druge strane – očituje se i u romanu *Oslobađanje đavola*. Jer dok kao postmodernistički projekt poseže za fiktivnom autorskom figurom Raula Mitrovicha, intertekstualnim postupcima i ironijskim dijalogom s povijesnim diskursom, roman u isti mah, svojom istaknutom moralnom strukturom, u središte stavlja fenomen zla kao glavnoga pokretača povijesti. Upravo ta dva aspekta bit će u fokusu ovoga rada.

Konkretno, prvi se aspekt odnosi na Šehovićevo/Mitrovichevo radikalno preispisivanje velike pripovijesti o dubrovačkom potresu 1667. godine, koja se stoljećima unisono ponavlja. Stoga će se posebno razmotriti one intertekstualne strategije kojima se potkopava poznati junački obrazac i uspostavlja protupripovijest, nova verzija koja ukazuje na porozne granice književnosti i povijesti i time se razračunava s još uvijek živim kulturnim mitom o Dubrovačkoj Republici.

Drugi, moralistički aspekt povezan je s naslovnim motivom „oslobađanja đavola”, odnosno s konceptom povijesti koja podrazumijeva cikličko ponavljanje destruktivnih obrazaca. Zlo pritom, kao zamašnjak povijesti, ne pretpostavlja tek teološku i/ili političku kategoriju, nego se prepoznaje i kao antropološka konstanta. Sukladno s teorijom mimetičkog nasilja, odnosno žrtvenoga mehanizma Renéa Girarda, razmotrit

³ Na tom tragu Tatjana Jukić upozorava na raskorak između, s jedne strane, strategija, politika i stava prema povijesnoj naraciji *historiografske metafikcije* usmjerene prema ludizmu i parodiji i, s druge strane, prakse „suvremenih hrvatskih romanopisaca” okrenutih diskursu traume i propitivanju nestabilnoga graničnog identiteta. Ta „nesumjerljivost” (1998: 65) može se, među ostalim, objasniti povijesnim kontekstom – političkom i društvenom krizom i ratnim 1990-im godinama. Stoga ne čudi, kako upućuje Krešimir Nemeč, da je „humorno-ironijski ili parodijski odmak od nacionalne povijesti i njezinih mitologema” i s njim povezano dokidanje moralističkog naboja prisutno u hrvatskoj književnosti razmjerno rijetko, a primjeri su romani kao što je *U službi Josipa baruna Jelačića* (1990) Ivice Ivanca ili *Medvedgradski golubovi* (1995) Ivana Kušana (Nemeč 2003: 268; usp. Matanović 2003: 142–143).

će se kako se u romanu manifestiraju obrasci kolektivnog nasilja i s njime povezani scenariji progona nedužnih žrtava te artikuliraju mogućnosti njihova prevladavanja.

Naposljetku, dvostruka analitička vizura vodi i uvidima o odnosu povijesti i književnosti: dok roman implicira relativiziranje i brisanje granica između historije i fikcije, on ih istodobno ponovno uspostavlja, sugerirajući da se književnost razlikuje od povijesti jer kao medij moralne spoznaje promišlja ono što povijest često prešućuje.

2. VELIKA PRIPOVIJEST O VELIKOJ TREŠNJI U DUBROVNIKU 1667. GODINE

Veliki potres 1667. godine – najveća zabilježena prirodna katastrofa na hrvatskom području i jedan od presudnih događaja u povijesti Dubrovačke Republike – poznata je kulturna činjenica. Ipak, u samom Dubrovniku, gdje se sjećanje na *veliku trešnju* stoljećima kontinuirano njeguje, ima važno značenje i nosi obilježja kolektivne, kulturne traume (usp. Brković 2023). O tome svjedoči i velika povijesna pripovijest koja se kontinuirano reproducira od prvih zapisa o potresu sve do danas, a koja se može sažeti na sljedeći način:

Potres je pogodio Dubrovnik 6. travnja 1667., na Veliku srijedu, između 8 i 9 sati ujutro, u vrijeme dok se služila misa na kojoj je bio knez. Nakon glavnog udara nastupio je plimni val, a onda i požar koji je buktio više dana. Grad je pretrpio veliko materijalno razaranje, a broj ljudskih žrtava bio je iznimno visok – stradalo je, ovisno o izvoru, od trećine do polovine ukupnog stanovništva. Zavladao je stanje općeg rasula, te su mnogi preživjeli u panici napustili Grad: među njima i nadbiskup Petar de Torres, koji je s dubrovačkim redovnicama potražio utočište u Anconi. Prema svjedočanstvima suvremenika, gradom su zavladao nered i pljačka, u kojoj su, uz sluge i pridošlice iz zaleđa, sudjelovali i pojedini dubrovački vlastelini. Posljedice potresa premašile su stradanja u samom Dubrovniku – opasnost je prijetila i od vanjskog neprijatelja: Osmanlije i Mlečani, tada u međusobnom ratu (Kandijski rat 1645–1669), bili su spremni ući s vojskom u Grad. Usprkos svemu tome, dubrovačka vlastela uspjela se brzo konsolidirati i pokrenuti više diplomatskih misija, među kojima je presudna bila ona u Osmanskom Carstvu, u kojoj su se istaknuli poklisari Jaketa Palmotić Dionorić i Nikolica Bunić. Ključnu ulogu u osiguravanju međunarodne pomoći imao je Stjepan Gradić, diplomat i predstojnik Vatikanske knjižnice. Zahvaljujući djelovanju vlastele, Dubrovnik je uspio ne samo prevladati katastrofu već i očuvati svoj politički suverenitet.

Tako sažeta priča temelj je na kojem, s više ili manje detalja, izrastaju reprezentacije

velike trešnje u tekstovima različitih žanrova i razdoblja, posebice u historiografiji, pri čemu je u svima naglasak na samom prevladavanju krize, na opstanku i obnavljanju zajednice nakon potresa, odnosno na rekonstrukciji kolektivnog identiteta. U tom smislu ona priziva romantičnu predodžbu Dubrovnik kao društvenog i političkog ideala, naglašava junački status aktera obnove te ističe ljubav prema Gradu kao temeljnu i najveću društvenu vrlinu koja potiče djelovanje za opće dobro (usp. Brković 2023). Tekstovi iz 17. stoljeća putem kojih se pripovijest o potresu uspostavljala – među ostalima, pisma Dubrovčana, dnevnik Nikolice Bunića, prigodne tužaljke trojice pjesnika *Grad Dubrovnik vlastelom u trešnju* (Ancona, 1667) te epska djela kao što su *Feniče aliti srečno narećenje gradu Dubrovniku po trešnji* Nikolice Bunića ili *Dubrovnik ponovljen* Jaketa Palmotića Dionorića – poseban naglasak stavljaju na akcije vlastele koja u njima figurira kao kolektivni junak (usp. *ibid.*). Kasniji će tekstovi, posebice od 19. stoljeća nadalje, usto veću pozornost posvećivati i pojedincima zaslužnima za obnovu grada i opstanak Republike: uz već spomenute Dubrovčane, Nikolicu Bunića, koji je kao junak Republike kanoniziran odmah nakon smrti na diplomatskoj dužnosti, Jaketu Palmotića Dionorića i Stjepana Gradića, status istaknutog branitelja Grada u njima stječe suspektni Marojica Kaboga. On je, počinivši ubojstvo, potres dočekao u tamnici, ali se, kako se redovito navodi u tim tekstovima, u zatvoru preobratio i za svoj nasilan čin iskupio herojskim pothvatima nakon katastrofe.⁴

Ti će Dubrovčani, poput Republike u ime koje su djelovali, nositi romantiziranu auru i kasnije, a sam će tragični događaj u sklopu velike povijesne pripovijesti o Dubrovačkoj Republici biti važna prekretnica: s jedne strane veliki potres redovito će se evocirati, sukladno s naslovnom sintagmom historiografske studije Luje Vojnovića (1912), kao „prva smrt Dubrovnik”; s druge strane, istodobno će dozivati u sjećanje „borbu Dubrovnik za opstanak” (Samardžić 1960), te će povjesničar Radovan Samardžić cijelo 17. stoljeće dubrovačke povijesti predstaviti kao „veliki vek Dubrovnik” (1983). Između ta dva pogleda dubrovačka tréšnja doživljava se i danas, o čemu svjedoče njezini kako znanstveni tako i popularni prikazi – u rasponu od seizmoloških i književnopovijesnih studija preko muzejskih postava do dječjih slikovnica i videosimulacija.

⁴ Među ostalima, toj četvorici Dubrovčana zasluge pripisuje Francesco M. Appendini u poznatom pregledu dubrovačke političke i kulturne povijesti s početka 19. stoljeća *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, odnosno *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana* (2016). Njihove biografije s litografijama, a s ciljem čuvanja sjećanja na staru slavu Dubrovnik, donosi sredinom stoljeća Martecchinijevo izdanje *Galleria di Ragusei illustri* (1841). Također, sjećanje na katastrofu i spasitelje Grada u posljednjoj četvrti 19. stoljeća evocira se kontinuirano u časopisu *Slovinac* (1878–1884), gdje je Matija Ban u pet nastavaka objavio tragediju *Marojica Kaboga*, posvećenu dubrovačkoj vlasteli (*Slovinac* III/1880, br. 10: 181–187; 11: 201–206; 12: 221–225; 13: 241–246; 14: 261–265).

3. PROTUPRIPOVIJEST RAULA MITROVICHIA – PROPITIVANJE GRANICA POVIJESTI I FIKCIJE

Za razliku od toga, kako je spomenuto, Šehovićeve roman *Oslobađanje đavola* donosi priču koja se od ustaljene povijesne pripovijesti o velikom potresu i Dubrovačkoj Republici uvelike razlikuje.

No te razlike nisu posljedica autorova površnoga znanja povijesnih činjenica, nego upravo suprotno: riječ je o dobrom poznavatelju dubrovačke povijesti koji osmišljeno manipulira historiografskim diskursom kako bi ga doveo u sumnju. U romanu stoga „[p]rošlost kao referent nije stavljena u zagrade ili izbrisana (...): ona je inkorporirana i modificirana, dobivši nov i različit život i značenje” (Hutcheon 1996: 52). A takav ciljani učinak postiže se posredovanjem intertekstualnih postupaka koji upućuju na karakterističan postmodernistički dijalog fikcije s povijesnim i književnim *arhivom*.

3.1.

Intertekstualna igra signalizira se već samim naslovom: naime dok sintagma *Oslobađanje đavola*, upućujući na naslov poeme jednoga od protagonista romana, fra Mavre Sarake, u prvi mah može pobuditi asocijaciju na popularni suvremeni žanr horora, ona evocira, kako je već uočeno, biblijski diskurs, odnosno Ivanovu *Knjigu Otkrivenja*, pri čemu metaforički aludira i na „oslobađanje zla/đavla u ljudima” (Mikšić Labura 2020: 21). No povrh toga upućeniji čitatelj u naslovu može razabrati i aluzije na predmoderne izvještaje o katastrofama u kojima se kao opće mjesto javlja teodicejsko tumačenje prirodnih nepogoda, a koji predočuju potres kao posljedicu božanske srdžbe izazvane ljudskim grijesima. Štoviše, taj je motiv gotovo nezaobilazan u prikazima velike trešnje u 17. stoljeću (usp. Stojan 2015; Brković 2023). Međutim, iako se javlja kao topos u diskursu o dubrovačkom potresu, on ostaje na njegovim marginama i sveden je uglavnom na općenite konstatacije o kazni Božjoj, bez opširnije elaboracije i preciziranja grijeha, a s funkcijom da se istakne Božji oprost, milost i ljubav kojom će Dubrovnik zablistati u još većem sjaju nakon obnove. U tom smislu radnja romana koja počiva upravo na tom motivu i koja se posreduje iz perspektive sveznajućeg pripovjedača kroničara⁵ može se shvatiti kao ironijska igra – kao tematsko proširivanje poznatog toposa, svojevrsna dopuna navedene lakune u

⁵ Naime, kako je ustvrdio Zdravko Zima, Šehovićeve pripovjedač „kroničar polazi od uvjerenja da su društveni događaji podvrgnuti moralnoj zakonitosti”, odnosno registrira „hod povijesti”, „polazeći od pretpostavke da se svako isključivo iz božanski utvrđenog kolosijeka plaća iznimno visokom cijenom” (1989: 252–253).

starim tekstovima o velikoj trešnji.

Fokusiranje radnje na okidače „oslobađanja đavola”, odnosno na moralne uzroke katastrofe na samom početku romana eksplicitno se podupire citatima koji fingiraju vjerodostojnost testimonijalnih izvora – početnim rečenicama *Zapisa iz pakla* koje potpisuje protagonist Andro/Andrija Menčetić, tj. Andrea Marci de Mence,⁶ te ulomkom iz pisma Nicolausa Marcija de Bona, odnosno Nikše Bone koji je u potresu „izgubio pod ruševinama i u plamenu ženu i sedmero djece”, datiranog 16. travnja 1667. i adresiranog na „sestrića Marka u Mlecima” (Mitrovich 1987: 8).⁷ Sveznajući pripovjedač navodi da Bona u pismima „kao i većina ostalih, uglavnom govori o krivnji vlasti Republike” te postavlja pitanje „zašto su (...) dopustili da ih oslobođeni đavo zateče potpuno nepripremljene” (*ibid.*), dok sam citat iz pisma donosi pesimističan komentar o ljudskim grijesima kao uzrocima potresa. No dok Andrini *Zapisi*, osim što se oslanjaju na pripovjedne obrasce žanra dnevnika kakav je primjerice pisao Nikola Bunić, nemaju uporišta u historiografiji, pismo Nikše Bone referira na povijesni izvor na koji se redovito pozivaju povjesničari u rekonstrukciji događaja nakon velike trešnje.⁸ Međutim, u romanu se uočava postupak falsificiranja, koji je ilustrativan za Šehovićevu intertekstualnu igru s historiografijom: naime autor autentičnih pisama nije Nikša Bona nego Frano Bobaljević, prvo od njih ne nosi datum 16. travnja, nego 18. travnja, a sama se pisma većim dijelom razlikuju i u sadržaju. Usprkos tome, tragovi Bobaljevićeva pisma jasno se mogu prepoznati u onome fikcionalnom, Boninu. Jer, kako se navodi u historiografskoj studiji Radovana Samardžića *Veliki vek Dubrovnika*, Bobaljević je sastavljao pisma koja je „prvih dana posle zemljotresa, slao u Mletke sestriću Marku Basiljeviću” (1983: 239); u prvome spominje da je izgubio „majku, ženu i sedmero dece” (*ibid.*: 240) te u teodicejskom tonu komentira uzroke potresa: „Kažnjeni smo zbog naše rđave uprave, a istrebljeni zbog još gorih stvari, i hvala Bogu na onemu što on čini, ma što zli ljudi čine ne može biti pacijenat. (...) ma kad Bog hoće kastigati čovjeka, najprije mu pamet uzme” (*ibid.*: 241). Stvarni pak ci-

⁶ Fingirajući povijesnu vjerodostojnost, variranje latinsko-talijanskih oblika imena i prezimena likova s hrvatsko-talijanskim i hrvatskim još je jedna intertekstualna igra kojom se zamagljuju granice stvarnosti i fikcije, a koja ironijski upućuje na prakse službenog bilježenja imena i prezimena u Dubrovniku. Također, uočava se i nedosljednost sklonidbe dvosložnih muških osobnih imena s dugouzlaznim naglaskom na *-o*, pa se npr. imena *Luko* i *Mavro* sklanjaju u skladu sa standardom, prema *e*-vrsti (*Luko/Mavro* – *Luke/Mavre* – *Luki/Mavri* – *Luku/Mavru*...), dok oblici imena *Rafo* signaliziraju karakterističnu dubrovačku sklonidbu takvih imena prema *a*-vrsti (*Rafo* – *Rafa* – *Rafu* – *Rafa*...). Usp. Lovrić Jović 2008: 220–221.

⁷ Sva isticanja u citatima podcrtavanjem intervencija su autorice članka (I. B.).

⁸ Usp. „Pismo dubrovačkog vlastelina Frana Bobaljevića svome sestriću i poslovnom prijatelju u Mlecima Marku Basiljeviću o katastrofi od 6 aprila i o njegovom ličnom stradanju”, u: Samardžić 1960: 49–51.

tat iz Bobaljevićeva pisma („Francica Paolija de Bobalija, 18. travnja 1667”) u kojem se kombinira talijanski jezik i dubrovački idiom donosi se u posljednjem poglavlju (Mitrovich 1987: 166–167), uz točan datum i prijevod na hrvatski standardni jezik u bilješki. No sam prijevod nije posve pouzdan.

3.2.

Nadalje, evocirajući veliku priču o katastrofi 1667., roman je potkopava i u pogledu kompozicije, odnosno uvriježene kronologije događaja: nastojeći odgovoriti na pitanje koji su to grijesi koji su potres uzrokovali, a na koje historiografski i književni tekstovi u kojima se taj motiv aktualizira daju tek općenito šture ili nikakve odgovore, radnja je situirana u vrijeme prije potresa te kulminira samom katastrofom, završavajući ondje gdje priča o potresu, usredotočena na suočavanje s krizom i djelovanje nakon potresa, obično počinje.⁹ Pritom se čitateljska pozornost na samom početku romana pobuđuje motivom zloknobnoga pretkazanja potresa koji zacrtava predapokaliptično ozračje radnje; rast napetosti gradi se s jedne strane narativnim postupkom samoispunjavajućeg proročanstva, a s druge tehnikom odbrojavanja čiji ritam određuje kroničko bilježenje datuma na počecima poglavlja, odnosno strukturom odgode neizbježne katastrofe. Takav postupak koji, evocirajući žanr tragedije, nosi konotacije sudbinskoga pada, implicira da radnja, tj. događaji koji su reakcija na proročanstvo imaju, umjesto da katastrofu spriječe, funkciju njezina katalizatora.

Konkretno, radnja obuhvaća zbivanja u Dubrovniku tijekom šest mjeseci, od trenutka kad ugledni fizičar i gorljivi vjernik Luciano (Luko) Mathei de Pozza na sjednici Senata obznanjuje da će Bog zbog grijeha kazniti Dubrovčane potresom, kao i to da on sam potres neće dočekati živ. Kao i u slučaju pisma Nikše Bone, ni zloguki prorok Luko nije tek puki plod Šehovićeve imaginacije jer taj lik neizravno, ali jasno aludira na povijesnu osobu. Dok njegovo puno ime i prezime upućuje, i tako namjerno zavodi na krivi trag, na dubrovačkog pjesnika i poklisara Lucijana Matova Pozzu (1678–1752),¹⁰ njegova „biografija” ukazuje na jednoga drugoga povijesnog Pozzu/Pucića – na Vicka (1620–1666) s nadimkom Soltan (Soltanović), za kojeg je dubrovački biograf Serafin Marija Crijević (1977: 190) u 18. stoljeću ustvrdio da je

⁹ Sam potres tematizira se u pretposljednem, 25. poglavlju u kojem je radnja fokusirana na lik suca Andra i smrt njegova sina, a 26., završno poglavlje, funkcionirajući kao epilog, donosi nekoliko ulomaka iz zapisa preživjelih svjedoka, kombinirajući autentične povijesne dokumente i Andrine *Zapise o paklu*.

¹⁰ Usp. Vekarić 2015: 50.

proreakao potres, a što se kao kuriozum ponavlja u historiografiji i kasnije.¹¹ U skladu s time povjesničari bilježe da je Vicko umro „nekoliko dana pre” (Samardžić 1983: 224) odnosno „neposredno prije velikog potresa 1667.” (Dadić 2017: 219).¹² Također, i u slučaju toga lika roman ostavlja trag o svome historiografskom izvoru koji u isti mah krivotvori – o Samardžićevoj studiji: osim što ga spominje kao fizičara, za Vicka Pucića u njoj se navodi da je „pred svoju smrt ponekad slušao vrlo česte i vrlo zloslutne podzemne tutnjeve” (Samardžić 1983: 224), dok se u romanu za proroka Luku koristi sličnom formulacijom, na što ukazuje tvrdnja da je „uvjerenje o predstojećoj katastrofi stekao na osnovi promatranja mora, u kojem je povremeno oslušnuo potmulu tutnjavu” (Mitrovich 1987: 13). Poput toposa zaslužene Božje kazne koji s margina historiografskog diskursa o potresu dolazi u tematsko središte romaneskne fikcije, tako i u Samardžićevoj studiji tek usputno spomenut Vicko Pucić postaje u Mitrovičevoj verziji važan akter Luko de Pozza čije održavanje na životu postaje stvar od državnog interesa.

3.3.

Konkretni pak grijesi koji će potaknuti, kako najavljuje naslov, „oslobađanje đavola”, u fokus dolaze posredovanjem niza fabularnih linija, a utjelovljuje ih, uz prizivanje procedura europskoga društvenog romana, čitava galerija likova, pripadnika različitih društvenih slojeva i statusa – od članova dubrovačke vlade i vlastele preko likova buntovnika do likova „Drugih” koji nastanjuju Dubrovnik ili u njemu povremeno borave.

Pritom se moralni portret dubrovačkog društva također gradi na istoj intertekstualnoj strategiji, te je i u tom segmentu romana moguće prepoznati bilo izravne ili neizravne odjeke poznatih povijesnih epizoda i njihove aktere bilo proširene predodžbe i stereotipe o Dubrovniku koji su u optjecaju u historiografiji i književnosti, a čiju vjerodostojnost autoritativni pripovjedač nerijetko izriječkom dovodi u pitanje.

Tako lik fizičara i proroka Luke, osim što upućuje na povijesnu osobu, kao gorljivi

¹¹ Vekarić (2015: 46) bilježi da je Vicko Pozza/Pucić bio pjesnik, dramatičar, matematičar i astronom/astrolog, a Samardžić (1983: 224) da je bio pjesnik i fizičar. Prema Žarku Dadiću, Vicko Pucić se po svoj prilici bavio izrađivanjem horoskopa, konkretnije divinatorskom, tj. proricateljskom astrologijom, što u 17. stoljeću – kad su na temelju uvjerenja „da zvijezde utječu na događaje na Zemlji” i u hrvatskim krajevima, kako se čini, „astrologiju podržavali svi društveni slojevi” – nije bilo neobično (Dadić 2017: 220). U tom smislu za Pucićeva astronomska djela, danas nepoznata, koja su, kako navodi Crijević, bila poznata u Italiji, Dadić ustvrđuje da su vjerojatno astrološka.

¹² Vekarić navodi ponešto drugačije, da je „navodno (...) proreakao potres 6. travnja 1667. godine, koji se dogodio manje od godinu dana nakon njegove smrti” (2015: 46).

vjernik utjelovljuje, kao i gospar Rafo, dubrovačku pobožnost koju u svojim zapisima o Gradu spominju stranci (v. Harris 2022: 259). Time se priziva samopredodžba o Dubrovniku kao utvrđi katoličanstva i „graničara kršćanstva” koja se stoljećima njegovala u Gradu, a koja se u historiografiji i kulturnom diskursu javlja do danas (usp. Kunčević 2015: 161–218). No pripovjedač će tu vrlinu razotkriti kao „slijepi vjerski fanatizam” koji ubija „značajnu ljudsku misao” i čini čovjeka „beznadno jednostranim” (Mitrovich 1987: 18).

Gospar Jero, najstariji član dubrovačkog Senata, portretiran je kao inteligentan političar koji zna „svoja osjećanja podrediti interesima državne politike” (*ibid.*: 29), što ne znači drugo doli da je kadar u ime dobrobiti Republike donositi i moralno prijeporne odluke, pa čak i podržavati rat susjeda kao polugu ojačavanja „već opale ekonomske moći Dubrovnika” (*ibid.*: 81). Dok tako karakteriziran lik senatora nedvojbeno referira na povijesni kontekst – na dubrovački gospodarski profit u doba Kandijskog rata između Venecije i Osmanskog Carstva (usp. Foretić 1980: 103–104) – on istodobno utjelovljuje u starim tekstovima hvaljenu vrlinu Dubrovčana, *hitrinu*, koja se odnosi na dubrovačko diplomatsko umijeće.¹³ Ona se, među ostalim, razmatra u epu o potresu *Dubrovnik ponovljen* Jakete Palmotića Dionorića, ali i priziva prošireni stereotip o Dubrovčanima koji će lako uočiti i suvremeni čitatelj. I tu će reagirati pripovjedač i demaskirati danu vrlinu opisujući je kao „licemjerstvo” koje se u dubrovačkom „društvu smatra osnovnim mjerilom vrijednosti i sposobnosti čovjeka”, a Jeru kao „majstora licemjerstva” koji „s neshvatljivom lakoćom izvrće stvari po volji, bezočno lažući i pretvarajući se” (Mitrovich 1987: 99).

Nadalje, lik Andre Menčetića, čiji je „osjećaj pripadnosti (...) odviše snažan da bi dopustio neko objektivno gledanje” (*ibid.*: 126), reprezentira dubrovačko korumpirano sudstvo, na koje, među ostalim, u književnosti upozoravaju djela poput Vetranićeve drame *Suzana čista* iz 16. stoljeća ili zaplet Gundulićeve *Dubravke*, praižvedene 1628. godine. Također, gospar Andro održava seksualnu vezu sa svojom služavkom Marijom, čime se referira na društvenu praksu koju bilježi historiografija, ali i književnost, primjerice farse Nikole Nalješkovića u 16. stoljeću.¹⁴ Povrh toga, njegova lakomost koja, dozivajući u sjećanje škrte starce u komedijama Marina Držića, upućuje na još jedan stereotip o Dubrovčanima, kulminira upravo u trenucima same katastrofe. Prema citatu iz *Zapisa o paklu* na kraju romana, ne samo da je zbog „vrećice s dukatima” pod ruševinama izgubio sina nego se Andro nakon toga „gro-

¹³ O tom pojmu koji se odnosi na diplomatsko umijeće Dubrovčana iscrpnije v. u Stojan 2014: 124–130 i Kunčević 2017: 72–73.

¹⁴ O toj praksi u Dubrovniku, „koja nije bila skandaloznog karaktera već pojava više ili manje društveno prihvatljiva” vidi u Stojan 2003: 112–120.

zničavo” bacio u potragu i za „skrivenim tuđim dukatima” i „državnim zlatnicima”, pridružujući se „gomili pomahnitale čeljadi što se otimahu oko novca” (*ibid.*: 162). Takvi njegovi postupci impliciraju intertekstualnu poveznicu s povijesnim *arhivom*, pismima, izvještajima i sudskim zapisima koji bilježe bezumnu pljačku što je nastupila u kaosu nakon potresa, a u kojoj su, kako je već navedeno, uz sluge, siromahe i došljake sudjelovali i „plemići iz prvih kuća” (*ibid.*: 162; usp. Samardžić 1983: 227).

U liku njegova duhovnoga uzora i mentora fra Mavre, autora naslovne poeme koji kao moralno superioran lik u radnji implicira autorski svjetonazor, moguće je prepoznati egzistencijalistički tip istinoljubiva pjesnika intelektualca u sukobu sa sustavom. Optužen od vlasti da svojim pjesmama pljuje „po najvećim svetinjama Republike” i sije „razdor između naroda i vlasti” (Mitrovich 1987: 35) te završava u zatvoru, on je kao svjetski putnik slobodoumnoga duha, svojevrtni dvojnik Marina Držića (iako on neće poput Držića pozivati na rušenje vlasti u Dubrovačkoj Republici).

Još jedno opće mjesto u dubrovačkoj historiografiji i književnosti, konkretno pitanje miraza i dubrovačke „samostanske politike”,¹⁵ moguće je prepoznati u fabularnoj liniji povezanoj s likom mlade i buntovne Ore, odnosno sestre Tereze koja se suprotstavila očevu autoritetu odlučivši se radije za odlazak u samostan nego za neželjeni ugovoreni brak sa starcem. Štoviše, motiv njezina zazidavanja u samostansku ćeliju može pobuditi asocijacije na poznat i, kako ga opisuje Zdenka Marković, „jezovit slučaj Agneze Benešice što se zbio godine 1620.” (1970: 259–260), a koji je u vrijeme nastajanja Šehovićeve romana bio inspiracija i za dramu *Dumanske tišine* Slobodana Šnajdera, koja je prouzročena 1986. godine.¹⁶

Nesretna pak sudbina mladog Židova Davida Baruha, lažno optuženoga za ubojstvo dubrovačkog mladića, dovodi se izrijeckom u vezu s povijesnim slučajem „mučenika Izaka Ješuruna” (Mitrovich 1987: 31), koji u romanu figurira kao djed Davidove žene Estere. Time se evocira višestruko zabilježen dubrovački sudski proces godine 1622. koji se protiv Ješuruna vodio zbog lažne optužbe za ritualno ubojstvo dubrovačke djevojčice, a koji iscrpno razlaže Jorjo Tadić u povijesnoj studiji *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* (1937: 97–100; 119–134).¹⁷

Konačno, u liku Marojice Zamanje, buntovnika omiljenog među pukom i mladim

¹⁵ Iscrpno o tome usp. Stojan 2003: 51–90; Marković 1970: 347–389.

¹⁶ Šnajder pritom naslovom, ali i izrijeckom ustvrđuje kao svoj intertekstualni izvor poglavlje „U Dubrovniku dumanske tišine” u knjizi *Pjesnikinje starog Dubrovnika* Zdenke Marković (usp. Šnajder 2011: 144).

¹⁷ U romanu se također spominju objavljeni zapisi dubrovačkog rabina Arona Koena „Zekan Aron”/ *Zekan Aharon* (Venecija, 1657) o tom procesu, koji su poslužili Tadiću kao povijesni izvor (Tadić 1937: 120). O sudskom procesu i njegovim posljedicama usp. Miović 2005: 41–46.

vlastelinima, koji zbog nasilja i navodnog ubojstva nepravедno izdržava zatvorsku kaznu, a nakon potresa dolazi na poziciju moći, lako se može prepoznati povijesni lik spomenutoga kontroverznoga Marojice Kaboga koji se „[g]otovo preko noći, od državnog neprijatelja broj jedan pretvorio u spasitelja države” (Harris 2022: 365). Dok u historiografiji od 19. stoljeća do danas Kaboga figurira kao „spasitelj Republike i najsposobniji političar u vrijeme velike krize” (Vekarić 2013: 249), Šehovićeve Zamanja, isprva borac za društvenu jednakost, došavši na vlast, „gubi smisao za ljudsku mjeru i razboritost” (Mitrovich 1987: 68).

Na stranicama romana spominju se i druga imena čiju prisutnost u Dubrovniku u doba potresa bilježe povjesničari, među ostalima, nadbiskup Petar Tores, pjesnik Vlaho Skvadri, nizozemski diplomati Croock i Van Dam te francuski diplomat Harden. S druge strane, važni akteri obnove Grada nakon katastrofe, dubrovački vlastelin Nikola Bunić i knjižničar Vatikanske knjižnice Stjepan Gradić, u Mitrovichevu romanu višestruko se spominju i komentiraju, ali nisu djelatni likovi u radnji, gubeći takvim postupkom marginalizacije svoj povijesni junački status. Štoviše, njihova se egzemplarna ljubav prema općem dobru i žrtva za Republiku razobličuje kao vid pomame za vlašću i društvenim ugledom: oni su tek vlastohlepni, mediokritetski karakteri.¹⁸

Sve u svemu, danim intertekstualnim postupcima, karakterističnima za postmodernističku poetiku, Šehovićeve fikcija u različitim segmentima potkopava veliku pripovijest o dubrovačkoj trešnji 1667. godine prisutnu u historiografiji i kulturnom pamćenju. Time roman implicitno ukazuje i na prirodu samoga pripovjednog mehanizma koji je na djelu, kako je to pokazao Hayden White u studiji *Metahistory* (1973), ne samo u književnosti nego i u historiografiji – mehanizma koji na temelju istoga povijesnog materijala može, već ovisno o strukturi zapleta, retoričkim strategijama i narativnoj kombinatorici, generirati različite pripovijesti i različita značenja. U tom smislu, terminima H. Whitea, odnosno Northropa Fryea, junački strukturiranoj romansi o hrabrom i požrtvovnom suočavanju s katastrofom i obnovi zajednice koja dominira u tradicionalnoj historiografiji, Šehović suprotstavlja narativnu formu bližu žanrovima satire i tragedije. Međutim, Mitrovicheva *protupripovijest* – preusmjerenjem fokusa s posljedica prirodne katastrofe na njezine uzroke, s vrlina na ljudske grijehe, falsificiranjem povijesnih izvora i propitivanjem ustaljenih predodžbi na koje se implicitno ili eksplicitno poziva – ne samo da ukazuje na to da je sam tragični događaj potresa jedno, a povijesna priča o njemu drugo (konstrukt) i ne samo da pritom

¹⁸ Za Nikolicu Bunića konstatira se da je zavidan i tašt čovjek „slabašne mudrosti i jalova nepjesničkoga duha” (Mitrovich 1987: 37), koji „sve žrtvuje domovini i njejoj budućnosti, pa zato zaslužuje čast i slavu” (*ibid.*: 36). Za Stjepa/Stjepu Gradića ustvrđuje se da se samo doima kao „veliki čovjek blistava uma i širokih pogleda”, ali se „ispod lažne vanjštine skriva sitna sebična duša” (*ibid.*: 104).

relativizira i ironijski izvrće povijesnu „istinu” nego tu „istinu” posredovanjem sveznajućeg pripovjedača – moralnoga arbitra – kontinuirano razobličava kao laž.¹⁹ Time se sugerira svojevrsno razračunavanje s idealiziranom predodžbom o Dubrovačkoj Republici kao političkom i društvenom uzoru koju je stoljećima nje govala dubrovačka vlastela, a koja je opstala do danas.

4. ZLO I ŽRTVENI MEHANIZAM POVIJESTI

Osim „obračuna” s konkretnim političkim mitom, koji u širem smislu podučava o tome da su velike priče Povijesti općenito proizvod politike i ideologije, roman Raula Mitrovicha donosi tumačenje povijesti koje otkriva i druge konotacije. Krenimo redom.

Kao reprezentativan izdanak žanra hrvatskoga novopovijesnog romana *Oslobađanje đavola*, kako je na početku navedeno, otkriva karakteristično pesimistično razumijevanje povijesti, u skladu s kojim se ona „ne shvaća evolutivno, kao svrhovito kretanje prema progresu, tj. ozbiljenju kolektivnih ideala”, nego se sugerira „reverzibilnost povijesnih procesa s osnovnom idejom da u tom circulusu uvijek stradavaju pojedinačne egzistencije” (Nemec 2003: 268).

Eksplisitni ključ za takvo tumačenje historijskog mehanizma, a time i radnje kao još jedne epizode koja ponavlja tipični povijesni scenarij, dan je na samom početku romana, u već spomenutom pismu Nikše Bone. Verzalom istaknuti tekst i apokaliptični ton toga pisma ne samo da sugeriraju da je povijest učiteljica od koje ljudi nisu kadri ili nisu voljni učiti nego i ističu da upravo u tome leži konačna ljudska propast u budućnosti:

VELIKA I SVEUNIŠTAVAJUĆA POŠAST TREBA SE TEK DOGODITI;
SUTRA ILI ZA KOJI DECENIJ, ALI DOGODIT ĆE SE ZATO ŠTO NI IZ
OVE STRAŠNE NESREĆE SIGURNO NEĆEMO IZVUĆI NIKAKVE PO-
UKE, KAO ŠTO NISMO NI IZ ONIH PRETHODNIH. A ĐAVO UPRAVO
NAJVIŠE RAČUNA NA LJUDSKU ZABORAVNOST I UZ NJENU POMOĆ
PONAVLJA NAŠU UŽASNU POVIJEST (Mitrovich 1987: 8).

¹⁹ Upravo moralizatorski pripovjedač, odnosno instancija sveznajućeg pripovjedača otkriva odsutnost postmodernističke svijesti, pokazujući da se romaneskni svijet gradi „izvana, po svojoj volji, a ne iznutra, iz romaneskne ‘kontingencije’” (Milanja 1996: 111–112). Usto pripovjedač ustrajno docira, mjestimice „utvrđujući” prosudbe o likovima i događajima, što čini svojevrsno zalihosno mjesto u romanu – retorički višak koji dodatno naglašava njegovu didaktičnost.

Osim što reprezentira povijest kao neprekidno ponavljanje epizoda „oslobađanja đavola” i predočava dubrovački potres kao još jedno moralno upozorenje koje društvo ignorira, roman, u skladu sa svojim tematskim fokusom, zlo detektira u prethodno već navedenim društvenim grijesima. Pritom se razotkriva i antropološki i društveni mehanizam nastanka i djelovanja zla te se otvara pitanje (ne)mogućnosti njegova prevladavanja.

To se, među ostalim, dobro može sagledati iz perspektive mimetičke teorije Renéa Girarda.²⁰ Preciznije, ponovljiv karakter povijesti, kakav se sugerira u romanu, može se povezati s cikličkim modelom mimetičkog nasilja, odnosno mehanizmom žrtvenog jarca, s procesom u čijem je ishodištu mimetička želja – ona koju, kako Girard ističe, „nadahnjuje bližnji” (2004: 25).²¹ Naime, uzajamno oponašanje želja drugoga, koje je u samoj naravi čovjeka, vodi mimetičkom rivalstvu, koje taj francuski antropolog prepoznaje kao glavni izvor nasilja među ljudima.²² Kako se suparništvo intenzivira, nasilje raste, sve dok ne eskalira u mimetičkoj krizi – stanju u kojem nestaju granice koje čine temelj društvenog poretka. Prema Girardu, takva se kriza razrješava žrtvovanjem, što potvrđuju i različiti religijski rituali i obredi: zajednica se pročišćuje od unutarnjeg nereda jednodušnim prinošenjem žrtve, tj. učinkom žrtvenog jarca (1996: 11).²³ Pritom se žrtva doživljava kao krivac za sve nesreće, kao prijetnja zajednici, te se rivali ponovno ujedinjuju s ciljem da je spriječe da im načini štetu: zajednički navaljuju na nju kako bi je prognali ili uništili.²⁴ To je proces koji se najjasnije očituje u djelovanju svjetine, a koji žrtvenim činom utražuje kolektivnu želju za nasiljem i zajednici vraća mir (*ibid.*: 12). Ključno je u tom procesu, nastavlja Girard, da progornitelji nisu svjesni vlastite uloge, te iz svoje obmanjujuće točke gledišta doista vjeruju

²⁰ Mimetičku teoriju René Girard razvijao je u nizu studija tijekom više desetljeća. Ovdje se referiramo na tri izvora: na članak „Mimesis and Violence: Perspectives in Cultural Criticism” iz 1979. godine, koji je pretiskan u Girardovoj „čitanci” (Girard 1996: 9–19), te na knjige *The Scapegoat* (Girard 1986) i *Promatrah Sotonu kako poput munje pade* (Girard 2004). Citate iz engleskih izdanja na hrvatski prevela je autorica članka.

²¹ Sukladno tezi da ljudske želje nisu spontane ni autonomne, nego se temelje na oponašanju, Girard ističe da čovjek ne želi objekt zbog njegove poželjnosti po sebi, nego zato što ga želi netko drugi.

²² „Taj proces generira nasilje ili, bolje rečeno, nasilje jest sam proces kada dva ili više suparnika pokušavaju spriječiti jedni druge da prisvoje objekt koji svi žele, bilo fizički ili na neki drugi način” (Girard 1996: 9).

²³ Konkretnije, to je proces kojim izmirenje pojedinaca ili cijele skupine nastupa na račun treće osobe ili skupine „koja se čini krivom ili odgovornom za sve ono što njezine progornitelje muči, uznemiruje ili plaši” (Girard 1996: 12).

²⁴ Dok u „normalnim okolnostima” takav mimetički poremećaj, ustvrđuje Girard, sprečavaju zabrane, u izvanrednim okolnostima krize, „kad se zaraza nasilja ne može obuzdati”, zajednica „mijenja taktiku” i nastoji ga se osloboditi potičući njegovu kulminaciju koja „pokreće sretno rješenje ritualnog žrtvovanja uz pomoć zamjenske žrtve” (Girard 1996: 13).

da je žrtva kriva.²⁵ Upravo ta kolektivna zabluda o krivnji žrtve omogućuje mitovima i religijskim kultovima da opravdaju nasilje, predočavajući ga kao nužan i spasonosan čin (usp. *ibid.*: 15–16). Stoga je djelovanje žrtvenoga mehanizma moguće dokinuti kad se on prepozna kao takav, kad zajednica spozna zabludu i shvati da žrtva nije kriva, da nasilje nije legitimno ni potrebno.²⁶

Navedenim procesom može se prikladno opisati ono što je na djelu u radnji Šehovićeve romana: portret Dubrovnikaca kao poprišta različitih društvenih grijeha koji su generirani nadmetanjem za bogatstvo, vlast i društveni ugled sugerira tipičnu situaciju mimetičkoga suparništva. Pritom narativno kretanje radnje ukazuje na različite etape mimetičkog ciklusa, točnije, kako navodi Girard u knjizi *The Scapegoat* (1986), na prepoznatljive stereotipe progona. Na prvome mjestu stoji stereotip krize (Girard 1986: 12–13). Potaknuta pretkazanjem o potresu fizičara Luke, kriza se u romanu aktualizira motivom kolektivne zaraze strahom, pri čemu se priziva gubitak društvenog porotka, odnosno „nestanak pravila i ‘razlika’ određenih kulturnim podjelama” (*ibid.*: 12):

Strah je zahvatio sve, bez razlike, plemiće i pučane, bogate i siromašne, stare i mlade, muške i ženske, obrazovane i nepismene, crkvene i svjetovne, kukavice i hrabre. Strah se uselio u kuće i državne ustanove, u crkve i samostane, u ulice i gostionice (...). Strah kao zajednička prijetnja koja naizgled briše klasne i druge razlike i čini sve ljude jednakim, konačno jednakim (Mitrovich 1987: 14–15).

Kriza usto zadobiva tipične odlike monstroznosti,²⁷ uzrokuje osjećaj ljudske bespomoćnosti,²⁸ a prati je mobilizacija svjetine koja traži žrtvenoga jarca:²⁹ dok pro-

²⁵ „Žrtveni mehanizam nitko nikada ne prepoznaje kao nešto u čemu je i sam sudjelovao – ili možda još uvijek sudjeluje – čak i dok raskrinkava žrtveni mehanizam drugih” (Girard 1996: 15).

²⁶ Posebnu ulogu u raskrinkavanju žrtvenoga mehanizma Girard u svojim studijama pripisuje biblijskim tekstovima, suprotstavljajući ih mitu. Naime dok mitovi, kako pokazuje na primjeru priče o Edipu, taj nasilni obrazac prikrivaju, starozavjetni tekstovi, poput priče o Josipu i njegovoj braći i Knjige o Jobu te osobito evanđelja nude kritiku kolektivnog žrtvovanja, a time i temeljne kulturne strukture nasilja. U tom smislu Girard suvremeno društvo vidi kao rezultat složene interakcije žrtvene i judeokršćanske svijesti (usp. Girard 1996: 17–19).

²⁷ „Strah, ta užasna neman što je tovi grozničavi duh izbezumljene mase, što neprestano raste, sve moćnija u svojim prijetnjama i sve ubitačnija u opakom nespokoju” (Mitrovich 1987: 15).

²⁸ „Strah, to nepodnošljivo i ponižavajuće stanje u kojemu čovjek prepoznaje svoju nemoć i ništavilo, izlišnost porijekla i pameti, iskustva i bogatstva svega onoga što ga je činilo neporecivo i neosporivo sigurnim u životu i društvu” (Mitrovich 1987: 15).

²⁹ „Glavinja isprepadana masa, svakim danom sve dalje od razuma i sve bliža slici razularenog bezumlja. Eto prilike da crno beznađe ovlada cijelim jednim narodom, ili da se u njemu do neshvatljivih granica razvije želja za opstankom, koja se zbog svojih uzvišenih ciljeva ničim neće ograničavati i ni na što osvrtni, jer tako uvijek biva kada su u pitanju viši ciljevi” (Mitrovich 1987: 15).

ziva vlast, svjetina će žrtvu naći u Židovu Davidu Baruhu, kojeg će neutemeljeno optužiti za ubojstvo dubrovačkog mladića, usprkos tome što je pravi krivac već poznat. Progon počinje verbalnim optužbama, nastavlja se uništavanjem Baruhove imovine, kulminirajući stanjem u kojem zabrane više ne funkcioniraju.³⁰ U tom trenutku dubrovačke vlasti, pod pritiskom straha da se svjetina ne bi posve otela kontroli i okrenula protiv njih, otvaraju istragu protiv Baruha: brzinski se provodi sudski proces, te nesretni Židov, podvrgnut blažem obliku mučenja, neočekivano brzo umire.

Osim Židova Baruha, u okrilju ženskog Samostana svete Klare redovnice će, zajedno s nadstojnicom, nadbiskupom i gospodarom Rafom, žrtvenoga jarca pronaći u gospodarovoj kćeri, djevojci Ori, tj. sestri Terezi u kojoj prepoznaju opsjednutost đavlom, pa nakon optužbe, svjedočenja pred crkvenim predstavnicima i presude djevojka završava zazidana u samostansku ćeliju, čekajući da konačni pravorijek bude donesen na višoj, državnoj instanciji.

Prizivajući opća mjesta progoniteljskog diskursa usmjerenog prema Židovima i „vješticama” u ranonovovjekovnoj Europi, dva navedena slučaja jasno sugeriraju ponavljanje poznatoga povijesnog obrasca. Sukladno s tim, stereotipne su i optužbe progona, koje odlikuje iracionalan karakter. Prema Girardu, zločini koji se pripisuju žrtvama progona često su oni koji „ruše najstrože tabue u određenom društvu” (1986: 15), odnosno temeljne stupove društva/kulture (obitelj, religiju, društveni poredak), a uključuju nasilne, seksualne i vjerske zločine. Tako se Davidu Baruhu sudi zbog vjerovanja da Židovi „po propisima svoje vjere, čine ritualna umorstva kršćana, kako bi s njihovom krvlju obavljali vjerski obred” (Mitrovich 1987: 62). Prisutnost pak nečastivog u tijelu mlade žene prepoznat će njezin vlastiti otac u trenutku kad ona svojom odlukom da ode u samostan dovede u pitanje njegov autoritet glave obitelji, odnosno patrijarhalni poredak, a optužbi će se pridodati i vjerski i seksualni „zločini”: uz prijekor što ne želi ići svaki dan na misu, Tereza je optužena da je gola do pasa u sakristiji napastovala mladog svećenika te da je s njom na krevetu sjedio

³⁰ Spiralu progona začinje već prorok, fizičar Luka koji je, obznanivši „pretkazanje o kazni Božjoj i potresu (...) prvi ustvrdio da je to samo zbog Židova” (Mitrovich 1987: 58), nakon čega se narodu svakim danom prikazuju „nova čuda, kao sigurni predznaci božje kazne i u njima se sve češće pojavljuju tužna i opominjuća lica kršćanske djece, žrtava krvavih običaja Židova Kristoubojica” (*ibid.*: 16); nižu se optužbe i upozorenja gorljivoga vjernika Rafa, svećenika na propovjedaonicama, a nadbiskup višestruko zahtijeva od dubrovačkih vlasti da „očiste grad od ubojica Krista (...) ako ne žele da se đavo oslobodi Božje kazne” (*ibid.*: 18). Progon se intenzivira fizičkim nasiljem, upadom maskirane grupe u Baruhov dućan gdje je „porazbijala sve što je došlo do ruku (...) pljujući i obasipajući ga najgorim psokama” (*ibid.*: 61). U međuvremenu, uznemirenost i iracionalnost stanovništva uzima toliko maha da vlada mora javno pobijati sve glasine o potresu i đavolu, prijeteći strogim kaznama svima onima koji uzbuđuju narod.

đavao (usp. *ibid.*: 50).

David i Ore/Tereza tipične su žrtve i u pogledu Girardova antropološkog uvida da se žrtveni jarci ne biraju primarno zbog zločina koji im se pripisuje (čak ako su kakav stvarni prijestup ili zločin i počinili) nego „zato što pripadaju skupini koja je posebno podložna progonu” (Girard 1986: 17). A što Baruh, pripadnik omražene etničke i vjerske manjine, i Tereza, pripadnica „drugotnoga” spola i roda – i jesu.

Povrh navedenoga, u Šehovićevu romanu pozornost se posebno svraća na ulogu koju u progonu Davida Baruha i Tereze imaju oni na poziciji moći, dubrovačka vlast koju, među ostalima, reprezentiraju prorok Luko, gospodar Rafo, član Maloga vijeća Jero, sudac Andro ili nadbiskup Tores, ukazujući time na progon kao čin društvenoga, institucionalnog nasilja „koje je pravno utemeljeno, ali potaknuto ekstremima javnog mnijenja” (Girard 1986: 12), što je također opće mjesto u scenarijima žrtvenoga progona.

Paralela s Girardom može se povući i u pogledu uvida da progonitelji nisu svjesni svoje progoniteljske uloge te da, projicirajući zlo u žrtve, doista vjeruju u njihovu krivnju i time opravdavaju kolektivno nasilje nad njima. Štoviše, progon, tj. pokretanje postupka protiv Davida Baruha ponovno ujedinjuje sukobima razjedinjenu zajednicu i donosi optimizam.³¹ Reprezentirajući posvemašnju iracionalnost dubrovačke svjetine, gospodar Rafo vijest o zazidavanju vlastite kćeri Ore prima s radošću,³² kao i onu o Davidovoj smrti, tvrdeći na sjednici Senata da je njome „narod Republike konačno stekao potpunu Božju milost”. A to argumentira „nizom viđenih čuda” i „činjenicom” da su „poslije smrti Židova psi”, koji su noćima izazivali strah strašnim lavežom, „potpuno umukli i ne puštaju noću glasa od sebe” (Mitrovich 1987: 119).

Opisani žrtveni mehanizam u romanu se, sukladno s njegovim moralističkim i didaktičkim impulsom, kontinuirano razobličuje na različitim razinama teksta – od pojedinačnih iskaza pripovjedača preko oblikovanja likova do kompozicije same pripovijesti – te ukazuje na neopravdanost nasilja nad žrtvom koja je nevinna. U tom se

³¹ „POČETAK sudskog procesa židovskom trgovcu Davidu Baruhu označio je preokret u raspoloženju grada, ali toliki i tako korjenit da je iznenadio samog gospara Jeru. Dojučerašnje čvrsto uvjerenje o neminovnosti teške Božje kazne zamijenjeno je isto tako snažnom uvjerenošću u Božju milost, a strah od potresa ustupio je mjesto grozničavom iščekivanju Davidova priznavanja ritualnog umorstva i javnom kažnjavanju počinitelja teškog zločina. (...) Petar Tores, prvi put otkad je u ovom gradu, zahvalio se vladi lijepo sročenom poslanicom, punom latinskih citata iz djela svetaca, što govore o nepomirljivoj i svetoj borbi kršćana protiv Kristoubojica” (Mitrovich 1987: 83).

³² „Ser Raphael Andrea de Bona danas se osobito raspoložio ugledavši stražu na ulazu u židovski geto (...). Zazidavanje kćeri davola bilo je za njega dio tih radosnih današnjih zbivanja, pa je s ulaza u salon doviknuo ženi: – Gotovo je! Finalmente!” (Mitrovich 1987: 92).

smislu rezoniranju svjetine i vlasti, koje zlo vidi u Drugome, suprotstavlja uvid da je zlo svojstveno čovjeku kao takvom, da dolazi iznutra, iz njega samoga. Jer, prizovemo li ponovno Girarda, u mimetičkom mehanizmu sudjeluju svi.

Kao provodni motiv romana, ta se ideja ističe već na njegovu samom početku: u pismu Nikše Bone eksplicitno se tvrdi da je zlo „ĐAVO ŠTO GA U SEBI OSLOBAĐAMO SVOJOM GRAMZIVOŠĆU, ZLOĆOM”, ali i, sugerirajući grijeh zablude – „NEZNANJEM” (Mitrovich 1987: 8). To zna i redovnica Tereza koja, optužena za ugovor s đavlom, pred svojim sucima izriče „heretičku” misao da „đavo” postoji u „svim ljudima”, pa i u onima „koji iskreno vjeruju u Boga” (*ibid.*: 48). Također, tu spoznaju u poemi *Oslobađanje đavola* posebno razmatra „pjesnik i filozof” fra Mavro Saraka, koji zbog nje postaje meta progona vlasti, državni neprijatelj i, završivši u zatvoru, još jedan žrtveni jarac. Povrh toga, to će spoznati i sudac Andro Menčetić, glasnogovornik dubrovačkih vlasti – i to tijekom istražnoga razgovora s optuženim fra Mavrom, koji prerasta u filozofski dijalog, čineći ujedno refleksivno središte romana.

Naime, osim što će se na početku razgovora, koji još jednom perpetuirati provodni motiv, Andro složiti s tezom Mavrine poeme da „đavo nije izvan nas”, nego „u nama”, da je „sakrivati i prešućivati zlo, isto (...) što i činiti ga” (*ibid.*: 54), te da je „[n]ajveći naš grijeh (...) u tome što za zla koja sami činimo krivimo druge” (*ibid.*: 55), pjesnik će suca potaknuti da se zamisli i nad drugim moralnim aspektima zla. Tako fra Mavro otvara problematiku smisla patnje, odnosno zla „kojim Bog kažnjava” u ime većeg dobra,³³ a kako razgovor odmiče, postajat će za Andru sve neugodniji jer će ga primorati na neugodno suočavanje sa samim sobom, s vlastitim krivim uvjerenjima. Konkretno, s kolektivnim zabludama politike i ideologije i institucionaliziranim prisilama koje iz njih proizlaze, a koje, kao nositelj vlasti u Dubrovniku, i sam sudac zdušno podupire. Dovodeći time u fokus još jednu provodnu temu romana – ulogu moći u stvaranju i reprodukciji zla – fra Mavro će eksplicitno uputiti na ishodišta takva zla, razotkrivajući da se ono krije u temeljnim vrijednostima zajednice: dovest će tako u sumnju „vjernost svojemu”, tj. Andrin „osjećaj pripadnosti” za koji ustvrđuje da ga se „nitko (...) nije u stanju odreći” (*ibid.*: 55),

³³ Dok Andro, iako nesigurno, zagovara prihvaćeno teodicejsko tumačenje: „Kroz patnju, kaže Bog, stječemo zrelost i mudrost” (Mitrovich 1987: 54), fra Mavro će ga još više pokolebati svojim provokativnim „heretičkim” pitanjima: „Zašto tolike patnje? (...) Zašto nas Bog tako nemilosrdno kažnjava, na primjer da jedan drugoga nabijamo na kolac, da se međusobno koljemo, ubijamo, spaljujemo, mrzimo, progonimo. Bilo bi sasvim dovoljno da se u sukobima malo pošaketamo, da nas kazni sušom, ili neprohodnim morem, a ne potresom. Čovjek ne mora sam patiti da bi znao što je patnja” (*ibid.*: 55). Isto pitanje smisla patnje u ime većeg dobra, zajednice mučit će i Židova Baruha dok u zatvoru bude iščekivao mučenje.

sučevu vjeru u pravednost dubrovačkih zakona (*ibid.*: 56), ali i u stoljećima pomno čuvani mit o slobodi, koja je zapravo oblik ropstva (*ibid.*: 57).³⁴ Takvoj lažnoj kolektivnoj slobodi koju nameće vlast fra Mavro gorljivo suprotstavlja unutarnju slobodu pojedinca – slobodu da, neovisno o pritiscima politike i društva, misli, osjeća i djeluje prema savjesti, a koja pojedincu omogućuje da bude „čovjek, sposoban da osjeti samilost nad tuđom patnjom, da ga istinski zaboli bol bližnjega” (*ibid.*: 55). I dok zapreke pravoj slobodi leže u slabosti same ljudske prirode³⁵ i društvu koje ljubav prema istini i slobodi „poistovjećuje s neprijateljstvom i najernjom izdajom naroda”, odnosno „s buntovništvom i otpadništvom” (*ibid.*), fra Mavro idealistički vjeruje da ju je moguće steći osvješćivanjem vlastitoga ljudskog stanja vezanosti, odnosno pomoću razuma. To će potkrijepiti i s „COGITO ERGO SUM” (*ibid.*: 57), navodeći na kraju i suca Andru da, spoznavši istinu koju zastupa pjesnik, prepozna i njegovu nevinost.³⁶

Na istom tragu, nevinost žrtava progona i mehanizam žrtvenoga nasilja razotkrit će se i na kompozicijskoj razini – samim potresom, koji kao tragični vrhunac alegorijski ukazuje da božansku kaznu za vlastite grijeha nije moguće izbjeći, girardovski rečeno, zamjenskim žrtvama poput Davida Baruha i Tereze.

Međutim, tragedija potresa, kako pokazuje epilog romana, ne donosi očekivanu poetsku pravdu, katarzu ili rješenje, ne čini iskorak iz kruga, nego stvari vraća na početak, dokazujući tako moralnu tezu romana da se bez istinskog znanja i osvješćivanja mehanizama nasilja povijest nužno ponavlja. Jer nakon svega na povijesnu pozornicu ponovno stupa neznanje, sada utjelovljeno u liku Marojice Zamanje, kojemu vlast,

³⁴ Konkretno, prema fra Mavri, „osjećaj pripadnosti” računa na kolektivnog neprijatelja, povezan je s „nužnosti određenog mišljenja o pojedinim pitanjima, naročito moralnim i političkim, uvjetovanu nesumnjivom stalnom neprijateljskom opasnošću što vrebata sa svih granica Republike” – a što zatočeni pjesnik raskrinkava kao „bezdušno primoravanje, u moru koja guši” (Mitrovich 1987: 56). Također, Andriano duboko „uvjerenje u jasnu i neospornu ljudsku širinu pravednosti zakona Dubrovačke Republike” dovodi u pitanje tvrdnjom da „najtiranjskiji režimi pišu najljudskije i najpravednije zakone”: jer iako se doima da u njima „svi, pa čak i najniže društvene klase, imaju sva prava”, u praksi se pokazuje da to vrijedi tek uz uvjet „da podanik nije državni neprijatelj”, pri čemu tko je „državni neprijatelj” određuje „policija” – a o čemu svjedoči i fra Mavrin boravak u zatvoru (*ibid.*: 56). Povrh toga, za slobodu koja se u Dubrovniku stoljećima njeguje kao pomno čuvani mit fra Mavro će istaknuti da „nema nikakve ljudske svrhe, jer neprestano i samo traži velike žrtve”, pa čovjek na koncu shvaća „da ga je ta takva sloboda zarobila i beznažno okovala, preobratala se u oblik ropstva, možda i teži od onoga kojemu je htio izmaći” (*ibid.*: 57).

³⁵ U iskazu: „Mi smo zabludama vezani”, fra Mavro priznaje i vlastitu slabost, ukazujući i na spoznaju „potpune vlastite nemoći da se toj niskosti suprotstavimo” (Mitrovich 1987: 56). Njegova pak slabost, s kojom se svjesno hvata ukoštac, dolazi do izražaja u rivalskom odnosu sa Stjepom Gradićem.

³⁶ Naime sudac Andro, „osjećajući zaista gorčinu srama”, razgovor će zaključiti: „Oprosti, Mavro, reći ću im da je ludo to što su s tobom učinili. Reći ću!” (Mitrovich 1987: 58).

kad ju je stekao, postaje „važnija od naroda”.³⁷ Preživjeli pak nositelji znanja, fra Mavro i sudac Andro, povlače se na društvenu marginu – u samoću samostanske knjižnice, među knjige.³⁸

5. ZAKLJUČNE NAPOMENE: ZABLUDE POVIJESTI VS. ISTINA KNJIŽEVNOSTI

Dok roman, kako se nastojalo pokazati, propituje vjerodostojnost povijesne pripovijesti o dubrovačkom potresu i s tim povezane granice povijesti i fikcije, istine i laži te moralno angažiranim pripovijedanjem nastoji osvijetliti univerzalno pitanje zla, implicitno razmatra i odnos povijesti i književnosti.

Šehović svojim *Oslobađanjem đavola* sugerira da povijest, fokusirana na kolektivnu prošlost, bilježi kroniku borbe zajednice protiv zla koje je utjelovljeno u neprijateljskom Drugom, gdje kao neprijatelji – kako to otkriva ponašanje likova dubrovačkih vlastelina, nositelja društvene i političke moći koji povijest *pišu* – figuriraju Židovi, Turci, neposlušne kćeri i slobodoumni društveni marginalci. Povijest ponavlja katastrofe zbog zabluda i neznanja njezinih aktera koji nisu kadri spoznati istinu o zlu. Književnost, naprotiv – kako svjedoči poema fra Mavre, ali i roman u cjelini, okrenut sudbinama marginaliziranih pojedinaca koji tu istinu znaju – otkriva da zlo ne leži u Drugome, nego u nama samima. Konkretno, u vlastitim zabludama i strahu, koji pokreću mehanizam stvaranja neprijatelja i prepoznaju ih i tamo gdje ih nema, a zbog čega, kao tragični likovi povijesti, stradavaju mnoge nedužne žrtve. Stoga se, gledano iz girardovske perspektive, povijest može prisposodobiti mitu koji, zabludom o žrtvi, prikriva pravu narav kolektivnog nasilja, dok književnost, poput biblijskih tekstova, ima ulogu njegova razotkrivanja. Na taj način, i pesimističnoj projekciji usprkos, književnost postaje mjesto moralne spoznaje koja nosi potencijal dokidanja destruktivnog zamašnjaka povijesti.

Naposljetku, sam roman, koji „demonтира” veliku pripovijest o dubrovačkoj trešnji i koji iznosi i ono što povijest ne bilježi, odnosno pripovijeda „što bi se moglo očekivati

³⁷ Kako bilježe *Zapisi iz pakla*: „Marinus Nicolaus Zamagno posta u dubrovačkoj vladi ono što prije trešnje bijaše pokojni Jero. (...) sve više pokazivaše želju za moći i vlasti (...). Gotovo otvoreno više držaše do licemjernih ulagivanja odbjeglih poeta koji su se vratili u spašenu domovinu i pjevahu ode u njegovu slavu” (Mitrovich 1987: 168).

³⁸ Takav način suočavanja s repetitivnim žrvnjem nasilja i nemoći da se ono zaustavi – pronalazak utočišta u književnosti, ali i u jednostavnim ljudskim užicima (fra Mavro je sklon jelu i piću) – upućuje na prostor osobne slobode, odnosno na alternativni modus postojanja koji se zagovara u romanu, a koji sažimaju „epikurejski” stihovi perzijskog pjesnika Omera Hajjama, citirani dvaput: „Knjiga pjesama i bačvica vina, / komad suha kruha, nijema tišina, / a ja i ti sami, oko nas pustinja / to je carstvo, a ne kruna od rubina” (Mitrovich 1987: 78; 108).

da se dogodi” te govori „više ono što je općenito”, upućuje na povratak Aristotelovim temeljima sročenicima u *Poetici*, a time i promišljanju da je književnost, odnosno „pjesničko umijeće filozofskije od povijesti i treba ga shvatiti ozbiljnije od nje” (1451 b1, 1–10, 1983: 24). U tom smislu i čitanje Šehovićeve romana u ovo postčinjenično doba u kojem granice između stvarnosti i iluzije, fikcije i povijesti te književnosti i povijesti postaju sve fluidnije, doba u kojem strahovi od Drugih i neprijateljstva rastu, a ljudi sve više nalaze utočište u, Šehovićevim riječima, „osjećaju pripadnosti”, može biti itekako aktualno.

CITIRANA LITERATURA

- APPENDINI, Francesco Maria. 2016. *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana*. Prev. Ante Šoljić. Dubrovnik: Ogranak Matice hrvatske Dubrovnik.
- ARISTOTEL. 1983. *O pjesničkom umijeću*. Prijevod i objašnjenja Zdeslav Dukat. Zagreb: August Cesarec.
- BRKOVIĆ, Ivana. 2023. „Prirodna katastrofa kao kulturna trauma: poetika i politika emocija u prikazima dubrovačkog potresa 1667”. *Umjetnost riječi* 67 (2): 159–185.
- CRIBJEVIĆ, Serafin Marija 1977. *Bibliotheca Ragusina IV*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- DADIĆ, Žarko. 2017. *Povijest znanosti i prirodne filozofije u Hrvata. Knjiga III: Rani novi vijek*. Zagreb: Izvori.
- FORETIĆ, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808*, II. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- GIRARD, René. 1986. *The Scapegoat*. Prev. Yvonne Freccero. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- GIRARD, René. 1996. *The Girard Reader*. Ur. James G. Williams. New York: Crossroad.
- GIRARD, René. 2004. *Promatrah Sotonu kako poput munje pade*. Zagreb: AGM.
- HARRIS, Robin. 2022. *Povijest Dubrovnika*. Prev. Mirjana Valent. Zagreb: Školska knjiga.
- HUTCHEON, Linda. 1988. *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. New York – London: Routledge.
- HUTCHEON [HAČION], Linda. 1996. *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija*. Prev. Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković. Novi Sad: Svetovi.
- JUKIĆ, Tatjana. 1998. „Priče iz davnine: hrvatska historiografska metafikcija?”. *Republika* 49 (5–6): 59–73.
- KUNČEVIĆ, Lovro. 2015. *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- KUNČEVIĆ, Lovro. 2017. „The City whose ‘ships sail on every wind’: Representations of Diplomacy in the Literature of Early Modern Ragusa”. *Practices of Diplomacy in the Early Modern World, c. 1410–1800*. Ur. Tracey Sowerby i Jan Hennings. New York: Routledge: 65–79.
- LOVRIĆ JOVIĆ, Ivana. 2008. „Morfološka svojstva jezika hrvatskih dubrovačkih oporuka iz 17. i 18. stoljeća”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34: 217–237.

- MARKOVIĆ, Zdenka. 1970. *Pjesnikinje starog Dubrovnika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MARTECCHINI, Petar Frano. 1841. *Galleria di Ragusei illustri*. Ragusa: Martecchini.
- MATANOVIĆ, Julijana. 1995. „Hrvatski novopovijesni roman: prijedlog definicije”. *Republika* 51 (9–10): 98–114.
- MATANOVIĆ, Julijana. 2003. *Krsto i Lucijan. Rasprave i eseji o povijesnom romanu*. Zagreb: Ljevak.
- MIKŠIĆ LABURA, Dijana. 2018. „Status autora u Dubrovačkoj trilogiji Feđe Šehovića”. *Sarajevski filološki susreti 4. Knjiga 2*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo: 216–226.
- MIKŠIĆ LABURA, Dijana. 2020. *Problematizacija svjedočenja u povijesnim romanima Feđe Šehovića*. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- MIKŠIĆ LABURA, Dijana. 2025. „Feđa Šehović, pisac nazbilj”. *Croatica et Slavica Iadertina* 21 (1): 439–443.
- MIKŠIĆ, Dijana. 2013. „Gorak okus duše Feđe Šehovića: funkcija pjesničke zbirke iz romana u kontekstu intertekstualnih relacija”. *Jat: časopis studenata kroatistike* 1 (1): 196–206.
- MILANJA, Cvjetko. 1996. *Hrvatski roman 1945.–1990*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- MIOVIĆ, Vesna. 2005. *Židovski geto u Dubrovačkoj Republici (1546–1808)*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- MITROVICH, Raul. 1987. *Oslobađanje đavola: kronika*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- NEMEC, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*. Zagreb: Školska knjiga.
- SAMARDŽIĆ, Radovan. 1960. *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667. g. Arhivska građa (1667–1670)*. Beograd: SANU.
- SAMARDŽIĆ, Radovan. 1983. *Veliki vek Dubrovnika*. Beograd: Prosveta.
- STOJAN, Slavica. 2003. *Vjerenice i nevjernice. Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600–1815)*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- STOJAN, Slavica. 2014. „Dubrovnik ponovljen Jakete Palmotića Dionorića”. U: „Dubrovnik ponovljen” *Jakete Palmotića Dionorića*. Prir. Slavica Stojan. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku: 7–198.
- STOJAN, Slavica. 2015. „Poetika katastrofe – pjesnici o velikoj trešnji 1667. godine u Dubrovniku”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53: 113–148.
- ŠNAJDER, Slobodan. 2011. „Dumanske tišine”. *Poslije Hamleta. Izbor iz novije hrvatske drame*. Ur. Lada Čale Feldman, Tonko Maroević i Luko Paljetak. Dubrovnik –

- Kotor – Podgorica: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik; Dubrovačke knjižnice; JU Kulturni centar „Nikola Đurković”; NVO Prostory: 143–195.
- TADIĆ, Jorjo. 1937. *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*. Sarajevo: La Benevolencia.
- VEKARIĆ, Nenad. 2013. *Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 4: Odabrane biografije (A–D)*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad. 2015. *Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 6: Odabrane biografije (Pi–Z)*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- VOJNOVIĆ, Lujo. 1912. „Prva smrt Dubrovnika (6. aprila 1667)”. *Letopis Matice Srpske* 86/288: 52–69.
- WHITE, Hayden. 1973. *Metahistory: The Historical Imagination in 19th-century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- ZIMA, Zdravko. 1989. „Rastrgana paučina snova”. U: Raul Mitrovich, *Uvod u tvrđavu*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske: 251–258.
- ŽMEGAČ, Viktor. 1994. *Književnost i filozofija povijesti*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo. (*Biblioteka Filozofska istraživanja 84*)

HISTORY, FICTION, AND THE LOGIC OF EVIL IN FEĐA ŠEHOVIĆ'S NOVEL *OSLOBAĐANJE ĐAVOLA*

IVANA BRKOVIĆ

ABSTRACT

Oslobađanje đavola (1987), together with *Gorak okus duše* (1983) and *Uvod u tvrđavu* (1989), constitutes a trilogy by Feđa Šehović (1930–2025), published under the pseudonym Raul Mitrovich, and is regarded as representative of the Croatian neo-historical novel. Starting from the insight into the characteristic poetic “duality” of this genre—its tendency towards contemporary postmodernist poetics (intertextuality, questioning the boundaries of fiction and reality, relationship between history and literature), while simultaneously relying on traditional elements of the historical novel (moral structure and didacticism)—Šehović’s novel is analysed from two perspectives. The first concerns intertextual strategies and ironic dialogue with historiographic discourse, which subvert the dominant narrative of the 1667 Dubrovnik earthquake and produce a counter-narrative that deconstructs the cultural myth of the Dubrovnik Republic. The second, moralistic aspect, associated with the eponymous motif of “releasing the devil”, involves an examination of evil as an anthropological constant and a driving force of history. History, as portrayed in the novel, appears as a cyclical repetition of violent patterns and is interpreted through the lens of René Girard’s mimetic theory, with particular attention to the manifestations of the scapegoat mechanism across different narrative levels. The double analytical approach highlights the ambivalent meanings of the relationship between literature and history: the novel uses intertextual procedures to relativise and erase the boundaries between history and fiction, but it also re-establishes them with its moral structure, making literature a privileged medium of moral knowledge.

KEYWORDS:

evil in literature, Feđa Šehović, intertextuality, neo-historical novel, Oslobađanje đavola

SLUČAJEVI DESTRUKCIJE: PRINCIP ZLA U ROMANU ČRNA MATI ZEMLJA

DEJAN VARGA

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
dejanvarga3@gmail.com

UDK: 821.163.42-31 Novak, K.
DOI: 10.15291/csi.4890
Prethodno priopćenje
Primljen: 25. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 5. 11. 2025.

Iako su rasprave o zlu na ontološkoj, filozofskoj ili teološkoj razini oblikovale diskurs o zlu kao kulturalno univerzalnoj pojavi, ta pojava podliježe transformacijama koje je nužno sagledati iz različitih perspektiva. Uzimajući u obzir da je s gledišta suvremene kulture i sadašnje stvarnosti pojavnost zla mnogostruka, u radu se pokazuje na koji se način ono manifestira u romanu *Črna mati zemla* Kristiana Novaka. Polazeći od metodološko-teorijskih uvida Eagletona, Svendsena, Baumana, Žižeka i drugih autora, analiza Novakova romana pokazuje da se u njemu zlo prikazuje u personaliziranome obliku te kao sveprožimajuće „tekuće zlo“. Personalizirani prikazi zla realizirani su kroz psihološko stanje glavnog lika Matije – u obličju njegovih imaginarnih demonskih likova Hešto i Pujta – a „tekuće zlo“ u prikazima mjesta radnje, fikcionalnoga međimurskoga sela u kojem se zbivaju tragični događaji samoubojstava. Sukladno tomu, cilj je rada utvrditi u kojoj je mjeri destrukcija likova povezana s pojavnosti zla i principom njegova djelovanja.

KLJUČNE RIJEČI:

*Črna mati zemla, destrukcija,
Kristian Novak, nasilje, zlo*

1. UVOD

Govoriti o zlu i negativnim aspektima ljudske osobnosti izazovan je zadatak. Pronalaziti konstruktivne zaključke o nečemu što samo po sebi sugerira nešto neprihvatljivo, nemoralno i grešno po navici izaziva odbojnost, prijezir i strah. Eagleton kaže da je zlo neshvatljivo, nerazumljivo, izostanak traženja nekoga smisla čini ga još većim zlom, ono postoji kao stvar sama po sebi i „ne postoji kontekst kojim bi se to moglo objasniti” (Eagleton 2011: 11). Na koji način tumačiti njegovu pojavnost i održivost, odnosno kako objasniti postojanje koncepta zla kroz oblik fizičke, psihičke i/ili duhovne zastranjenosti? Postoje li različiti oblici zla, zle osobe ili samo zli postupci? Što zlo čini zlim? Pitanja su brojna i vrlo kompleksna, posebice ako se uzme u obzir duga tradicija ljudske povijesti tijekom koje se o zlu govorilo kroz njegove personalizirane prikaze (Lucifer, đavao, Sotona i sl.).

Tematiziranje odnosa dobra i zla na ontološkoj, filozofskoj ili teološkoj razini obilježilo je i književnu tradiciju, a zlo je u manjoj ili većoj mjeri (p)ostajalo kompleksna tema koja se protokom vremena izdigla na razinu kulturalne univerzalnosti. Izlazeći iz bilo kakva vremenskoga, prostornoga ili društvenoga okvira, poprimilo je transformacijski karakter zbog čega se ni tumačenja njegovih aspekata više ne mogu temeljiti isključivo na užemu pristupu. Ono postaje instrumentalizirano, proizvedeno, ukorijenjeno, otjelovljeno ili pak imaginarno zbog čega se, riječima Russella, ono „izravno doživljava i izravno spoznaje” (Russell 1988: 1). Raspravljajući o zlu, Kant ga naziva „radikalnim” i tumači kao proizvod čovjekove slobodne volje, odnosno ono se percipira na temelju njegovih postupaka i djela. Odgovornost je svakoga da postane dobra ili loša osoba (Kant 2012: 24–25). Uzimajući u obzir da je s gledišta suvremene kulture i tekuće stvarnosti pojavnost zla mnogostruka, u radu se nastoji utvrditi na koji se način ono manifestira u romanu *Črna mati zemla* Kristiana Novaka.

Riječ je o psihološkome romanu u kojemu autor, progovarajući „o pitanjima istine i laži u životu i pisanju, krivnji, traumi, ljubavi, a pri tome zadire duboko u ljudsku psihu, u podsvjesno” (Pogačnik 2023: 56), u središte zbivanja stavlja lik Matije Dolenčeca i njegovu retrospektivnu naraciju o događajima iz djetinjstva zbog kojih u sadašnjosti proživljava krizu identiteta na osobnoj i profesionalnoj razini. Novak oblikuje višeslojan i kompleksan lik u čijoj karakterizaciji posebno do izražaja dolazi njegov psihološki i socijalni aspekt čime je status pokretača radnje/zapleta proširen statusom narativne instance s vlastitim „semičkim kodom” (Barthes 1990). Time je otvoren prostor da se o liku promišlja na „mimetičkoj razini” kao elementu pripovijesti koji je „djelomično oblikovan prema čitateljevom poimanju ljudi” (Rimmon-Kenan 2002: 35). Napomena je to kojom se želi izbjeći polemika izjednačavanja fiktivnih likova

i stvarnih osoba¹ jer njihovo postojanje isključivo na razini teksta za čitatelja ne proizvodi spoznajni učinak da ih percipira kao „žive”. Ipak, prisutnost antropomorfnih aspekata potiče čitatelja da ih nerijetko oponaša, uspoređuje sa stvarnim osobama, pronalazi u njima crte ličnosti s kojima se poistovjećuje ili u njima traži nadahnuće. Na tragu toga i Novakov roman otvara prostor „čitanju” likova kao „entiteta nalik osobama” (Frow 2014), pa će daljnja analiza, uz jasnu predodžbu da je riječ o fikciji, obuhvatiti aspekte teksta u kojima su izraženi obrasci „doživljavanja i razmišljanja” likova u odnosu s drugima.

Roman *Črna mati zemla* tekst je kompleksne strukture koji se temelji na prisjećanjima i retrospektivnim elementima glavnoga lika Matije Dolenčeca. Novak se usmjera na prikaz nesvjesnoga koje u romanu postaje personalizirano, ono je imenovano i reprezentira najmračnije kutke psihe, patološki odražava Dolenčecovo psihičko stanje u dječjoj dobi i doseže razinu imaginacije čime se otvara pitanje prisutnosti zla. Samoća, očeva smrt i nemogućnost prihvaćanja istine da ga više nikada neće vidjeti na Dolenčeca djeluju prilično destruktivno i poražavajuće. Tražeći način kako nadvladati disfunkcionalnost u kojoj se našao, dječjom je naivnošću „oživio” imaginarne prijatelje koji su trebali postati mehanizam nadvladavanja usamljenosti. Ipak, ti imaginarni prijatelji imena Hešto i Pujto poprimili su obilježja demonskih karaktera, postali su dijabolični stvorovi koji su projicirali Dolenčecovo nesvjesno s očiglednim konotacijama personaliziranoga zla. Polazeći od pretpostavke da zlo može poprimiti različite oblike, da kao takvo može predstavljati osobine nekih događaja ili djela, da je katkada nerazumljivo, u radu se analiziraju strukture kojima se zlo manifestira u romanu. U tome će se kontekstu analizirati pripovjedni iskazi o samoubojstvima, početku rata te funkcionalnost Hešta i Pujta kao demonskih likova na narativnoj i idejnoj razini romana koja se očituje uspostavljanjem imaginarnoga odnosa s Dolenčecom kao njihovim „domaćinom”. Cilj je rada utvrditi postoji li u njihovim postupcima elemenata koji potvrđuju koncept zla i na koji se način taj fenomen odražava na lik Matije Dolenčeca.

2. TEORIJSKI OKVIR

Razlikovanje dobra i zla početno je načelo kojim se želi razgraničiti sve ono što je poželjno, moralno, pravедno i korisno, odnosno nepoželjno, nemoralno i štetno. Re-

¹ O tome više vidjeti: S. Chatman, *Story and Discourse – Narrative Structure in Fiction and Film* (1978), S. Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction* (2002), T. Eagleton, *How to Read Literature* (2013), J. Frow, *Character and Person* (2014), M. Bal, *Narratology – Introduction to the Theory of Narrative* (2017), T. Moi, *Rethinking Character* (2019), R. Felski, *Identifying with Characters* (2019).

ligijske tradicije, primjerice kršćanstvo, toj dihotomiji pristupaju kroz prikaz božanskoga dobra i kreposti s jedne strane, dok se s druge strane javlja personalizirano zlo, mračne sile i Sotone kao uzrok čovjekove grešnosti i moralnoga posrnuća. Suvremeni pristupi tumačenju koncepta zla izvan teoloških aspekata skloniji su zaključcima da je zlo proširilo domene svojega djelovanja te da se, kako Svendsen ističe, „decentraliziralo i nije više skupljeno u jednoj sili” (Svendsen 2011: 16). Ono je rašireno i posvuda, pojavljuje se u društvenoj bijedi, brutalnim činovima, nasilju, ratnim uništavanjima, genocidu, terorizmu i patnjama ljudi te je obilježeno množinom događaja koji nadilaze granicu mogućega poimanja i razumijevanja. Svendsen nije sklon definiranju zla kao nečega određenoga, samostalnoga, kao nečega što se može razumjeti po svojoj biti, što ima suštinu. Za njega ono kao takvo ne postoji, već se priklanja tezi da je zlo „osobina neke stvari, događaja i djela” kojom se opisuje širok spektar fenomena iz čega, naposljetku, proizlazi da ga je teško definirati i odrediti (Svendsen 2011: 23). Međutim, u svemu tome Svendsen na zlo gleda kao na „praktičan problem” i moralnu kategoriju jer proizlazi iz ljudskoga djelovanja. Mijenja paradigmu u raspravama o tome fenomenu, napominjući da o njemu treba raspravljati u smislu njegova rješavanja, ograničavanja ili sprečavanja, a ne traženju uzroka, objašnjenja ili pokušaju razumijevanja.

Terry Eagleton kulturološkim i filološkim pristupom raspravlja o konceptu zla, nudeći pritom ideološke i moralne dimenzije toga pojma. Na tragu onoga o čemu je govorio Svendsen, zlo je za njega duboko ukorijenjeno u društvene, političke i kulturne strukture i kao takvo često se manifestira kroz potlačenost, nepravdu ili pak dominaciju onih koji nameću društvene norme. Iako ga smatra nerazumljivim, bezobličnim i jednoličnim, navodi neke od njegovih glavnih karakteristika: „jezovitost, začuđujuća nestvarnost, iznenađujuće površna priroda, napad na značenje, činjenica da mu nedostaju neke osnovne dimenzije, način na koji je zatočeno u umrtvljujućoj monotoniji vječnog povratka” (Eagleton 2011: 57). Drugim riječima, ono nema logično objašnjenje, ne temelji se na principu uzročnosti, nema svoju praktičnu svrhu, iznova se vraća i sveprisutno je – ono je uvijek isto. Ipak, Eagleton u zlu pronalazi određeni oblik racionalnosti kada govori o zlim ljudima i njihovim postupcima. Oni pate, nasilni su prema onima koji ugrožavaju njihov identitet pa su kroz takve čineve u neprestanoj potrazi za smislom i načinima kako se osloboditi boli. Ako je legitimno da pojedinac ima pravo štititi integritet vlastita identiteta, iz toga proizlazi da i u slučajevima najbrutalnijih postupanja radi osobne zaštite postoji određeni aspekt svrhovitoga djelovanja.

Nešto drukčije tumačenje nude Zygmunt Bauman i Leonidas Donskis koji u dijaloškoj formi analiziraju suvremeno društvo suočeno sa sve većom neizvjesnošću

vlastite perspektive, destabilizacijom i moralnim krizama. Ono je zahvaćeno pojavom „tekućeg zla” koje posjeduje prevrtljiv, nestabilan, sveprožimajući karakter zbog čega se kapilarno širi i prodire u sve njegove sfere. Kao takvo zamijenilo je „kruto zlo”, personalizirano zlo tradicionalno simbolizirano likom Sotone, koje je uvijek težilo destabilizirati društveni poredak te promovirati amoralnost i nepravdu. Princip tekućega zla počiva na izraženome pesimizmu i manjku empatije, naglašenoj samodostatnosti i procesu individualizacije, oblikujući „svijet bez alternative” u kojemu se „kontrola, nadzor i prevladavajuća asimetričnost moći” kriju iza privida slobode izbora (Bauman i Donskis 2017: 17). Drugim riječima, njegova strategija dominacije i neprestane izmjene vlastita obličja onemogućuju jasno prepoznavanje i imenovanje, ali utječu na cjelokupno društvo u kojemu svaki pojedinac u većoj ili manjoj mjeri biva izložen njegovoj neprestanoj reprodukciji. Teško ga je razotkriti i ukloniti, zauzima središnje mjesto svakodnevnoga života i rutine. Njegova je logika „zavesti i povući se”, a djeluje po principu odbacivanja solidarnosti i suradnje te stvaranja ozračja nepovjerenja, suparništva i sve većega otuđenja. Autori tako pružaju uvid u dinamiku i funkcioniranje suvremenih društvenih procesa te predlažu model za njihovo duboko razumijevanje i suočavanje s brojnim izazovima.

Nasilje predstavlja srž svakoga zla. Ono se očituje u nanošenju boli i patnje onima koji to mogu osjetiti, regulirano je svjesnim postupcima i jasnim namjerama. Za Leibniza je to moralno zlo koje počiva na čovjekovu uživanju u proizvodnji destrukcije i patnje (Leibniz 2012). Njegova destruktivnost užasava više nego prirodno zlo koje podrazumijeva čin više sile na koju se nije moglo utjecati (primjerice, tragedija je kada razorni tsunami uzrokuje velik broj ljudskih žrtava, no daleko veću zgroženost izazvat će pokolj militantnih skupina vođenih vjersko-političkim pitanjima). Moralno se zlo percipira kao smišljeno i planirano, usmjereno je protiv ljudskih sloboda i neupitno ostavlja dojam da u sebi sadrži elemente moralne dvojbe i prosuđivanja zbog kojih se moglo spriječiti. Svendsen mu pridružuje karakteristiku nepromišljenosti zbog svjesne ugroze ljudskoga dostojanstva o čemu je pojedinac prije svoga čina „trebao razmisliti” (Svendsen 2011: 79). Slično tvrdi i Russell koji nasilje drži neodvojivim od zla jer zlo samo po sebi nije apstraktno, dapače, ono je „stvarno, apsolutno, opipljivo” i kao takvo uvijek ga treba promatrati u kontekstu patnje pojedinca (Russell 1984). Izbjegava kategoričko definiranje samoga koncepta zla, radije mu pristupa kao nečemu što je neposredno, egzistencijalno i proizvod je nečijega izravnog iskustva. Ipak, nudi prilično konkretnu i sugestivnu definiciju: „zlo je besmisleno, bešćutno uništavanje. Zlo ruši, a ne gradi; ono kvari i ne popravlja; ono razdvaja i ne povezuje. Uvijek teži sve uništiti i pretvoriti u ništavilo. Obuzeti cijelo biće i učiniti ga ništavnim samo je srce zla” (Russell 1977: 23). Iz takva određenja daju se prepoznati dvije strane zla – jedna podrazu-

mijeva spremnost osjećajnoga bića nanijeti patnju drugomu osjećajnom biću, Russell to naziva „aktivnim zlom”, a druga je „pasivno zlo” i podrazumijeva svjesnu patnju koju pojedinac doživljava u obliku straha, depresije, očaja ili agonije (Russell 1986).

Pri tumačenjima i pokušajima objašnjenja fenomena zla neizostavan je psihološki aspekt koji u diskurs uvodi psihoanalitička teorija. Uzimajući svjesno i nesvjesno kao ključne razine čovjekova bića koje upravljaju njegovim postupcima, pojedini se autori usmjeravaju na analizu pojave nasilja i agresije kod ljudi kao faktora koji proizvode zlo. Riječ je o kompleksnim fenomenima koji proizlaze iz potisnutih želja, unutarnjih sukoba ili nesvjesnih podražaja te predstavljaju mehanizme kojima se oblikuju ljudska djelovanja (npr. reakcija na potisnute osjećaje ili društvene pritiske). Nasilno se ponašanje uvijek manifestira na dvostrukoj razini, i to kroz perspektivu počinitelja i onoga tko trpi nasilje. Doživjeti nešto kao nasilan čin podrazumijeva nužni preduvjet nenasilnoga čina kao svojevrsnoga standarda normalne/prihvatljive situacije. Primjerice, Erich Fromm razlikuje „benignu”, „defenzivnu” agresiju koja se aktivira u slučaju ugroženosti jedinke u trenutku pitanja njezina opstanka, pa je kao takvu ne smatra problematičnom jer porivi iščezavaju u trenutku prestanka opasnosti. Složenijom i opasnijom drži „malignu” agresiju koja je za njega dio ljudske prirode, nesvrhovita je, destruktivna i okrutna te užitak pronalazi u svojoj distribuciji nad drugima (Fromm 1989a: 21). Drugim riječima, ako je nasilje neizostavni dio zla, tada je maligna agresija o kojoj govori Fromm ono što se može nazvati moralnim i aktivnim zlom. Međutim, Fromm tu agresiju ne drži urođenom karakteristikom ljudske vrste, već je determinira kao proizvod ekonomskih, društvenih i kulturnih uvjeta, odnosno kao odgovor na neke specifične okolnosti kojima je pojedinac ili društvo izloženo. Pritom u velikoj mjeri ističe kapitalizam, industrijski razvoj, sve očitije otuđenje (individualizacija) ljudi, pojavu dominacije vladajućih struktura i ideoloških svjetonazora kao ključnih čimbenika koji motiviraju čovjeka da se ponaša nasilno i agresivno. Iako svjestan da suvremeno društvo, možda i nepovratno, doživljava promjene zbog kojih se ne može iskorijeniti prisutnost nasilja i zla, zagovarajući optimizam, ističe da je maligne oblike agresije „stvarno moguće reducirati kada se društveno-ekonomski uvjeti zamijene uvjetima koji su povoljni za potpuni razvoj čovjekovih istinskih potreba i sposobnosti: do razvoja ljudske samodjelatnosti i čovjekove stvaralačke moći kao svog cilja” (Fromm 1989b: 271–272). Drugim riječima, da bi se agresija izbjegla ili barem umanjila, važno je promijeniti društvene i političke strukture te zauzeti humanistički pristup kojim će se poticati razvoj temeljnih pozitivnih vrijednosti. Nužno je započeti transformaciju ljudske svijesti usmjerenu na produktivnost, ljubav prema životu i drugima te razvijati svijest o potrebi za međusobnim razumijevanjem i suradnjom.

U raspravama o nasilju Slavoj Žižek iznosi pretpostavke o postojanju subjektivnoga i

objektivnoga nasilja. I dok je subjektivno nasilje najvidljivije jer je njegov počinitelj poznat i imenovan (Žižek ga poistovjećuje s društvenim akterima, represivnim aparatom ili zlim pojedincima), ističe da je potrebno učiniti odmak od fascinacije njime i usmjeriti se na analizu objektivnoga nasilja koje je „inherentno normalnom poretku stvari” (Žižek 2008: 8). Za Žižeka se objektivno nasilje manifestira kroz dvije konstelacije: ono je „simboličko” utjelovljeno u jezičnim formama i kulturnim normama kojima se utječe na percepciju svijeta, oblikuje mišljenje ili se ograničavaju slobode; postoji i ono „sistemska” nasilje koje se uobličilo pojavom kapitalizma te se ukorijenilo u društvene strukture i kao takvo, osim fizičkoga, podrazumijeva suptilnije oblike prisile kojima se održava razina dominacije i eksploatacije vladajućih struktura (Žižek 2008). Napominje da je ono nevidljivo i ukorijenjeno u društvenim i političkim strukturama, a kada se točka njegova održavanja naruši, obično se doživljava kao subjektivno. Sukladno tome, moguće je zaključiti da Žižek iznosi kritičan stav prema načinima prepoznavanja nasilja smatrajući da je nedovoljno identificirati konkretnu pojavnost nasilnih činova i njihovih žrtava, već je nužno prepoznati njegove dublje uzroke i detektirati probleme zbog kojih se ono proizvodi i održava kroz društvenu i političku dimenziju. Na sličan način pristupa i konceptu zla koje ne promatra isključivo na razini pojedinca kao nedostatak moralnosti, već proširuje njegovo značenje pretpostavljajući da se prožima na psihološkoj, ideološkoj ili društvenoj razini. Ističe da o njemu valja raspravljati izvan tradicionalnih stajališta kojima je čovjekova svijest o besmrtnosti odlika dobrote, a prihvaćanje smrtnosti korijen zla (npr. ispunjavanje osobnih poriva na štetu drugoga radi konačne smrti koja je neizbježna) jer se upravo besmrtnost tiče samoga zla: ono je „nešto što prijeto da se zauvijek vraća, sablasna dimenzija koja kao nekom čarolijom uspijeva preživjeti fizičko uništenje i koja nas nastavlja progoniti” (Žižek 2008: 59). Takvo je stajalište suprotno od onoga koje zagovara Fromm kada promovira optimizam i humanost kao moćne instrumente kojima zlo postaje prolazno. Iz toga proizlazi da Žižek tvrdi da smrtnost ne treba doživljavati kao svojevrsnu pobjedu zla nad čovjekovom blagodat i harmonijom života, već da je moguće obrnuti perspektivu – zlo se neprestano kreće i prožima sve sfere ljudskoga života, a upravo smrtnost predstavlja oslobađanje od njegove beskonačnosti. Ljudska je dobrota ništa drugo nego „maska zla” (Žižek 2008).

3. DISTRIBUCIJA ZLA

Novakov je roman zbog svoje heterogenosti (proslov kao izvještaj o rezultatima antropološko-sociološkoga istraživanja pojave samoubojstava u jednome međimurskom selu, poglavlje „Sakupljači sekundarnog otpada” označeno pripovijedanjem u trećem

licu, poglavlja „Kako nacrtati ućomas” i „Kutije za bijes” isripovijedana u prvom licu i „Epilog” u formi dijaloga) bio predmet filoloških analiza s različitih aspekata i metodoloških pristupa. Primjerice, Matek se osvrće na odnos istine i laži u romanu, odnosno propituje koncept laganja kao autoterapeutskoga čina Matije Dolenčeca, zaključivši da je Novak ispreplitanjem istine, laži, traume i iscjeljenja prikazao svu „kompleksnost ne samo ljudske psihe, nego i ljudske egzistencije općenito” (Matek 2016: 46). Pritom je važno detektiranje traumatskoga iskustva, traženje njegova uzroka i suočavanje s posljedicama kako bi se nadvladao težak i bolan proces te pronašao put koji vodi k oporavku. Nadalje, Garčević i Mikulan traumi pridružuju emocionalno iskustvo straha i analiziraju njegova izvorišta u romanu: prostor, svakodnevnicu, ljudski um, društvo, mitsko nasljeđe ili pak napetost između istine i laži dodatno izraženu uvođenjem fantastičnih elemenata. Analizirajući bilo koji od navedenih uzroka straha, autori zaključuju da njegova manifestacija i pokušaji nadvladavanja u Novakovu romanu ne predstavljaju iznimku vezanu za neki mikroprostor ili lokalnu sredinu, već on zadobiva univerzalni karakter nadilazeći okvire određenoga prostora i vremena (Garčević i Mikulan 2019). Naposljetku, Rudan svoju analizu također usmjerava na reprezentaciju straha, i to onoga straha koji je potenciran mitskim predajama, nadnaravnim bićima i pojavama². Posebice se zanima za njegov poetički učinak i zaključuje da je funkcija straha suočavanje protagonista s tjeskobama i traumama iz prošlosti ne bi li stabilizirao i započeo ponovno konstruiranje osobnoga identiteta (Rudan 2018).

Pripovjedni iskaz koji tematizira potonje analizirane elemente (trauma, tjeskoba, laž, strah) u suštini razotkriva prisutnost duboko ukorijenjenoga zla koje se kao fenomen prožima kako na idejno-tematskoj razini, tako i u domeni izvanknjiževne zbilje. Prije svega, ono je upisano u slučajeve samoubojstava mještana jednoga međimurskog sela „na južnoj obali Mure” gdje je „od sredine svibnja do konca lipnja 1991. godine zabilježeno ukupno osam samoubojstava” (Novak 2022: 11). Novak o tome izvještava u prologu romana u kojemu objektivnim prikazom slučaja i rezultata znanstvenoga istraživanja sugerira da je riječ o stvarnim događajima i da se cijela pojava u određenoj mjeri povezuje s protagonistom Matijom Dolenčecom, sedmogodišnjim dječakom koji je na razne načine bio povezan sa svakom od osam žrtava. Ipak, uočiti je da se Novak poigrava odnosom zbilje i fikcije, dajući naslutiti da uistinu postoji povezanost prikazanih događaja sa stvarnim slučajevima, međutim riječ je tek o imitaciji stvarnosti u kojoj ona postaje tek građa i oblikotvorni element književne zbilje nastale

² Predajni elementi u romanu odnose se na legende o murskim deklicama, svečarima i nastanku Međimurja u kojima se mogu detektirati elementi nasilja. S obzirom na to da je riječ o korpusu koji je Rudan analizirala s ciljem otkrivanja njihova djelovanja i učinka na narativni aspekt romana, u ovome radu neće se zasebno razmatrati.

autorovom obradom (Solar 1980).

Sukladno tome, serija iznenadnih samoubojstava u kratkome vremenskom roku postaje građa kojom se konstruira fiktivna slika svijeta u kojemu nitko nije zaštićen i u kojemu zlo vreba iz svakoga kuta, tvoreći „malu enklavu užasa” (Novak 2022: 228). Među mještanima se javio „zajednički strah”, „kolektivna paranoja”, „zbunjenost”, „čudno ponašanje” i stalna „bojazan” za sebe i bližnje zbog toga što nitko nije imao „utemeljenu pretpostavku o tome kada će samoubojstva prestati” (Novak 2022: 13). Zlo se uvuklo među mještane, manifestira se kroz najgori mogući oblik moralnoga posrnuća i reprezentira se na konkretnoj i apstraktnoj razini:

Nije bilo potrebno uvoziti strah, imali smo ga dovoljno i bili smo mu poslušni. Nismo znali točno što misliti o ljudima koji su digli ruku na sebe. Bili su prokleta tajanstveni jer su nam bili bliski, a vidjeli nešto nama nevidljivo. Sada smo svi jedini u drugima, gledajući se ravno u oči i slušajući svaku riječ, tražili klicu smrti. Istodobno smo bili svjesni i tuđih pogleda na nama samima, pa je sve to rezultiralo hinjenim veseljem i glumljenom željom za životom. Prikrivali smo, svatko na svoj način, sumnjičavost i strah. Kad se ubio jedan čovjek, to je bila njegova bolest. Kad se ubilo četvero ljudi, bila je to bolest svih. Izgledalo je kao da će samoubojstva ići unedogled, kao da nitko nije sumnjao da će ih biti još. Ja najmanje (Novak 2022: 228).

Novak stvara ozračje sumnje, straha i nemoći stanovnika sela pred tragičnim događajima, signalizira da zlo izmiče bilo kakvu pokušaju upravljanja i kontrole, da je neuhvatljivo i samoregulirajuće, ali je istovremeno imenovano i prisutno, na određeni se način može osjetiti (Svendsen 2011). Većina je samoubojstava ostala nerazjašnjena, tek se iz Matijina objašnjenja saznaju okolnosti pod kojima su se dogodila, otkrivajući da se iza prividno idiličnoga seoskog života kriju narušeni obiteljski odnosi, nemogućnost regulacije emocija, depresija, destabilizacija identiteta, seksualni prijestupi, prevare i laži. Izražen je to Novakov determinizam kojim likove smješta u granice ponavljajućih obrazaca ponašanja i okolnosti, odnosno transgeneracijskog prijenosa trauma i patnji, čime daje naslutiti da se zlo ne manifestira jednokratno i iznenada, već predstavlja ciklus koji se iznova javlja. Na taj način čitatelj može primijetiti prisutnost osjećaja tragične predodređenosti i neizbježne sudbine, te se zapitati koliko je čovjek odgovoran za vlastite postupke ako su oni odraz proživljenoga iskustva i prethodnih trauma.

Iako ti događaji za mještane predstavljaju problem iza kojega se kriju brojni uzroci, čini se da je izostala potreba za traženjem mehanizama kako ga spriječiti: „Ostali

su živjeli nekako iz dana u dan i veselili se što se selo ne spominje u vijestima. To bi bila velika sramota” (Novak 2022: 247). Odraž je to kolektivne svijesti kojom se nastojala izbjeći destabilizacija ustaljenoga poretka, čak i pod cijenu individualne propasti kao rezultata dubokoga osjećaja krivnje, srama i straha od potencijalne izopćenosti. Naslovna je sintagma romana pritom sugestivna jer „crna zemlja” simbolizira mračnu i kobnu silu koja se prožima životima likova, sugerirajući da je zlo duboko ukorijenjeno u društvenim strukturama, da je nasljedno i da nadilazi granice ljudskoga djelovanja. Ono predstavlja (samo)uništenje i odsustvo bilo kakve naznake da bi moglo u potpunosti nestati. Kroz slučajeve samoubojstava reprezentira se kao fenomen „uzvišenosti” jer činom samoubojstva pojedinac prisvaja božansku moć upravljanja vlastitim životom i egzistencijom (Eagleton 2011). Drugim riječima, koliko god je oduzimanje vlastita života protivno svim vjerskim, moralnim i društvenim pravilima, samoubojica na paradoksalan način iskazuje svoju moć i postaje slobodan jer se odriče onoga najvrjednijeg što ima. Zlo tako prevladava Boga ostavljajući iza sebe potpunu destrukciju i predodžbu lažne pobjede.

U Novakovu romanu prikazano je da je svakodnevica postala prostor distribucije zla koje se upisalo u središte kolektivnoga života i na određeni način upravljalo svakodnevnom rutinom mještana. Unatoč neposrednom svjedočenju tragičnih smrti poznanika, selo i dalje prividno nastavlja živjeti na premisi prešućivanja, odvajanja i brige za samoga sebe. Zaživio je princip „malograđanskog imperativa nemiješanja” koji je trebao spriječiti „iskliznuće iz uobičajenih uloga i postupaka” (Kučeković 2024). Na neki način „postalo je jasno da je ‘netko drugi’ vrlo klizav pojam i da se može protegnuti na svakoga” (Novak 2022: 228), međutim to se ne odražava u dovoljnoj mjeri na pokušaje (uz poneku iznimku) da se zajednica revitalizira i spriječi buduće tragedije. Gubitak ljudske osjetljivosti prema drugima Bauman objašnjava pojavom „adiaforizacije svijesti”, odnosno sveopćom ravnodušnosti suvremenoga čovjeka kojemu drugi ne predstavlja nužno neprijatelja ili moguću prijetnju, već ga doživljava kao ometajući faktor i smetnju (Bauman 2017: 39). Novak implicira takvo stajalište u romanu time što prikazuje gubitak solidarnosti i narušenost svih etičkih standarda koji promoviraju suživot i brigu za druge. U takvu okružju zlo je prikriveno i stalno prisutno, teško se iskorjenjuje i neprestano prijeti novim napadom. Do toga će i doći kada selom „prođe, uz zaglušujući tutanj, prvi tenk od desetak, na putu od varaždinske kasarne prema Sloveniji. Navodno su zauzimali granične prijelaze prema Austriji i Italiji” (Novak 2022: 266). Nagovještaj je to rata koji će godinama pustošiti zemlju, uzrokujući patnju, smrt i šireći nasilje, a sve to ontološki podrazumijeva zlo u njegovu pravom smislu. S jedne strane za mještane to znači olakšanje jer se za sve tragedije „sada rukom moglo pokazati na neprijatelja, sada su ga doista svi mogli

osjetiti” (Novak 2022: 266), a s druge strane postaje jasno da je zlo proširilo granice svojega djelovanja i da sa sobom donosi još veći stupanj moralne degradacije i dehumanizacije kojoj će svi biti izloženi.

Na individualnoj razini zlo je u određenoj mjeri zaposjelo i lik dječaka Matije. Novak posebno naglašava Matijin osjećaj krivnje za očevu smrt, nerazumijevanje situacije da oca više nema, prikazuje ga kao nesretnoga i usamljenoga pojedinca koji pokušava racionalizirati trenutačno stanje prizvavši u svijest „dva zaista neobična poznanstva, onakva kakva ti obilježe život” (Novak 2022: 143). Riječ je o likovima Heštu i Pujtu³ koje Novak, unatoč tome što reprezentiraju Matijino nesvjesno i odražavaju ozbiljan poremećaj njegova duševnog stanja, personificira i oblikuje im nestabilan i destruktivan karakter. Smjestivši ih u prostor tame i mraka „između svinjca i štaglja”, odnosno „između kukurušnjaka i starih zaprežnih kola” odakle ne mogu izaći ako ih netko ne pozove, uvijek se ukazuju kao sjene koje zlokobno bdiju nad Matijom, odaje ih lavež pasa, deformiranoga su i odbojnoga izgleda⁴, sugestivno postaju „oživljena svijest” demonskoga obličja koja upravlja Matijinim postupcima i doživljajima. Uočiti je da se njihova funkcija imaginarnih prijatelja temelji na fenomenu dvojništva (udvajanja) koje se javlja kao rezultat Matijine „morbidno aktivne mašte” (Rank 1971: 20). Taj se fenomen, počevši od psihoanalize, često tumači kao simboličan izraz dubokih psiholoških procesa koji utječe na formiranje identiteta, a Novaku je poslužio kao metafora za prikaz obmane i potpuno destabiliziranoga subjekta. Simbolikom tame i svjetla upućuje na odnos nesvjesnoga i svjesnoga, odnosno na postojanje potisnutih, unutarnjih i neotkrivenih doživljaja nasuprot otvorenomu iskazivanju emocija i prikazu vlastite osobnosti drugima. To je sukladno s Matijinim cjelokupnim psihičkim stanjem, a „njegova stvarnost kreirana je kroz laž u koju Matija vjeruje i koja je posljedično za

³ Imena su nastala iz bakinih povika kojima je uvečer tjerala kokoši na spavanje u kokošinjac: „Hešto! Pujto! Beš tam! Hešto! Pujto! Kam te vrog nese!” (Novak 2022: 143).

⁴ Novak Hešta opisuje na sljedeći način: „stvor ne mnogo veći od ovećeg psa, hodao je na dvije noge i oslanjao se jednom šakom o zemlju. Drugom je rukom neprestano popravljao preveliki kaput čiji su mu rukavi prekrivali ruke i vukli se po zemlji. Brisao je prljavštinu sa zemlje. Na stopalima je umjesto čizama imao zavezane bakine bijele kuhinjske krpe s plavo izvezenim izrekama (...). Na glavi je imao starinski škrlak kakovoga je nosio Dejanov djed a na licu je (...) bio nalik dobrohotnoj svinji. Sitnim je očima neprestano naizmjenice namigivao, slinave nosnice skupljale su se i otvarale. Pogled na vanjštinu tog rila neobjašnjivo je podsjećao na ono kako sam si zamišljao ljigavu unutrašnjost noseva normalnih živih bića” (Novak 2022 143–144). „Prekinulo me u grlu kad sam iz neposredne blizine spazio da iz njegovih usta umjesto jezika izlazi snop debelih ružičastih crva koji su se naglo pružali, skupljajući se i šireći, prema mojim očima” (Novak 2022: 151). Pujto je opisan ovako: „Bio je niži i širi od Hešto, na sebi je imao kabanicu boje kestena s kapuljačom preko glave koja je završavala u visokom šiljku. Glava kao da mu je bila pretrpana s dva golema zelenkasta mrežasta oka kakva imaju muhe mesarke, a noge su mu bile bose. Jedno mu je stopalo bilo gotovo dvostruko veće od drugog i kad je hodao izgledalo je kao da ono želi ići u suprotnom smjeru” (Novak 2022: 144).

Matiju postala stvarnost” (Matek 2016: 51). Očevom smrću Matija gubi čvrst oslonac vlastite egzistencije zbog čega je granica između njegova unutarnjega i vanjskoga svijeta maglovita, pa imaginacijom nastoji prevladati osjećaj krivnje i odgovornosti za sve tragedije koje se oko njega događaju. Općenito gledajući, prikazom unutarnjega stanja lika i pripovjednom perspektivom (1. lice) Novak odražava Matijinu dezintegraciju misli, zbunjenost i emocionalnu nestabilnost čime čitatelju omogućuje dublje razumijevanje njegova psihološkog profila i uzroka određenih postupaka.

Pitanje zla u slučaju Hešta i Pujta može se razmatrati s dvije perspektive: predstavljaju li kao likovi verziju personaliziranoga zla ili se zbog činjenice što postoje samo u svijesti Matiju može okarakterizirati kao zlog? Treba li opsjednutost demonima promatrati kroz „domaćinov” status „bespomoćne lutke” upravljane zlim moćima ili zlo koje izlazi iz „domaćina” predstavlja suštinu njegove biti (Eagleton 2011: 14)? U konkretnome slučaju odabrani pristup tumačenju ovisit će o stavu čitatelja prema prikazu objektivne stvarnosti romana, a Novak određenim stupnjem literarizacije pruža dovoljno autentičnosti da se na obje perspektive gleda kao vjerodostojne. Ako se prva uzme u obzir, Hešta i Pujta može se promatrati kao reprezentaciju zla zbog njihove zloradosti, nasilnih činova i demonskoga karaktera koji su dolazili do izražaja kako se Matijino psihičko stanje pogoršavalo. Zloradost kao oblik pasivnoga zla manifestira se radošću zbog tuđe patnje, a zadovoljstvo pronalazi u zlu samome po sebi. Ona može biti prihvatljiva samo ako je motivirana pravednošću, primjerice ako osoba koja je činila zlo doživi patnju. Taj osjećaj ne mora nužno upućivati na postojanje sadističke predispozicije, ali može pružiti svojevrsni užitek jer je nečija patnja zaslužena iako moralni principi govore suprotno (Svendsen 2011). Hešto i Pujto svoju zloradost iskazuju provociranjem situacija u kojima mogu napakostiti drugima ili jedan drugome:

Kada je pokraj mene prošao šutljivi hromi djed, Pujto je krenuo za njim i ponavljao njegove kretnje. Krio sam smijeh od drugih ljudi koji su se našli na cesti, a Hešto je uzeo kamen i bacio ga za starcem. Ovaj se okrenuo i vidio me kako stojim pokraj ceste s torbom na leđima i smijem se. Mislio je da sam ga ja gađao (Novak 2022: 147).

Druga se situacija odnosi na slučaj s vodom koju je Hešto namjerno prolio kako Pujto ne bi mogao piti:

Hešto je stajao na dvije noge, jednom se rukom podbočio na prevrnutu kantu i smijao se nasilu. Pogledao je prema prozoru i pružio prst prema Pujtou da mi pokaže kako je jadan i slab (Novak 2022: 148).

Iako se na te i slične situacije može gledati kao na nepromišljene i potencijalno zlobne činove koji nemaju ozbiljnijih posljedica, u sebi otkrivaju karakter zloradosti jer manifestiraju dominaciju nad žrtvom i motivirani su svjesnom željom da drugi doživi nekakav oblik patnje. Iskazivanjem moći nasilnika nad žrtvom uspostavlja se odnos potlačenoga i nadmoćnoga koji tako poprima negativan aspekt u kontekstu iskazivanja zla. Odraž je to Matijina unutarnjeg nemira kojim Novak ne želi poticati na zlo i zlorado ponašanje, već nagovijestiti progresivnost karaktera lika prema dubljim i kompleksnijim sferama vlastitoga nesvjesnog.

Kako je nasilje neodvojivo od zla, kod Hešta i Pujta ono je iskazano na verbalnoj i na fizičkoj razini. U Matijinu pokušaju da ih kazni nakon što su ničim izazvani zaklali nekoliko bakinih kokoši, dolazi do fizičkoga sukoba koji otkriva njihov ubojit i nasilan karakter:

Bole bi ti bilo ka si nas nigdor nej pozvo vum z kmice – reče Pujto. (...) Kaj si mislijo ka z nami moreš delati kaj očes? Ka nas moreš hititi vum s hiže? Ve buš vidijo kaj je pekel. Ve buš vidijo kaj je črna mater zemla. Mij bumo ti pokazali. (...) Tau kaj mi očemo nam nemreš dati. Tau si mij saumi zememo. (...) Prvo bumo zaklali druge kokoši, onda bumo ti bako zaklali. Z nožom bumo jo spikali, f hrbet. Vujčija i jegovo ženo, jim bumo gluave fkrej odsekali dok bodo spali. Tje bumo ti mamu vužgali. Poljalo bomo jo z benzijnom i vužgali. Se štere imaš rad bumo ti zeli, a tebe bumo ustavili za kraj. Živijo buš saum f hiži i saki šteri bude dojšo k tebi, i jega bumo zaklali (Novak 2022: 151).

Ako je verbalno nasilje „krajnje utočište svakog oblika tipično ljudskog nasilja” (Žižek 2008: 59), tada iskazane prijetnje smrću, iako neostvarene, jasno signaliziraju njihov maligni karakter i produbljuju percepciju zla koje se širi svakom njihovom pojavom ili činom. Nasilje postupno s riječi prelazi u djela kada Hešto projicira svoju moć nad Matijom tjerajući ga da gleda kako svom snagom razbija mačićima glave ili kada Pujto zamahne motikom prema Matiji s ciljem da ga ubije. Njihova moć i nagon za smrti sve više prerastaju u nekontroliranu i nezasitnu zlobu prema svim bićima, utjelovljuju one koji su „lišeni umijeća življenja” (Eagleton 2011: 139). Na razini teksta nasilni činovi metaforički prikazuju Matijinu emocionalnu i psihičku nestabilnost uzrokovanu patnjom zbog gubitka oca. Hešto i Pujto postaju njegovi sablasni protivnici, psihički teret kojega se želi riješiti. Taj poriv jasno signalizira njihovu povezanost/ovisnost zbog čega se fenomen dvojništva u ovome slučaju može smatrati odrazom „prijetnje” i „personaliziranog zla” koje prožima Matiju (Rank 1971).

S gledišta druge perspektive Matija također čini zlo koje je upisano u nekoliko

situacija. Jedna se odnosi na događaj kada je naivan i bespomoćan u svojoj nutrini pokušao žrtvovati prijatelja Dejana Kunčeca murskim deklamacijama uvjeren da će prema legendi uspjeti vratiti oca. Iz toga se postupka naziru elementi „radikalnog zla” koje se ne otkriva zlim i sadističkim postupcima, već moralnom pokvarenošću i sebičnošću (Kant 2012: 37–38). Matija gubi percepciju vrijednosti čovjekova života, motiviran je isključivo vlastitim interesima, a zbog toga što takvim zlom upravljaju lakomost i sebični motivi, u njegovu postupku izostaje svaki oblik moralnosti. Druga se situacija odnosi na imaginarnu borbu s Heštom i Pujtom nakon koje ubija susjedova psa Lejdija, vjerujući da ga spašava od progona demona, no tim činom dolazi do zastrašujuće spoznaje: „Lejdi je bio mrtav. U trenutku sam se sjetio oca. Sada ne jer sam trebao nekoga da me zaštiti, nego zato što sam postajao sve sigurniji da imam moć ubijati ako to poželim” (Novak 2022: 158). Obje situacije reprezentiraju Matijinu unutarnju borbu u kojoj se reflektira pobjeda zla nad razumom, ali i pokušaji da mu se odupre. Destruktivnost koja u tim trenucima proizlazi iz njega projicira „malignu” agresiju (Fromm 1989a) zbog čega ga se može okarakterizirati kao nasilnoga, no ta agresija ne proizlazi iz potrebe da učini zlo drugome niti u tome osjeća bilo kakav oblik užitka. Splet je to zbunjujućih okolnosti u kojima ne prepoznaje granice imaginarnoga i stvarnoga, trenutaka u kojima luta i postaje svjestan da u svojem unutarnjem svijetu doživljava veću tragediju od onih koje se zbivaju oko njega.

Kulminacija je uslijedila kada su Hešto i Pujto pred Matijom ubili gorostasnoga i hrabroga Naca koji je predstavljao Matijina imaginarnoga zaštitnika:

Hešto je uzeo drugi, nešto manji kamen, prišao Nacu koji se jedva nekako uspio prevaliti na leđa, spustio se na koljena, dva puta snažno zamahnuo kamenom iznad sebe i udario u golemu Nacovu glavu. Nakon prvog udara iz nje je prsnula krv, a drugi je udarac sasvim udubio glavu. Sada više nije imala okrugli oblik, nego oblik polukugle. Lice je puklo napola. Pujto se za to vrijeme dovukao do njih dvojice. Bili su prilično daleko, ali se sjećam da u njegovim očima sada nije bilo ni straha ni molbe. Samo beskrajnoga zla (Novak 2022: 167).

Hladnokrvnost i lakoća kojom je Nac ubijen daju naslutiti da se njihov čin poklapa s tradicionalnim predodžbama personaliziranoga zla u vidu demona ili stvora odmetnutoga od Boga i Božjih morala. Za Matiju su oni „beskrajno zlo”, njihovi postupci sugeriraju „demonско zlo”, tj. ekstremni oblik zla koje teži biti samodostatno i isključivo se ostvarivati kao zlo (Svendsen 2011: 83). Iz njihova čina proizlazi samo zadovoljstvo i želja za još brutalnijim mučenjem, a njihov postupak ne otkriva nijedan drugi motiv osim onoga da drugome nanesu patnju i bol. Dakako, promatranje toga

prizora, koje prati Matijina fizička reakcija drhtanja tijela i nekontrolirana mokrenja, metaforički se objašnjava kao potpuna dezintegracija njegova sebstva uslijed poniženja, prisutne samoće i nepobjediva osjećaja krivnje. Mračna strana unutarnjega svijeta uspješno „ubija” i onaj maleni oblik nade koji je preostao, a tijelo, umorno od poniženja, bez borbe se prepušta crnim mislima.

Zaključno, Hešto i Pujto utjelovljuju demonske likove koji u dijelu romana funkcioniraju po principima zla. Značajno je uočiti njihov preobražaj u kasnijemu periodu Matijina djetinjstva gdje preuzimaju ulogu informativnih suputnika koji Matiju izvještavaju o okolnostima samoubojstava mještana, pritom mijenjajući karakter, tješeći ga da nije odgovoran za njihove smrti:

Nas trojica sjedili smo nad mojim neuspjelim crtežom Zdravka kao djeteta. To je bilo najduže što sam ih gledao i slušao u dvije godine. Nisam zaboravio sve ono što sam zbog njih prošao, ali mi je godilo što su pričali. Nije mi bilo jasno zašto to čine, no to nije ni bilo važno. Oni su vidjeli ono što ja nisam mogao. Popunjavali su mjesta moje odsutnosti. I svjedočili da nisam kriv. No, nisam bio siguran tješi li me to ili dodaje dubinu mom očaju. Možda oboje (Novak 2022: 211).

Ta promjena njihove biti unutar Matijine svijesti odraz su njegova sazrijevanja i jasnijega shvaćanja okoline. Iako se njegovom sviješću prožimalo zlo, koje je Novak personalizirao u likovima demonskoga karaktera, iako je činio zlobna djela, Matija kao dječak nije zao. Svoju ravnotežu pokušavao je naći u onim stvarima koje su mu pružale sigurnost. Primjerice, govori da Hešto i Pujto nikada nisu ulazili u školu ili crkvu i da se bezbroj puta molio anđelu čuvaru dok ne bi zaspao, ako bi ih primijetio da kao mračne sjene stoje na prozoru sobe. Naznaka je to prepoznavanja snage razuma i dobrote kao adekvatnih mehanizama borbe protiv zla, da u njemu postoji želja oduprijeti se zlobnim nagonima. Zbog toga je on žrtva „tekućeg zla”, moralnoga i drugih oblika zla čiji se posredni i neposredni utjecaji u velikoj mjeri odražavaju na njegovu egzistenciju i stabilnost identiteta. Novak tako pred čitatelja stavlja izazov promišljanja o tome koliko je zlo neizbježno, postoje li načini njegova prepoznavanja i nadvladavanja, odnosno može li zlo biti naslijeđeno i što poduzeti u slučaju njegove prisutnosti u vlastitu okruženju. Takva i slična pitanja pozivaju čitatelja na samorefleksiju i preispitivanje etičkih načela. Russell napominje da će dopuštanje zlu da vlada u podsvijesti rezultirati još većim širenjem, a svjesnim potiskivanjem zlih elemenata koje osoba u sebi prepozna omogućit će uspostavljanje reda i kontrole (Russell 1977: 22–23). Da bi se Matija riješio „sindroma potisnutoga sjećanja” i „obuzetosti

zlom”, potrebno je suočiti se s činjenicom da ne može pobjeći od samoga sebe, a da put koji vodi k iscjeljenju može proći samo ako nauči „nositi svoje putne torbe pune potisnutih sramotnih i teških stvari” i tako prihvatiti svoju sudbinu (Novak 2022: 82).

4. ZAKLJUČNE MISLI

Zlo će kao fenomen, koliko god ga se pokušalo spoznati, razumjeti ili spriječiti, uvijek ostati nejasno, sveprožimajuće i nedostižno. S gledišta suvremenih teorijskih pristupa različitih disciplina prožima se društvenim, kulturnim i političkim strukturama te se projicira na mnoge besmislene i destruktivne načine. Princip njegova djelovanja očit je u slučajevima destruktivnosti o kojima Novak pripovijeda u romanu, a posebno se manifestira na narativnoj razini djelovanjem likova. Prvo, odraz njegova utjecaja očit je u tragičnim sudbinama mještana međimurskoga sela gdje se pojavom serije samoubojstava jasno signaliziraju kompleksni i potisnuti društveni problemi koji stvaraju privid „svijeta bez alternative” i reprezentiraju „tekuće zlo” u svakodnevicu likova. Drugo, zlo postaje personalizirano kroz likove Hešta i Pujta koji funkcioniraju na razini imaginacije glavnoga protagonista Matije Dolenčeca. Novak ih introspektivnim narativnim tehnikama gradi kao sastavne elemente Matijine ličnosti zbog čega se aspekt njihove zlobe projicira i na Matijine postupke. Ipak, valja napomenuti da se njihova funkcionalnost ne odražava u nastojanjima da podupiru moralno zlo, već je pretpostavka da se njihova simbolička vrijednost očituje u autorovoj namjeri prikazivanja koliko nesvjesno može biti sugestivno i manipulativno. Novak nudi literarni prikaz moguće manifestacije zla na individualnoj i društvenoj razini, ne osporava njegovo postojanje, ali ne potencira tumačenje njegove opravdanosti i svrhovitosti. Ako je zlo utemeljeno na čijoj moralnoj izopačenosti i za njega su, kako tvrdi Kant, odgovorni ljudi jer imaju sposobnost upravljanja slobodnom voljom, na razini teksta lik Matije Dolenčeca nema duboko ukorijenjenih motiva koji bi ga poticali na zlonamjerno uništavanje. On je žrtva vlastitih emocija te doživljava i predodžbi o svijetu u kakvu bi želio živjeti, a ne poznaje mehanizme kako u tome uspjeti.

LITERATURA

- BAL, Mieke. 2017. *Narratology – Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- BARTHES, Roland. 1990. *S/Z*. London: Blackwell Publishing.
- ANDERSON, Amanda, Rita FELSKI, Toril MOI. 2019. *Character – Three Inquiries in Literary Studies*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- BAUMAN, Zygmunt i Leonidas DONSKIS. 2017. *Tekuće zlo*. Prev. Tijana Trako Poljak. Zagreb: TIM press.
- CHATMAN, Seymour. 1978. *Story and Discourse – Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- EAGLETON, Terry. 2011. *O zlu*. Prev. Tonči Valentić. Zagreb: Naklada Ljevak.
- EAGLETON, Terry. 2013. *How to Read Literature*. New Haven and London: Yale University Press.
- FREUD, Sigmund. 1988. *Nelagodnost u kulturi*. Prev. Đorđe Bogićević. Beograd: Rad.
- FREUD, Sigmund. 2000. *Uvod u psihoanalizu*. Prev. Vlasta Mihavec. Zagreb: Stari grad.
- FROMM, Erich. 1989a. *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Prev. Gvozden Flego i Vesna Marčec-Beli. Zagreb: Naprijed.
- FROMM, Erich. 1989b. *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Prev. Gvozden Flego i Vesna Marčec-Beli. Zagreb: Naprijed.
- FROW, John. 2014. *Character and Person*. Oxford: Oxford University Press
- GARČEVIĆ, Karla i Krunoslav MIKULAN. 2019. „Nesigurnost i strah kao paradigmatičko opredmećenje suvremenoga društva u djelima Shirley Jackson i Kristiana Novaka“. *Hrvatski sjever* 14, 53: 105–123.
- KANT, Immanuel. 2012. *Religija unutar granica pukoga uma*. Prev. Kiril Miladinov. Zagreb: Naklada Breza.
- KUČEKOVIĆ, Filip. 2024. „Između Mure i dvije more“. *Kritika* h,d,p. URL: <https://kritika-hdp.hr/izmedu-mure-i-dvije-more/> (19. 4. 2025.)
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. 2012. *Teodiceja: ogledi o dobroti Božjoj, slobodi čovjekovoj i podrijetlu zla*. Prev. Dušan Janić. Zagreb: Demetra.
- MATEK, Ljubica. 2016. „Zašto si mi lagao – laž i trauma u romanu *Črna mati zemla* Kristiana Novaka“. *Kultura* 150: 44–58.
- NOVAK, Kristian. 2022. *Črna mati zemla*. Zagreb: Oceanmore.
- POGAČNIK, Jagna. 2023. *Područje signala: mapiranje suvremene proze u Hrvatskoj 2000. – 2020*. Zagreb: V.B.Z.
- RANK, Otto. 1971. *The Double*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- RIMMON-KENAN, Shlomith. 2002. *Narrative Fiction*. London – New York: Routledge.

- RUDAN, Evelina. 2018. „Prijevod usmenih strahova u pisanu tjeskobu ili poetički učinci predajnih elemenata u romanima *Živi i mrtvi* Josipa Mlakića i *Črna mati zemla* Kristiana Novaka”. *Poznanske studije Slawistyczne* 15: 273–286.
- RUSSELL, Jeffrey Burton. 1977. *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity To Primitive Christianity*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- RUSSELL, Jeffrey Burton. 1984. *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- RUSSELL, Jeffrey Burton. 1986. *Mephistopheles: The Devil in the Modern World*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- RUSSELL, Jeffrey Burton. 1988. *The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- SOLAR, Milivoj. 1980. *Ideja i priča*. Zagreb: Znanje.
- SVENDSEN, Lars Fr. H. 2011. *Filozofija zla*. Prev. Dora Maček. Zagreb: TIM press.
- ŽIŽEK, Slavoj. 2008. *O nasilju*. Prev. Tonči Valentić. Zagreb: Naklada Ljevak.

CASES OF DESTRUCTION: THE PRINCIPLE OF EVIL IN THE NOVEL ČRNA MATI ZEMLA

DEJAN VARGA

ABSTRACT

By addressing the relationship between good and evil on an ontological, philosophical, or theological level, a phenomenon of evil has risen to the level of cultural universality. Out of any temporal, spatial, or social framework, it has received a transformational character, which is the reason why interpretations of its aspects can no longer be based solely on a narrow approach. Taking into account that the phenomenon of evil is manifold, the paper seeks to determine how it is manifested in the novel *Črna mati zemla* by Kristian Novak. The methodological and theoretical assumptions of the research are based on the works of Eagleton, Svendsen, Bauman, Žižek, and others, whose analysis aims to show that evil is represented through the psychological state of the main character Matija (the appearance of demonic characters), but also through a fictional depiction of tragic events of suicide in Matija's village. The aim of the paper is to determine how the character destruction is connected with the appearance of evil and its principle.

KEYWORDS:

*Črna mati zemla, destruction, evil,
Kristian Novak violence*

SVAKO ZLO ZA NEKO DOBRO – O FENOMENU ZLA U HRVATSKOJ DIJALEKTNOJ FRAZEOLOGIJI

MARIJA MALNAR JURIŠIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
mmalnar@ffzg.unizg.hr

UDK: 811.163.42'373.7
DOI: 10.15291/csi.4908
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 15. 9. 2025.
Prihvaćen za tisak: 21. 10. 2025.

U frazeologiji se zamjećuje veća brojnost negativno konotiranih frazema kojima se izražavaju nepoželjna obilježja, ponašanja, osobine ili vrijednosti. Za potrebe ovoga rada obrađuju se upravo frazemi iz toga spektra kojima se izražava nečija zloća ili zloba. Zasebno se usto promatraju i frazemi koji u svojoj strukturi sadrže leksem *zlo*. Fenomenu *zla* tako se pristupa na razini izraza i na razini sadržaja, čime se utvrđuju njegova konceptualizacija i motiviranost u frazeologiji. Pritom je frazem shvaćen u širemu smislu te se donose i ovjere drugih malih formi, poput npr. poslovice. Cilj je rada utvrditi koja se značenja ostvaruju frazemima sa sastavnicom *zlo* u hrvatskome jeziku, ali i koje su sastavnice najfrekventnije u njegovu izricanju te se tako utvrđuje i čovjekova percepcija određenih pojavnosti i realija koje ga okružuju. Građa koja se donosi u radu dijelom je ekscerpirana iz pisanih izvora, a dijelom prikupljena usmjerenim terenskim istraživanjem. Donose se potvrde koje pokrivaju šire govorno područje, tj. ovjerava se građa iz svih triju hrvatskih narječja. Na taj se način utvrđuje i rasprostranjenost pojedinih frazema, to jest njihova ovjerenost na razini hrvatskoga jezika u cjelini (pa i šire) ili isključivo pojedinoga govora. Pritom valja naglasiti da se potonji, regionalno specifični frazemi, mogu prikupiti i kao takvi odrediti isključivo usmjerenim radom na terenu, što dodatno naglašava važnost istraživanja dijalektne frazeologije u okviru hrvatskoga jezika.

KLJUČNE RIJEČI:

dijalektna frazeologija, razina izraza, razina sadržaja, zlo, zloća

1. UVOD

Kulturni svjetonazori društva, kao i određene moralne i/ili duhovne vrijednosti, kulturni sadržaji, nerijetko se ogledaju i u frazeološkome korpusu (usp. Teliya i dr. 1998: 55; Barčot 2017: 66–68). Tako u njemu pronalazimo upravo čovjeku bliske pojavnosti, bilo na duhovnoj ili moralnoj, bilo na fizičkoj razini te se kroz frazeme često mogu razaznati stavovi određene društvene zajednice prema konkretnome problemu ili pitanju.

Fenomen *zla*, kao opreka *dobru*, implicira nesavršenost, pogrešnost, neprihvaćenost. Tako, „u ontologiji *zlo* označuje lišenost cjeline, savršenstva, manjkavost, a u etici čin svjesnoga ugrožavanja ili uništavanja drugoga (pojedince ili naroda) iz bilo koje pobude (iracionalna mržnja, nacionalna, religijska ili rasna netrpeljivost i dr.)” (URL 1). Anić (1998: 1378) uz imenicu *zlo* veže dva značenja – značenje lošega, ružnoga čina ili djela te značenje nevolje, nesreće. Neovisno s kojega aspekta *zlu* pristupamo, jasno je da ono nosi negativna obilježja koja se mogu pripisati pojedincu ili njegovu djelovanju te su oprečna s općeprihvaćenim – *dobrim* vrijednostima.

Kako bi se utvrdilo na koji se način *zlo* ogleda u frazeologiji¹, iz postojeće su građe² ekscerpirani te usmjerenim terenskim istraživanjem³ prikupljeni dijalektni frazemi⁴ koji s jedne strane sadržavaju leksem *zlo*, a s druge strane *zlo* izriču na razini značenja. Pritom se nastoji uputiti na rasprostranjenost određenoga frazema, kao i na moguće nijansiranje u samome značenju, a izricanje semantičkoga polja *zla* primarno se promatra kroz frazeme kojima se iskazuje ljudska osobina zločestoće i/ili zlobe.

2. ZLO KAO SASTAVNICA FRAZEMA

Kada sastavnici *zlo* pristupamo s obzirom na strukturu, valja razgraničiti njezinu pojavnost u funkciji imenice, koja je frekventnija, i u funkciji priloga te pridjeva. Tako se kao jedina imenička sastavnica u svezi pojavljuje u široko rasprostranjenome

¹ Rad je napisan u okviru institucijskoga istraživačkog projekta *Dijalektna frazeologija hrvatskoga jezika II* (DijaFraz) koji se provodi na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

² Građa ekscerpirana iz literature (dijalektni rječnici, znanstveni članci) poslužila je kao predložak za usmjereno ispitivanje izvornih govornika.

³ Ovim putem zahvaljujem kolegama dr. sc. Martini Bašić (Crikvenica), dr. sc. Mirjani Crnić Novosel (Vratnik), doc. dr. sc. Joži Horvatu (Ludbreg i Sveti Đurđ) i dr. sc. Perini Vukša Nahod (Komin) te studentici Anamariji Mrkonjić (Babina Greda) na usmjereno prikupljenoj i ustupljenoj građi.

⁴ Frazem je u ovome radu shvaćen u širem smislu te se u nastavku obrađuju i sveze poput poslovice (npr. *nije svako zlo za zlo*).

frazemu **uzeti/uzimati za zlo** *komu što*⁵ ‘zamjeriti/zamjerati *komu što*, naljutiti se / ljutiti se *na koga*’ (*A nēmōj mu tō sād ūzēt za zlō, rijēšićete*⁶ (BG)., *Zēla sān joj za zlō ča mi nī na vrīme reklā kad je sprōgōd* (Cr)., *Nemoj mu to uzet za zlo!* (Či), *Nemoj to uzimat za zlo!* (Go), *Nemōjte vazēt za zlō!* (Hv), *nēmōj mi zēt zā zlo* (Kon), *Ne mōraš jy bāš sē zēty za zlō* (Ldb)., *Velečāsny v Zōgrebō my je zēl za zlō kaj sem f cērkyv popēval cērkvne pēsme, je tēj tō nōrmalnō?* (Ldb), *Nemoj mi to uzet za zlo!* (Lo), *Ne uzimlī mi za zlo!* (Ot), *vazēst kōmu čō za zlō* (PiZ), *Najte my nīkaj zēty za zlō* (SĐ)., *Kāj je ūna znōla, je nē ništ krīva, nē smem jy tō zēty za zlō* (SĐ)., *Nēmōj sē zēti za zlō* (Ses)., *Sōsēdī sō nam zēļī za zlō kaj smō glāsno popēvalī dok smō slāvīļī īmēndana* (SM)., *Nemōj mi tō vazēst zā zlō* (Spl)., *Vāzeja je zā zlō tē mōje rīči i nē mōre mi oprōstīt* (Spl)., *Nemoj mī uzet za zlo!* (Ši), *Tū te bun zīū za zūō* (Tr)., *nemūōjte vaziēst za zlō* (Vr), *ūzet za zlō* (Vt)), a bilježi ga i HFR⁷ (2014: 704). Pritom, na tragu spomenutoga frazema, u građi ovjeravamo i njemu antonimni – *ne uzētī kōmen za zlō* (Bib). Frazem **pošlo je (krenulo je) po zlu** *što* ‘pošlo je naopako *što*, razvilo se loše *što*’ (*Ōd tōg trēna svē nam je krēnilo pō zlu* (BG)., *pōšlo je po zlū* (Bib), *pōc po zlū* (Kon), *Dok je nō dopēlal k xīzy, ūnda je sē krēnōlō pō zlū* (Ldb)., *Māla mu je kakō āndel nebēski, a onāj nājmlađī sīn će mu pōc po zlū* (Nov)., *pōc po zlū* (Om), *Čy kaj krēne pō zlū, mōm me zōvy* (SĐ)., *Ma kaj da ty velīm, sē kaj je mōglō, je krēnōlō pō zlū* (SĐ)., *Svē je bilo dōbro da nē mōre bōje, a ōnda je pōšlo pō zlū* (Spl).) prozirno je motiviran, što možemo reći i za frazeme **ušlo je zlo u koga** (*Kō da jē zlō ūšlo ū njega, ne velī stāt* (BG)., *Ušlo zlo u n* (Ot)., *Štā se tō š nījn dogōđilo? Kā da je ūšlo zlō ū njēga* (Spl).), **svako je zlo u kome** (*Ne hōl š nīn, cērce, u nēmū je svāko zlō* (Sel).) i **se zlo je nad kem** ‘jako je nesretan *tko*’ (*Sē zlō jē nad mēmōm – sōma sēm, bētēžna ī bēs penēs* (SM).).

Zlo kao sinonim za zlu osobu pratimo i kroz frazem **zlo od čovjeka** (*Tō ty je zlō ōt čōvēka* (Ldb).), pričem se ovjerava i varijacija u smjeru **zlo od žene** (*Da mōžē bīt tōlikō zlō od ženē, tō je čūdo jēdno!* (BG), *A lēpō sam ty povēdala da je tō zlō ōd žēne, al tī nēčeš poslīxnoy* (SĐ)., *Tū te jē ānu zūō od žēni, al pa ūot čavējka* (Tr).). U hrvatskome

⁵ Uopćeni frazem prilagođen je hrvatskomu standardnom jeziku onda kada je ovjeren primjerima iz više različitih govora koji pripadaju različitim dijalektima i/ili narječjima (npr. **uzeti/uzimati za zlo** *komu što*). Ako se frazem ovjerava potvrdom iz jednoga govora ili potvrdama iz više govora koji pripadaju istomu dijalektu, donosi se uopćeni oblik frazema koji odgovara tomu sustavu (npr. **đava bi posidija od koga, stareši tri dana od vruga**). Značenja frazema preuzeta su iz konzultiranih izvora ili oblikovana/korigirana slijedeći dosadašnju metodologiju obrade frazeološke građe. Oprimjerenja koja se donose u zagradama preuzimaju se onako kako su zabilježena u literaturi, a u uopćenome frazemu ne bilježe se naglasci.

⁶ Dijalektološki znakovi pripremljeni su pomoću sustava za unošenje ZRCola (<http://ZRCola.zrc-sazu.si>), koji je u Znanstvenoistraživačkome centru SAZU-a u Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvio Peter Weiss.

⁷ HFR = *Hrvatski frazeološki rječnik* 2014.

jeziku u cjelini ovjeren je i internacionalni⁸ frazem **dijeliti {i} dobro i zlo** {s kim} ‘biti zajedno u različitim životnim situacijama {s kim}, dobro se slagati {s kim}, biti potpora i podrška komu i u dobrim i lošim životnim situacijama’ u kojemu se značenje, tj. cjelovitost sadržaja ostvaruje upotrebom dvaju pojmova suprotna značenja (*Öbečali smo dijélit dõbro i zlõ, bićemo zãjedno u svèmũ* (BG), *Dile skupa i dobro i zlo* (Či), *dílit s kîn dõbro i zlõ* (Kon), *Mákar my je nê familyja, deli z mênõm dõbrõ y zlõ, bãš je prõva pryjatèlyca* (SĐ), *Deľimo i dõbro i zlõ* (Ses), *Mõš i žëna mõrajõ deľiti dõbrõ i zlõ, nõ to sõ prësèglj* (SM), *Dílin š njõn i dõbro i zlõ* (Spl), *Oni dile dobro i zlo* (Ši), *Tãlamo sè, duãbru je zuõ, tãlamo je lèpu je gãrdu* (Tr), *dílit s kîn dõbrõ i zlõ* (Vr)). U građi je potvrđena i mogućnost zamjene redoslijeda dviju imeničkih sastavnica, o čemu svjedočimo u štokavskome govoru Gale (*Dilu skupa i zlo i dobro.*) i govoru Splita (*Dilidu skũpa i zlõ i dõbro.*, *Mi smo dílili s vãn i zlõ i dõbro.*). U kontekstu istoga semantičkog polja promatramo i frazem **u dobru i zlu** ‘u svakoj prilici, bez obzira na okolnosti’ (*u dõbrũ i u zlũ* (Bib), *Dõk sõ se žënyly, õbèčaly sõ sy da bõjõ skũpa v dõbrõ y zlũ, a čym je zbetěžala, õstávyl jõ je* (Ldb), *Nëga čudaj lũdy kõjy sõ býly z mênõm v dõbrõ y zlũ* (SĐ), *Õbèčaly smõ sy da bõmõ skũpa v dõbrõ y zlũ!* (SĐ)). Široko rasprostranjenim smatramo i frazem razvidne provenijencije **zlu ne trebalo** ‘za svaki slučaj’ te ga ovjeravamo potvrđama iz križevačko-podravskih kajkavskih govora (*Zlũ nê trëbalõ!* (Pet), *Zlũ nê trëbãlo* (Ses), *Bõmõ još prìvèzlj díf, zlũ nê trëbalõ* (Vrb), varaždinsko-ludbreških govora (*Sprãvy tõ nêkam, zlũ ne trëbalõ* (Ldb), *Zlũ ne trëbalõ, dëny sy kõjega dãnara v žëp.* (Ldb), *Nãm jõ tõ niš xityla, račũny sî mõrajõ býty na kũpõ, bõr õt prõšlõga lëta, zlũ ne trëbalõ* (SĐ), međimurskoga govora Svete Marije (*Õblači sè. Xitj i põnõvõ na kõla – zlũ nê trëbalõ.*), čakavskoga Kompolja (*zlũ nê trebalo*), govora Splita (*Nëče biť kiše, ali ču lùmrèlu isto vazèst, zlũ ne tribãlo*), Bibinja (*zlũ nê tribalo*), Crikvenice (*Zlũ ne trëbalo, zãmi jakètu sõbũn.*), Vrboske na Hvaru (*zlũ ne trëbovalo*).

U građi ovjeravamo i frazeme koji su vezani uz određeno govorno područje, poput **dati (uzeti) se na zlo** ‘inficirati se, zakomplicirati se (o bolesti, rani)’ koji je potvrđen u štokavskim i čakavskim govorima (*Õvè mõje pête od bãšče – bãš mi se tõ nã zlo dãlo* (BG), *dãti se na zlõ* (Bib), *Zèlo sè j na zlõ i pãrtil je břzõ* (Cr), *Dalo se na zlo* (Do, Ga), *Ugãzi son na rùžinovu brõkvu i dãlo mi se na zlõ!* (Hv), *dãt se nã zlo* (Kon), *Dalo mi se na zlo* (Lo), *Rãna mu se dãla nã zlo* (Med), *Onã rãna mu se je dãla na zlõ* (Nov), *zèt se na zlõ* (Om), *Dalo se na zlo* (Ot), *dãt se na zlõ* (PiZ), *Rãna na nogi dãla mu se na zlõ* (Se), *Udrì san se motìkon u pršt ol nogè i dãlo mi se na zlõ* (Sel), *Rãna mu se dãla nã zlõ* (Spl), *Dãlã mu sè rãna na zlõ, pa sũ mu mórãli õkñit nõgu* (Trog), *dãt se na zlõ* (Vr)) ili frazema **gledat da se obije o manjen zlu** ‘nastojati iza-

⁸ Usp. npr. Vrgoč i Fink Arsovski 2008: 161.

brati manje zlo' koji je zabilježen u štokavskome govoru Donjega Pazarišta (*Gledaj da se obije o mañen zlu.*). Potonji je frazem sinoniman frazemu **od dva zla izabrati no manje** (*od dvâ zlà izabrâti nô mañe* (Bib)), koji također izražava manje loš, tj. bolji izbor od dvaju loših. U križevačko-podravskim kajkavskim govorima navodi se poredbeni frazem **povlačiti se po svetu kak tuže zlo** 'potucati se, lutati' (*Povlâči se po svêtu kâk tûžę zlò* (Ses)., *Něma měra, nęk se povlâči po svêtu kâk tûžę zlò* (Vrb.) u kojemu se negativna konotiranost samoga glagola ostvaruje upravo upotrebom imeničke sastavnice *zlo*, koja u konkretnome frazemu ima i ulogu intenzifikatora značenja. Takva se uloga može iščitati i u svetomarskome frazemu/prijetnji **maznoŕi (tręsnoŕi, fčęhnoŕi i sl.) koga kaj mo bę zlo** 'istući koga' (*Tâk tę maznem kaj tį bę zlo.*, *Uočeš kaj tę tręsnęm tâk kaj tį bę zlo?*, *Zamôči ak nęčeš kaj tę fčęxnęm kaj tį bę zlo.*) u kojemu je mjerilo jačine udarca *slabost*, dok se zlo kao nešto nepoželjno i nebitno pronalazi i u frazemu **hititi kak tuđe zlo kaj** 'nemarno baciti što' (*Duôšęl ję šškôlę, tōrbō ję xitil kak tude zlo i lęęl sję prę tęlęvizōr.*), također zabilježenu u Svetoj Mariji. Ovdje ovjeravamo i lokalizam **tri dni zlo, p^otlji nigdōr d^obro** 'uvijek je loše' (*Tri dni zlo, puôtlji nigdōr duōbro.*). U njemu pronalazimo numeričku sastavnicu 'tri', koja je čestim dijelom frazeologije (usp. Macan 2022: 146–148) te ima razgranatu, uglavnom pozitivno konotiranu simboliku (usp. i *ibid*: 78). Naime, tri se smatra temeljnim brojem te je „izraz intelektualnog i duhovnog reda, božanskog, i u kozmosu i u čovjeku” (Chevalier i Gheerbrant 1987: 709). U spomenutom primjeru, pak, uočavamo negativnu konotaciju pojačanu upravo izostankom obrata koji bismo mogli očekivati iz same strukture. Negativna se simbolika⁹ broja tri iščitava i iz babogredskoga vjerovanja koji upućuje na slijed od triju nesreća – *Ako se desi jedno zlo, mora se trojstvo namiriti*, kao i iz tršćanskoga primjera – *Trtije rādu tięčę.* Spominjemo ovdje i medulinski primjer koji upućuje na nizanje zla, tj. na vjerovanje da zlo, nedaća nikad ne dolazi samo (*Još i tō nan je sādâ rabilo, ma znâš da nıkad ne dōđe ěno zlò sāmō.*), što bilježimo i u kajkavskome govoru Tršća (*Xedina nigdęr na pridę sāmō.*) te u štokavskome govoru Babine Grede (*Zlo nikada ne dolazi samo*).

U Bibinjama je zabilježena ovjera **od zla na gore** 'sve gore', u kojemu se polazno značenje pojačava priložnom sastavnicom. Značenje tršćanskoga lokalnog frazema **glidat ko da je kedu zuo striu kamu** uvjetovano je upravo imeničkom sastavnicom *zlo* koja upućuje na negativno značenje – 'ružno gledati koga' (*Paglīdej ga kōk mę*

⁹ Promatranju broja *tri* u kontekstu negativne simbolike možemo pridodati i narodno vjerovanje ovjere-no u goranskome Tršću. Prema njemu se u istoj obitelji isto osobno ime ne bi smjelo nadjenuti u više od dvije uzastopne generacije jer treće uzastopno pojavljivanje nosi nesreću ili smrt (*F xiše so uōxku dvâ za rīden z isten jemīnen, čę ję trtije bu pâršua kâzna, kaštiga, al pa nasriča. Trtije bu uodęšu.*). U Crikvenici i Senju se pak reklo da ako umru dva u ulici, onda će i treći.

gl̑da ko da sen mo k̑ku zuò strȋya.). U funkciji imeničke sastavnice *zlo* bilježimo i u frazemu **radit od zla dva**, ovjerenu u štokavskome govoru Gale, koji, iako implicira na intenzifikaciju polaznoga glagola, zapravo nosi značenje ‘nije važno, nevažno je’. Do potpune je desematizacije sastavnica došlo i u frazemu **ʋod zla am̑n**, zabilježenu u govoru Svete Marije, koji nosi značenje ‘prekasno’ (*Za dvò dni j̑ dʋòb̑l̑ nõvò vȓčtvo, aļi ùnda j̑ v̑č̑ bìlò ʋod zla am̑n.*). U varaždinsko-ludbreškim govorima nevolja može biti posljedica govorenja (traćanja, ogovaranja, vrijeđanja), tj. upotrebe jezika¹⁰, o čemu svjedoče ovjere iz mjesnoga govora Ludbrega (*Da tí s̑mò znòš̑ kùlkò j̑ ùna napȓvyla z̑l̑ z̑ jezìkòm., Jò ty velìm, ùna bò pòk napȓvyla v̑lkò zlò svòjem jezìkòm.*) i Svetoga Đurđa (*Čùdaj z̑l̑ sò nam napȓvyla svòjamy jezìkamy.*).

Želju da se ne dogodi više ništa loše ili ništa gore iščitavamo i iz paremioloških sveza, npr. onih ovjerenih u širem čakavskom govornom području (*ali sv̑ zlò po tòn* (Bib), *Sv̑ zlò (išlo) za tìn!* (Hv), *A: Mi se razb̑ja pij̑t od fornim̑nta. B: Sv̑ zlò š̑ nj̑n!* (Med), *Se je razb̑ uni lȋpi v̑ž̑ za ruòže, m̑, so zlò za tȋn* (Paz), *Sv̑ zlò iso tìn išlo* (PiZ)). U govoru Medulina bilježi se i primjer koji svjedoči o zlu kao kazni koja se vraća (*Tò mu dan̑s vȓćaju, ki zlò d̑la, zlò i d̑čka.*). *Rečenična ovjera iz hvarske govora – T̑ško sa zlòn, još gòre bez nj̑ga!*, koja se objašnjava kao ‘nije lako s „teškom” ženom, ali bez žene još je teže!’ (Benčić 2014: 69), potvrđuje metaforizaciju u smjeru *žena = zlo*, koja se u korpusu potvrdila i na razini sadržaja (npr. *zmija od žene*). Poslovice **svako zlo za neko dobro** (*Zn̑š̑ k̑ko se k̑ž̑ – sv̑kò zlò z̑ nekò d̑bro* (BG)!) te **nije svako zlo za zlo** (*Nije sv̑kò zlò za zlò, v̑š̑ d̑ j̑ išpalo d̑bro nakȓju* (BG), *Nije svako zlo za zlo* (Ga, Si), *n̑ sv̑kò zlò za zlò* (Hv), *N̑ sv̑kò zlò za zlò* (PiZ), *N̑ sv̑kò zlò za zlò* (Sel)) nose isto značenje ‘u čemu lošem može biti i što pozitivno’. U govoru Vrboske na Hvaru zabilježene su poslovice *učin̑ dobrò, ne buòj se, učin̑ zlò, zl̑ se nõdoj te ko n̑ pȓvò ča je zlò, n̑ zno č̑ je dobrò* u kojima se sadržaj (posljedice loših postupaka i zahvalnost za sve dobro u životu) ostvaruje oprekom dobro – zlo. U kontekstu poslovice promatramo i one ovjerene u križevačko-podravskim govorima – **ako kaj krivo reče, zlu ne fteče** ‘nastradao je *tko* ako što loše, krivo kaže, pogriješi’ (*Àko kaj kȓvo ȓč̑, zl̑ n̑ fȋč̑* (Ses)) te **kam bu (če) se zlo neg na seljaka** ‘seljak uvijek nastrada’ (*I òv̑ prol̑tije posk̑p̑la j̑ n̑fta i ùm̑tni gn̑j:* – *K̑m̑ č̑ (bò) s̑̑ zlò, n̑k̑ na s̑l̑ka* (Vrb)).

Prilog je ovjeren u glagolskome frazemu **zlo misliti** ‘biti zlonamjeran, imati loše namjere’ (*D̑ž̑ se ko n̑k̑ sv̑tica, a z̑pravo s̑mò zlò m̑sl̑* (BG), *Nisan ja zlo misli-*

¹⁰ Tim se somatizmom u frazeologiji uglavnom izražava funkcija govorenja ili šutnje, a vrijednosni sud o izrečenome definiran je pridjevskom sastavnicom (usp. Kovačević 2012: 110). U konkretnim ovjerama varaždinsko-ludbreškoga dijalekta negativno se značenje ne postiže pridjevom, nego upravo imenicom – jezikom napraviti zlo.

ja (Go)., *Škùžâjte, mòlin vas, nísân zlò mîslija* (Spl.) te u frazemu sveze riječi **zlo i naopako** ‘jako loše’ u kojemu se intenzifikacija značenja postiže upravo upotrebom dvaju priloga koji impliciraju pogrešnost, neispravnost ili slabost (*Iže (ide) mu zlo i nopako* (Či)., *On je zlo i naopako* (Do)., *Zlo i naopako, eto kako* (Lo)., *Sve je zlo i naopako* (Ot)., *Došlo zlo i naopako* (Si, Ši)., *zlò i nàopako* (Vt)).

Vrijedno se osvrnuti i na zastupljenost pridjevske sastavnice *zao*. O tome svjedoče, primjerice, štokavski frazemi **zla krv** ‘prirodna zloća, zla narav, zloća svojstvena obitelji’ ~ **biti zle krvi** ‘biti prirodno zloćest’ (*Ōn je zlè kr̃vi, fàla Bògu dà je živa òstala* (BG)., *To je zla krv* (Ši).), i frazem istovjetnoga značenja **imat zlo oko // imat zle oči** ‘biti zao, željeti drugima zlo’ (*Ima zle oč̃i* (Ga)., *Ima zlo oko* (Ot).), u čakavskoj Novalji – **zlo oko** (*Ne hod̃i na r̃ibe ko si sr̃til Āntòvu kunjâdu. Nîš nêćeš ćap̃t ko te je pop̃zila svoj̃in zlin òkon.*). Tu poticajni impuls pronalazimo u slici urokljiva oka koje može izazvati nesreću pogledom, što je ovjereno i u ukrajinskome jeziku (usp. Petrovska i Dugandžić 2023: 168). I dok spomenuti frazemi nose kvalitativno značenje i upućuju na karakterne osobine pojedinca, frazem **u zlo doba** nosi vremensko značenje koje je u navedenoj svezi određeno upravo pridjevskom sastavnicom – ‘u lošem trenutku, u krivo vrijeme’ (*U zlo doba je stiga* (Ši).). Dijalektnu inačicu spomenutoga frazema, u kojoj na vremensko značenje upućuje sastavnica (*v*)ura, **vu zlu vuru**, ovjeravamo na kajkavskome govornom području (npr. *Vù zlu vùru sëm pr̃r̃čkla da id̃mo v gor̃iç* (Ses).), pričem bilježimo i varijantnost pridjevske sastavnice (npr. *zlo = nesretno – Lèko zak̃sñi kãđ v ñsr̃č̃no vùro id̃* (Đur).). Frazem **do zla boga** (*Nêmōj tô gl̃dat, d̃sãdno je d̃ zla b̃ga* (BG)., *Par̃iden j̃ do zlá b̃ga* (Tr).) možemo objasniti postojanjem dvaju bogova (dobroga i zloga) prema slavenskoj mitologiji pričem se u spomenutim primjerima referiramo na onoga uz kojega vežemo negativna obilježja, čime se pojačava i polazno značenje (usp. URL2 i URL3). Spomenuto se može interpretirati i pojačavanjem značenja upotrebom dviju antonimnih sastavnica (*zao* i *Bog*), uzmemo li u obzir percepciju Boga, ovjerenu u frazeologiji u cjelini, kao mjerila savršenstva (usp. i Bošnjak Botica 2007: 192).

3. ZLO KAO SADRŽAJ FRAZEMA

S ciljem utvrđivanja načina kako se, tj. kojim sastavnicama, zlo izriče na razini sadržaja frazema, izdvojeni su i prikupljeni frazemi kojima se opisuju zle i/ili zločeste osobe. Istraživanjem su se tako po frekventnosti izdvojile tri skupine, pričem se kao najfrekventnija sastavnica za izricanje promatrana semantičkoga polja potvrdila sastavnica *vrag/đavao*.

3.1. SASTAVNICA VRAG

Brojnost frazema kojima se na zlo, zlu/zločestu osobu upućuje upravo sastavnicom *vrag* nije neočekivana. Naime, percipiranje vruga kao oprečnoga Bogu ukorijenjena je u kulturu i život čovjeka, te se upravo kroz odnos *Bog – vrag* u frazeologiji opisuju i odnos *dobro – zlo* (usp. Fink 1996: 18). Na razini je hrvatskoga jezika u cjelini tako ovjeren frazem u kojemu je zločestoća, pakost ili nerazumnost motivirana slikom *ulaska vruga¹¹ u koga* ili *bivanja vruga u komu*, a što ovjeravamo u govorima svih triju narječja (*Põnāšā se kao da je vrâg ušõ ù njega* (BG), *Bî je izvan sebe ka da su, Bõže mi prostî, svî vrõzi ulîzli ù ñe* (Dr), *Sto je đavli u njemu* (DZ), *Kodâr ę vrâg vù jnëm, nëmremõ ga spokõrîti* (Đur), *Ki da je žava uša u ñ!* (Ga), *Ko da je žava u tebe uniša!* (Go), *Kõnda je vrâg ušal ù njega* (Kon), *Xmõny so kaj da je sõm žavõl v ñîmy* (Ldb), *Zlõčesty ste dënes kaj da je sõm žavõl võ vâmy* (Ldb), *Nõn-stõp by se svâdyl, kaj da je sõm vrõk vù ñem* (Ldb), *Uniša je žava u te* (Lo), *Nîsi nîkad bîja takõv, ča je vrâg uša ù te?* (Med), *Xmõja je kaj da je sõm žavõl vù jy* (SĐ), *Kaj je tõ za čovëka, kaj da je sõm vrõk vù jem* (SĐ), *Ponāšaš se kâ da je sotonâ ulîzla ù te* (Sel), *Sâmo bi se svâžal, kâk da je vrâg vu ñem* (Ses), *Svi su žavli u ñoj (ñon)* (Si), *Čà je tẽbi? Kâ da je vrâg ú te uša!* (Spl), *Kâ da je vrâg ulîza ú te!* (Spl), *Nè mõš š njõn izãč nà krâj, svî su vrâzi u njõj* (Spl), *Nè mõš š njõn izãč nà krâj, svî su đavli u njõj* (Spl), *Đävâ ú te ušâ!* (St), *Û tebi je đävâ* (St), *Ka da je žava ú te uša* (Ši), *Svi žavli u ñon (ñoj)* (Ši), *Kõ da je sãm vrâk v ñe* (Tr), *Kodâ je vrâk v ñemu* (Vir), *Kõ da je vrâg ù ñemu* (Vt), *Vrâg je ù ñega ušâ* (Vt). Zanimljivo je ovdje primijetiti da se spomenutim frazemima, uz izricanje zločestoće, može izreći i nemir ili živahnost, što potencijalno upućuje na odnos *nemiran* → *zločest*. Istim je poticajnim impulsom motiviran i lokalno obilježen frazem **kanda je nečastivi uljega u koga**, zabilježen u govoru Gospića, gdje, pak, frazem **vrag uša u koga** nosi značenje ‘sav je izvan sebe tko, kao da je tko poludio, čini same ludosti’ (usp. Menac-Mihalić 2005: 342) te možemo pratiti odnos *vrag = ludost*. S druge strane, u govoru Otoka frazem slične strukture – **vrag uša u kosti komu** – nosi značenje ‘postao je tko zao’ (usp. *ibid.*), čime se razlika u značenju između dvaju štokavskih govora ostvaruje upravo upotrebom somatizma *kost*. Usto što se zloća izriče ulaskom vruga u čovjeka/biće, u motivaciji frazema ovjereni su i drugačija pozicioniranja i odnosi, što iščitavamo iz primjera *vrâg õd vrâga* (Bl), *Ž žavlije je to strane* (Br), *Mali je s vragon* (Do), *Na žavla je nasažen* (Do), *On je žavlije strane* (Lo), *Ž žavlije je to strane* (Ot), *On je*

¹¹ *Vrag* se pojavljuje i u inačicama npr. *đavao, sotona, antikrist, nečastivi*. Vidi i Pavić 2014: 19–22.

u *žavlu*¹² (Ot), *Ōn je vrâg òd vraga* (PiZ), *Bâš je nâ vrâga* (St). U govoru Lovreća svjedočimo upotrebi turcizma *belaj* te posljedično smještenosti *zla* u dušu (**belaj je u duši komu** ‘jako je zao *tko*’), koja je i sastavnicom široko potvrđenoga frazema **prodati (dati) dušu vragu (sotoni)** ‘postati nepošten, prepustiti se zlu, ne zazirati ni od čega da bi se došlo do cilja, postati zao’ (*Tâj ti je pròdò dūšu vrâgu, zàobīdi to u šīrōkom lūku* (BG), *Proda je dušu sotoni* (Či), *Dušu je vragu proda* (Do), *Kâj, vē by y mī trēbaly vrōgu dušo dâty?* (Ldb), *Znôm da by y vrōgō dūšo pròdav sâm da ga pōk zbērejo za dyrēktora* (SĐ), *Vrâgu jē dūšu dâl* (Ses), *Kâj mō znâčī sē bogōctvo ak jē prōdal dūšo vrōgō?!* (SM), *Proda je dušu vragu* (Ši).). I kao što vrag ili antikrist može postati metafora za zla čovjeka (npr. *Da nêkò mòžē bīt tōlikī (prâvī) vrâg (đâvo), tò je da ne pòvjeruješ* (BG), *Čúvaj se tōga čovīka, prâvi je àntikrst, svē bi ti ūzeja a ništa ti ne bi dâ, a ukrēja dikô stīgne* (Bib), *Vraže u lúckoj spodobī* (Go), *Ōn jē prōvī àntīkristoš – nikaj nē pošlūxnē. Àntīkristoš jēn!* (SM), *Ōnâ je prâvi vrâg* (Spl), *Tī je mâlī prâvi đâval, polūdīčemo š njīn* (Spl), *Tô je đâval o(d) čòvīka, tište se dalèko od njēga* (Spl), *Tô nije čòvīk, nego vrâg u juskōj spodobī* (Spl), *Ona je pravi vrag* (Ši).), tako se isto značenje može ostvariti i poredbenom strukturom, u kojoj A dio može biti glagol ili pridjev (*Pògan si ko vrâg* (Kzm), *Nēgova mâma je sōma rēkla da je zlòčesty kaj vrōk* (Ldb), *Tò vēč sī znōjō – dok sy spīje, xmōjy je kaj vrōk* (SĐ), *Sēmy se posvōdyla, xūda je kaj vrōk!* (SĐ), *Nē znam kâj bōm ž nīm zâčēla, xmōnjī jē kak àntīkristoš* (SM), *Dēn na dēn tēnta kak àntīkristoš* (SM), *Od rōnoga jutra tēnta kak šâtan* (SM), *Dok sē rēšđđī, xmōnjī jē kaj {sōm} vrōk* (SM), *Xmōnjī jē kâj da ga sōm vrōk tēnta* (SM), *Zlòčest si kâ vrâg* (Spl), *Zâl si kâ đâval* (Spl), *Parīden jē ko àntikrist* (Tr), *Tâ te nâ bu dâj ne žlīčē ūadi zak je parīden ko sân xedič* (Tr), *Parīden jē ko sâm vrâk* (Tr), *Žlīxten ko sâm vrâk* (Tr).), a A sastavnica može i izostati (*Pēste ga, ko àntikrist jē, nēč mo na mârjo* (Tr), *Ko antikristuš jē, sâmu zēja i xedu jē parīden* (Tr).)¹³. Svojevrsna se intenzifikacija navedenih frazema postiže upotrebom zamjenice *svi* (*Zla ka svi jon žavli* (Ot), *Zlòčēsta je kâ svī đâvli* (Spl)) ili (varijabilne) numeričke sastavnice (*Zâ ko sto žavli* (Lo), *Čúvaj ga se, zlòčest je kâ stô đâvli* (Spl), *Parīden jē ko stū xediču* (Tr), *Pâglej ga, parīden jē ko trīstu xediču* (Tr)). Numerička je sastavnica i dijelom frazema **stareši tri dana od vraga** ‘veoma lukav i prepreden, zločest’, koji je zabilježen u križevačko-podravskim govorima (*Bâbē su starēšē trī dâna od vrâga* (Klo), *Tī si starēši trī dâna od vrâga* (Klo), *Starēši jē trī dânâ od vrâga* (Ses), *Tâ ti jē bâba starēša trī dânâ od*

¹² Frazem **bit u đavlu** poliseman je te uz značenje ‘biti zao’, nosi i značenje ‘lutati glavom bez obzira’ (usp. Menac-Mihalić 2005: 166).

¹³ Frazem **zločest kao vrag** ovjeren je i u drugim slavenskim jezicima (usp. Fink Arsovski i sur. 2006: 334).

vrāga, nē buš ju prevāral (Ses.) i kojim potkrepljujemo već spomenutu negativnu simboliku broja *tri*. Pojačavanje polaznoga značenja, tj. intenziteta zloće, opakosti, ovjereno je i frazemom **gori {i} od {samog, crnog} vruga (đavla)** koji je široko rasprostranjen (*Nē da je bezòbrazan, gòrī je od sāmōg đāvla* (BG)., *Gori je ot samog vruga* (Či)., *Vē je gòršy od vrōga, a kākov bō dōg zrōste!?* (Ldb), *Bálavyca jēna, gòrša je od vrōga!* (Ldb), *Gori od vruga* (Ru)., *Tē je xùjšī i od vrōga – nē znam f k^uōga sē vūgēl* (SM)., *Mēla je jōkō d^uōbrę prilīkę za itī zāmōš, aļi niťi jēdēn jī sē nē vidēl. Vē sjē našla prōvōga – xùjšī je od vrōga* (SM)., *Gòri je o(d) sāmoga vrāga* (Spl)., *Gòri si òd vrāga* (Spl)., *Gòri si ò(d) đāvla* (Spl)., *Gòrī je od c^rnōg vrāga* (St)., *Gori je od vruga* (Ši).). Percepcija vruga kao najviše instancije zloće može se iščitati i iz lokalnih frazema **đavla bi razvalija** (*Bi žavla razvalijo* (Do).) ili **đava bi posidija od koga** (*I žava bi o ne posidjo* (Ot).) te frazema **na vruga sličan** koji bilježimo u novoštokavskome ikavskom govoru Vratnika.

Zanimljive su varijacije frazema **pasti (skočiti, izaći) vrugu iz torbe (vreće, kape) ~ kao da je pao (skoćio, pobjegao) vrugu iz torbe** *tko* kojim se, uz zločestocu, može izražavati i pozitivno značenje spretnosti i snalažljivosti ili, pak, živahnosti, nestašnosti te se nerijetko primjenjuje na djecu (*Jēsi ti vidlā tō, kō da je ispō vrāgu iz tōrbe!* (BG), *Tī ga fāliš da je dōbar a izāša je vrāgu iz tōrbe, dūplo je gòri od drūge dicē* (Bib)., *Mi se parā dā j vrāgu s tōrbi pobēgāl* (Cr)., *Ispa vrugu is torbe* (DP)., *Kot dā j vrāgu z vrēci pāl* (Kas)., *Tē dēćec je vrōgo s tōrbe vūšel* (Ldb)., *I vāš je unūk zlōčesti kakō da je vrāgu s kāpe pāl!* (Nov), *Opāsti vrāgu s tōrbę* (Pet)., *Tē xlōt kaj da je vrōgo s tōrbe vūšef* (SĐ)., *Kāk da je skōčil vrāgu s tōrbę* (Ses)., *Jō nēmrem ž nīm lōdati. Tāk je zm^uōtani kaj đer vrōgo s tōrbę pobēgēl* (SM)., *Kušten je kaj đer vrōgo s tōrbę pobēgēl* (SM)., *Kō da je vrāgu iz tōrbē ispā* (St)., *Pāglej ga, na mārę bēt na mīre, ko da je vrāge s tūrbę pabējgnu* (Tr)., *Opāsti vrāgu s tōrbę* (Vir)., *Ōpal je vrāgu s tōrbę* (Vrb)., *kō da je vrāgu ispā iz tōrbe* (Vt)). Višeznačan je i lokalno obilježen frazem **ko da je vrage spad ripa vešu kedu** – 1. jako je zločest *tko* (*Bāš je ko da je vrāge spad rīpa vēšu, na dapādę me sę.*); 2. jako je nestašan, živahan *tko*, ovjeren u kajkavskome goranskom govoru Tršća (*Nēj nan uōxku ž nin zāk je ko da je vrāge spad rīpa vēšu.*). U novoštokavskome ikavskom govoru Komina ovjerena je inačica u kojoj se pojavljuje i realija iz svakodnevnog života – *kō da je ūteka vrāgu s parangála*. HFR bilježi i frazem **došao je (doći će) vrag po svoje** (2014: 669), koji je ovjeren i u dijalektnome korpusu (*Ništa se ti ne sikirāj, dōće vrāg po svōje* (BG)., *Dōšō vrāg po svōje* (Kmz)., *Dōšęl bō vrāk po svōję* (Pet)., *Dōšęl bu vrāg po svōję* (Ses)., *Dōšęl bu vrāg na svōję* (Ses)., *Bōdi bęz brīgę, dōšęl bō vrāk po svōję* (Vrb)., *Tū si nišę nēmre niš pōmoći, dōjđę vrāk po svōję* (Vrb).), kao i frazem **s vragom (đavlom) tikve saditi** ‘biti zao, upuštati se u sumnjive poslove’ (*Trēba znāt tkō s vrāgōm tīkve sādī* (BG).,

Ž *žavlon tikve sadi* (Ga, Ot), *Čuvaj ga se, ôñ ž đâvlon tîkve sâdi* (Spl).). Prozirno su motivirani lokalno obilježeni čakavski frazemi **smijat**¹⁴ **na vrâga**, ovjeren u govoru Blata na Korčuli, **zrast va vrâga**, ovjeren u govoru Kastva, ili **vrag bi mogal tentat**¹⁵ te **na dijavla/djavla {paklenoga} zločest**, zabilježeni u Novalji, a to bismo mogli reći i za medulinske frazeme **vrajžje mliko cikali**¹⁶ *ki te vrazžja faša*¹⁷ **ga je ofašala**. S druge strane, frazem **cvîce iz arule**¹⁸, ovjeren u Blatu, koji se objašnjava kao ‘pren. zločesta osoba’ (usp. Milat Panža 2021: 68), nema jasnu motivaciju, ali se podloga frazema i ostvarivanje prenesena značenja može pronaći u stvaranju ironije (pripisivanje negativna značenja pozitivno konotiranim realijama). U novoštokavskome ikavskom govoru Brnaza zabilježen je frazem **đava obri** ‘biti zločest, neposlušan /obično o djetetu/’, pričem se navodi da se obri ne rabi izvan frazema (usp. Menac-Mihalić 2005: 166), što onemogućuje donošenje zaključaka o etimologiji, ali svjedoči o čuvanju sloja leksika isključivo u frazeološkome korpusu. U Novome Vinodolskom navodi se primjer *Něčē vrânicî*¹⁹, *vân po vrazžnjû*²⁰, koji se definira kao ‘izreka o zločestoći’ (usp. Sokolić-Kozarić i Sokolić-Kozarić 2003: 345), i dokazuje ustaljeni obrazac prenošenja značenja *vrag = zlo*.

Već spomenuta metaforizacija *žena = zlo* može se pratiti i kroz odnos *žena = vrag* → *vrag = zlo*, o čemu svjedoče potvrde **namirija se na vrâga** ‘oženio je zločestu ženu; ima posla sa zločestim, lošim čovjekom’ (Bib) ili **vrag babje** ‘zločesta žena’ (Tr) (*Ti se ân vrâg bâbje, nâjbel se ję uodmėknet uot _ti_ėbę*).

Iako u svojoj strukturi ne sadrže sastavnicu vrag ili njezine bliskoznačnice, zbog iste semantičke podloge, što potkrepljujemo primjerom koji na to jasno upućuje – *Prâvi vrâg, sâmo mu røgi falę* (Ses), ovdje ubrajamo i kajkavske inačice frazema **samo rogovî fale komu** (*Samõ mu røgi falę, nęma kaj nę bo zmîslil!* (Đur), *Dok sem vam jô govòryl da mọ sâmo røgy falijô, dęlaly ste se nòrca z męne – „kâj ti znôš?”* (Ldb), *Velž da mọ sâmo røgy falijô?* (SĐ), *Kâj ste jôš nę svâtyly da mọ sâmo røgy falijô?* (SĐ), *Povęda kôly pọ sęly da my sâmo røgy falijô* (SĐ), *Xmõnj ję kaj vrøk. Iščę mọ sâmo r^uõglj falido* (SM), *Jôš mu sâmo røgi falę* (Vir), *Sâme mu jôš røgi fâlę* (Vrb), koji uz izricanje²¹ zloće, u pojedinim govorima može nositi i značenje spretnosti, sna-

¹⁴ Smijat = sličiti, nalikovati (usp. Milat Panža 2021: 441).

¹⁵ Tentät = napastovati, dovoditi koga u napast (usp. Vranić i Oštarić 2016: 686).

¹⁶ Cikāti = sisati (o dojenčetu) (usp. Peruško 2010: 34).

¹⁷ Fâša = povoј, zavoj (usp. Peruško 2010: 62).

¹⁸ Ārula = obzidani prostor za cvijeće (usp. Milat Panža 2021: 68).

¹⁹ Vrânicî = vrag (usp. Sokolić-Kozarić i Sokolić-Kozarić 2003: 345).

²⁰ Vrazžnjî = vrazži (usp. Sokolić-Kozarić i Sokolić-Kozarić 2003: 345).

²¹ Bašić (2024: 268) u dvama istarskim čakavskim govorima ovjerava frazeme čije su nosive sastavnice vrazži rogovî, a značenje se odnosi na pohlepnost.

lažljivosti (*Tāk je, šē mo sámu rági falijo* (Tr.)), ali i gluposti (*Jòš ti sàme rògi fàlę, pa kěj nę vidiš da su tę prevaràli* (Vrb.)). Spominjemo ovdje i frazeme **nema komu mjesta ni u paklu** ‘jako je zao tko’ (*Nema mu mista ni u paklu* (Lo.)), *Něma mu mīsta ni u pàklu* (Spl.) te **u mraku se rodija** ‘zao je tko, zao je od rođenja tko’ (*U mraku se rodijo* (Ot.)) u kojima se prati simbolika *pakao = mrak = zlo*²².

3.2. ANIMALIZMI KAO SASTAVNICE

Uz čestotnost sastavnice *vrag/đavao*, u građi se za izricanje zla primjećuje i brojnost animalističkih sastavnica. U tome smislu valja spomenuti frazem **imat dušu ka beštija** ‘biti zao’ (*Ima dušu ka beštija* (Ot.)), u kojemu se pojavljuje nadređen pojam *životinja*. Među animalizmima brojnošću se izdvaja *pas*²³ kojega ovjeravamo u frazemima **pas da ugrize koga, otrovao bi se** ‘jako je zao tko’ (*Pas da je ugrize, otrova bi se* (Go.)), *Òna je pūno zlà. Pàs bi se òtrova kad bi je ùgrīza* (Spl.) ili **pašče u duši** ‘zao je tko, podmukao je tko’ (*On je pašče u duši* (Ot.)). Povezivanje psa sa zloćom u konkretnim primjerima motivirano je slikom psa koji grize, čime se stvaraju negativne konotacije, te se posljedice konkretne fizičke aktivnosti preslikavaju na karakterne osobine. U kajkavskim su govorima ovjerene dijalektne inačice frazema **zločest kao pas/cucak** ‘jako zločest’ (*Zlòčęst si kò (kàk) cūček* (Klo.)), *Odnavęk je bil tàkof, xmõny kaj cūcek* (Ldb.)), *Nę znam kàk ùna ž nīm žyvī, tę čòvek je xmõny kaj pės* (Ldb.)), *K jim nigdõr nišče ne dõjde jęr je jęny jàpa zločęsty kaj cūcek* (SĐ.)), *Zàkaj je vę, põt stõre dnëve tàk xmõjy, kaj cūcek, jõ nę znam* (SĐ.)), *Tàkve l’ùde, kòjy sò xmõjy kaj pęsy, nęčem f svòjem žyvòtò* (SĐ.)), *Męne by bìlò srõm da my je dęte tàg zločęstò, kaj pės* (SĐ.)), *Zlòčęst si kàk stòčni cūček* (Ses.)), *Dok sį máló spię, xmõnjį je kak pės* (SM.)), *Parīden ję ko pės* (Tr.)), *Žlęxt ję ko pės, nàkar ž nin jęmet pùasla* (Tr.)), *Zločęst je kàk cūcek* (Vir.)). Građa potvrđuje i mogućnost upotrebe sastavnice *kuj* koja se u nekim govorima može primjenjivati na osobe obaju spolova (*Zlòčęst ję kò kùja* (Klo.)), *Hmanà si kàj kùja* (Pet.)), *zločest ko kùja*²⁴ (Vt)), a u nekima samo na osobe ženskoga

²² O odnosu *mrak = zlo* svjedoči i trogirski ovjera *taman = zao* (*Mùž jon je pūno tàman*) (Geić 2015: 413).

²³ *Pas* je, kao čovjeku najbliža životinja, nerijetko dijelom frazeološkoga korpusa, metafora, poslovice... (usp. i Keber 1996: 288). Prvotna mu je funkcija „čovjekova vodiča kroz noć smrti, pošto mu je bio pratiocem kroz dan života” (Chevalier i Gheerbrant 1987: 476). Ipak, u nekim kulturama *pas* je nositelj i negativne simbolike (npr. predznak smrti, nečista životinja) (usp. *ibid.*: 479), a u tome ga kontekstu ovjeravamo i u ovdje promatranome korpusu.

²⁴ U štokavskome govoru Vratnika ovjeravamo i frazem motiviran istom slikom – *ni kùja im (mu, joj) rávna nije*.

spola²⁵ (*Zlã si kã kùja, nèču s tèbon govòrit* (Spl).). U svetomarskome lokalnom frazemu **hmõnjji kak Cifrij** (*Xmõnjji ję kak Cifrij. Nę znam kãj bõm ž nım zãčęla.*) svjedočimo zoonimu koji se pojavljuje samo u frazemu (usp. Frančić i Menac-Mihalić 2020: 328). Uz psa, u korpusu je frekventna i sastavnica *zmija* (*Łut je ka zmija łutica* (Ga)., *Ōn je gúja łutica* (K mz)., *Tõ ty je una bàba kaj je navęk sřđita – da vgrízne kãčo, kãča by se otròvala* (Ldb)., *Jut si ko zmija jutica* (Op)., *Jõ sam se vęč čũdaj põt osvedočyla kãkva je – vęrjy my, da vgrízne kãčo, otròvala by se* (SĐ)., *Čũvaj ga se, õn je prãva gúja jũtica* (Spl)., *Dřž se dalęko òd njęga, õn je zmija jũtica* (Spl)., *Jũt je kã zmija jũtica, čũvaj ga se* (Spl)., *Ona je guja łutca* (Ši).), pričem uz nadređeni pojam, obje-ravamo i specifičnu vrstu (*Umilata ko poskok* (Lo).). Određena vrsta zmije, riđovka, u izricanju zloće ovjerena je i u govoru Komina (*Ōn je ko cřnostrik.*), čime se polazno značenje frazema dodatno naglašava (usp. Vukša Nahod i Malnar Jurišić 2016: 242), kao i u štokavskome Lovreću (*od njega/nje bi se šarulja otrovala ~ od mene bi se šarulja otrovala*) (usp. Bošnjak Botica 2007: 192). Medulinske potvrde (*Mi je žã da si tò rękla prid njõn, tõ je zmija od ženę; bi ti mõgla nauđiti. te Stãni lãrgo od nję to je zmija od ženę.*), kao i one iz govora Tršća (*Žięna ję parĩdna ko kãča.*, *Žięno ima kãčo, srãmak ję.*) dokazuju odnos *žena = zmija*²⁶, a koji zapravo iskazuje prijenos već spomenuta značenja *žena = zlo*. Takva je negativna percepcija ove životinjske vrste zasigurno motivirana Svetim pismom u kojemu upravo zmija simbolizira zlo (usp. i Keber 1998: 32) i kao takva očekivana je i njezina uloga u frazeološkome fondu. U kajkavskome govoru Tršća zabilježeni su frazemi **strepan**²⁷ **ko uasa** ‘jako zločest’, u kojemu se zločestoća povezuje s osom (*Se strępan ko uasa.*) ili sa žabom – **grintav**²⁸ **ko žaba** ‘zločest’ (*Sę se grintaȳa ko žãba*), dok je u Splitu ovjerena usporedba s jarcem (*Zlõčęst si kã sãm jãrac*). Usporedba s osom može se povezati s njezinim ubodom, koji je, iako bezopasan, bolan te kao takav za čovjeka neugodan, i tu možemo pratiti odnos *fizička bol → ljudska osobina*. Prijenos fizičkih karakteristika na karakterne pratimo i kroz usporedbu sa žabom (*ružno izvana = ružno iznutra*²⁹), dok je za opisivanje zločestoće poslužio i nepredvidljivo ponašanje jarca (i mogućnost njegova udarca). Primjer *Črnã, grđa tica kãvrãn – nõsĩ zlõ* (NV). motiviran je simbolikom gavrana, ptice uz koju nerijetko vežemo negativne konotacije. U konkretnome

²⁵ O zoonimskim frazemima i spolu vidi i Vidović Bolt 2011: 49, 50.

²⁶ Usp. i npr. Šimunić 2013: 774 (*Čũješ, mãli, lipo san ti ręka da se ne pačãš u tũ vřpericu, ‘ę li te jãko udrila?*).

²⁷ Strepan = otrovan.

²⁸ Grintav = krastav.

²⁹ Spomenutoj interpretaciji odnosa ljepota = dobro, ružnoća = zločesto dodajemo i ovjeru iz Bibinja kojima se opisuje loš, zločest čovjek – *nę š lřpa čovřka*.

se primjeru ostvaruje njegova uloga kao vjesnika loših vijesti ili smrti (usp. i Barčot 2017: 194), te je i njegova pojavnost u kontekstu iskazivanja zla očekivana.

3.3. OSTALO – POJAVE, REALIJE, VJEROVANJA IZ SVAKODNEVNA ŽIVOTA

Pojave i realije iz svakodnevnog okruženja okupljamo unutar treće skupine sastavnica kojima se izriče zloća. Ovjeravamo tako polazni frazem **dobar kao kruh**, ovjeren i u drugim slavenskim/europskim jezicima (usp. Fink Arsovski i sur. 2006: 217; 2016: 155), koji šaljivim dodatkom mijenja svoje polazno značenje ('dobar' → 'loš, zao') (① *Imaš d^aòbroga mòža*. ② *Ję, d^aòbęr ję kak trī dñi stār krùx*. (SM), *Dobar je ki kruv od des^e dana* (Ga)., *Dobar je ki kruv ot pe dana* (Ši)., *Ję, ję, dõbar je kâ krùv, ma kâ krùv ò(d) pē(t) dãn* (Spl).). Pritom uočavamo varijabilnost numeričke sastavnice (tri ~ pet ~ deset), što ne utječe na samo značenje. Čovjeku bliska realija, u pravilu pozitivno konotirana, *kruh*, dijelom je i frazema **kad (dok) spava, ne pita (prosi) [niti] kruha** 'dobar je samo dok spava, inače je zločest, nemiran' (*Dobar je, dok spava, kruva ne pita* (Ga)., *Kad spava, kruva ne pita* (Ga)., *Dõk spī, ni krùva nę prõsi* (Klo)., *Ka spava, ne pita kruva* (Lo)., *Dok spava, kruva ne pita* (Ot)., *Dõk spī, krùxa ne prõsy* (SĐ)., *Dõbęr ję dõk spī, ni krùva nę prõsi* (Ses)., *Kad spava, kruva ne pita* (Si)., *Jõkõ ję d^aòbęr – dõk spī, niti krùxa nę pr^aõsi* (SM)., *Jè li mǎli dõbar? Dõbar je: ka(d) spǎva, ne pita krùva* (Spl)., *Dõk spī, ni krùha ne išće* (Vir).) i čija je upotreba zabilježena na širem, nekompaktnom govornom području. Spominjemo ovdje i frazem istoga političnog impulsa – **dobar je {samo} dok spava tko** 'uglavnom je uvijek problematičan, nemiran, nestašan, zločest tko', ovjeren u kajkavskome govoru Svetoga Đurđa (*Odnavęk je tãkõf, dõber je dõk spī*., *Dõber je dõk spī, na jęnga bõš mõrala pǎzty*.) te u štokavskome govoru Babine Grede (*Bjęži, tǎj ti je dõbar sǎmo dõk spǎvǎ!*). Frazezi **pokvaren kao mućak** 'pokvaren, zao' (*Pokvaren ka mućak* (Ga)., *Põkvǎren je ko mućak* (Kmz)., *Pokvaren ko mućak* (Op)., *Pokvaren ka mućak* (Si)., *Tõ je gǎdan tǐp, põkvǎren kǎ mućǎk* (Spl).) i **otrovan ko gljiva** 'zloban' (*Otrovna ko glǐva* (Do).) imaju jasnu motivaciju – mućak = pokvareno jaje, gljiva = otrov (potencijalno) te se u konkretnim primjerima *kvaliteta* hrane ili namirnica preslikava na *kvalitetu* čovjeka. Potvrđuje se time čovjekova sklonost da konkretne fizičke doživljaje pripisuje i onim apstraktnim poput karakternih osobina ili osjećaja. Na kajkavskome je govornom području zabilježen i frazem sa somatskom sastavnicom *peta* (*Dobęr ę dęćęc!* – *Ję, kak trñ f pętę!* (Đur), *Da pitaš nęgovõ pũnyco kãkõf je, rękla by ty da je dõber kaj trñ f pęty* (Ldb)., *Ję, dõber je kaj trñ f pęty* (SĐ)., *Dõbęr ję kãk trñ f pęti* (Ses)., *Ję, ję, jõkõ ję d^aòbęr – kaj trñ f pęti* (SM)., *Dõber kãk trñ f pęti* (Vir).), koji u govoru Svete Marije može imati i fakultativni dodatak (*D^aòbra ję kak trñ f pęti kõj sę nę da*

vùn snětj.). Iako je poticajni impuls za nastanak spomenutih frazema razvidan (osjećaj fizičke boli i nelagode izazvane ubodom trna), izbor navedena antroposomatizma nije slučajna. Naime, upravo taj dio tijela utječe na čovjekovu stabilnost i uspravnost (usp. Kovačević 2012: 119) jer „[k]ad je pogođena peta, čovjek pada” (Chevalier i Gheerbrant 1987: 501). Na tome tragu objašnjavamo i frazem **dobar kao kurje oko** koji je zabilježen u štokavskoj Babinoj Gredi. Upućivanjem pak na srž ljudskoga organizma (i doslovno i preneseno) zapravo se upućuje na jačinu same zloće, čime se ostvaruje pojačavanje i naglašavanje sadržaja (*Ž ním ne trěba měty pòsla, pòkvõrjeny je dõ sřzy* (Ldb), *Dõgo my je trěbalõ dok sam svátyla da sõ pòkvõrjeny dõ sřzy* (SD)).

Prozirno su motivirane i inačice frazema sa sastavnicom *kuga* (*bíti kùga i kòlura* (Bib), *Ko kuga je* (Do), *Gori ot kuge* (Lo), *Gõri si od kùge, nìko te ne trpì* (Spl), *Õn je kà kùga* (Spl), *Gori je ot kuge* (Ši)), u kojima se pošast izazvana bolešću (nesreća) preslikava na ljudske osobine, što pratimo i kroz frazem **s kugon pod kapu** ‘sa zlom osobom, u lošem društvu’. Pritom valja spomenuti da se spomenutom sastavnicom može upućivati i na druga značenja (npr. **smrdjeti kao kuga** ‘jako smrdjeti’), čime se pojačava osnovno značenje.

Lokalno je obilježen onimski frazem ovjeren u govoru Šibenika (*Pravi si žendar žuro.*), čiju motivaciju pronalazimo u konkretnoj osobi vezanoj uz specifično govorno područje, dok u tršćanskome frazemu **žlěht ko Jed** (*Ž nín nàkar puàsla jěmet, nàkar mo kěj rěč zak ję žlěxt ko Jět.*) ovjeravamo lik Jude Iškariotskoga koji zbog izdaje Isusa postaje „jedan od najomraženijih biblijskih likova” (Opašić 2022: 188) i kao takav predstavlja oličenje ljudskoga zla (usp. i HFR: 200). S druge je strane bibliizam *Bog* dijelom uzvičnih frazema kojima se zazivanjem Boga kao simbola savršenstva i ispravnosti izražava želja da se izbjegne zlo (*Bõžę mę oslobõdi* (Klo), *Oslobõdi mę Bõžę* (Ses), *Ínačę ję zdráf, aļi mõ ję v glõvj nę dõbrõ. Bõk nas õslõbõdì tåkvõga bętęga* (SM), *Oslobõdi nàs Bõžę vękšoga zlà* (Vrb)). Frazemom **hudi kaj Boži bič** (*Xũdy je kaj Bõžy bič, viš da ga nišče nęma ràt* (SD)) ostvaruje se značenje ‘vrlo zao, zlonamjeran, loš’ koje je potaknuto slikom kazne nakon lošega čina.

Određeni se stereotipi vezani uz romsku populaciju mogu iščitati iz frazema kajkavskoga govornog područja (*Tì si õpal Cigànki s tõrbę* (Klo), *Žity ję kàk da ję õpal Cigànki s tõrbę* (Ses), *Tàkof ję kag da ję Ciganič s tõrbę pobęgęl* (SM), *Kàk da ję Cigãnu s tõrbę õpal* (Vir), *Vrãzi ję, kak da ję Cìganu s tõrbę õpal!* (Vrb)). Pritom je riječ o višeznačnim frazemima koji, usto što nose značenje zločestoće, mogu upućivati i na pozitivno konotirana karakterni značenja poput snalažljivosti ili spretnosti, ali i na negativna koja se odnose na izgled (*Zględa kõda da ję Cigànki s tõrbę õpal* (Ses)).

Na crikveničkome se području ovjerava frazem **bit ko coprnica (štriga)** kojim se opisuje zločesta žena (usp. Bašić 2021: 101) i u kojemu, uz uobičajenu percepciju

vještica kao zločestih bića, motiviranost frazema pronalazimo i u njihovu izgledu (neugledne starice), čime se potvrđuje već spomenuto preslikavanje značenja *ružno* = *zločesto*³⁰ (*Vělē zā nju da je ko còprnica. Za zložestu ženù rekù da je ko štrīga.*).

U korpusu su ovjereni i frazemi specifični za manje govorno područje, poput sveto-marskih **bitj hmõnjji (tentatj i sl.) kak grđen i grđen ʷõber grdna**, u kojima se zločestoća uspoređuje s ponašanjem nevaljalca, ili **hmõnjji kak ðilkõš**, čijim je dijelom sastavnica *ðilkõš* značenja ‘objjestan mladić’, ovjerena samo u frazemu (usp. Frančić i Menac-Mihalić 2020: 330). U novoštokavskim ikavskim govorima ovjeravamo frazem **bolje da je ko rodio klupko prede (konca) nego koga**, koji se primjenjuje na zločesto dijete (usp. Menac-Mihalić 2005: 197), dok se u Babinoj Gredi rabi frazem lascivnije motivacije – **bolje da je ko u koprivu svršio, već što je koga napravio**. Spomenuti frazem potkrepljuje i neka dosadašnja istraživanja koja upućuju na opuštenu komunikaciju u okviru dijalektne frazeologije, što se pokazuje češćom upotrebom leksema koji se u standardnome jeziku smatraju obilježanima (usp. Kovačević i Bašić 2012: 365). U govoru Bibinja na (zločestu) djecu se obično primjenjuje frazem **ubući široke gaće** (usp. Šimunić 2013: 742). Ondje je zabilježen i frazem čijim je dijelom realija iz (nekadašnjega) svakodnevna okruženja (*kandjija*³¹ *zā nj trība*), dok su dijelom novoštokavskoga korpusa frazemi u čijoj je strukturi sveza *sablja Muratova* (usp. npr. Menac-Mihalić 2005: 293, 190). Pritom se njezina upotreba može odnositi na čovjeka u cjelini (*Ľuta ko sablja Muratova* (Ga.)) ili se povezivanjem sa somatizmom jezik izraziti kvaliteta nečija govora ‘vrlo oštro govori *tko*’ (*Jezik mu ko sablja Muratova* (Lo.)). U tome kontekstu promatramo i frazem sa sastavnicom *pogan* – **imati pogan jezik**, koji se također odnosi na aktivnost govorenja, tj. na značajke onoga što je izgovoreno (usp. npr. Kranjčević 2004: 649; Babić 2008: 343), a sastavnicom *duša* povezuje se i s onim tko govori – **imati poganu dušu** (*imā pòganu dūšu* (St)). Medulinski frazem **zagnati pod zemlju kega** ‘*biti zločest, zagorčati život komu*’ motiviran je slikom smrti izazvanom nečijom zloćom (zlo → smrt), tj. smještanjem pokojnika u grob (*Dīca mu nīsu prāva, će ga zagnāti pod zēmlju.*), što iščitavamo i iz tršćanskoga primjera *Tāka je, sāmū mę mūče, v gráp mę bu ʷoterāua!*.

³⁰ Usp. i Milat Panža (2021: 481): *Ženā mu je štrīnga!*

³¹ *Kandjia* = korbač, bič za tjeranje konja u zaprezi (usp. Šimunić 2013: 301).

4. ZAKLJUČAK

U hrvatskoj se frazeologiji (i paremiologiji) *zlo* pokazalo plodnom sastavnicom, ali i plodnim semantičkim poljem. Pritom možemo uočiti da u nekim frazemima dolazi do djelomične desemantizacije (npr. **pošlo je (krenulo je) po zlu što**), dok u nekima ovjeravamo potpunu (**od zla amēn**).

S obzirom na brojniju ovjerenost negativno konotiranih frazema u frazeologiji općenito, ne iznenađuje ni brojnost onih koji izriču nečiju zloću ili zlobnost. Sastavnice koje se u tim frazemima pojavljuju dijelom su čovjekove stvarnosti (religija, životinjski svijet, predmetna stvarnost, dijelovi tijela, osobe), a često svjedočimo i preslikavanju fizičkih doživljaja na ona psihička (npr. osjet boli → zločestoća; osjet okusa → zloba). Čovjekova percepcija i iskustvena razina u ovoj se analizi pokazala temeljnim motivacijskim postupkom u oblikovanju i usvajanju frazeološkoga korpusa. Može se tako i ovdje potvrditi da „frazemi postaju važni elementi strukturiranja stvarnosti kroz jezik” (Burger 2010: 91, prema Barčot 2017: 40). Očekivano se brojnošću izdvaja sastavnica *vrag* koja simbolizira različit spektar negativnih vrijednosti te u frazeološkome korpusu posljedično izražava i/ili naglašava negativna značenja (npr. *s vragom tikve saditi, ružan kao vrag* i sl.) (usp. i HFR: 668–673).

Usmjerenim prikupljanjem frazeološke građe na terenu i ekscerpiranjem iz postojećih izvora moguće je utvrditi frazeološke univerzalije, ali i lokalne specifičnosti, što se pokazalo i ovim istraživanjem. Tako su neki od ovdje obrađenih frazema dijelom hrvatskoga jezika u cjelini (i šire) (npr. **prodati (dati) dušu vragu (sotoni), pasti (skočiti) vragu iz torbe**), a neki samo određenoga hrvatskog govornog područja (npr. **pokvaren ka mućak**) ili konkretnoga govora (**hmōnj̄j kak d̄ilkōš̄**). Daljnjim će se istraživanjima hrvatske frazeologije i paremiologije, bilo usmjerenim prikupljanjem na terenu bilo ekscerpiranjem iz postojećih izvora, stvoriti cjelovitija slika i ovjerenost tih specifičnih malih formi, a posljedično će se omogućiti i donošenje zaključaka o specifičnostima hrvatskoga jezika na razini sinkronije i dijakronije.

*Popis kratica imena naselja u čijim je mjesnima govorima zabilježena (i/ili preuzeta) frazeološka građa (s podatkom o literaturi, odnosno izvoru građe):

BG = Babina Greda; Mrkonjić, neobjavljena građa
 Bib = Bibinje; Šimunić, 2013.
 Bl = Blato; Milat Panža, 2021.
 Br = Brnaze; Menac-Mihalić, 2005.
 Cr = Crikvenica; Ivančić Dusper i Bašić, 2013. i neobjavljena građa
 Či = Čišla; Menac-Mihalić, 2005.
 Do = Dobrinče; Menac-Mihalić, 2005.
 DP = Donje Pazarište; Menac-Mihalić, 2005.
 Dr = Dračevica; Šimunović, 2009.
 DZ = Dalmatinska zagora; Gusić i Gusić, 2004.
 Đur = Đurđevac; Maresić i Miholek, 2011.
 Ga = Gala; Menac-Mihalić, 2005.
 Go = Gospić; Menac-Mihalić, 2005.
 Hv = Hvar; Benčić, 2014.
 Kas = Kastav; Miletić, 2019.
 Klo = Kloštar Podravski; Maresić i Menac-Mihalić, 2008.
 Kmz = Komazini; Vukša Nahod i Nahod, 2015.
 Kom = Komin, Vukša Nahod i Malnar Jurišić 2016, neobjavljena građa
 Kon = Kompolje; Kranjčević, 2004.
 Ldb = Ludbreg; Horvat, neobjavljena građa
 Lo = Lovreć; Menac-Mihalić, 2005.
 Med = Medulin; Peruško, 2018.
 Nov = Novalja; Vranić i Oštarić, 2016.
 NV = Novi Vinodolski; Sokolić-Kozarić i Sokolić-Kozarić, 2003.
 Om = Omišalj; Mahulja, 2006.
 Op = Opuzen; Menac-Mihalić, 2005.
 Ot = Otok; Menac-Mihalić, 2005.
 Paz = Pazin; Gagić, 2017.
 Pet = Peteranec; Maresić i Menac-Mihalić, 2008.
 PiZ = Pitve i Zavala; Barbić, 2011.
 Ru = Runović; Menac-Mihalić, 2005.
 SĐ = Sveti Đurđ; Horvat, neobjavljena građa
 Se = Senj; Mogaš, 2002.
 Sel = Selca; Šimunović, 2009.
 Ses = Podravske Sesvete; Maresić i Menac-Mihalić, 2008.
 Si = Sinj; Menac-Mihalić, 2005.
 SM = Sveta Marija; Frančić i Menac-Mihalić, 2020.
 Spl = Split; Menac-Mihalić i Menac, 2011.
 St = Studenci; Babić, 2008.
 Ši = Šibenik; Menac-Mihalić, 2005.
 Tr = Tršće; Malnar 2023. i neobjavljena građa
 Trog = Trogir; Geić, 2015.
 Vir = Virje; Maresić i Menac-Mihalić, 2008.
 Vr = Vrboska; Matković, 2004.
 Vrb = Vrbovec; Maresić i Menac-Mihalić, 2008.
 Vt = Vratnik; Crnić Novosel, neobjavljena građa

IZVORI

- BABIĆ, Ivan. 2008. *Studenački rječnik*. Studenci: Župni ured Studenci.
- BARBIĆ, Ante. 2011. *Rječnik Pitava i Zavale*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- BENČIĆ, Radoslav. 2014. *Rječnik govora grada Hvara. Fõrske rici i štõrije*. Hvar: Muzej hvarske baštine.
- FRANČIĆ, Anđela i Mira MENAC-MIHALIĆ. 2020. *Rječnik frazema i poslovice međimurskoga govora Svete Marije. Kaj? Storijapa Kanižaj!*. Zagreb: Knjigra.
- GAGIĆ, Marija. 2017. *Rječnik pazinskoga govora*. Pazin – Zadar: Katedra Čakavskog sabora Pazin – Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- GEIĆ, Duško. 2015. *Rječnik i gramatika trogirskoga čakavskoga govora*. Split – Trogir: Književni krug Split – Združeni artisti Trogir.
- GUSIĆ, Ivica i Filip GUSIĆ. 2004. *Rječnik govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine*. Zagreb: vlastita naklada.
- HFR = MENAC, Antica, Željka FINK ARSOVSKI i Radomir VENTURIN. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- IVANČIĆ DUSPER, Đurđica i Martina BAŠIĆ. 2013. *Rječnik crikveničkoga govora*. Crikvenica: Centar za kulturu *Dr. Ivan Kostrenčić*.
- KRANJČEVIĆ, Milan. 2004. *Ričnik gacke čakavščine: konpoljski divan*. Otočac – Rijeka: Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke – Grafrade.
- MAHULJA, Ivan. 2006. *Rječnik omišaljskoga govora*. Rijeka – Omišalj: Riječki nakladni zavod – Općina Omišalj.
- MALNAR JURISIĆ, Marija. 2023. *Frazeologija govora Tršća u Gorskom kotaru: s opisom govora i rječnicima*. Čabar: Ogranak Matice hrvatske u Čabru.
- MARESIĆ, Jela i Mira MENAC-MIHALIĆ. 2008. *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MARESIĆ, Jela i Vladimir MIHOLEK. 2011. *Opis i rječnik đurđevečkoga govora*. Đurđevac: Gradska knjižnica Đurđevac.
- MATKOVIĆ, Dinko. 2004. *Rječnik frazema i poslovice govora Vrboske na otoku Hvaru*. Jelsa: Ogranak Matice hrvatske Jelsa.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira. 2005. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj: s rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira i Antica MENAC. 2011. *Frazeologija splitskoga govora s rječnicima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MILAT PANŽA, Petar. 2021. *Rječnik govora Blata na Korčuli*. Zagreb: Institut za hrvat-

- ski jezik i jezikoslovlje.
- MILETIĆ, Cvjetana. 2019. *Slovník kastafškega govora*. Kastav: Udruga čakavski senjali.
- MOGUŠ, Milan. 2002. *Senjski rječnik*. Zagreb – Senj: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ogranak Matice hrvatske u Senju.
- PERUŠKO, Marija. 2018. *Frazeološki rječnik medulinskoga govora*. Medulin: Općina Medulin.
- SOKOLIĆ-KOZARIĆ, Josip M. i Gojko M. SOKOLIĆ-KOZARIĆ. 2003. *Rječnik čakavskog govora Novog Vinodolskog*. Rijeka – Novi Vinodolski: vlastita naklada.
- ŠIMUNIĆ, Božidar. 2013. *Rječnik bibinjskoga govora*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- VRANIĆ, Silvana i Ivo OŠTARIĆ. 2016. *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*. Novalja – Rijeka: Grad Novalja – Ogranak Matice hrvatske u Novalji – Filozofski fakultet u Rijeci.
- VUKŠA NAHOD, Perina i Bruno NAHOD. 2015. „Frazeologija mjesnoga govora Komazina”. *Lingua Montenegrina* 8 (2): 16: 41–80.
- VUKŠA NAHOD, Perina i Marija MALNAR JURIŠIĆ. 2016. „Gdje vuk podne zvoni, a lisica poštu nosi – zoonimski frazemi mjesnoga govora Komina”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 20: 225–248.

LITERATURA:

- ANIĆ, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- BARČOT, Branka. 2017. *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- BAŠIĆ, Martina. 2021. *Zač se reče...? Frazemi, izreke i poslovice crikveničko-vindolskoga kraja*. Crikvenica: Centar za kulturu Dr. Ivan Kostrenčić.
- BAŠIĆ, Martina. 2024. „Rogi ribaru! (Čakavski frazemi sa sastavnicom rog)”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 50 (2): 259–279.
- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava. 2007. „Frazemi u govoru Lovreća kojima se izriču osobine”. *Lovrečki libar* 191–200.
- BURGER, Harald. 2010. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- CHEVALIER, Jean i Alain GHEERBRANT. 1987. *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- FINK, Željka. 1996. „Ruski i hrvatski frazemi s komponentama бог, черт (дьявол) i bog, vrag (đavo)”. *Filologija* 27: 17–24.
- FINK ARSOVSKI, Željka i sur. 2006. *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.
- FINK ARSOVSKI, Željka i sur. 2016. *Hrvatsko-romansko-germanski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.
- KEBER, Janez. 1996. *Živali v prisposodbah 1*. Celje: Mohorjeva družba.
- KEBER, Janez. 1998. *Živali v prisposodbah 2*. Celje: Mohorjeva družba.
- KOVAČEVIĆ, Barbara. 2012. *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- KOVAČEVIĆ, Barbara i Martina BAŠIĆ. 2012. „Crikvenički poredbeni frazemi i njihovi ekvivalenti u hrvatskome jezičnom standardu”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 38 (2): 357–384.
- MACAN, Željka. 2022. *U četiri oka: o hrvatskim frazemima s brojevnom sastavnicom*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- OPAŠIĆ, Maja. 2022. *Od Adama i Eve do Sudnjega dana: o hrvatskim biblijskim frazemima, poslovicama i izrekama*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- PAVIĆ, Ivana. 2014. *Frazemi sa sastavnicom vrag/đavao u hrvatskom i ruskom jeziku*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- PERUŠKO, Marija. 2010. *Rječnik medulinskoga govora*. Medulin: Društvo kulturno-umjetničkog stvaralaštva Mendula.
- PETROVSKA, Lesja i Ana DUGANŽIĆ. 2023. „Značenjski potencijal frazema s kom-

ponentom *oko/oko* u hrvatskom i ukrajinskom jeziku”. *Šareni filološki stručak. Zbornik u čast profesorici Željki Fink Arsovski*. Ur. Branka Barčot i Anita Hrnjak. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF press: 163–171.

TELIYA, Veronika i dr. 1998. „Phraseology as a Language of Culture: Its Role in the Representation of a Collective Mentality”. *Phraseology Theory, Analysis, and Applications*. Ur. Anthony Paul Cowie. Oxford: Clarendon Press: 55 – 75.

URL1: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/zlo> (14. 2. 2025.)

URL2: OPAČIĆ, Nives. 2001. Što znači, odakle dolazi. *Vijenac* 204. <https://www.matica.hr/vijenac/204/rodio-se-bog-15185/> (21. 10. 2025.)

URL3: <https://slavium.wordpress.com/2016/08/29/crnobog-i-bjelobog/> (21. 10. 2025.)

VIDOVIĆ BOLT, Ivana. 2011. *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

VRGOČ, Dalibor i Željka FINK ARSOVSKI. 2008. *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik. Croatian-English Dictionary of Idioms*. Zagreb: Naklada Ljevak.

EVERY EVIL HIDES A BLESSING—THE PHENOMENON OF EVIL IN CROATIAN DIALECT PHRASEOLOGY

MARIJA MALNAR JURIŠIĆ

ABSTRACT

In phraseology, a greater number of negatively connoted idioms are observed, which express undesirable attributes, behaviours, traits, or values. This study focuses specifically on idioms from this spectrum that convey malice or evilness. Separately, idioms containing the lexeme “evil” in their structure are also examined. The problem of evil is thus approached at the level of expression and content, establishing its conceptualisation and motivation in phraseology. In this context, the idiom is understood in a broader sense, and examples of other shorter forms, such as proverbs, are also included. The aim of the study is to determine the meanings realised by the component “evil” in Croatian phraseology, as well as which components are most frequent in its expression, thereby shaping human perception of certain phenomena and realities that surround them. The material presented in the study is partly excerpted from written sources and partly collected through targeted field research. The presented examples cover a wider speaking area, that is, the material from all three Croatian dialects is attested. This method establishes the distribution of specific idioms, that is, their attestation at the level of the Croatian language as a whole (and beyond) or exclusively within a particular dialect. It should be emphasised that regionally specific idioms can only be collected and identified through targeted fieldwork, which further highlights the importance of dialectal phraseology research within the Croatian language.

KEYWORDS:

dialect phraseology, expression level, content level, evil, malice

| **VARIA** |

UREDNIČKI UVODNIK

Pored radova uključenih u tematski blok o personaliziranome zlu u slavenskim jezicima, književnosti, kazalištu i filmu, drugi svezak broja 21. našeg časopisa sadrži još četrnaest znanstvenih priloga i pet stručnih prikaza. S obzirom na to da je poziv za tematski blok rezultirao prevladavajuće književnim temama, nastavljamo taj niz nadopunjujući književnoznanstveni okvir rusističkim, romanističkim i kroatističkim radovima.

Prva je u ovom nizu komparativno žanrovska analiza romana Arkadija Adamova *Slučaj „šarolikh“* (*Delo „pěstryh“*, 1956) Maje Pandžić, koja istražuje specifičnosti sovjetske varijante policijskoga proceduralnog žanra. Autorica pokazuje kako se sovjetska varijanta, premda uključuje temeljna obilježja zapadnog modela, od njega ipak udaljava time što istragu prikazuje kao ideološku misiju, a borbu s kriminalom uokviruje socijalističkom pedagogijom.

Boško Knežić u svojoj studiji bavi se ratnim putem talijanskog poručnika Luigija Carmagnanija rekonstruiranim na temelju njegovih pisama roditeljima, poslanim 1940. i 1941. godine s jugoslavenskog i ruskog ratišta, a posebnu pažnju pritom posvećuje komentarima urednika epistolara Giorgia Soffiantinija tumačeći ih u svjetlu mita o „dobrome talijanskom vojniku“. Slijedi još jedan talijanistički prilog, posvećen dramama Piera Paola Pasolinija, *Calderón* i *Svinjac*, kojima Valter Milovan pristupa posredstvom koncepta nesvjesnog u kontekstu Pasolinijeva stvaralaštva u cjelini te povezuje analizu navedenih drama s motivima specifične obiteljske situacije i pobune protiv moći koje nalazi u njegovim ranim poetskim i dramskim tekstovima, ali i u filmovima.

Kroatistički prilozi u ovom su svesku uglavnom jezikoslovni, no dva su posvećena književnim temama iz hrvatske srednjovjekovne proze i usmene književnosti. U prvom, polazeći od poetičkih osobina mirakula, Ivana Dizdar analizira priče o Marijinim čudima objavljenima u zbirci *Mirakuli slavne deve Marije* da bi propitala postupak alegorizacije u kontekstu „nove osjećajnosti“ srednjeg vijeka, dok se u drugom Denis Vekić fokusira na funkciju lika junaka u bajkama prikupljenim sredinom prošloga stoljeća na prostoru doline Neretve, sabranim u dvjema rukopisnim zbirkama Maje Bošković Stulli. Bajkama je posvećen i rad Liudmyle Diachuk, koja ovoj temi pristupa iz perspektive interpretativne teorije prevođenja. Cilj je njezina istraživanja identificirati prevoditeljske strategije Mykole Tereščenka razvijene u prijevodu s francuskog na ukrajinski jezik bajki za djecu koje je pod pseudonimom Marko Vovčok napisala Maria Vilinska između 1860. i 1870. dok je boravila u Parizu.

Nadalje, prijevodima se posvećuju Andrea Knežević i Petra Špadić otvarajući ovaj problem u kontekstu glotodidaktike, odnosno primijenjene lingvistike, te se u svom istraživanju prijevoda kao nastavne strategije u poučavanju inih jezika fokusiraju na kvalitativne i kvantitativne rezultate dobivene ispitivanjem stavova nastavnika inih jezika Sveučilišta u Zadru. Području glotodidaktike posvećeno je i rad Anite Memišević u kojemu autorica ukazuje na potencijalne čimbenike koji utječu na procesiranje glagola u drugom jeziku. U istraživanju provedenom među hrvatskim studentima engleskog jezika, ona analizira usvajanje glagola koji izriču put (engl. *Path verbs*) u engleskom kao stranom jeziku i putem empirijskih metoda uspoređuje njihovo procesiranje s glagolima kojima se izriče način kretanja (engl. *Manner verbs*).

Jezično i metodološki donekle izdvojen, ali vrijedan bohemistički prilog Jiříja Muryca napisan je na češkom jeziku, a istražuje jezični krajolik područja Donje Vitkovice u Ostravi. Polazeći od toga da jezični krajolik predstavlja „skup jezičnih praksi u javnom prostoru čiji vizualni i multimodalni oblici odražavaju širi kulturni, etnički i komunikacijski kontekst“, autor analitički propituje ulogu poljskog jezika koji se, uz češki i engleski, pojavljuje na višejezičnim natpisima spomenute regije.

Sociolingvističko i frazeološko istraživanje Dženise Mujević usmjereno je na rodno obilježenu frazeologiju u području govora Rožaja. Analiza korpusa prikupljenog terenskim istraživanjem za cilj ima utvrditi semantičke potencijale negativnih rodnih stereotipa koji oblikuju kolektivnu sliku o ženi i njezinu inferiornu percepciju u širem sociokulturnom kontekstu.

Slijede kroatistički jezikoslovni prilozi koji pokazuju raznovrsnost istraživačkih usmjerenja, uključujući dijalektologiju, leksikografiju, akcentologiju i standardologiju.

Proučavanjem predgovora i pogovora više od 130 hrvatskih dijalektnih rječnika, objavljenih od 1957. godine do danas, u radu koji se bavi perspektivama hrvatske dijalektne leksikografije Ivan Magaš propituje istraživačke pobude autora rječnika kako bi ukazao na prevladavajuću unutarnju motivaciju autora amatera i nedostatnu institucijsku potporu znanstvenim pristupima. Studija Helene Delaš prinos je proučavanju akcentologije hrvatskoga standardnog jezika u kojoj se, s ciljem ispitivanja stanja i prepoznavanja tendencija razvoja u standardnoj zapadnonovoštokavskoj izgovornoj praksi, daje pregled imenica tipa *ponos* te uz primjerena objašnjenja prikazuje kakva naglasna varijacija postoji u jednojezičnim rječnicima hrvatskog jezika. Marijana Tomelić Ćurlin i Tanja Brešan Ančić u svom prilogu temeljito se posvećuju analizi jezika, slovoписа i pravopisa *Priručnika za primaljstvo s Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih* (1875) Ante Kuzmanića. Postavljanjem jezika Ante Kuzmanića u odnos prema jezičnoj normi i jeziku u drugoj polovini 19. stoljeća kada *Priručnik* nastaje, autorice pridonose stvaranju jasnije slike jezične koncepcije za kakvu su se

zalagali predstavnici zadarskoga filološkog kruga te time dodatno rasvjetljavaju jezič-nopovijesna zbivanja tog vremena. Slavica Vrsaljko donosi pregled korpusa savjeto-davnih članaka objavljenih u časopisu *Jezik* od 1952. do 1970. godine. To je razdoblje uredništva Ljudevita Jonkea koje započinje 1952. kada Hrvatsko filološko društvo pokreće časopis, a Jonke postaje njegovim prvim urednikom.

Na kraju, u ime uredništva zahvaljujem svim autoricama i autorima, recenzenticama i recenzentima na vrijednim priložima i na kolegijalnoj suradnji.

Miranda Levanat-Peričić

A. ADAMOV'S *THE CASE OF THE MOTLEY CREW*: THE SOVIET POLICE PROCEDURAL – PARALLEL PATTERNS AND DIVERGENT IDEOLOGIES

MAJA PANDŽIĆ

University of Zadar
Obala kralja Petra Krešimira IV/2, 23000 Zadar
mpandzic@unizd.hr

UDK: 821.161.1-32 Adamov, A.
DOI: 10.15291/csi.4893
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 11. 7. 2025.
Prihvaćen za tisak: 11 . 9. 2025.

This paper analyses Arkadij Adamov's *The Case of the Motley Crew* (*Delo "pěstryh"*, 1956) as a distinct Soviet variant of the police procedural. Adopting a comparative genre approach and close structural reading, it examines how the novel incorporates core features such as a collective protagonist, methodical investigation, multiple criminal threads, procedural realism, and bureaucratic language. However, it departs significantly from Western models by framing investigation as an ideological mission. The *miliciâ* is portrayed not only as an institution responsible for maintaining order but also as a pedagogical force dedicated to re-education and the reinforcement of socialist values. Adamov structures policing across three concentric spheres: the professional investigative team, civic collaborators who emulate *miliciâ* methods, and a broader ideological collective whose vigilance legitimises law enforcement and blurs the boundary between civic duty and policing. Criminality is presented as a systemic threat linked to historical forces such as bourgeois opportunism and foreign subversion. By merging procedural conventions with socialist pedagogy, the novel transforms criminal investigation into a struggle over moral and political allegiance and demonstrates the genre's potential to shape visions of collective identity and social order.

KEYWORDS:

Arkadij Adamov, Soviet crime fiction, police procedural, miliciâ, Delo "pěstryh"

1. INTRODUCTION

*The Case of the Motley Crew*¹ (*Delo "pěstryh"*), written by the Russian author Arkadij Adamov, is frequently regarded as one of the most significant detective works of its time. Its initial publication in the literary magazine *Ūnost'* in 1956 was met with great acclaim and quickly became the most popular reading material of the year (Zamost'ânov 2015). Many readers recall this short novel (*povest'*)² with a sense of deep nostalgia. As A. Korolëv (2010) describes, "This was the most famous book of my school years. I can still see it bathed in the light of memory: worn to tatters, with torn out pages, hand-patched, and even bearing a scorch mark from an iron on the cover" (Korolëv 2010). Critics such as A. Vulis described Adamov as the most prolific and vivid author of crime prose, arguing that his works were serious production novels³ about *miliciâ* life rather than conventional detective stories (Vulis 1978: 258).

Although it was seen as a masterpiece, *The Case of the Motley Crew* has only occasionally attracted scholarly attention. O. V. Fedunina wrote an article entitled "Sovetskaâ 'Milicejskaâ' povest': motiv ispytaniâ i problema žanra ('Delo 'pěstryh' A. Adamova)" in which she examines the "trial" motif as a key element in the moral and professional formation of the protagonist Koršunov (Fedunina 2009). Her analysis highlights how the novel frames his development as an ideological journey. Other scholarly publications merely mention the novel as part of broader discussions of Soviet crime fiction (Kirilenko and Fedunina 2010: 7–8; Vulis 1978: 258). In addition, there are online articles commemorating Adamov's anniversaries (see Vesnina 2010; Zamost'ânov 2020), which, however, do not engage with literary analysis of his works.

¹ Unless otherwise indicated, all translations from Russian sources into English are my own.

² *The Case of the Motley Crew* bears the subtitle *povest'*, which in Russian literary studies denotes a prose genre occupying an intermediate position between *rasskaz* (short story) and *roman* (novel). Internationally, this designation is often equated with the "short novel" or *novella*. However, Adamov's work features a large cast of characters, a multilayered investigation, and an overall scope exceeding 300 pages, so it can reasonably be classified as a novel in both thematic and structural terms. The author's decision to label it *povest'* may reflect a Soviet preference for designations associated with more accessible and ostensibly less "bourgeois" forms of prose. In this study, I will use the term *novel* from this point on.

³ The production novel (*proizvodstvennyi roman*) emerged in the Stalinist era as one of the central genres of Socialist Realism. It typically staged industrial construction or factory life as a testing ground where collective effort, technological innovation, and socialist consciousness were forged. Rather than focusing on the psychological growth of a single protagonist, these narratives emphasised the destiny of the group, often structured around the completion of a major industrial task. The genre combined ideological didacticism with the celebration of labour and progress. Notable examples include M. Shaginian's *Hydrocentral* (1930), I. Erenburg's *The Second Day* (1933), and V. Kataev's *Time, Forward!* (1932) (Khan, Lipovetsky et al. 2018: 676–77).

My aim is to examine how this narrative both aligns with and diverges from the conventions of the Western police procedural, particularly in terms of structure, function, and ideological orientation. Adopting a comparative and structural perspective, the article first demonstrates how *The Case of the Motley Crew* satisfies key characteristics of the procedural genre such as the emphasis on methodical investigation, the detailed depiction of professional practices, and the narrative focus on institutional coordination, features that are central to Western procedurals like H. Waugh's *Last Seen Wearing* (1952) or E. McBain's *Cop Hater* (1956). At the same time, it argues that Adamov expands this model in several distinctive ways: by embedding the logic of re-education and prevention into the investigative process, constructing an extended network of civic collaborators, and framing criminal investigation as an explicit site of ideological struggle. Through this dual lens of comparative typology and close textual analysis, the article shows that Adamov's work represents a specific Soviet variant of the procedural form, integrating collective ethics and ideological pedagogy into the very structure of crime fiction.

For the benefit of the reader, it is useful to provide a summary of the novel's plot, since it involves a large number of characters and interwoven storylines. Without such an overview, the complexity of the narrative and the roles of individual figures who reappear in the subsequent analysis may remain unclear. The novel begins with Sergej Koršunov, a young demobilised officer, returning from postwar service in Germany and joining the Moscow Criminal Investigation Department (*Moskovskij ugotovnyj rozysk*, MUR) despite his fiancée Lena's disapproval. He works alongside operatives Garanin, Lobanov, Voroncov, and Zabelin, under the mentorship of Major Zotov, Colonel Silant'ev, and Deputy Sandler. The first case is a murder and robbery in the Amosov apartment, which leads to the arrest of Slavka Gorelov, partly thanks to the testimonies of Vera and her mother, Klavdiâ Ivanovna, and the assistance of Pëtr Gvozdev. However, during the investigation another figure surfaces—the so-called "Papaša", whose identity remains obscure. The plot takes a new turn with the burglary of Šubinskij's apartment, which leads the investigators to the taxi driver Čurkin. Following interrogation, Čurkin eventually agrees to cooperate and guides them to a criminal hideout. There they make two arrests, one of which is Sofron Ložkin, and learn that another figure, Tit, is still at large. Questioning the landlady Rovinskaâ reveals another visitor, the student Igor Peresvetov, who was overheard speaking with Papaša. The *miliciâ* begins surveillance of the *Lastočka* café, where Ložkin's sister Zoâ works, and detains black-market profiteers Mercalov and Zubkov. Acting recklessly on his own, Koršunov persuades Zubkov to lead him to Tit, whom he manages to overpower, though at the risk of his own life. Later he locates

Igor Peresvetov at a Moscow school, who, under questioning, eventually agrees to cooperate. As a result of the new information, the investigation shifts to a communal apartment where Kupcevič Âkov resides. Koršunov goes undercover, posing as the brother of the tenant Katâ Svetlova, and discovers crucial evidence in his room. At the same time, Koršunov's fiancée Lena attends a gathering of *stilâgi* youths (Arnol'd, Kamov, and Rastâgaev), rejects their decadent lifestyle, and informs on them. Ložkin meanwhile escapes custody and joins the spy Pit, whose mission is to steal the papers of engineer Šubinskij and to build a new espionage network with Papaša's help. Back at Kupcevič's apartment, the investigators clash with Ložkin and his associates. Simultaneously, Papaša accepts the *stilâgi*'s request to murder Lena in order to bind them to his gang, while also instructing a young worker Mitâ Neverov to rob the factory's cash office. Neverov, however, thanks to the intervention of Pëtr Gvozdev and to skilful interrogations, agrees to cooperate with the *miliciâ*, so the detectives ultimately succeed in capturing Pit and Fed'ka, another of Papaša's accomplices. The narrative culminates in the pursuit and eventual arrest of Papaša. Among his possessions, investigators uncover a written order for Lena's murder, signed by Arnol'd and his associates, which ultimately seals the fate of the *stilâgi*.

2. THE EMERGENCE OF THE PROCEDURAL: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

To situate Adamov's novel within the broader field of crime fiction, it is useful to outline its key subgenres. Western scholarship traditionally distinguishes three dominant formulas: the classical detective story, the hard-boiled tradition, and the police procedural, each reflecting specific social concerns and narrative conventions, as discussed by authors such as J. Symons (1972), J. Cawelti (1976), and S. Knight (1980), while later accounts expand this scheme by adding a fourth category, the crime thriller⁴ (Scaggs 2005; Knight 2004; Rzepka and Horsley 2010). The classical

⁴ Some scholars (Scaggs 2005) consider spy fiction a variant of the thriller, since it likewise relies on suspense and on the individual's struggle against powerful conspiracies or institutions. Others, however, devote a distinct chapter to it in companions and handbooks (Priestman 2003; Rzepka and Horsley 2010). Spy fiction, while sharing investigative structures with detective fiction, is distinguished by its focus on clandestine political conflict, international rivalries, and covert operations, with the agent-protagonist often directly implicated in the very processes under investigation. In this way, it blends detection with political intrigue and offers readers access to the "secret histories" of nations, where covert action rather than crime becomes the central motor of the plot (Cawelti and Rosenberg 1987; Seed 2003; Seed 2010; Furst 2004).

detective story, exemplified by characters like E. A. Poe's Dupin, A. C. Doyle's Sherlock Holmes, and A. Christie's Miss Marple, centres on a brilliant, often eccentric individual who solves crimes through logical deduction. This formula, dominant from the late nineteenth to the early twentieth century, positions the detective as an outsider detached from institutional power, an amateur or "consulting detective" whose authority derives solely from intellectual superiority. The hard-boiled detective fiction that emerged in the interwar period presents a more cynical and streetwise private investigator, such as D. Hammett's Sam Spade or R. Chandler's Philip Marlowe, navigating morally corrupt urban landscapes. Unlike their classical predecessors, these detectives are pragmatic, emotionally scarred, and often disillusioned by systemic failure. The hard-boiled private investigator typically works independently, often as a former police officer, and maintains an ambivalent relationship with official law enforcement. The crime thriller, which developed partly out of hard-boiled fiction, replaces retrospective investigation with forward-driving suspense, often heightened through "cliffhangers" that escalate tension towards a climactic resolution (Simpson 2010: 187–88). Its protagonist is typically a solitary figure whose struggle against overwhelming odds sustains the narrative's immediacy and sense of danger. The police procedural, which rose to prominence in the United States after the Second World War (Bailey 2010: 276), redirected the genre from the solitary hero to the collective mechanisms of modern law enforcement.

R. Winston and N. Mellerski argue that the rise of the procedural reflected a cultural response to a new social and institutional environment; to "the technological penetration and increased bureaucratic complexity of postindustrial society," proposing a squad of specialised detectives as a narrative solution to the challenges of modernity (Winston and Mellerski 1992: 6). Transformations in American society, particularly the growing public concern about crime, civil rights, and urban violence further shaped this literary shift (Panek 2003: 155). According to J. Scaggs, one of the principal reasons for the development of the procedural was the search for realism, as this type of fiction made the actual methods and procedures of police work central not only to the investigation itself but also to the themes, characters, and settings (Scaggs 2005: 31, 91). P. Messent similarly argues that the police procedural "seems to be supplanting the private-eye novel as 'realistic' crime fiction" (Messent 1997: 12). The emphasis on authentic techniques, professional terminology, and teamwork created a sense of documentary precision that distinguished the procedural from other forms of crime fiction.

Most scholars identify L. Treat's *V as in Victim* (1945) as the first novel to introduce elements later associated with the police procedural (Davis 2012: 10). This was

soon followed by H. Waugh's *Last Seen Wearing* (1952), often considered the first work to fully establish the genre's conventions, especially its focus on methodical investigation and procedural detail (Scaggs 2005: 87–88; Knight 2004: 154). In the United States, the procedural is also closely linked to Ed McBain's *87th Precinct* series, beginning with *Cop Hater* (1956), which shaped the genre's tone for decades (Scaggs 2005: 30). In Britain, J. Creasy, writing as J. J. Marric, established a local variant with *Gideon's Day* (1955) (Davis 2012: 10). Television played a decisive role in popularising the procedural. J. Webb's *Dragnet*, which began on radio in 1949 and moved to television in 1952, shaped a new image of the police officer and showed how popular culture could reinforce the authority of police institutions (Panek 2003: 155). Notable for its authenticity, *Dragnet* adapted real cases from the Los Angeles Police Department, and Webb often joined patrols to observe professional language and procedures firsthand (Davis 2012: 10).

It is intriguing that Adamov's *The Case of the Motley Crew*, which could be viewed as the first fully realised example of the procedural genre in the Soviet Union, appeared at almost the same historical moment when the form was crystallising in the United States and Britain. Indeed, the so-called Thaw period (*otpepel'*) of the 1950s and 1960s provided a similarly turbulent, though distinct, context for the rise of a Soviet variant of the genre. The postwar decades witnessed a dramatic rise in crime, and the issue of gangs was particularly acute, so these narratives placed a strong emphasis on restoring social order and protecting ordinary citizens (Šilina 2025: 38). The 1953 amnesty declared after Stalin's death further complicated the situation, as thousands were released from prison and quickly reoffended. At the same time, the *miliciâ* faced acute staffing shortages due to heavy losses sustained during the war. Against this backdrop, building a positive image of law enforcement in public consciousness became especially urgent (Popova 2018: 179).

This campaign included community meetings, official publications, and initiatives encouraging creative professionals to produce works about the *miliciâ* (Popova 2018: 181, 192). The literary competitions themselves were remarkably prolific. In 1954, the Ministry of Internal Affairs announced the first large-scale contest dedicated to the theme, attracting over 400 submissions. A second competition organised in 1957 by the journal *Sovetskaâ miliciâ* drew similarly high participation, and by 1964 the number of entries had grown to nearly 700, demonstrating both the creative potential and the institutional support for literary representations of law enforcement (Popova 2018: 185, 189). Significantly, Adamov himself served as chair of the jury in 1964, a role that suggests he was already widely recognised as an accomplished and authoritative writer within this emerging genre (Adamov

1964: 73). Furthermore, other Soviet cultural institutions, much like their American counterparts, recognised the power of popular media to shape public perceptions of law enforcement. While television shows such as *Dragnet* in the United States created a new image of the police officer for mass audiences, the Soviet Union adapted *miliciâ* narratives submitted to official literary competitions for the screen. This process led to the production of celebrated films such as *The Rumâncev Case* (1955), *Case No. 306* (1956), *Night Patrol* (1957), and *The Case of the Motley Crew* (1958) (Popova 2018: 186).

Adamov's authority in this genre was further reinforced by his close involvement with the work of law enforcement. Like J. Webb in the United States, who rode along with police officers to prepare *Dragnet*, Adamov frequently accompanied officers on operations, participated in stakeouts and searches, and spent nights at the Moscow Criminal Investigation Department. This direct experience provided the foundation for the realistic detail and institutional knowledge that gave *The Case of the Motley Crew* a level of authenticity setting it apart from many contemporaneous works (Zamost'ânov 2015).

3. CONFORMITY TO THE PROCEDURAL GENRE

One of the defining features of the police procedural is its collective protagonist, and in this respect Adamov's novel fully aligns with the genre. It depicts a coordinated investigative team engaged in what Horsley describes as a "collaborative process of investigation requiring hierarchical relationships, well-established systems of communication, and shared expertise" (Horsley 2010: 35). At the heart of the investigation is Sergej Koršunov, a new officer at Moscow's Criminal Investigation Department. He operates within a clear institutional hierarchy, working closely with Saša Lobanov, Kostâ Garanin, Viktor Voroncov, and Semën Zabelin under the leadership of Ivan Vasil'evič Zotov and the supervision of senior figures Colonel Silant'ev and his deputy–Sandler. The commitment to collective labour is voiced early on in Colonel Silant'ev's address to Koršunov:

Our work is fundamentally collective. I can say with certainty that not a single crime—especially a complex one—has ever been solved by one person alone, no matter how capable. In that sense, the adventures of, say, Sherlock Holmes are a fairy tale—entertaining, talented, with elements of truth, but still a fairy tale (Adamov 1958: 24).

By rejecting Holmes as myth and the glorification of the solitary genius, the novel dismisses individualism and reaffirms the procedural's grounding in realism, institutional logic, and cooperation. This principle is not merely stated but enacted through the team's operations. The investigators meet almost every morning to exchange opinions, formulate theories, and plan the next steps. Tasks are assigned collectively by the commanding officer. For example, in the early phase of the investigation, Garanin is directed to pursue leads involving the suspect's car, Koršunov is tasked with questioning witnesses, while Lobanov "was studying the circle of Amosova's acquaintances" (Adamov 1958: 24). Surveillance operations follow the same collective logic and are structured as coordinated efforts involving multiple agents working in shifts:

One of our agents will sit at a table by the window. He'll maintain visual contact with a uniformed *miliciâ* officer outside. When a suspicious individual exits the café, our agent will give a visual signal from inside. The officer on the street, in turn, will be watched by a group of our operatives. They will take over the surveillance from there. At an appropriate moment, far from the café, they will find a pretext to check the person's documents (Adamov 1958: 99).

This kind of intricate choreography exemplifies the procedural's systematic methodology, which relies on teamwork rather than individual action (Malmgren 2001: 172).

The narrative openly criticises Koršunov's impulse towards independent action. When he pursues a suspect alone, bypassing procedure and team coordination, he is not portrayed as bold or heroic. Instead, he is reprimanded for compromising the investigation. As Zotov sharply states: "You have flagrantly violated the fundamental rule of our work. You exposed yourself without authorisation and in so doing could have jeopardised an important operation. That is official misconduct" (Adamov 1958: 120). What follows is not a private disciplinary warning but a public reckoning as both Koršunov and Lobanov must account for their decisions before their entire collective. As Panek notes, one of the defining features of the procedural genre is precisely its insistence on teamwork and shared responsibility, in contrast to the individualistic exploits of the classical detective (Panek 2003: 170). Yet Adamov's novel goes further. Unlike in Western procedurals, where breaches of protocol are typically framed as professional misconduct within a hierarchical institution, here they are staged as breaches of collective trust. The criticism directed at Koršunov is public and pedagogical, transforming individual error into a moral lesson for the entire investiga-

tive team. Through this symbolic act, the narrative amplifies procedural realism with a specifically Soviet inflection.

Structurally, the novel follows a tightly composed procedural arc that interweaves several parallel criminal threads, another feature considered characteristic of the genre (Knight 2004: 155; Scaggs 2005: 94; Kirilenko and Fedunina 2010: 14). It opens with the murder and robbery in the Amosov apartment, and after that case is addressed, the narrative introduces a second: the mysterious burglary of Šubinskij's home. Both crimes appear linked and orchestrated by the same elusive mastermind – Papaša. In parallel, a spy named Pit, operating under a false identity, seeks to obtain classified documents from Šubinskij by employing Papaša's contacts, while a group of nihilistic youths (*stilâgi*), denounced by Lena for their anti-Soviet attitudes, plot her murder and engage Papaša's network to carry it out. The novel concludes with the exposure of Pit's espionage, Papaša's arrest, and the dismantling of his organisation. The interweaving of these plot lines illustrates what Scaggs describes as a typical procedural strategy: using converging storylines to achieve narrative closure (Scaggs 2005: 94). The investigation unfolds in systematic phases, culminating in the exposure, arrest, and moral discrediting of all major perpetrators.

The coherence of the plot is reinforced by its grounding in realistic investigative procedure, a hallmark of the genre. M. Priestman observes that such narratives shift attention away from any "magic" of the gifted detective towards the day-to-day processes of policing (Priestman 2003: 179). As the multiple threads of the investigation unfold, every stage is marked by methodical record-keeping, cross-referencing, and forensic analysis. The team tracks suspects through license plate records, follows leads with procedural discipline, and documents their findings in detailed reports. One illustrative moment occurs when Zotov instructs Koršunov to file the crime scene report, highlighting the bureaucratic rigour that shapes the investigation: "Draw up an inspection report for the dining room. I'll check it later. Remember: we are starting blind. Every little detail could prove decisive. Try to connect the details to each other. Draw conclusions" (Adamov 1958: 27). The narrative then shows the cognitive dimension of this work:

And so Sergej sat in front of a blank form, thinking hard about how to describe all this chaos in a way that was sequential, detailed, and precise—yet at the same time concise. He had to write it so that anyone reading his report could easily and accurately reconstruct the scene of the incident. It seemed to Sergej that in this unfamiliar, enigmatic room he had just examined so carefully, every object still bore some unsolved trace of the crime (Adamov 1958: 27).

This moment exemplifies how documentation becomes not merely record-keeping, but a form of reconstruction. The investigator is expected to observe, analyse, and then translate experience into a structured institutional artefact that can serve as a reliable basis for further action.

The novel continues to build procedural realism by illustrating, step by step, how the investigation unfolds. The search for the perpetrators includes the analysis of trace materials such as red clay and lime, the collection of fingerprints, and the preservation of evidence with forensic precision. For example, Garanin notes: “Clear fingerprints were found here, but through gloves. The criminal’s hand was very sweaty, and the sweat seeped through what appears to have been a thin glove. We lifted those prints onto film” (Adamov 1958: 69). Attention to detail is accompanied by analytical deduction. A glove found at the criminal’s hideout is linked to a thread from the crime scene, illustrating a methodical process that combines observation and systematic reasoning within disciplined institutional routines. Maps, statistics, and spatial planning are also integral to the investigation. The search for Igor Peresvetov involves analysing the city’s geography, transportation networks, and the distribution of schools. The team uses diagrams and concentric circles to “narrow the field of search” from hundreds of institutions to a manageable group (Adamov 1958: 131). This segment not only presents the investigators as systematic planners but also underscores the principle of “large-scale policing that serves society as a whole” rather than “personal, small-scale, and often self-serving investigation” (Scaggs 2005: 89).

Many police procedurals hinge not on discovering who committed the crime, since the culprit is often revealed early in the story, but on preparing enough evidence to secure arrest and conviction (Davis 2012: 10). This approach is clearly illustrated in *The Case of the Motley Crew*, where the elusive figure of Papaša is identified as the mastermind earlier in the narrative, yet much of the plot is devoted to developing the procedural means to apprehend him. The same principle shapes Koršunov’s covert operation. Under a false identity, he infiltrates the apartment of the suspect Kupcevič and discovers several key pieces of evidence: a letter hidden in a book, a gift vase inscribed to the murder victim, and a concealed passage beneath the floorboards. These findings enable the team to “expose Kupcevič and get him to reveal everything” (Adamov 1958: 198).

Furthermore, the novel gestures towards the scale of MUR’s institutional apparatus when Koršunov walks through a “wide, long corridor” lined with laboratory doors for different forensic sectors: “‘chemical’, ‘biological’, ‘physical’, ‘ballistic’, ‘fingerprinting... The signs stretched off into the distance down the corridor” (Adamov 1958: 261). Although these departments are not explored in detail, their enumeration conveys a comprehensive investigative infrastructure. A brief example of procedural

precision occurs when investigators attempt to link the alias “Pan” to Papaša. Rather than relying on guesswork, Zotov instructs the team to “get in touch with the central archive right away. Have them immediately search the alias card index for all information on Pan” (Adamov 1958: 261). Once a photograph is retrieved, it is sent for expert comparison to confirm the match. This sequence highlights the novel’s insistence on interdepartmental coordination and evidentiary discipline.

Moreover, the novel’s language and tone reflect the institutional discourse of Soviet law enforcement. Dialogue is pragmatic, functional, and stripped of stylistic ornamentation or psychological introspection. Terms such as “official misconduct” (*služebnoe prestuplenie*), “task force” (*operativnaâ gruppy*), “interrogation report” (*protokol doprosa*), “inspection report” (*protokol osmotra*), and “criminal hideout” (*prestupnoe gnezdo*) anchor the narrative in the procedural register and capture the bureaucratic grain of police work. In contrast to, for example, the hard-boiled tradition, where language often reveals the detective’s inner world or personal style, Adamov’s diction privileges clarity, impersonality, and institutional exactitude.

In sum, *The Case of the Motley Crew* exemplifies the core features of the police procedural: collective investigation, several parallel criminal threads, narrative closure, forensic realism, and bureaucratic language. However, as the following section will explore, these elements are embedded within a distinctly Soviet ideological framework, in which investigation is not only a technical or juridical process but also a moral project involving re-education, collective engagement, and the reinforcement of socialist ethics through narrative form.

4. RE-EDUCATION, REHABILITATION, AND *PROFILAKTIKA*: TOOLS OF THE SOVIET PROCEDURAL

The Case of the Motley Crew portrays the *miliciâ* not simply as an instrument of state policing but as a moral and pedagogical institution tasked with ideological rehabilitation. This becomes clear from the opening chapter, where the reader encounters Colonel Silant’ev, the head of MUR, for the first and only time. Silant’ev does not participate in investigations himself but functions primarily as a didactic figure—a moral authority and ideological voice of the state. In his address to Koršunov, he delivers a reflective monologue on the roots of criminal behaviour. Unlike in the West where, as he states, “[P]overty and unemployment drive people to commit crimes, then there’s the thirst for profit, the cult of power and cruelty” in the Soviet Union, each citizen can earn a living through honest labour and “the very fabric of our society is designed

to raise honest people” (Adamov 1958: 21). And yet, Silant’ev acknowledges, crime persists because of moral failings within the family unit:

(...) [w]hen children are raised poorly or incorrectly. That’s when the first seeds of contempt for labour, dishonesty, selfishness, and greed begin to appear. (...) A young man may grow up without ever intending to cross the boundaries of the law. But then, by chance, he encounters someone who has already become a criminal. (...) Of course, a morally sound, truly Soviet young person will inevitably reject such an influence and overcome it. But someone who is, in some way, morally deficient may give in—may fall under that influence (Adamov 1958: 21).

Accordingly, the role of the *miliciâ* extends beyond the enforcement of law. It is charged with identifying and guiding those who can still be reintegrated into the socialist collective. “We know that most criminals can be reformed,” Silant’ev declares. “One just has to find the place in their soul where some good feeling still flickers, identify that feeling, and kindle that little spark” (Adamov 1958: 22). Investigators are therefore expected to combine procedural precision with ethical sensitivity, assessing each suspect’s potential for reform. Just as fingerprints and witness statements are gathered, so too are signs of conscience, hesitation, or inner turmoil. These are not seen as weaknesses to exploit, but as moral openings to cultivate. In Adamov’s vision of Soviet justice, re-education and rehabilitation become equally essential tools of the profession as observation or deduction. This model of investigation is embodied in the treatment of suspects such as Slavka Gorelov, Vasilij Čurkin, Igor Peresvetov, and Mitâ Neverov, each representing a different degree of moral pliability and potential for return to the collective.

The young suspect Slavka Gorelov, at first arrogant and resistant, is gradually worn down through a careful process of psychological and moral confrontation. Zotov does not shout or threaten; instead, he reconstructs Gorelov’s life, evoking his estranged family, his father’s sacrifice, and the ideals he has long since abandoned. In a pivotal moment, he reads aloud a letter written by Slavka’s father from the front: “Remember, my son, we are now fighting a terrible, deadly battle (...) for the Motherland, for a bright future, for happiness and freedom. And my future is you; there is no one closer or dearer to me now. I want to see you healthy and happy. Study, my son, study well, be brave, honest, and strong” (Adamov 1958: 59). Faced with this emotional appeal to his better self, Gorelov breaks down and answers truthfully. This transformation illustrates how interrogation, in the Soviet procedural, transcends its punitive function

and becomes a therapeutic encounter and an instrument of moral restoration rather than mere extraction of confession.

A similar approach is taken with Vasilij Čurkin, a taxi driver who initially attempts to conceal his involvement. When questioned, Čurkin is visibly anxious and reluctant to cooperate. Zotov quickly diffuses the tension and addresses him not as an investigator, but as a Communist speaking to a fellow Komsomol member: “Let’s be honest. You’re a Komsomol member, and I’m a Communist; I joined during Lenin’s call” (Adamov 1958: 81). He shows his party card and appeals to Čurkin’s sense of duty, bravery, and wartime legacy. The turning point is not incidental: Zotov deliberately chooses an approach suited to his conscience and biography. He tells him how he would address a coward but says he cannot speak that way to a “battle-hardened tankman, awarded the Order of the Patriotic War for his heroism—a man who looked death in the eye many times” (Adamov 1958: 83). Zotov’s faith in him triggers Čurkin’s transformation. Fortified by this renewed self-worth, the driver quietly replies: “Let’s go. No need for disguises” (Adamov 1958: 83). Later, when the *miliciâ* thanks him for his cooperation, Čurkin insists on staying to assist further. Near the end of the novel, he even returns voluntarily to report a suspicious encounter, the same type of entanglement he was previously drawn into. This act of initiative marks a successful re-education. Čurkin’s trajectory exemplifies the pedagogical arc of the Soviet procedural: his temporary moral lapse is not portrayed as a definitive fall, and his redemption is framed not as legal obedience but as ideological awakening.

A similar logic of re-education shapes the interrogation of Igor Peresvetov, a sixteen-year-old whose outward arrogance hides confusion and vulnerability. On arriving at MUR, he projects theatrical superiority, presenting himself as a future actor, dismissive of his father’s ideals and proud of his self-styled realism. Yet Garanin quickly detects the cracks beneath this pose: insecurity, tension, and a longing for guidance. He counters Igor’s cynicism with calm irony, appeals to his sense of vocation, and gradually dismantles the façade. At the height of their exchange, Garanin delivers a strikingly ideological and paternal statement: “We will by no means let you fall. You must—we will simply make you—live and work honestly” (Adamov 1958: 159). This line captures the novel’s ethos: the state rescues misguided youth rather than punishing them. The interrogation then becomes a moral dialogue as Garanin strips away Peresvetov’s pretensions to reveal a lonely adolescent, alienated from his father, drawn into petty crime as a form of rebellion. His involvement with the criminal milieu, embodied by Papaša, is presented as a deviation still open to correction. Severing this bond becomes the goal while Garanin offers himself as an alternative role model. In a pivotal moment, Peresvetov asks for time to reflect and then returns

to give a full confession. The encounter illustrated thus becomes a rite of passage. Garanin's final words are both parental and encouraging: "Become an actor. A real one. I mean it—you can do it" (Adamov 1958: 164).

A further example is that of Mitâ Neverov, a young worker whom Papaša instructs to rob the factory's cash office. Rather than interrogate him directly, Zotov begins a seemingly casual conversation that shifts towards personal and disarming themes, particularly Mitâ's bond with his younger brother, Valerka. Zotov tells him: "You're all he has left. He's really proud of you. And he clearly loves you. I asked him, 'Do you have a father?' and he answered, 'No, I have Mitâ.'—'And a mother?' I asked. 'Yes,' he said, 'but Mitâ is also there instead of her'" (Adamov 1958: 288). This calculated appeal to responsibility strikes a nerve. Noticing that the boy's "eyes suddenly grew warmer", Zotov frames Mitâ's dilemma as a question of leadership: "What matters now is that you answer this for yourself: where are you turning your life to? And remember—this I tell you with certainty—Valerka will follow you. He'll follow you anywhere: to honest, noble work or into crime, wherever you lead him" (Adamov 1958: 290). Mitâ lowering his head to hide his trembling lips marks the turning point in the conversation. Upon learning that Zotov already knows about the planned robbery, Mitâ is stunned and glimpses in Zotov a rare kind of moral authority he has lacked in his life. Though still torn by fear of Papaša's retribution, he breaks down after being accused of cowardice and confesses everything. Zotov's strategy culminates in an act of trust: he instructs Mitâ to proceed with the plan but in cooperation with the *miliciâ*. That night, Mitâ returns home and tells Valerka, half-jokingly and half in earnest: "You're going to become a real man" (Adamov 1958: 293), which completes his moral alignment. What began as defiance is transformed into cooperation through the reconstruction of a meaningful sense of self in relation to others.

These episodes inevitably raise the question of procedural realism, a defining element of the subgenre. As Scaggs notes, one of the principal reasons for the development of the procedural was precisely the pursuit of realism, achieved by foregrounding the actual methods of police work (Scaggs 2005: 31, 91). Yet in Adamov's novel the speed and ease with which figures like Čurkin, Peresvetov, or Neverov are "turned back onto the right path" may appear overly convenient from a critical standpoint, since rehabilitation is typically imagined as a slower and more uncertain process. Adamov, however, situates these transformations within the ideological climate of the Thaw. On the one hand, the "conversions" of offenders align with the official image of the militia as a "people's force" entrusted not only with suppressing crime but also with prevention and educational work. Popova notes that in the mid-1950s, Soviet authorities sought actively to cultivate this image, deploying officers into labour col-

lectives to deliver lectures, engage with citizens, and implement preventive measures (Popova 2018: 180–181). At the same time, Adamov's representation resonates with criminological debates of the Thaw, when Soviet discourse on punishment and rehabilitation combined long-standing ideas with renewed emphasis. Already in the 1920s and 1930s, official terminology distinguished *ispravlenie* (correction), *vospitanie* (moral and cultural education), and *perevospitanie* (re-education) (Hardy 2016: 10). Crime was interpreted not as an innate defect but as the lingering product of capitalist "remnants" and the subversive influence of hostile elements. The goal of re-education was therefore to eradicate these remnants and instil socialist habits and a Soviet worldview (Hardy 2016: 70). Under Stalin, however, these ideals receded into the background; in the Gulag, in particular, they were subordinated to economic imperatives, and in practice the camps functioned primarily to meet industrial quotas rather than to transform individuals (Hardy 2016: 10, 70). After 1953, a marked shift occurred, as the penal system was explicitly reoriented around the ideals of re-education (*perevospitanie*) and correction (*ispravlenie*) rather than production. Beginning in 1954, for example, the Gulag's political departments, previously responsible for production, discipline, and the political education of staff, were tasked primarily with the correction and re-education of prisoners. N. Hruščev introduced structural reforms to ensure that this reorientation would not remain rhetorical but would become an institutional priority (Hardy 2016: 72–73). Adamov's narrative adapts this broader re-educational project to the conventions of the procedural form, privileging didactic clarity over psychological plausibility. In this sense, realism is redefined not as mimetic accuracy but as an idealised vision of how Soviet justice was meant to function. It reflects these ambitions in compressed form: what in reality was conceived as a long and uncertain process of rehabilitation is staged as a sequence of emblematic encounters.

In these scenes, the Soviet police procedural moves beyond its punitive function and becomes a site of moral intervention and transformation. Through calibrated emotional appeals, empathy, and psychological insight, investigators aim not merely to extract confessions but to open a space for dialogue, emotional reattachment and, ultimately, redirection. This re-educational imperative, woven into the very fabric of the investigation, marks a key point of divergence from Western models of the genre. The effort to influence people, especially youth, becomes an ideological contest, a struggle between the *miliciâ*, which embodies the values of socialist order, and Papaša, who represents everything anti-worker and corrosive to collective solidarity. This conflict is framed not merely as the dismantling of a criminal group but as a battle over the future of society, since the younger offenders are portrayed as a generation still open to guidance. The *miliciâ* fights to reclaim each individual, offering offenders a chance to

realign with socialist values and assume their place in the envisioned future collective.

Alongside re-education, Adamov's procedural emphasises *profilaktika*—the effort to detect and prevent moral deviation before it manifests as crime. Within this broader framework, the detective's role expands beyond investigation into that of a moral vanguard. However, in Adamov's narrative, *profilaktika* emerges as a shared obligation rather than solely a duty of the *miliciâ*. For example, an ordinary citizen, Sof'â Grigorevna Rovinskaâ, is the first to express concern about young Igor Peresvetov. She even admits to eavesdropping on his conversations with the unknown older man (Papaša), growing so worried that she considered alerting his parents or teachers, and now urges the *miliciâ* to find him. This ethic of collective vigilance reframes investigation as a shared moral project extending beyond formal institutions. In contrast to Western procedurals, where detection remains largely the domain of professional teams, Adamov portrays policing as a broad social undertaking—a multilayered endeavour supported by three concentric spheres of engagement: the internal collective, the extended collective, and the ideological collective.

5. THE ARCHITECTURE OF COLLECTIVE POLICING

The first sphere is the internal collective—the investigative team composed of Sergej Koršunov, Kostâ Garanin, Saša Lobanov, Viktor Voroncov, Semën Zabelin, the operative group leader Zotov, and Deputy Colonel Sandler. This group functions as a disciplined unit, maintaining moral consistency, strict procedures, close cooperation, and ongoing internal communication as shown above.

The second sphere involves an extended collective, which consists of civilians who adopt and apply *miliciâ* methods in unofficial contexts, thereby projecting investigative procedures beyond the institutional setting. These characters are not mere observers or occasional informants; rather, they actively reproduce the logic of investigation by engaging in surveillance, deduction, and tactical support. One such figure is Pëtr Gvozdev, who appears at several key moments throughout the narrative, gradually transitioning from a helpful bystander into a procedural imitator. Initially, he provides testimony with striking precision and transforms his own apartment into a base of operations:

where, on his own suggestion, other eyewitnesses and witnesses were summoned. Gvozdev himself called them in, very skilfully and without attracting attention. He always began the conversation with the same, seemingly innocent

question: 'Do you remember that Friday when I was planning to go for a ride in Kolá's car?' (Adamov 1958: 51)

Later, when Koršunov finds himself in a precarious position while pursuing a suspect alone, Gvozdev helps him by discreetly alerting the *miliciâ*. By the final chapters, he is no longer merely responding to events but actively investigating Mitâ Neverov: observing him, speaking with his family, and questioning a neighbour who reveals Mitâ's ties to Zoâ Ložkina. He also learns about tensions in Mitâ's family and his protective attachment to his younger brother Valerka. In gathering this information Gvozdev consciously imitates *miliciâ* officers "Koršunov and Garanin in everything, recalling how they conducted themselves during their visit to his home and their conversations with the tenants" (Adamov 1958: 281). Moreover, he emphasises his conviction that collective action is essential, stating:

I happen to have acquaintances in the criminal investigation department. I had to help them out with a few things, so I know the nature of their work. What's needed here is prevention (...) We have to connect the personal with the collective (...) If we don't all work together to turn someone like Neverov around, he might end up causing someone personal grief as well (Adamov 1958: 281).

Additionally, this episode exemplifies how *profilaktika* and re-education function as core elements embedded in the structure of investigative work.

A similarly illustrative case is that of Koršunov's fiancée, Lena (Elena Anatolevna). At first, she appears ideologically uncertain, shaped by her proximity to the *stilâga* Arnol'd. However, as the narrative progresses, she undergoes a process of moral and ideological realignment. When attending one of Arnol'd's gatherings, Lena is appalled by the books his friends read, which proclaim that "labour is a disgrace, the fate of slaves, that the struggle for power is the essence of all living things, and that only a caste of superiors has the right to possess and rule the world" (Adamov 1958: 175). She begins to question her position, and the narrator echoes her state of mind: "Lena felt afraid; disgust was choking her. Why had she come here? What should she do now? She'll leave right away. Leave? And that's it? But what else can she do? And what would Serëža do now?" (Adamov 1958: 176) By invoking the figure of Serëža Koršunov, she symbolically adopts the rational, duty-bound mindset of the *miliciâ*, which leads her to report Arnol'd's group to the Komsomol, resulting in their expulsion from the university. Moreover, towards the end of the novel, Lena plays a critical role in unmasking the spy Pit, who has assumed the identity of a fallen soldier, Ivan Utkin. As caretaker of

Utkin's elderly mother, Praskov'â Osipovna, she grows suspicious when a man named Rubcov—ostensibly a writer researching Utkin's military unit—comes to visit. Recalling the letters Utkin has sent to his mother, she realises the name was never mentioned and detects inconsistencies in Rubcov's story. Her suspicions are confirmed when Igor Peresvetov tells her he saw Papaša waiting for someone matching Rubcov's description. Lena cross-checks Rubcov's claim of staying at the hotel "Moskva" and finds no record of him. She immediately alerts Koršunov, and shortly thereafter reports her findings directly to Zotov together with Peresvetov. In short, Lena's role is not framed as passive assistance but as autonomous investigative labour. She systematically gathers evidence, formulates hypotheses, verifies information, and communicates her conclusions to the authorities, effectively mirroring the procedural logic of *miliciâ* work. Her conduct echoes Koršunov's not only in method but also in ethical orientation.

Through the actions of citizens such as Gvozdev and Lena the *miliciâ*'s investigative logic extends into the private and social spheres. These citizens do not simply assist *miliciâ* but emulate its core procedures. The extended collective thus becomes a vital arm of the procedural system in Adamov's narrative. Like the members of the internal investigative collective, both Gvozdev and Lena are woven into the narrative from beginning to end, reappearing at decisive moments and reinforcing the continuity of the procedural effort.

The third and most encompassing sphere involves the ideological collective, a symbolic community that upholds Soviet society's moral order without directly engaging in investigative procedures. Unlike the extended collective, whose members actively adopt *miliciâ* methods, the ideological collective operates through trust, cooperation, and passive vigilance. Their conduct, rooted in loyalty, civic duty, and a clear sense of right and wrong, forms the social foundation on which the *miliciâ* depends. They ensure that crime does not go unnoticed, while their readiness to report or support gives moral legitimacy to official actions. As Silant'ev teaches Koršunov: "We always have the support of the people. And those are not just empty words. A criminal does not live or act in a vacuum, there are always dozens of honest eyes watching him, whether deliberately or unintentionally" (Adamov 1958: 22).

An exemplary instance of the ideological collective is found in the behaviour of Vera and her mother, Klavdiâ Ivanovna. Vera is introduced as an ideologically conscious citizen. When investigator Garanin visits her apartment, she provides a detailed testimony about a suspicious vehicle she observed near the crime scene. Her recollection is precise and structured, showing a clear awareness of its potential significance for the investigation. What distinguishes Vera is not only her readiness to help but also the emotional warmth and ethical commitment that shape her cooperation. Ga-

ranin is moved by the sincerity radiating from her: “so sincere was her gaze, so full of friendly concern and trust” (Adamov 1958: 44). Equally important is her mother, Klavdia Ivanovna, whose emotional vulnerability does not prevent her from offering a clear and valuable account. She recounts an incident involving a chauffeur’s aggressive behaviour and a luxury car never seen in the neighbourhood before. Her testimony provides crucial support for Vera’s account, including the partial recollection of a license plate. She speaks with humility and doubt about the importance of her memories, but the investigator warmly assures her of their value. Together, mother and daughter embody the moral backbone of Soviet society: emotionally invested, ideologically aligned, and willing to support the *miliciâ* not out of obligation but out of genuine belief in the justice and necessity of their work.

Another figure belonging to the ideological collective is Tamara Abramovna Golikova, an older woman and acquaintance of the Amosovs, a family whose daughter was murdered and their apartment robbed. Though not involved in investigative work, Golikova steps forward with testimony motivated by a strong sense of civic duty. Upon discovering a bloodied handkerchief while helping clean the crime scene, she immediately recognises its evidentiary value and urges Valentina Amosova, the victim’s cousin, to hand it over to the authorities. When Valentina fails to do so, Golikova becomes suspicious and even eavesdrops on her phone call to Koršunov to confirm her doubts. Although she neither gathers further evidence nor reconstructs events as members of the extended collective might, she exemplifies the vigilant Soviet citizen whose determination to see the truth revealed sustains the broader framework of public solidarity and trust in the *miliciâ*.

Katâ Svetlova is another example of an individual belonging to the ideological collective. A spirited and respected Komsomol member known for her camaraderie, and civic engagement, she willingly takes part in an undercover operation by posing as Koršunov’s sister, a role requiring courage, discretion, and ideological trust. Her participation is not investigative but involves maintaining appearances as well as transmitting messages vital to the operation.

These interwoven spheres of collective engagement in policing—the internal, extended, and ideological—form a coherent architecture of social vigilance, where each level reinforces the next. The professional authority of the *miliciâ* legitimises civilian intervention, while civilian participation reaffirms the moral standing of the state. This system, however, is not confined to the fictional world of the novel. It extends outward, addressing the reader as a potential participant in the same moral project and producing a fourth, meta-level of ideological engagement. The narrative’s persistent emphasis on ordinary citizens noticing small details, voicing concerns, and taking ac-

tion functions as a subtle didactic prompt. The novel thus aims not only to instruct or entertain but also to enlist, extending the procedural logic into the realm of reception and transforming the genre itself into a tool of social engineering.

6. SYMMETRICAL STRUCTURES AND IDEOLOGICAL WARFARE

In his lecture at the outset of the novel, Colonel Silant'ev draws a clear moral boundary between those who can be rehabilitated and "those who have corrupted their souls to the bottom" (Adamov 1958: 22). The latter, he insists, must be eliminated as sworn enemies. These figures are easily recognisable in the narrative: in most cases, they are older men tied to the pre-revolutionary past and serve as symbols of entrenched opposition to the Soviet order. Adamov develops this idea through a symmetrical conflict between two collectives: the cohesive *miliciâ* and a strategically organised, though ideologically fragmented, criminal network led by the elusive Papaša.

Papaša (formerly known as Pan) represents the most dangerous kind of antagonist – the ideologically irredeemable enemy. Originally from Warsaw, he arrived in Moscow in 1917, seizing the opportunities created by revolutionary upheaval. Amidst the instability of the early Soviet years and the NEP, he rose to lead a criminal gang and "waged full-scale battles with MUR agents" (Adamov 1958: 260). Although eventually captured by Sandler, Pan manipulated the legal system, received only a short sentence, and disappeared, leaving his main crimes concealed. Considering that Sandler was then a young operative, it could be said that he and Papaša emerge as symmetrical figures of experience and authority but on opposing moral poles. Within this framework, despite holding the rank of Deputy Colonel, Sandler effectively functions as the true leader, especially since Colonel Silant'ev remains largely absent, serving mainly as an ideological voice. Papaša's return years later is symbolic, for he reappears as a spectre of the past Soviet society sought to eradicate. What makes him particularly insidious is not only his persistence but also his corrupting influence on the younger generation. As a manipulator and recruiter, he draws disoriented youth into his criminal orbit, becoming a systemic threat and a living remnant of pre-revolutionary violence and bourgeois amorality.

Pit occupies a uniquely destabilising role within the narrative. Although operating in a different sphere of espionage and foreign subversion, he belongs to the same top tier of the criminal hierarchy as Papaša. Both embody irredeemable forms of ideological hostility and personify systemic threats to the moral order the *miliciâ* defends. Originally a neglected child from Penza, Pit drifted in his youth from petty theft and desertion into espionage. In Germany, he was recruited by the foreign agent Kardan and trained in sabotage and psychologically conditioned to despise others, believe

in his own exceptional destiny, and hate his homeland. Unlike other criminals, Pit is driven not by material need but by cold ambition to dominate and humiliate. His excitement at the idea of harming strangers blends pathology with calculated malice, while his fantasy of publishing a biographical “confession” underscores a narcissistic belief that betrayal is the highest form of mastery. Defined by evasion, infiltration, and severed from any past or loyalty to his homeland, Pit personifies the shadow of foreign subversion. His rootlessness and conviction that he stands above the law make him a symbol of an amorphous enemy opposed to collective values. From this perspective, Pit can be seen as a dark counterpart of Colonel Silant’ev. Just as Silant’ev serves as the ideological conscience of the *miliciâ*, Pit functions as its absolute negation and an invisible principle of corruption. His arrest is not merely a procedural resolution but a symbolic act, restoring epistemological clarity, reaffirming that truth is knowable and ideology provides stable meaning.

Beneath Papaša, a hierarchical order unfolds. Figures such as Sofron Ložkin and Âkov Kupcevič occupy the middle tier, each representing a facet of ideological decay. Ložkin is identified as a former kulak, first arrested in 1931 for setting fire to a kolkhoz with his father. During interrogation, he tries to recast his early crimes as noble resistance to clerical influence, but Zotov dismantles his narrative, exposing him as a murderer and a man who destroyed the collective’s livestock in an act of ideological sabotage. Confronted not just with evidence but with an attempt to awaken a sense of remorse within him, Ložkin responds with raw hostility, shouting: “It’s too late to persuade me (...) I’ll rob!... And I’ll kill!... You reformers!... I hate you! I hate all of you!” (Adamov 1958: 97) This moment reveals visceral loathing for the entire Soviet project of re-education.

Kupcevič, by contrast, embodies a quieter but no less corrosive form of ideological decay. Born into a petty bureaucratic family, he grew up idolising NEP entrepreneurs and absorbing an ethic of greed. His father’s brief access to private wealth left a lasting mark, making money the supreme value. Early on, Kupcevič was “instinctively drawn to money” (Adamov 1958: 180), which soon led him to embezzlement, theft, and prison. Years in a labour camp taught him only to operate more cautiously. During the war, he posed as a decorated soldier to secure a pension and later rejoined Papaša. He is portrayed as cowardly and opportunistic, a degenerate *barin* (lord) clinging to the mentality of the exploitative classes under the guise of an ordinary Soviet citizen. In structural terms, this middle tier of the criminal collective corresponds to the experienced operatives of the *miliciâ*, especially Zotov. Where Zotov embodies the rational, collective ethos of Soviet justice, Ložkin and Kupcevič represent its negation: individual greed and class resentment.

Below them is a third layer of petty criminals: smugglers and black market profiteers like Mercalov and Zubkov; Zoâ Ložkina, who facilitates communication by passing messages and arranging meetings; figures such as Tit, Len'ka Hohol, Ivan Fëkla, Fed'ka Dubina, and Mitâ Neverov, who operate as petty thieves and provide logistical support; and finally, the *stilâgi* Arnol'd, Kamov, and Rastâgaev, who, after being reported by Lena, plan to hire Papaša's gang to murder her. Significantly, Papaša intends to use this transaction to blackmail them into permanent collaboration, tightening his hold over the next generation. This tier functions as the criminal counterpart to the MUR operatives—Koršunov, Garanin, Voroncov, Lobanov, and Zabelin. This structural mirroring goes even further because, much like the *miliciâ*, the criminals also hold morning meetings and divide responsibilities in a kind of institutional routine, as shown towards the novel's conclusion.

The narrative symmetry between the *miliciâ* and the motley crew elevates the conflict beyond a conventional crime versus justice plot. It becomes an allegory of competing social models: one rational, disciplined, and committed to rehabilitation, the other anarchic, parasitic, and corrosive. By framing the confrontation in these terms, Adamov's narrative transforms the procedural genre into a symbolic contest over the moral future of Soviet society itself. Ultimately, however, the *miliciâ* prevails, largely thanks to the system of collective policing that extends beyond institutional boundaries into the wider social fabric.

7. CONCLUSION

Arkadij Adamov's *The Case of the Motley Crew* represents a distinct Soviet variant of the police procedural. While the novel shares core genre features with its Western counterparts such as a collective protagonist, methodical investigation, several parallel criminal threads, narrative closure, procedural realism, and bureaucratic language, it departs fundamentally in purpose and ideology. In Adamov's vision, the *miliciâ* emerges not merely as an investigative body, but as a pedagogical force. Investigation is never just about solving crimes. It is an instrument of social engineering, dedicated to the rehabilitation of individuals and the reinforcement of socialist values. This dual function is most apparent in the novel's architecture of collective policing. The story depicts three concentric spheres of engagement: the professional team of investigators, civic collaborators like Gvozdev and Lena who emulate *miliciâ* methods, and the broader ideological collective whose vigilance sustains social order. Each layer reinforces the other, blurring the line between law enforcement and civic duty.

This structure dramatises the belief that public security cannot be left to institutions alone but must be a shared ethical project in which every citizen participates. Even the reader is addressed as a potential participant in this moral undertaking, invited to emulate the vigilance and commitment of the characters. At the same time, the novel frames crime itself as a systemic and ideological threat. Figures such as Papaša and Pit are not merely criminals but embodiments of historical forces—bourgeois amorality, pre-revolutionary opportunism, and foreign subversion—arrayed against the Soviet collective. This ideological dimension transforms the procedural genre into a struggle for allegiance, in which criminal investigation becomes a contest over moral and political legitimacy. By merging procedural conventions with the imperatives of socialist pedagogy, Adamov created a cultural artefact that testifies to the power of crime genre not only to reflect reality but also to shape visions of society itself.

Beyond its specific narrative architecture, other elements of Adamov's novel resonate with a broader pattern of the Soviet police procedural. For instance, polemical allusions to Sherlock Holmes appear as a symbolic rejection of the individualist detective archetype across many novels, and sometimes even recur multiple times within a single work, as in J. Semënov's *Petrovka*, 38. The ironic references highlight how consistently Soviet texts opposed the Western cult of the solitary genius to the cooperative ethos of the *miliciâ*, transforming Holmes into a foil against which the legitimacy of the collective method was asserted. Another recurrent element is the figure of the newcomer in the police team, whose integration dramatises the didactic function of the genre. Just as Adamov introduces Sergej Koršunov as a novice who learns through collective mentorship, so too do P. Nilin's *Ispytatel'nyj srok* (1955) and the Vainer brothers' *Era miloserdiâ* (1976) exemplify the same narrative device. As Fedunina has shown, this type of hero became a recognisable invariant of the *milicejskaâ povest'* during the *ottepel'* period, appearing also in texts such as P. Šestakov's *Čerez labirint* (1966) and V. Lipatov's *Derevenskij detektiv* (1968) (Fedunina 2009). The repeated use of the novice figure underscores the pedagogical role of the police procedural, not only in training characters within the story but also in modelling desirable behaviour for the reader, who witnesses the novice's transformation into an ideologically sound member of the collective. Equally significant is the theme of prevention (*profilaktika*), whereby characters who have "stumbled", acted unwittingly as accomplices, or committed minor transgressions, are not simply condemned but re-educated and reintegrated into the social order. Such figures appear in Semënov's *Petrovka*, 38 and in later works such as *Iščite "Volka"!* (1980) by L. Sapožnikov and G. Stepanidin, demonstrating that the re-educational function is not incidental but central to the genre. Finally, this ideological and didactic element connects the Soviet

police novel with the Soviet variant of spy fiction, revealing the permeability of genre boundaries through exposure of enemies, the safeguarding of collective security, and the pedagogical rehabilitation of those who stray. As Fedunina and Kuznecova (2008) observe in O. Šmelëv and V. Vostokov's *Ošibka rezidenta* (1965) and L. Ovalov's *Sekretnoe oružie* (1963) the spy novel of the *ottepel'* period crystallised around the invariant opposition of "ours" and "theirs", yet it also foregrounded the prophylactic concern with ordinary citizens at risk of faltering, thus mirroring the didactic structure of the police procedural. In Adamov's novel this convergence takes shape in the figure of the antagonist Pit, a spy whose presence aligns the police procedural with espionage fiction and underscores the structural kinship of the two genres. In this way, Adamov's *The Case of the Motley Crew* not only illustrates the ideological mechanics of the Soviet police procedural but also exemplifies how Soviet popular genres reconfigured international models into instruments of social pedagogy and collective identity.

REFERENCES

- ADAMOV, Arkadij. 1958. *Delo pëstryh*. Moskva: Molodaâ gvardiâ.
- BAILEY, Frankie. 2010. "African-American Detection and Crime Fiction". *A Companion to Crime Fiction*. Ed. Charles J. Rzepka and Lee Horsley. Malden, MA: Wiley Blackwell: 270–282.
- CAWELTI, John G. 1977. *Adventure, Mystery, and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- CAWELTI, John G., and Bruce A. ROSENBERG. 1987. *The Spy Story*. Chicago: University of Chicago Press.
- DAVIS, J. Madison. 2012. "He Do the Police in Different Voices: The Rise of the Police Procedural". *World Literature Today* 86 (1): 9–11.
- DOVE, George N. 1982. *The Police Procedural*. Bowling Green, OH: Bowling Green University Popular Press.
- FEDUNINA, Ol'ga Vladimirovna, i Alla Vladimirovna KUZNECOVA. 2008. "Sovetskij špionskij roman perioda 'Ottepeli': k probleme žanrovogo invarianta." *Novyj filologičeskij vestnik* 7 (2): 135–145.
- FEDUNINA, Ol'ga Vladimirovna. 2009. "Sovetskaâ 'Milicejskaâ' povest': motiv ispytaniâ i problema žanra ('Delo 'pëstryh' A. Adamova)". *Novyj filologičeskij vestnik* 8 (1): 32–40.
- FURST, Alan, ed. 2004. *The Book of Spies: An Anthology of Literary Espionage*. New York: Modern Library.
- HARDY, Jeffrey S. 2016. *The Gulag after Stalin: Redefining Punishment in Khrushchev's Soviet Union*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- HORSLEY, Lee. 2010. "From Sherlock Holmes to the Present". *A Companion to Crime Fiction*. Ur. Charles J. Rzepka and Lee Horsley. Malden, MA: Wiley Blackwell: 28–42.
- KHAN, Mikhail, Mark LIPOVETSKY, Irina REYFMAN, and Stephanie SANDLER. 2018. *A History of Russian Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- KIRILENKO, Nataľâ Natanovna and Ol'ga Vladimirovna FEDUNINA. 2010. "Klassičeskij detektiv i policejskij roman: k probleme razgraničeniâ žanrov". *Novyj filologičeskij vestnik* 14 (3): 17–32.
- KNIGHT, Stephen. 1980. *Form and Ideology in Crime Fiction*. London i Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- KNIGHT, Stephen. 2004. *Crime Fiction 1800–2000: Detection, Death, Diversity*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- KOROLĚV, A. 2010. "Arkadij Adamov i ego delo". *RIA Novosti*. URL: <https://ria.ru/20100713/> (4. 4. 2011.)
- MALMGREN, Carl D. 2001. *Anatomy of Murder: Mystery, Detective and Crime Fiction*.

- Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press.
- MESSENT, Peter. 1997. "Introduction: From Private Eye to Police Procedural – The Logic of Contemporary Crime Fiction". *Criminal Proceedings: The Contemporary American Crime Novel*. Ur. Peter Messent. London: Pluto Press: 1–21.
- MESSENT, Peter. 2010. "The Police Novel". *A Companion to Crime Fiction*. Ed. Charles J. Rzepka and Lee Horsley. Malden, MA: Wiley Blackwell: 175–186.
- PANEK, Leroy L. 2003. "Post-war American Police Fiction". *The Cambridge Companion to Crime Fiction*. Ed. Martin Priestman. Cambridge: Cambridge University Press: 155–172.
- POPOVA, A. D. 2018. "Formirovanie obraza sovjetskoj milicii v obščestvennom soznanii v gody 'otpepli'". *Novejšaâ istoriâ Rossii* 8 (1): 178–194.
- PRIESTMAN, Martin. 2003. "Post-war British crime fiction". *The Cambridge Companion to Crime Fiction*. Ed. Martin Priestman. Cambridge: Cambridge University Press: 173–189.
- RZEPKA, Charles J., and Lee HORSLEY, eds. 2010. *A Companion to Crime Fiction*. Malden, MA: Wiley Blackwell.
- SCAGGS, John. 2005. *Crime Fiction*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- SEED, David. 2003. "Spy Fiction." *The Cambridge Companion to Crime Fiction*. Ed. Martin Priestman. Cambridge: Cambridge University Press: 115–135.
- SEED, David. 2010. "Crime and the Spy Genre." *A Companion to Crime Fiction*. Eds. Charles J. Rzepka and Lee Horsley. Malden, MA: Wiley-Blackwell: 233–245.
- SIMPSON, Philip L. 2010. "Noir and the Psycho Thriller". *A Companion to Crime Fiction*. Eds. Charles J. Rzepka and Lee Horsley. Malden, MA: Wiley-Blackwell: 187–197.
- ŠILINA, V. G. 2025. "Žanrovye raznovidnosti detektivnyh proizvedenij v ruskoj i beloruskoj proze vtoroj poloviny XX veka". *Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriâ A. Gumanitarnye nauki* 2: 38–41.
- SYMONS, Julian. 1972. *Mortal Consequences: A History from the Detective Story to the Crime Novel*. New York, Evanston, San Francisco, London: Harper and Row Publishers.
- VESNINA, Ol'ga. 2010. "90 let so dnja roždeniâ Arkadiâ Grigor'eviča Adamova". *Central'naâ gorodskâ biblioteka Angarska*. URL: <https://cbs-angarsk.ru/chitateljam/knigodar/arkadij-grigorevich-adamov/> (3. 7. 2025.)
- VULIS, A. 1978. "Poetika detektiva". *Novyj mir* 1: 244–258.
- WINSTON, Robert P., and Nancy C. MELLERSKI. 1992. *The Public Eye: Ideology and the Police Procedural*. Basingstoke: Macmillan.
- ZAMOST'ANOV, Arsenij. 2015. "Miliciâ kak proizvodstvo". *Literaturnaâ Rossiâ* 4. URL: <https://litrossia.ru/item/> (3. 7. 2025.)
- ZAMOST'ANOV, Arsenij. 2020. "Maestro sovjetskogo detektiva. Arkadiû Adamovu – 100". *GodLiteraturny.RF*. URL: <https://godliteraturny.ru/articles/2020/07/12/mayestro-sovjetskogo-detektiva-arkadi> (3. 7. 2025.)

SLUČAJ „ŠAROLIKIH“ A. ADAMOVA: SOVJETSKI POLICIJSKI PROCEDURAL –
PARALELNI OBRASCI I DIVERGENTNE IDEOLOGIJE

MAJA PANDŽIĆ

SAŽETAK

Ovaj rad analizira roman Arkadija Adamova *Slučaj „šarolikh“* (*Delo „pěstryh“*, 1956) kao specifičnu sovjetsku varijantu policijskoga proceduralnog žanra. Primjenjujući komparativni žanrovski pristup i detaljno strukturalno čitanje, istražuje se kako roman uključuje temeljna obilježja poput kolektivnoga protagonista, metodične istrage, više paralelnih kriminalnih radnji, proceduralnoga realizma i birokratskoga diskursa. Ipak, roman se značajno udaljava od zapadnih modela jer istragu prikazuje kao ideološku misiju. Policija je prikazana ne samo kao institucija odgovorna za održavanje reda već i kao pedagoška sila posvećena predodgoju i jačanju socijalističkih vrijednosti. Adamov strukturira policijsko djelovanje unutar triju koncentričnih sfera: profesionalnoga istražiteljskog tima, građanskih suradnika koji oponašaju metode policije i širega ideološkog kolektiva čija budnost legitimira provođenje zakona i zamagljuje granicu između građanske dužnosti i policijskoga djelovanja. Kriminalitet se prikazuje kao sustavna prijetnja povezana s povijesnim silama poput buržoaskoga oportunizma i strane subverzije. Spajajući proceduralne konvencije sa socijalističkom pedagogijom, roman pretvara kriminalističku istragu u borbu za moralnu i političku lojalnost te pokazuje potencijal žanra u oblikovanju vizije kolektivnoga identiteta i društvenoga poretka.

KLJUČNE RIJEČI:

Arkadij Adamov, sovjetska kriminalistička fikcija, policijska procedura, policija, Delo „pěstryh“

JOŠ O „DOBROME TALIJANSKOM VOJNIKU” – LUIGI CARMAGNANI: LETTERE DALLA GUERRA (1940–1941). CAMPAGNE MILITARI DI JUGOSLAVIA E RUSSIA

BOŠKO KNEŽIĆ

Sveučilište u Zadru
boknezic@unizd.hr

UDK: 821.131.1-6“1940/1941“
DOI: 10.15291/csi.4894
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 17. 7. 2025.
Prihvaćen za tisak: 24. 10. 2025.

Članak se, u svjetlu proučavanja mita o dobrome talijanskom vojniku, tzv. autostereotipu i heterostereotipu koji pokušava talijanskog vojnika u okupiranim područjima za vrijeme Drugoga svjetskog rata prikazati kao druželjubivog antimilitarista koji je prisiljen odjenuti vojničku uniformu, bavi ratnim putem talijanskog poručnika Luigija Carmagnanija rekonstruiranim na temelju njegovih pisama roditeljima poslanim 1940. i 1941. godine s jugoslavenskog i ruskog ratišta. Narativ jednosmjerne korespondencije s roditeljima tematski je i stilski moguće promatrati kroz optiku poslanica iz razdoblja talijanske okupacije Dalmacije u kojem se rat doživljava kao daleki sukob, pri čemu se opravdanom čini teza nekih talijanskih povjesničara o odsutnosti egzotizacije i dehumanizacije protivnika u prvim mjesecima rata, kao i onih poslanih s ruske fronte, iz samog središta ratnog zbivanja gdje, nakon proživljenog iskustva osobne ugroze, do izražaja dolaze Carmagnanijeva ideološka uvjerenja obilježena idejom o oslobodilačkoj i civilizacijskoj misiji u Rusiji. Posebna se pažnja pridaje uredniku epistolara, Giorgiu Soffiantiniju, koji predstavlja važnu posredničku instancu u enuncijaciji, a samim time i u percepciji objavljenih pisama. Soffiantinijevi komentari Carmagnanijeva ratnog puta svoje uporište nalaze u aksiomu o ljubavi prema domovini kao jedinom imperativu pri čemu kriteriji koji omogućuju iskustvo određenoga povijesnog razdoblja nisu predmet racionalnog znanja, već mitskog mišljenja kojim se hrani mit o dobrome talijanskom vojniku.

KLJUČNE RIJEČI:

Luigi Carmagnani, mit o dobrome talijanskom vojniku, pisma iz rata, talijanska kampanja u Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu, II. svjetski rat

1. UVOD

Sustavna istraživanja, usmjerena izučavanju predodžbe o drugome i drugačijem, kao i *slikom o nama* prisutnom u drugim kulturama i književnostima, uglavnom se razvijaju u okvirima komparatističke metodologije koja se kod nas, temeljena na teorijskim konceptima formuliranim u studijama Škreba i Flakera *Stilovi i razdoblja* te Flakerovoj *Stilske formacije*, počela razvijati šezdesetih godina prošlog stoljeća (Gjurgjan 2009: 207). U fokusu takvih istraživanja, kako je to naglašeno u predgovoru zborniku *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, nije „toliko važno kakve je koji strani pisac ostavio tragove u djelima hrvatskih književnika, koliko kakve je hrvatska književnost, slijedeći tokove evropske književnosti u cjelini, ispoljavala osebnosti” (Flaker i Pranjić 1970: 5). U kontekstu višestoljetnih međujadranskih književnih i kulturnih interferencija, zanimanje hrvatske književne kritike za sliku Hrvata u talijanskoj književnosti nije samo opravdano već, polazeći od Maroevićeve teze da svaki narod stvara sliku o sebi na temelju vlastita uvida i na temelju odjeka kod susjeda ili nešto udaljenih grupacija (vidi Maroević 1999: 111), i nužno. Prva ozbiljna istraživanja slike Južnih Slavena u talijanskoj književnosti započinju 1971. godine, u vremenu u kojem „u hrvatskoj književnoj teoriji imagologija još nije prepoznata kao korisna istraživačka paradigma” (Badurina 2023a: 92), objavom teksta Mate Zorića „Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima” u osmom svesku *Enciklopedije Jugoslavije*. U tekstu, koji je kasnije u proširenom obliku objavljen u drugim časopisima (vidi Badurina 2023a: 93), Zorić se, čiji radovi na ovu temu rezultiraju stvaranjem „prave antropološke perspektive” (Maroević 1999: 113), prvenstveno bavi usporedbom tzv. Balkanije i ruskog ratišta, dok je današnja historiografija sklonija promatrati tipološku srodnost talijanske okupacije na Balkanu s onom u Africi zbog zajedničkog okvira imperijalne politike i stvaranja novoga mediteranskog prostora u skladu s idejom o obnovi Rimskog Carstva (Badurina 2003a: 103). Nadahnut Zorićevim istraživanjima, sudbinom se hrvatskog imena¹ u talijanskoj književnosti u nekoliko vrijednih priloga bavio i Tonko Maroević, koji opravdano zaključuje da Hrvat, pogotovo nakon 1848. godine, iz talijanske optike nije uvijek shvaćen kao nacionalno ime, već na tragu Marxa i Engelsa, kao podrugljiv naziv za čuvara zastarjeloga carskog poretka i gušitelja slobode (Maroević 1989: 171–172).

¹ Kad je pak riječ o sociolingvističkom aspektu imena Hrvat, nezaobilazan je Deanovićev rad „Ime Croato u talijanskom jeziku” objavljen u *Zborniku radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, III, 1955. Sa znanstvenog je gledišta manje uvjerljiva, ali svakako zanimljiva teza povjesničara Giovannija Cattalinicha koji ime Hrvat vezuje uz glagol *hrvati se*: „*Harvat, Harvati* in lingua nazionale sono chiamati i Croati, e *harvat* significa lottare” (Cattalinich 1834: 22).

2. *ITALIANI, BRAVA GENTE*

Od šezdesetih godina prošlog stoljeća prikaz Hrvata i hrvatskih krajeva u talijanskoj književnosti moguće je promatrati i izvan okvira tradicionalno poimane tzv. lijepe književnosti u kojoj se naša zemlja uzgred spominje još od možebitnoga hrvatskog hodočasnika iz XXXI. pjevanja Danteova *Raja* pa do Carduccijeva „brata Hrvata”, zahvaljujući brojnim izdanjima čija je okosnica, na ovaj ili onaj način, vezana uz okupaciju naših prostora uoči ili za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Takva su djela žanrovski raznorodna², a vrlo su često plod autobiografskog iskustva pretočenog u dnevničke zapise ili pisma osobne prirode koji ne pretendiraju na književno-umjetnički izričaj. Zanimljiva je, s druge strane, činjenica da se manji broj takvih izdanja, ako gledamo općenito produkciju nastalu tragom talijanske imperijalističke politike uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, bavi talijanskom okupacijom južnoslavenskih zemalja unatoč činjenici da su „hrvatska područja, osobito Dalmacija, imala ogromnu ulogu u talijanskom nacionalnom identitetu” (Badurina 2023b: 95):

Okupacijski pothvati na Balkanu predstavljaju crnu stranicu talijanskog rata iz više razloga: grubost prema stanovništvu i okrutnost represije, neučinkovitost postrojbi i zapovjednih struktura i, konačno, gotovo potpuno potiskivanje pamćenja tih zbivanja. Vrlo je indikativan nedostatak memorijalistike s tom temom; raspoložemo s manje od deset knjiga dnevnika ili uspomena. Činjenica da od šesto tisuća ljudi koji su dvadeset i devet mjeseci bili raspoređeni u različite balkanske regije praktički nitko nije osjetio potrebu da ispriča svoje iskustvo najbolji je dokaz kako su te okupacijske pothvate vojnici i oficiri proživljavali s unutarnjom nelagodom, distancom, mnogi kao ponižavajuću rutinu, drugi kao okrutnu represiju koju se ničim ne može opravdati i koju je bolje zaboraviti (Rochat 2005: 360; citirano prema Badurina 2023b: 95).

Takvim književnim ostvarenjima nije moguće pristupiti bez detaljnog uvida u izvanknjiževne činjenice koje nam pruža hrvatska historiografija (često starijeg datuma), ali i ona talijanska, pretežito novijeg datuma, koja preispituje ulogu talijanske vojske u nizu imperijalističkih pothvata, od talijanske kampanje u Etiopiji 1935. godine, pa sve do okupacije balkanskih zemalja 1941. godine. U tom je kontekstu nezaobilazan mit o dobrome talijanskom vojniku („*Italiani, brava gente*” koji je sla-

² Vidi npr. Zorićev popis djela talijanske književnosti o razdoblju Drugoga svjetskog rata i o slici Hrvata u već spomenutom radu Natke Badurine (Badurina 2023a).

vu stekao zahvaljujući istoimenom filmu Giuseppea De Santisa iz 1964. godine), tj. auto- i heterostereotipu koji prihvaćaju i stranci i koji pokušava talijanskog vojnika u okupiranim područjima prikazati kao druželjubivog koji je „simpatizirao domaće stanovništvo, šarmirao lokalne djevojke, dijelio svoj vojnički obrok s izgladnjelom djecom, spašavao progonjene nacionalne i vjerske skupine (Židove, Srbe) od vlastitih – okrutnijih – saveznika (nacista, ustaša) te se kroz ratno iskustvo i patnju pročistio i iskupio“ (Badurina 2023b: 84–85, 90). Ovakav mit, drugačije ga – na tragu Barthesove teze da mit nije riječ koja je nikla iz prirode, već riječ koju je odabrala povijest (vidi Barthes 2014: 192), kao i one Lévi-Strausove o političkoj ideologiji koja je zamijenila mitsko mišljenje (vidi Lévi-Strauss 1989) koje, premda raspršeno, preživljava u glazbi i književnosti (vidi Lévi-Strauss 1964–1971) – ne možemo definirati, funkcionira isključivo u dihotomiji „dobar Talijan – zao Nijemac“, prilikom čega se zaboravlja da je velika većina onih Mussolinijevih „otto milioni di baionette“³ svestrano podržavala fašizam. Usprkos toj činjenici, neka od novijih istraživanja upućuju da je, barem u prvim mjesecima okupacije, utjecaj fašističke ideologije na obične vojnike bio ograničen te da je propaganda egzotizacije i dehumanizacije protivnika bila najuspješnija među visokim vojnim časnicima (vidi Rodogno 2003: 182–227, citirano prema Badurina 2023b: 91–92). Ovakva je teza sama po sebi razumljiva zato što je većina visokih vojnih časnika podržavala režim koji je kontrolirao veteranske udruge, ali i ratna sjećanja (vidi Rochat 2005: 169) čineći ih, za razliku od neprofesionalnih vojnika koji su bili prisiljeni napustiti svoja zanimanja i odjenuti vojničku uniformu, podložnijim ideološkim utjecajima. S druge strane, valja uzeti u obzir i prosječno obrazovanje tzv. običnih vojnika koji nisu uvijek bili nepismeni pripadnici najnižeg sloja nesposobni samostalno razmišljati, već je među njima bilo i obrazovanih ljudi koji su, poput Luigija Carmagnanija čijim ćemo se pismima – objavljenim 2007. godine u knjizi Giorgia Soffiantinija *Luigi Carmagnani: lettere dalla guerra (1940–1941). Campagne militari di Jugoslavia e Russia* – baviti u ovom radu, katedru zamijenili puškom. Kako su, dakle, intelektualci doživljavali talijansku imperijalističku politiku koje su i sami bili dio i postoji li danas, gotovo 85 godina kasnije, konsenzus oko talijanske uloge u Drugome svjetskom ratu? U kontekstu ovog pitanja, na koje ovaj rad

³ Riječ je o Mussolinijevoj tezi o snazi talijanske vojske koja je kasnije poslužila kao naslov knjige zloglasnog generala Marija Roatte koji, tumačeći njezino značenje, među ostalim naglašava da je podrazumijevala bezuvjetnu moralnu i materijalnu podršku talijanske nacije: „Con questa frase Mussolini annunciava al mondo quale sarebbe stata l'entità dell'esercito italiano in guerra: un blocco di otto milioni di uomini, munito – s'intende – del più moderno armamento; superbamente inquadrato, addestrato ed allenato; entusiasta, sicuro di sé, anelante a tutti gli ardimenti e capace di tutti i sacrifici; sostenuto senza limiti da una nazione protesa moralmente e pronta materialmente a questa sua funzione“ (Roatta 1946: 9).

ne pretendira dati odgovor, već isključivo jedan prilog razmišljanju o njemu, posebno se zanimljivim čini Soffiantinijev stav, koji ne možemo smatrati indikatorom stanja sveukupne javnosti, artikuliran već u predgovoru, u kojem staje u obranu mladog nastavnika iz Legnaga, malenog mjesta pored Verone, opravdavajući njegovo članstvo u Fašističkoj stranci okolnostima u kojima je živio i radio:

(...) osjećam potrebu podsjetiti da je generacija kojoj je pripadao profesor Carmagnani, kao i mnogi njegovi prijatelji i poznati vršnjaci (...) stasala, pohađala škole i živjela tadašnju politiku. Italiju je vodio jedinstven, čvrst i totalitarni režim, nadahnut, međutim, domoljubnim vrijednostima koje je u to vrijeme cijnila velika većina talijanskog naroda (Soffiantini 2007: 7)⁴.

Nespretno formuliranoj Soffiantinijevoj tezi o simpatijama talijanskog naroda prema fašizmu, svjesno upakiranoj u već viđeni aksiom o ljubavi prema domovini kao jedinom imperativu pri čemu kriteriji koji omogućuju iskustvo određenoga povijesnog razdoblja nisu predmet racionalnog znanja, već mitskog mišljenja na koje se gleda kao na prošlost neke kulture – stav koji Vattimo naziva kulturnim relativizmom (vidi Vattimo 2008: 50) – udahnuta je doza ogorčenosti prema onima koji su napustili brod koji tone:

Sve dok je redao uspjehe, svi su bili vjerni režimu, ali kada je došlo do katastrofe, svi su postali tužitelji i suci. Ovo spominjem jer je Luigi Carmagnani, prije svega, bio „dobar” u najširem smislu ove riječi, pošten građanin, odan, neiskvaren, koji je kao i svi bio član Fašističke stranke i koji se žrtvovao za ono što se onda smatralo najvećom vrijednosti: ljubav prema Domovini (Soffiantini 2007: 7)⁵.

⁴ Prijevod je s talijanskog jezika, ako to drugačije nije navedeno, autora ovoga rada: „(...) sento il dovere di ricordare che la generazione alla quale è appartenuto il professor Carmagnani ed i tanti suoi amici e coetanei noti di Legnago (...) è cresciuta, ha frequentato le scuole ed ha vissuto la politica di allora. Era l’Italia governata da un regime che era unico, consolidato e totalitario, ma ispirato a principi patriottici che al tempo erano molto sentiti ed apprezzati dalla stragrande maggioranza della popolazione italiana”.

⁵ „Fino a quando vi furono successi, tutti seguirono il regime, ma, quando si verificò la catastrofe, tutti divennero accusatori e giudici. Questo per dire che Luigi Carmagnani era innanzitutto ‘un buono’, nel senso più completo del significato della parola, poi un cittadino onesto, fedele, virtuoso, integerrimo, iscritto al partito fascista come tutti, e che ha sacrificato la vita per quello che allora era il valore più sentito: l’amore per la Patria”.

Već nekoliko redaka kasnije Soffiantini se, pretpostavljamo nesvjesno, tragom Lukáscseve ideje da se književnost, odražavajući stav većine, ponekad ideološki odmiče od svog tvorca, poziva na Gramscijevu dihotomiju između estetske vrijednosti književnog djela i njegove ideološke poruke⁶, te se u skladu s tim nada da će i oni „najzagriženiji sljedbenici ideje o ‘zajedničkoj kazni’ namijenjene svim onima koji su bili fašisti, moći s vedrinom čitati tekstove koji slijede i koji jedino svjedoče o veličini jednog građanina Legnaga koji se može, bez sumnje, svrstati među najzaslužnije” (Soffiantini 2007: 7)⁷.

3. ODIO GLI INDIFFERENTI

„Mrzim ravnodušne” – ovom maksimumom, sažetim prikazom svoga političkog *creda* vođenog idejom stvaranja nove kulture „čije je širenje nezaustavljivo ako je svijet kulture za koji se borimo živa i nužna činjenica” (Gramsci 1966: 12), Antonio Gramsci započinje istoimeni članak objavljen u novinama *La città futura* 11. veljače 1917. godine. Riječ je o tekstu u kojem Gramsci odbacuje ideju pasivne nevinosti kao opravdanje za nečinjenje, nastalom u sutonu Prvoga svjetskog rata iz kojeg Italija formalno izlazi kao pobjednica, međutim, moralno i ekonomski osiromašena, nezadovoljna

⁶ U pismu supruzi Giuliji Schucht, od milja zvanog Julca, Gramsci, govoreći o književnom djelu, jasno dijeli oduševljenje umjetničkom ljepotom od moralnog oduševljenja ideološkom porukom djela koja mu je važna zbog ideje o borbi za emancipaciju koja bi trebala izroditi novog intelektualca. Drugim riječima, sadržaj umjetničkog djela nije za Gramscija samo mnoštvo osjećaja, već i životni stav koji se kreće u djelu (vidi Gramsci 1966: 11). „Možda sam ja razlikovao estetsko uživanje i pozitivan sud o umjetničkoj ljepoti, to jest stanje oduševljenja za umjetničko djelo kao takvo, od moralnog oduševljenja, to jest od sudjelovanja u ideološkom svijetu umjetnika, razlikovanje koje mi se kritički čini pravilno i potrebno. Estetski se mogu diviti Tolstojevom *Ratu i miru*, i ne slagati se s ideološkom suštinom knjige. Kad bi se te dvije činjenice poklapale, Tolstoj bi bio moj *vademecum, le livre de chevet*. To isto može se kazati za Shakespeara, za Goethea, a također i za Dantea. Ne bi bilo ispravno to isto kazati i za Leopardija, i pored njegova pesimizma. U Leopardiju se nalazi, u krajnje dramatičnom obliku, kriza prelaza prema modernom čovjeku, kritičko napuštanje starih transcendentnih koncepcija, a da se još nije pronašao novi intelektualni i moralni *ubi consistam* koji bi dao istu sigurnost onoga što je napušteno.” (Gramsci 1951: 250) Godinu dana ranije, u pismu supruzi 1. lipnja 1931. Gramsci je još precizniji: „Uostalom, tko Dantea čita s ljubavlju? Pobnavili profesori koji od nekog pisca ili pjesnika stvaraju religiju i slave čudnovate filološke obrede. Mislim, da jedna inteligentna i moderna osoba mora sve klasike čitati sa izvjesnim ‘razmakom’, to jest radi njihovih estetskih vrijednosti, dok ‘ljubav’ povlači za sobom pristupanje ideološkom sadržaju poezije: ljubi se ‘vlastitog’ pjesnika, ‘obožava se’ umjetnika uopće. Estetsko divljenje može biti popraćeno izvjesnim ‘civilnim’ prezirom kao u slučaju Marxa prema Goetheu” (Gramsci 1951: 149–159).

⁷ „(...) che anche i più tenaci sostenitori della ‘condanna generalizzata’ per tutti coloro che sono stati fascisti, possano leggere con serenità gli scritti che seguiranno e che testimoniano solamente la grandezza d’animo di un cittadino di Legnago che può essere senza dubbio annoverato tra i più illustri.”

zbog nepoštivanja odredbi Londonskog ugovora iz 1915. godine o pripajanju dijelova Dalmacije i Istre, što će samo godinu dana kasnije izroditi epitet „krmja” („vittoria mutilata”), kojim je Gabriele d’Annunzio, u članku „Vittoria nostra non sarai mutilata” objavljenom u milanskom *Corriere della sera* 24. listopada 1918. godine, okarakterizirao talijansku pobjedu u Velikom ratu.

Ravnodušnost je apatija, parazitizam, kukavičluk, to nije život. Zbog toga mrzim ravnodušne. Ravnodušnost je mrtvi teret prošlosti. Ravnodušnost djeluje snažno kroz povijest. Djeluje pasivno, ali djeluje. Ona je fatalna; nešto na što se ne može računati; nešto što remeti programe, što okreće naglavačke i najbolje planove; ona je nerazumna tvar koja guši inteligenciju. Ono što se zbiva, zlo koje je svima na plećima, događa se jer se većina odriče svoga htijenja dozvoljavajući da se proglašavaju zakoni koje onda samo ustanak može ukinuti, da na vlast dođu ljudi koje onda samo pobuna može srušiti. (...) I zbog toga mrzim ravnodušne: jer mi ide na živce njihovo cviljenje vječnih nedužnika. Tražim od svakog od njih da podnese račune o tome kako su obavili zadatak što im ga je život zadao i zadaje svakodnevno, o onome što su uradili, a posebno o onome što nisu uradili. I osjećam da mogu biti neumoljiv, da ne trebam uzalud trošiti svoje suosjećanje, da ne trebam dijeliti s njima svoje suze (Gramsci 1917)⁸.

Ravnodušni su za Gramscija ono što su „ignavi” za Dantea, neodlučni i povodljivi mlitavci, „taj jad što nikad ni živ nije bio” (Alighieri 2004: 21), od kojih sardinijski filozof traži da preuzmu odgovornost za nedostatak vlastitog stava i za pasivizam. Je li se Carmagnani, predsjednik lokalnog ogranka Talijanske katoličke sveučilišne federacije (FUCI) i profesor fašističke kulture („Cultura fascista”), koji je Fašističkoj stranci pristupio dobrovoljno još 1936. godine, samo zato jer je članstvo u stranci „bilo neophodno za sve one koji su namjeravali napredovati u akademskoj karijeri”

⁸ „L’indifferenza è abulia, è parassitismo, è vigliaccheria, non è vita. Perciò odio gli indifferenti. L’indifferenza è il peso morto della storia. L’indifferenza opera potentemente nella storia. Opera passivamente, ma opera. È la fatalità; è ciò su cui non si può contare; è ciò che sconvolge i programmi, che rovescia i piani meglio costruiti; è la materia bruta che strozza l’intelligenza. Ciò che succede, il male che si abbatte su tutti, avviene perché la massa degli uomini abdica alla sua volontà, lascia promulgare le leggi che solo la rivolta potrà abrogare, lascia salire al potere uomini che poi solo un ammutinamento potrà rovesciare. (...) Odio gli indifferenti anche per questo: perché mi dà fastidio il loro piagnisteo da eterni innocenti. Chiedo conto a ognuno di loro del come ha svolto il compito che la vita gli ha posto e gli pone quotidianamente, di ciò che ha fatto e specialmente di ciò che non ha fatto. E sento di poter essere inesorabile, di non dover sprecare la mia pietà, di non dover spartire con loro le mie lacrime.”

(Soffiantini 2007: 12–13), mogao barem pasivno oduprijeti suludim politikama koje će ga odvesti na drugu stranu Jadrana u misiju nasilne talijanizacije, kako bi rekao Bettiza, „tisuća Slavena koji čak ni ne znaju da se Mussolini zove Benito” (Bettiza 2004: 199)? Bettizin nas primjer uči da fašistički mit o obnovi Rimskog Carstva, taj barthesovski rečeno „stalno iznova upotrebljivi alibi” (Barthes 1989: 123), nije uvijek rezultirao stvaranjem mitske forme u kojoj značenje gubi svoju vrijednost, već da se njegovu ispraznost itekako moglo prozreti:

Već u zadarsko gimnazijsko vrijeme suprotstavljao sam se šutnjom i prezirom svima, starijima, pa čak i profesorima koji su nastojali udahnuti đacima rasističku mržnju prema Slavenima i Albancima. U tri zadarske godine nisam sudjelovao niti na jednom skupu fašističke mladeži; nikad nisam obukao avangardističku uniformu (Bettiza 2004: 192).

Odbacit ćemo, stoga, Soffiantinijeve pokušaje relativizacije Carmagnanijeve fašističke prošlosti, fokusirajući se na njegovo viđenje naših – a s obzirom na to da dio pisama tematizira i Carmagnanijev boravak na Istočnoj fronti – i ruskih krajeva i ljudi, imajući, međutim, na umu da kultura koja analizira drugu kulturu nužno projicira vlastite kodove ili, kako bi rekao Lotman, virtualne modele i enantiomorfne simulakrume.

4. RAT

„Godine 1939. Hitler je započeo ofenzivu koja je imala za cilj gurnuti u oganj cijeli svijet. (...) Talijani su mogli odahnuti kada je Italija na početku ostala izvan sukoba koji su započeli Nijemci jer je želja za mirom bila duboko ukorijenjena u mislima ljudi, ali Mussolini, zabrinut da ga neće čekati mjesto za pobjedničkim stolom, donosi odluku i 1940. godine objavljuje rat Francuskoj, uvjeren da će sukob trajati svega nekoliko tjedana” (Soffiantini 2007: 58)⁹. Ovako Giorgio Soffiantini, Carmagnanijev biograf, u nekoliko redaka objašnjava razloge zbog kojih Italija ulazi u rat „koji su započeli Nijemci”, ne smatrajući shodnim pokušati ponuditi političko-povijesni okvir

⁹ „Nel 1939 Hitler scatenò l’offensiva destinata ad infiammare il mondo intero. (...) Gli italiani sospirarono di sollievo, quando inizialmente l’Italia restò estranea al conflitto scatenato dai tedeschi, perché il desiderio di pace era radicato nella gente, ma Mussolini, preoccupato di non potersi sedere al tavolo dei vincitori, ben presto ruppe gli indugi e nel 1940 dichiarò guerra alla Francia, nella convinzione che il conflitto si sarebbe concluso entro qualche settimana”.

i razloge – koji sežu mnogo ranije od Londonskog ugovora iz 1915. godine – talijanske okupacije balkanskih zemalja u kojoj je Carmagnani aktivno sudjelovao i o čemu svjedoče objavljena pisma, čime se ispravnom pokazuje tvrdnja talijanskog filozofa Giannija Vattima, nastala na tragu Benjaminova kratkog spisa iz 1940. godine *Teze o filozofiji povijesti*, da „ne postoji jedinstvena povijest, već samo slike prošlosti ponuđene iz različitih gledišta te je iluzorno misliti da postoji neko vrhovno, sveobuhvatno gledište, sposobno sjediniti sva druga (...)” (Vattimo 2008: 13).

Prvo Carmagnanijevo pismo objavljeno u Soffiantinijevoj knjizi poslano je 2. rujna 1940. godine (XVIII. godine fašističke ere koja se računala od Marša na Rim, 28. 10. 1922.) iz Salerna gdje je razmješten u školu za rezervne pješadijske časnike. Vrijeme provedeno u Salernu, do prekomande u Jugoslaviju 31. ožujka 1941. godine, više je nalikovalo boravku u časničkom odmaralištu, iako je Italija u tom trenutku već gotovo tri mjeseca službeno bila u ratu. U prvom pismu Carmagnani javlja roditeljima da se udobno smjestio u vojarni, komentira diskretan ručak „koji je dobar kada si gladan” (Soffiantini 2007: 59), dodaje humorističnu doskočicu liječnika koji ga je optužio za tipičnu profesorsku pretilost i manje humorističan komentar koji bi se moglo iščitati kroz orijentalističku – ili na tragu Gramscijeva spisa *La questione meridionale* u kojem prokazuje politiku „buržoazijskog Sjevera” koji južnjake želi prikazati biološki inferiornim polubarbarima (vidi Gramsci 2008: 69) – meridionalističku optiku: „Kadeti s kojima dijelim spavaonicu uglavnom su južnjaci, ali izvrsni mladići” (Soffiantini 2007: 60)¹⁰. Osim uobičajenih vojničkih lamentacija o manjku vode i sapuna, ništa u pismima ne daje naslutiti da se radi o pripremama za rat, štoviše sam je Carmagnani uvjeren da će obuka trajati najviše šest mjeseci nakon čega će se vratiti svojim uobičajenim obvezama u gimnaziji u Legnagu: „Već smo gotovo u potpunosti vojnički odjeveni, ali civilno odijelo neću poslati kući jer će mi trebati za povratak. Ostavit ću, dakle, kovčeg kod pralje kod koje ću ionako morati ići jer nam u vojarni ništa ne peru” (Soffiantini 2007: 62)¹¹. S obzirom na Carmagnanijevu aktivnost u Fašističkoj stranci indikativno je da je u pismima roditeljima i sestri ideološka komponenta zanemariva ili je gotovo u potpunosti odsutna, što nije slučaj, primjerice, kada je riječ o poznatoj okružnici (Circolare No. 3 C) od 1. ožujka 1942. zloglasnog generala Marija Roatte, zapovjednika Druge talijanske armije u kojoj se daju detaljne upute o postupanju protiv „pobunjenika” na okupiranim područjima u Sloveniji i Hrvatskoj: „Postupanje prema pobunjenicima ne treba se sintetizirati u formuli ‘zub za zub’ već u onoj ‘glava

¹⁰ „Gli allievi miei camerati sono in gran parte meridionali, ma ottimi giovani”.

¹¹ „Siamo oramai completamente vestiti, ma l’abito borghese non lo manderò a casa perché dovrò indossarlo al ritorno. Deposì terò quindi la valigia presso la lavanderia, cui dovrò necessariamente ricorrere, perché in caserma non ci lavano niente.”.

za zub' (vidi Legnani 1997/1998: 160)¹². Ako je suditi po informacijama o zbivanjima u vojarni koje je Carmagnani htio ili smio podijeliti s roditeljima, radilo se o tipičnoj vojničkoj obuci lišenoj političke indoktrinacije:

24. listopada 1940. – XVIII. (...) Popodne su nas otpratili do kina gdje je prikazan film Instituta Luce, neka drama, i zanimljivi dokumentarac o pothvati-
ma Calatamifija, talijanskoga ratnog broda koji je sam, ako se sjećate, udaljio
francusku flotu koja se spremala bombardirati ligursku rivijeru. Nakon kina u
vojarni smo slušali predavanje iz povijesti o Cadorni. Dakle, lagan dan koji nas
je ispunio dobrim raspoloženjem (Soffianini 2007: 93)¹³.

Pisma u kojima Carmagnani javlja o prvim bombardiranjima i zračnim uzbunama također su lišena osobnih impresija i dehumanizacije neprijatelja, možda kako bi se roditelje pošteđelo suvišnih briga, a možda zato što se rat, a samim time i neprijatelj, u ovoj fazi još uvijek doživljavao isključivo na auditivnoj razini:

3. studenoga 1940. – XIX. (...) Čuli ste da je bačeno nekoliko bombi na Napulj. Noćas je, prvi put za moga boravka u Salerno, oglašen alarm. Bilo je pet ujutro. (...) Najdraži moji, jutros nas je treći put probudila zračna uzbuna: ali ne brinite se jer nemaju nikakva razloga doći u Salerno. To je gradić s 40 000 stanovnika bez važnih ciljeva. Alarm je oglašen zbog napada na Napulj koji je udaljen 53 kilometra (Soffiantini 2007: 96–97)¹⁴.

10. studenoga 1940. – XIX. (...) Tijekom deset dana imali smo sedam uzbuna, zapravo osam ako brojim ove dvije od noćas, ali kao što sam vam već rekao, ne trebate se brinuti jer one hulje od Engleza ne namjeravaju doći u Salerno i sve

¹² „Il trattamento da fare ai ribelli non deve essere sintetizzato dalla formula: ‘dente per dente’ ma bensì da quella: ‘testa per dente’”.

¹³ 24 ottobre 1940 – XVIII. „(...) Nel pomeriggio ci hanno accompagnati, inquadri, al cinema dove è stato proiettato un film Luce, un dramma, ed un interessantissimo documentario sulle imprese della Calatamifimi, quella nave da guerra italiana che, se ricordate, da sola ha allontanato, qualche mese fa, la flotta francese che si accingeva a bombardare la riviera ligure. Dopo il cinema abbiamo ascoltato, in caserma, una interessante lezione di storia su Cadorna. Giornata dunque leggerissima che ci ha riempiti di buonumore”.

¹⁴ 3 novembre 1940 – XIX. „(...) Avrete sentito che è stata lanciata qualche bomba su Napoli. Quella notte è stato dato il primo allarme, dal tempo della mia permanenza, anche a Salerno. Erano le cinque del mattino. (...) Carissimi, questa mattina, per la terza volta, siamo stati svegliati dall’allarme aereo: non preoccupatevi però, giacché a Salerno non hanno motivo di venire. Si tratta di una cittadina di quarantamila abitanti senza importanti obiettivi. L’allarme viene dato per le incursioni su Napoli che dista da noi cinquantatre chilometri”.

se svodi na to da nas gnjave odijevanjem i razodijevanjem, i što je još gore, da gubimo dragocjene sate sna. (...) Mama me pita zašto se naoružavamo. Zar ne misliš, mama, da smo vojnici i da je naoružavanje sastavni dio naše opreme? (Soffiantini 2007: 99)¹⁵.

Osmog veljače 1941. godine Carmagnani javlja roditeljima da je obuka završena i da ga uskoro, ali samo nakratko, mogu očekivati u Legnanu. Mjesec dana kasnije, 8. ožujka promaknut je u čin potporučnika i dodijeljen 79. pješadijskoj pukovniji sa sjedištem u Veroni, gdje stiže 20. ožujka 1941., odakle biva premješten u Canale, malo mjesto u provinciji Cuneo u Pijemontu. Kratkotrajan boravak u Canaleu označit će kraj Carmagnanijeve službe na tlu Italije, još uvijek obilježene lagodnim životom i bez natruhe ozbiljnijega vojnog djelovanja:

25. ožujka 1941. XIX. Najdraži moji, prvo da vam kažem da sam izvrsno, izvrsnog zdravlja i da živim kao pravi gospodin. (...) Nakon jela sam otišao u kino jer se, zbog zamračenja, u Milanu noću ništa ne vidi. Bilo bi mi draže da sam mogao vidjeti grad. (...) Odmah su mi našli smještaj, zamislite, u jednom dvorcu. Dodijelili su mi gospodsku sobu opremljenu svime što je potrebno za jedan ugodan boravak. (...) Sve u svemu, živim kao veliki paša. Ađutant mi lašti cipele, namješta krevet i govori: „Zapovijedajte, gospodine poručniče!” (Soffiantini 2007: 135–136)¹⁶

5. JUGOSLAVENSKO RATIŠTE

Neuspjela talijanska kampanja u Grčkoj od listopada 1940. do travnja 1941. godine natjerala je Hitlera da priskoči u pomoć slabijem savezniku i da, zajedno s talijanskim

¹⁵ 10 novembre 1940 – XIX. „(...) In dieci giorni abbiamo avuto sette, anzi otto con i due di questa notte, allarmi, ma, come già vi ho detto, non preoccupatevi, perché quei cani di Inglesi non hanno intenzione di venire a Salerno e tutto si limita a darci la noia di vestirci e svestirci e, ciò che più conta, a farci perdere delle preziose ore di sonno. (...) Mamma mi domanda perché ci armiamo. Ma non pensi, mamma che siamo soldati e che l'armamento fa parte integrante del nostro equipaggiamento di servizio?”

¹⁶ 25 marzo 1941. XIX. „Carissimi, incomincio col dirvi che sto benissimo, che godo ottima salute e che vivo da gran signore. (...) O' mangiato, quindi sono andato al cinema perché, a causa dell'oscuramento, a Milano di notte non ci si vede. Avrei preferito visitare la città. (...) Mi hanno immediatamente trovato l'alloggio, pensate un po', in un castello. Mi hanno assegnato una camera veramente signorile, fornita di tutto il necessario per un'ottima permanenza. (...) Sono insomma un gran pascià. L'attendente mi pulisce le scarpe, mi fa il letto, mi accomoda la camera e mi dice: 'Comandate, Sig. Tenente!'”.

snagama nakon državnog udara u Beogradu 27. ožujka 1941., pokrene *blitzkrieg* na Kraljevinu Jugoslaviju. Kako će godinu dana kasnije zapisati general Mario Roatta u već spomenutoj Okružnici Br. 3 C, rat koji se vodi na jugoslavenskom ratištu identičan je onome koji se vodi u Rusiji, Libiji i na Dalekom istoku, a među ostalim podrazumijeva „odbacivanje negativnih konotacija sažetih u frazi ‘dobar Talijan’”¹⁷ (vidi Legnani 1997/1998: 159). Krajem ožujka Carmagnanijeva 79. pješачka pukovnija, koja je bila u sastavu 9. pješачke divizije *Pasubio*¹⁸, biva razmještena sjeverno od Trsta, pored malenog mjesta Pivka¹⁹ (San Pietro del Carso) u Sloveniji, odakle se Carmagnani javlja roditeljima 31. ožujka žaleći se na otežanu komunikaciju s lokalnim stanovništvom koje, osim jedne djevojčice koja je pohađala talijanske škole i koja mu služi kao tumač, ne govori talijanski. Istu neimenovanu djevojčicu Carmagnani spominje u pismu teti 4. travnja 1941. godine u kojem piše i o učenju „slavenskog jezika” pri čemu, u potpunoj suprotnosti s tadašnjom talijanskom jezičnom politikom na okupiranim područjima, u savladavanju novog jezika vidi prednost:

4. travnja 1941. XIX. (...) Nadam se da ću, kada se vratim, znati govoriti još jedan jezik. Moja gazdarica mi priča, a ja ostajem otvorenih usta jer ništa ne razumijem. Tada jedna djevojčica koja je pohađala talijanske škole prevodi i tako se razumijemo. Voda = acqua, Cruk = pane, Gasput = signora, Lepa = bella, Gaspudicina = ragazza, Goberdan = buon giorno (Soffiantini 2007: 143)²⁰.

Jedan o mogućih razloga Carmagnanijeva stava – koji je svakako na tragu već spomenute Rodognove teze o odsutnosti egzotizacije i dehumanizacije protivnika u prvim mjesecima rata (vidi Rodogno 2003: 182–227) – može se opravdati činjenicom da, prilikom premještanja prema Dalmaciji, njegova pukovnija nije naišla na otpor lokalnog stanovništva koje je talijansku okupaciju uglavnom doživljavalo kao manje zlo, o čemu govori i sam Mussolini nakon okupacije Slovenije: „Nakon propasti Jugoslavije dobili smo polovicu jedne pokrajine, valja reći, siromašniju polovicu. Nijemci su postavili granice, a mi nismo imali izbora nego to primiti na znanje – travanj 1941.

¹⁷ „Ripudio delle qualità negative compendiate nella frase ‘bono italiano’”.

¹⁸ Za više informacija o diviziji *Pasubio* koja je od 1942. godine bila dio talijanske Osme armije na Istočnoj fronti vidi <https://www.divisionepasubio.it/storia/>.

¹⁹ Carmagnani u pismima izrijekom ne spominje ime mjesta, navodi tek da se radi o „malenom mjestu bez struje” udaljenom 3 km od mjesta Pivka (vidi Soffiantini 2007: 141).

²⁰ 4 aprile 1941. XIX. „(...) Quando tornerò spero di aver imparato a parlare un'altra lingua. La mia padrona di casa mi fa certi discorsi per cui rimango a bocca aperta senza capire un'acca. Allora una bambina che ha frequentato la scuola Italiana traduce e così ci intendiamo. Voda = acqua, Cruk = pane, Gasput = signora, Lepa = bella, Gaspudicina = ragazza, Goberdan = buon giorno.”

U početku je izgledalo da stvari idu nabolje. Stanovništvo je smatralo manjim zlom talijansku vlast” (Rochat 2005: 360)²¹:

18. travnja 1941. XIX. (...) Sad smo već dobro zagazili u neprijateljski teritorij a da nismo naišli na otpor. (...) Stanovništvo, s kojim imamo slabe kontakte, za sada mi se ne čini neprijateljski nastrojeno. U cijeloj su nas Hrvatskoj pozdravljali rimskim pozdravom i mahali maramicama (Soffiantini 2007: 146–147)²².

Nakon dugog i neudobnog putovanja Carmagnanijeva 79. pješaka pukovnija 19. travnja 1941. godine ulazi u Šibenik, odakle se dva dana kasnije javlja roditeljima s dobrim vijestima:

21. travnja 1941. XIX. (...) Jučer smo podignuli talijansku zastavu na gradskom trgu, a navečer smo je spustili uz počasnu stražu i vojnu glazbu koja je izvodila naše himne. (...) Naš je položaj ovdje čaroban: na moru smo, u dražesnom gradu koji će zauvijek ostati talijanski, kao što nalaže tradicija. (...) Mnogo ih traži premještaj ovamo kako bi nas zamijenili. Nadam se da ću ovdje ostati jer tu mi je u svakom pogledu odlično (Soffiantini 2007: 149)²³.

Nakon okupacije Šibenika, talijansko zapovjedništvo u Dalmaciji, želeći osigurati prevlast nad morskim putevima i prilazima gradu, šalje dio Carmagnanijeve pukovnije na otok Žirje, udaljen 25 nautičkih milja od obale, gdje Carmagnani preuzima zapovjedništvo nad odredom smještenim u vojarni izgrađenoj, s još dvije baterije, za potrebe austrougarske vojske. Izuzet iz ratnih djelovanja, otok Žirje se činio kao prirodni nastavak Carmagnanijeva mirnoga vojnog puta:

²¹ „Dopo lo sfacelo della Jugoslavia, ci siamo trovati sulle braccia la metà di una provincia e, bisogna aggiungere, la metà pili povera. I germanici ci hanno comunicato un confine; noi non potevamo che prenderne atto – aprile 1941. Inizialmente, le cose parvero procedere nel modo migliore. La popolazione con siderava il minore dei mali il fatto di essere sotto la bandiera italiana.”

²² 18 aprile 1941. XIX. „(...) Siamo oramai penetrati profondamente in territorio nemico, senza incontrare finora resistenza. (...) La popolazione, con la quale abbiamo però ben poco a che fare, finora non mi sembra ostile. Per tutta la Croazia ci hanno salutati romanamente e sventolando fazzoletti”.

²³ 21 aprile 1941. XIX. „(...) Ieri abbiamo issato la bandiera italiana sulla piazza della città ed alla sera l’abbiamo ammainata, mentre un picchetto d’onore presentava le armi e la banda del reggimento suonava i nostri inni. (...) La posizione qui è incantevole: siamo sul mare, in una graziosa città che sarà italiana per sempre, come esige la tradizione. (...) Molti sono coloro che domandano di essere mandati qui, magari a sostituirci. Io mi auguro di non essere mandato via perché qui sto e starò benissimo sotto tutti i punti di vista”.

24. travnja 1941. XIX. (...) U potpunosti smo okruženi morem, boravimo u jednoj malenoj vojarni u podnožju brda. Iskricali smo se jučer ujutro, tako da je ovo moj drugi dan robinzonskog života. Mještani žive u malenom mjestu daleko od nas tako da susrećemo samo ovce koje lutaju i pokoji čamac s ribarima koji bacaju mreže. Jučer smo kupili ribu i jedan ju je vojnik (koji je inače kuhar) savršeno ispržio (Soffiantini 2007: 150)²⁴.

27. travnja 1941. XIX. Najdraži moji, i dalje sam odlično, na mom otoku, netaknutom raj. (...) Već tri dana puše vjetar. Sad su 23 sata, more žubori i pravi mi društvo. (...) Rečeno mi je da se u biltenu spominje okupacija otoka Žirja: na tom sam ja otoku i mi smo među prvima postavili našu trobojnicu. Ako imate novine, sačuvajte mi odrezak za uspomenu. Htio bih ga vidjeti. (...) Dobro sam, ništa mi ne nedostaje, na ljetovanju sam okružen brdom i morem. Ako vrijeme dozvoli, za koji dan ću se svući do pasa i sunčati (Soffiantini 2007: 151–153)²⁵.

3. svibnja 1941. XIX. – Zurje (sic!). (...) Sad znate da sam na otoku Žirju. (...) Već sam vam bezbroj puta rekao da mi ništa ne nedostaje i da sam izvrsno. Na ljetovanju sam, dokle god me ostave ovdje. (...) Danas, zapravo dok vam pišem (a već su skoro 23 sata) more je nemirno, ali jučer smo imali prekrasan dan. Prošetao sam brdom i nabrao jedan lijepi stručak mirisnih ciklama. Tri ću poslati mami (Soffiantini 2007: 156)²⁶.

Carmagnanijev opis „ljetovanja” na Žirju, kako u više navrata naziva svoj boravak na otoku, savršeno se uklapa u ranije spomenuti mit o dobrome talijanskom vojniku

²⁴ 24 aprile 1941. XIX. „(...) Siamo circondati completamente dal mare, alloggiamo in un’ottima casermetta ai piedi della collina. Siamo sbarcati ieri mattina sicché sono già al secondo giorno della mia vita da Robinson. Gli abitanti sono raccolti in un magro villaggio, lontano da noi, sicché non vediamo che pecore vaganti e qualche barca di pescatori che gettano le reti. Ieri anzi abbiamo comperato del pesce ed un soldato (che fa il cuoco) lo ha magnificamente fritto”.

²⁵ 27 aprile 1941. XIX. „Carissimi, continuo a stare benissimo, nella mia isola, regno intangibile. (...) Da tre giorni fischia il vento. Sono le ore 23: il mare mormora e mi fa compagnia. (...) Mi è stato detto che il bollettino à citato l’occupazione dell’isola di Zuri: in essa sono io e per primi noi abbiamo piantato il tricolore. Se avete il giornale conservate per ricordo il ritaglio. Mi piacerà vederlo. (...) Sto bene, non mi manca nulla, sono in villeggiatura tra collina e mare tutt’intorno. Tra qualche giorno, permettendo il tempo, mi metterò a torso nudo a prendere il sole”.

²⁶ 3 maggio 1941. XIX. – Zurje. „(...) Ora però saprete che sono nell’isola di Zuri (Zurje). (...) Vi ho già detto un’infinità di volte che io non soffro per niente e che anzi sto benissimo. Sono in villeggiatura, fin che mi lasceranno qui... (...) Oggi, anzi mentre vi sto scrivendo, (e sono quasi le 23) il mare è arrabbiato, ma ieri abbiamo avuto una giornata meravigliosa. Ho fatto una passeggiata in collina ed ho raccolto un bel mazzo di ciclamini odorosi. Ne mando tre alla mamma”.

koji uživa u blagodatima mora i sunca u okupiranim područjima i koji je u prijateljskim odnosima s lokalnim stanovništvom. Očekivano, ovakav prikaz ne korespondira sa svjedočanstvima mještana otoka Žirja objedinjenim u neobjavljenom rukopisu nepoznatog autora iz 1952. godine, naslovljenom *Historijat razvoja NOP na otoku Žirje u toku NOB i Narodne revolucije 1941. – 1945. godine*²⁷. Ako zanemarimo ideološku obojenost teksta svojstvenu poslijeratnom razdoblju, rukopis je vrijedan izvor podataka o zbivanjima na otoku za vrijeme talijanske okupacije i Carmagnijeva boravka:

Italijanske okupatorske trupe iskrcale su se na otok 11. IV. 1941. godine i stacionirale veliki broj vojske na obe baterije i izvidnicu. Pored toga, poseban odred vojnika /presidio/ bio je neposredno u mjestu, kao i mali odred finance. Oni su vršili ulogu mjesnih organa okupatorske vlasti. Neke posebne civilne organe vlasti nisu stvarali, već su se po izvjesnim pitanjima oslanjali na glavara /kapovila/, koji je još za vrijeme stare Jugoslavije bio izabran. Preko glavara su seljane upoznavali sa raznim proglašima i naredbama okupatora, o policijskom času, načinu dobijanja potrebnih dozvola za izlaz iz mjesta, za ribarske dozvole, za razdiobu garantiranog snabdijevanja itd. Već prvih dana okupacije fašisti su počeli sa terorom i otimačinom. Tako su ribarima oduzimali ribu sa motivacijom da su duže ostajali, ograničili su kretanje i zaveli „koprifoge” /policijski čas/, pljačkali usjeve i stoku, prisiljavali seljane, a naročito omladinu da ih pozdravlja fašistički, silom tjerali ljude na zbornu mjesto i prisiljavali da pozdravljaju fašističku zastavu pri njenom dizanju i spuštanju, rastjerivali su skupove ljudi, vršili pretese stanova i pojedinaica itd. Nekoliko drugova su, skoro za ništa, svirepo mučili i tukli cjepanicom, a nekima su davali ricinus ili u nedostatku ovoga obično mašinsko ulje (...) Fašistička soldateska ulivala je strah u kosti, prijetila strašnom odmazdom za svaki pokušaj pružanja otpora, i narod je opravdano strahovao za svoju sudbinu (1952: 6–7).

„Ljetovanju” na Žirju dolazi kraj 9. svibnja 1941. godine, nakon čega Carmagnani, u iščekivanju prekomande, odlazi u Šibenik koji u pismu od 12. svibnja opisuje kao „zanimljiv i gospodski grad koji snažno podsjeća na Veneto”, u kojem „pripadnici fašističke mladeži (GIL) mašu talijanskim zastavama” i u kojem je njegova jedini-

²⁷ Riječ je o referatu u strojopisu na 74 stranice o događajima na otoku Žirju za vrijeme Drugoga svjetskog rata pronađenom u kući Joška Ercegovića u Žirju. Autor je vjerojatno Ercegovićev djed, oficir JNA Nato Roman. Zahvaljujem gospodinu Ediju Dodigu sa Žirja na ustupljenom materijalu.

ca podignula reljef rimske vučice²⁸ (Soffiantini 2007: 158–159). Kratki boravak u Šibeniku, prije povratka u Veronu, Carmagnani uglavnom provodi razgledavajući grad i okolicu, kupujući poklone za članove obitelji poput lokalnih novčića za oca ili crvene kapice za sestričnu Emiliju. Očito je, kao što je već spomenuto, da su informacije u pismima poslanim kući pažljivo odabrane kako bi se roditelje lišilo suvišnih briga, što je evidentno i iz pozitivnog tona koji u njima prevladava, kao i doskočica poput one iz pisma od 19. svibnja 1941. godine u kojem piše: „Čuli ste da je Dalmacija postala talijanska? Ja sam, stoga, sada u Italiji” (Soffiantini 2007: 163)²⁹. Stvarnost je, međutim, ako se uzmu u obzir Carmagnanijeva izvješća nadređenima, kao i naređenja njemu upućena, bila poprilično drugačija. Osim detaljnog popisa zateknutog stanja u vojarni prilikom okupacije otoka Žirja, izvješća svjedoče o nedovoljnoj disciplini vojnika, o problemima s kojima su se odredi smješteni na Žirju susretali zbog nedostatka talijanskih vojnih karata³⁰, o nedostatku namirnica s kojima je bio suočen Carmagnanijev odred, dajući naslutiti da sam Carmagnani nije bio dorastao povjerenom zadatku zbog čega mu je nadređeni časnik više puta bio prisiljen dati iscrpne upute:

Žirje 2. 5.1941. XIX

Gospodinu poručniku Carmagnaniju Luigiju

(...) Na temelju tvojih primjedbi na namirnice i na temelju onoga što sam saznao od tvojih vojnika, shvaćam da ne znaš podijeliti namirnice u skladu s obrocima. Na primjer: Paštašuta se radi kad tjestenine ima dovoljno. Konzervu treba jesti kao gulaš. Namirnice trebaju biti ravnomjerno raspoređene, dobro nadgledaj Ciciliatija i ti zapovijedaj, a ne da vojnici tebi zapovijedaju! Po kruh pošalji navečer, a ne ujutro. (...)

Kapetan (potpis nečítak) (Soffiantini 2007: 173)³¹

²⁸ Radi se o reljefu koji je bio zazidan na gradskom bedemu koji je danas dio Gradske knjižnice „Juraj Šižgorić”.

²⁹ „Avete sentito che la Dalmazia è stata dichiarata italiana? Io pertanto ora sono in Italia”.

³⁰ „Budući da za sada raspoložemo samo srpskim kartama u mjerilu 1:100.000, bit će se potrebno koristiti toponimima onako kako su zabilježeni, a tamo gdje je moguće, zamijeniti ih talijanskim toponimom, eventualno dodajući u zagradu toponim koji stoji na karti. Primjer: Scardona (Skardia)”. Soffiantini 2007: 175.

³¹ „(...) Dalle tue lamentele per i viveri e da quello che ho inteso dai tuoi soldati capisco che non hai saputo suddividere i viveri per i singoli ranci. Per esempio: La pasta-asciutta si fa quando la pasta è abbondante. La scatoletta doveva essere mangiata come spezzatino. I viveri vengono ripartiti qui equamente, quindi controlla bene Ciciliati e tu comanda e non far comandare i soldati! Il pane mandalo a prendere alla sera e non alla mattina. (...) Capitano (firma illegibile)”.

U Carmagnanijevim pismima sa Žirja, kao i u izvješćima poslanim nadređenima, ne tematizira se postupanje talijanske vojske prema lokalnom stanovništvu, a s obzirom na to da Carmagnani boravi na otoku mjesec dana prije osnivanja ilegalnih skupina³², nisu zabilježena ni izvješća o izgređima i pobunama Žirjana protiv talijanske vlasti.

6. RUSKO RATIŠTE

U lipnju 1941. godine Carmagnani biva nakratko premješten u Veronu odakle, nakon Hitlerova napada na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. godine, u sklopu talijanske misije u Rusiji (C.S.I.R. – Corpo di Spedizione Italiano in Russia), odlazi na Istočnu frontu s koje se nikada nije vratilo 132 000 talijanskih vojnika. Talijanska kampanja u Rusiji, koju Hitler isprva nije tražio, bila je isključivo politički čin kojim je Mussolini želio zadržati ulogu prvoga Hitlerova saveznika (vidi Rochat 2005: 378). Već iz prvih pisama roditeljima jasno je da je stanje na ruskoj fronti daleko od „ljetovanja” na Žirju, pa su samim time i redci upućeni majci i ocu, prožeti osjećajem nacionalnog ponosa, emotivno nabijeniji:

25. 7. 1941. XIX. (...) Znam da su se proširile glasine da su diviziju Pasubio uništili ruski padobrancima: nije istina, živi smo, dobro smo, puni entuzijazma i slobodni. Rusi neće dobiti naše kosti! (Soffiantini 2007: 187)³³.

1. kolovoza 1941. XIX. (...) Susrećemo odrede ruskih zarobljenika koje naši njemački saveznici na razne načine tjeraju na rad, posebno na popravke cesta (Soffiantini 2007: 191)³⁴.

³² „Koncem maja 1941. godine u Žirje su došli drugovi Jurin Nedeljko i Gradiška Bruno, oba iz Prvić Luke i povezali su se s Bilan Darinkom, koga su poznavali iz vojske kao antifašistički nastrojenog naprednijeg omladinca i stavili su mu u zadatak, da izvrši pripreme za jedan sastanak, na koga bi trebalo pozvati još 5 do 6 naprednijih omladinaca, gdje bi se osnovala prva grupa SKOJ-a i otpočelo se organizovanim radom. I zaista, 12. VI. 1941. godine u Dragama u Žirju održan je prvi sastanak, na kome je bila oformljena prva SKOJ-evska grupa u Žirju” (1952: 7).

³³ 25. 7. 1942. XIX. „(...) So che sono state diffuse le voci per cui la Divisione Pasubio sarebbe stata distrutta da paracadutisti russi: non è affatto vero; siamo vivi, vegeti, pieni di entusiasmo e liberissimi. I Russi non avranno le nostre ossa!”

³⁴ 1 agosto 1941. XIX. „(...) Incrociamo drappelli di prigionieri russi che i nostri alleati germanici fanno lavorare in vari modi e specialmente per il riattamento delle strade.”

Kako je divizija Pasubio dublje prodirala u teritorij Rusije, tako su Carmagnanijeva pisma – u kojima sebe i ostale vojnike nije percipirao kao osvajače, već kao osloboditelje ruskog i ukrajinskog naroda od bolesti boljševizma – sve više poprimala nacionalističku notu u kojoj se putopisni elementi izmjenjuju s onim ideološkim:

1. kolovoza 1941. XIX. (...) Napredujući nailazimo na mjesta uništena bombardiranjem i požarima koje su podmetnuli Rusi prije povlačenja. (...) Jasno su vidljivi znakovi vojnog djelovanja. Preokrenuti tenkovi i oklopna vozila; grobovi njemačkih vojnika s križevima iznad razbijenih šljemova. (...) Svi pozdravljaju rimskim pozdravom i obilježili su kuće križem (Soffiantini 2007: 192)³⁵.

6. kolovoza 1941. XIX. (...) Već smo duboko zašli u Rusiju i moramo biti na oprezu. Prolazimo gradovima razrušenim bombardiranjima i požarima koje su podmetnuli boljševici u bijegu. Po zemlji leži nekoliko izgaženih i poderanih fotografija Lenjina i Staljina u raznim pozama; jučer smo zarobili jednu crvenu zastavu sa srpom i čekićem. (...) Njemački je moto ovdje očit. Ići naprijed, samo naprijed savladavajući svaku prepreku. (...) Stanovnici ne vole da ih zovemo Rusima, već Ukrajincima. Ništa ne razumijem, ni njihov jezik ni njihovo pismo. Umio sam malo uči vodom iz radijatora. U Moskvi ću se bolje oprati... ili u Legnagu kad se vratim (Soffiantini 2007: 193–194)³⁶.

10. kolovoza 1941. XIX. (...) Sve se više primjećuje mongolski profil s izraženim jagodicama i licem koje izgleda pomalo natečeno. Govore: „Staljin capùt” koristeći se tim izrazom „caput” koji je postao međunarodan (...) Pobjednička napredovanja tjeraju na pomisao na vremena koja se bliže (Soffiantini 2007: 195)³⁷.

³⁵ 1 agosto 1941. XIX. „(...) Proseguendo incontriamo paesi distrutti dai bombardamenti e dagli incendi provocati dai Russi prima di partire. (...) Evidenti sono i segni del combattimento sostenuto. Carri armati ed autobline arrovesciati; tombe di soldati tedeschi con una croce sormontata da elmetti squarciati. (...) Tutti salutano romanamente ed hanno contrassegnato le case con una croce.”

³⁶ 6 agosto 1941. XIX. „(...) Siamo oramai in piena Russia e dobbiamo essere prudenti. Attraversiamo città distrutte dai bombardamenti e dagli incendi dei bolscevichi in fuga. Giacciono a terra calpestate e strappate parecchie fotografie di Lenin e di Stalin, in vari atteggiamenti; ieri abbiamo preso una bandiera rossa avente al centro la falce ed il martello. (...) Il motto tedesco appare qui evidente. Andare avanti, sempre avanti piegando ogni ostacolo. (...) Qui gli abitanti non vogliono essere chiamati Russi, ma Ucraini. Della loro lingua e della loro scrittura non capisco un accidente. Mi sono lavato un po' gli occhi con l'acqua del radiatore. Mi laverò meglio a Mosca... o a Legnago al prossimo ritorno.”

³⁷ 10 agosto 1941. XIX. „(...) Si nota sempre più marcato il profilo mongolo con gli zigomi sporgenti ed il volto che pare un po' tumefatto. Dicono: 'Stalin capùt' adoperando quel termine 'caput' che è divenuto internazionale. (...) Le vittoriose avanzate fanno pensare ad un tempo che non dovrebbe essere lontano.”

Napredovanje njemačke i talijanske vojske prema Moskvi ubrzo poprima mitološki aspekt borbe dvaju svjetova, ideološki sukob iz kojeg se prava strana, kako će mnogo godina kasnije zapisati Franco Fortini u pjesmi *E questo è il sonno*, ne smije povući: „Ne možemo se – reče nam – više povući. / Moskva nam je za leđima.” Zvao se Kločkov³⁸. Usprkoj načelnoj ideološkoj podudaranosti između nacističke Njemačke i fašističke Italije brojna svjedočanstva talijanskih vojnika iz Rusije govore o neravnopravnom statusu talijanskih vojnika u odnosu na njemačke i postojanju stereotipa o Talijanima kao nižoj rasi (vidi Rochat 2005: 395). Usprkos toj činjenici koje je Carmagnani morao biti svjestan, u pismima koja slijede nema riječi o lošem tretmanu njemačkih saveznika već isključivo o slabostima Crvene armije koju se prikazuje kao skupinu neobučених dezertera koji jedva čekaju prijeći na „pravu stranu”, dok se realno stanje na bojištu iščitava iz niza stidljivih molbi za vunanim čarapama upućених roditeljima³⁹: „Ako dugo ostanemo ovdje, molim vas da mi pošaljete vunene čarape jer počinje biti hladno, pogotovo noću” (Soffiantini 2007: 203)⁴⁰; „Uvijek ću se sjećati ruskih noći provedenih na otvorenom i kako sam plakao i cvokotao zubima” (Soffiantini 2007: 205)⁴¹.

17. rujna 1941. XIX. (...) Svi Nijemci koje susrećemo uvjeravaju nas da će za četiri tjedna kampanja u Rusiji biti gotova. Naravno, naši su neprijatelji pretrpjeli velike udarce i morat će ubrzo pokleknuti pred silama Osovine. Dosta je Rusa koji, kada im se pruži prilika, dezertiraju. Baš je jučer njih šest iskoristilo priliku, nakon što se jedan odred povukao pred našom artiljerijom, i signaliziralo nam bijelom krpom s druge obale Dnjepra nakon čega smo otišli barkom po njih kako bismo ih doveli u naše redove. S gnušanjem su odbacili svoje oružje i bili su ludi od sreće kad su shvatili da nećemo loše s njima postupati, kako im je tvrdila njihova propaganda (Soffiantini 2007: 202)⁴².

³⁸ „Non possiamo più, – ci disse, – ritirarci. / Abbiamo Mosca alle spalle”. Si chiamava / Klockov (Fortini 1994: 62–63). Riječ je o parafrazi poznate rečenice koju je navodno pred bitku za Moskvu izgovorio politički komesar Vasilij Kločkov: „Велика Россия, а отступать некуда – позади Москва!”.

³⁹ Talijanska je pješadija imala na raspolaganju samo jednu vrstu obuće za sva godišnja doba i za sve vrste terena zbog čega je general Giovanni Messe, zapovjednik talijanske misije u Rusiji, zatražio da se pokrene proizvodnja ruskih *valjenki*, toplih čizama od ovčje vune, za talijanske vojnike (vidi Rochat 2005: 385).

⁴⁰ „Se resteremo ancora qui a lungo vi pregherò di mandarmi delle calze di lana perché incomincia a far freddo bene, specialmente la notte.”

⁴¹ „Ricorderò sempre le notti russe passate all’addiaccio, quando ho pianto battendo i denti.”

⁴² 17 settembre 1941. XIX. „(...) Tutti i tedeschi con i quali ci incontriamo ci assicurano che di qui a quattro settimane la campagna di Russia sarà terminata. Certamente i nostri nemici hanno ricevuto delle stangate sacrosante e dovranno tra breve inchinarsi dinanzi alla potenza dell’Asse. Parecchi sono

4. listopada 1941. XIX. (...) Sudjelovao sam u jednoj junačkoj akciji u kojoj sam prvi na čelu svog voda prešao rijeku Orel koja je lijevi pritok Dnjepra, nakon čega sam prvi krenuo u napad protiv nadmoćnijih ruskih snaga. Sve se izvrsno završilo i ja sam predložen za brončanu medalju za vojne zasluge. Čak su i njemačke vojne vlasti tražile moje ime (Soffiantini 2007: 206–207)⁴³.

Krajem listopada 1941. godine oštra je ruska zima dodatno demotivirala talijanske vojnike, nepripremljene za ratovanje u zimskim uvjetima bez podrške mehaniziranih postrojbi (vidi Rochat 2005: 382), na području, crnjanskijski rečeno, grdnog mora blata i beskrajnih blatnih puteva (vidi Crnjanski 1965: 109), „gdje ceste gotovo ne postoje ili se nakon nekoliko kapi kiše pretvaraju u močvaru” (Soffiantini 2007: 214–215):

26. listopada 1941. XIX. (...) Ovog sam jutra, nedjelja je, imao sreću prisustvovati svetoj misi na ratištu. (...) Kapelan širi ruke; okreće se; „ite, missa est”. Znak. Zapovjednik bataljuna naređuje smotru oružja i upućuje se molitva za Kralja i Cara: „Gospode, čuvaj našeg uzvišenog vladara, kraljevsku obitelj i *Ducea*...” Slijede dirljive riječi svećenika s molitvom za mrtve, ranjene i nestale. U daljini grmi top, vrije naoružana gomila koja će nas odvesti u skorbu pobjedu. Iznad naših glava prelijeću lovci „Saette” s bojama Italije... (Soffiantini 2007: 210–211)⁴⁴.

O teškom stanju na ratištu svjedoče i razne propagandne aktivnosti talijanskih vojnih vlasti, uvjerenih, poput Carmagnanija da bi rat odavno bio gotov samo da u Rusiji postoje barem diskretne ceste (Soffiantini 2007: 215). U prosincu 1941. godine u mjesečniku

i Russi che, quando possono, si danno disertori. Ieri appunto sette di essi, dalla riva opposta del Dnieper, approfittando del fatto che un reparto aveva ripiegato in seguito al tiro della nostra artiglieria, ci fecero segnali con un drappo bianco e noi, con una barca andammo a prenderli per portarli tra le nostre file. Buttarono via le armi con disprezzo e sembravano pazzi di gioia nel vedere che non venivano trattati male come aveva asserito la loro propaganda.”

⁴³ 4 ottobre 1941. XIX. „(...) Ho partecipato ad una audacissima azione superando per primo, alla testa del mio plotone, il fiume Orel’, affluente di sinistra del Dnieper e passando poi per primo all’attacco di forze russe preponderanti. Tutto andò meravigliosamente bene ed io fui proposto per la medaglia di bronzo al V. M. Anche le autorità militari tedesche richiesero il mio nome.”

⁴⁴ 26 ottobre 1941. XIX. „(...) Questa mattina, domenica, ho avuto la fortuna di assistere alla S. Messa al campo. (...) Il Cappellano apre le braccia; si gira; ‘ite, missa est’. Un cenno. Il Comandante del Battaglione fa presentare le armi e vien pronunciata la Preghiera per il Re Imperatore : ‘Signore, conserva il nostro Augusto Sovrano, la Reale Famiglia ed il Duce...’. Seguono quindi le parole commosse del sacerdote con la prece pei caduti, pei feriti, pei dispersi. Lontano tuona il cannone, ferve la mischia che ci darà la vittoria prossima. Sul nostro capo volano le ‘Saette’ con i colori d’Italia...”

*Camicia Nera (Bollettino mensile del fascio di combattimento di Legnago)*⁴⁵ urednik Giovanni Vicentini objavljuje Carmagnanijevo pismo s ruske fronte upućeno tajnici Fašističke stranke iz Legnaga, gospođici Giorgi. Za razliku od većine pisama poslanih roditeljima, ovo se Carmagnanijevo pismo, nakon kratke zahvale gospođici Giorgi koja mu je poslala nekoliko odjevnih predmeta od vune, pokazuje izvrsnim primjerom upisivanja ideologije u tekst koji je, za razliku od pisama majci i ocu, namijenjen široj publici:

Vratit ću se kada i ako to bude volja Božja, osnažen duhom i tijelom. Tada će pobjeda biti potpuna, bez pukotine, tada ću biti bogat zbog proživljenog života; tada ću se moći s potpunim blaženstvom diviti svojim krajevima koji me trenutno nostalgично dozivaju požudom; tada će biti ostvarena želja svakog srca. Bože veliki i snažni, zbog sinova koji nude svoje meso na oltaru Domovine, zbog majki koje bdiju u bolnom iščekivanju, zbog nerođene djece koja očevo lice neće upoznati, zbog tek rođene djece poput mladice otrgnute od debla, zbog tek udanih mladenki, zbog plugova koji čekaju ruke koje drže oružje, zbog svog milosrđa, Bože, daj mir onima koji se ne vrate i pobjedu onima koji ostaju! (Soffiantini 2007: 215)⁴⁶.

Pismo objavljeno u fašističkom mjesečniku odigralo je važnu propagandnu ulogu i zbog činjenice da je objavljeno nakon Carmagnanijeve pogibije u gradu Horlivki 10. studenoga 1941. godine gdje su njegovi posmrtni ostaci ostali sve do 1999. godine kada su preneseni u obiteljsku grobnicu u rodnom gradu.

7. ZAKLJUČAK

Jednosmjernu komunikaciju Luigija Carmagnanija s roditeljima objavljenu u Soffiantinijevoj knjizi valja sagledati u svjetlu okolnosti u kojima ona nastaje, vodeći računa o primateljima pisama koji utječu na ton i sadržaj samih poslanica. U pismima

⁴⁵ Br. 2, II, prosinac 1941.

⁴⁶ „Tornerò, quando e se Iddio vorrà, temprato nel corpo e nello spirito. Allora la vittoria sarà completa, senza incrinature, allora sarò ricco di vita vissuta; allora ammirerò con beatitudine piena le mie contrade che attualmente tanto mi pungono di nostalgico voluttuoso desiderio; allora sarà realizzata l'invocazione di ogni cuore. Dio grande e possente, pei figli che le carni bruciano sull'altare della Patria, per le madri che consumano le veglie nella dolorante attesa, pei bimbi non nati che il volto dei padri non sapranno, pei figli nati appena e strappati come virgulti teneri dal tronco, per le spose appena disposte, per gli aratri che attendono le braccia che ora impugnan l'arme, per la tua misericordia, Dio, la pace a chi non torna e la vittoria a chi rimane, dona!”

roditeljima poslanim s fronte prisutna je određena tematska hijerarhija koja se prvenstveno trudi odaslati smirujući poruku majci, a tek potom ocu, nakon čega se prelazi na informacije o kretanju trupa i osvojenim područjima. Carmagnanijeva je pisma tematski, ali i stilski, moguće podijeliti na ona poslana u mirnodopskom razdoblju, gdje se rat doživljavao kao daleki sukob i gdje su prisutni brojni toposi nevinosti, i na ona poslana s ruske fronte, iz samog središta ratnog zbivanja. Ne treba, međutim, pritom zanemariti ni ulogu Giorgia Soffiantinija koji predstavlja važnu posredničku instancu u enuncijaciji, a samim time i u našoj percepciji objavljenih pisama. Soffiantinijevi komentari Carmagnanijeva ratnog puta, kao i važnost koju pridaje njegovoj aktivnosti u Fašističkoj stranci, vrlo su često u raskoraku s onim što čitamo u pismima, a nerijetko narušavaju horizont očekivanja čitatelja. U skladu s nekim u radu spomenutim istraživanjima talijanskih povjesničara o slabijemu ideološkom utjecaju na vojnike u prvim mjesecima rata, Carmagnanijeva ideološka uvjerenja dolaze do izražaja tek u pismima odaslanim s Istočne fronte nakon doživljenog iskustva osobne ugroze. Nema, međutim, u njima nikakve naznake o ideji besmislenosti rata, o, kako bi rekao Crnjanski, „velikoj ludoriji” koja ostavlja za sobom „rulje bolesnih i rulje mrtvih, grdne gradove, šume i polja” (Crnjanski 1965: 111) – što bi se od intelektualca moglo očekivati – naprotiv, do samoga kraja Carmagnani je uvjeren u skorbu pobjedu Osovine, kao i u važnost svoje „oslobodilačke” i civilizacijske misije u Jugoslaviji i u Rusiji. Giorgia Soffiantiniju, s druge strane, kao uredniku Carmagnanijeva epistolara valja zamjeriti nedostatak kritičkog odmaka od politike fašističkog *ventennio*, kojoj, barem deklarativno, ne nalazi zamjerki. Carmagnanijev ratni put promatra se prvenstveno kroz italocentričnu optiku prilikom čega se mladi poručnik doživljava junakom samo zbog činjenice što je izgubio život, a da se pritom barem stidljivo ustvrdi da se našao na pogrešnoj strani povijesti koja je, kako se da zaključiti, isključivo njemačka odgovornost, čime se dodatno izgrađuje mit o dobrome talijanskom vojniku.

LITERATURA

- ALIGHIERI, Dante. 2004. *Božanstvena komedija*. Prev. Mihovil Kombol i Mate Maras. Zagreb: Globus media.
- BADURINA, Natka. 2023a. „Okupacija Kraljevine Jugoslavije u talijanskoj književnosti: osvrt na istraživanja prof. Mate Zorića”. *Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa u spomen na prof. dr. sc. Matu Zorića (1927. – 2016.) | Atti del Convegno internazionale in onore del Prof. Mate Zorić (1927–2016)*. Ur. Nedjeljka Balić-Nižić, Giorgio Baroni i Boško Knežić. Zadar: Sveučilište u Zadru: 91–111.
- BADURINA, Natka. 2023b. *Strah od pamćenja*. Zagreb: Disput.
- BARTHES, Roland. 1989. *Mythologies*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- BETTIZA, Enzo. 2004. *Egzil*. Prev. Karmen Milačić i Ana Prpić. Split: Marjan tisak.
- CATTALINICH, Giovanni. 1834. *Storia della Dalmazia, tomo I*. Zara: Fratelli Battara.
- CRNJANSKI, Miloš. 1965. „Dnevnik o Čarnojeviću”. *Lirika. Proza. Eseji*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Srpska književna zadruga: 97-173.
- DEANOVIĆ, Mirko. 1955. „Ime Croato u talijanskom jeziku”. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 3: 167–176.
- FLAKER, Aleksandar i Krunoslav PRANJČIĆ. 1970. *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*. Zagreb: Liber.
- FORTINI, Franco. 1994. *Composita solvantur*. Torino: Einaudi.
- GJURGJAN, Ljiljana Ina. 2009. „Antropološka/kulturalna komparatistika Ive Vidana”. *Umjetnost riječi* 53 (3–4): 207–220.
- GRAMSCI, Antonio. 1917. „Odio gli indifferenti”. *La città futura* (11. veljače 1917.). Federazione giovanile piemontese del Partito Socialista.
- GRAMSCI, Antonio. 1951. *Pisma iz zatvora*. Prev. Stanko Škunca. Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske.
- GRAMSCI, Antonio. 1966. *Letteratura e vita nazionale*. Torino: Einaudi.
- GRAMSCI, Antonio. 1973. *Lettere dal carcere*. Torino: Einaudi.
- GRAMSCI, Antonio. 2008. *La questione meridionale*. Cagliari: Davide Zedda Editore.
- LEGNANI, Massimo. 1997/1998. „Il ‘ginger’ del generale Roatta”. *Italia contemporanea* 209–210: 155–174.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. 1964–1971. *Mythologiques*. Paris: Plon.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. 1989. *Strukturalna antropologija*. Prev. Anđelko Habazin. Zagreb: Stvarnost.
- MAROEVIĆ, Tonko. 1989. *Zrcalo adrijansko: obilježja hrvatsko-talijanskog književnog dijaloga*. Rijeka: Izdavački centar.
- MAROEVIĆ, Tonko. 1999. „Hrvat, dakle vojnik”. *Talijanističke i komparatističke stu-*

- dije u čast Mati Zoriću / Studi di italianistica e di comparatistica in onore di Mate Zorić.* Ur. Sanja Roić. Zagreb: Filozofski fakultet: 111–125.
- Nepoznati autor. 1952. *Historijat razvoja NOP na otoku Žirje u toku NOB i Narodne revolucije 1941. – 1945. godine.*
- ROATTA, Mario. 1946. *Otto milioni di baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944.* Milano: Mondadori.
- ROCHAT, Giorgio. 2005. *Le guerre italiane 1935-1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta.* Torino: Einaudi.
- RODOGNO, Davide. 2003. *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943).* Milano: Boringhieri.
- SOFFIANTINI, Giorgio. 2007. *Luigi Carmagnani: lettere dalla guerra (1940–1941). Campagne militari di Jugoslavia e Russia.* Legnago: Grafiche Stella s.r.l.
- VATTIMO, Gianni. 2008. *Transparentno društvo.* Prev. Nino Raspudić. Zagreb: Algoritam.

“FURTHER ON THE ‘GOOD ITALIAN SOLDIER’” – LUIGI CARMAGNANI: LETTERE
DALLA GUERRA (1940–1941).
CAMPAGNE MILITARI DI JUGOSLAVIA E RUSSIA

BOŠKO KNEŽIĆ

ABSTRACT

The article, in light of the study of the myth of the good Italian soldier—the so-called autostereotype and heterostereotype that seeks to portray the Italian soldier in occupied territories during the Second World War as a friendly antimilitarist forced into military uniform—focuses on the wartime journey of Italian lieutenant Luigi Carmagnani, reconstructed through letters he sent to his parents in 1940 and 1941 from the Yugoslav and Russian fronts. The narrative of this one-way correspondence with his parents can be thematically and stylistically interpreted through the lens of epistolary writing from the period of the Italian occupation of Dalmatia, during which the war is experienced as a distant conflict. In this context, the thesis put forward by some Italian historians about the absence of exoticisation and dehumanisation of the enemy in the early months of the war seems justified. This contrasts with the letters sent from the Russian front, from the very centre of the war zone, where—after experiencing personal danger—Carmagnani’s ideological convictions come to the fore, shaped by the idea of a liberating and civilising mission in Russia. Particular attention is given to the editor of the epistolary collection, Giorgio Soffiantini, who represents an important mediating instance in the enunciation process and, consequently, in the perception of the published letters. Soffiantini’s commentary on Carmagnani’s wartime journey is grounded in the axiom of love for the homeland as the sole imperative, whereby the criteria enabling the experience of a given historical period are not based on rational knowledge, but rather on mythical thinking—the very fuel of the myth of the good Italian soldier.

KEYWORDS:

Luigi Carmagnani, myth of the good Italian soldier, war letters, Italian campaign in Yugoslavia and the Soviet Union, World War II

PRILOG ANALIZI DVIJU PASOLINIJEVIH DRAMA – CALDERÓN I SVINJAC

VALTER MILOVAN

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odsjek za talijanistiku
Negrijeva 6
vmilovan@unipu.hr

UDK: 821.131.1-2 Pasolini, P. P.
DOI: 10.15291/csi.4899
Pregledni članak
Primljen: 3. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 1. 7. 2025.

U ovome članku bavimo se određenim značajkama s kojima se susrećemo čitajući dvije drame Piera Paola Pasolinija, *Calderón* i *Svinjac*, čiji je prijevod objavljen 2022. godine u izdanju Akademije dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu. Među temama koje se pojavljuju u dramama valja istaknuti temu nesvjesnoga, motiv obiteljske Pasolinijeve situacije koja se reproducira u njegovim dramama, uz njega vezan motiv incesta te motiv pobune protiv moći. Tema nesvjesnoga oduvijek je prisutna u Pasolinijevu stvaralaštvu, u njegovim ranim pjesmama, poput onih posvećenih majci, zatim u njegovim mladenačkim dramama u kojima se često reproducira obiteljska situacija te naravno i u njegovim filmovima, posebice u onim koji obrađuju mitološke teme. Odnos s majkom posebno poprima incestuozan prizvuk u filmovima kao što su *Mamma Roma*, ali i u tragediji *Calderón*, gdje se incestuozne veze majka–sin te otac–kći nagovještaju u snovima. Motiv pobune protiv moći vezan je uz motiv slobodno odabrane smrti kao krajnjega izražavanja u *Svinjcu*, gdje samoubojstvo protagonista također aludira i najavljuje Pasolinijevu tragičnu smrt.

KLJUČNE RIJEČI:

Pier Paolo Pasolini, Calderón, Svinjac, pobuna protiv moći, odnos majka-sin, nesvjesno, san

1. UVOD

Pier Paolo Pasolini važno je ime talijanske i europske kulture druge polovine dvadesetoga stoljeća. Njegove zbirke poezije, romani te posebno filmovi i tragična smrt 1975. godine upisali su ga u imaginarij europske i svjetske kulture, a karakter i polemičnost ukazuju na hrabroga i nepomirljivoga intelektualca koji je u traganju za uzrocima određenih pojava u društvu i stvarnim razlozima tih fenomena bio spreman podnijeti velike žrtve i platiti visoku cijenu, uključujući na kraju i život sam. Od njegovih zbirki pjesama svakako valja istaknuti pjesme pisane na furlanskome (zbirku *Poesie a Casarsa* iz 1942., kasnije uključenu u *La meglio gioventù* iz 1954.), s kojima je već 1957. prepoznat u Hrvatskoj te uvršten u *Antologiju talijanske poezije XX. stoljeća* Joje Ricova (1957), uz bok s futuristima i hermetičnim pjesnicima. Osim rane furlanske poezije, posebno mjesto zauzima nagrađivana zbirka¹ *Le ceneri di Gramsci* (*Gramscijeva pepeo*) iz 1957. godine, koja je pisana u starijim formama: danteovskim tercinama, oktavama i distisima. U Hrvatskoj je izbor Pasolinijevih pjesama objavljen 2018. godine pod naslovom *Jedan od mnogih epiloga*. Među pjesmama nalazimo i desetak furlanskih pjesama (prepjevanih na čakavsko narječje), kao i pjesme iz *Gramscijeva pepela* i drugih zbirki, sve do zaključnih, ponovno furlanskih pjesama iz zbirke *La nuova gioventù* iz 1975., posljednje knjige koju je objavio za života.²

Želimo li navesti poznatija prozna djela, valja istaknuti roman *Ragazzi di vita* iz 1955. (izašao na hrvatskome 2009. godine kao *Uličari*) u kojem je na tada kontroverzan način opisan rimski podproletarijat koji odrasta na rubu talijanskoga glavnog grada. Od važnih proznih djela tu je (na hrvatski još neprevedeno) djelo *Petrolio* (*Nafta*), njegova posljednja, velika i nedovršena proza koju je pisao kada ga je sustigla smrt, a koja je i u Italiji objavljena tek 1992. godine, bez (barem) jednoga problematičnog poglavlja.³ U Hrvatskoj su još prevedeni *Una vita violenta* iz 1957. godine i *Teorema* 1968. godine.

Filmovi su svakako onaj dio njegova opusa koji ga je učinio najpoznatijim u neromanskom svijetu te je teško izdvojiti manje od desetak filmova. Valja tako istaknuti filmove *Accattone*, *Mamma Roma* i *La ricotta* (*Skuta*) iz neorealističke podproleterske

¹ www.premioletterarioviareggiorepaci.it/premi/vincitori/1-Premio%20Letterario%20Viareggio-R%C3%A8paci

² U Hrvatskoj su o Pasoliniju pisali akademik Mladen Machiedo (1997; 2002), Živko Nižić (2004), Valter Milovan (2011; 2012) te uz prijevode Pasolinijevih djela Milovan (2014; 2018, 2022). Usp. još i Erstić (2018), Erstić i Marić (2023), Pivac (2009), Pivac i Jurišić (2011).

³ Misli se na *Appunto* ili *Capitolo 21*, koji Walter Siti nije uvrstio u knjigu jer je na njemu pisalo „Da distruggere” („Uništiti”). U novome izdanju *Petrolia* iz 2022. Siti je objavio i *Appunto 21.*; kaže da je i sama uputa o njegovu uništavanju mogla biti samo dijelom „meta-književne igre”. <https://simonazecchi.substack.com/p/dietro-il-massacro-di-pasolini-non>

faze, zatim *Evandjelje po Mateju*, „filozofske” filmove kao što su *Uccellacci e uccellini* (*Ptičice i ptičurine*) ili *Teorema* (*Teorem*), filmove nadahnute grčkom mitologijom (*Medeja*, *Kralj Edip*), filmove koji veličaju život (*Dekameron*) i tematiziraju smrt (*Salò ili 120 dana Sodome*). Svakako je zanimljiv eksperiment knjige i filma – djelo *Teorem* koji postoji i kao film i kao prozno djelo te, slično tome, *Porcile* (*Svinjac*) koji postoji i kao film i kao drama, s drugačijim elementima i sličnom, ali ne istovjetnom radnjom. Upravo su drame *Svinjac* i *Calderón* objavljene nedavno (2022.) u izdanju Akademije dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, u prijevodu Valtera Milovana.

2. DRAME

Kada se govori o Pasolinijevu kazališnom opusu, najčešće se spominje njegovih šest „građanskih” tragedija, koje je napisao 1966. godine⁴ dok je čitao Platonove dijaloge. To su: *Pilade* (*Pilad*, 1967), *Affabulazione* (*Pripovijest*, 1969), *Calderón* (1973), *Porcile* (*Svinjac*, 1979), *Orgia* (*Orgija*, 1979) i *Bestia da stile* (*Stilska zvijer*, 1979). U predgovoru talijanskomu izdanju *Teatro* iz 1998., doneseno je svjedočanstvo u kojemu Pasolini prepričava kako je došao na ideju da započne pisati za kazalište, kada je bio prisiljen na mirovanje zbog napada čira 1965. (1966.) godine, za vrijeme snimanja filma *Uccellacci e uccellini* (*Ptičice i ptičurine*):

‘65. sam imao jedinu bolest u životu: prilično ozbiljan čir, zbog kojeg sam bio u krevetu mjesec dana. Tijekom svog prvog oporavka čitao sam Platona i to me potaknulo da poželim pisati kroz likove. Štoviše, u tom sam trenutku iscrpio svoju prvu pjesničku fazu i dugo nisam pisao pjesme u stihovima. Budući da su te tragedije pisane u stihovima, vjerojatno mi je trebao povod, umetnute osobe, likovi, da napišem stihove. Ovih šest tragedija napisao sam u trenu. Počeo sam ih pisati ‘65. i u biti dovršio ‘65. Samo što ih nisam dovršio. Nisam ih do kraja arhivirao, ispravio, sve što se radi na prvom nacrtu. Neke su u cijelosti napisane, osim nekoliko scena koje tek treba dodati. U međuvremenu su postale malo manje aktualne, pa ih dajem kao gotovo posthumne (*ibid.*: 7–8).

I zaista, Pasolinijeve *građanske tragedije* izvođene su vrlo malo ili čak nimalo, samo tri od njih objavljene su za njegova života, a tri (*Porcile*, *Orgia* i *Bestia da stile*) obje-

⁴ Danas znamo da je Pasolini progriješio godinu te da 1965. „valja čitati kao 1966. godinu” (Pasolini 1998: 7).

lodañene su tek četiri godine nakon njegove smrti, pa su i zaista *posthumne*. Od ovih šest tragedija, na hrvatskome su objavljene *Pilad* 1998. godine, u prijevodu Mani Gotovac i Ivice Buljana, te *Calderón i Svinjac* 2022. godine u prijevodu Valtera Milovana (Pasolini 2022). Svih šest „građanskih tragedija” prvi put je u Italiji zajedno objavljeno 1998. (izdavač *Garzanti*) pod naslovom *Teatro* (Pasolini 1998), a tek su u izdanju iz 2001. godine, također pod naslovom *Teatro*, (izdavač *Mondadori*) (Pasolini 2001), objavljene i ranije drame (*La sua gloria, Edipo all'alba, I Turcs tal Friul, I fanciulli e gli elfi, La poesia o la gioia, Un pesciolino, Vivo e coscienza, Italie magique, Nel '46!*, spomenutih šest tragedija te prijevodi *Orestijade, Antigone* i *Miles gloriosus*).

2.1. MANJE POZNATA DRAMSKA DJELA

Usprkos vrijednim romanima te novinskim člancima i esejima, Pasolinijevo se ime najčešće veže uz poeziju i film. Manje je poznato i pomalo iznenađuje da je njegov interes za dramu još starijeg datuma, stariji čak i od interesa za poeziju. Pasolini je naime svoj prvi dramski tekst napisao 1938., sa šesnaest godina, na školskom natjecanju mladih fašista. Djelo je bilo nadahnuto likom iz memoara Silvija Pellica i zvalo se *La sua gloria (Njegova slava)* (Casi 2005: 24). U ratno vrijeme, kada je s majkom radio kao učitelj, znao bi koristiti dramu i kao pedagoško sredstvo. Od tih drama sačuvala se samo *I fanciulli e gli elfi (Djeca i vilenjaci)*, u kojoj je sam Pasolini glumio čudovište (*ibid.*: 59). Mnogo je poznatija jednočinka *I Turcs tal Friul (Turci u Furlaniji)*, napisana na furlanskom jeziku i nadahnuta „čudom” iz 1499., kada je Casarsa pošteđena turskog napada. Uočljiva je paralela između turskog upada 1499. i nacističke okupacije Furlanije iz ratne 1944. godine, kada je djelo i napisano. Postoji još jedno djelo pisano furlanskim jezikom, *La morteana* (vrsta plesa), ali ono je sačuvano samo u fragmentima (*ibid.*: 61).

U drugoj polovini četrdesetih napisao je još *La poesia o la gioia (Poezija ili radost, 1946.)* i prve verzije djela *Il cappellano (Kapelan)* iz 1947. Godine 1957. napisao je jednočinku *Un pesciolino (Ribica)*, a 1964. monolog *Italie magique (Čarobna Italija)* koji je izvodila njegova prijateljica, glumica Laura Betti. Davno započeti *Kapelan* napokon je dovršen i objavljen 1965. pod nazivom *Nel '46! (U 1946!)*. U ukupan opus Pasolinijevih dramskih djela možemo još dodati dva prijevoda – Eshilovu *Orestijadu*, (1960.) i dijalektalni prijevod Plautova *Hvalisava vojnika*, na dijalektu nazvanog *Il vantone (Hvalisavac, 1963.)*. Valja ovdje navesti i 281 stih nedovršenog prijevoda *Antigone* iz 1960. godine.⁵

⁵ *Ibid.*: 70. Također i u Schwartz (1992: 279).

3. NEKE OD ZNAČAJKI PASOLINIJEVIH DRAMA

3.1. VEZA TEATAR – PODSVIJEST; ISPOVJEDNOST I BIOGRAFIZAM

Urednik Pasolinijevih sabranih djela – romanopisac, kritičar i esejist Walter Siti primijetio je da je Pasolinijev teatar najbliži njegovoj podsvijesti:

Teatar je uvijek bio prostor gdje su sve te kružnosti podsvijesti najviše izlazile na svjetlo dana te se zato, mislim, toliko bojao teatra, a kada ga je pokušao staviti na scenu zamrznuo ga je, pretvorio u ogromnu obrambenu građevinu, u geometrijske strukture, glumce koji su morali govoriti ravno ispred sebe bez da pogledaju jedan drugog, otuđenim brechtovskim izgovorom, bez niti emocije... Smrtna dosada za gledatelje, ali i velika obrana.⁶

Walter Siti tvrdi da likovi u djelu zapravo ne razgovaraju, nego da se radi o dva paralelna monologa: „(Luca) Ronconi je pripovijedao da je rekao Pasoliniju: ‘Postavio sam vas toliko puta na scenu; da se bar jednom dogodilo da su se likovi pogledali u oči... To se nije nikad dogodilo!’”⁷

Takvi „lažirani” dijalozi postaju sredstvo samoanalize putem kojih izlazi na vidjelo autorova intima, odnosno problemi koji proizlaze iz njegove obiteljske situacije. U drami *La poesia o la gioia* (*Poezija ili radost*) gotovo je preslikana Pasolinijeva obitelj, uz tek neznatno izmiješane likove i probleme koji se donose na kazališnu scenu. Glavni lik drame zove se Paolo, a njegov brat Antonio nakon povratka iz zarobljeništva ne uspijeva se ponovno integrirati u društvo: pije, pun je mržnje i žaljenja za „boljim vremenima” iz doba fašizma, upravo poput Pasolinijeva oca Carla Alberta koji se vratio iz zarobljeništva u Africi. Takvo ponašanje razara obiteljsko tkivo, a ženski su članovi obitelji ravnodušni prema scenama nasilja i izljevima mržnje koje se svakodnevno ponavljaju u njihovu domu. Pasolini dramu nije nikad dovršio te ni *La poesia o la gioia* nije nikad objavljena.

Drugi primjer nadahnut izravno Pasolinijevim životom drama je u tri čina *Il capellano* (*Kapelan*) u kojoj je protagonist učitelj zaljubljen u svojeg učenika.⁸ U jednoj od

⁶ Walter Siti u intervjuu „Pasolini: Il lungo addio. La realtà”, povodom stogodišnjice Pasolinijeva rođenja: <https://www.youtube.com/watch?v=VCMchI4HFb0>.

⁷ *Ibid.*

⁸ Pasolini se, kako biografije bilježe (Siciliano 2005: 98; Naldini 1989: 92), u tome razdoblju zaljubio u svojega učenika, mladića imenom Antonio (Tonuti) Spagnol, i to u razdoblju dok su postavljali predstavu *I fanciulli e gli elfi*. Sam Pasolini gušio se u osjećaju krivnje, ne mogavši tako slobodno pro-

verzija te drame (otuda vjerojatno i naslov djela) učitelj postaje svećenik koji se zaljubljuje u sjemeništarca. Drama će biti dotjerivana čak dvadesetak godina, od 1946. do 1965. Uz minimalne izmjene likova i izmjene radnje, mijenjat će se i naslov djela. Tako će djelo *Il cappellano* u jednom trenutku postati *Storia interiore (Unutarnja priča)*. Radnja će se samo neznatno promijeniti u priču o svećeniku zaljubljenom u djevojčicu koja se u snu pretvara u dječaka.

Valja na kraju još spomenuti dvočinku *Il cappellano* koja će biti postavljena na scenu tek 1965. godine, pod naslovom *Nel '46!*. U konačnoj verziji, prepunoj podsvjesnih i oniričkih elemenata, protagonist je svećenik kojem će niz likova autoriteta (ravatelj, liječnik, župnik, kardinal, šef policije) „suditi” u snu. Autorova podsvijest koju predstavljaju navedeni likovi nije imala milosti prema protagonistu: on će biti osuđen, bez mogućnosti iskupljenja i spasa. Drama *Nel 46!* nije bila objavljena za autorova života jer Pasolini nije za nju uspio pronaći izdavača. Još više nego u prethodnom primjeru, autorova intima i podsvijest dane su na uvid čitatelju, bez ostatka i bez ikakva opreza. Primjerak drame stigao je i do Itala Calvina, koji mu piše:

Dragi Pier Paolo, u ruke mi je stigao strojopis *Storia interiore* i ja sam ga pročitao. Što se događa s tobom? Povuci odmah sve kopije rukopisa koje su okolo i učini da nitko tko je to pročitao o tome ne govori. Kao što se i ja obvezujem to učiniti, kao prijatelj (Siti 2022: 448–450).

Pasolini je toga bio svjestan i čini se da ga to nije sprečavalo da ponudi drugom izdavaču svoj tekst, kao što piše u pismima redatelju i kritičaru Lucianu Lucignaniju i glumcu Vittoriju Gassmanu:

(...) To je pomalo čudovišna i luda stvar. U svakom slučaju, ako ga ti i Gassman želite vidjeti, spreman je i poslat ću vam ga (Casi 2005: 97).

(...) To je nešto toliko neuobičajeno i toliko neugodno u svojoj iskrenosti da će to biti nemoguće izvesti kao predstavu. Ali imajte na umu da se za izvedbu može napraviti prilagodba, s nekim odgovarajućim izmjenama ili rezovima (*ibid.*).

živjeti svoje osjećaje. Valja reći da su Pasolini i Tonuti ostali prijatelji i da je Tonuti Spagnol kasnije bio malo poznat, ali cijenjen dijalektalni pjesnik te je umro 2017. godine u Furlaniji. Iako se nakon 1948. nisu više nikad vidjeli, ostali su u prijateljskim i prisnim dopisnim odnosima; u šezdesetim su godinama više puta dogovarali susret koji se iz raznih razloga nikad nije ostvario. Slično i u: <http://www.centrostudipierpaolopasolinicasarsa.it/approfondimenti/25459/>.

Biografizam je u tim dramama više nego očit, a posebno je zanimljivo „proročanstvo” o smrti njegova brata Guida. Kao što je primijetio Walter Siti⁹, iako se ona u stvarnom životu dogodila u svibnju 1945., Pasolini ga je u svojim dramama već ranije (i to više puta) ubio i pokopao. Prvi put već sedam godina ranije, u školskom uratku iz 1938., gdje osuđeniku daje ime Guido (iako je predložak za lik osuđenika bio talijanski domoljub Antonio Solera), posljednji put u djelu *I Turcs tal Friul* iz 1944. U djelu koje opisuje turski upad u Furlaniju (kao alegorija nacističkog upada iz tog doba) opisan je i odnos dva brata – jednog intelektualca i drugoga, konkretnijega i poduzetnijeg; onaj poduzetniji naravno pogiba. U vrijeme dok je Pasolini pisao dramu njegov brat Guido bio je još živ, ubijen je tek šest mjeseci kasnije u sukobu između „crvenih” i „zelenih” partizana. Siti tvrdi da je želja da se riješi brata kako bi ostao sam s majkom jedna od velikih potisnutih tema njegovih drama i njegove književnosti uopće.¹⁰ Navodi i primjer pjesme *Supplica a mia madre* („Molba mojoj majci”), intimne pjesme koja i inače ukazuje na njegovu pretjeranu vezanost s majkom. Pjesma je poznata po tome što u njoj piše majci da je „nezamjenjiva” te da zbog nje „ne može voljeti druge”, pa zato „voli samo tijela”. Slična je i pjesma *Memorie* („Sjećanja”):

Zaljubljujem se u tijela
koja imaju moje sinovsko
meso – s utrobom
koja peče od srama (Pasolini 2018: 62).

U *Molbi* majku pak preklinje da ga „ne napusti” i da ne „želi smrt”. Siti primjećuje da u posljednjim stihovima iz *Molbe* nedostaje samo još jedan „napokon”, uz onaj „sam s tobom u jednom budućem travnju” kada se obraća majci:

Zato što je duša u tebi, to si ti, ali ti
si moja majka i tvoja je ljubav moje ropstvo (...)
Preklinjem te, ah, preklinjem te: nemoj željeti smrt
Ovdje sam, sam, s tobom u jednom budućem travnju...¹¹

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=VCMchI4HFb0>.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Pasolini, Pier Paolo: *Molba mojoj majci*, *ibid.*: 90.

3.2. LJUBAV KAO SAN

Mnoge od ovih tema (odnos između supružnika, temu majke, smrti, temu sna i onirične elemente) Pasolini je nastavio razvijati u svojim filmovima i zrelijim dramama, često u njih uključujući elemente grčkih tragedija i mitova (Kralj Edip, Orestijada). Slično se odnosio i prema likovima, simbolima kršćanske vjere (Isus, Pavao).

Mitološki su likovi Pasoliniju bili samo pomoć kako bi objasnio sebe i kako bi se približio svijetu oko sebe. Svi su oni, Pasolini-Edip, Pasolini-Pilat i Pasolini-Narcis, zapravo obilježeni onim originalnim što je pjesnik imao u sebi (majčinsko, tradicionalno, pasivno, grešno) te ih je u tom svjetlu i reinterpreterirao (Milovan 2011: 140).

Najpoznatiji su možda skladni odnos *majka-sin* koje nalazimo u filmu *Mamma Roma*, gdje se junakinja i njezin sin voze na motoru poput Susanne i Piera Paola u stvarnom životu. Sama Susanna Pasolini pojavljuje se u *Teoremu* i u *Evandjelju po Mateju* u kojem je sin svojoj majci namijenio ulogu Bogorodice.

Duh incesta provlači se kroz cijeli *Calderón*, u kojem majka i sin umalo spavaju zajedno. To se doduše ne dogodi, ali ostaju nesretno zaljubljeni jedno u drugoga i razdvojeni do buđenja čeznući jedno za drugim do idućeg sna. Taj je problematični odnos vjerojatno najdirljiviji dio drame, iako Rosaura traži izgublenu ljubav/slobodu od prvog do posljednjeg retka ove drame. Rosaura se najprije zaljubljuje u svojeg oca, zatim u svojeg sina, a na kraju drame u projekciju tog sina:

BASILIO

Ali... Vas dvoje... Da li se slučajno... poznajete?

ROSAURA

Ne, prvi put ga vidim.

ENRIQUE

Zapravo, došao sam danas iz Madrida
i nikada dosad nisam bio u Barceloni...

BASILIO

Pogledali ste se kao da se poznajete.

ENRIQUE

Ma... Ne razumijem...

BASILIO

Izborni afinitet! (Pasolini 2022: 137)

„Zajedničko utonuće u san” Enriquea i Rosaure ukazuju da je san jedino mjesto gdje sloboda i ljubav mogu živjeti (poput Piera Paola i Susanne, u ranije citiranim pjesma-

ma) te da je buđenje u tadašnjem (marksistički nazvanom) „buržusko-fašističkom društvu” pakao usporediv s nacističkim logorom. Taj logor biva evociran i na kraju *Calderóna* i u *Svinjcu* kao jedna od konačnih realizacija demokratskog društva. Čini se da je za Pasolinija buržuska demokracija jest pravi svinjac, a kapitalisti su prave svinje:

(...) metafora proždiranja odnosi se na ljudski „svinjac”, shvaćen kao mjesto cinične, potpune i dijabolične moći, a koja se temelji na političkoj ucjeni i ekonomskoj razmjeni, moć koja si je prisvojila (kupivši ju) čitavu povijest umjetnosti i visoku kulturu (...) moć koju na kraju predstavlja industrijalac, humanist Klotz (Murri 1994: 107).

Njegov parnjak iz *Calderóna*, Basilio (Rosaurin otac, kralj, Rosaurin muž) iako okrutan, nije bez smisla za humor. Kada nesuđeni ljubavnici u trećoj epizodi utonu u san, o *snu pravednika* i o *zajedništvu zaspalih* (zapravo o snu shvaćenom kao izlaz) Basilio, s ironijom i ljubomorom, kaže:

K'o Shazaman i žena Demona
 vodili ste ljubav očima.
 Ej, gospodine Enrique! Gospodine Enrique!
 Ovaj pak! Sada je i on zaspao!
 I kako samo spava s guštom
 Evo ih, prepušteni snu pravednika.
 A ja sam budan, muž,
 kojeg je san učinio rogonjom!
 Ima nečeg zlokobnog u tom savezništvu zaspalih.
 Ili se možda radi o vječitoj pobjedi nevinih?
 Kako li je teško braniti svoju propadajuću stvarnost! (Pasolini 2022: 143)

3.3. MOTIV POBUNE PROTIV MOĆI

Rosaurino buđenje u 15. i 16. epizodi u Basilijevoj „propadajućoj stvarnosti” odvođi nas u nacistički logor. Nalazimo „nakazna ljudska bića polegnuta na životinjskim ložnicama, ćelavih glava” koji „imaju u sebi neko jadno, gotovo sramotno svjetlo: osmijeh” (*ibid.*: 146). Dok *Basilio-Moć* pokušava dobiti nove odgovore o stvarnosti „da bi imao krajnju svijest o sebi”, za žrtvu se događaju najgori zločini i poniženja, a Rosaura biva svedena na tijelo koje će uskoro skončati svoj život u logoru. Scena ima

zajedničkih elemenata (prividni mir, slušanje glazbe) sa završnim scenama iz Pasolinijeva filma *Salò o le 120 giornate di Sodoma* (*Salò ili 120 dana Sodome*):

(...) U sobu
u kojoj sam zaključana ulazi samo malo sunca
koje se reflektira od snijega. Izvana laju psi.
SS-ovci slušaju gramofon (*ibid.* 149).

U filmu sudbina otetih antifašista – mladića i djevojaka – biva zapečaćena i svi bivaju osuđeni na konačno mučenje i smrt. U tim trenucima, dok promatraju te scene, mladi talijanski *repubblichini* (fašistički vojnici nakon 1943.) slušaju radio te čak zajedno zaplešu.

Ideja o „nepostojanju povijesti” proizlazi iz nekih razgovora Basilija i njegovih pobočnika (*Nemojmo joj dati primat, povijesti / neka ostane ponizno podređena životu*) (*ibid.*: 135) i svakako korespondira s vremenskim skokovima u kojima Rosaura preskače iz sredine u sredinu, koje su također prikazane kao nepomične i vjekovne. Govoreći o svom posljednjem filmu, Pasolini kao da govori o Rosauri:

...ništa nije anarhičnije od moći, moć praktički radi što hoće, a ono što moć želi potpuno je proizvoljno ili je diktirano njezinim ekonomskim potrebama, a koje izmiču uobičajenoj logici. (...) Ovo bi trebao biti film o nepostojanju povijesti. Odnosno, povijest onakva kakvom je vide europocentrična kultura, zapadni racionalizam i empirizam s jedne strane, marksizam s druge strane, u filmu se želi prikazati kao nepostojeća...¹²

Calderón i *Svinjac* progovaraju o Moći koja upravlja elementima pobune u društvu unutar građanske klase (Casi 2005: 165). Iščitavanjem drama uočili smo da je podređenim likovima (koji su zapravo protagonisti) zajednička i nemoć tj. nemogućnost da se izbjegne zamka vlastite pozicije u društvu koja je uvjetovana rođenjem, odgojem ili politikom. U *Svinjcu* je 1967. godina: u Španjolskoj se bune studenti, radnici, sve se nadima protiv konzervativnoga Francova sustava. Svi oni bezuspješno napadaju tisućljetni sustav Moći, koji združuje kraljeve i industrijalce, kršćane i fašiste, korumpirajući i isisavajući ljude koji im se ne znaju ili ne mogu oduprijeti. Izuzeti su samo oni likovi koji ne pristaju na pravila igre ili uopće ne mogu pristati na pravila jer su bačeni na marginu takva društva. Uz Rosauru i Juliana to su Andaluzijci, seljaci, ho-

¹² Iz intervjua Gideonu Bachmannu na setu filma *Salò*, ali i u: Passannanti 2008.

moseksualci, anarhisti i njima slični, oni koje je u društvu dopala rubna uloga. Zato je u *Calderónu* jedini kratkotrajni izlaz – san, ona u snu pronalazi kratkotrajnu slobodu, ali Rosauru bude iz svakog sna, osim onoga posljednjeg, u kojem Basilio, lik koji u svakoj od epizoda utjelovljuje moć, zaključuje kako će oslobođenje ostati samo san:

BASILIO:

Jer za sve snove koje si sanjala ili
koje ćeš sanjati može se reći da mogu
postati stvarnost. Ali za ovaj san s radnicima,
nema sumnje: to je samo san i ništa više (Pasolini 2022: 152).

Motiv pobune prisutan je i u *Svinjcu*, ali si protagonist Julian ne postavlja pitanje kako srušiti Moć – on samo odbija logiku Moći svojim nedjelovanjem i smrću (Tricomi 2005: 357).

SPINOZA

Odluku koju ti donosiš mogla bi donijeti čitava naša mlada Epoha...

JULIAN

Ali ja neću donijeti nikakvu odluku... (Pasolini 2022: 226).

U *Svinjcu*, na primjeru njemačkih industrijalaca koji stapaju svoje *firme* nastale na zločinima iz Drugoga svjetskog rata, Pasolini bjelodano pokazuje *kako* se Moć obnavlja te da je kulturna revolucija za njih samo dimna zavjesa i da je povijest ploča po kojoj Moć piše kako želi. I sam pisac, svjestan toga, piše kako želi, jer u dvije drame fašizam četrdesetih i građanska 1967. godina za Pasolinija ne čine bitnu razliku.¹³ Kao i u *Calderónu*, tako i u *Svinjcu* prava je borba u psihologiji protagonista; političke borbe ostaju u pozadini, dok čitatelj-gledatelj promatra zarobljenost Juliana u obiteljskom kavezu čija je glava ratni zločinac koji se „ponovno izmislio” kao industrijalac. Sin ne prihvaća svoju sudbinu i u potpunosti je odbacuje.

¹³ Valja ovdje podsjetiti na Pasolinijeve stavove protiv duge kose koja „deformira” mlade te stav protiv studenata šezdesetosmaša koji su „tatini sinovi” (pjesma *Il PCI ai giovani!*, „Komunistička partija mladima!”) dakle dugokosa i bogata djeca koja napadaju sustav za neke svoje bogataške interese, a brane ga kratkokosi policajci, „djeca siromaha s juga”. Takvih je paradoksa Pasolini bio jako svjestan te ih je rado isticao, braneći uvijek suprotan stav, stojeći ponekad korak naprijed ili samo korak u stranu od *mainstreama*. Ali ponekad i ne: sva njegova proročanstva, npr. da će u SSSR-u devedesetih „nastati pravi raj” ili da je „u New Yorku vidio pravi komunizam”, čista su retorika. Pokazuju da je u najboljem slučaju, promatrajući promjene u talijanskom društvu, ponekad imao oštro oko, ali smatramo ovdje da je ponekad bilo upravo suprotno.

Julian, koji ima *neizrecivu seksualnu tajnu* (Pasolini 2022: 25), shvaća da nema izlaza za njega nego biti *ni poslušan ni neposlušan* (Pasolini 2022: 203). Sva Juliano-va mogućnost za sreću je toliko izmještena iz društva da je, osim njegove zabranjene ljubavi, jedino smirenje u prirodi, u *smirenom narančastom suncu* (Pasolini 2022: 216) koje opisuje nakon odnosa sa svinjama. U drami je, Julianovim riječima, opisano koliko je ta sreća kratkotrajna:

Pale se prva svjetla i taj je trenutak namijenjen čistoći;
prije večeri počinje neka vrst slavlja
kojem je suđeno da odmah završi, ali koje
ispunjava srce kajanjem i žaljenjem.
Smireno narančasto sunce jasno svijetli posvuda.
U zraku je neumoljivi mraz. U mraku ostaju
samo zamršeni nizovi vrba zaslijepljeni spektrom svjetla,
kruti poput (ali ne liturgijskih) trnovih kruna.
Moj je povratak zapravo vraćanje
onom dijelu stvarnosti koju sam isključio (Pasolini 2022: 216).

Dakle, ti trenuci smirenja nepomirljivo su suprotstavljeni *velikoj fuziji dviju firmi* i pregovorima dvojice bivših nacista koji su toj fuziji prethodili. Sami predgovori o stapanju firmi donose bizarne i uznemirujuće elemente – čitamo o ubijanju logoraša u plinskim komorama, spominju se „lubanje židovskih boljševičkih komesara” (Pasolini 2022: 185) koje je prikupljao Herdhitze, nacistički ubojica i očev (Klotzov) poslovni partner. Kada postaje očito da Julian ne može egzistirati u ovakvu društvu, u devetoj epizodi drame Julianu se ukazuje lik filozofa Spinoze koji mu daje za pravo da nestane kao nijemi svetac mučenik i da se tako spasi od tog društva. To je razrješenje dramske napetosti. Pasolinijeve riječi, izgovorene kroz lik Spinoze, pune su osude proklinjući ne samo Julianovu obitelj već, što je važnije, zapadni „demokratski” svijet i njegovu kulturu. *Spinoza-Pasolini* za „svoju” *Etiku* kaže:

SPINOZA
(...) To je bila samo knjiga. Kao *Don Quijote*,
kao *Monadologija* ili kao *Principia Mathematica*.
Sve su to veličanstvene knjige, ako hoćeš,
ali to su ipak djela koja su nastala u svijetu
koji će na kraju stvoriti tvojeg oca humanista
i njegova ortaka tehnokrata.

Dapače, ta su djela samo dala slavu njima,
potvrdila njihovu povijest (Pasolini 2022: 228).

Julian nestaje svojom voljom iz tog društva, poput samog Pasolinija u stvarnom životu, koji je (opet smo na biografskom polju) ili izbačen iz tog društva ili se pak upravo sam iz njega izmjestio. Samo što za razliku od svojeg lika i *prototipa* Juliana, Pasolini nije bio *nijemi* svjedok. Upravo suprotno, s godinama je njegovo pisanje postajalo sve polemičnije i sve više „magmatsko”. Ono što je u dramama iz šezdesetih izloženo ili samo natuknuto, u novinskim je člancima iz sedamdesetih eksplodiralo u prave napade na Moć. Na primjer u članku *Cos'è questo golpe?* („Kakav je ovo državni udar?”) u listu *Corriere della Sera* iz studenog 1974., nalazimo direktan napad u kojem je Pasolini optužio vladajuće demokršćane, CIA-u, mafiju, novinare, talijanske i grčke generale te neofašiste¹⁴, da zbog sprečavanja dolaska ljevice na vlast, terorističkim napadima održavaju *strategiju napetosti*¹⁵ u talijanskom društvu¹⁶:

Ja znam.

Znam imena odgovornih za ono što se naziva „pučem” (a što je zapravo niz „pučeva” uspostavljenih kao sustav zaštite moći). Znam imena odgovornih za masakr u Milanu 12. prosinca 1969. Znam imena odgovornih za masakre u Bresciji i Bologni u prvim mjesecima 1974. Znam imena „vrhovništva” koji je manevriralo, dakle, i stare fašiste koji su planirali pučeve, i neofašiste koji su bili materijalni autori prvih masakra, i konačno, „nepoznate” materijalne autore najnovijih masakra.¹⁷

Njegovo su ponašanje, pozivanje na red i kritika bili „rijedak primjer odgovornosti u neodgovornim vremenima”, kako će zapisati Machiedo (2002: 84). Machiedo se također pita:

Što bi Pasolini mislio o događajima posljednjih godina? Kako bi reagirao? Bojim se da mogu predložiti odgovor, izveden iz Calderónova zaključka:

Odsad nadalje neće više biti drugih mjesta gdje se može probuditi (*ibid.*).

¹⁴ *Cos'è questo golpe?*, *Corriere della Sera*, 14. studenog 1974.

¹⁵ Pojam *strategy of tension* nastao je u britanskom *Observeru*, dan nakon terorističkoga napada u Milanu („Strage Piazza Fontana”) kada je u eksploziji bombe u Državnoj poljoprivrednoj banci ubijeno sedamnaest i ranjeno 88 ljudi. Cilj je „strategije” stvoriti u društvu nesigurnost i strah sličan ratnom stanju. Zbog čak desetak većih napada talijanska je inačica pojma, nažalost, zaživjela. [https://www.treccani.it/enciclopedia/strategia-della-tensione_\(Dizionario-di-Storia\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/strategia-della-tensione_(Dizionario-di-Storia)/)

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=-Yoz98jygYo>

¹⁷ *Cos'è questo golpe?*, *Corriere della Sera*, 14. studenog 1974.

Uz niz novinskih članaka i eseja, Pasolini objavljuje prozna djela koja su „nedovršena” (*Alì dagli occhi azzurri*, *Divina mimesis* i *Petrolio* ostaje nedovršen) i filmove kod kojih je naglašena epizodičnost (*Dekameron*, *Cvijet 1001 noći*, *Canterburyjske priče*, već spomenuti *Salò*). Tako stvara *makrotekst*, skup djela čiji bi zbroj trebao biti veći od djela samih (Tricomi 2005: 237). U pjesmama zbirke *Trasumanar* najavljuje „stavaranje novog tipa lakrdijaša” čiji će „stihovi biti potpuno praktični”¹⁸. O tom je makrotekstu govorio i Giuseppe Zigaina misleći na „žargon” ili „kriptični jezik” (Zigaina 2003: 24). kojim je Pasolini najavljivao vlastitu smrt, a Antonio Tricomi ga je nazvao „višejezičnom melasom” (*una melassa plurilinguistica*), s kojom je, počevši od zbirke *Poesia in forma di rosa* (1964.), „nastojao ukrasti svoje stihove pjesništvu i razbiti granicu knjige, postigavši to tek u zbirci *Trasumanar*” (Tricomi 2005: 243).

Upravo ga je rad na takvu makrotekstu činio sveprisutnim te (za Moć) agresivnim i neugodnim svjedokom. Zato je, nažalost, moguće da su ga zbog prozivanja demokracija za izdaju države i za niz terorističkih akata te javno sramoćenje talijanskih fašista u filmu *Salò*, neki elementi iz vlasti poželjeli neutralizirati. Upravo su novinski članci za *Corriere della Sera*, eseji *Scritti corsari*, te film *Salò ili 120 dana sodomije* najočitiiji primjeri tog makroteksta zbog čijih je dijelova Pasolini mogao biti ubijen. Ipak, danas znamo i to da do istine o Pasolinijevoj smrti nije tako jednostavno doći. Čitajući eseje koje je pisao u to doba, nudi nam se i drugo tumačenje, povezano s prototipom Juliana iz *Svinjca*. U eseju *Osservazioni sul piano-sequenza* iz *Empirismo eretico* najvažnije zvuče rečenice o smrti (napisane 1967., objavljene 1972. godine):

Stoga je apsolutno neophodno umrijeti, jer, dokle god smo živi, nedostaje nam smisao (...). Smrt vrši munjevitom montažu našeg života: to jest, ona odabire njegove istinski značajne trenutke, (...) i postavlja ih jedan za drugim, čineći našu sadašnjost (...) jasnom, stabilnom, sigurnom prošlošću, i stoga jezično dobro opisivom (...). Samo zahvaljujući smrti, naš život služi da se izrazimo.¹⁹

Vratimo se još trenutak dramama – za razliku od Rosaure, nemoćne žrtve iz *Calderòna*, lik Juliana iz *Svinjca* mnogo je bliži svojem autoru. Julian nosi „sramotnu

¹⁸ Iz pjesama *La nascita di un nuovo tipo di buffone* i *Comunicato all'Ansa (Propositi)* („Una volta decisa l'omissione dei principali doveri / (di poeta, di cittadino) / i miei versi saranno completamente pratici”), zbirka *Trasumanar e organizzar*, sada u Pasolini, P. P., *Bestemmia II*, Garzanti Milano 1995.

¹⁹ „È dunque assolutamente necessario morire, perché, finché siamo vivi, manchiamo di senso (...) La morte compie un fulmineo montaggio della nostra vita: ossia sceglie i suoi momenti veramente significativi, (...) e li mette in successione, facendo del nostro presente (...) un passato chiaro, stabile, certo, e dunque linguisticamente ben descrivibile (...). Solo grazie alla morte, la nostra vita ci serve ad esprimerci” (Siti i De Laude 2004: 1560–1561).

tajnu” baš poput Pasolinija koji je nosio tada „sramotnu stigmatu homoseksualnosti”. Julian „ne može voljeti druge”, baš kao što Pasolini „nije mogao voljeti druge” pored svoje majke, kao što smo spomenuli u pjesmi *Molba mojoj majci* iz poglavlja 3.1. Na kraju, Julian poput Pasolinija sam bira čin krajnjeg izražavanja, *slobodno odabranu smrt*, dajući smisao svojem životu. Upravo tako i Pasolinijevom smrću njegovo djelo biva „zaokruženo i ponovno montirano”, tvoreći tako nešto novo, nerazdvojivo: *život-djelo* (Milovan 2012: 133) dajući tako njegovu djelu veće i zaokruženo značenje.

4. ZAKLJUČAK

Iz Pasolinijeva složenog opusa moguće je iznaći razna čitanja i mogu se tematizirati razni problemi vezani uz poetska i društvena pitanja druge polovine dvadesetog stoljeća. To naravno vrijedi i za njegove drame, nastale u razdoblju 1966. – 1967., koje se, među ostalim, bave problemom Moći, ali koje opisuju i osipanje građanske obitelji i krizu građanskog društva. Te se drame često dotiču veze između demokracije i povijesnog fašizma, često prepoznajući podzemne veze između tih dviju naizgled oprečnih ideja, ali sličnih socijalnih i psiholoških pojava koje ta dva povijesna svijeta zajedno dijele.

Biografizam, osjećaj tragičnosti i nedovršenost stalne su značajke Pasolinijevih djela: furlanske i kasnije poezije, „rimskih” romana, proza *Divina Mimesis* i *Petrolio*, raznih „skica” (*Appunti per...*, *Sopralluoghi...*) za filmove te, naravno, dramskih djela. Valja podsjetiti da su mladalačke i rane Pasolinijeve drame, poput većine građanskih drama, ostale neizvedene ili „otvorene” što im je krajem dvadesetog stoljeća u rukama drugih redatelja dalo novi zamah i veću slobodu pri njihovom postavljanju i izvedbi.

Među značajkama koje smo izdvojili u ovome radu, a koje se bave nedavno objavljenim hrvatskim izdanjima *Calderóna* i *Svinjca*, uočljivi su, uz već navedene značajke vezane uz problematiku Moći, motiv podsvijesti, motivi pobune i smrti te muško-ženski odnosi, često promatrani kroz odnos majka-sin. Ti su motivi zastupljeni u *Calderónu* i *Svinjcu*. I često su upravo podsvijest, pobuna i emotivnost nesretno isprepletene kod protagonista – Juliana i Rosaure – ostavljajući ih zbunjenima u potrazi prema nimalo jednostavnomu razrješenju dramske napetosti. Među rješenjima za takve situacije nalazimo *san* kao mjesto gdje se podsvijest može izraziti (*Calderón*) i – namjernu, *slobodno odabranu smrt* (*Svinjac*) kao krajnji čin odbijanja postavljenih uvjeta u društvu. Tako iščitani lik Juliana istovremeno je i lik i „prototip Pasolinija”, jedan od modela za njegov *život-djelo*, makroteksta u koji se uklapaju sva Pasolinijeva djela iz druge polovine njegova umjetničkog opusa.

LITERATURA

- CASI, Stefano. 2005. *I teatri di Pasolini*. Milano: Ubulibri.
- MACHIEDO, Mladen. 1997. *Sotto varie angolazioni*. Zagreb: Erasmus.
- MACHIEDO, Mladen. 2002. *Dritto e rovescio*. Zagreb: Erasmus.
- MILOVAN, Valter. 2011. *Bilješke o Pasoliniju*. Zagreb: Meandar.
- MURRI, Serafino. 1994. *Pier Paolo Pasolini*. Milano: Il Castoro.
- NALDINI, Nico. 1989. *Vita di Pasolini*. Torino: Einaudi.
- PASSANNANTI, Erminia. 2008. *Il corpo e il potere. Salò o le 120 giornate di Sodoma di Pier Paolo Pasolini*. Novi Ligure: Joker.
- RICOV, Joja (ur.). 1957. *Antologija talijanske poezije XX st.* Zagreb: Lykos.
- SICILIANO, Enzo. 2005. *Vita di Pasolini*. Milano: A. Mondadori.
- SITI, Walter. 2022. *Quindici riprese*. Milano: Rizzoli.
- TRICOMI, Antonio. 2005. *Sull'opera mancata di Pasolini*. Roma: Carocci.
- TRICOMI, Antonio. 2005. *Pasolini. Gesto e maniera*. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- SCHWARTZ, Barth David. 1992. *Pasolini Requiem*. Venezia: Marsilio.
- ZIGAINA, Giuseppe. 2003. *Pasolini e il suo nuovo teatro*. Venezia: Marsilio.
- SITI, Walter i Silvia DE LAUDE. 2004. *Saggi sulla letteratura e sull'arte*. Tomo I. Milano: A Mondadori.

RADOVI

- ERSTIĆ, Marijana. 2018. „La maniera di Pier Paolo Pasolini – Bildtradition und Nachkriegszeit”. *Horizonte (Stuttgart)* 3: 157–171.
- ERSTIĆ, Marijana i Antonela MARIĆ. 2023. „Animals and animality in Pasolini’s films: ‘La ricotta’ and ‘Uccellacci e uccellini’”. *Lingua Montenegrina* 32 (2): 379–398.
- MILOVAN, Valter. 2012. „Pasolini. U potrazi za mitom”. *Annales* 22 (1): 131–140.
- NIŽIĆ, Živko. *Pier Paolo Pasolini: „Calderon”*. *Life is three dreams*. Convegno Internazionale „Il doppio nella lingua e nella letteratura italiana”. Dubrovnik, Hrvatska, 8. – 11. 9. 2004.
- PIVAC, Antonela. 2009. *Kritička konstrukcija i autodestrukcija u dramskom opusu Pier Paola Pasolinija*. Magistarski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- PIVAC, Antonela i Srećko JURIŠIĆ. 2011. „Pier Paolo Pasolini: religija i sakralni simboli kao konstruktivni elementi teatarskog opusa”. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 4: 195–218.

IZVORI

- PASOLINI, Pier Paolo. 1942. *Poesie a Casarsa*. Bologna: Libreria antiquaria.
- PASOLINI, Pier Paolo. 1954. *La meglio gioventù*. Firenze: Sansoni.
- PASOLINI, Pier Paolo. 1962. *Žestok život*. Prev. Dušanka Orlandi. Zagreb: Mladost.
- PASOLINI, Pier Paolo. 1975. *Scritti corsari*. Milano: Garzanti.
- PASOLINI, Pier Paolo. 1992. *Petrolio*. Torino: Einaudi.
- PASOLINI, Pier Paolo. 1993. *Le ceneri di Gramsci*. Milano: Garzanti.
- PASOLINI, Pier Paolo. 1998. *Teatro*. Milano: Garzanti.
- PASOLINI, Pier Paolo. 2001. *Teatro*. Milano: Mondadori.
- PASOLINI, Pier Paolo. 2009. *Uličari*. Prev. Vanda Mikšić. Zagreb: Disput.
- PASOLINI, Pier Paolo. 2018. *Jedan od mnogih epiloga (Izabrane pjesme)*. Prev. Mladen Machiedo i Valter Milovan. Zagreb: MeandarMedia.
- PASOLINI, Pier Paolo. 2014. *Svi smo u opasnosti*. Prev. Valter Milovan i Magdalena Petrović. Novi Sad: Nova misao.
- PASOLINI, Pier Paolo. 2022. *Calderón, Svinjac*. Prev. Valter Milovan. Zagreb: Akademija dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- PASOLINI, Pier Paolo. 2022. *Teorem*. Prev. Marina Alia Jurišić. Zagreb: Meandar.

MREŽNI IZVORI

- Pasolini: il lungo addio. La realtà. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VCMchI4HFb0> (5. 7. 2025.)
- „Tesi di laurea riscopre Tonuti Spagnol, amico di Pasolini”. Centro studi Pier Paolo Pasolini casarsa della Delizia. URL: <http://www.centrostudipierpaolopasolinicasarsa.it/approfondimenti/25459/> (5. 7. 2025.)
- „Premio Viareggio”. *Wikipedia*. URL: https://it.wikipedia.org/wiki/Premio_Viareggio (5. 7. 2025.)
- La Strategia della tensione spiegata in 5 minuti*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-Yoz98jygYo> (5. 7. 2025.)

CONTRIBUTO ALL'ANALISI DI DUE OPERE TEATRALI DI PASOLINI: *CALDERÓN E PORCILE*

VALTER MILOVAN

RIASSUNTO

In questo articolo, affrontiamo alcuni aspetti che incontriamo leggendo due opere teatrali di Pier Paolo Pasolini, *Calderón* e *Porcile* (“Svinjac”), la cui traduzione è stata pubblicata nel 2022 dall’Accademia d’Arte Drammatica dell’Università di Zagabria. Tra i temi che compaiono nelle opere, va sottolineato il tema dell’inconscio, il motivo della situazione familiare di Pasolini che viene riprodotto nelle sue opere, il motivo correlato dell’incesto e il motivo della ribellione al potere. Il tema dell’inconscio è sempre stato presente nell’opera di Pasolini, nelle sue prime poesie, come quelle dedicate alla madre, poi nei suoi drammi giovanili in cui la situazione familiare è spesso riprodotta, e naturalmente nei suoi film, soprattutto in quelli che trattano temi legati alla mitologia. Il rapporto con la madre assume una connotazione particolarmente incestuosa in film come *Mamma Roma*, ma anche nella tragedia *Calderón*, dove i rapporti incestuosi *madre-figlio* e *padre-figlia* sono accennati nei sogni. Il motivo della ribellione al potere è legato al motivo della morte liberamente scelta come massima espressione nel dramma *Porcile*, dove il suicidio del protagonista allude e annuncia anche la tragica morte di Pasolini.

PAROLE CHIAVE:

Pier Paolo Pasolini, Calderón, Porcile, ribellione al potere, rapporto madre-figlio, inconscio, sogno

CONTRIBUTION TO THE ANALYSIS OF TWO PASOLINI PLAYS– CALDERÓN AND SVINJAC (*PORCILE*)

VALTER MILOVAN

ABSTRACT

This paper examines the distinctive characteristics encountered in the plays written by Pier Paolo Pasolini, *Calderón* and *Svinjac (Porcile)*, whose translations were published in 2022 by the Academy of Dramatic Art, University of Zagreb. Among the themes presented in the plays, it is crucial to highlight the theme of the unconscious, the motif of Pasolini's family situation reproduced in his plays, the related motif of incest, as well as the motif of rebellion against power. The theme of the unconscious has always been present in his oeuvre, in his early poems, such as those dedicated to his mother, then in his youthful plays, in which his family situation is often reproduced, and also in his films, particularly in his "mythological" films. His relationship with the mother acquires an incestuous undertone, especially in the films such as *Mamma Roma*, but also in the tragedy *Calderón*, in which the incestuous relationships mother-son and father-daughter are implied and realised in dreams. The motif of rebellion against power is related to the motif of freely chosen death as the ultimate form of expression in *Svinjac (Porcile)*, in which the protagonist's suicide evokes and foreshadows Pasolini's tragic death.

KEYWORDS:

Pier Paolo Pasolini, Calderón, Svinjac (Porcile), rebellion against power, mother-son relationship, the unconscious, dream

ALEGORIZACIJA U MARIJINIM MIRAKULIMA KAO ZNAK „NOVE OSJEĆAJNOSTI” SREDNJEGA VIJEKA

IVANA DIZDAR

Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za hrvatski jezik i književnost
Poljička cesta 35, HR – 21 000 Split
idizdar@ffst.hr

UDK: 821.163.42-97
DOI: 10.15291/csi.4896
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 1. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 27. 10. 2025.

Rad na tematsko-motivskoj i idejnoj razini analizira priče o Marijinim čudima objavljene u zbirci *Mirakuli slavne deve Marije* (Senj, 1508.). Prepoznajući alegorijska značenja pojedinih priča i zbirke kao cjeline, reinterpetiraju se mirakuli kao zasebna srednjovjekovna književna vrsta. Time se nastoji afirmirati njihova vrijednost ne samo u okviru pučke teologije i pučko-propovjedne književnosti, već i s obzirom na njihove estetske značajke te novu duhovnost i „novu osjećajnost” srednjega vijeka (termin rabi Dürriegl 2013) potencijalno zanimljivu čitateljima 21. stoljeća. Teorijsku podlogu rada sačinjavaju ponajprije spoznaje iz znanosti o književnosti, i to one koje pojašnjavaju poetičke osobine mirakula te one koje otkrivaju višeslojnost alegorije. Budući da alegorija zahvaća druge discipline, poput teologije i biblijske egzegeze, i proizlazi iz njih te da je riječ o Marijinim mirakulima, dijelom će se rad osloniti i na srednjovjekovne te suvremene crkvene dokumente i znanstvene radove o ulozi Blažene Djevice Marije u povijesti spasenja. Cilj je rada u kontekstu novoga srednjovjekovnog poimanja Boga analizirati snagu alegorije kao figure i književne vrste pokazujući da se alegorizacijom kao postupkom pridavanja alegorijskoga značenja spaja etička i estetska komponenta, pa tako ovi kratki tekstovi – dosad percipirani kao primjer naivne, zabavne i pomalo bizarne književnosti nabožnoga karaktera – pokazuju i potencijal za otkrivanje i doživljavanje lijepoga, skladnoga, slikovitoga i domišljatoga književnoumjetničkoga svijeta.

KLJUČNE RIJEČI:

alegorizacija, funkcije mirakula, nova osjećajnost, pučka književnost, srednjovjekovna poetika.

1. UVOD

Mirakuli slavne deve Marije (Senj, 1508.) najveća su glagoljska zbirka Marijinih mirakula/čuda nastala prema talijanskome predlošku *Miracoli della Gloriosa Vergine Maria*, odnosno njezinoj kraćoj inačici i kao *Il Libro del Cavaliere* (prvo izdanje: Vicenza, 1475.) (Petrović 1975: 26; Crnić Novosel i Eterović 2023: 2). Zbirka sadrži 61 mirakul (odnosno 62 jer u hrvatskome je prijevodu 43. mirakul razdijeljen na dva) koji nasljeđuje tekstove istoga tipa iz najstarije zbirke Marijinih čuda *Ivančičeva zbornika* (14. ili prva pol. 15. st.), *Petrisova zbornika* (1468.) i *Disipula* (15.–16. st.) (Fališevac 1980: 60–61; Štefanić 1969: 45; Petrović 1975: 24; Crnić Novosel i Eterović 2023: 3). Tri nepotpuna primjerka senjske zbirke u glagoljičnom izdanju dostupna su u Digitalnoj zbirci Akademijine knjižnice¹ te su se njima služile Mirjana Crnić Novosel i Ivana Eterović pri priređivanju transliterirane, latinične verzije² koja je kao primarni izvor poslužila za pisanje ovoga rada.

U radu se *Mirakuli* promatraju kao primjer angažirane književnosti u kojemu se alegorizacijom kao postupkom pridavanja alegorijskoga značenja (Stamać 1995: 256) spaja etička i estetska komponenta, što ocrtava mentalitet srednjovjekovnoga autora i čitatelja te govori o dvostrukoj funkciji ove književne vrste. Angažiranost se provodi na razini ideje s pomoću neobičnih, nekad i bizarnih motiva, ali i na razini žanra jer se cijela zbirka može čitati alegorijski te je primarna svrha mirakulâ poučiti, što je uostalom odlika svih srednjovjekovnih književnih tekstova koji imaju ponajprije društvenu ulogu i odgojnu funkciju (usp. Štefanić 1969: 3). S druge strane, uz takve tendencije mirakuli bude osjećaj za lijepo, očitujući nekoliko jezičnih funkcija u onome smislu u kojemu ih je definirao Roman Jakobson (1987): *referencijalna* funkcija koja uvažava izvanknjiževni kontekst djela (kršćanski svjetonazor srednjovjekovnoga čovjeka, složenu društveno-povijesnu zbilju s feudalnim odnosima, prodorima Turaka, pandemijom kuge, pojavom bogumila itd.), zatim *ekspresivna* ili *emotivna* funkcija koja odražava stav (objektivnoga, ali tendencioznoga) autora, *konativna* funkcija kojom se nastoji djelovati na čitatelja, pozvati na razmišljanje, identifikaciju s protagonistima te obraćenje i *poetska* funkcija vidljiva u isticanju jezika uporabom snažnih stilskih izra-

¹ Prvi primjerak R-738: <https://dizbi.hazu.hr/?pr=iiif.v.a&id=273169>.

Drugi primjerak R-738a: <https://dizbi.hazu.hr/?pr=iiif.v.a&id=43321>.

Treći primjerak R-738b: <https://dizbi.hazu.hr/?pr=iiif.v.a&id=43322>.

² Knjiga je dostupna na poveznici: https://glagoljskitekstovi.ffzg.unizg.hr/digitalizirana_knjiga. Uz mirakule knjiga sadrži popratne tekstove s iscrpnim fonološkim i morfološkim opisom senjskoga izdanja. Mirjana Crnić i Nina Spicijarić Paškvan zaključuju da su mirakuli pisani čakavskim, ikavsko-ekavskim dijalektom kao osnovicom s neznatnim tragovima crkvenoslavenskoga, učenoga talijansko-ga i mletačkoga jezika (Crnić Novosel i Eterović 2023: 10).

žajnih sredstava (u radu su uz alegoriju objašnjena i tri majstorska tropa³ uporabom kojih dolazi do promjene značenja: metafora, metonimija i sinegdoha).

Uvažavajući misao Svetozara Petrovića da se vrijednost djela nastaloga u drugome vremenu (ili narodu) može prepoznati tek kad se ono uklopi u naš sustav vrijednosti, odnosno kad se prošlost počne razumijevati po kriteriju vlastite sadašnjosti, sekundarni je cilj ovoga rada (uz analizu alegorije kao figure i književne vrste kao primarni cilj) prepoznati moguće vrijednosti Marijinih mirakula za čitatelja 21. stoljeća, dakle u vrijeme recepcije, što pretpostavlja, dakako, i iščitavanje vrijednosti u vremenu produkcije. To će se nastojati postići analizom odabranih mirakula na tematsko-motivskoj i idejnoj razini uz prepoznavanje dominantnih stilskih izražajnih sredstava. Pritom će se otkriti ne samo reprezentacijska uloga književnosti – predočavanje srednjovjekovnoga društva i svjetonazora bez idealiziranja, zahvaćajući sve društvene slojeve, nego i (u kontekstu alegorizacije važnije) njezina performativna uloga – djelovanje na čitatelja, stvaranje novih značenja, proizvođenje, tj. performativno⁴ uspostavljanje zasebnoga književno-umjetničkoga svijeta s neobičnim Marijinim likom alegorijski iščitanim kao prikaz „nove osjećajnosti”. Navedeno potvrđuju i signali performativnosti u mirakulima te je moguće pretpostaviti da, iako opisuju pojedinačni slučaj, mirakuli nisu bili namijenjeni za individualno, nego zajedničko čitanje ili kazivanje većoj skupini primatelja (Dürriegl 2013: 282), pri čemu se ističe spomenuta konativna funkcija ove književne vrste.

2. POETIČKE OSOBINE MIRAKULA

Mirakuli su iznimno popularna srednjovjekovna književna vrsta koja tematizira Marijina čudesa, a uspon zahvaljuje izvanknjiževnomu kontekstu, odnosno pojavi viteštva i viteškoga poimanja žene (Štefanić 1969: 44) te pojavi Bogorodičina kulta⁵

³ Izvorni termin *master tropes* rabi Kenneth Burke u dodatku knjige *A Grammar of Motives* (1945) dodajući još i ironiju kao četvrti trop. Lešić (2008: 224) predlaže prijevod *osnovni* ili *majstorski tropi*.

⁴ U ovome kontekstu performativnost podrazumijeva aktivnu uključenost čitatelja i konstrukciju njegova identiteta, svjetonazora. Ona se donekle temelji na performanciji, ako se radi o srednjovjekovnim čitateljima kojima su mirakuli bili namijenjeni za zajedničko čitanje naglas ili kazivanje u crkvama, na hodočašćima i sl. Ako se (danas) mirakuli čitaju individualno, oni svedjedno bude emotivnu reakciju i refleksiju jer se čitatelji lako identificiraju s protagonistima i jer opisuju vjerojatne ili moguće događaje (usp. Dürriegl 2013: 282).

⁵ Marijanska se pobožnost intenzivira nakon što joj Efeški sabor 431. priznaje naslov Bogorodice (Petrović 1977: 5).

koji bilježi procvat u 12. stoljeću,⁶ a predstavlja osnovu crkvene i pučke pobožnosti zapadnoga i istočnoga kršćanstva. Mariji su posvećene brojne crkve, svetišta, molitve, osobne i zajedničke pobožnosti, njezin je kult zabilježen u misalima, brevijarima i časoslovima, a kao proizvod pučke pobožnosti Marijin se lik javlja i u raznim srednjovjekovnim književnim vrstama – narodnim pjesmama, apokrifima, legendama, plačevima iz kojih nastaju crkvena prikazanja (usp. Bratulić 2018: 75–78), dok u mirakulima njezin lik povezuje razne priče o čudima u zbornike. Prvi tekstovi Marijinih mirakula na Zapadu nastaju u merovinškoj Galiji u 6. st., dok se prve latinske zbirke Marijinih mirakula kao i zbirke na narodnome jeziku javljaju u 12. st. Mirakuli kao zrela i tematski potpuno oblikovana književna vrsta javljaju se u 13. i 14. st. (Štefanić 1969: 5–7). Ispreplitanjem, prilagođavanjem i mijenjanjem motiva ovisno u sredini u kojoj se posuđuju, prevode ili prepisuju, mirakuli potvrđuju europsko duhovno i književno zajedništvo (Petrović 1975: 23). U skladu sa srednjovjekovnim poimanjem autorstva, gdje se Bog smatra nadređenim autorom, mirakuli su anonimna književna vrsta, „literatura u kojoj je svatko primao i davao”, a u hrvatsku je književnost stigla preko talijanske (Petrović 1975: 24).

Hrvatski medievisti mirakule ubrajaju u crkveno-pripovjednu prozu mlađega tipa (Hercigonja 1975: 44), legendarnu prozu (Štefanić 1969: 45) i pripovjednu/fabularnu prozu mlađega tipa (Fališevac 1980: 59). To su lirski intonirane crtice ili novele „više svedene na ton propovjedničkih *exempla* nego što su bile u obradbi boljih pisaca” (Kombol 1945: 28). Petrović (1984: 189–190) ističe da su se mirakuli u zapadnoeuropskoj književnosti u odnosu na hagiografsko-legendarne tekstove oblikovali kao zasebna književna vrsta, i to na latinskim i nacionalnim književnim izvorima. Ovdje treba uvažiti i crkveno naučavanje da je Marija dušom i tijelom uznesena na nebo⁷ te da, za razliku od hagiografskih legendi, njezini tjelesni ostaci nisu mogli poslužiti kao motivacija za nastanak priča o Marijinih čudima; bila je potrebna drugačija motivacija i drugačija književna vrsta kao iskaz marijanske pobožnosti (usp. Dürriegl 2013: 277).

Pripovijedanje mirakula obično započinje *in medias res*, a dalje se ostvaruje tehnikama dijaloga te izvješćivanja sveznajućega, objektivnoga, anonimnoga pripovjedača koji teži uvjerljivosti i ne pripada svijetu o kojemu priča, jer je i on (baš kao i anoni-

⁶ Dürriegl (2013: 277) ističe da u 12. st. dolazi do pomaka od prikaza žene kao zavodnice prema zavedenoj ženi kao žrtvi. Tad se javlja i nova osjećajnost prema Kristovoj žrtvi i procvat marijanske pobožnosti te se začinje novi, pozitivno obilježen kršćanski humanizam.

⁷ Iako je tek papa Pio XII. 1950. apostolskom konstitucijom *Predarežljivi Bog – Munificentissimus Deus* proglasio dogmu o Uznesenju Blažene Djevice Marije na nebo, predaje o njezinu uznesenju prisutne su u crkvenoj tradiciji od samih početaka. Čovo (1976: 143) navodi da se svetkovina Marijina uznesenja slavila u Jeruzalemu 15. kolovoza već od 5. stoljeća, a naziv „Uznesenje Blažene Djevice Marije” potječe od 8. st.

mni autor te sami likovi) podređen ideji djela, što je ključ za čitanje mirakula. Naime, ideja se književnoga djela može shvatiti ili kao osnovna misao koja je u djelu prisutna ili kao osnovni smisao djela ili njegove cjelokupne poruke (usp. Solar 1981: 47). Osnovna je misao mirakula religiozno učenje kao jedan od strukturalnih dijelova teksta, a osnovni se smisao odnosi na cjelokupni tekst i njegovu bit. Zajednička ideja zbirke mirakula, kako će pokazati analiza odabranih tekstova, jest da je potrebna Božja intervencija za čovjekovo spasenje i da je jedini preduvjet za to čovjekov slobodan izbor, njegova vjernost koja je prethodila čudu barem jedan put. Bog se u mirakulu očituje u djelovanju Marije koja raznolikim čudima razrješava probleme grešnika. Ovdje se vidi Božji angažman, ali i angažiranost mirakula kao književne vrste koja ima moralnu svrhu i potiče na razmišljanje i djelovanje.

Mirakuli se odlikuju karakterističnim formulama početka koje donose kratak sadržaj u jednoj rečenici (što se dogodilo i kome, a često se dodaje da se sve odvalo uz Marijino posredništvo) te formulama završetka koje uključuju formule pobožnosti i doksologije kao pohvale Mariji i/ili Isusu. Formule su pisane visokim stilom, za razliku od ostatka teksta. Fabula je jednostavno izložena, bez digresija, najčešće u kronološkome slijedu, pa tako obično nailazimo na stepenasti tip razvijanja fabule (iako postoje i primjeri paralelnoga tipa poput poznatoga mirakula „Djevojka bez ruku” u kojemu se dvije paralelne radnje opet spajaju u jednu na kraju). Karakterizacija je likova crno-bijela, s tim da se protagonisti obično zbog čuda mijenjaju; njihova se vjera kuša, jača, a bez obzira na učinjeni grijeh, spašeni su Marijinom intervencijom.

Ova književna vrsta odlikuje se snažnom poukom i upozorenjem koji imaju univerzalni karakter (dakle neovisno o zajednici u kojoj su priče nastale ili u kojoj se epigonski adaptiraju). Funkcija je mirakula za srednjovjekovnoga čitatelja bila obraćenje i poticanje nade u bezgraničnu milost i praštanje za one koji su Mariji vjerni. Vjera se u čuda ne propituje, što je u skladu sa srednjovjekovnim mentalitetom: „sve što se događa objašnjivo je postojanjem Boga; upravo zato je jedino kršćansko-mitološka motivacija djelatna u našoj srednjovjekovnoj prozi” (Fališevac 1980: 101). S druge strane, čuda postaju autentična jer su svakodnevna, mogu se dogoditi pripadnicima svih staleža, jer govore o onome što je *blisko, majčinsko*, jer nadnaravnoga Boga stvoritelja kroz Bogorodičin lik približavaju i predstavljaju kao Boga otkupitelja, spasitelja. To dovodi do pretpostavke da nije toliko bitna (vjera u) istinitost samoga čuda koliko to da bi se opisano čudo ili bilo koje drugo čudo *moglo* dogoditi onome koji vjeruje. I da Onaj u kojega vjeruje *može* takva (pa i veća) čuda činiti. Glavna je ideja mirakula da je moguće najveće čudo – čovjekovo obraćenje, transformacija. Kako će u potpoglavlju o stilskim izražajnim sredstvima biti prikazano, ovo je čudo prikazano sinegdohijski. Ono što se u mirakulima pripovijeda „nije ni *res gesta* (povijest) ni

res ficta (izmišljeno), nego ono što je vjerojatno” (Dürriegl 2013: 282). U književnome smislu, bitno je „pretpostavljeno stanje i događaji, a ne ono što se je već zbililo u stvarnom svijetu” (Peleš 1999: 160) jer je umjetnički svijet autonoman od stvarnoga. Dakle, svrha Marijinih mirakula nije dati autentičan, dokumentaristički opis čuda koja su se stvarno dogodila, nego prikazati apstraktno konkretni(ji)m, *Boga* majčinskim likom Marije, *Mariju* čudima kojima pomaže svojim vjernima, prikazati čuda u svakodnevnim životnim situacijama, pogreškama i grijesima, i to kroz *slikovite motive*. Odnosi na toj paradigmatškoj osi *slikoviti motivi – čudo – Marija – Bog* pojasnit će se u sljedećemu poglavlju.

3. ANALIZA MIRAKULA

U daljnjemu će se tekstu analizirati teme, motivi, stilska izražajna sredstva (s naglaskom na alegoriju) i ideje u odabranim mirakulima te će se pojasniti njihova spomenuta dvostruka funkcija, odnosno etička i estetska komponenta. Budući da se na tematsko-idejnome planu vide ponavljanja u različitim mirakulima, u tablici 1 prikazani su neki strukturalni elementi svih mirakula iz analizirane zbirke, a veća pozornost pridat će se onim mirakulima koji su se pokazali kao reprezentanti određene teme/ideje ili koji su bili pogodni za pojašnjavanje postupka alegorizacije.

TABLICA 1. Neki strukturalni elementi mirakula

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
1. ⁸	vitez i njegova žena	Marija se pruruši u ženu da je vitez ne bi predao/prodao đavlu.	predaja/prodaja žene đavlu	kristolika Marijina žrtva, marijolika transformacija vjernice
2.	sveti čovjek, gospodar i razbojnici	Napadnuti sveti čovjek otkriva gospodaru razbojnika da je jedan od njih đavao koji ga vrebalo ubiti na dan kad ne pozdravi Mariju.	prurušavanje đavla u razbojnika i njegovo raskrinkavanje	egzorcizam, otklanjanje od zla

⁸ U talijanskome predlošku: *Il Cavaliere*.

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
3.	monah	Monah ne uspijeva nikakvu službu odrađiti osim izgovoriti „Zdravo, Marijo”. Na grobu mu izraste ljiljan s korijenjem u njegovim ustima.	izrastanje ljiljana iz ustiju pobožnoga mrtvacu	snaga iskrene molitve
4.	žena	Nakon što ubije zeta, žena se pokaje i preporuči Mariji. Na lomači ne osjeća muku i nakon tri dana odlazi u raj.	spašavanje pokajničke ubojice	pobjeda nad ovozemaljskom boli, smrti i grijehom
5.	sluga i gospodar	Nakon što sluga izgubi gospodarevo blago, utječe se đavlu za pomoć. Odbija njegovu ponudu da se odreče Marije. Đavao ga na smrt isprebija, Marija ga liječi. Gospodar ga bogato nagradi.	čudesno izlječenje i bogata nagrada grešnicima koji su vjerni Mariji	nagrada vjernima
6.	djevica	Djevica pozdravlja pedeset puta dnevno Mariju, a kada je to zatraži, onda i sto puta, čime zasluži raj.	ustrajnost u molitvi	nagrada vjernima i poslušnima
7.	žakan	Dirnut Marijinim žalostima, žakan se u molitvi spominje samo njezinih sedam radosti. Marija ga izbavlja od smrtnih boli i privodi u raj.	spašavanje vjernika koji suosjećaju s Marijom	Bog empatičnima uzvraća još većom empatijom

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
8.	nevoljni čovjek	Čovjek krvlju potpisuje da dušu i tijelo predaje đavlu kako bi zadobio tjelesne naslade. Nakon trećega posjeta crkvi, Marija mu se smiluje i vraća pismo koje biskup spali, a njega odriješi od grijeha.	prodaja duše đavlu i vraćanje pisma kojim je to učinjeno	egzorcizam, obraćenje
9.	slikar	Đavao gurne slikara jer je oslikao Marijin kip lijepo, a njega prikazao kao ružnoga. Marija ga u padu spašava.	hvatanje slikara u padu	nagrada onima koji proslavljaju Boga (u umjetničkim djelima)
10.	djevojka, car i kraljica	BDM vraća ruke djevojci koju je ljubomorna maćeha dala ubiti, a njezini sluge samo su je osakatili.	narastanje (nebeskih) ruku	Bog ispravlja ljudsku nepravdu, duhovno je važnije od tjelesnoga, transformacija, rast u novoga čovjeka
11.	žena i redovnik	Ženu koja je sto puta dnevno molila anđeosko pozdravljanje Marija pohodi na smrtnoj postelji i privodi u raj skupa s njezinim redovnikom.	ustrajnost u molitvi	nagrada vjernima i ustrajcima
12. ⁹	redovnica i kralj	BDM vraća oči redovnici koja ih je iskopala jer se u te oči zaljubio kralj.	iskopane i vraćene oči	Bog ispravlja ljudsku nepravdu, odstranjivanje sablazni, duhovno je važnije od tjelesnoga; transformacija, rast u novoga čovjeka

⁹ Duža verzija mirakula pod brojem 52.

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
13.	žakan i redovnici	Redovnici zakopaju žakana izvan groblja jer je bio zao, ali Marija, kojoj se uvijek molio, odredi mu posvećeno mjesto na groblju. U ustima mu otkriju cvijet i zdrav jezik.	izrastanje cvijeta u ustima, neraspadnut jezik	nagrada onima koji iskreno mole iako su grešni
14.	opatice	Marija opatici pokazuje pakao u kojemu je završila njezina nećakinja jer nije ispovjerala grijeh bludništva.	paklene muke	važnost iskrene ispovijedi, psihičke muke ljudi koji ne priznaju istinu
15.	sakristanka i vitez	Sakristanka bježi s vitezom, ali mu se odbija podati. Marija se u nju prurušava sve dok se ne vrati da je spasi od ljudske kazne i sramote.	odbijanje bluda, prurušavanje	kušnje, bijeg i povratak Bogu
16.	fratri	Dva se fratra utope, ali ih Bog po Marijinim zaslugama uskrisi. Stoga pjevaju antifonu koja se inače po crkvama pjeva njoj u slavu.	uskrsnuće fratara	pobjeda nad ljudskim slabostima
17.	vitez	Odsječena viteška glava traži ispovjednika. Želja mu se ispuni jer je postio Mariji u čast.	odsječena glava koja govori	pobjeda nad tjelesnim silama, važnost ispovijedi
18.	žena	Žena koja je dala sagraditi crkvu Mariji u čast odlazi na misu u nebo na dan kad njezin svećenik nije mogao održati misu u toj crkvi. Vraća se sa svijećom koja neprestano gori.	misa u nebu i svijeća s neba	duhovno sjedinjenje s Bogom na temelju osobne želje

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
19.	pustinjak i mrtvačka glava	Na putu u Rim pustinjak susreće odsječenu glavu koja čeka pričest. Odnosi je Papi koji udjeljuje pričest i glavu postavlja među tijela svetih.	odsječena glava govori i pričestuje se	pobjeda nad tjelesnim, važnost pričesti
20.	kanonici	Zbog gladi kanonici odluče napustiti samostan posvećen Mariji, ali ona im providi žito, vino i sve što trebaju.	pojavljivanje žita i vina u izobilju	materijalna i duhovna nagrada vjernicima
21.	sudac	Sudac je ubijen u crkvi na molitvi. Marija svećeniku govori da prenese Papi kako je crkva odriješena i da je sudac završio u raj. Kao znamen šalje ružu koja ostaje lijepa do danas.	ubojstvo tijekom molitve, ruža neprolazne ljepote kao znamen	ljepota i snaga molitve
22.	nevino optuženi čovjek	Marija provodi četiri dana na vješalima s nevino optuženim čovjekom za ubojstvo pri čemu se on samo čini mrtav.	optužbe nevinoga, pričinjanie smrti	pobjeda nad tjelesnom smrću, transformacija uz Božju pomoć
23.	bludnik	Bludnik ne želi sagriješiti ni s jednom ženom koja se zove Marija. Kad čuje da se tako zove žena s kojom je trebao sagriješiti, na mjestu umire i odlazi u raj. Oglase se sva gradska zvona, tijelo mu miriše, oko njega su upaljene svijeće s riječima Zdravo, Marijo, a onda se pojavi i sama Marija.	neobične pojave (zvonjava, neraspadnutost tijela i svijeće) nakon mrtvačeva odbijanja bluda	umiranje u grijehu (bluda)

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
24.	redovnik	Dijete Isus ukazuje se redovniku tijekom pretvorbe jer je to poželio.	ukazanje djeteta Isusa u hostiji	spoznaja Boga, važnost i svetost pričesti
25.	razbojnik	Razbojnika ubiju u molitvi, Marija se zalaže za njegovu dušu. Svećenik koji tome svjedoči kao znamen koji će Papi prikazati dobiva ruže i ljiljane u njedrima.	ubojstvo tijekom molitve, ruže i ljiljani u njedrima kao znamen	ljepota (grešne) duše u molitvi
26.	pop	Svećeniku koji zna služiti samo Marijin oficij biskup to zabrani, a onda na Marijin zagovor vrati mu dopuštenje.	služenje Marijina oficija	pohvala jednostavnosti i vjernosti
27.	žena	Đavao se stalno ukazuje ženi koja se njega oslobađa tek kad traži Marijinu pomoć.	đavolsko opsjeđanje	egzorcizam, borba protiv opsjednutosti
28.	čovjek koji se želi zaređiti	Čovjeku su zahtjevi reda sv. Bernarda preteški (post, rad) sve dok mu BDM ne uskrati elektuarij i ručnik koji daje drugim redovnicima.	redovnički post i rad	pohvala disciplini i marljivosti
29.	vitez i njegova žena	Vitez potjera ženu jer je rodila crno dijete. Da pokaže nevinost, ona se baci s djetetom s mosta. Marija ih spasi, a dijete postane bijelo.	progon, hvatanje majke i djeteta u skoku s mosta	progon i spas nepravедno optuženih
30.	mornar	Marija osam dana pridržava mornara koji je pao s broda.	utapanje	Bog spašava u životnim olujama

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
31.	manurica	Marijina ruka zadrži vrata tako da pustinja-kinja ne može izići s prurušenim đavlom i sagriješiti bludno.	odustajanje od bluda	pobjeda nad tjele- snim
32.	sluga i gos- podari	Kako bi ga prestala zavoditi gospodarica, sluga se prikaže guba- vim i dobiva dopušte- nje otići u pustinju.	odustajanje od bluda	pobjeda nad tjele- snim
33.	razbojnici i Sveta obitelj	Razbojnik se pred drugim razbojnicima zauzima za Svetu obitelj. Zato mu Isus daruje milost spoznaje da je on Bog. To je razbojnik koji je kasni- je razapet s njime.	spašavanje razbojnika	Bog empatičnima uzvraća još većom empatijom
34.	Lumbardi- janac	Marija spašava dijete od utapanja jer se klan- jao njezinu kipu iako nije znao da je to ona.	utapanje	Bog spašava i one koji ne razumiju ili nisu svjesni da mu daju počast
35.	svećenik Teofil	Teofil se odriče Boga i Marije kako bi dobio stari položaj u biskupiji. Marija mu vraća pismo koje je kao ugovor potpisao s đavlom.	prodaja duše đavlu i povratak Bogu	kušnje, bijeg i povra- tak Bogu
36.	papa Leon	Marija vraća ruku papi Leonu koji ju je dao odsjeći kako bi prestao bludno griješiti.	odsječena i narasla ruka	odstranjivanje sabla- zni, duhovno je važ- nije od tjelesnoga, transformacija, rast u novoga čovjeka
37.	sudac	Marija spašava od utapanja velikoga grješnika sudca.	utapanje	Bog spašava u život- nim olujama

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
38.	žena i muž	Đavao se preruši u Mariju i savjetuje ženi da prestane ugadati mužu i da ide s njim. Na spomen Marijina imena đavao iščezne.	Marijino ime odagnaje kušnje	odolijevanje bračnim kušnjama
39.	biskup	Marija vraća ruku biskupu koji ju je dao odsjeći kako bi prestao bludno griješiti.	odsječena i narasla ruka	odstranjivanje sablazni, duhovno je važnije od tjelesnoga, transformacija, rast u novoga čovjeka
40.	remeta	Remeta zaluta s puta i naiđe na kuću u kojoj su sveti Petar i Marija.	spas putnika	Bog spašava izgubljene na životnome putu
41.	aleksandrijski trgovac	Marija spašava trgovčevu ženu i sina tako da sluga koji je njih mislio ubiti side s uma i ubije sebe.	spašavanje obitelji	pobjeda nad tjelesnom smrću
42.	lopov	Marija sprječava lopova da ukrade Isusov kip. On se nakon pljuske obrati.	obraćenje lopova nakon pljuske	transformacija nakon šoka
43.	trgovac iz Montale	Trgovcu židov pokloni prsten kojim je Marija bila zaručena kako ga ona više ne bi nagovarala da se pokrsti. Nakon što trgovcu umre sin, on uskrsne samo kako bi rekao da taj prsten treba odnijeti u samostan.	uskrsnuće i štovanje relikvija	potreba štovanja relikvija
44.	kneginja	Kneginja prsten iz prethodnoga mirakula stavlja na svoj prst koji onda postane izvrnut i suh.	izvrnuće prsta	potreba štovanja relikvija

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
45.	sveti čovjek i Papa	Čovjek dvije godine zaredom ima viđenje nebeske proslave Marijina rođendana. Nakon što to kaže Papi, ovaj odredi da se počne slaviti taj blagdan.	proslava Marijina rođendana	afirmacija lika Marije kao Bogorodice slavljenjem njezina rođendana
46.	utamničeničnik i njegova majka	Nakon neuslišanih molitvi Mariji za izbavljenje sina iz tamnice majka iz crkve uzme kip djeteta Isusa iz Marijina naručja dok joj Marijna ne izbavi njezina sina. Marija vraća sina toj ženi, a žena vraća kip u crkvu.	majčina ustrajnost	molitva će biti uslišana ako je ustrajna i ako se prihvati Krist i njegov nauk
47.	kršćanka i poganin	Muž poganin želi četrdeset srebrnjaka zajmiti s kamatama nekome. Žena kršćanka predlaže da zajme Bogu koji će vratiti sto za jedan. Muž razdijeli novac siromašnima, a kad im zatrebaju ode po onoliko koliko mu treba. U crkvi nađe srebrnjak za koji kupi ribu s dragim kamenom. Muž se pokrsti.	zajam Bogu	Bog uvijek vraća više od onoga što mu je čovjek dao, poticaj na pokršćavanje

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
48.	žakan, kano- nik, židov	Židov ubija žakna koji lijepo pjeva antifonu Mariji. Njegova majka začuje sinovo pjevanje iz kuće toga židova. Narod ga prebije pa on sve prizna. Kad žakna otkopaju, pokaže se živ. Ispriča da je Marija stavila ruku na njegovo grlo kad ga je židov htio zaklati. Židov se pokrsti.	odnos židova i kršćana	poticaj na pokrštavanje
49.	mladić	Mladić moli andeosko pozdravljenje dvadeset puta, Marija traži da to uradi sto puta. Poslušala je pa ga odvodi u raj.	ustrajnost u molitvi	nagrada vjernima i poslušnima
50.	žena	Pobožna žena mora odnijeti ručak mužu u polju pa maloga sina, koga ne može povesti sa sobom, preporuča Mariji da ga čuva. U kući izbije požar, ali sin ostane netaknut.	pobjeda nad požarom	pobjeda nad tjelesnom smrću, afirmacija lika Marije kao majke
51.	opat i redovnici	Dok je opat na putu, đavao se preruši i unosi svađu među redovnike koji časte Mariju. Opat ga raskrinkava nakon povratka, a redovnici postaju još pobožniji.	razdor u samostanu, prerušavanje đavla	potreba za slogom
52. ¹⁰	redovnica, knez	Redovnica iskopa oči jer se u njih zaljubio knez. Marija je nagrađuje rajom.	iskopane oči	odstranjivanje sablazni, duhovno je važnije od tjelesnoga transformacija, rast u novoga čovjeka

¹⁰ Poznata i kao „Djevojka bez očiju”, „La manekine”.

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
53.	grešnik	Veliki grešnik odluči moliti Mariju koliko mu je moguće, ali i dalje upada u grijeh. U snu vidi Mariju koja mu nudi ukusno jelo pokriveno nečistim ručnikom. Prestaje griješiti.	neuslišana molitva	molitva i grijeh ne idu skupa
54.	židovi i sudac	Dva židova ismijavaju Marijin oficij u crkvi, pobožni sudac jednoga od njih ubije. Drugi židov ga tuži i kaže da će ga prepoznati po tome što ima samo jedno oko. Sudac progleda na slijepo oko, a židov ode postiden.	ozdravljanje oka, ismijavanje onih koji ismijavaju Mariju	važnost Marijina oficija
55.	majka i sin	Đavao u ljudskome obličju nagovori majku na incest sa sinom. Đavao sve otkrije njezinu gospodararu koji je pozove na razgovor s njima dvojicom. Dok se molila u crkvi, Marija učini da ona zaspje i preruši se u nju. Đavao ne može biti u Marijinoj prisutnosti pa iščezne ostavivši smrdljivo tijelo. Svi shvate da je incest učinjen na đavlov nagovor.	incest, prerušavanje đavla u čovjeka, prerušavanje Marije u grešnicu	marijolika transformacija grešnice

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
56.	pustinjaci	Pustinjak se bezuspješno moli svecima da mu pomognu u borbi protiv tjelesnoga grijeha. Drugi pustinjak mu savjetuje da se preporuči Mariji jer je odvjetnica svih. Đavao mu se ukaže i reče da mu više ne može ništa jer je Marija jača.	borba protiv grijeha bluda	afirmacija lika Marije kao odvjetnice svih i kao snažnije od đavla
57.	kneževi, redovnici	Knez sagradi samostan. Pobožni redovnici odluče prekinuti dugotrajni knežev rat s drugim knezom tako što zatraže primirje u drugoga kneza. On ih slaže pa utamniči njihova kneza. Na Marijin rođendan, koji je inače slavio, ona ga oslobodi.	rat dvaju kneževa, redovničko posredovanje	afirmacija lika Marije kao Bogorodice slavljenjem njezina rođendana
58.	klerik, biskup i sluga	Želeći postati biskupom, klerik ubija biskupa. To se otkriva slugi toga novog biskupa koji ima viđenje ubojstva staroga biskupa. Slugi Isus govori da novoga biskupa pozove i on odmah umre nakon što mu to sluga ispriča te odlazi u pakao.	nepošteno stjecanje položaja	Bogu se ništa ne može skriti, paklom kažnjava koji se ne pokaju

mirakul	protagonisti	fabula	tema/motivi	ideja
59.	žena i redovnik	Pobožnu ženu i redovnika đavao nagovori da uzmu novac njezina muža i vrijedne predmete iz crkve. Utamniče ih, a oni se preporučuju Mariji koja đavlima zapovjedi da ih oslobode, sve stvari vrate i da se sami preruše u njih te budu u tamnici.	preljub, kršenje celibata	afirmacija lika Marije kao snažnije od đavla
60.	vjernici u Francuskoj	Isus uslišava prošnje koje Francuzi upućuju njegovoj majci te cijelu zemlju oslobađa od kuge.	oslobođenje od kuge	afirmacija lika Marije kao posrednice Božjega milosrđa
61.	Marija, židov	Marija spašava židova kojega su napali razbojnici iako zna da nju židovi ne štiju. Nakon što mu pokaže pakao i raj, on se pokrsti.	Marija spašava židova	vraćanje dobra za učinjeno zlo, poticaj na pokrštavanje
62.	opatica, klerik	Opatica i klerik sagriješe bludno te je biskup želi kazniti. Ona se preporučuje Mariji koja joj pomogne da rodi i pronađe ženu koja će njezina sina odgajati. Biskup je zbunjen što ona više nije trudna, a opatica otkriva mirakul.	kršenje celibata	afirmacija lika Marije kao majke

3.1. MOTIVI

Kako je vidljivo iz tablice 1, učestalost motiva u mirakulima i njihova prisutnost u drugim književnim vrstama varira. Neki se motivi ponavljaju u više mirakula (poput gubljenja i narastanja dijelova tijela), neki su česti književni motivi poput faustovske

prodaje duše đavlu, a mnogi su motivi Marijinih čuda preuzeti iz usmene književnosti, dok su kasnije prelazili u narodnu književnost (Fališevac 1980: 59). Oni su zapadnoeuropske kršćanske provenijencije (Hercigonja 1975: 303), a uklapaju se u „jedan mali viteški svijet u kojem se Marija pojavljuje kao hrabri vitez, ali i kao – u sljedju platonističke estetike – idealna gospa” (Fališevac 1980: 60).

Analizom mirakula mogu se izdvojiti sljedeće skupine motiva koje će u jednome od sljedećih poglavlja poslužiti za analizu djela na idejnoj razini (mirakuli su označeni brojačano u analiziranoj zbirci te se tako označavaju i u ovoj motivskoj podjeli):

1. motivi prodaje/predaje duše đavlu i/ili egzorcizma: 1, 2, 8, 27, 35, 51 i 55
2. motivi prurušavanja: 2, 15, 51, 55 i 59
3. motivi izrastanja ili neočekivanoga pojavljivanja: cvijeća (neimenovani cvijet: 13, ljiljan: 3 i 25, ruža: 21 i 25), dijelova tijela (oči: 12, 52 i 54, ruke: 10, 36 i 39, jezik koji se ne raspada: 13, cijeli leš koji miriši: 23)
4. motivi hvatanja u padu: 9
5. motivi gospodarenja prirodnim silama: utišavanje vode¹¹ (utapanje: 16, 30, 34 i 37) gašenja vatre¹² (50)
6. motiv iskrene, ustrajne i čiste molitve: 3, 6, 7, 11, 21, 25, 26, 46, 49 i 53
7. motivi sakramenata i mise: ispovijed: 14 i 17, pričest: 19 i 24, misa: 18
8. motiv gladi: 20
9. motivi progona i/ili osude nevinih: 10, 22 i 29
10. motiv bluda: 14, 15, 23, 31, 32, 36, 39, 55, 56, 59 i 62
11. motiv empatije: 7 i 33
12. motiv svetosti relikvija: 43 i 44
13. motiv blagdana Marijina rođenja: 45 i 57
14. motiv pokrštavanja: 47, 48 i 61.

Od navedenih, motivi relevantni za alegoriju jesu primjerice put, more, ruke, padanje te bizarni motiv gubljenja dijelova tijela. Prva dva motiva poznata su i iz drugih književnih djela te označuju životni put, more kao životne nedaće. Stare i nove ruke alegorijski se mogu shvatiti kao transformacija staroga u novoga čovjeka. Gubljenje dijelova tijela (kao i fizičko padanje) upućuje na životne prepreke, opasnosti, grijeh,

¹¹ Motiv nadahnut evanđeljem (usp. Mk 4,39): „On se probudi, zaprijeti vjetru i reče moru: ‘Utihni! Umukni!’ I smiri se vjetar i nastala velika utiha”. Uz to, starozavjetni motiv: „Kad preko vode prelaziš, s tobom sam; ili preko rijeke, neće te preplaviti” (Iz 43,2).

¹² Također starozavjetni motiv, usp. (Iz 43,2): „Podeš li kroz vatru, nećeš izgorjeti, plamen te opaliti neće”.

dok njihovo izrastanje sugerira bezgraničnu Božju moć i milost.

Motivi iz mirakula često su nadahnuti Biblijom, ali i društveno-povijesnim okolnostima u kojima se nalazi srednjovjekovni čitatelj kojega treba ohrabriti u svakodnevnim ljudskim i globalnim političkim borbama, pozvati na obraćenje, a u nekim slučajevima i na pokrštavanje. Zatim treba mu učvrstiti vjeru u Bogorodicu, čiji se kult širi usprkos naučavanju bogumila koji Mariji ne priznaju taj status te, napokon, iznimno slikoviti motivi odabrani su kako bi potaknuli novu osjećajnost, vjeru i humanije poimanje Boga koji nije samo Stvoritelj, već i požrtvovni Otkupitelj. Kako bi se taj idejni svijet predočio, ključno je prepoznati stilska izražajna sredstva kojima se posređuju ideje i otkrivaju funkcije mirakula.

3.2. STILSKA IZRAŽAJNA SREDSTVA

Stilska izražajna sredstva u mirakulima pokazuju njihovu lirsku intoniranost i pojačavaju emocionalni učinak na čitatelja. Iako je riječ o kraćim tekstovima, zasićeni su stilskim sredstvima od kojih se ističu majstorski tropi te alegorija.

3.2.1. MAJSTORSKI TROPI

Pozivajući se na Cullerovu (2001: 85) tvrdnju da je metafora osnovni način spoznaje, pokazat će se kako metafora i druga stilska sredstva prenesenoga značenja grade svijet ideja kojemu je u književnoj vrsti mirakula sve podređeno.

Na primjeru mirakula broj 10 („Djevojka bez ruku”) i slikovitoga motiva ruku analizirat će se stilska izražajna sredstva koja, kako je u poglavlju „Poetičke osobine proze” spomenuto, funkcioniraju na paradigmatškoj osi *slikoviti motivi – čudo – Marija – Bog*. U navedenom mirakulu mogu se uočiti sljedeća stilska sredstva:

	Bog	
(3)	↑ SINEGDOHA	
	Marija	←
(2)	↑ SINEGDOHA	ALEGORIJA
	mirakul o izrastanju ruku	←
(1)	↑ METAFORA / METONIMIJA / SINEGDOHA	
	motiv ruku	

U teoriji se književnosti metaforu i metonimiju promatra kao mikrostrukture stila, i to mikrostrukture prenesena značenja (Škreb 1983) te figure riječi ili trope (Solar 2006; 1981; Lešić 2008; Bagić 2015). Metaforom (grč. *μεταφορά*, prijenos) jedna se riječ zamjenjuje drugom prema značenjskoj srodnosti ili analogiji, a njezino značenje uvijek ovisi o kontekstu (Bagić 2015: 187). Na razini broj (1) u gornjemu izvodu motiv ruku u ovome mirakulu upotrijebljen je kao *kontekstualna metafora* jer, prema načelu sličnosti/srodnosti, ruke predstavljaju ljepotu, ženstvenost i majčinstvo koje ljubomorna maćeha pokušava oduzeti carevoj kćeri. Popularan motiv nevine i progonjene djevojke javlja se, među ostalima, i u bajci o Snjeguljici, zatim u legendi o Genovevi, noveli o Griseldi itd. Maćeha ne naručuje djevojičino sakaćenje, nego smrt (i to dvaput), ali kao dokaz upravo traži njezine odsječene ruke. Sluge se djevojci smiluju pa je ostave na životu, ali je ipak osakate. Ona i bez ruku ostaje ljepotica u koju se hercegov sin zaljubi te postaje i majka njegove djece. Uvažavajući da „metafora reorganizira naše viđenje svijeta, pokreće imaginaciju, obogaćuje percepciju, a iskazu priskrbiljuje neposrednost i slikovitost” (Bagić 2015: 187), postavlja se pitanje radi li se uopće o odsječenim tjelesnim rukama ili o neposrednome i slikovitome prikazu kraljičina pokušaja da oduzme djevojičinu vrijednost, imajući na umu da se u mirakulu navodi kako Marija djevojci daje nebeske ruke jer su joj tjelesne odsječene. Budući da je djevojka prognana u pustinju koja je simbol duhovnoga povlačenja, „mjesto novoga krštenja” (Tatarin 2003: 55), zločesta bi kraljica mogla predstavljati *konvencionalnu metaforu* (stabilnoga značenja) đavla, a pustinja kušnje koje prolazi vjernica koja mora odbaciti „stare”, tjelesne ruke kako bi dobila „nove”, nebeske. (Slično tome, u nekim mirakulima poput onoga broj 30 javlja se *konvencionalna metafora* mora koje predstavlja životne oluje ili puta u mirakulu broj 40 gdje se impliciraju životni put i ljudska lutanja.) Spomenuti motiv tjelesnih i nebeskih ruku iz mirakula broj 10 ponavlja se u mirakulu broj 36 o papi Leonu koji si daje odsjeći ruku koja ga sablažnjava, pa mu Marija umjesto nje vraća nebesku ruku. I djevojci bez ruku i papi Leonu vjera se učvrstila jer su u kušnjama i dalje molili i ostali vjerni Mariji, pa bi nove ruke prema tome predstavljale novoga, prokušanoga čovjeka.

S druge strane, također na razini broj (1) motiv ruku funkcionira i kao *metonimija*, odnosno njezina podvrsta *sinegdoha*. Naime, metonimijom (grč. *μετωνυμία*, zamjena imena) zamjenjuje se jedna riječ „drugom na temelju njihove logičke bliskosti, vremenske ili prostorne povezanosti” (Bagić 2015: 199). Dok metafora funkcionira na paradigmatškoj osi ili osi selekcije (pojam se može razumjeti u odnosu na sličan pojam koji imamo u sjećanju), metonimija se ostvaruje na sintagmatskoj osi ili osi kombinacije (pojam se može razumjeti u odnosu na susljedne riječi) (Jakobson 1988: 75). Ova lingvistička ideja Romana Jakobsona našla je odjeka u postrukturalističkim radovima, pa tako Jacques Lacan tvrdi da dva mehanizma koje Sigmund Freud predstavlja

u teoriji snova, kondenzacija i premještanje, odgovaraju osnovnim polovima jezika koje je identificirao Jakobson, odnosno metafori i metonimiji (Barry 2002: 78).¹³ Kao podvrsta metonimije, sinegdoha (grč. *συνεκδοχή*, zajedničko uzimanje, korelacija) označava „[z]amjenjivanje jedne riječi drugom na temelju značenjskog dodirivanja ili uokviravanja” (Bagić 2015: 291) odnosno figuru u kojoj „dio predstavlja cjelinu a jedinka vrstu ili obrnuto” (Lešić 2005: 228). Sinegdohijski prijenos značenja na odnosu dio – cjelina (*pars pro toto*) omogućuje širenje diskurza (Bagić 2012: 292–293), a takva, *partikularizirajuća sinegdoha* prepoznaje se u prikazu ruku koje konkretiziraju nešto šire jer se čitatelja navodi na pomisao: ako Marija može učiniti da djevojci izrastu ruke, što još može na vjerniku promijeniti? Cijelo tijelo, ponašanje, dušu? Ovdje u središtu nije ono što je učinjeno, čudo kao takvo, nego ono što nije, a *moglo* bi biti učinjeno. Fokus nije na onome što je logički nemoguće (narastanje fizičkih ruku), nego na potencijalu, odnosno vjeri da Bog *sve može* i da uvijek djeluje okomito, tj. da on silazi među vjernike, što je specifikum kršćanske vjere.

Na razini broj (2) može se promatrati odnos književne vrste mirakula i Marijina lika pri čemu je u kratkome tekstu s uzbuđljivim zapletima, dvjema paralelnim radnjama i neočekivanome raspletu prikazan *dio* Marijinih čuda, a prikaz tih čuda *dio* je koji se uklapa u Marijinu sliku koja pripada izvanknjiževnomu, stvarnomu (vjerničkomu) svijetu. Prvo Marijino čudo, odnosno njezina prva inicijativa za čudo, prema Svetome pismu, zbila se na svadbi u Kani Galilejskoj. Ta posrednička uloga osjeti se i u mirakulima, ona je naglašena i na Drugome vatikanskom koncilu 1964., koji tumači Marijinu ulogu u djelu spasenja. Tako Jović (1971: 446) tvrdi: „Marijina se dužnost i zadaća nije sastojala samo u tome da othrani i odgoji svoje božansko dijete, nego je bila od Boga pozvana da surađuje i pomaže u majčinskom dijelu otkupljenja”.

Sinegdoha se na razini broj (3) vidi i u prikazu Marijina majčinskoga i posredničkoga lika koji predstavlja jedan *dio/osobinu* Boga Otkupitelja. Marijina intervencija predstavlja Božju intervenciju, ona samo upućuje na Boga. U skladu s jednim od najvažnijih dokumenata Drugoga vatikanskoga sabora konstitucijom *Lumen Gentium* (1964) koja naglašava da Marijin kult uspostavljen nakon Efeza nije kult obožavanja¹⁴

¹³ Barry (2002: 79) navedeno pokazuje na dvama primjerima, promatrajući sinegdohu kao vrstu metonimije. U metonimiji jedna stvar predstavlja drugu prema načelu dio za cjelinu. Tako bi „dvadeset jedara” značilo „dvadeset brodova”. U Freudovu tumačenju snova jedan element u snu na temelju *premjestanja* može označavati drugi pa tako osoba može biti predstavljena jednim od svojih atributa; na primjer, ljubavnika koji je Talijan u snu može predstavljati automobil Alfa Romeo. S druge strane, *kondenzacijom* se nekoliko stvari može sabiti u jedan simbol, baš kao što metafora „brod je preorao valove” kondenzira u jednu stavku dvije različite slike, brod koji reže more i plug koji reže tlo.

¹⁴ *This cult, as it always existed, although it is altogether singular, differs essentially from the cult of adoration* (LG, VIII, n. 66).

te da se Mariju časti, a Krista slavi,¹⁵ analiza mirakula potvrđuje da Marija nije glavni lik ovih novela, nego svojevrsni putokaz, ona nije božica, nego Bogorodica (što se u formulama početka i završetka višekratno potvrđuje izrijeком); njezina se uloga afirmira kao dvostruko majčinska, ona je majka svih vjernih i majka Božja. Da Marija nije glavni lik, vidi se i po tome što autor ne pridaje mnogo pozornosti njezinoj karakterizaciji, njezin je lik stabilan i u svakome mirakulu potvrđuje svoje iste, poznate kvalitete: problem rješava brzo i učinkovito, a pri tome se ne mijenja ona (jer je sveta i tu svetost ne mora zaslužiti), nego oni kojima je čudo učinjeno – za razliku od drugih srednjovjekovnih tekstova poput svetačkih legendi i eshatoloških vizija koje u fokusu imaju transformaciju glavnoga lika te opis njegovih muka i kušnji na putu prema svetosti. Uz navedeno, u više mirakula (npr. 10, 22 i 29) likovi su predstavnici šire skupine nepravedno optuženih, pri čemu je opet upotrijebljena sinegdoha, a likovi mogu i simbolizirati tu širu skupinu.

Lešić (2000: 223–228) navedena tri majstorska tropa smatra figurama značenja i pobliže ih označuje ovako: metaforu naziva figurom identifikacije (u kojoj se jedan predmet identificira, a ne samo uspoređuje s drugim, pri čemu se sugerira novi predmet koji bi bez metaforičkoga izraza ostao neiskazan), metonimiju figurom redukcije (jer se pojam reducira na nešto što je s njim logički povezano te se time dobiva kontekstualno značenje), a sinegdohu figurom reprezentacije (jedan pojam predstavlja širi ili uži drugi pojam). Motiv izrastanja ruku u odnos dovodi stare i nove ruke, stara i novoga čovjeka. Metaforom se preobražava staro značenje i dobiva novo koje izmiče jednom jedinom tumačenju (usp. Lešić 2008: 225). Nepravedno optužena djevojka preobražava se i afirmira ono što je metaforom ruku sugerirano – svoju ljepotu, ženstvenost i majčinstvo. Ona se pritom *identificira* s novodobivenim, kontekstualnim značenjem žene čija je vjera nakon prokušnosti jača. Slično tome, sakristanka iz mirakula broj 15 ne može izaći dok ne svuče redovničko ruho, ali kada opet odjene to ruho, ono više nije isto, sad je prokušano i pronošeno. Ona shvaća da je bila zavedena ljepšim haljinama koje joj je obećao vitez, ali budući da je svoje djevičanstvo sačuvala, dobiva još ljepši dar, a to je marijolika¹⁶ osobna transformacija.

Također, u spomenutom mirakulu broj 10 može se primijetiti i figura redukcije, svođenja cijeloga tijela na ruke, promjene cijeloga bića na jednu jedinu tjelesnu promjenu. A figurom reprezentacije pokazuje se kako Marijino čudo predstavlja Bogoro-

¹⁵ (...) *the Mother is honored, the Son, through whom all things have their being (...) is rightly known, loved and glorified* (LG, VIII, n. 66).

¹⁶ Marijolika jer u mirakulu Marija odijeva sakristankino odijelo i obavlja njezinu dužnost kako nitko ne bi primijetio njezin izostanak sve dok se ova ne vrati u samostan. Ovdje se sugerira obratno, da se sakristanka na kraju „odijeva” u Marijino odijelo i postaje joj sličnija, kreposnija.

dičinu percepciju u skladu sa srednjovjekovnom novom osjećajnosti, dok Bogorodica predstavlja Božju roditeljsku požrtvovnost i ljubav.

Proces stvaranja alegorije u mirakulima uključuje uporabu navedenih majstorskih tropa te se alegorija temelji na odnosu slikovitoga motiva i pojma koji ga zamjenjuje: kao konkretni motivi, stare ruke (i staro ruho) mogu se shvatiti u doslovnome značenju kad se zamjenjuju novima i već u tome kontekstu predstavljaju čudo, dok u prenesenome značenju upućuju na apstraktne pojmove preobraženja i duhovne promjene vjernika. Na spomenutoj paradigmatškoj osi *slikoviti motivi – čudo – Marija – Bog* slikoviti motivi sredstvo su kojim se iskazuje nova percepcija Boga i duhovnosti srednjega vijeka, što sugerira da alegorija teži afirmaciji određene ideje i/ili pouke.

3.2.2. ALEGORIJA

Pojam *alegorija* danas pokriva tri područja: alegoriju kao figuru, alegoriju kao vrstu i alegoriju kao tumačenje (Zlatar 1995: 265). Retoričke definicije alegorije kao figure javljaju se u latinskoj retoričkoj tradiciji (Ciceron, Kvintilijan), dok se u helenističkom razdoblju uz retoričke zatječu i hermeneutičke implikacije pojma koje započinju alegorijskim tumačenjem Homerovih djela (Pšihistal 2014: 98–99). S druge strane, pojava alegorije kao književne vrste veže se tek uz kraj 4. i početak 5. stoljeća, točnije uz Prudencijevu *Psihomahiju* iz 405. godine (Pšihistal 2014: 113). Oslanjajući se na trostruku definiciju alegorije, može se ustvrditi da se alegorija pokazuje dominantnom *stilskom figurom* analizirane zbirke mirakula koja bi bila prema *književnoj vrsti* označena kao srednjovjekovno alegorijsko djelo koje bi se alegorički *tumačilo*.

Naziv alegorija (grč. *ἀλληγορία*) dolazi od grč. *allos* ('drugi') i *agoreuo* ('govoriti na agori, tj. javno'), što pretpostavlja jezični potencijal za višeznačnost, tj. da se (slikovitim) govorom izriče (i) drugo značenje od javnoga i očekivanoga, pri čemu je čitatelj taj koji stvara značenje teksta (usp. Quilligan 1979: 26–28). Kad se promatra kao figura, treba istaknuti da alegoriju neki teoretičari smatraju figurom misli (npr. Bagić 2015; Stamać 1995), neki figurom riječi (npr. Solar 2006; 1981), a neki prihvaćaju oba tumačenja (npr. Compagnon 2007). U alegoriji se očituje spoj etičke i estetske funkcije mirakula. Ona je povezana s idejom i poukom djela (u okviru pučke teologije), a ujedno je snažno stilsko izražajno sredstvo koje potvrđuje umjetnički senzibilitet srednjovjekovnoga autora. Dok su u srednjovjekovnim književnim vrstama u kojima su protagonisti sveci, odnosno oni koji će postati sveti (primjerice *Pisan svetago Jurja*, *Muka svete Margarite* ili *Dundulova vizija*), alegorijski prikazane unutarne borbe protagonista i/ili njihovo aktivno suočavanje sa zlom, u mirakulima se alegorija sastoji u promatranju cijele zbirke novela kao – kvintilijanski rečeno – produžene metafore,

ili kao ulančanoga niza metafora.¹⁷ Alegorija je figura „prenesenog značenja, u kojoj jedna stvar (predmet, situacija ili prizor) označava drugu stvar” (Lešić 2005: 233), što znači da je slična metafori, ali za razliku od metafore koja se smatra „kraljicom tropa” odnosno figurom riječi, alegorija se može promatrati i kao figura misli jer se proteže na cijelu sliku ili čak čitavu radnju. Stoga se – kada cijeli tekst ili iskaz sadrži istovremeno eksplicitni i implicitni smisao – govori o alegorijskome djelu (Bagić 2015: 17). U alegorijskome je djelu razvidna dvoznačnost sadržaja: „doslovno značenje” i „pravi smisao” djela tvore jedan te isti semantički zaplet u kojemu se mimetička protega spaja s općenitijom idejom, aktualizirani sadržaj s pomišljivim (Stamać 1995: 253–255). To znači da alegorija ne potiskuje doslovno značenje, nego da svoje značenje gradi na suigri doslovnoga i prenesenoga značenja (Zlatar 1995: 268). Preneseno se značenje razumije tek kroz doslovno značenje u procesu dekodiranja izraza i proizvodnje „drugih riječi” (Irvine 1987: 40).

Na temelju navedenih definicija alegorije kao figure koja se može protezati na cijelo djelo i koja može označavati i sam način tumačenja djela, u ovome se radu predlaže da se Marijini mirakuli (svaki pojedinačno i kao cjelina) promatraju u alegorijskome ključu i da se „pjesnička slika”, tj. glavni slikoviti motiv čuda (u onim tekstovima gdje se on može iščitati) pokuša zamijeniti odgovarajućim pojmom (usp. Solar 2006: 11). Time se dolazi do ideje koja ponekad odgovara ideji djela iz vremena produkcije, a ponekad se ona proširuje u skladu s vremenom recepcije i dalje ostajući poučnoga karaktera. Opravdanje za ovakvo promatranje mirakula nalazimo u činjenici da je srednji vijek alegorijska epoha prožeta kršćanskim duhom i moraliziranjem – pri čemu, kako tvrdi Quilligan (1979: 98), srednjovjekovna alegorija kao pretekst uzima Bibliju– te da alegorija ima sklonost „da cijele pripovjedne sklopove likova, radnji, prizora, predmeta i pojava, materijalizirane bilo u jezičnom, vizualnom ili u auditivnom mediju, stavi u funkciju kakve misli, ideje ili pouke” (Biti 2000: 5). Autori mirakula mogli su imati na umu pisanje i čitanje u alegorijskome ključu, ali ne treba zanemariti činjenicu da je srednjovjekovni čovjek u čuda (u doslovnome, ne alegorijskome značenju) vjerovao svojom djetinjom pobožnošću, čak i naivnošću (usp. Dürriegl 2013: 280). Ovaj rad uvažava i izvorno značenje koje su mirakuli mogli imati (s obzirom na povijesne okolnosti) u doba produkcije, ali i ona značenja koja mirakuli mogu potencirati u doba recepcije imajući na umu da je „značenje (...) omeđeno kontekstom, ali kontekst je neomeđen” (Culler 2001: 80). Alegorija omogućuje da tekst „posvajamo pridajući

¹⁷ Kvintilijan na primjeru Horacijeve pjesme (*Carm.* I, 14, 1) opisuje ovu vrstu alegorije, ali uz ovu „čistu” alegoriju koja se sastoji od ulančanoga niza metafora (lada, valovi, luka itd.) navodi i primjere „miješane” alegorije te one bez metafora (Pšihistal 2014: 102).

mu drugo značenje, skriveno, duhovno, preneseno značenje, značenje koje nam odgovara danas” (Compagnon 2007: 60). Alegorijsko bi se značenje ranije analiziranoga mirakula o djevojci bez ruku stoga moglo iščitati na temelju opreke mržnja – ljubav, odnosno opreke između besmisla ljudske mržnje (tj. mržnje maćehe prema djevojci) i predanoga pouzdanja djevojke u zaštitu Marije koja čini čudo iz ljubavi (usp. Hercigonja 1975: 313). Ovdje se očituje više alegorijskih značenja; uz kršćanski intoniranu poruku o Božjoj milosti kroz Marijinu intervenciju prisutna je i univerzalnija poruka o bezuvjetnoj i svemoćnoj ljubavi te mogućnosti osobne promjene, što bi moglo biti glavnom idejom cijele zbirke.

Ako bi se mirakuli (danas) čitali kao alegorija, onda bi protagonisti kojima se čuda događaju ciljano bili određeni kao pripadnici različitih društvenih staleža i počinitelji različitih grijeha jer protagonisti (imenovani tek u rijetkim mirakulima, poput onih o Teofilu i papi Leonu) zapravo predstavljaju književne tipove, ali i grešne čitatelje, dok antagonisti predstavljaju đavla, ali i zlo uopće odnosno ljudsku slabost i grešnost protiv koje se uz Božju pomoć treba boriti. Navedeno je u skladu s u literaturi višekratno potvrđenom osobinom srednjovjekovne proze da su likovi nositelji određene ideje. Percepcija Marije u tome smislu temelji se na dubljoj, „novoj” osjećajnosti, razumijevanju ljudskih potreba i pogrešaka, milosrđu, empatiji i akciji koja ih slijedi, odnosno na svijesti srednjovjekovnih ljudi da Bog nije samo svijet stvorio, nego ga sâm dolazi spasiti. Ne naglašava se kao ranije stvoriteljska svemoć, već moć dirljive i požrtvovne – lirski prikazane – ljubavi koja je rezervirana za sve koji je žele. Time se dolazi do univerzalne poruke o potrebi nadvladavanja vlastitih slabosti, o stalnome *osobnom* napredovanju, transformaciji i razvoju odnosa s Bogom te konačno o mogućnosti *osobnoga* spasenja za svakoga.

Navedeno potvrđuje tzv. *tropološki tip*¹⁸ alegorije u kojemu se naglašava angažman, praktičnost, moralni smisao, slijeđenje (Kristova) uzora (usp. Nemeč 2021: 56). Time Marijin lik postaje Kristovim zrcalom, a čitatelj Marijinim zrcalom. Marija reafirmira Kristovu ulogu, upućuje/podsjeća na čin otkupljenja. Ovdje bi se mogla povući paralela s naučavanjem svetoga Augustina kao i njegovih prethodnika Klementa Aleksandrijskoga i Origena da Stari zavjet nagovještava Novi, odnosno da je Novi skriven u

¹⁸ Navedena je tipologija vezana za srednjovjekovnu shemu doslovnih, alegorijskih, moralnih (tropoloških) i anagogijskih značenja teksta preuzetu iz teologije (nauk Tome Akvinskoga o četverostrukome smislu Svetoga pisma) i primijenjenu na književnost (usp. Frye 2000: 86; Minnis 2003: 233; Stamač 1995: 257; Zlatar 1995: 270). U tome kontekstu Jameson (2021: 16, 38) govori o četirima alegorijskim razinama: doslovnoj ili povijesnoj (odnosi se na predmet rasprave), alegorijskoj ili mističnoj (odnosi se na tajno ili skriveno značenje početnoga teksta), moralnoj (odnosi se na individualno iskustvo) i anagogijskoj (odnosi se na kolektiv).

Starome, da ga on interpretira (usp. Irvin 1987: 46). Budući da su oba Zavjeta sveta, u kontekstu biblijske egzezeze ne može se govoriti o višem i nižem smislu u alegoriji, nego se ta dva smisla križaju, supostoje (Zlatar 1995: 271); analogno tome, Marijina važnost u mirakulima ne poništava se ili smanjuje njezinim upućivanjem na Krista (niti ona postaje važnija od Krista), nego ona na slikoviti način potvrđuje Božju ljubav i milost, ali i motivira čitatelje na praštanje, služenje i čvrstu vjeru koja vodi do promjene.

Mirakuli kao cjelina alegorija su u srednjemu vijeku često tematizirane borbe zla i dobra, biblijski rečeno, roda Sotonina i roda ženina, alegorija u kojoj domišljati lucidni Bog djeluje kroz Marijin posrednički lik i uvijek iznalazi nove načine spase-nja (različitim staleža nakon padanja u različite grijeh) uz jedini uvjet prethodnoga osobnog pristanka odnosno vjere protagonista. Time se dolazi do ključa za alegorijsko iščitavanje mirakula. Srednjovjekovni teolozi ističu Marijinu majčinsku i posredničku ulogu te njezinu poniznost; primjerice, sveti Anzelmo Canterburyjski (1033. – 1109.)¹⁹, sveti Bernard iz Clairvauxa (1090. – 1153.)²⁰, sveti Amadej iz Lausanne (1100. – 1159.)²¹, sveti Toma Akvinski (1225. – 1274.)²², sveti Ivan Duns Škot (1266. – 1308.)²³. Njihovi tekstovi dokaz su nove osjećajnosti srednjega vijeka u skladu s kojom se Marija prikazuje s poštovanjem, nježnošću i snažnim pohvalama. U komentaru Psalma 17, sveti Toma Akvinski vidi Djevicu Mariju kao posrednicu i naziva je putem do Isusa Krista (*via Christi est Virgo Beata*) jer je njezin Sin put do Boga (*via Dei est ipse Christus*). Kao što ona nasljeduje Krista, tako i kršćanin treba nju nasljedovati (usp. Roszak i Tanco Lerga 2023: 205). Za razliku od Tome Akvinskoga koji smatra da se Krist utjelovio *zbog* ljudskoga grijeha, Duns Škot tvrdi da bi se utjelovljenje dogodilo i da nije bilo istočnoga grijeha, jer je to dio vječnoga Božjega plana i dolazi iz njegove božanske ljubavi prema stvorenome (usp. D’Onofrio 2008: 448; Kunka 2023: 215). Duns Škot naglašava ne samo Marijinu nego i Kristovu posredničku ulogu između Stvoritelja i stvorenja koju Marija nasljeduje (Kunka 2023: 215). U propovijedi o Marijinoj smrti i uznesenju na nebo sveti Amadej (2010: 61)

¹⁹ O Marijinoj vjeri i suotkupiteljskoj ulozi vidjeti 18. poglavlje druge knjige *Cur Deus Homo* (1094. – 1098.).

²⁰ O Marijinoj poniznosti također vidjeti spis *De gradibus humilitate et superbiae* (oko 1118. – 1121.), o njezinoj majčinskoj ulozi i vrlinama *De Laudibus Virginis Matris* (oko 1118. – 1123.).

²¹ Također o Marijinih vrlinama i njezinu doprinosu u spasenju čovječanstva vidjeti *Homiliae octo felicitis memoriae Amedei Episcopi Lausannensis de laudibus Beatae Mariae* (pol. 12. st.).

²² O Mariji kao Bogorodici vidjeti djelo *Compendium Theologiae*, cap. 222 (oko 1265. – 1267.). O Marijinoj vjeri i poniznosti u kontekstu navještenja vidjeti *Summa Theologiae*, q. III (1265. – 1266.).

²³ O Marijinoj ulozi u Kristovu utjelovljenju i njezinu bezgrešnome začecu vidjeti *Ordinatio / Opus Oxoniense*, 1, III.

također govori o posredničkoj ulozi i naglašava Marijinu vjeru. Povlači paralelu između riječi svetoga Pavla „Jer kao što u Adamu svi umiru, tako će i u Kristu svi biti oživljeni” (1 Kor 15,22) i viđenja Marije kao nove Eve: po Evi je svijet osuđen, a po Marijinoj vjeri otkupljen. I suvremeni crkveni dokumenti potvrđuju taj nauk; tako Rupčić (1987: 224) ističe da je Drugi vatikanski sabor „(i)sticanjem Marijine vjere (...) donekle oživio zaboravljenu nauku Otaca da je Marija vjerom začela Krista” jer prema jednome od glavnih dokumenata Sabora konstituciji *Lumen Gentium*, Marijina je suotkupiteljska uloga u povijesti spasenja utemeljena na njezinoj vjeri. Ona je primila Riječ Božju srcem i tijelom²⁴ (dakle, osobnim pristankom svojeg bića koje je sinegdohijski predstavljeno kao srce). Ona vjerom (aktivnim pristankom, a ne samo tijelom odnosno utjelovljenjem koje se njoj događa, gdje ona nije glavni akter, nego kanal) postaje majka Isusova i posrednica.²⁵ Upravo se vjera, vjernost, uvjerenje da će molitva biti uslišana nagrađuje u brojnim mirakulima. Tako se preneseno značenje može izvesti na temelju metonimije i sinegdohe u mirakulu broj 20 u kojemu gladni kanonici moraju napustiti samostan, pa se utječu Mariji i dobivaju više nego su zamolili. Pritom žito i vino predstavljaju hranu i piće, ali i općenito materijalne dobrobiti, a onda daljnjim sinegdohijskim značenjem upućuju i na dobivanje, kako u mirakulu stoji, „svake druge potrebne stvari”.

Alegorijsko se značenje u navedenome mirakulu, ali i cijeloj zbirci izvodi na temelju posloženih ostalih stilskih izražajnih sredstava te takvo značenje upućuje na zamjenu stare duhovnosti novom. Nova duhovnost naglašava religioznu emotivnost, ‘ljudskiju’ percepciju Boga spasitelja, osobni odnos s Bogom. Alegorijska slikovitost ovoga najliriskijega srednjovjekovnog žanra način je na koji anonimni srednjovjekovni autori puku žele prenijeti kompleksnu (novu) ideju o Božjoj požrtvornosti i manifestaciji njegove ljubavi.

3.3. IDEJE

U *Mirakulima* se u više priča ponavljaju ideje osobne transformacije, pokršćavanja, iskrene molitve i afirmacije Marije kao Bogorodice, majke, odvjeticne svih vjernih, snažnije od đavla, posrednice Božjega milosrđa i sl. U nekim se mirakulima može iščitati dvojako značenje. Tako se u mirakulu broj 1 s motivom prerusavanja iščitava kristolika Marijina žrtva (ona uzima ljudsko obličje i umjesto vitezove žene polazi

²⁴ *The Virgin Mary, who at the message of the angel received the Word of God in her heart and in her body* (LG, VIII, n. 53).

²⁵ *Thus Mary, a daughter of Adam, consenting to the divine Word, became the mother of Jesus, the one and only Mediator* (LG, VIII, n. 56).

obračunati se s đavlom) i, uvažavajući preneseno značenje, marijolika transformacija vjernice (zapravo je vjernica ta koja postaje nalik na Mariju, ona se mijenja kako bi se mogla obračunati sa zlom). Marijino prerusavanje u sakristanku u mirakulu broj 15 može se iščitati također kao Marijina žrtva (ona neodređeno dugo razdoblje obavlja posao sakristanke, dakle spušta se u ljudsko obličje), ali prisutna je i transformacija vjernice koja postaje nalik na Mariju; odluči vratiti se u samostan te se njezina vjera učvršćuje. Slično tome, u mirakulu broj 2 prerusavanje đavla u razbojnika može se iščitati i obratno; razbojnik je taj koji zlodjelima nalikuje sve više đavlu dok se ne otkloni od zla (egzorcizmom svetoga čovjeka). Ista je ideja mirakula broj 51 u kojemu se đavao prerusava u redovnika, a opat ga raskrinkava. Prodaja ili predaja duše đavlu opisana je također u mirakulu broj 8. U mirakulu broj 55 spominje se i prerusavanje đavla u čovjeka i Marije u grešnicu, pa se sve navedene ideje mogu iščitati i u ovome mirakulu.

Većina mirakula ističe snagu molitve: jednostavne, iskrene molitve i pučke pobožnosti, što je – stavljeno u kontekst slabe pismenosti – očekivano. Naglašena je i snaga ustrajne molitve (npr. brojevi 6, 11 i 49) te dano upozorenje da molitva ne može biti uslišana ako je praćena grešnim životom.

U svim mirakulima prisutno je preporučivanje protagonista (ili nekoga drugoga u njegovo ime) Mariji koja onda intervenira čak i u najtežim grijesima poput ubojstva (npr. mirakul broj 4). Smrtno muke utišava, spašava od sigurne smrti, Bog po njezinim zaslugama umrle oživljava kao u mirakulu broj 16 (ili ih samo prikazuje mrtvima, a onda oni oživljavaju kao u mirakulu broj 22) te ih Marija uvijek privodi u raj. Zanimljiv je mirakul broj 9 u kojemu se Marijino spašavanje od sigurne smrti slikara u padu može tumačiti kao nagrada onima koji proslavljaju Boga u umjetničkim djelima.

U mirakulima s motivom metaforičkoga izrastanja dijelova tijela nekoliko se ideja ističe kao osnovni smisao djela: 1. duhovno je važnije od tjelesnoga, otklanjanje sablazni bit će nagrađeno, 2. Bog ispravlja ljudsku nepravdu, 3. potreba za transformacijom, izrastanjem u novoga čovjeka božanskom intervencijom. Izrastanje cvijeća, s druge strane, služi kao znamen, vidljivi znak da je čudo već učinjeno ili da je Bog blagonaklon prema grešniku.

Jedini mirakul u kojemu protagonist nije spašen jest broj 14 koji naglašava važnost iskrene ispovijedi. Bog ne djeluje protiv čovjekove slobodne volje te stoga ne spašava opatičinu nećakinju, ali opatici daje priliku da se sama uvjeri u postojanje pakla kao upozorenje. Važnost ispovijedi naglašava se i u mirakulu broj 17 gdje se poručuje da je dovoljna i samo glava bez tijela za dobru ispovijed, odnosno (sinegdohijskim iščitavanjem) dovoljna je samo želja. Ista ideja prisutna je u mirakulu broj 18 gdje

žena odlazi na misu u raj, sugerirajući da je duhovno sjedinjenje s Bogom moguće na temelju osobne želje.

3.4. FUNKCIJE

Na temelju analize motiva, stilskih figura i ideja, može se zaključiti da je u vrijeme produkcije mirakula njihova funkcija bila dvojaka: poučiti i razviti osjećaj za lijepo. U sklopu prve funkcije cilj je bio afirmirati status Marije kao Bogorodice i status srednjovjekovnoga čovjeka kao djeteta Božjega. Prema latinskim vrelima, umjereni dualizam bosansko-humskih krstjana nije čeo Mariju kao Bogorodicu smatrajući je anđelom (Šanjek 1993: 227). Mirakuli spadaju u one tekstove koji ističu protubogumilsku tendenciju potvrđujući Mariju kao majku Božju i posrednicu između neba i zemlje. Još u 15. st. hrvatski glagoljski rukopisi, uključujući anonimni hrvatski redaktor *Dijalog pape Grgura*, upozoravaju glagoljaše da paze kako vjernici ne bi došli pod utjecaj pateranskoga krivovjerja (Šanjek 1993: 394). Nadalje, funkcija je i pozvati na obraćenje i pokrštavanje u doba političke nestabilnosti, pandemije kuge i poznatoga srednjovjekovnog ozračja *memento mori*. Uz tu praktičnu funkciju, treba naglasiti da mirakuli poučavaju na slikovit i dirljiv način, čemu su dokaz analizirana stilska izražajna sredstva i nova osjećajnost u sklopu njihove druge, estetske funkcije. S vremenom će njihov propovjedničko-poučni karakter jačati, a estetski slabiti. Analogno tome, jačat će konativna, a slabiti poetska funkcija u Jakobsonovu smislu. Imajući na umu da propovijedanje ima važno mjesto u srednjovjekovnoj kršćanskoj kulturi, a od 13. stoljeća pripovijeda se sve više na narodnome jeziku (Šanjek 1993: 328–329), treba primijetiti da propovjednički karakter mirakula sve više dolazi do izražaja na prijelazu 15./16. st., kada se ova književna vrsta iscrpljuje i reducira u „građivo zbornika pučke propovjedničke literature” (Hercigonja 1975: 317). U dvama glagoljskim rukopisima *Disipula* iz sredine 16. st. tako se nalaze zbirke od petnaestak Marijinih čuda, i to ne onih tematski najljepših, uklopljenih kao primjeri odnosno *exempla* u propovijedima za cijelu godinu (Hercigonja 1975: 317; Fališevac 1980: 61).

U vremenu recepcije, odnosno u 21. stoljeću, funkcija mirakula također je dvojaka. Kao prvo, upoznati se sa svjetonazorom srednjovjekovnoga čovjeka i pojavom nove osjećajnosti. I drugo, revalorizirati spoj estetske i etičke komponente ove književne vrste koja i u digitalno doba ostavlja emotivan trag te daje poruku o mogućnosti osobne promjene za svakoga uz jedini uvjet slobodnoga pristanka. Navedeno upućuje na snažnu reprezentacijsku i performativnu ulogu srednjovjekovne književne vrste mirakula.

4. ZAKLJUČAK

Na temelju predstavljenih poetičkih osobina mirakula i analize nekih strukturalnih elemenata može se zaključiti da je ova srednjovjekovna književna vrsta primjer angažirane književnosti koja uz praktičnu, vjersku pouku otkriva i estetsku stranu. Nju je moguće iščitati u dirljivim poukama te uporabi majstorskih tropa: metafore, metonimije i sinegdohe. Gledajući mirakule iz analizirane senjske zbirke kao cjelinu, pokazuje se da je Marijin lik moguće alegorijski zamijeniti pojmom čvrste vjere i nove osjećajnosti, odnosno spojem (vjerničke) kontemplacije i (viteške) akcije. Tako Marija predstavlja ideal kojemu treba težiti čitatelj pokušavajući ostvariti osobni napredak i transformaciju. Ona ujedno predstavlja i roditeljsku, otkupiteljsku osobinu Boga koji spašava svakoga uz jedini uvjet slobodnoga pristanka. Gradeći fabulu oko ponavljajućih tema i motiva, mirakuli provlače nekoliko ideja koje se mogu svesti na afirmaciju Bogorodičina lika i afirmaciju čitatelja kao djeteta Božjega, a što skupa upućuje na novo poimanje Boga kao aktivnoga Otkupitelja. Funkcija je mirakula dvojaka i u vrijeme produkcije i u vrijeme recepcije; etička komponenta u kasnome srednjovjekovlju jača, dok estetska slabi, a za čitatelja 21. stoljeća zanimljivo je prepoznati njihov spoj u postupku alegorizacije u analiziranoj našoj najvećoj glagoljskoj zbirci mirakula. Snaga alegorije i kao figure i kao književne vrste očituje se u tome što se mirakuli mogu iščitavati u suigri doslovnoga i prenesenoga značenja. Neobični, ponekad i bizarni motivi svojom slikovitošću grade zanimljive i maštovite fabule, a kršćanski intonirana poruka iz doba produkcije uopćavanjem se može u doba recepcije proširiti na poruku o mogućnosti osobne promjene zahvaljujući snazi bezgranične ljubavi.

LITERATURA

- AMADEJ iz Lausanne. 2010. *Eight Homilies on the Praises of Blessed Mary*. Piscataway: Gorgias Press.
- BAGIĆ, Krešimir. 2015. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- BARRY, Peter. 2002. *Beginning Theory. An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester: University Press.
- BIBLIJA. *Jeruzalemska Biblija*. 2011. Ur. Adalbert Rebić, Jerko Fućak i Bonaventura Duda. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- BRATULIĆ, Josip. 2018. *Svetost i čovječnost. Rasprave o hrvatskoj hagiografiji*. Split: Književni krug.
- BITI, Vladimir. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturalne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- COMPAGNON, Antoine. 2007. *Demon teorije*. Zagreb: AGM.
- CRNIĆ NOVOSEL, Mirjana i Ivana ETEROVIĆ (prir.). 2023. *Mirakuli Slavne Deve Marije (Senj, 1508.): latinička transliteracija sa studijom i popratnim tekstovima*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- CULLER, Jonathan. 2001. *Književna teorija, vrlo kratak uvod*. Zagreb: AGM.
- ČOVO, Stjepan. 1976. „Marijine svetkovine (I)”. *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* 16, 2: 141–150. URL: <https://hrcak.srce.hr/clanak/387229> (13. 3. 2025.)
- D'ONOFRIO, Giulio. 2008. *History of Theology: The Middle Ages*, Vol. II. Preveo Matthew J. O'Connell. Collegeville: Liturgical Press.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2013. *Hrvatska srednjovjekovna proza II., Apokrifi, vizije, pretnja, Marijini mirakuli*. Ur. Stjepan Damjanović. Priredila i transkribirala Marija-Ana Dürrigl. Zagreb: Matica Hrvatska.
- FALIŠEVAC, Dunja. 1980. *Hrvatska srednjovjekovna proza*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- FRYE, Northrop. 2000. *Anatomija kritike*. Zagreb: Golden marketing.
- HERCIGONJA, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti II. Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.
- IRVINE, Martin. 1987. „Interpretation and the Semiotics of Allegory in Clement of Alexandria, Origen, and Augustine”. *Semiotica* 63 (1–2): 33–72.
- JAKOBSON, Roman. 1988. „Dva aspekta jezika i dva tipa afatičnih smetnji”. *Temelji jezika*. Roman Jakobson i Morris Halle. Ur. Ante Stamać. Preveli Ivan Martinčić i Ante Stamać. Zagreb: Globus: 52–76.
- JAKOBSON, Roman. 1987. *Language in Literature*. Ur. Krystyna Pomorska i Stephen Rudy. Cambridge, Massachusetts London: The Belknap Press of Harvard Univer-

- sity Press: 62–94. URL: <https://commons.princeton.edu/shakespeares-language/wp-content/uploads/sites/41/2017/09/Jakobson-Linguistics-and-Poetics.pdf> (15. 3. 2025.)
- JAMESON, Fredric. 2021. *Alegorija i ideologija*. Zagreb: Mizantrop.
- JOVIĆ, Mato. 1971. „Blažena Djevica Marija u Crkvi”. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 26 (5): 442–448.
- KOMBOL, Mihovil. 1945. *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KUNKA, Sławomir Jerzy. 2023. „The Eternal Plan of the Father and the Immaculate Conception of the Mother: The Foundations of an Objective Mariology in the Theology of Blessed John Duns Scotus”. *The Virgin Mary in the Middle Ages and the Renaissance: Devotion and Iconography*. Ur. José María Salvador-González. Madrid: MDPI: 211–219. URL: https://www.academia.edu/117108070/The_Virgin_Mary_in_the_Middle_Ages_and_the_Renaissance_Devotion_and_Iconography (15. 9. 2025.)
- LEŠIĆ, Zdenko. 2008. *Teorija književnosti*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- LUMEN GENTIUM (1964). Dogmatic constitution on the church *Lumen Gentium* solemnly promulgated by his holiness pope Paul VI on November 21, 1964. URL: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat_ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html (13. 3. 2025.)
- MINNIS, Alastair J. „*Quadruplex Sensus, Multiplex Modus*: Scriptural Sense and Mode in Medieval Scholastic Exegesis”. *Interpretation and Allegory. Antiquity to the Modern Period*. Ur. Jon Whitman. Boston – Leiden: Brill Academic Publishers, Inc: 231–256.
- NEMEC, Rastislav. 2021. „Three Types of Medieval Allegory as a Basis of Later Christian Spirituality”. *Spirituality Studies* 7 (2): 48–59. URL: <https://www.spirituality-studies.org/dp-volume7-issue2-fall2021/files/assets/common/downloads/files/7-2-rastislav-nemec.pdf> (9. 10. 2025.)
- PELEŠ, Gajo. 1999. *Tumačenje romana*. Zagreb: ArTrezor.
- PETROVIĆ, Ivanka. 1984. „Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski ‘Marijini mirakuli’ – izvori, žanrovske, tematske i tipološke karakteristike”. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 34: 181–201. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/22295> (13. 3. 2025.)
- PETROVIĆ, Ivanka. 1975. „Literatura u kojoj je svatko primao i davao (uz zbirku Mirakuli Slavne Deve Marie, Senj 1507/1508)”. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 6 (1): 23–28. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/201244> (13. 3. 2025.)

- PETROVIĆ, Ivanka. 1977. *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi evropski izvori*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- PŠIHISTAL, Ružica. 2014. „Uvod u alegoriju: *Aliud verbis, aliud sensu*”. *Anafora* 1 (1): 95–117. URL: <https://hrcak.srce.hr/117765> (14. 10. 2025.)
- QUILLIGAN, Maureen. 1979. *The Language of Allegory. Defining the Genre*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- ROSZAK, Piotr i Jesus TANCO LERGA. 2023. „Marian Devotion on the Camino de Santiago during the Middle Ages”. *The Virgin Mary in the Middle Ages and the Renaissance: Devotion and Iconography*. Ur. José María Salvador-González. Madrid: MDPI: 201–209. URL: https://www.academia.edu/117108070/The_Virgin_Mary_in_the_Middle_Ages_and_the_Renaissance_Devotion_and_Iconography (15. 9. 2025.)
- RUPČIĆ, Ljudevit. 1987. „Blažena Marija Djevica u otajstvu Krista (LG VIII)”. *Crkva u svijetu* 22 (3): 223–233. URL: <https://hrcak.srce.hr/86033> (13. 3. 2025.)
- SOLAR, Milivoj. 1981. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- SOLAR, Milivoj. 2006. *Rječnik književnog nazivlja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- STAMAĆ, Ante. 1995. „Naziv alegorija (enciklopedijske natuknice o pridruženim pojmovima)”. *Tropi i figure*. Ur. Živa Benčić i Dunja Fališevac. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti: 253–260.
- ŠANJEK, Franjo. 1993. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- ŠKREB, Zdenko. 1983. „Mikrostrukture stila i književne forme”. *Uvod u književnost*. Ur. Zdenko Škreb i Ante Stamać. Zagreb: Nakladni zavod Globus: 303–364.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. 1969. „Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka”. *Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka*. Ur. Rafo Bogišić. Zagreb: Zora – Matica hrvatska: 3–62.
- TATARIN, Milovan. 2003. *Bludnica i svetica: starohrvatska legenda o Mariji Egipćanki*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- ZLATAR, Andrea. 1995. „Alegorija: figura, tumačenje, vrsta”. *Tropi i figure*. Ur. Živa Benčić i Dunja Fališevac. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti: 261–279.

ALLEGORISATION IN MARY'S MIRACLES AS A SIGN OF "THE NEW SENSITIVITY" OF THE MIDDLE AGES

IVANA DIZDAR

ABSTRACT

The paper analyses the stories about Mary's miracles published in the collection *Mirakuli slavne deve Marije* (Senj, 1508). The analysis focuses mainly on themes, motives, and ideas. By recognising the allegorical meanings of individual stories and the collection as a whole, miracles are reinterpreted as a special medieval literary genre, thus attempting to affirm their value not only within the framework of folk theology and literature inspired by folk sermons, but also concerning their aesthetic characteristics and new spirituality, as well as "new sensitivity" of the Middle Ages (term used in Dürriegl 2013) potentially interesting to readers of the twenty-first century. The theoretical background of the paper comes primarily from literary studies, explaining the poetic features of miracles and insights that reveal the multi-layered nature of allegory. Since allegory encompasses and arises from other disciplines such as theology and biblical exegesis, and since it concerns Mary's miracles, the paper partly relies on medieval and contemporary church documents on the role of the Blessed Virgin Mary in the history of salvation. The paper aims to analyse the power of allegory as a figure and literary genre in the context of the new medieval perception of God, showing that allegorisation, as the process of assigning allegorical meaning, combines ethical and aesthetic components. Consequently, these short texts – hitherto perceived as examples of naive, entertaining, and somewhat bizarre, religious literature – also show the potential for discovering and experiencing a beautiful, harmonious, picturesque, and imaginative literary and artistic world.

KEYWORDS:

allegorisation, folk literature, functions of miracles, medieval poetics, new sensitivity

FUNKCIJE I NAČINI OSTVARENJA LIKA JUNAKA U BAJKAMA IZ DOLINE NERETVE

Denis Vekić

Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku
dvekić@unizd.hr

UDK: 398.21:821.163.42
DOI: 10.15291/csi.4902
Pregledni članak
Primljen: 14. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Seдам rukopisnih zbirki donosi folklornu građu koja je sakupljena terenskim istraživanjem djelatnika nekadašnjega Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu sredinom prošloga stoljeća na području doline Neretve. Dvije rukopisne zbirke Maje Bošković-Stulli (1956; 1964) jedine donose bajke, uz ostale prozne oblike, dok još jedino rukopisne zbirke Nikole Bonifačića Rožina i Ivana Ivančana donose predaje, anegdote i legendarne pripovijetke sakupljene na tome prostoru. Uvidom u građu utvrđeno je da su dvije rukopisne zbirke Maje Bošković-Stulli relevantne za selekciju građe koja se proučava u ovome radu. Sveukupno se može prepoznati dvadeset bajki u obje zbirke, osam ih za junaka ima mladića, a dvanaest bajki ima junakinju, odnosno djevojku kao glavnoga lika. Proučavanje će biti usmjereno na bajke u kojima mladić ostvaruje funkcije junaka bajke. Pozornost je rada usmjerena na lik junaka i principe i metode kojima junak savladava zadatke i izazove. Oni se ostvaruju fizičkom snagom, snagom uma / lukavošću i čarobnom pomoći. Proučit će se specifični motivi ostvarenja mladića kao junaka bajke kako bi se utvrdili načini na koje se ostvaruju ta tri različita puta junaka. U analizi funkcija likova primijenit će se kulturno-povijesna metoda kojom će se prikazati zakonitosti oblikovanja svijeta junaka u kontekstu feudalnoga srednjovjekovlja, socijalno-povijesna metodu kojom će se proučiti način na koji lik junaka ostvaruje uspon na društvenoj ljestvici s osvrtnom na psihoanalitički i mitološki pristup kojim će se pokušati upozoriti na motive arhetipske vrijednosti u kontekstu psihoanalitičkoga čitanja bajki.

KLJUČNE RIJEČI:

bajka, dolina Neretve, junak, motiv, usmena književnost

1. OKVIR I PROSTOR PROUČAVANJA

Fokus proučavanja usmjeren je u ovome radu na lik mladića, junaka usmenih bajka koje su zapisane u dvije rukopisne zbirke nastale na osnovi terenskoga istraživanja folkloristice, povjesničarke i teoretičarke književnosti, akademkinje Maje Bošković-Stulli na području doline Neretve. Riječ je o rukopisnim zbirkama *Folklorna građa s Pelješca i Neretve1*, 1956., IEF rkp. 257 i *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca2*, 1964., IEF rkp. 883. Prva od dvije rukopisne zbirke (1956.) donosi 115 prozних tekstova, od toga ih je 80 sakupljeno u dolini Neretve, a 6 ih se može promatrati kao bajke. Ostali prozni tekstovi zapisani su na području Pelješca. Druga zbirka (1964.) donosi 193 prozna teksta, od toga su 122 sakupljena u dolini Neretve, a 16 ih se može promatrati kao bajke. Također, ostali prozni tekstovi zapisani su na području Pelješca. Od ukupno 308 prozних tekstova, 202 teksta prikupljena su u dolini Neretve i može ih se prepoznati u obliku usmenih pripovijetki (bajke, legendarne pripovijetke, novelističke pripovijetke i šaljive pričice i basne), legendi i predaja (mitske, demonološke i mjesne).

Postoje i druge rukopisne zbirke s područja doline Neretve koje sadrže vrijedne folklorističke i usmenoknjiževne podatke. Riječ je o rukopisnim zbirkama od kojih je dvije zapisao Nikola Bonifačić Rožin (*Folklorna građa Neretljanske krajine*, 1964., IEF rkp 729 i *Karnevalski tekstovi iz Metkovića i Opuzena*, 1964., IEF rkp 730), jednu Ivan Ivančan (*Folklor donje Neretve i poluotoka Pelješca*, 1964., IEF rkp. 447), jednu Josip Milićević (*Etnološka građa sa ušća Neretve*, 1964., IEF rkp. 952) i jednu Stjepan Stepanov (*Folklorna građa iz Metkovića i s Pelješca*, 1964., IEF, rkp. 718). Te rukopisne zbirke sadrže folklornu građu koja donosi mnoštvo podataka o glazbenoj i plesnoj praksi, o pjesmi i njezinoj izvedbi i o tradicijskim običajnim praksama. Poneke zbirke sadrže zapise pripovijetki, predaja, anegdota i legendarnih pripovijetki, no ne i one koje bi se moglo klasificirati kao bajke. Tako se u zbirci Ivana Ivančana mogu pronaći četiri predaje i šaljiva pričica, a u zbirci Nikole Bonifačića Rožina sedam predaja, pet anegdota i dvije legendarne pripovijetke. Stoga se u njima ne mogu pronaći oni prozni oblici koji su relevantni za ovo proučavanje.

Uvidom u građu utvrđeno je da je u navedenim rukopisnim zbirkama bajke moguće pronaći jedino u onim zbirkama koje je zapisala Maja Bošković-Stulli. Sveukupno se može odrediti dvadeset bajki u obje zbirke. Ostale zbirke ne sadrže bajke, pa je fokus

¹ *Folklorna građa s Pelješca i Neretve*: <https://repositorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=69312&tify={%22view%22:%22thumbnails%22}>

² *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca*: <https://repositorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=69968&tify={%22view%22:%22thumbnails%22}>

usmjeren na dvije spomenute zbirke. Od dvadeset bajki osam ih za junaka ima mladića, a dvanaest bajki ima junakinju, odnosno djevojku kao glavnoga lika. Također, tri su teksta koja se proučavaju u ovome radu tiskana 1987. godine u knjizi *U kralja od Norina: priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve* autorice Maje Bošković-Stulli. Riječ je o tekstovima 1. Vrag i njegov učenik, 4. Smrt kuma i 10. Siromah i džini (Bošković-Stulli 1987: 21, 25, 31). Za potrebe ovoga rada proučavanje će biti usmjereno na mladića kao junaka bajke i na funkcije koje takav lik ima. Analiza bajki kojima je glavni lik djevojka, junakinja izvan je okvira ovoga rada. Motiviran različitim principima obavljanja funkcije junaka i junakinje bajke, za potrebe ovoga rada proučava se mladić kao junak koji savladava zadatke i prepreke snagom, umom/lukavošću i uz pomoć čarobnih pomagača i pomagala. S druge strane, sakupljene bajke s junakinjom prikazuju sasvim drukčije funkcije koje se ostvaruju preko ženskih likova i uvjetovani su društvenim kontekstom i životom žene u zajednici. Tako se može prepoznati bajke u kojima su djevojke žrtve ljubomore ili ih se testira u kontekstu pokazivanja ljubaznosti. Tada se može prepoznati lik junakinje žrtve koja je protjerana, kažnjena ili oteta (Propp 2012: 47). Sagledavši drukčije funkcije ostvarenja kod muških i ženskih likova, bilo je potrebno razdijeliti sakupljene bajke na one s muškim i one sa ženskim junacima. Stoga se u ovome radu proučavaju funkcije muškoga junaka u bajkama iz doline Neretve.

Spomenuta sakupljačka aktivnost na području doline Neretve rezultirala je iscrpnim rukopisnim zbirkama koje su pokazale kako je pripovjedna plodnost, barem nekad, u ovome kraju bila značajna i osebujna. Uvidom u suvremeno stanje pripovjedne aktivnosti u razgovoru sa sugovornicima iz obitelji kazivača od kojih sam sakupljao usmenoknjiževnu građu ovoga kraja informiran sam o slaboj pripovjednoj plodnosti u suvremenosti. Prema iskazima sugovornika, plodnost je slaba zbog promjene načina življenja i činjenice da se ostvaruje polagana urbanizacija prostora doline Neretve. Također, popularizacija autorskih bajki posredstvom škole i medija te fokusiranost djece na raskošne akcijske filmove ne ostavljaju kazivačima mnogo prostora za pripovijedanje i afirmaciju narodnih bajki. Jasno je da je uzorak bajki malen za opsežnije proučavanje građe i da je trenutačno stanje na terenu takvo da se rijetko, ako i uopće mogu pronaći kazivači koji će ispričati narodnu bajku, a da ju ne prepričaju u dvije-tri rečenice.

2. METODE I TEORIJSKI OKVIR

Pozornost je rada usmjerena na proučavanje zapisa iz navedenih rukopisnih zbirki s fokusom na principe i metode junakova ostvarenja u savladavanju zadataka i izazova fizičkom snagom, snagom uma / lukavošću i čarobnom pomoći. Kroz ove tri katego-

rije ostvaruju se junaci u sakupljenim narodnim bajkama iz doline Neretve. Kako bi se utvrdili načini na koje se ostvaruju ta tri različita puta junaka, koristit će se kulturno-povijesnom, socijalno-povijesnom i folklorističkom metodom s ponekim osvrtom na psihoanalitički i mitološki pristup materiji. Metodom analize funkcija likova pokušat će se predočiti kvalitativne osobine lika koje se smatraju vrlinama mladića u bajkama, koristeći se spoznajama kulturološkoga metodološkog pristupa posredstvom kojega će se promotriti društveni status junaka i njegov uspon na društvenoj ljestvici. Uspom na društvenoj ljestvici uz pomoć čudesnih pomoćnika i predmeta sinonim su za bajke (Hameršak 2011: 57). Sukladno tome junakov je put ujedno i uspon na društvenoj ljestvici, ali i put samoostvarenja s pomoću snage tijela, uma ili nadnaravnih pomoći. Metodom proučavanja sižea te analizom funkcija lika predstaviti će se sadržaj bajke prema njezinim dijelovima. Time bi se proučila i analizirala struktura junakova putovanja u bajkama koje se očituje u trima uopćenim elementima: junak odlazi na put, suočava se s izazovima, vraća se transformiran (Campbell 2009). S druge strane, ukratko su predstavljeni siže i radnja bajke koja prati uspon junaka do osvajanja princeze (Bacchilega 2010: 468) te predstavljanje povijesti bajke izdvojene od folkloru (Jorgensen 2012: 510).

Funkcije su lika junaka i osnovni dijelovi bajke, dok u razvoju radnje važnost imaju postupci likova. (Propp 2012: 29). Vladimir Propp, iako u strukturalističkim okvirima, analizom djelovanja junaka bajke postavlja siže za koji smatra da je konstantan u bajkama Uvidom u 31 funkciju likova narodne bajke, koje Propp opisuje i definira, razvidno je kako proučavane bajki u ovome radu ne donose nizom sve funkcije prema savršenome sižejnom formatu, već se odabrane funkcije javljaju kao kompilacija najvažnijih funkcija za strukturu pripovijedanja. Jedna od proučavanih bajki (*Papalugonja i čarobni konj*) nema ni cjelovitu pripovjednu strukturu, nego se ostvaruje kao djelomična bajka u kojoj su mnoge funkcije preskočene, ali je junak ipak ispunio osnovne zahtjeve za ostvarenje i uspon na društvenoj ljestvici. Za potrebe proučavanja ostvarenja funkcija lika muškoga junaka u sakupljenim bajkama u radu će se koristiti znanstvenim spoznajama relevantnih autora društveno-povijesne metode kojom će se predočiti društveno normiranje junaka i njegova uloga u zajednici. Lik junaka bajke po svemu vrši jednake funkcije, no njegove karakteristike mogu varirati pa se može prepoznati junaka koji iskušava sile snažnije od sebe, junaka koji tiho trpi, lijenoga, vedroga, otvorenoga junaka, neustrašivoga odgonetača zagonetki, hlabroga ratnika, suosjećajnoga i nemilosrdnoga junaka. Svi oni imaju različite karakteristike, ali vrlo slične, ako ne i jednake funkcije (Lüthi 1970: 137).

Cilj je rada metodom analize i deskripcije funkcija lika junaka i motiva koji se na njega odnose, dedukcije, generalizacije i sinteze utvrditi svrhu i načine ostvarenja i

djelovanja mladića u funkciji junaka i proučiti atribucije koje se uz njega vežu. Put do aktualizacije junaka u bajkama bit će u fokusu ovoga rada jer će se predstaviti načini aktualizacije lika, njegovo djelovanje i uloga čarobnih predmeta i pomoćnika u ostvarivanju toga cilja. Za potrebe rada i s obzirom na tipove funkcija lika junaka koje mu se pridaju, koristit će se zbirnim spoznajama različitih metoda proučavanja bajki kako bi se inkluzivnim postupkom došlo do što više podataka i spoznaja.

U psihoanalitičkome okviru analize junaka bajki, on postaje simbolični izlječitelj trauma i nositelj težnji društva te se na njega apliciraju ideali i moralne vrijednosti koje su poželjne za specifičnu zajednicu. Društvena je uloga lika junaka bajke važna jer se u njemu odražavaju smjernice i obrasci koji su potrebni društvu kako bi se ono obnovilo i nosilo s problemima na koje nailazi. Stoga se može reći kako se recipijenti uzdaju da će junak učiniti za njih ono što sami žele učiniti, a ne mogu zbog logičkih i društvenih ograničenja. Posredstvom prijenosa potreba kazivača i recipijenta na lik junaka uočava se njegova alegorijska funkcija posrednoga izvršavanja zadataka koje mu zajednica zadaje konstruiranjem sižea bajke.

Junak je onakav kakva ga zajednica želi vidjeti, on je slika njihova psihičkog stanja, njihovih potreba i projekcija. Umjetnost je odraz stanja umjetnika i svijeta u kojemu živi, pa se umjetničko djelo odražava u njemu. Primjerice, Carl Gustav Jung opisuje stanje latentne psihoze zajednice koja se suočava s početkom Prvoga svjetskog rata, napetost se političkoga i društvenoga stanja reflektira na neurotično psihološko stanje zajednice (Jung 2023: 207–212). Na taj se način uočava psihičko oblikovanje zajednice izvanjskim utjecajima i unutarnjim reakcijama na njih. Junak bajke tako postaje projekcija ideja recipijenata i junak univerzalno predstavlja ideju koja će postaviti ravnotežu. Dodatno je junakova funkcija ostvarena osobinama idealiziranog junaka koje djeca, a posebno dječaci, projiciraju na funkciju oca (Franz, von: 2007: 81). Time se odlike muškoga junaka bajke predstavljaju u savladavanjima problema na način na koji su ih muškarci kroz povijest najčešće rješavali. Fizička spremnost da se obrani nemoćne, zaštititi obitelj, pobijedi silovitoga neprijatelja i mučenički izdrži patnje osobine su koje dječaci traže u vlastitu ostvarivanju u obitelji, a time i u zajednici. Razvijajući smjer psihoanalitičkoga pristupa analizi bajke, von Franz služi se mitološkim sadržajem kako bi prodrla do zajedničkih arhetipova koji ih povezuju, a posebno se oslanja na emocionalne funkcije koje smatra idejnim pokretačima (Franz, von 2007: 28–29). U mitovima vidi osnovne obrasce ljudske psihe koja je otisnuta u kulturi. Isto tako napominje da je u bajkama svjesna kulturna građa svedena na minimum pa upozorava da su parapsihološka iskustva podloga za stvaranje „lokalnih saga”. (Franz, von 2007: 32–35)

Vladimir Propp pridaje pozornost i „apstraktnim predstavama” jer posredstvom ka-

rakteristika ili osobinakoji se pridaju junacima i drugim likovima bajka se približava mitološkomu sadržaju unatoč univerzalnim funkcijama pa niz funkcija vidi u obliku epske retardacije (Propp 2012: 103–107). Max Lüthi također prepoznaje ritualni i obredni sadržaj za koji pretpostavlja da dolazi iz mitskoga usmenog korpusa, ali je sve to „nevidljivo” u visoko stiliziranoj formi bajke (Lüthi 1974: 65). Tako se u bajkama čudesno i stvarno pojavljuje ravnopravno (Marks 1998: 6). Junak se pri susretu s nadnaravnim postavlja kao netko tko je navikao nadnaravno gledati svaki dan, te je tako ogrezao na cjelokupne situacije koje se manifestiraju kao nadogradnja na svakodnevni, realni život (Lüthi 1986: 90). Lüthi takav princip opisuje kao jednodimenzionalnost i utvrđuje ga u obliku forme koja mora biti zadovoljena da bi takva formulacija situacije bila prihvatljiva i preporučljiva pri generiranju priče, „(...) junak narodne bajke vidi i iskušava mnogo fantastičnije stvari nego ostali da pritom ne trepne okom” (Lüthi 1986: 6).

Arhetipska ogoljenost od vlastita paranormalnog iskustva u psihoanalitičkome pristupu tumačenja bajki navodi na promatranje junaka kao univerzalnoga lika, na psihološku funkciju koja predstavlja objedinjene ideje o njegovu ostvarenju. Taj će pristup pomoći da se junake bajki promotri u sferi kolektivne projekcije zajednice, iste zajednice koja je potaknuta nesvjesnim arhetipskim slikama koje implementira u narativnu strukturu. „Početno stanje bajke okončava buđenjem junakove samosvijesti”, tvrdi Vladimir Biti koji upozorava da junak bajke postaje tek pomoćnik, izvršitelj, reakcija na „htijenje koje je u početku bilo izručeno junaku” (Biti 1981: 132).

Nastavno na uvažavanje kolektivnoga nesvjesnog sadržaja, koji se grupira u motive i arhetip junaka i koji ima specifično značenje za zajednicu, razvija se u proučavanju ideja socijalno-povijesna interpretacija jer omogućuje da se funkcije likova bajke promatraju kao potreba zajednice da se preko njih suočavaju s preprekama. Slijedom proučavanja njemačkoga folklorista Augusta Nitschkea, Jack Zipes predstavio je socijalno-povijesnu interpretaciju bajki (Hameršak 2011: 27). Jack Zipes konfrontira mišljenje da je bajka sadržajno književna izmišljotina bez direktne reference na određenu zajednicu ili povijesnu tradiciju i smatra da su ljudi prošlih vremena gledali na usmenu predaju i na bajku kao na sredstva s pomoću kojih su mogli izraziti potrebe, želje i frustracije. Nadalje, smatra da su usmene predaje služile kao kohezivni element zajednice u premošćenju jaza u razumijevanju društvenih problema, i to jezikom i narativom koji je poznat iskustvima recipijenata (Zipes 1984: 4). Junaci mladići iz starije narodne europske bajke, koja nastaje u feudalnim društvima, ostvaruju uspjeh kroz stjecanje imetka i društvenoga statusa (Zipes 1984: 34–35).

Osim toga, zanimljivo je opažanje Lutza Röhricha koji navodi da se u društvenoj sferi bajka ne bavi stabilizacijom moći, već rušenjem struktura, čime se implicira njezina proaktivna narav jer se mijenjaju društveni uvjeti. Ona donosi više od zadovolje-

nja materijalnih želja jer donosi i unutarnje zadovoljstvo (Röhrich 1983: 104). Toj se ideji može pridodati Lüthijeva opservacija da bajka nije „poezija želje” niti je surogat, nego pjesnički ovladava svijetom zrcaleći sve bitne elemente čovjekova postojanja (Bošković-Stulli 1983: 129).

Bez obzira na njezinu utemeljenost u povijesnim društvima, Zipes smatra da se bajka odvija u kontekstu vječnosti, pa navodi kako završetkom bajke ona ponovno započinje i tako se ostvaruje u vječnome pojavljivanju i s vječnom porukom. Promatra frazu „once upon a time” u kontekstu oznake budućnosti i vječnosti, pa i sam sadržaj bajke stavlja u kontekst utopije s njezinim izvornim značenjem „nemjesta” (Zipes 1992: xiii; Röhrich 1976: 25). Time se približava perspektivi psihoanalitičkoga pristupa, kojom se implicira kreiranje narativnoga i motivskoga sadržaja iz bazena kolektivne psihe posredstvom arhetipskih motiva i priča koji proizlaze iz individualnoga iskustva „invazijom nesvjesnog sadržaja” (Franz, von 2007: 11–40). S druge strane, Maja Bošković-Stulli smatra stereotipnim „shvaćanje da pripovijetke traju u ničime nedodirnutom isključivo usmenom kontinuitetu od dalekih davnina do danas.“ Smatra da su se uvijek usporedno javljali književni utjecaji u usmenom kazivanju, kao i usmeni u književnim tekstovima (Bošković-Stulli 1997: 15).

Slijedom ideje da su parapsihološka iskustva podloga lokalnim sagama, a da su arhetipske priče proizašle iz individualnoga iskustva, von Franz u bajci vidi odraz „opće ljudske osnove”, a u osnovnoj strukturi i arhetipskim elementima mita vidi kulturnu kolektivnu svijest naroda iz kojega potječe (Franz, von: 2007: 42–44). Time se utvrđuju osnove za poveznice u metodama proučavanja junaka bajki jer primjerice Max Lüthi pridaje bajci kontekst apstrakcije i bezvremenosti (Lüthi 1986: 24–37). No jednostavnost bajke, prema Lüthiju, nije rezultat njezine primitivnosti, nego rezultat „redukcije prethodne složenosti” (Biti 1983: 47). Presjekom različitih metoda proučavanja bajki razaznaju se zajedničke osobine na kojima leže pojedine postavke o vječnoj i univerzalnoj poruci, utopijskom kontekstu, zasnovanome na arhetipskome poimanju svijeta i čovjeka i apstrahiranju funkcija bajke do univerzalnih kategorija čovječanstva koje su gotovo jednake u mnogim društvima. Ideja junaka se ostvaruje na sličan način i u sličnome obliku, s jednakim funkcijama i ulogama.

Stoga mladi junak kao lik i predstavnik težnji i potreba zajednice ujedno predstavlja i arhetip zajedničke svijesti o tome što junak treba biti i predstavljen je na pojednostavljen način te se ostvaruje kao simbol ideja koje ga konstruiraju. Junak bajke uz nadnaravnu pomoć i žrtvovanje odsijecanjem glave u bajci o Janku i „morskoj curi” iz društveno-povijesne perspektive predstavlja, prema Zipesu, ideju seoske i monarhističke borbe u preuzimanju moći u feudalnome društvu i ideju pravde i moći koja svrgava kaos i destruktivnu, tiranijsku narav vlasti (Zipes 1984: 29), a iz psihoanali-

tičke perspektive snagu ega da ostvari težnje ega u borbi s neurozom individualnoga i društvenoga karaktera, da ostvari sklad s jastvom (Franz, von: 2007: 85).

Osim toga, Marc Girard kroz prizmu psihoanalitičkoga pristupa upozorava na okrutnost odraslih prema djeci i nasilje koje se provodi nad slabijima, kao i na to da bajka u sebi nosi smjesu kolektivnoga nesvjesnoga i da hrani fantazme o obnovi (Girard 2013: 10, 11, 19, 22). Iz društveno-povijesne perspektive, junak je u bajci lik čije osobine pojedinci trebaju asimilirati u svoje živote i djelovati u smjeru činjenja velikih djela i žrtve za obitelj i/ili zajednicu, pa se to prepoznaje u legendama o Robinu Hoodu, kralju Arthuru ili Williamu Wallaceu kada se te likove mistificira i mitologizira od povijesnih ličnosti do apstrakcije u liku junaka. Propp i Lüthi polaze od analize kompozicije i stila bajke pa se njihova ideja istovjetnosti tipa bajke podudaraju (Bošković-Stulli 1983: 120–122).

Junak bajke može činiti sve što kazivač želi. Mogućnosti su kazivačke inspiracije neiscrpne i bogate atribucijama jer se u bajku može utkati svaka želja i svaka fantazija, jer ona u svojoj strukturi oslobađa kreativnost i pripovjedačku sposobnost opisujući iskustvo nemogućih i apstrahiranih likova. Evelina Rudan upozorila je na skretanje pogleda prema načinu na koji kazivači tretiraju žanr bajke u odnosu na predaju. Kao što je von Franz istaknula da pri proučavanju biljki trebamo proučiti i tlo iz kojega one rastu (Franz, von 2007: 25), tako je i Rudan ukazala na potrebu istraživača da se osvrnu i na proučavanje odnosa prema bajkama onih koji ih stvaraju i prepričavaju. Tako postavlja vjerovanje u istinitost kao okosnicu u razdvajanju žanrova bajke i predaje iz kazivačke pozicije. Rudan zaključuje da je na terenu teško pronaći vrsne kazivače bajki, dok gotovo svi imaju bogat ili manje bogat repertoar predaja. (Rudan 2016: 17–18). Upozorava da se u kazivača usmene predaje „može prometnuti bilo tko”. Time se ukazuje na stav kazivača o stilskoj razlici između bajki i predaja.

3. ŽIVOT ILI SMRT – USPON NA DRUŠTVENOJ LJESTVICI

3.1. ODRUBILA MU GLAVU I POSTAO KRALJ³

Neobični događaji vezani za junakovo rođenje i djetinjstvo istaknuti su na samome početku bajke rečenicama: „Bila ti jedna majka i čaća i nisu nikako imali dice. Jednom im se rodilo dite i nazvali su ga Janko i niko nije tio da im dođe za kuma”

³ Kazivao Miće Dropulić, Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257, str. 34–37.

(Bošković-Stulli 1956: 34). Tom se informacijom predodređuje i obilježava junaka za neobična djela koja će izvršiti u radnji bajke. Njegovo je rođenje kratko navedeno, a zagonetnost toga događaja oblikuje se frazom „jednom im se rodilo dite” te, za potrebe predstavljanja lika bajke, ne čudi da nitko nije htio biti kum djetetu koje je došlo na svijet u specifičnim okolnostima čime se navješćuje da će junaka pratiti slične specifične okolnosti. Time kazivač nagovješćuje Jankovu posebnu ulogu u zajednici. Osim toga, sam kraj bajke opisuje događaj junakove smrti i oživljavanja čime se opet ističe/naglašava važnost specifičnoga rođenja jer će junak živjeti dva života – prvi u kojemu je na putu ostvarenja i drugi u kojemu je ostvaren i preporođen, ponovno rođen. Stranac putnik kojega je u domaćinstvo primila Jankova obitelj pristaje biti kum djetetu i obitelji daje „pet para” čime se upozorava na minimalnu količinu novca, sitniš ili pak na neodređenu svotu koju se obilježava spomenutom frazom. Strančev je pristanak na kumstvo još jedan od markera kojim se predstavlja junaka bajke. Osim toga, kada se kum ponovno pojavi u vrijeme Jankova mladenaštva, prodaje njegovoj obitelji konja za „pet para” koje Janko isplaćuje. Transakcijom se isplaćuje Jankov dug za uslugu, ali se i zadobiva čarobnoga pomagača koji junaku pribavlja čarobne predmete i govori kako savladati zadatke.

Svi navedeni podatci pripremaju junaka za izvanredno putovanje ostvarivanja sudbinske funkcije. Janko odlazi na put u samostalan život tražeći službu. Kralj u bajci predstavlja vrhovnu vlast nad životom i smrti te se njegovi zadatci Janku zasnivaju na iskorištavanju Jankova čarobnog potencijala kako bi stekao još više nego što posjeduje. Tako svaki od zadataka na svoj način predstavlja predmete bogatstva, moći i dugovječnosti – sve što čovjek opsjednut materijalnim želi zadobiti. Konj je junaku darovao zlatno pero s pomoću kojega on izvrsno obavlja zadatak čišćenja staje i brige o kraljevim konjima. Izdajnički sluga krade pero i predaje ga kralju koji sada od junaka traži još. Tu počinje junakovo stvarno putovanje i ostvarenje trodijelne strukture bajke. Zadan je cilj, a junak, da bi do njega došao, treba ispuniti kraljeve zadatke i zahtjeve. Smrt je motivacijski pokretač jer predstavlja kaznu za neispunjene zadatke. Junak je prisiljen obaviti dva zadatka za čije je ostvarenje ulog sam život – uloviti zlatnu pticu i uhvatiti „morsku curu”. Pticu lovi pomoću sjemenki zlatne pšenice kod bunara gdje zlatne ptice piju vodu, a djevojku uhvati namamivši ju s prijateljicama do nakita koje je bilo posuto po stolu i stolici pod šatorom. Kako junaku i doliči, nije prisvajao pticu ni djevojku, no kralj je prekoračio granice pohlepne ljudske naravi kada je prisiljavao djevojku da se uda za njega na što djevojka odgovara „Kako da se udam za te, kad si star. Nego ti meni donesi mrtve i žive vode i mač.” (Bošković-Stulli 1956: 36) Time je određena presuda kraljevoj pohlepi koja je isprva bila usmjerena na bogatstvo (zlatna ptica), na čarobnu putenost (morska cura), te na kraju na pomla-

đivanje, vječnu mladost.

„Morska cura” je od toga trenutka zauzela kraljevu poziciju davanja zadataka, pa ga je hijerarhijski već svrgnula jer mu je dala zadatak koji on prenosi na junaka koji sada za kralja treba donijeti mrtvu i živu vodu. Vodu su mu donijele vrane koje se može promatrati kao simboličke navjestiteljice skore smrti.

„Morska cura” posjeduje čarobno znanje kojim želi prevariti kralja uvjeravajući ga da će se pomladiti kada mu odsiječe glavu i namaže ga živom vodom. Kralj ne vjeruje i izlaže junaka postupku odsijecanja glave kako bi se uvjerio u valjanost izjave. Djevojka to i učini, pa se kralj prepusti, a djevojka napravi obrnut postupak mazanja vodom te kralj ostane mrtav. Tako Janko postaje kralj, oženivši se „morskom curom”, a da pritom nema signala koji bi sugerirali da se odvija nešto jako neobično ili čudno. Sjedinjenje junaka sa ženskim nadnaravnim bićem u bajkama je dio prikaza odnosa prema nadnaravnome, odnosno nepostojeće začudnosti prema nadnaravnome. Proučavajući odnos prema nadnaravnome, Max Lüthi uviđa mnoštvo primjera pojavnosti nadnaravnoga u bajkama, ali kao temeljnu odrednicu postavlja upravo odnos junaka bajke prema nadnaravnome. Nema nekoga posebnog koda ni ključa za prepoznavanje nadnaravnoga u tim bajkama. Ide se čak i dalje; nisu nepoznati slučajevi bračnoga sjedinjenja junaka i djeve drugoga, onoga svijeta. „Junak narodne bajke ne oklijeva oženiti mladenku onostranog svijeta, ili vještčinu kći koja je obdarena magičnim vještinama. On ne primjećuje neobičnosti vezane za nju” (Lüthi 1986: 9). Ljiljana Marks također navodi da se u bajkama čudesno i stvarno pojavljuju ravnopravno (Marks 1998: 6).

Zašto je Janko predodređen da postane kralj i zašto je nužno svrgnuti kralja u ovoj bajci? Je li fokus ove bajke usmjeren na Jankovu pobjedu ili na kraljev pad? Jasni znaci predodređenosti junaka za velika djela očituju se u uvodnome dijelu specifičnoga rođenja i iskupljenja duga od „pet para” čime stječe čarobnoga pomagača. Time je junak prošao inicijacijski put kušnje kako bi mu se darovala i nametnula uloga onoga koji će svojim djelima donijeti sklad svijetu koji je narušen djelovanjem negativnoga lika u bajci. Negativni je lik bajke pohlepni kralj koji zanemaruje svoju funkciju služenja dobrobiti svojega naroda u kraljevstvu. Njegova pohlepa i superiorno iskorištavanje položaja dovode do narušavanja dotadašnjega sklada. Kraljevska funkcija u zajednici predstavlja zakonodavni autoritet kojemu i sam podliježe. Poznate su srednjovjekovne legende koje problematiziraju i detaljno opisuju okrutno djelovanje vladara koji je prestao vršiti funkciju čuvara ravnoteže i postao tiranin zbog ekscesivnoga iskorištavanja vlasti i moći. Takve legende problematiziraju, npr. Uthera Pendragona i njegovu pohlepu prema Igraine, šerifa Nottinghama i njegovu tiraniju, Barbaru Celjsku (Crnu kraljicu) i Elizabetu Bathory i njihovu okrutnu narav.

Arhetipska je uloga kralja koji utjelovljuje „božansko načelo o kojem ovisi cjelo-

kupna psihička i fizička dobrobit naroda” narušena i cijela zajednica trpi pod tiranijom (Franz, von 2007: 73). Nadalje, osnovna je funkcija zemaljske kraljevske vlasti u uspostavljanju pravde i mira, ravnoteže i sklada svijeta (Chevalier i Gheerbrant 1987: 299). Budući da kralj u primitivnim zajednicama reflektira psihičko i fizičko zdravlje zajednice, razvila se i ideja o potrošnosti kralja koji je jednom bio na vrhuncu pravedne moći, a sada se troši i potrebno ga je mijenjati (Franz, von 2007: 72). Mijenjanje kralja za novoga, pravednoga i uravnoteženoga kralja postupak je svladavanja hijerarhije u kojoj igru igra „morska cura”. U tekstu se bajke nije razlučilo radi li se o morskim ljudima koji prebivaju u morima ili djevojka pripada nekome dalekom kraljevstvu na moru. Tekst navodi da se „morska cura” „vozila” s prijateljicama i da su stale uz obalu, čime se sugerira da su djevojke pristale brodom uz obalu i izašle na kopno. Djevojku se imenuje posredstvom pripadnosti moru, a njezino djelovanje je provedeno uz pomoć mrtve i žive vode. Nameće se ideja o vodi koja ispire negativne aspekte kraljeva djelovanja i ideja o tajnovitoj lijepoj djevojci koja vodom unosi promjene u kraljevstvu. Ako se uzme u obzir da je morska djevojka jedini ženski lik ove bajke i središnji lik uspostavljanja reda u nastalome kaosu, onda je potrebno promotriti njezinu ulogu u ostvarivanju junaka jer se on ne ostvaruje logičnim samoustoličenjem, nego upravo djelovanjem ženskoga lika.

Bitan je detalj da se djevojka ne želi udati za kralja jer smatra da je on prestar. Ne navodi se da je ona premlada za njega, nego da je on prestar, čime se stvara zamka za kraljevu pohlepu i pokušaj da prevari prirodni zakon starenja. U hvativši se u zamku, kralj pristaje na pomlađivanje iako ono podrazumijeva smrt odsijecanjem glave. Postupak se na kraljevu zapovijed isprva izvršava na Janku te odsijecanje i mazanje Jankove glave mrtvom, pa onda živom vodom ponovno oživljava mladoga junaka. No morska djevojka ponavlja postupak na kralju samo obrnutim redoslijedom voda te kralj ostaje mrtav. Čini se da je mazanje bilo nepotrebno jer je kralj već bio mrtav. Motiviran pohlepom predao je glavu pod mač koji mu je presudio. Dvije su stvari važne u isti mah – djevojka ostvaruje plan svrgavanja kralja, Janko se podčinjava zapovijedi do samoga kraja života. Time se djevojka iz bajke postavlja na mjesto sutkinje i pridaje joj se atribucija čarobnice koja vlada vodama. Posebno je važna u detronizaciji mačem čime se mač javlja kao sredstvo vlasti, a Janko se postavlja u oprečnu poziciju prema kralju. Tako se prikazuje narav žrtvovanoga junaka koji je pokoran svjetovnoj i nadnaravnoj vlasti, kako mu i nalaže junačka narav, a prikazuje se i narav kralja tiranina koji troši život junaka za svoju pohotu i pohlepu. Ako se promotri početak bajke i uoči znakovito rađanje junaka te ako se promotri kraj i uoči krotko polaganje života za uspostavljanje ravnoteže kraljevstva, može se sagledati žrtvena funkcija junaka preko čijega se života stvara red.

Motiv pomlađivanja vodom može se pronaći u bajci *Ferdinand vjerni i Ferdinand nevjerni* u Grimmovim bajkama. Također, motiv pomlađivanja u vodi prisutan je i u nordijskoj mitologiji. „Mazanje” vodom života poznato je i kao pomlađujuće kupanje, *Das Verjüngungsbad* (Gobyn 1989: 135–136). Sličan motiv u kojemu djevojka ubija kralja kako bi ustoličila junaka javlja se u bajci *Ferdinand vjerni i Ferdinand nevjerni* (*Ferenand getrü und Ferenand ungetrü*) Braće Grimm. Osim toga, psihoanalitičkim čitanjem natjecanja odrasloga i mladoga muškarca za mladu djevojku sugerira se sloboda djevojaka od očeve volje, odnosno „pravo zaljubljenih nasuprot društvenom poretku koji se temelji na autoritetu očeva” (Girard 2013: 62). Ukazivanjem na problematičnu razliku u dobi kralja i djevojke usmjerava se recipijenta jasno prema ideji nedoličnoga i neprirodnoga, čak pogubnoga jer kralj zbog takve želje i pokušaja prisile na vjenčanje, a time i na spolni odnos, ostaje bez glave.

Ostvarenje junaka u matrimonizaciji, obnovljenoj mladosti i kraljevanju konačne su nagrade njegovoj krotkosti i poštenu služanju. Čini se da je junak mladić postigao uspjeh onda kada je krotko služio svojim vrlinama i nije pokazao pohlepu za zlatom, za putenošću i za vlašću kao što je to činio kralj. Služeći kralju, ispunio je svoje obaveze koje je tražio kada je zaželio služiti na kraljevju dvoru. Dok je skrbio da zadovolji kraljeve potrebe riskirajući vlastiti život, nije pao u iskušenja izdaje i pohlepe, no potpuna je sloboda nastupila tek onda kada ga je odabrala morska djevojka i ponudila mu kao nagradu razvrgavanje službe i ovladavanje kraljevstvom u kojemu živi.

Već prije u radu spomenuto je da postoje legende o Utheru Pendragonu, Arturovu ocu koji nije imao kontrolu nad svojom pohotom kao njegov sin. Ova bajka o Janku donosi male, ali znakovite naznake posudbe nekih motiva iz ciklusa legendi o kralju Arturu. Morska djevojka iz bajke koja izvodi čaroliju mrtve i žive vode izravno je povezana s atribucijom vode, tim više što nema imena nego imenovanu osobinu – djevojka mora. Janka uzdiže na mjesto kralja mačem kojim izvodi ceremoniju. Njezina ljepota kojoj ne može odoljeti ni kralj i njezina pripadnost nekomu dalekomu, nepoznatom svijetu ovija njezin lik misterijem i moćnim prisustvom koje mijenja hijerarhiju kraljevstva. Dama iz jezera (*Dame du Lac*) u drevnim arturijanskim legendama nadnaravna je žena koja savjetuje mladoga junaka i koja ga vodi na putu do uspjeha. Osim toga, u legendama takav lik ispunjava tri funkcije: funkciju ljubavnice, majke ili one koja daje upute (Paton 1903: 170–171). Osnovne funkcije „morske cure” slične su onima koje ima dama iz jezera, posebno stoga jer obje imaju opisno ime koje ih veže uz vodu. Također, slična je funkcija čarobnoga ustoličenja mačem mladoga, dostojnoga junaka na kraljevsku funkciju. Dostojni junak također je obilježen specifičnim dolaskom na svijet i kumstvom koje mu donosi čarobno pokroviteljstvo. Dostojno ophođenje junaka, lojalnost vladaru, poštivanje čednosti i spremnost da položi svoj život

dovode junaka u potencijalnu vezu s osobinama viteza Gawaina koji je glasio i kao model za viteške atribucije. Jollesovim riječima, ovdje se jasno vidi zaokupljenost bajke „očekivanjem kako bi se zapravo u svijetu moralo zbivati”, odnosno zaokupljenost „naivnom čudorednošću” (Jolles 2000: 223–225). Bajka se time izmiče i suprotstavlja „pravdi” stvarnosti, pa prakticirane viteške vrline bivaju uvijek nagrađene. To se vidi i u Jankovoj „pobjedi” nad smrću jer je ona vrhunac i rezultat objektivne stvarnosti života, pa se i ona u bajci dokida novim Jankovim životom u koji ulazi mlađi i ljepši.

Usporedbe s motivima legendi i romanci o kralju Arturu moguće su samo u nekim motivskim markerima, no bajka o Janku ne može se promatrati kao izravna ili neizravna refleksija arturijanskih legendi jer joj nedostaju ključni i detaljni elementi pomoću kojih bi se moglo napraviti takvu jasnu poveznicu. Pojedini elementi ukazuju na moguću pojavnost motiva koji upućuju na pojavnost dame iz jezera i viteza punoga vrlina kojega ona ustoličuje na kraljevsku poziciju. Janko je na tragu Gawainova primjera viteštva, tim više što ostvaruje brak s „morskom curom” te se ostvaruje i u odnosu sa ženom. Kraljeva prisila u kojoj Janko mora ispuniti zadane zadatke ako želi ostati živ podsjeća na motive iz mitova o Perzeju i Jazonu koji dobiju teret ispunjavanja nadljudskih zadataka nadljudskim naporima, uz pomoć bogova i božica i pritom „osvajaju” srca budućih svojih žena.

Hrvatske bajke u različitim verzijama također nude motive čarobnih životinjskih pomagača, najljepše žene kojom se kraljević ženi i čudesnoga oživljavanja kraljevića (Taš 1953: 4–7; Krausel 1955: 9–11). Lijepa djevojka, zvana „krasa djevojka” (Drenovac, Gospić) „morska cura” (Opuzen), „najlipča mlada” (Kringa, Pazin) presuđuje i smrtno stradava vladar koji daje zadatke junaku, a junak se njome ženi. Pravda se očituje u priznavanju legitimnosti kraljeve krvne linije ili ustoličenja mladića ponovnim oživljavanjem čime se simbolično označava i kraljevstvo oživljeno mladim vladarom kojega poštuju i kojemu pomažu čarobna bića.

3.2. PAPANUGONJA I BAJKA DJEVOJKA NA STAKLENOJ PLANINI⁴

Ponekad kazivači bajku prepričaju da bi prenijeli informaciju koju ona nosi, a to prepričavanje ne ostavlja prostora za umjetnički izričaj ili za umjetničku interpretaciju bajke. Takva sažeta bajka donosi informacije iz radnje i sadržaja i ostvaruje se u najjednostavnijemu pripovjednom obliku kojim se može prenijeti informacija, pa se

⁴ Kazivala Joza Barbir, rođ. Tutavac 1877. Rodom iz Slivna. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Kuli Norinskoj. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964*. IEF rkp. 883, str. 70.

može govoriti o krnjoj verziji izvornoga oblika bajke, posebno jer izostaje trodijelna struktura i poneka važna informacija o likovima. Npr. dva starija brata nisu uspješna u obavljanju zadatka koji im je povjeren, ali kazivačica samo prenosi informaciju da oni nisu uspjeli, a da je najmlađi brat uspio jer je zajahao konja i odmah zatražio ono što je kralj obećao – kočiju zlata i svoju kćer.

Bez obzira na sažetost radnje mogu se uočiti osnovni motivi koji bi ovu bajku mogli kategorizirati pod idealni tip priče naslova „The Maiden on the Glass Mountain“ (*Djeva na staklenoj planini*). U obje bajke junaci imaju zadatak čuvati plast sijena. Dvojica starije braće bježe od straha kada ih potres probudi, no treći brat uspije izdržati, uočava konja koji krade sijeno, obuzdava ga i naređuje mu da ga odvede do princeze kojom će se oženiti. Čarobni konj koji govori omogućuje jahanje na planinu i osvajanje princeze. U ovoj bajci nema akcijskoga dijela gdje junak tri puta jaše uz staklenu planinu da bi došao do princeze, nego se radnja prekida nakon što junak uhvati konja i naredi mu da mu, kao čarobni konj, donese „kraljevu ćer i kočiju blaga“ (Bošković-Stulli 1964: 70). Time bajka završava. Može se zaključiti da ova bajka u ovome obliku obuhvaća podčinjavanje moćnoga, čarobnoga konja, ali ne obrađuje drugi dio izvornoga oblika bajke gdje se junak s pomoću konja uspijeva popeti na staklenu planinu do princeze koja u krilu čuva tri zlatne jabuke. Bez obzira na sažetu fabulu, osnovne se funkcije junaka javljaju i ostvaruju, pa se s razlogom može razmišljati o problemu praoblika i usmjerenju ciljnomu obliku bajke koji ne mora biti i idealni oblik (Lüthi 2018: 194).

Junakovo ime još je jedan važan dokaz koji upućuje na moguću varijantu bajke *Djevojka na staklenoj planini*. U idealnome obliku bajke junak je povezan s pepelom te ga se opisuje kao onoga koji sjedi i spava u pepelu ili se igra u njemu. Ponekad mu se daje i ime koje ima korijen u riječi pepeo. Tako se u ovoj verziji bajke junak zove Papalugonja (pepeo, lûg. Od srvnjem. *louge*). Johannes Bolte i Jiří Polívka takvo su opisno imenovanje nazvali *männlichen Aschenbrödel* (muškarac Pepeljuga) (Bolte; Polívka 1912: 184). U engleskim prijevodima imena junaka javljaju se varijante *Ashboy*, *Ashlad* i *Cinderface* koje također upućuju na pepeo (Howitt i Howitt 1852: 233; Roslyn 2022: 30). Uz navedene motive koji se nalaze u prvome dijelu sižea ove bajke, ime junaka vrlo je specifično i odgovara sličnim imenima iz drugih varijanti bajke što upućuje na to da se radi o djelomično ispričanoj bajci čiji je izvorni oblik naveden pod nazivom *Djevojka na staklenoj planini*.⁵

Često se polazi od stajališta da bajke u sebi nose mitološki sadržaj i da se ostvaruju u

⁵ „Ashlad, the foolish hero“, *The Princess on the Glass Hill*: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Princess_on_the_Glass_Hill#Norway (20. 10. 2025.)

motivima i temama svojstvenim mitologiji i mitu uopće. Tumačenje postanka bajki iz mitova predstavili su braća Jacob i Wilhelm Grimm kada su u bajkama uočavali ostatke već izgubljenih i prastarih mitova indogermanskih naroda (Bošković-Stulli 1978: 52). Norveška istoimena bajka *Jomfruen på glassberget* (Asbjørnsen 1922: 131–149) donosi motive koje se može pronaći i u sižeima nekoliko nordijskih saga koje opisuju ljubavni žar i Siegfridovo konačno osvajanje Brunhilde. Djelo o legendarnim ličnostima, *Skáldskaparmál*, donosi podatak o junaku Nibelunga, Sigurðu, koji jaše konja do vrha planine Hindarfjall na kojemu sjedi Brynhildr koja se zaklela da se neće udati dok do nje ne dođe čovjek bez straha. Junaka prati i brat Gunnar, pa se ti motivi iz bajke u kojima se najmlađi brat natječe za djevojku također podudaraju s motivom iz ove priče. Sigurðr u *Eddi Snorrija Sturlusona* također se natječe sa suparnicima, ali jedini uspijeva osvojiti Brynhildu koja je bila smještena na vatrom ovjenčanom vrhu planine Hindarfjall. (Sturluson 1848: 75) Također, *Völsunga* saga detaljno opisuje sudbonosni susret Sigurda i Brynhild na vrhu planine Hindfjell (*The Volsunga Saga*, 1907: 84–85). Motiv susreta junaka Sigurda i valkire Brynhildr na vrhu planine Hindarfjall također je opjevan u pjesmi *Fáfnismál* koja je izvorno zapisana u islandskome kodeksu, manuskriptu *Codex Regius* iz 13. stoljeća (*Edda. Die Lieder des Codex Regius*, 1914: 183–184). Junaka se savjetuje da s osvojenim zlatom zadobije ruku svoje buduće žene Guðrún. Prostor planine i njezina vrha doličan je i dopušten samo junacima i princezama, stoga se ovdje na tome samotnom mjestu Sigurðr i Brynhildr mogu susresti. U jednoj od verzija Brynhildr je začarao, uspavao Odin trnom od kojega je usnula i ostala na vrhu planine. Motiv začarane kraljevine, a u ovome slučaju princeze ratnice odjevene u žičanu košulju, naoružane mačem i okružene vatrenim prstenom na vrhu planine, može predstavljati animu, komplementarni dio Sigurðra. Anima se otkriva junaku nakon što je pobijedio sjenu – zmaja Fafnira i nakon što je nagrađen za takav pothvat. Tek nakon što je savladao kušnju, borbu sa zmajem iz pećine, može doseći animu, ali ju ne i integrirati jer se u navedenim pjesmama odmah nakon susreta s Brynhildr junak usmjerava na ženidbu svojom budućom ženom Guðrún, dok Jung sugerira kako Brynhildr ne samo da predstavlja Odinovu animu nego ima *sadržaj majčina imaga* (Jung 2009: 604, 646–648).

Prema psihoanalitičkomu čitanju, Marie-Louise von Franz smatra da planina predstavlja put k samospoznaji jer će upravo na njezinu vrhu junak otkriti tajnu anime (Franz, von 2007: 185). Također, u bajci *Jomfruen på glassberget* određuje se precizno dan svetoga Ivana u srpnju koji označuje ljetni solsticij, pa se u priči o Brynhildr, koja opasana vatrenim prstenom sjedi ili spava na planini jer ju je Odin uspavao trnom, može promatrati u kontekstu prijenosa simbola vjerovanja vezanih za Sunce. Njezina usnulost na planini naslanja se i na ideju o Odinovoj trajnoj prisutnosti i ono-

ga kojega se čeka da se ponovno probudi, a što je obilježeno u motivu usnuloga kralja iz planine (Franz, von 2007: 199). Motiv usnuloga junaka poznat je diljem Europe i aplicira ga se na mnoge legendarne i povijesne osobe, kao što su kralj Arthur (Simpson 1986: 206–209), Karlo Veliki, danski kralj Holger, kraljević Marko itd.⁶ (Briggs 1976: 370–372).

Iako zapisana bajka o Papalugonji ne ostavlja mnogo tragova, prisutni su ipak oni važni koji nesumnjivo vode ka zaključku da je nepismena osamdesetsedmogodišnja kazivačica Maji Bošković-Stulli ispričala samo dio bajke koju se prema izvornoj i cjelovitoj formi naziva *Djevojka na staklenoj planini*. Čuvanje plasta sijena, zadobivanje čarobnoga konja, natjecanje s braćom, ime Papalugonja i zadobivanje kraljevine: sve su to smjernice da se ovu kratku i okrnjenu bajku poveže s njezinom izvornom varijantom.

3.3. ČAROBNAKOV UČENIK I TRANSFORMACIJSKA POBJEDA⁷

Motiv izbjegavanja smrti i otimanja neizbježnom obrađuje se u bajkama na slične, ali i slojevite načine, pa se u njima mogu pronaći različiti načini na koje je junak prevario prirodnu konstantu kao što je smrt. U kontekstu simboličke kategorije koju se može pridati smrti kao tiranijskoj sili, kojoj se podvrgava cijela priroda, mogu se promatrati ostvarenja u motivima, kao što su pomlađivanje i potencijalni vječni život junaka dobiven pomazanjem živom vodom te uspavljivanje/ubojstvo zmaja iz prethodnih primjera. Bajku o bijegu čarobnjakova učenika ispričao je, tada sedamdesetjednogodišnji, Mate Suton koji ju je čuo „kao dijete u Vidu od nekog starca” čime se pojačava dojam sadržaja i teme. Odnos mladoga pripravnika u čarobnjaštvu i staroga mentora, od kojega želi pobjeći, reflektira se u sukobu mladosti i starosti, ali i u sukobu talentiranoga nad onim koji čuva drevno znanje. Pripovjedna struktura ove bajke u kojoj čarobnjakov učenik pokušava pobjeći od svojega učitelja ostvaruje se u četiri dijela: učenje magije, magični bijeg, varka u prodaji sina, transformacijska borba.

Posljednju fazu u strukturi ove bajke odlikuje dinamika i zabava jer se junak na domišljate i lukave načine spašava iz čarobnjakovih zamki. Campbell navodi da je bijeg omiljena epizoda narodne priče (Campbell 2007: 204). Bijeg u transformaciji prisutan je i u grčkoj mitologiji kada riječni bog Penej pretvara Dafne u stablo lovorike kako

⁶ D. L. Ashliman: *Sleeping Hero Legends*. <https://sites.pitt.edu/~dash/sleep.html> (zadnji pristup 18. 8. 2025.)

⁷ Kazivao Mate Suton, rođ. 1885. Zapisala Maja Bošković-Stulli 22. 9. 1956. u Vidu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257, str. 67–70.

bi pobjegla Apolonovoj potjeri. Sukob učenika i mentora predmet je narodnih priča antičkoga vremena kao i keltskih narodnih priča. Njihovo rivalstvo očituje se u nadmudrivanju, a mnoge europske priče s tim motivom problematiziraju učenikov bijeg transformacijama koje predstavljaju borbu čarolija sve do konačne smrti protivnika (Zipes 2001: 347).

U ovoj bajci sin, čarobnjakov učenik uspješno izbjegava čarobnjakovu zamku, pretvorivši se u golubicu, iako ga čarobnjak proganja u obliku sokola. Golubica padne u ruke kraljeve kćeri na balkonu dvorca. Sokol se pretvara u čovjeka i traži od kralja ukradenu jabuku u koju se pretvorio čarobnjakov učenik. Jabuka progovara kraljevni da ju baci u zrak i onda se pretvori u hrpu prosa koje padne na tlo. Čarobnjak se pretvori u kvočku s pilićima nadajući se da će u prosu pronaći svojega učenika. Međutim, sin/učenik preobrazi se u lisicu i zadavi kvočku u piliće. Pretvaranja se ne opisuju, nego se samo navode oblici transformacije: „mali se stvori u golubicu”, „a soko stvori se kao čovik”. Niz učenikovih pretvaranja ide redom: golubica – jabuka – proso – lisica, dok se čarobnjak, prateći redom transformacije, pretvara u sokola – čovjeka – kokoš i piliće. U prvim dvjema transformacijama pretvara se u predatore, snažnije oblike lovaca svojega plijena, ali učenikov trik je u pretvorbi u proso čime čarobnjaka navodi na pogrešan korak pretvorbe u kokoš, čime postaje ranjiv i u konačnici ubijen.

Tjelesna transformacija pod učinkom naučene magije ili stečenoga magijskog umijeća u ovoj se bajci upotrebljava da bi se postigle specifične sposobnosti. Budući da je mladićev otac zaključio da je sina predao vragu i budući da čarobnjak/vrag traži da mladić kod njega uči još jednu godinu, radnja bajke nakon jedne godine odvija se u nekoliko dana i posvećuje se mladićevu transformacijskom bijegu. Mladić u više transformacija u životinju pokazuje vještinu i mudrost u bijegu od svojega učitelja te tako dokazuje svoju vrijednost i samostalnost. Transformacijski bijeg završava smrću stranca/vraga/čarobnjaka, i to u fazi kada je mladić bio lisica, a čarobnjak kokoš. Upravo simbolička slika u kojoj lisica davi kokoš prenosi poruku da je mladić u svojoj finalnoj transformaciji poprimio osobine lisice koju u usmenim pričama i vjerovanjima krasí lukavost i mudrost.

U bajci se dva puta javlja intrigantna fraza: „stisni oči, progledaj”. Prvi ju put izgovara čarobnjak kada učenika odnosi do svojih odaja:

– *Ujti me za ramena, stisni oči.*

Kad je stiska oči, reče;

– *Progledaj.*

A kad tamo, u najvećim palačim. (Bošković-Stulli 1956: 68).

Čarobnjak nakon godinu dana mladićeve službe na isti način putuje prostorom/dimenzijom do mjesta sastanka s dječakovim ocem: „Stisni oči, progledaj”. Poslije će na isti način mladić oca ponijeti do kuće (Bošković-Stulli 1956: 68). Fraza „vidjeti zatvorenih očiju” rabi se metaforički da bi se opisalo stanje više svijesti ili da bi se opisala promjena svijesti o poznatim stvarima; spoznaja teško dokučivoga iskustva. Uzevši u obzir psihoanalitički pristup proučavanju bajki, moguće je frazu „stisni oči – progledaj” promatrati u kontekstu uravnoteženja nesvjesnoga sadržaja sa svjesnim. Sličnu frazu donio je Carl Gustav Jung u pismu koje je Jung napisao pacijentici Fanny Bowditch 1916. godine: *Who looks outside dreams; who looks inside awakes*. (Jung 1973: 33) Ona podrazumijeva osvještavanje jastva kroz proces suočavanja s nesvjesnim sadržajem.

Lik čarobnjaka, mudroga starca, u teoriji Jungovih arhetipova predstavlja unutarnje znanje, transformaciju ličnosti, pa ga se promatra u vidu obrasca koji se javlja u snovima i mitovima u kojima služi kao vodič u procesu sazrijevanja i obnove psihe (Jung 1939: 87–89). Nadalje, upućuje svijest na ono što je naoko nevidljivo ili skriveno od spoznaje. Čarobnjaka ove bajke može se promatrati kao arhetip sjene koje se učenik pokušava osloboditi transformacijom dok ju ne savlada mudročću i u konačnici jastvom jer konačna transformacija upravo upućuje na mudri potez razuma i svijesti. Inicijacijski čin promjene do oslobođenja vidljiv je u otvorenome sukobu čarolijama, a iz kojega učenik izlazi kao pobjednik i time mijenja hijerarhijsku liniju, pa sada on zauzima mjesto arhetipa čarobnjaka, a s vremenom i mudroga starca.

Uviđa se da su transformacije vezane za životinje i njihove hranidbene odnose koje lokalna zajednica može prepoznati. Svi su oblici transformacije predstavljeni kroz životinjske odnose predatora i plijena. Animalna priroda sukoba čarobnjaka i učenika uključuje mudriji pristup mladića nad impulzivnim pristupom starca. Time je postignut obrnut odnos koji se očekuje od obje starosne dobi – impulzivnost mladosti te iskustvo i mudrost starosti. Joseph Campbell navodi da junak bajke savladava tlačitelja i time donosi „kućnu, mikrokozmičku pobjedu”, dok mitski junak donosi „makrokozmičku pobjedu” svjetskih i povijesnih razmjera (Campbell 2007: 61). Taj se navod odnosi upravo na ovakve junakove pobjede u kojima svladava osobnoga neprijatelja, osobnoga tlačitelja čime kao nagradu zadobije kontrolu nad vlastitim životom i samoostvarenje.

Motiv čarobnjakova učenika predstavio je Johann Wolfgang von Goethe kada je 1797. napisao pjesmu *Der Zauberlehrling* (Goethe, von 1902: 69–73). U njoj prikazuje neukoga i nevještog mladog učenika koji izvodi čarolije iz dosade i uz posljedice. Učitelj, *Meister*, u potpunosti vlada situacijom.

3.4. ŠEGRT KUMI SMRT⁸

Još jedan motiv odnosa učitelja i učenika, čarobnjaka i učenika donosi bajka u kojoj junak, mladi liječnik živi nevjerojatan život u suradnji sa Smrcu koja mu pomaže u liječničkome poslu i na kraju mu produljuje život. S obzirom na to da ova bajka ne završava u skladu s poznatim varijantama ovoga tipa bajke, može se pretpostaviti da je kazivačici bilo prikladnije završiti pripovijedanje sretnim krajem, nego moralizirajućom porukom kakvom završavaju drugi primjeri ovoga tipa bajke. „Kuma smrt” ili *Der Gevatter Tod*, kako ju se naziva još od prvoga izdanja bajki braće Grimm, objavljena je pod brojem 44 kao i druge priče o odnosu čovjeka s vječnom problematikom smrti i smrtnosti (Grimm 1900: 133–135). Smrt kao sastavni dio života svakoga živog bića na Zemlji utjecala je i utječe na mnoge aspekte života i životnih odluka. Zbog razlike u rodu riječi smrt u njemačkome i hrvatskom jeziku, ona je u Grimmovim bajkama muškoga, a u ovoj bajci ženskoga roda, stoga je smrt postala kuma smrt, a ne kum smrt.

Radnja bajke zapisane u Kuli Norinskoj u sebi nosi vječno pitanje smrtnosti i čovjekov pokušaj da pređe njezine granice produljivanjem života. Siže je vrlo sličan onomu iz Grimmove kolekcije, no razlikuje se u obradi pojedinih motiva. U jednoj situaciji, emotivno involviran u teškoće obitelji, u kojoj je liječio smrtno bolesnu majku mnogobrojne djece koja su ga molila da ju spasi, prevario je Smrt okrenuvši bolesnicu na krevetu i zbog toga je bio ukoren. U bajci iz Grimmove kolekcije motiv za varanje smrti ležao je u liječnikovoj želji da izliječi kralja, a poslije i kraljevu kćer koju mu je kralj obećao za ženu ako ju izliječi.

Motiv za prevaru Smrti i izlječenje smrtno bolesnice u bajci iz doline Neretve zasnovan je na ljudskome faktoru, Smrtkovu suosjećanju u obiteljskoj patnji, a ne na želji da se oženi kraljevom kćeri, što je suprotstavljeno izostanku suosjećanja kod kume Smrti. Smrt u pričama uvijek ima osobinu sile koja ne mari za ljudske potrebe i osjećaje, već samo za ispunjenje prirodnoga procesa. Stoga motiv za poštedu bolesnice u ovoj bajci ima stanovitu težinu nad motivom iskanja blagostanja i bogatstva.

Bajci nedostaje kraj koji bi primjereno uravnotežio postavljene odnose u radnji. Primjerice, na vrhuncu karijere, kada je Smrtko naučio sve što je mogao i postigao gotovo sve što je mogao, Smrt ga odvodi do mjesta gdje gore svijeće koje predstavljaju živote ljudi. Smrtko pronalazi svoju svijeću i, vidjevši da je blizu svojega kraja,

⁸ Kazivala Anica Jerković, rođ. Plečaš 1893. u Momićima. Zapisala Maja Bošković-Stulli 18. 10. 1964. u Kuli Norinskoj. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964.* IEF rkp. 883, str. 74–76.

zamoli kumu da mu ju produži, što Smrt i čini.

Budući da je u bajci „Kum Smrt” iz prvoga izdanja bajki braće Grimm radnja završila smrću liječnika, i to tako Smrt namjerno ruši njegovu svijeću nakon što je liječnik zatražio da mu se produži život s pomoću života njegova djeteta, ostvaruje se funkcija Smrti koja ne popušta molbama ljudi, nego se vodi neumitnošću sudbine. Znakovito je da je od svih zanimanja junak i žrtva bajke liječnik, posebno jer medicina adekvatnim liječenjem produžuje ljudske živote te se u duhu bajki i priča uopće može reći da prkosi smrti. Uz pomoć kume Smrti liječnik je dobio priliku postati poznat i hvaljen liječnik. Međutim, iskrikljujući prirodni poredak, tražeći da se on pokori njegovim zahtjevima i „miješajući se u poslove” Smrti, Smrtko čini osnovnu ljudsku pogrešku koja dovodi do sveprisutne poruke ove bajke: ne zlorabi sposobnosti koje su ti dane! Upravo zbog toga završetak ove bajke sa Smrtkom ostaje u suprotnosti s porukom u samoj radnji.

Liječnik, u Grimmovoj bajci, u skladu s ljudskom naravi iz priča, traži još od života; traži čak da se njegovo potomstvo podredi produljenju njegova života. To je možda trenutak u kojemu Smrt konačno prekida šticieništvo nad kumčetom, trenutak u kojemu je zatražio okončanje tuđega života na svoju korist.

Stoga bajka iz rukopisne zbirke Maje Bošković-Stulli ide k cilju pripremajući sve faze ne bi li se ispunila funkcija Smrti, da bi na kraju ispričala upravo suprotno – Smrtko zahtijeva od Smrti produljenje života i ona mu udovoljava:

*– Draga kumo, malo mi je nadovrnite, brzo će mi svijeća dogorit, zar ja iman
brzon umrit. I ondak je to on uradija i više to ne znan dalje i gotovo.*

(Stulli: – *A dugo je živija?*

*– Živija on dugo. Dugo je on živija, ona mu je nadovrnula svijeću. E. Eto ti, više
ti dalje ne znan šta je š njin bilo.) (Bošković-Stulli 1964: 76).*

Mijenjajući kraj, mijenja se i sama poanta bajke do te mjere da cjelokupna radnja vodi k zaključku da čovjek može od smrti tražiti što želi te da to može i dobiti. Junak ove bajke suočava se na životnome putu s nadnaravnim protivnikom i lukavošću (intervencijom kazivačice na kraju bajke) produžuje svoj život.

Nadnaravna prijetnja svladava se umnom vještinom kojom se suprotstavlja smrti i s njom uspješno stvara saveze i dogovore. Slično kao u odnosu učenika i čarobnjaka, to se ostvaruje u odnosu učenika i mudroga savjetodavca. Iako je učenik pod zaštitom kume smrti, iskorištava znanje za svoju dobrobit i dugovječnost. Varanje smrti slično je motivima varanja vraga u kojima junak uvijek traži malu odgodu neizbježnoga dok konačno ne izbjegne vražjemu planu. Varanje smrti poznato je i u antičkome mitu o

Sizifu koji dva puta uspijeva prevariti smrt. Ime mu se javlja u *Ilijadi* (5, 152–155), a referenca na njegovu kaznu javlja se u *Odiseji* (11, 593–600), dok se napomena o njegovoj kazni guranja kamena navodi u Puzanijevu *Vodiču po Heladi/Grčkoj* (knjiga 10, 31–10).

Uopće, tema besmrtnosti i produljenja života prisutna je u različitim motivima, a ponajviše u onima u kojima se javlja *živa voda*, izvor mladosti, eliksir mladosti i sl. Bijeg od smrti zasigurno je zaokupljao čovječanstvo otkad su upoznali smrt te je takva prirodna konstanta savladiva jedino u sižeima fantastike u kojima je moguće ostvariti nemoguće. Stoga bi se motive prevare vruga ili smrti moglo staviti u okvire nemogućih djela koja se ipak mogu ostvariti u fantaziji i mašti. U bajci o Smrtku vidljiv je izravan pokušaj junaka da prevari smrt i da prirodnu zakonitost usmjeri u smjeru koji želi. Međutim, alegorija smrti i bijega od smrti vidljiva je u motivu odsijecanja glave i mazanja žive vode iz bajke o Janku, vidljiva je dijelom i u bijegu učenika od čarobnjaka. Također, vidljiva je i u nadmudrivanju divova ili džinova, kako ih u dolini Neretve nazivaju. Poput smrti, džinovi su slična prijetnja junakovu životu te njihovo varanje osigurava junakov nastavak življenja koji je ostvario lukavošću i nadnaravnim pomoći.

4. SAVLADAVANJE ČUDOVIŠTA

4.1. BRAT ZMAJOUBOJICA⁹

Bajka s motivom spašavanja sestre od nadnaravne nemani započinje informacijama o obitelji i broju njezinih članova. U ovome slučaju riječ je o mužu i ženi koji imaju sina i kćer. Zbog krivolova na jezeru otac je dužan za spas svojega života zmaju dati svoju kćer, stoga zmaj koji živi u tom jezeru vrši funkciju *aktanta*, pokretača zapreke. Kao i u drugim bajkama, zmaj i ovdje ima sposobnost govora. Unatoč očevu odbijanju i protivljenju zmaj određuje rok od 19 tjedana i 19 dana, odnosno pet mjeseci ili će on sam doći po djevojku.

Nakon što je zmaj odveo djevojku, brat traži dopuštenje od roditelja da spasi svoju sestru. Pomagala u pothvatu nisu bili nikakvi čarobni predmeti, nego obični konj i sablja.

Kada je došao u zmajevu kuću, sestra ga je radosno dočekala i savjetovala da se

⁹ Kazivao Ivo Tutavac, Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257, str. 38 i 39.

sakrije u podrum, pa da napadne zmaja kad ga ona bude „biskala”.¹⁰ Zmaj je osjetio prisutnost druge osobe, ali ga je djevojka uvjeravala da nema nikoga. Mladić izide iz podruma kako mu je sestra savjetovala, ubije zmaja u trenutku njegove omamljenosti i sestru dovede kući na veselje roditelja.

Junak ove narodne bajke nije trebao ići na veliko putovanje u daleku i nepoznatu zemlju ni izvršavati niz zadataka. Zmaj je živio u neposrednoj blizini njegova obiteljskoga doma, pa se time potvrđuje kako putovanje junaka ne mora biti ono koje obilježavaju daleka kraljevstva i nepoznate zemlje (Kujundžić 2014: 226). Junak je morao napustiti dom kako bi snagom tijela i oružjem te uz pomoć sestre savladao zmaja.

Sličan motiv gdje sestra savjetuje brata/braću kako da se spase u borbi protiv nadnaravnoga otimača postoji i u drugim varijantama ovoga tipa bajke. Tako npr. sestra skriva braću od diva kojega na kraju najmlađi brat ubija oslobađajući je¹¹ (Bošković-Stulli 1957: 100–106; Boškić 1894: 37–48).

Zmaj iz ove bajke ima elemente tipičnih zmajeva u pričama i bajkama te je obdaren govorom, magijom (bez dodira otvara vrata željezne kuće), zahtijeva žrtvu za kaznu, otima djevojku, ima „Ahilovu petu” – sitnu manu u savršenom obrambenom sustavu. Arhetipska slika spašavanja djevojke u nevolji i ovdje se ostvaruje u izbjavljenju sestre te motiv podsjeća na drevne motive iz grčke mitologije kada npr. Perzej ubija Levijantana i spašava Andromedu ili kada Tezej ubija Minotaura uz Arijadninu pomoć. Osnovna sastavnica priče o junaku je napuštanje doma i odlazak u divljinu kako bi savladao prepreke (Hourihan 1997: 22). Stoga, iako se prema Aarne-Thompson-Utherovoj klasifikaciji ovdje jasno vidi motiv spašavanja sestre, ne treba izgubiti iz vida herojsku sastavnicu koja se ostvaruje u suradnji junaka i djevojke/sestre. Primjer potencijalnih izvorišta takva motiva vidljiv je i u mitu o Jazonovu otimanju zlatnoga runa, kada mu Medeja pomaže pronaći sveti hrast na kojemu je runo bilo obješeno ili, prema drugoj verziji mita, kada Medeja uspavljuje zmaja (*Δρακων Κολχικος* – *Drakôn Kolkhikos*).

U drevnome antičkome mitu u kojemu Perzej spašava Andromedu ubojstvom morskoga čudovišta Ketusa te mitu u kojemu Heraklo spašava Hesionu trojansku ubojstvom sličnoga morskog čudovišta predstavljene su nemani provoditeljice božanske srdžbe. Razlozi za srdžbu leže u uznositosti Andromedine majke Kasiopeje koja je ljepotu kćeri usporedila s nimfama te u pogrešci Hesionina oca koji je prekršio pogodbu s Posejdom. U oba slučaja, čudovišta su alegorije i izvršitelji božanske srdžbe, dok se u ovoj bajci zmaj ne javlja kao ubojica, nego kao djevojčin partner. Sjedinje-

¹⁰ *Biskati*: ‘prebirati kome laganim pokretima prstiju po kosi’.

¹¹ Iako je bajka zapisana u selu Palanka kod Gračaca, kazivačica je bila Petruša Vojnović, rođ. Ivanišević 1874. u selu Poljica u Popovu Polju. Prema zapisu u rukopisnoj zbirci bajku je čula od svojega oca.

nje u matrimonizaciji, ili kao u ovome slučaju u obiteljskome jedinstvu, i ponajviše u ravnoteži bratskoga i sestriinskoga odnosa upućuje na sklad koji nastaje junakovim djelovanjem. Neurotično stanje, prema psihoanalitičkomu pristupu proučavanja bajki, junak dokida obnavljanjem zdrave, svjesne situacije te ga se može promatrati kao arhetipsku figuru uravnoteženja psihički nestabilnoga stanja. Nadalje, junaka se promatra kao predstavnika, modela ega koji regulira psihu do usklađivanja s Jastvom (Franz, von 2007: 84–85). U sociološkome smislu, taj isti junak služi kao primjer zajednici koja treba učiti na primjeru kako se savladava protivnik sklada zajednice. U ovome slučaju sestra staje na stranu obitelji i ne pristaje na sjedinjenje sa zmajem jer je lojalna obitelji. Stoga nema prihvaćanja bestijalne i čudovišne naravi otmičara jer njezino zarobljeništvo nije motivirano transformacijom zvijeri u princa.

Poput Dalile koja saznaje Samsonovu tajnu i odaje ju sunarodnjacima, tako i u ovoj bajci sestra otkriva bratu zmajevu slabu točku. Sličan se motiv javlja i u norveškoj bajci *Div koji nema srce u tijelu* u kojoj princeza otkriva po život pogubnu divovu tajnu o sakrivenome srcu (Asbjørnsen 1922: 126–127).

Navedeni pristupi radnji i motivima odražavaju arhetipsku slikovitost likova. Likovi ove narodne bajke ostali su bez imena, pa se u bajci javljaju funkcije kao članovi obitelji. Tako sin, a ujedno i brat vrši funkciju zaštitnika majke, oca i sestre – cijele obitelji. Od početka postavljene funkcije likova, u kojima roditelji imaju autonomiju u skrbi nad svojom djecom, mijenjaju se kada se dogodi da ne mogu zaštiti dijete od izvanjske opasnosti. Do promjene funkcije u kojima su roditelji zaštitnici dolazi onda kada mladić svojevolumeno bira postati zaštitnikom obitelji. Ne uzdajući se u nadnaravne čarobne pomoćnike ni u čarobne predmete, junak ostvaruje svoj uspon na društvenoj ljestvici snagom tijela i oružja. Slično kao u prethodnoj bajci, junak se uz pomoć djevojke aktualizira uništavanjem prijetnje postavši novim obiteljskih zaštitnikom. Njegova funkcija obiteljskoga pomoćnika transformirala se u obiteljskoga zaštitnika koji je savladao nesavladivo čudovište. Odvažnim odlaskom na misiju spašavanja sestre od zmajeva ropstva ilustrira se psiha junaka koja je zrela za preobrazbu (Campbell 2009: 66). Slično kao i Tezej, na vlastitu inicijativu, znajući da je spreman suočiti se s izazovima, junak ove bajke odlazi u potragu za zmajem kako bi oslobodio sestru. Sukladno traženju mitske podloge pojedinim motivima, Stipe Botica upozorava na povezanost bajke s mitskim, ali i razliku jer bogovi kao mitski akteri bivaju zamijenjeni čovjekom ili čovjekolikim bićem kao bajkovitim akterom. Prema svojoj unutarnjoj „imanentnoj sastavnici, bajka je složeni, najsloženiji narativni oblik narodnih priča izrazite fantastičnosti i stoga izmiče olakome teorijskom opisu” (Botica 2013: 418–419). Uočava da su glavni likovi bajke svemoćni kao i mitski akteri te da u ritualiziranome slijedu savladavaju sve prepreke. Akciju i aktivnost likova u bajci nadopunjava izrazita imaginacija

kojom se osigurava da junak savlada sve zadatke (Botica 2013: 419). Kao i kod mita o Jazonu i Medeji, sestra u ovoj bajci njeguje zmaja tako da se on opušta i prepušta ne sluteći izravnu opasnost. Poznajući zmajevu „slabu točku”, sestra otvara put bratu da savlada zmaja čime se implicira da je zmaj ili usnuo ili zapao u stanje omamljenosti.

4.2. NADMUDRIO DIVOVE – DŽINOVE¹²

Priče o neintelligentnome, glupom trolu, ogru ili u pripovijetkama iz doline Neretve o neintelligentnome divu ili *đinu/džinu* na fantastičan način pripovijedaju o junaku koji uspijeva prevariti neprijatelje divove koristeći se varkama. U kontrastivnome smislu, u njima se odvija stvarni sukob lukavosti i varljivoga manjka inteligencije. *Đinovi*, u predajama još nazivani i *džinovi*, ovdje se prikazuju kao nositelji atributa divlje, opake, opasne, razarajuće i prije svega neintelligentne naravi. Suprotstavljeni odnos lukavosti i gluposti čini osnovnu razliku u portretiranju likova te se jedan luka-vi pojedinac suprotstavlja cijeloj skupini neintelligentnih divova.

Na samome početku jedne bajke junaka se predstavlja kao bogobojažnoga čovjeka, a džine kao njegove suprotnosti koje ga izazivaju u smrtonosne zamke. Pozivaju ga u svoju mlinicu obećavajući da će mu dati sve što zatraži. Odmah nakon toga javlja se junakova nadnaravna pomoćnica vila koja vrši funkciju mudre savjetnice u nevolji onome tko vjeruje u Boga i tko traži Njegovu pomoć:

„Međutin, izašla vila iz šume prid toga čovjeka. I govori: – Nemoj se privariti – kaže – uvijek slavi Isusa i Majku Božju zovi u pomoć, to su ti đini – kaže – ja te mogu spasiti iz njihovi ruka (...)” (Bošković-Stulli 1964: 78).

Lik vile pomoćnice daruje spoznaju kojom junak uspijeva savladati i preživjeti sve opasnosti do samoga kraja pripovijetke. Propp navodi da se „darivalac susreće slučajno, najčešće u šumi ili u polju, na putu, na ulici” (Propp 1982: 90). Vila mu savjetuje kako izbjeći premlaćivanje na smrt kada bude spavao u štali divova. Time je stekao strahopoštovanje divova koji nisu mogli vjerovati da je preživio njihov gnjev. Stoga su ga smatrali vrlo snažnim, pa čak i neuništivim. Drugo izbjegavanje nevolje i prijevara divova događa se kada idu sjeći stabla u šumu i kada junak obavije šumu divovskim konopom želeći ju cijelu ponijeti. To divovi također dožive kao neizmjernu snagu junaka, pa pristanu da sami odrade taj posao.

Sljedeći je zadatak donošenje vode u posudi. Naravno, junak pretjeruje i tvrdi da

¹² Kazivala Jurka Jerković, rođ. Barbir 1909. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Kuli Norinskoj. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964*. IEF rkp. 883, str. 78–82.

će donijeti cijelu količinu vode iz bunara na što divovi također nasjedaju. Svaku noć organiziraju junakovo premlaćivanje nasmrt koje on uz vilinski savjet izbjegava. Pri posljednjem izbjegavanju prijeti divovima cijedenjem sira za koji su divovi mislili da je kamen. Nakon toga nude mu blago samo da otiđe. To junak i čini.

Siže pripovijetke odvija se kroz dva pokušaja ubojstva i dva čudesna zadatka s prijevarom, a treći dio funkcije odvija se kroz prijetnju divovima kada oni i odustaju od natjecanja s junakom. Nadmudrivanje snažnijega i moćnijega neprijatelja lukavošću, a posebno u motivu cijedenja masti sira za koji se misli da je kamen prisutno je primjerice u bajci *Hrabri krojač* iz zbirke Grimmovih bajki. Nadnaravna pomoć je predstavljena u obliku vike koja je gotovo božanska poslanica da spasi vjernoga slugu Božjega. Uzevši u obzir da je nadnaravna pomoć došla preko Božjega posrednika, vilu se može promatrati kao alegoriju mudrosti i milosti kojom je junak obdaren kako bi se spasio. Istaknuta duhovna komponenta postavlja junaka ponovno u svijet motiva nagrađenoga sluge koji zbog svoje lojalnosti spašava život, pa izbjegavanjem višestrukih pokušaja ubojstva može se reći da mu se daruje život koji bi zasigurno izgubio da nije iskazao lojalnost pred terorom protivnika.

4.3. TRI BRATA I DŽINI¹³

Druga pripovijetka u sižejnome smislu ima sličnu strukturu i ostvaruje se također u sličnome stupnjevanju. Tako na samome početku pripovijetke stoji opis susreta trećega brata s uhvaćenom jeguljom iz bunara. Tri ga puta nadnaravna jegulja moli da ju pusti i ulovi sutra, da će za njega biti još veća. Dva ju puta on poslušna, a treći ju put odluči ispeći, ali mu ona tada povjerava: „– Nemoj me peći! Nego me skuvaj, svari, pa podaj rep kobili, a podaj glavu pasu, a podaj sridu ženi. Okoti mu pas tri ćuka. Okoti mu kobila tri konja. Orodi mu žena tri sina.” (Bošković-Stulli 1964: 98)

Tri sina odrastu i „odoše u planinu bit lov” (Bošković-Stulli 1964: 98). Divovi zarobljavaju dvojicu braće, ali se oni s njima dogovaraju da ih puste, a da najmlađega sebi uzmu. Kazivačica divove naziva *džini*. Od toga se trenutka opisuje lukavo nadvladavanje divova koje treći brat postiže pretjerivanjem i lažnim iskazivanjem snage u koju džini povjeruju. Motiv najmlađega brata, koji je rođen pod posebnim okolnostima i koji ostvaruje pobjedu u borbi sa strukturom moći i kaosa, čest je u bajkama. Mladi je junak i u ovoj bajci izručitelj htijenja, ali se u mudrome nadmetanju s divovima ostva-

¹³ Kazivala Tomica Jelčić, rođ. Batinović 1892. u Desnama. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Krvavcu. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964*. IEF rkp. 883, str. 97–100.

ruje u pokušaju sječe šume i prenošenja cijeloga sadržaja bunara. Uočljivi su poslovi koji su svojstveni ruralnomu društvu. Osim toga, jegulja, kao životinja kojoj se može dati regionalno obilježje s obzirom na to da se bajku zabilježilo u Krvavcu od kazivačice iz Desana (mjesto na Neretvi i uz Neretvu), upućuje na društvenu usmjerenost ovoga primjera bajke. Kazivačka spremnost da u bajku uvede životinju svojstvenu regionalnoj ribarskoj aktivnosti svjedoči spremnosti da se svijet bajke adaptira na one motive i odrednice koje su poznate lokalnoj zajednici.

Ova bajka u sebi nosi niz djelovanja koji su vidljivi u svakodnevnome životu, pa se tako rade poslovi uzimanja vode iz bunara, sječe stabala u šumi čime se potvrđuje da u bajku ulaze elementi iz običnoga života i da se sublimacijom motiva gubi kontekst, nijansiranost i dubina (Bošković-Stulli 1997a: 22).

Sukladno unosu motiva i slika iz stvarnoga života, u ovoj se bajci vidi regionalizam posredstvom odabira čarobne jegulje koja govori i iz čijega se skuhanoga tijela mogu razviti čudesna djelovanja. Taj regionalizam izvrsno pristaje području doline Neretve jer je to područje od davnine poznato kao mjesto gdje se može uloviti mnogo jegulja.

Uspjeh junaka ovisi umnogome o njegovoj vještini i lukavosti, pa je dualizam odnosa lukavoga junaka i naivnih divova jasan od samoga početka. U takvoj se opreci razvija cijela ova bajka. Dualistička opozicija dobra i zla, lukavosti i naivnosti leži u osnovi ostvarenja junaka i eksplicitno je prikazana u narodnim bajkama (Hourihan 1997: 19–21).

Poneki od postojećih motiva iz ove bajke mogu se pronaći u rukopisnim zbirkama prikupljenim u Hrvatskoj, primjerice u Cavtatu,¹⁴ Salima,¹⁵ Remetama¹⁶ i Mostaru¹⁷.

5. PRAVEDNI JUNAK

5.1. STOL, MAGARAC I ŠTAP¹⁸

Junakov put u ovoj narodnoj bajci iz doline Neretve počinje zadatkom u kojemu mladić treba priskrbiti novac za uzdržavanje obitelji. Može se reći da je riječ o inicija-

¹⁴ Zbirka Baltazara Bogišića, 1885. IEF rkp. 189, str. 238–239.

¹⁵ Hrvatske narodne priče, anegdote i predaje sa Dugog otoka (Sali) i sa otoka Sestrinja, 1958. IEF rkp. 294, str. 112–116.

¹⁶ Rudolf Strohal, *Iz ostavštine; Zapisi, priče i korespondencija*. IEF rkp 178, str. 81, 82.

¹⁷ Zbirka Baltazara Bogišića, 1885. IEF rkp. 189, str. 325–329.

¹⁸ Kazivala Senka Markota, rođ. 1950. u Vidu. Zapisala Maja Bošković-Stulli 8. 10. 1964. u Metkoviću. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964*. IEF rkp. 883, str. 11–14.

cijskome putu junaka u kojemu se treba popeti na društvenoj ljestvici i zaslužiti svoje mjesto u obitelji. U službi trima gospodarima i nakon pošteno obavljenih poslova, mladi junak nakon prvoga posla dobije čarobni stol na koji treba pokucati da se na njemu stvori obilje hrane, nakon drugoga posla dobije magarca kojega treba povući za uši da dobije novac, a nakon trećega posla dobije čarobni štap kojim će zadobiti natrag ukradene čarobne predmete. Nakon svakoga posla sin je noćio u gostionici gdje mu je gostioničar krao predmete koje je zaradio. Nakon što je štapom premlatio gostioničara, ponovno je osvojio čarobne predmete koji su njemu i njegovu ocu omogućili pristojan život. Junak i njegov antipod predstavljaju dvije strane načina življenja – poštenje i nepoštenje; stjecanje radom i krađa.

Trodijelna je struktura bajke značajna te se radnja zaokružuje tek kada se sva tri djela ostvare. Kada opisuje fabulu u najširem smislu, Lüthi opisuje radnju kao shemu problem – rješenje. Ona je jasna i često se odvija u dvjema ili trima epizodama (Lüthi 1996: 25). Jasno usmjerenje definira bajku i njezinu funkciju: razrješenje i rješavanje problema promjenom lika iz tragične osobe u junaka posredstvom postavljanja i nestanka problema. Na neki se način može govoriti o svojevrsnoj edukativnoj ili čak pedagoškoj ulozi koju bajka predstavlja uz pomoć simbola i odnosa prema postavljenom problemu. Takvu se stavu priklonio Bruno Bettelheim koji je pokušao predstaviti bajke kao splet direktnih i subliminalnih simbola i poruka koje trebaju reflektirati dječju stvarnost i njihovu ulogu u obitelji:

(...) moje zanimanje za bajke nije plod takve stručne analize njihovih vrijednosti. Ono je, naprotiv, posljedak sljedećeg pitanja što sam ga sebi postavio: zašto, po mom iskustvu, djeca (...) nalaze da ih narodne bajke više zadovoljavaju od svih ostalih priča za djecu? (Bettelheim 2000: 15)

Junak bajke primjer je slušateljima u ponašanju i djelovanju. On je gotovo stoički lik koji pošteno zarađuje za svoj trud, ali kada ga prevare, ne odlazi u osvetnički pohod, nego nastavlja marljivo raditi na sljedećemu zadatku da bi ispunio dogovor koji je sklopio s ocem. Poštenje siromašnoga lika stavljeno je u opoziciju s nepoštenjem vlasnika gostionice koji može imati funkciju bogate osobe koja nepošteno stječe imetak. Time se ističe moralna snaga i vrijednost junaka koji na kraju pobjeđuje nepravdu uz pomoć čarobnoga predmeta. Zadobivanje ukradenih predmeta i magarca ujedno je i osveta i kazna gostioničaru. Ukratko, tim je činom predstavljena pravda i moralna poruka bajke – pravedno stečeno na kraju biva nagrađeno, nepravedno stečeno biva kažnjeno. Uspinjanje na društvenoj ljestvici ostvareno je poštenjem i uzornim ponašanjem, a to je sklop ideja koje se javljaju u bajkama s junakinjama koje za zadatak

imaju izvršiti kućanske poslove na valjan način ili će zadobiti kaznu.

Postoji još jedna verzija ove bajke koju je Maja Bošković-Stulli zapisala 1956. godine u Opuzenu, a ispričala ju je Manda Zonjić, rođ. Bebić 1931. godine.¹⁹ U bajci zapisanoj u Opuzenu čarobni stolnjak, „tavaja”, daje junaku obilje hrane i pića. Radnja započinje dijeljenjem mesa nakon svinjokolje između bogatoga i siromašnoga brata. Siromašni brat, koji ima mnogo djece, upita bogatoga malo mesa, a on mu daje uz rečenicu: „Na, nosi k vragu!”, i time postavlja problem cijele radnje. Nepoštovanje siromašnoga brata postaje temeljna odrednica bogatoga brata i u konačnici biva razlogom njegove propasti. Međutim, siromašni brat ne donosi meso djeci, nego ga nosi na daleki put koji završava na kraju jednoga jezera gdje ga predaje majci vraga na dar. Time se prikazuje junakova spremnost da ispuni ono što mu je određeno. Budući da doslovno interpretira bratovu poruku, a ne uočava kolokvijalnu frazu, spremno i bez mnogo razmišljanja postupa prema bratovoj želji. Zauzvrat, vrag mu daje „tavaju”, čarobni stolnjak koji se stavi na stol, zaželi hrana te se ona i pojavi na stolu.

Dobitak čarobnoga predmeta proizlazi iz poštenja siromašnoga sina, a propast bogatoga sina proizlazi iz nepoštovanja brata. Iskrenost i nepoštovanje, a zapravo poštovanje i nepoštovanje, nalaze se u opoziciji te se raspletom sugerira da poštovanje i pravednost uvijek donose dobro pojedincu. Da bi se ispunila pravda u bajci, završetak pripada poučnomu dijelu sižea u kojemu bogati brat želi napraviti isto što i siromašni, no na jezeru je umjesto prelaska dobio zadatak prevoženja ljudi devet godina. Za to vrijeme siromašni mu je brat hranio obitelj. Time se, kako to često biva u bajkama, pravi razlika između iskrene namjere i okorištavanja na tuđi račun. Siromaštvo i bogatstvo u ovoj se bajci stavljaju u opoziciju, a na samome kraju se, kroz radnju, prikazuje da pravo bogatstvo dolazi iz poštenja i časti, a ne iz materijalnih dobara. Pravo bogatstvo dolazi iz bogatstva duha, a ne materijalne dobiti.

6. ZAKLJUČAK

Profil lika junaka bajke izvršava primarnu zadaću savladavanja izazova kroz niz funkcija i njima pridodanih atribucija. Stalnost funkcija lika junaka omogućuje uočavanje sličnih značajki njegova djelovanja, pa se time lakše prepoznaju konstante kojima se zajednica bavi dok se u atribucijama mogu proučavati umjetnička ostvarenja darovitih pojedinaca koji pripovijedaju siže bajke i oblikuju ga konstantnim dodatcima koji su atraktivni njegovim recipijentima. Sakupljene bajke koje su se pripovije-

¹⁹ Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve* 1956. IEF rkp. 257, str. 51–53.

dale u dolini Neretve prikazuju samo mali dio korpusa bajki koje su se pripovijedale kroz prošlost. Osebnost sadržaja i društvene preokupacije zasigurno su utjecale na narativnu plodnost, međutim, bilo da je riječ o interesu terenskoga istraživača, bilo da je riječ o kazivačkome pripovjednom korpusu, količina dostupnih sakupljenih bajki nije velika. Bilo bi potrebno pokrenuti novo terensko istraživanje kako bi se moglo utvrditi današnje stanje optjecaja bajke. Takvo se terensko istraživanje priprema za vrlo skoro budućnost. Do tada, raspoloživost sakupljenih bajki iz doline Neretve ne prelazi veliki broj pa se može govoriti o dvadeset bajki – osam s mladićem junakom i dvanaest s junakinjom.

Proučavajući načine ostvarenja mladića junaka u osam bajki, utvrđeno je kako zadatke i izazove savladavaju na tri načina: fizičkom snagom, umom/lukavošću i pomoću čarobne pomoći. Kako bi se detaljnije analizirale specifičnosti funkcija i atribucija lika junaka proučavanih bajki posegnulo se za metodama analize i komparacije. Koristeći se djelima eminentnih autora, pojedinim metodama analize i čitanja bajki analizirale su se funkcije lika junaka, njegovo ostvarenje kao predstavnika potreba zajednice, arhetipskih motiva, mitoloških fragmenata i elemenata koji pripadaju europskomu legendariju. Razvidno je kako se junak proučavanih bajki ostvaruje usponom na društvenoj ljestvici pa se njegovo seljačko podrijetlo suprotstavlja plemićkomu, odnosno kraljevskom autoritetu koji u konačnici bude svrgnut u korist junaka. Taj odnos u borbi prevlasti nad upravljanjem moći vidljiv je ponajviše u bajci o junaku Janku koji se penje na društvenoj ljestvici provodeći i živeći ideale viteške provenijencije, pa se u njemu odražavaju obrasci idealnoga vladara koji je naučio biti ponizan i tako zaslužio poziciju vladara. Slično je vidljivo i u bajci o Smrtku koji također ostvaruje samoaktualizaciju nadvladavši smrti. Sukob za poziciju moći i za preživljavanje ostvaruje se također u bajci o čarobnjakovu učeniku, dok se uspon na društvenoj ljestvici zadobiva postupkom transformacije i ubojstvom proždirućega lika mentora.

Ostale bajke problematiziraju savladavanje čudovišta, pa ubojstvo zmaja dovodi junaka u situaciju fizičkoga savladavanja agresora, dok u bajkama o nadmudrivanju divova junak ostvaruje funkciju pobjednika u preživljavanju zadataka koji su trebali imati smrtnu posljedice. Međutim, bez pomoći nadnaravnih likova junaci ne bi ostvarili svoje zadaće. Stoga se prionulo proučavanju atribucija junaka i nadnaravnih pomoćnika kako bi se utvrdila potencijalna izvorišta europskoga legendarnog konteksta. U tome su procesu utvrđene pojedine atribucije koje mogu korespondirati s motivima iz legendi o povijesnim ličnostima i mitološkim likovima. Time se potvrđuju teze i pretpostavke proučavatelja bajki da apstrahiranje funkcija likova usmjerava proučavatelje na traženje spona s mitološkim i legendarnim sadržajem. Tako se u bajci o Janku mogu uočiti osobine idealnoga junaka kroz arturijanske legende i predodžbe o

osobinama idealnoga viteza. Bajka o Papalugonji, koja se ostvaruje kao sažeta varijanta bajke o djevi na staklenoj planini upućuje na proučavanje udjela motiva iz saga o Sigurđru i Brynhildr. Bajka o bratu koji spašava sestru ubojstvom zmaja u sebi nosi gotovo klasični motiv junaka zmajoubojice koji ostvaruje svoju funkciju uz sestrinu pomoć koja umiri zmaja i izloži ga smrti. Navedeni motivi ukazuju na drevniji, antički mitološki sadržaj u kojemu se junak ostvaruje uz žensku pomoć, pa se psihonaličkim čitanjem upućuje na korelaciju i integraciju anime u junakovo djelovanje i samoaktualizaciju.

Uvidom u funkcije lika junaka u proučavanim bajkama može se primijetiti kako muški junaci ostvaruju svoje funkcije fizičkom snagom, umom i uz suradnju nadnaravnih pomagača, dok se junakinje u ženskim bajkama ostvaruju kroz dinamiku odnosa prema normama zajednice o vrlinama i manama žena. Takva usporedba obvezuje na buduća proučavanja.

Samo jedna bajka „odaje” regionalnu značajku kada pokretač radnje uhvati čarobnu jegulju čime je kazivačica doprinijela aktualizaciji lokalnih motiva. Osim toga, u drugoj bajci o savladavanju divova junaka savjetuje vila koja je kao lik vrlo živa u predajama iz doline Neretve da se i danas u terenskim istraživanjima količina predaja s vilama „natječe” s onima u kojima su vještice tema radnje.

BIBLIOGRAFIJA

- ASBJØRNSEN, Peter Christen. 1922. *East of the Sun and West of the Moon: Old Tales from the North*. New York: George H. Doran Company.
- BACCHILEGA, Christina. 2010. „Fairy Tales: A New History (review)”. *Children’s Literature Association Quarterly* 35 (4): 468–471.
- BITI, Vladimir. 1981. *Bajka i predaja, povijest i pripovijedanje*. Zagreb: Liber, Sveučilišna naklada.
- BOLTE, Johannes i Jiří POLÍVKA. 1913. *Anmerkungen zu den Kinder- u. hausmärchen der brüder Grimm*. Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1978. „Usmena i pučka književnost”. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Liber Mladost: 7–353.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1983. *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Biblioteka XX vek. Prosveta.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1987. *U kralja od Norina: priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Metković – Opuzen: Galerija „Stećak” Klek.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja (prir.). 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1997a. *Priče i pričanje – Stoljeća usmene hrvatske proze*. Zagreb: Matica hrvatska.
- BRIGGS, Katharine Mary. 1976. *An encyclopedia of fairies: hobgoblins, brownies, bogies, and other supernatural creatures*. New York: Pantheon Books.
- CAMPBELL, Joseph. 2007. *Junak s tisuću lica*. Zagreb: Fabula nova.
- FRANZ, Marie-Louise, von. 2007. *Interpretacija bajki*. Čakovec: Scarabeus naklada, Biblioteka „Anima”.
- GOBYN, Luc. 1989. „Verjüngungsmotive im Märchen und in der volkstümlichen Bilderkunst”. *Die Zeit im Märchen*. Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft, Band 13. Ur. Ursula Heindrichs i Heinz-Albert Heindrichs Kassel: E. Röth, Ungarn: 116–141.
- GIRARD, Marc. 2013. *Bajke braće Grimm: Psihoanalitičko čitanje*. Zagreb: TIM press.
- GÖETHE, Johann Wolfgang, von. 1902. *Goethes poems*. Henry Gibson Atkins and L. E. Kastner.
- GRIMM, braća. 1900. *Kinder und Hausmärchen*. Stuttgart. Deutsche Verlags-Anstalt.
- HAMERŠAK, Marijana. 2011. *Pričalice: O povijesti djetinjstva i bajke*. Zagreb: Algoritam.
- HOWITT, William i Mary Botham HOWITT. 1852. *The Literature And Romance of Northern Europe*. London: Colburn and Co.

- HOURIHAN, Margery. 1997. *Deconstructing the Hero: Literary Theory and Children's Literature*. Psychology Press. London: Routledge.
- JOLLES, André. 2000. *Jednostavni oblici*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JORGENSEN, Jeana. 2012. „Fairy Tales: A New History (review)”. *Journal of American Folklore* 125, 498: 508–510.
- JUNG, Carl Gustav. 1939. *The Integration of the Personality*. New York, Toronto: Farrar & Rinehart, inc.
- JUNG, Carl Gustav. 1939. *C. G. Jung Letters: Volume 1. 1906 – 1950*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis.
- JUNG, Carl Gustav. 2009. *Simboli promjene: analiza predigre jedne shizofrenije*. Zagreb: Medicinska naklada.
- JUNG, Carl Gustav. 2023. *Sjećanja, snovi, razmišljanja*. Zagreb: Slovozvuk.
- KUJUNDŽIĆ, Nada. 2014. „Moving (Up) in the World: Displacement, Transformation and Identity in the Grimms' Fairy Tales”. *Libri et liberi* 3 (2): 221–238. URL: <https://hrcak.srce.hr/132474> (15. 7. 2025.)
- LÜTHI, Max. 1970. *Once Upon a Time; On the Nature of Fairy Tales*. New York: Frederick Ungar Publishing co.
- LÜTHI, Max. 1974. *Das europäische Volksmärchen: Form und Wesen*. München: Francke verlag.
- LÜTHI, Max. 2018. „Praoblik i ciljni oblik predaje i bajke”. *Predaja: temelji žanra*. Ur. Ljiljana Marks i Evelina Rudan. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 183–201.
- MARKS, Ljiljana. 1998. *Hrvatske narodne pripovijetke*. Vinkovci: Riječ.
- PATON, Lucy Allen. 1903. *Studies in the fairy mythology of Arthurian romance*. Boston: Radcliff College Monographs, Ginn & Company,
- PAUZANJA. 1989. *Vodič po Heladi*. Split: Logos.
- PROPP, Vladimir. 2012. *Morfologija bajke*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- RÖHRICH, Lutz. 1983. „Metamorphosen des Märchens heute”. *Über Märchen für Kinder von heute: Essays zu ihrem Wandel und ihrer Funktion*. Ur. Klaus Doderer. Schriftenreihe des Instituts für Jugendbuchforschung der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, Beltz, Weinheim, Basel: 97–115.
- ROSLYN, Frank. 2022. *Exploring the Indigenous Face of Europe: Rethinking Fairytales, the Pilgrimage to Santiago de Compostela and Glass Mountain before Cinderella*. URL: <https://archive.org/details/roslyn-frank-exploring-the-indigenous-face-of-europe/mode/2up?q=m%C3%A4nnlichen> (25. 9. 2025.)
- RUDAN, Evelina. 2016. *Vile s Učke: Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- SIMPSON, J. R. 1986. „King Arthur’s Enchanted Sleep: Early Nineteenth Century Legends”. *Folklore* 97 (2): 206–209.
- STURLUSON, Snorri. 1848. *Edda Snorra Sturlusonar eða Gylfaginning, Skáldskaparmál og Háttatal*. Reykjavík. Sveinbirn Egilsson.
- STURLUSSON, Snorri. 1997. *Edda: Gylfaginning – Obamnjivanje Gylfija*. Zagreb: Artresor naklada.
- The Volsunga Saga*. 1907. Translated from the Icelandic by Eiríkr Magnússon and William Morris. London, Stockholm, Copenhagen, Berlin, New York: Norricena Society.
- ZIPES, Jack. 1984. *Breaking the magic spell: radical theories of folk and fairy tales*. New York: Methuen.
- ZIPES, Jack. 2001. *The Great Fairy Tale Tradition: from Straparola and Basile to the Brothers Grimm*. New York: W. W. Norton.

MREŽNI IZVORI

- „Ashlad, the foolish hero”. *The Princess on the Glass Hill*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Princess_on_the_Glass_Hill#Norway (20. 10. 2025.)
- ASHLIMAN D. L. *Sleeping Hero Legends*. <https://sites.pitt.edu/~dash/sleep.html> (18. 8. 2025.)

IZVORI, RUKOPISNE ZBIRKE

PRIMARNE ZBIRKE, IZVORI:

- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1956. *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257. URL: <https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=69312&tify={%22view%22:%22thumbnails%22}> (18. 7. 2025.)
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1964. *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964*. IEF rkp. 883. URL: <https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=iiif.v.a&id=69968&tify={%22view%22:%22thumbnails%22}> (18. 7. 2025.)

SEKUNDARNE ZBIRKE:

- BOŠKIĆ, Mato. 1894. *Narodno blago iz Bosne i Hercegovine; sv. 2; Narodne pripovijetke*. IEF rkp. 365.
- Hrvatske narodne priče, anegdote i predaje sa Dugog otoka (Sali) i sa otoka Sestrinja*, 1958. IEF rkp. 294.
- KRAÜSEL, Nada. 1955. *Folklorna građa okolice Medaka*. IEF rkp. 218.
- STROHAL, Rudolf. *Iz ostavštine; Zapisi, priče i korespondencija*. IEF rkp. 178.
- TAŠ, Lelja. 1953. *Narodne pjesme, običaji i priče kotara Pazin*. IEF rkp. 99.
- Zbirka Baltazara Bogišića*. 1885. IEF rkp. 189.

POPIS ISTRAŽIVANIH PROZNIH TEKSTOVA:

Odrubila mu glavu i postao kralj: Kazivao Miće Dropulić. Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257, str. 34–37. Aa-Th // ATU: 531.

Papalugonja: Kazivala Joza Barbir, rođ. Tutavac 1877. Rodom iz Slivna. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Kuli Norinskoj. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca* 1964. IEF rkp. 883, str. 70. Aa-Th // ATU: 530.

Čarobnjakov učenik: Kazivao Mate Suton, rođ. 1885. Zapisala Maja Bošković-Stulli 22. 9. 1956. u Vidu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257, str. 67–70. Tekst je tiskan 1987. godine u knjizi Maje Bošković-Stulli *U kralja od Norina: priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Galerija „Stećak” Klek. Metković – Opuzen, str. 21, 22. Aa-Th // ATU: 325, 325 *.

Šegrt kumi Smrt: Kazivala Anica Jerković, rođ. Plečaš 1893. u Momićima. Zapisala Maja Bošković-Stulli 18. 10. 1964. u Kuli Norinskoj. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca* 1964. IEF rkp. 883, str. 74–76. Tekst je tiskan 1987. godine u knjizi Maje Bošković-Stulli *U kralja od Norina: priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Galerija „Stećak” Klek. Metković – Opuzen, str. 25, 26. Aa-Th // ATU: 332.

Brat zmajubojica: Kazivao Ivo Tutavac, Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257, str. 38, 39. Aa-Th // ATU: 312.

Nadmudrio divove – džinove: Kazivala Jurka Jerković, rođ. Barbir 1909. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Kuli Norinskoj. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca* 1964. IEF rkp. 883, str. 78–82. Tekst je tiskan 1987. godine u knjizi Maje Bošković-Stulli *U kralja od Norina: priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Galerija „Stećak” Klek. Metković – Opuzen, str. 31–33. Aa-Th // ATU: 1049.

Tri brata i džini: Kazivala Tomica Jelčić, rođ. Batinović 1892. u Desnama. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Krvavcu. Maja Bošković-Stulli: *Narodne*

pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964. IEF rkp. 883, str. 97–100. Aa-Th // ATU: 1049.

Stol, magarac i štap: Kazivala Senka Markota, rođ. 1950. u Vidu. Zapisala Maja Bošković-Stulli 8. 10. 1964. u Metkoviću. Maja Bošković-Stulli: *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca* 1964. IEF rkp. 883, str. 11–14. Aa-Th // ATU: 563.

Stol, magarac i štap (a): Kazivala Manda Zonjić, rođ. Bebić 1931. godine. Rodom iz Podravnice. Zapisala Maja Bošković-Stulli 21. 9. 1956. u Opuzenu. Maja Bošković-Stulli: *Folklorna građa s Pelješca i Neretve* 1956. IEF rkp. 257, str. 51.–53. Aa-Th // ATU: 563.

FUNCTIONS AND ACTUALISATION OF THE HERO CHARACTER IN FAIRY TALES FROM THE NERETVA VALLEY

DENIS VEKIĆ

ABSTRACT

Seven manuscript collections contain folklore material collected through field research by the employees of the former Institute of Folk Art Zagreb in the middle of the last century in the Neretva Valley. The two manuscript collections by Maja Bošković-Stulli (1956 and 1964) are the only ones to contain fairy tales, along with other prose forms, whereas only the manuscript collections by Nikola Bonifačić Rožin and Ivan Ivančan contain legends, anecdotes, and legendary tales collected in the aforementioned area. An examination of the material has shown that the two manuscript collections by Maja Bošković-Stulli are relevant for the selection of the material studied in this paper. A total of twenty fairy tales can be identified in both collections: of these, eight feature a young man as the hero, and twelve have a heroine, or a girl, as the main character. Due to the format of the paper in the journal, the study will focus on a young man who fulfils the functions of the fairy tale hero. The paper focuses on the principles and methods of the hero's realisation in overcoming tasks and challenges, as well as on the hero's attributes. They are realised through physical strength, strength of mind/cunning, and magical help. Specific motives for the realisation of the young man as a hero of a fairy tale will be studied in order to determine the ways in which these three different paths of the hero are realised. The analysis of character functions will use the cultural-historical method to show the laws of shaping the hero's world in the context of the feudal Middle Ages, the socio-historical method to study the way in which the hero's character achieves a rise on the social ladder with a focus on the psychoanalytic and mythological approach to attempt to point out motifs of archetypal value in the context of psychoanalytic reading of fairy tales.

KEYWORDS:

fairy tale, hero, motif, Neretva Valley, oral literature

FRENCH FAIRY TALES BY MARKO VOVCHOK AND MYKOLA TERESHCHENKO'S TRANSLATION STRATEGY: INTERCULTURAL MEDIATION

LIUDMYLA DIACHUK

Post-Soviet Space and Slavic Cultures Unit (SEPSOMS)
Faculty of Translation and Interpretation (FTI-EII),
University of Mons
17, Avenue du Champ de Mars, 7000 Mons, Belgium
liudmyla.diachuk@umons.ac.be

UDK: 821.161.2-343 Vovčok, M.
DOI: 10.15291/csi.4910
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 24. 9. 2025.
Prihvaćen za tisak: 28. 10. 2025.

The French-language heritage of Marko Vovchok remains understudied, particularly with regard to its translation analysis, which underlines the relevance and topicality of this article. This study analyses Mykola Tereshchenko's Ukrainian translations of Vovchok's French fairy tales, aiming to identify the characteristics of his translation strategy. For this purpose, the interpretive theory of translation (Seleskovitch & Lederer 1984), Berman's concept of "deforming tendencies" (1984), and Venuti's strategies (1995) were applied. The qualitative analysis is based on a comparative study of source and target texts. The results of this research demonstrate that a translator succeeded in achieving a balance in rendering original Vovchok's idiostyle. The study has proved that the dominant translation strategy was domestication which, as a form of adaptation, inevitably involves the application of lexical and stylistic transformations. This is particularly noticeable when reproducing culturally marked elements, such as character names, realia, phraseological units, and folklore motifs. To implement the chosen strategy and to convey the emotive, expressive, and stylistic colouring of the fairy tales, also called children's literature, the translator mostly employed the following techniques: modulation, concretisation, generalisation, cultural correspondence, explication, metaphorical preservation, remetaphorisation, functional adaptation. The investigation also revealed the occurrence of several of Berman's "deforming tendencies", such as rationalisation, clarification, expansion, and qualitative impoverishment. These findings indicate that Tereshchenko's translation strategies contribute to intercultural mediation, bridging the French originals and the Ukrainian readership. Future research could involve a comparative analysis of other translations of Vovchok's French prose.

KEYWORDS:

French fairy tales, intercultural mediation, Marko Vovchok, Mykola Tereshchenko, translation strategies

1. INTRODUCTION

One of the underexplored dimensions of the oeuvre of Marko Vovchok (Mariia Vilinska, 1833–1907), a prominent Ukrainian writer, translator and public intellectual, concerns her French-language fairy tales written for foreign children’s readers. These texts are of considerable interest as part of the writer’s creative output and as examples of conscious cultural mediation. Vovchok’s French literary activity occurred during her stay in France from the mid-1860s to the early 1870s, when she collaborated with European publishing houses, in particular with Pierre-Jules Hetzel (pseudonym P.-J. Stahl), editor of the renowned Parisian *Magasin d’éducation et de récréation*. The journal intended to popularise scientific achievements and writings of world literature for a young audience, gathering an impressive circle of contributors, such as Jules Verne, Hector Malot, Alexandre Dumas, Élisée Reclus, Jean Macé, Alexandre Chatrian, Émile Erckmann, André Léo, Camille Flammarion, Élisée Reclus, among many others. Within this intellectual milieu, Vovchok became one of the magazine’s recognised authors and a member of its editorial board.

Her engagement with the French literary sphere was driven by both practical concerns and deep commitment to cultural exchange. On the one hand, after leaving the Russian Empire in 1859, Vovchok aimed to establish herself within the Western European intellectual sphere and to engage a new audience. On the other hand, her works served as a means for introducing Ukrainian themes to European readers through the language of international communication. The author worked in the genre of educational prose for young readers, employing French as a medium to acquaint the foreign public with Ukrainian realities. She adapted the stories to the recipient’s linguistic and cultural norms, while preserving the Ukrainian ethnocultural context, incorporating motifs of sacrifice, depictions of everyday life, representation of nature, elements of religiosity, and folk traditions. As a polyglot, Vovchok possessed an excellent command of French, which enabled her to create meaningful and stylistically polished texts intended for the French-speaking environment.

In the journal *Magasin d’éducation et de récréation*, Vovchok published several original stories in French, including *Dure-Épine et Bonne-Rose* (1866–1867), *Mademoiselle Moi* (1868–1869), *Le voyage en glaçon* (1868–1869), and *La Petite Sœur* (1870). She also co-authored *L’Ours de Sibérie et Mademoiselle Quatre-Épingles* with P.-J. Hetzel, published in *Bibliothèque d’éducation et de récréation* in 1869. In addition, some of Vovchok’s original and translated works were published in other French journals, newspapers, periodicals, or as separate editions. Most of these are her original French writings, some of which contain elements of Hetzel’s adaptation or

rehash. While the texts adhered to the genre canons of French moralising prose, they brought Ukrainian issues to the international level. According to Haupt, Vovchok's fairy tales enriched French children's literature by expanding its thematic scope and familiarising young readers with new characters and narrative forms rooted in the Ukrainian tradition. Her multilingual creative activity, including self-translations between Ukrainian and French, played a meaningful role in fostering intercultural literary exchange (Haupt 2002: 10–11). In this way, Vovchok's French works can be regarded as a form of "soft diplomacy" and artistic dialogue with the European readers.

In facilitating interlingual communication, both the author and the translator are essential participants (Rebriy 2012; Botvyn et al. 2023). In this regard, Mykola Tereshchenko (1898–1966), a notable figure of the Ukrainian translation school of the first half of the twentieth century, played a significant role in introducing Vovchok's French texts into the Ukrainian linguoculture. During half a century of translation experience, he translated works from French, English, Polish, Czech, Slovak, and other European literatures that are deeply rooted in their national contexts. His greatest achievement was the two-volume anthology "Constellation of French Poetry", containing translations of 250 French poets from the twelfth to twentieth century, for which he was posthumously awarded the Maksym Rylsky Prize in 1973. In Ukrainian literary and translation scholarship, he is recognised as a key contributor to the tradition of semantically precise and artistically refined translations (Drozdovskyi 2008: 183). By translating previously inaccessible texts, he introduced new authors, genres, and cultural paradigms into Ukrainian literature. Tereshchenko's translation manifests interpretative strategies aimed at reconstructing meanings, adapting cultural realia, and preserving the author's intention (Zasenko 1968). Such strategies reveal the translator's depth of intercultural exchange, capable of establishing a symbolic dialogue between languages, literatures, and value systems.

This study intends to illustrate how translation decisions impact the semantic structure of a work through a comparative analysis of the French originals and their Ukrainian translations. This makes it possible to identify which elements undergo transformation and which are preserved as markers of cultural identity (Stefurak 2021). Despite the significance of Vovchok's French writings and Tereshchenko's translation activities, this topic remains underexplored in both Ukrainian and international literary and translation studies. Existing studies primarily focus on the writer's literary works in Ukrainian and Russian, whereas her French-language corpus frequently lies beyond the scope of academic analysis.

Several important factors determine the need for this research. Firstly, Vovchok's French texts have not yet received necessary attention in academic discourse, leaving

a gap in the study of her multilingual oeuvre. Secondly, Tereshchenko's translation strategies have not been systematically analysed in relation to these works. Thirdly, translation studies have yet to sufficiently examine the translator's role as an active intercultural mediator capable of reconstructing the content and cultural paradigm of a literary work. Therefore, the aim of the study is to identify the characteristics of Tereshchenko's translation strategy in reproducing Vovchok's French works and to evaluate its effectiveness in the context of intercultural exchange. To achieve the aim, the following objectives were set:

1. to conduct a textual analysis of the selected stories as sources of cultural content;
2. to compare the original texts with Tereshchenko's Ukrainian translations and to identify the translation transformations;
3. to determine the types of cultural elements that were adapted, omitted, or preserved in translation;
4. to evaluate the impact of translation decisions on the reproduction of the author's intention and the national peculiarities.

The hypothesis of the study is formulated as follows: Mykola Tereshchenko's translation strategy in reproducing Vovchok's French fairy tales performs the function of intercultural mediation. This function is achieved through adaptation, selective preservation, and transformation of cultural meanings of the originals in accordance with the Ukrainian linguistic and cultural context.

2. LITERATURE REVIEW

Translation strategies in the intercultural transmission of literary content have been widely explored from different viewpoints. Contemporary translation theory offers different classifications of translation strategies. Catford (1965) proposes the term "translation shifts", defining translation as "the replacement of textual material in one language (SL) by equivalent textual material in another language (TL)" (Catford 1965: 20–21). Chesterman (1997) describes translation strategies as text-manipulating, process-oriented, goal-oriented, problem-centred, consciously applied, and inter-subjective. Venuti (1995) distinguishes between "foreignisation" and "domestication" strategies based on the translator's "moving the reader towards the author or the author towards the reader". Newmark notes that "while translation methods relate

to whole texts, translation procedures are used for sentences and the smaller units of language” (Newmark 1988: 81). Baker (1992) highlights the importance of applying a systematic approach to translation and proposes eight strategies to deal with various types of non-equivalence and overcome translation challenges.

In addition to the classification of translation strategies, scholarship increasingly framed translation as a form of intercultural mediation. Liddicoat argues that mediation is not only an interpersonal activity, in which the meanings identified by translators in the source text are rearticulated into another language for another audience, but also an intrapersonal activity, as translators negotiate and construct meaning for themselves (Liddicoat 2016: 350). This perspective resonates with Katan’s model of cultural mediation (2004; 2013), which frames translation as a complex engagement with meanings across languages and cultures. Similarly, Hatim and Mason emphasise mediation in a broader sense, noting that translators “mediate between cultures, including ideologies, moral systems and socio-political structures, seeking to overcome those incompatibilities which stand in the way of meaning transfer” (Hatim & Mason 1990: 223).

The theoretical frameworks outlined above have informed studies on the translation of children’s literature, particularly fairy tales, which present numerous challenges due to their culturally specific elements and ethnocultural references. Thus, Venhrenivska (2008) studied the rendering of onomastic realia, in particular the heroes’ names and otheronyms of Ukrainian fairy tales into French, emphasising the influence of Slavic and non-Slavic contexts on the choice of translation strategies. Volovyk (2021) analysed culturally marked elements in fairy tales, showing that the reproduction of proper names is usually directed towards source language-oriented translation, while general culture-specific expressions and descriptive elements of proper names are mostly transmitted with target language-oriented translation methods. Zosimova (2023) studied culturally marked vocabulary in the English translation of Vsevolod NESTAİKO’s “A Tale of the Bliss Bird”, where the translator used adaptation, simplification, as well as functional and contextual equivalents to reproduce culturally marked vocabulary.

Wang (2024) investigates cultural transformations in literary translation and offers innovative approaches to the reproduction of cultural realia, focusing on the complexity of adapting local images for a global readership. Leonavičiūtė et al. (2021) focus on the challenges of transmitting cultural elements in literary translation, demonstrating how literal transformations can lead to the loss of cultural content. The study by Borysenko et al. (2024) demonstrates that translation techniques representing domesticating and foreignising strategies can be combined in order to preserve their balance

in the target text. The classic work by Holmes (1988) emphasises the necessity of integrating literary and applied approaches to translation. This stance provides methodological support for our model, which combines textological analysis with cultural interpretation of translation.

Windle (2015) analyses the phenomenon of “back translation” in the context of Russian nineteenth-century travel accounts of Australia retranslated into English, framing it as a form of cultural mediation in reverse. A comparable dynamic can be observed in the case of Vovchok, whose prose, originally addressed to a French audience, is now re-mediated into Ukrainian by Tereshchenko. This perspective highlights the relevance of examining how intercultural meanings are renegotiated when a text circulates back into the author’s native cultural and linguistic space.

A review of the literature demonstrates that, while general theoretical models of translation strategies and translation as intercultural mediation were developed, their application to the intercultural transmission of Ukrainian literature into other linguistic and cultural spaces has not yet been fully explored and requires further in-depth analysis. Studies in this field address the representation of Ukrainian literature in the French-speaking space and the analysis of linguistic and cultural transformations in the translation process. Chystiak (2021) examined the historical dynamics of the perception of Ukrainian literature in Francophone countries. The author focuses on receptive barriers and the political context in which the Ukrainian texts circulated. Although the research is diachronic and does not focus on translation transformations in specific works, it outlines the cultural background in which Vovchok’s texts functioned.

Kravets (2024) analyses Vovchok’s story *Maroussia* as a factor of influence on French nation-building. The study highlights the ideological potential of the work, showing how Ukrainian narratives are transformed within the French cultural field. Zosimova et al. (2022) examine how culturally marked vocabulary is conveyed in the English translation of Vovchok’s novella *Instytutka*. Although some cultural connotations are not fully preserved, the translator’s strategies keep the text clear and accessible without overloading it with calques or transliterated terms.

In this regard, Venhrenivska and Hnatiuk emphasise that the translation of fairy tales inevitably requires reproducing national stylistic patterns, such as fixed expressions, diminutive forms, and cultural markers, which are central to the genre (Vengrenivska et al. 1998). This observation provides a valuable framework for understanding the Ukrainian reception of Vovchok’s French fairy tales, where these features had to be carefully re-created in translation.

Earlier studies of translation strategies in the context of intercultural representation of literary texts have identified various productive approaches, yet they also reveal open

questions and contradictions. Consequently, the interpretative strategies employed by Tereshchenko in conveying Vovchok's French prose have not been sufficiently explored, underscoring the significance of the present analysis. While scholars such as Kolomiyets (2015), Cherednychenko (2022), and Chystiak (2024) have acknowledged Tereshchenko's contributions to Ukrainian literary translation, his role in poetic translation and his significance within a broader cultural and historical framework, their references tend to be contextual rather than analytical in terms of his translation practice. Kravets (2017) offers a more focused analysis of Tereshchenko's renditions of Émile Verhaeren, highlighting the evolution of his poetic technique, rhythmic sensitivity, and interpretative precision. Chystiak also emphasises the importance of an interdisciplinary approach to the translation heritage, combining hermeneutics, stylistics, and cultural analysis (Chystiak 2024: 67). Nevertheless, a systematic study of Tereshchenko's translation style, especially in relation to French literary texts and authors, remains limited, revealing a gap that the present study seeks to address.

3. METHODS AND MATERIALS

3.1. RESEARCH DESIGN

The research was conducted using a qualitative design, incorporating elements of textual interpretative analysis. The first stage involved source selection: a corpus of French works by Vovchok and their corresponding translations by Tereshchenko were selected. The second stage consisted of a textual analysis of the source texts with a focus on culturally marked units, stylistic devices, and the author's intention. At the third stage, a comparative analysis of the originals and translations was carried out to identify types of transformations and strategies employed to reproduce cultural elements. Finally, the fourth stage applied a contextual interpretative method to analyse the translation techniques used to reproduce the text's authenticity and ensure its readability, while taking into account the audience's needs and expectations and viewing translation as a means of intercultural exchange.

3.2. SAMPLE

For this study, five French literary fairy tales by Vovchok and their Ukrainian translations by Tereshchenko, prepared for publication by the *Naukova Dumka* publishing house, were selected. The sample includes the following source texts: *Dure-Épine et*

Bonne-Rose (The Evil Thorn and the Good Rose), *Mademoiselle Moi* (Miss Me), *Le Voyage en Glaçon* (The Journey on the Ice), *L'Ours de Sibérie et Mademoiselle Quatre-Épingles* (The Siberian Bear and the Woman of Fashion), and *La Petite Sœur* (The Little Sister). These stories were taken from the collection of *Marko Vovchok. Works in Seven Volumes* (Volume 6, 1966), which contains the French-language source texts and their Ukrainian translations.

Attention was given to the linguistic and stylistic representativeness of Vovchok's original texts, which were analysed with Tereshchenko's translations using a comparative approach to examine semantic, stylistic, and cultural correspondences, as well as to identify the translator's strategies and patterns of transformation viewed through the lens of intercultural mediation.

3.3. RESEARCH METHODS

The study employed a set of empirical methods to systematically analyse the original and translated texts within the framework of translation studies and cross-cultural textual analysis. Textological analysis, based on Rabatel's concept of *idiostyle/idiolect* (2005), was used to identify lexical, stylistic, and grammatical features of Vovchok's French works. Contrastive analysis, following Hatim's approach (1997) and Baker's notion of the bidirectional relationship between contrastive analysis and translation (1998), enabled the identification of linguistic and cultural transformations and their impact on the reproduction of the author's intention and cultural meaning. A contextual interpretive method, drawing on the Interpretive Theory of Translation developed by Seleskovitch and Lederer (1984) and later extended to literary translation by Israël (1999; 2002), Plassard (2007), and Roux-Faucard (2008), was also applied. This framework was complemented by Berman's hermeneutic approach and his concept of "deforming tendencies" (1984), as well as Venuti's strategies of domestication and foreignisation (1995).

3.4. INSTRUMENTS

The study employed an analytical framework for comparative analysis to identify correspondences and transformations between the source texts and their translations. It focused on lexico-semantic correspondence, stylistic equivalence, and the reproduction of culturally marked elements, as well as the author's intention and the degree of adaptation for the target audience. A qualitative descriptive method was applied to culturally marked elements, enabling the systematic identification of lexemes and

imagery that reflect national, social, ethnic, or historical-cultural peculiarities. These elements were then analysed in terms of their representation in translation, with particular attention to semantic shifts.

Furthermore, a comparative table was created to record each translation instance, indicating the translation method applied along with the functional role of each element and the strategies employed. All tools were developed following contemporary translation studies methodology and adapted to the stylistic and cultural distinctiveness of Vovchok's works, thereby ensuring the validity and representativeness of the findings.

4. RESULTS

The language of any literary work reflects the author's individual style. According to Stavyska, *idiostyle* is "an individual style, a set of main stylistic features that characterise the writings of a particular author in a certain period or across their entire oeuvre" (Stavyska 2009: 4). Rabatel emphasises that style encompasses a broader artistic and cultural dimension (e.g., "romantic style", "sublime style"), whereas *idiolect* serves as an effective tool for analysing individual linguistic peculiarities in social and communicative contexts (Rabatel 2005: 112).

The study will begin with an analysis of the *idiostyle* of Vovchok's French fairy tales. These stories are aimed at children and adolescents, as they present a clear contrast between good and evil. They are based on a folklore motif and include elements of magical realism, where characters frequently undergo emotional trials and learn the value of kindness, sacrifice, and the importance of family bonds. In this regard, Vovchok's *idiostyle* combines syntax simplicity, intonational expressiveness, and standardised constructions typical of a folk tale. This research examines the linguistic features of Vovchok's French prose, in particular, the use of evaluative vocabulary, *realia*, phraseological units, and stylistic devices as elements of her *idiostyle* adapted to the norms of French children's fiction of the second half of the nineteenth century.

Vovchok drew upon a widespread folktale in Slavic folklore, featuring an evil stepmother and her own daughter, alongside a kind and sincere stepdaughter and twelve brothers, who personify the months of the year. As Lobach-Zhuchenko noted, *Du-re-Épine et Bonne-Rose* is a free adaptation of a Slovak fairy tale with which Vovchok likely became familiar in Paris through her acquaintance with Josef Václav Frič, a Czech poet and political émigré (Lobach-Zhuchenko 1987: 262). Notably, Vovchok crafts an original French-language narrative that showcases her stylistic uniqueness

and intercultural awareness. In *Dure-Épine et Bonne-Rose*, the writer employs rhetorical questions, anaphoras, and repetitions as stylistic means to convey the moral and ethical intentions of the narration. The heroine's exclamation: "Ah! mon Dieu! quelle idée, chère cousine! Je n'ai jamais entendu dire que les violettes épanouissaient sous la neige!" (Vovchok 1966: 302) reflects social inequality and cruelty through the lens of a childlike, naive perception of reality. Such stylistic devices create semantic tension between the character's innocent logic and the irrationality of social expectations. Anthropomorphic images of the months, such as "le Glacial", "Frère Mars", "le Feuillu", "Le bel Emaillé" play a special role, appearing as characters and also as symbols of time, change, and renewal. Their actions are accompanied by verbs of movement and transformation (*secouer, fondre, danser*), emphasising the dynamics of natural cycles, functioning as metaphors for rebirth and hope. For example, "Mars prit la place à la tête de tous et secoua légèrement son sceptre" (Vovchok 1966: 304) allegorically represents the arrival of spring, hope, and moral reawakening, determining the heroine's further fate. Through these linguistic means, Vovchok's prose intertwines expressive style with the didactic function of the fairy tale, which leads to a morally rich narrative that resonates emotionally with young readers.

In the Ukrainian translation, for instance, "Le Glacial" becomes "Крижаний місяць" (Icy Month), evoking the cold, wintery atmosphere, while preserving the personified, mythic character of the month. "Le Doux" is translated as "Тепловий" (Warm Month), capturing the gentle, benevolent qualities implied in the French original. Similarly, "Le bel Emaillé" is rendered as "Червень Променистий" (Radiant June), transforming the literal notion of *enameled* into a culturally and linguistically meaningful image of sunlight and vibrancy, and "Frère Septembre le Feuillu" becomes "Брате Вересень Ряснолистий" (Brother September, Leafy), maintaining the personified address, while adapting the descriptive epithet to Ukrainian mythological imagery. These choices exemplify a domestication strategy in which foreign cultural markers and metaphorical nuances are adapted to the Ukrainian cultural-linguistic context.

Mademoiselle Moi depicts a capricious, self-absorbed, and stubbornly vain royal daughter who, after facing difficulties and adventures, becomes a kind, sensitive, and thoughtful girl. The fairy tale can be seen as a significantly abridged and simplified version of Vovchok's Russian tale *Korolevna Ya* (Lobach-Zhuchenko 1987: 263). As Terekhova notes, *Korolyvna Ya* satirically exposes human arrogance and moral egoism within the framework of social hierarchy and everyday injustice (Terekhova 2022: 71). Vovchok combines internal focalisation with third-person narration in *Mademoiselle Moi*, immersing the reader in the heroine's psychological space. The

repeated exclamations “*Moi! moi! moi!*” (Vovchok 1966: 316) function as an internal monologue, expressing egocentrism and gradual emotional tension. The culmination occurs in a dark forest, where “*Moi*” acquires an acoustic and symbolic resonance: “*Jamais son de parole ne lui avait paru si terrible que celui-ci...*” (Vovchok 1966: 320). The lexeme returns as an echo; it personifies the heroine’s mirror-like resistance to her own “I”. Her final transformation is marked by the phrase: “*c’est que la petite fille s’était débarrassée de son vilain moi*” (Vovchok 1966: 322), symbolising moral resolution. Thus, Vovchok creates a fabulous allegorical narrative that combines features of psychological drama and didactic parable, realised through rhythmic repetitions, acoustic images, and stylistic parallelisms that shape the psychopoetics of the child’s inner growth.

The acoustic and psychological effects of the original are reproduced in the translation through several lexico-semantic and grammatical transformations. Logical development is exemplified in “*moi sauvage*” (Vovchok 1966: 320), rendered as “*me came дике ‘Я’*” (Vovchok 1966: 329) (the same wild “I”), where the adjective “*sauvage*” is expanded into a phrase to convey an emotionally negative nuance. Grammatical replacement occurs in “*Les moi retentissaient toujours*” (Vovchok 1966: 320) as “*А ‘Я’ грімло навкруги*” (Vovchok 1966: 329) (And the “I” thundered around), where the plural “*moi*” is specified as a singular “*Я*” (“I”) for the Ukrainian reader, preserving both the text’s sound imagery and its emotional intensity.

L’Ours de Sibérie et Mademoiselle Quatre-Épingles follows young characters who act imprudently, face dangerous adventures, and ultimately reach a resolution that conveys moral and educational lessons. The story was co-written by Vovchok and Hetzel, which explains its overtly didactic tone, an approach not entirely characteristic of Vovchok’s own literary output (Vovchok 1966: 584). Combining satirical irony with quotidian realism, the tale showcases Vovchok’s talent for merging the fabulous and grotesque. This stylistic interplay is particularly evident in the exaggerated character portrayals, especially the playful scenes involving children. The narrative thrives on sharp contrasts, as exemplified in the dialogue between the hero and his sister: “*- Je suis l’Ours! l’Ours de Sibérie!—crie Monsieur Dieudonné...*” (Vovchok 1966: 359). This emphatic exclamation functions as an ironic device, which simultaneously parodies the character’s wild aggressiveness and emphasises the childish imagination. Sophie’s mocking response is: “*—Ce n’est qu’un ours danseur... tu vois, nous pouvons n’avoir pas peur du tout*” (Vovchok 1966: 360). This scene offers a satirical reinterpretation of the “fearsome image” of the bear as a harmless, trained creature that diminishes any sense of fear, while ridiculing the hero’s exaggerated swagger. This fusion of the fabulous grotesque and the mundane scenes gives the

story its characteristic twofold nature; beneath the light-hearted, playful surface lies a deeper critical subtext that satirises stereotypes of masculinity, education, and social role.

Repetitions and emphatic exclamations, crucial for the rhythm and childlike immediacy of the original, are preserved in the Ukrainian translation: “Я – Ведмідь! Сибірський ведмідь! – кричав Богдан на весь голос” (Vovchok 1966: 364). Culturally specific concepts, such as the “*après avoir servi de paletot a quelque sauvage*” (Vovchok 1966: 359), are rendered as “*як послужила одежею якомусь дикуну*” (Vovchok 1966: 363). Etymologically, “*paletot*” denotes a “men’s garment, less often for women or children, buttoned at the front, with patch pockets, generally rather short, worn over other clothing” (CNRTL). In translation, the reference is generalised from this specific nineteenth-century European garment to a culturally neutral term “*одежа*”, employing the transformation of generalisation to preserve clarity for contemporary Ukrainian readers. These satirical elements acquire ethnocultural specificity through the symbolic role of the mother as a moral arbiter. The hero’s final words “*Ni ours ni marquis, cousine, – répond Monsieur Dieudonné. – Je suis le fils de ma chère maman et je ne veux pas être autre chose*” (Vovchok 1966: 361) are translated into Ukrainian as “*Ні ведмідь, ні маркіз, сестро, – відповів Богдан. – Я син своєї любої мамі, і я не хочу бути ніким іншим*” (Vovchok 1966: 366), making a rejection of exaggerated masculinity and a return to family values. Scholar Kis has noted the significant role of mothers in shaping relationships and cultural norms in nineteenth-century Ukrainian society (Kis 2012).

In *Le Voyage en Glaçon*, the author recounts the exciting adventures of two children stranded on an ice floe during a violent spring flood. Despite the dangers, they remain calm and are ultimately rescued. The fairy tale language is characterised by its metaphorical, dynamic, and emotionally rich vocabulary. First of all, the metaphorical personification of nature, characteristic of the author’s style, attracts attention: “*Je jouais avec les rafales... je me mettais en bataille avec les flots de la neige*” (Vovchok 1966: 333). Storms and snow appear as living opponents in a playful struggle. Nature interacts with the child, becoming an accomplice in the unfolding events. Verbs of movement (*jouer, courir, lutter, serpenter, bruire*) bring dynamism to the narrative, and their use in the imperfect tense creates the effect of vivid memories and inner activity. For example, “*les eaux... bruissaient d’un air de courroux joyeux*” (Vovchok 1966: 338), the troubling whisper of the waters sounds like a warning. The text is full of sound figures such as alliteration and assonance, which intensify the emotional effect: “*les flots de la neige comme avec des camarades*” (Vovchok 1966: 333), “*serpentaient et bruissaient*”. These effects contribute to rhythm, musicality, and emotional

depth. Told in the first person, the story gains intimacy and immediacy, drawing the reader close to the narrator's world. It is noteworthy that the narrative is deeply rooted in Ukrainian cultural context. The passage "*Une année, c'était au commencement du printemps... qu'il est beau, qu'il est charmant, le printemps de notre pays d'Ukraine!*" (Vovchok 1966: 335), translated by Tereshchenko as "*Це було на початку весни... Яка чудова, яка прекрасна весна на нашіій Україні!*" (Vovchok 1966: 347), affirms both the setting and the emotional connection to the land. Tereshchenko's translation faithfully reproduces the lyrical tone and Ukrainian worldview with rhythmic and expressive precision. In this tale, Ukrainian ethnocultural imagery is particularly noticeable: nature is animated and personified, the change of seasons is celebrated with poetic reverence, and emotional expressiveness permeates the narrative.

The following excerpt illustrates how stylistic features and translation choices reflect Ukrainian vivid folkloric motifs and emotional richness. For imagery and descriptive passages, such as "*Figurez-vous de vastes pentes couvertes d'arbres... une immense nappe de glace qui brille et s'irise sous les rayons du soleil*" (Vovchok 1966: 336), the translation employs explication and lexical enrichment: "*Уявіть собі широкі скісні пагорби, вкриті мальовничо розкиданими деревами... величезна скатерттина льоду, яка виблискує веселкою під сонячним промінням*" (Vovchok 1966: 347). Additional descriptive words, "*мальовничо розкиданими*" (*picturously scattered*), "*виблискує веселкою*" (*sparkles like a rainbow*), compensate for cultural and stylistic nuances in French, creating a visually rich and lively scene in Ukrainian. Such translation choices reflect explication and lexical enrichment, strategies that clarify and amplify the original's stylistic and emotional features, in line with Berman's deforming tendencies model.

In *La Petite Sœur*, the author tells of a brave girl who rescues her brothers from a pack of wolves. The fairy tale shares thematic and structural similarities with Vovchok's Ukrainian story *Vedmid* (The Bear), in which the heroine Melesa courageously confronts danger, combining traditionally feminine traits with bravery and cleverness (Kyzylova 2020: 148–149). The French text showcases elements of literary artistic style with emotionally charged colloquial language, which creates a warm family atmosphere and evokes childhood memories and fears. The fairy tale is characterised by a lexical contrast between poetic descriptions of nature and ordinary dialogues conveying the intonations of spoken language. The narrative is rich in sound imagery, such as "*le grincement de la neige*", "*les craquements et les pétilllements des feux*" (Vovchok 1966: 367), lending rhythm and structural harmony (e.g., "*le ciel, l'air, la terre n'existaient plus; tout était neige*" (Vovchok 1966: 372)). The French text often resorts to personification of natural phenomena: "*le bonhomme hiver voudrait bien se*

chauffer” and “*le vent qui nous demande asile*” (Vovchok 1966: 368). The use of metaphors based on natural images is also worth noting, which perform both a poetic and a psychological function. For example, in the storm scene: “*on eut dit la respiration d’un géant satisfait*” and “*des étoiles qui flamboyaient au firmament comme de gros diamants*” (Vovchok 1966: 368). At the lexical level, the French text employs culturally specific words, such as “*poêles*”, “*capeline ouatée et doublée de satin*”, and family customs like “*visiting le parrain de Vera*”, which firmly ground the narrative in a distinct socio-cultural milieu. The explicit mention of *Ukraine* as the geographical setting further anchors the story in a recognisable cultural and historical context, adding depth to the folkloric elements and emphasising national identity. For example, in “*L’hiver, cette année-là, était très-beau en Ukraine, quoique très-rigoureux. Les cheminées du château flamboyaient du matin au soir, les poêles ronflaient du soir au matin*” (Vovchok 1966: 367), the Ukrainian translation “*Зима цього року на Вкраїні була чудова, хоч і дуже сувора. Димарі палахкотили з ранку до вечора, печі гули з вечора до ранку*” (Vovchok 1966: 379) demonstrates lexical equivalence and domestication. *Ukraine* is rendered as “*Вкраїна*”, a poetic and archaic form that enriches the text’s cultural depth. “*Poêles*” (a culturally specific type of heating stove) is domesticated as “*печі*”, ensuring clarity and cultural resonance for Ukrainian readers. In the reproduction of other realia, “*capeline ouatée et doublée de satin*” (Vovchok 1966: 371) becomes “*капор, підбитий ватою і підшитий рожевим сатином*” (Vovchok 1966: 382), a precise rendering with explication, specifying the material and construction of the garment. Similarly, “*le parrain de Vera*” (Vovchok 1966: 374) is translated as “*хрещений батько Віри*” (Vovchok 1966: 385), a culturally equivalent term that reflects the traditional importance of godparents in Ukrainian culture.

Therefore, Vovchok’s French-language texts reveal a distinctive idiostyle that fuses folkloric imagery, metaphoric expression, and didactic undertones. Her prose combines psychological insights and satirical irony, maintaining a distinctive Ukrainian national character. In contemporary translation studies, preserving the style of the original text is emphasised, particularly in literary works and the author’s idiostyle. Following an interpretative approach, Israel notes that “the more important the style is to a given text, the further the translator should stay from the formal features of the original text” (Israel 1998: 253–254). This principle provides the basis for analysing literary translations, where preserving artistic and emotional impact often requires strategic transformations rather than strict formal equivalence.

In *Dure-Épine et Bonne-Rose*, the narrative focuses on the heroine’s encounter with twelve symbolic figures representing the months of the year. In the French original

“Elle s’achemina vers cette lumière et grimpa sur le sommet d’une haute montagne. Là, elle vit un spectacle imposant et étrange : sur le sommet flamboyait un énorme bûcher et autour de ce feu étaient placés en cercle sur douze pierres formidables douze géants... C’étaient les douze mois de l’année” (Vovchok 1966: 303), a vivid fairy-tale atmosphere is evoked. The Ukrainian translation preserves the syntactic and compositional structure but enhances expressive and emotional nuances: *“Аж ось вона помітила, що вдалині засяяв вогник. Дівчина пішла навпрошки до світла і вибралась на верхів’я високої гори. Вона побачила там величне і дивне видиво: на верхів’ї палало велике багаття, і навколо того вогню сиділи в колі на дванадцяти величезних каменях дванадцять велетнів... Це були дванадцять місяців року”* (Vovchok 1966: 311).

Differentiation intensifies the imagery: the French *“flamboyait un énorme bûcher”* becomes *“палало велике багаття”* (a great bonfire blazed), conveying stronger dramatic illumination. The use of Ukrainian archaism also enhances the style: *“spectacle imposant et étranger”* is rendered as *“величне і дивне видиво”* (*majestic and wondrous apparition*), a folkloric term that reinforces the mystical tone in keeping with the Ukrainian fairy tale legacy. The translation applies partitioning, dividing French sentences into shorter, dynamic clauses *“Аж ось вона помітила.... Дівчина пішла навпрошки...”*, creating a rhythmic narrative flow. Through lexical concretisation, archaism, and sentence partitioning, the Ukrainian translation remains faithful to the French original, while incorporating its target language tradition.

A crucial moment in *Mademoiselle Moi* occurs during the heroine’s internal upheaval, when, upon hearing the many-voiced echo of her own exclamation *“Moi!”*, she loses consciousness: *“Tout à coup sa voix s’éteignit, et elle resta comme foudroyée quand de tous côtés, de loin comme de près, retentit à ses oreilles, un million de fois répété (...) ce moi sauvage”* (Vovchok 1966: 320). The translation renders this as: *“Аж ось її голос затих. І вона спинилась, мов вражена громом, коли з усіх боків (...) розітнулося (...) те саме дике ‘Я’, яким вона так часто паморочила інших”* (Vovchok 1966: 329). This fragment demonstrates a double translation transformation: the generalised pronoun *“moi”*, a marker of egocentrism in the original, acquires additional expressive colouring through the meaning of *“фатальне ‘Я’ – fatal I”*, *“дике ‘Я’ – wild I”*, *“улюблене слово – favourite word”* in the translation, which has a deep connotation of the sinful ego. Furthermore, the translation expands the depiction of the heroine’s loss of consciousness *“elle perdit enfin toute connaissance”* (Vovchok 1966: 321) – *“вона втратила свідомість”* (Vovchok 1966: 329), highlighting the dramatic intensity of the scene.

Such a translation transformation exemplifies cultural concretisation and lexical

transposition, where “*moi*”, the concept of radical individualism, is embodied in the culturally marked image of “*M-Ile Moi – панянки Я*”, which denotes not just egocentrism, but a moral flaw and subconscious sinfulness in Ukrainian. From Antoine Berman’s perspective, this translation exhibits clarification and rationalisation. The translator explicates the abstract pronoun “*moi*” by adding culturally marked expressive elements “*те саме дике ‘Я’*”. At the same time, rationalisation is evident in the reorientation of the moral and psychological focus: the universal motif of individual crisis is interpreted through a culturally specific, Orthodox-ethical lens, emphasising repentance, atonement, and moral responsibility. These strategies preserve the psychological intensity of the original, while adapting it to the expectations and worldview of the target audience.

In *Le Voyage en Glaçon*, the image of the ice floe carrying a child into the unknown serves a central symbolic function. For instance: “*Aussitôt je fus sur mes pieds, et je vis qu’en effet nous voguions sur un énorme glaçon entraîné, en compagnie de beaucoup d’autres, par le courant, libre maintenant, de la rivière*” (Vovchok 1966: 338). Ukrainian translation: “*Тієї ж хвилини я звівся на ноги і побачив, що справді ми пливемо на величезній одірваній крижині, в супроводі інших, за вільною течією річки*” (Vovchok 1966: 350). Berman’s model reveals two important processes: clarification (*одірвана крижина*) and slight allongement (*expanding в супроводі інших, за вільною течією річки*). The translator preserves the syntactic structure and narrative elements, while making the lexical presentation clearer for the Ukrainian reader, thereby emphasising key semantic accents. Simultaneously, the poetic intention and atmosphere of fatal uncertainty embedded in the French text as a metaphor for life’s unpredictability, are maintained, ensuring that the translation preserves the original’s emotional resonance.

At the same time, a reduction of the cultural and stylistic specificity can be observed. In the fragment: “*Ayons foi en dieu, me disait tout bas la petite Marie, en dieu le père tout-puissant: lui ne nous abandonnera pas. - Soit faite sa volonté sainte! - répondais-je*” (Vovchok 1966: 342). The translation is: “*- Вся надія на бога, - тихо сказала Марійка, - бог всемогутній, - він не покине нас. - Хай буде його свята воля, - відповів я*” (Vovchok 1966: 353). The character’s name “*Marie*” is translated as “*Марійка*”, with the addition of a diminutive suffix, which conveys both the meaning of “small in size” and a positive, affectionate evaluation. The translation diminishes the sacred-pathetic sound of the expression “*Dieu le Père tout-puissant and sa volonté sainte*”, deeply rooted in the Catholic religious tradition. In the Ukrainian version, God appears theologically defined as “*бог всемогутній*” (*Almighty Creator*) but as a generalised, emotionally accessible figure, closer to everyday devotional

expression. Such reduction leads to stylistic simplification and deprives the fragment of its Latinised solemnity, while aligning it with the tone of intimate Orthodox prayer. In Berman's terms, this is a banalisation discursive, a form of qualitative impoverishment, where the translator reduces the specifics of the religious context in favour of greater emotional accessibility for the target recipients.

The satirical tone arises from the use of inversions, hyperbole, and ironic self-presentation of the characters in *L'Ours de Sibérie et Mademoiselle Quatre-Épingles*. The hero's line: "*Je ne suis pas l'Ours danseur, je suis l'Ours de Sibérie!*" (Vovchok 1966: 360), constructed through antithesis and syntactic emphasis, conveys a hyperbolised image of power that is simultaneously caricatured and parodic. The Ukrainian translation: "*Я не ведмідь-танцюрист, я – Сибірський ведмідь!*" (Vovchok 1966: 365) retains core stylistic characteristics, in particular contrast and emphatic intonation, ensuring an adequate reproduction of the pragmatic effect of the original.

A similar effect is achieved through a set of translation transformations in the rendering of another passage: "*Vous êtes de grosses bêtes, la société rit de vous; vous croyez que vous dansez bien, vous êtes de gros patauds. Oh! Oh!*" (Vovchok 1966: 360). In the Ukrainian version: "*Ви – незграбні тварини, люди сміються з вас. Ви гадаєте, що добре танцюєте, а насправді ви – великі тюхтії. Он як!*" (Vovchok 1966: 365). The translator employs concretisation, rendering "*la société*" as "*люди*"; a modulation is applied to "*de grosses bêtes*", which becomes "*незграбні тварини*", emphasising awkwardness rather than simply size. The expression "*gros patauds*" is translated as "*великі тюхтії*", where the Ukrainian "*тюхтії*" denotes a clumsy, slow-moving, and not particularly intelligent person, conveying the semantic nuance of the original through a target-language lexical equivalent (SUM). The exclamation "*Oh! Oh!*" is adapted as "*Он як!*", which, though not a literal translation, preserves the ironic tone and conveys the mocking subtext of the passage.

The text of *La Petite Sœur* foregrounds the idea of family sacrifice, a motif deeply rooted in Ukrainian cultural tradition. This is exemplified in the episode where little Vera, trying to save her family from a wolf pack, leaps from the sled to distract the predators: "*Ils n'auraient mangé que moi... et pendant ce temps-là vous seriez arrivés au village – tous, tous...*" (Vovchok 1966: 376). It translates as "*Вони з'їли б тільки мене, - сказало хоробре дитя, - а за цей час, - справді, за цей час ви доїдете до оселі - всі, всі...*" (Vovchok 1966: 387). This fragment demonstrates the emotional culmination of the text, which reveals the child's heroic self-sacrifice. In general, the translation preserves the semantic structure but introduces partial thematic reinforcement through explication: the addition of "*сказало хоробре дитя / the brave child said*" enhances the expressive impact, emphasising Vera's courage. Furthermore, the

French phrase “*vous seriez arrivés au village – tous, tous*” is expanded to “*за цей час ви доїдете до оселі - всі, всі...*”, where the word “*оселя*” (house, dwelling) replaces the French “*village*”. Such a transformation, as concretisation, preserves the general meaning of the passage but shifts the reference from the collective to the individual setting, thereby modifying the original contextual semantics. From Antoine Berman’s point of view, this is an example of thematic intensification, combined with affective explication, which enhances the semantic and moral weight of the heroic gesture, adapting it to the expectations of the target audience.

An in-depth comparative analysis of five original French texts by Vovchok and their Ukrainian translations by Tereshchenko identified a wide range of translation transformations and strategies. They cover both the linguistic structural and cultural semantic levels of the texts. The main transformations are described in greater detail based on the analysed examples (Table 1). For clarity and consistency, each example is presented in a table, with the relevant elements of the source text and their corresponding target text equivalents bolded to visually emphasise translation decisions.

TABLE 1. Translation transformations in the works of Marko Vovchok

French original (quotation)	Ukrainian translation (Mykola Tereshchenko)	Type of translation transformation
(1) Avec quel air majestueux elle soulevait les fourrures dont elle était emmitouflée et enfonçait ses petites mains dans son manchon de martre (Vovchok 1966: 371)	З яким величним виглядом вона куталася в шубку і ховала свої рученята в муфту з куниці! (Vovchok 1966: 382)	Concretisation (or hyponymic transformation) Domestication (cultural adaptation)
(2) Pourquoi cette haine, il faut bien le dire, Dure-Épine , la fille de sa maîtresse, était, comme son nom l’indiquait, dure et méchante... La pauvre Rose , au contraire, avait une de ces figures d’ange qui révèlent toutes les qualités du cœur... (Vovchok 1966: 301)	Зла Колючка , дочка господині, була, як це свідчило її прозвище, жорстока і зла...У Доброї Троянди , навпаки, було ангельське обличчя, на якому відбивалась сердечна доброта дівчини... (Vovchok 1966: 309)	Stylistic adaptation and explication (clarification and allongement)

French original (quotation)	Ukrainian translation (Mykola Tereshchenko)	Type of translation transformation
<p>(3) Moi! moi! moi! Ce que voulait dire: “Je suis la première, la seule! À moi tout bien, tout honneur, tout plaisir et au besoin tout respect! On me doit tout, et moi je ne dois rien aux autres”</p> <p>(Vovchok 1966: 316)</p>	<p>–Я! Я! Я! Тобто вона хотіла сказати: «Я перша, я єдина! Для мене все прекрасне, всі почесні, вся радість, а коли треба, й уся пошана! Мені всі винні, я ж не винна нікому»</p> <p>(Vovchok 1966: 325)</p>	<p>Cultural adaptation and modulation</p>
<p>(4) Bientôt le hameau fut dépassé et nous recommençâmes à glisser avec rapidité. Il fallut nous rasseoir. Grison et Follet, déçus comme nous, revinrent à leur abri, après avoir hurlé un adieu désolé.</p> <p>(Vovchok 1966: 341)</p>	<p>Незабаром хугірець зник, і ми почали плисти з великою швидкістю. Ми знову присіли. Сірко і Бровко, розчаровані, як і ми, вернулися у свій притулок, завивши з горя на прощання.</p> <p>(Vovchok 1966: 352)</p>	<p>Cultural adaptation (domestication)</p>
<p>(5) On eut dit la respiration d'un géant satisfait d'avoir enfin réussi son œuvre.</p> <p>(Vovchok 1966: 368)</p>	<p>Наче це був справжній подих велетня, задоволеного з того, що зрештою дійшов своєї мети.</p> <p>(Vovchok 1966: 380)</p>	<p>Metaphorical preservation and cultural clarification</p>
<p>(6) <i>Monsieur Dieudonné se donne un autre coup de peigne. Défait sa raie et se transforme de nouveau en hérisson. – Oh! l'horreur! – crie Mademoiselle Sophie. – C'est bien là l'Ours...</i></p> <p>(Vovchok 1966: 358).</p>	<p><i>Богдан махнув гребінцем. Він знищив проділ і скуйовдив чуба. – О, жах! – закричала Софія. – Це справді Ведмідь...</i></p> <p>Vovchok 1966: 363).</p>	<p>Remetaphorisation (replacing one metaphor with another) and domestication</p>

Source: developed by the author based on the obtained results

4.1. DOMESTICATION (CULTURAL ADAPTATION)

La Petite Sœur provides an example (1): “.....elle soulevait **les fourrures... et enfonçait ses petites mains dans son manchon de martre**”, where “*manchon de martre*” denotes a traditional marten fur muff, typical of nineteenth-century French

winter clothing. In the Ukrainian translation, this sentence is rendered as: “... вона куталася в **шубку** і ховала свої рученята в **муфту з куниці!**”. The reproduction of “*petites mains - рученята*” illustrates a stylistic transformation through the diminutive form characteristic of Ukrainian, which compensates for expressive nuance. Additionally, employing the diminutive suffix and substituted variant “*муфтик*” instead of the precise ethnocultural marker “*манион з куниці*” constitutes adaptation, employing a cultural equivalent. Such transformation simplifies the perception of the image and indicates a translation strategy of domestication focused on the target audience, even at the cost of partially losing the ethnographic distinctiveness of the original.

In the case of *les “fourrures”*, it is rendered as “*шубка*”, which narrows the original meaning by concretising the concept. The French item “*les fourrures*” broadly refers to fur garments or fur clothing in general, while the Ukrainian translation introduces a specific object closer and more understandable to the Ukrainian reader. This is an example of cultural equivalent or concretisation as transformation, performing an explanatory function, while adapting the text to the target culture. Although the semantic scope and figurative structure of “*муфта з куниці*” are reproduced, the broader semantic field of the word “*fourrures*” is lost, as the possibility of interpreting it as a general category of fur clothing disappears. Therefore, this translation exemplifies nominative concretisation, bringing the content closer to the daily ideas of the Ukrainian recipient and reducing the original’s fairy-tale narrative. According to Berman’s classification, this transformation combines ethnocentric adaptation and idiolectal style reduction, aiming to enhance readability without significant figurativeness loss.

4.2. STYLISTIC ADAPTATION AND EXPLICATION (CLARIFICATION AND ALLONGEMENT)

In example (2), the transformations demonstrate a combination of stylistic adaptation and partial explication, corresponding to Berman’s tendencies of clarification and allongement. The French proper name “*Dure-Épine*” was translated as “*Зла Колючка*”, adapted to the Ukrainian fairy-tale discourse (ethnocentric adaptation), while the adjectives “*жорстока і зла*” explicitly convey the characteristic implied by the original, exemplifying clarification. Similarly, the heroine’s name “*La pauvre Rose*” was adapted as “*Добра Троянда*”. Here, the French “*ces figures d’ange*” is rendered as “*ангельське обличчя*”, demonstrating recategorisation (a shift in grammatical category), while the idiomatic expression “*qui révèlent toutes les qualités*”

du cœur” is rendered as “відбивалась сердечна доброта дівчини” through explanation. These procedures preserve the semantic and stylistic function of the original, allowing young Ukrainian readers to experience a world familiar in their native language and literary tradition.

4.3. CULTURAL ADAPTATION AND MODULATION

In the given fragment (3) from the fairy tale *Mademoiselle Moi*, the translation demonstrates cultural adaptation. This is evident in the rendering of the phrase from the French original “... *tout plaisir et au besoin tout respect! On me doit tout, et moi je ne dois rien aux autres*” as Ukrainian “...*все прекрасне, всі почесні, вся радість, а коли треба, ї уся пошана! Мені всі винні, я ж не винна нікому*”. The translation applies modulation, as some lexical choices shift the conceptual perspective: for example, “*tout bien*” becomes “*все прекрасне*”, and “*tout plaisir*” appears as “*вся радість*”, making the target text emotionally and culturally resonant for Ukrainian readers, particularly children. From the perspective of Berman’s deformation tendencies, the translator applies rationalisation through syntactic simplification, in particular the final fragment “*et moi je ne dois rien aux autres*”, which is transferred compactly and less rhetorically: “*я ж не винна нікому*”. Overall, the translation achieves a balance between faithfulness to the original with cultural and stylistic adaptation, preserving both the semantic content and emotional expressivity.

4.4. CULTURAL ADAPTATION AND DOMESTICATION

In the excerpt (4) from the tale *Le Voyage en Glaçon*, the French cultural realia “*hameau*” is translated as “*хумірець*”, representing a cultural equivalent. The translator conveys both the meaning and the functional role of a small, isolated rural settlement familiar to the Ukrainian reader, employing a diminutive form that preserves the affectionate nuance of the original term. Regarding the animals’ names, “*Grison*” and “*Follet*” are rendered as “*Сірко*” and “*Бровко*”. This adaptation demonstrates a strategy of cultural substitution, integrating Ukrainian anthropomorphic and zoonymic traditions into the narrative. Thus, Tereshchenko’s translation exemplifies a domestication strategy (Venuti 1995), in which cultural equivalence and localisation are used to enhance emotional resonance and accessibility for the target readership without diminishing the stylistic qualities or semantic content of the original text.

4.5. METAPHORICAL PRESERVATION AND CULTURAL CLARIFICATION

In excerpt (5), the metaphor “... *la respiration d'un géant satisfait d'avoir enfin réussi son œuvre*” is fully reproduced in the Ukrainian translation “... *подих велетня, задоволеного з того, що зрештою дійшов своєї мети*”. The translator retains the metaphorical framework and key semantic components, including the personification of a natural phenomenon as the breath of a giant and the emphasis on his satisfaction. The addition of “*справжній*” illustrates expansion (Berman), as it reinforces the image, making the metaphor more explicit. Likewise, the idiomatic substitution of “*réussi son œuvre*” with “*дійшов своєї мети*” exemplifies clarification, rendering the French expression through a more explicit equivalent that is easily perceived in the Ukrainian translation, while preserving the original imagery and fairy-tale style. Despite these slight shifts, the metaphorical structure, tropes, and magical tone of the original are preserved, reflecting a strategy that balances fidelity with cultural adaptation.

4.6. REMETAPHORISATION AND DOMESTICATION

In excerpt (6), the French original combines the depiction of a character's physical action, metaphorical transformation, and the emotional reaction of another character. The Ukrainian translation renders this as “*Богдан махнув гребінцем. Він знищив проділ і скуйовдив чуба. – О, жах! – закричала Софія...*”. The French metaphor “*se donne un autre coup de peigne*” is rendered as “*махнув гребінцем*”, producing a more dynamic representation of the character's action. This translation exemplifies a combination of adaptation and explication, ensuring the gesture is understandable to the Ukrainian child reader and preserving the playful tone of the original. The phrase “*défait sa raie et se transforme de nouveau en hérisson*” is translated as “*він знищив проділ і скуйовдив чуба*”, which concretises the metaphor and represents expansion according to Berman, clarifying the comic effect of the character's metamorphosis. The interjection “*–Oh! l'horreur!*” is reproduced literally, maintaining the emotional intensity of the source text. Proper names are domesticated: “*Mademoiselle Sophie*” was rendered as “*Софія*”, “*Monsieur Dieudonné*” as “*Bohdan*”, which increases cultural accessibility and facilitates reader identification. The proper name *Bogdan* conveys the meaning of the Slavic male name “God-given / Dieudonné” (ESUM 1982 (1): 220), while Sofia is a widely recognisable and culturally neutral name, rendered through adaptive transcoding. The translation demonstrates the deliberate use of transformational techniques: expansion, concretisation, and domestication of names

to preserve the dynamism of the action, metaphorical richness, and comic effect of the original.

5. DISCUSSION

The obtained results showed that Tereshchenko's translation strategy regarding the French works of Vovchok is not homogeneous or exclusively linguistically motivated. It reveals a flexible combination of semantic accuracy, cultural adaptation, and interpretative sensitivity. These findings align with Roux-Faucard's observation that translation is not simply the transfer of meaning but "a meeting with the other" and a dialogue between cultures: "to translate a narrative text, to read a translated narrative text, is at once to encounter what is common to all humans across cultures and to confront what is other" (Roux-Faucard 2008: 256).

Lederer points out that "meaning is nourished by form just as form is nourished by meaning"; however, formal elements of the source text must be interpreted rather than mechanically reproduced (Lederer 2020: 137). Her interpretative approach complements our study by explaining why the adaptation of French texts to the Ukrainian context was not only a linguistic but also a worldview necessity. Thus, the translator is essential in creating a translation that conveys the original meaning clearly and poses no comprehension difficulties for the target reader, especially for children.

Translation studies, as shown by Katan (2009, 2013) and Hatim and Mason (1990), have reframed the translator's role from language-focused mediation to intercultural mediation. Meaning making, therefore, is not merely linguistic but inseparable from cultural factors that shape both understanding and reception. As Hatim notes, "while contextual categories are indeed universal, the linguistic realisation which these categories engender is bound to be language-specific" (Hatim 1997: 89). This insight helps explain Tereshchenko's translation tactics in rendering Vovchok's French texts into Ukrainian, as he uses adaptive and interpretative strategies that deepen the semantic and cultural structure of the original, ensuring it is fully conveyed to Ukrainian readers.

The conclusions of Plassard (2021) emphasise that the translation of realia requires strategies that preserve both meaning and cultural specificity, often through functional or stylistic solutions that make culturally marked elements accessible to the target-language reader. This is precisely what Tereshchenko achieves in his translations, reproducing the cultural and visual imagery of nationally marked lexical units through chosen cultural substitutes, such as *hameau* – *хутирець*, *capeline* – *канор*,

and *paletot – одєжа*.

Furthermore, in the study, the interpretative approach is complemented by an ethnocultural perspective, integrated with Berman's concept of deforming tendencies (1984) and Venuti's translation strategies (1995). Berman identifies recurrent tendencies in translation that transform the source text. In Tereshchenko's translations, these tendencies are evident in his careful balance between fidelity to Vovchok's original and the need to make the text accessible and meaningful for Ukrainian readers. Simultaneously, following Venuti's framework, Tereshchenko employed extensive lexical and stylistic resources of the Ukrainian language and predominantly applied a domestication strategy in translation.

6. CONCLUSION

A comparative analysis of Vovchok's French-language texts and their Ukrainian translations by Tereshchenko reveals a multifaceted approach to preserving the author's idiosyncrasy, while adapting it to the target cultural and linguistic context. Vovchok's idiosyncrasy combines folkloric imagery, expressive language, psychological insight, and didactic intent, creating narratives that are simultaneously entertaining, morally instructive, and emotionally resonant for young readers (Lobach-Zhuchenko 1987; Kyzyl'ova 2020; Terekhova 2022). As Seleskovitch argues, style constitutes an integral part of meaning that must be conveyed in translation: "style stems from sense as much as it contributes to sense; whatever the style of an oral or written utterance, as long as it is meant as a message, the style will be part of the sense to be conveyed. It will be reflected in the other language by a style that is not a conversion of the original one but the expression of the translator's understanding of sense" (Seleskovitch 1988: 87). In this way, the theoretical stance reinforces the conclusions drawn about Tereshchenko's approach.

The study demonstrates that Ukrainian translations achieve a balance between fidelity and adaptation. Domestication strategies are widely used to render cultural markers, proper names, realia, phraseological units, and ethnographic details. Stylistic adaptation and explication serve to clarify semantic and emotional features embedded in the French originals, often through extended adjectival and descriptive phrases. Modulation and cultural adaptation ensure that the translations resonate with the Ukrainian children's audience, preserving moral and psychological dimensions, while adjusting certain cultural references, such as religious expressions, to fit local Orthodox traditions. Lexical concretisation, metaphorical preservation, and remetaphorisation

further preserve the dynamism of Vovchok's narrative, acoustic and visual imagery, and fairy-tale tone. Repetitions, exclamations, and sound devices are carefully reproduced or expanded to provide rhythmic and emotional impact, while the first-person perspective and internal focalisation are maintained to convey the heroine's psychological experience.

At the same time, the analysis reveals the presence of several of Berman's deforming tendencies in translation, including rationalisation, clarification, expansion, and qualitative impoverishment. However, they are often balanced by creative solutions that preserve stylistic and cultural features. Thus, Tereshchenko's translations exemplify intercultural dialogue, positioning him not only as a faithful translator but also as a co-creator whose work contributes to the perception and reinterpretation of Vovchok's literary heritage in the Ukrainian cultural context.

Finally, the findings confirm that Tereshchenko's translation strategy achieves this mediation by introducing Vovchok's French texts into the Ukrainian cultural polysystem in a way that reflects his own creativity and worldview, while preserving the authenticity of the original and ensuring comprehensibility to young Ukrainian readers. This dynamic is evident both in structural decisions and in the transformation of cultural markers. Future research should extend the analysis to a broader corpus of texts, including other translations of Vovchok's French prose, in order to more thoroughly assess the role of deforming tendencies and their impact on perception and interpretation.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper was conducted as part of the postdoctoral research project *The Voice of Ukraine in Europe: Ukrainian Identity Traces in XIXth-Century European Francophone Literature. The Case of Marko Vovchok*, funded by the University of Mons (UMONS). I am grateful to Dr Olga Gortchanina and Dr Anne Delizée (SEPSOMS) for their expert guidance and support. I also acknowledge the anonymous reviewers whose comments helped refine this article.

REFERENCES

- BAKER, Mona. 1992. *In Other Words: A Course Book on Translation*. London and New York: Routledge.
- BAKER, Mona. 1998. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London and New York: Routledge.
- BERMAN, Antoine. 1984. *L'épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Paris: Gallimard.
- BORYSENKO, Natalia, SLAVOVA, Liudmyla, KODUBOVSKA, Oksana, MATUSHEVSKA, Natalia. 2024. "Culture-specific items in the source and target literary texts: Classification of translation strategies". *Forum for Linguistic Studies* 6 (1): 1–14.
- BOTVYN, Tetiana, PYLYPETS, Oksana, HRYHOSHKINA, Yaroslava. 2023. "Linhvistychni stratehii v perekladi khudozhnoi literatury: teoretychnyi aspekt". *Visnyk nauky ta osvity* 7 (13): 85–101.
- CATFORD, John. 1965. *A Linguistic Theory of Translation. An Assay in Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- CHEREDNYCHENKO, Oleksandr. 2022. "Pereklad i perekladoznavstvo v nezalezhnii Ukraini: pidsumky ta perspektyvy". *Styl i pereklad* 1 (8): 18–82.
- CHESTERMAN, Andrew. 1997. *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*. Amsterdam: John Benjamins.
- CHYSTIAK, Dmytro. 2021. "Ukrainska literatura u frankomovnykh krainakh u diakhronichnomu aspekti: problemy i perspektyvy". *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka* 32 (71): 214–222.
- CHYSTIAK, Dmytro. 2024. "Khudozhnii pereklad iz frankomovnykh literatur v ukraini u diakhronichnomu aspekti: Problemy i perspektyvy". *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka* 35 (74): 64–68.
- DROZDOVSKYL, Dmytro. 2008. "Liudyna z hlybiny tradytsii. Do 110-richchia vid dnia narodzhennia Mykoly Tereshchenka (1898–1966)". *Vsesvit* 11–12: 183–186.
- HATIM, Basil, MASON, Ian. 1990. *The Translator as Communicator*. London and New York: Routledge.
- HATIM, Basil. 1997. *Communication Across Cultures: Translation Theory and Contrastive Text Linguistics*. Exeter: University of Exeter Press.
- HAUPT, Tamara. 2002. *Tvorcha diialnist Marka Vovchka v haluzi khudozhnoho perekladu*. Avtoref. dys. kand. filol. nauk. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi universytet imeni Vasylia Stefanyka.
- HOLMES, James. 1988. *Translated! Papers on Literary Translation and Translation*

- Studies*. Amsterdam: Rodopi.
- ISRAËL, Fortunato. 1998. "La plénitude du texte" *Quelle formation pour le traducteur de l'an 2000?*: 251–260.
- ISRAËL, Fortunato. 1999. "Principes pour une pédagogie raisonnée de la traduction : le modèle interprétatif". *Folia Translatologica* 6: 21–32.
- ISRAËL, Fortunato. 2002. "Limites du transfert culturel en traduction". *Aspects culturels de la traduction*. Actes du premier colloque international de traduction 1997. Istamboul: Université technique de Yildiz: 25–31.
- KATAN, David. 2004. *Translating cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. Manchester: St Jerome.
- KATAN, David. 2009. "Translation as Intercultural Communication". *The Routledge Companion to Translation Studies*: 74–92.
- KATAN, David. 2013. "Cultural Mediation". *Handbook of Translation Studies* 4: 84–91.
- KIS, Oksana. 2012. "Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX - pochatok XX st.)". Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.
- KOLOMIYETS, Lada. 2015. *Ukrainskyi khudozhnii pereklad ta perekladachi 1920 – 30-kh rokiv: Materialy do kursu "Istoriia perekladu"*. Vinnytsia: Nova Knyha.
- KRAVETS, Yarema. 2017. "Chotyry verharnivski dobirky poeta Mykoly Tereshchenka (1922, 1927, 1946, 1966)". *Slovo i chas* 2: 32–44.
- KRAVETS, Yarema. 2024. "Povist Marka Vovchka 'Marousia' yak odyń iz chynnykiv frantsuzkoho natsiietvorennia (70–80-i rr. XIX stolittia)". *Cultanyvski chyttannia* 13: 59–68.
- KYZYLOVA, Vitalina. 2020. "Marko Vovchok i literaturna kazka: Avtorskyi vnesok u rozbudovu zhanru". *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii* 31 (70): 145–150.
- LEDERER, Marianne. 2020. "Interpretatyvnyi pidkhyd". *Entsyklopediia perekladoznavstva u 4 tomakh* 1: 133–141.
- LEONAVIČIŪTĖ, Gabija, KUZMINSKAITĖ, Dovilė. 2021. "Culture-Specific Items' Translation Into Lithuanian: "One Hundred Years of Solitude" By Gabriel García Márquez". *Sustainable Multilingualism* 18 (1): 185–209.
- LIDDICOAT, Anthony. 2016. "Translation as Intercultural Mediation: Setting the Scene". *Perspectives: Studies in Translatology* 24 (3): 347–353.
- LOBACH-ZHUCHENKO, Borys. 1987. *O Marko Vovchok. Vospomynanyia, poysky, nakhodky*. Kyev: Dnipro.
- NEWMARK, Peter. 1988. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall.
- PLOSSARD, Freddie. 2007. *Lire pour traduire*. Paris: Les Presses de la Sorbonne Nouvelle.

- PLASSARD, Freddie. 2021. "Les realia au cœur du débat traductologique". *A propos des realia. Littérature, traduction et didactique des langues*. Paris: Editions des archives contemporaines: 117–130.
- RABATEL, Alain. 2005. "Idiolecte et représentation du discours de l'autre dans le discours d'ego". *Les cahiers de pragmatique* 44: 93–116.
- REBRIY, Oleksandr. 2012. *Suchasni kontseptsii tvorchosti u perekladi: monohrafiia*. Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina.
- ROUX-FAUCARD, Geneviève. 2008. *Poétique du récit traduit*. Paris: Lettres modernes Minard.
- SELESKOVITCH, Danica, Lederer Marianne. 1984. *Interpreter pour Traduire*. Paris: Didier Erudition.
- SELESKOVITCH, Danica. 1988. "Technical and Literary Translation: a Unifying View." *Translators and Interpreters Mean Business*: 83–88.
- STAVYTSKA, Lesia. 2009. "Pro termin idiolekt". *Ukrainska mova* 4: 3–17.
- STEFURAK, Olena. 2021. "Cystemni vyluchennia u frantsuzko-ukrainskomu khudozhnomu perekladi". *Innovations and Prospects of World Science. Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference*. Ed. Maksym Komarytskyy. Vancouver: Perfect Publishing: 359–364.
- TEREKHOVA, Iryna. 2022. "Khudozhnia spetsyfika «zabutoi» kazkovoï prozy Marka Vovchka". *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii* 19: 71–76.
- VENHRENIIVSKA, Mariia, HNATIUK, Andrii. 1998. "Pro movu perekladiv kazky (na materialii nimetskykh ta ukrainskykh narodnykh kazok)". *Kultura movy na shchoden*. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-37.pdf> (3. 9. 2025.)
- VENHRENIIVSKA, Mariia. 2008. "Kazkovi imena i nazvy ta yikh pereklad: slovianno-nesloviianskyi kontekst". *Sloviianskyi svit* 6: 203–220.
- VENUTI, Lawrence. 1995. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge.
- VOLOVYK, Anna. 2021. "Culture-specific Items from Ukrainian and Russian Fairy Tales: a Daunting Challenge for Translators". *Studies about Languages* 39: 19–32.
- WANG, Hong. 2024. "Cultural Transitions in Literary Translation: Challenges and Innovations". *Academic Journal of Humanities & Social Sciences* 7 (5): 176–181.
- WINDLE, Kevin. 2015. "New Holland Back-Translated, or Cultural Mediation in Reverse: Englishing Early Russian Accounts of the Australian Colonies". *Perspectives: Studies in Translatology* 24 (3): 382–393.
- ZASENKO, Oleksa. 1968. "M.I. Tereshchenko". *Radianske literaturoznavstvo* 9: 52–65.

ZOSIMOVA, Oksana, LYSIANSKA, Yuliia. 2022. “Vidtvorennia kulturno markovanoi leksyky v anhlovnomu perekladi povisti Marka Vovchka ‘Instytutka’”. *Linhvistychni doslidzhennia* 56: 339–350.

ZOSIMOVA, Oksana. 2023. “Shlyakhy vidtvorennia kulturno markovanoi leksyky v anhlovnomu perekladi ‘Kazky pro Zhart-Ptytsyu’ Vsevoloda Nestaika”. *Movni i kontseptual’ni kartyny svitu* 74 (2): 43–56.

SOURCES

CNRTL (Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales). 2025. URL: <http://www.cnrtl.fr> (1. 9. 2025.)

SUM (Slovník ukrajinskoi movy) u 11 t. 1970–1980. Ed. Bilodid Ivan. Kyiv: Naukova dumka. URL: <http://sum.in.ua> (10. 9. 2025.)

ESUM (Etymolohichnyi slovník ukrajinskoi movy) v 7 t. 1982. Ed. Melnychuk Oleksandr ta in. Kyiv: Naukova dumka 1: 220.

VOVCHOK, Marko. 1966. “Tvory frantsuzkoiu movoiu”. *Tvory v 7 tomakh*. Ed. Zasenko Oleksa, Krutikova Nina and al. Kyiv: Naukova Dumka 6: 301–391.

FRANCUSKE BAJKE MARKA VOVČOKA I MYKOLE TERESHCHENKA – STRATEGIJA PRIJEVODA: MEĐUKULTURNA POSREDOVANJA

LIUDMYLA DIACHUK

SAŽETAK

Francuska jezična baština Marka Vovčoka ostaje nedovoljno istražena, osobito u pogledu analize prijevoda, što naglašava relevantnost i aktualnost ovoga članka. Ova studija analizira ukrajinske prijevode Vovčokovih francuskih bajki koje je izradio Mykola Tereščenko, s ciljem identificiranja značajki njegove strategije prevođenja. Za tu je svrhu primijenjena interpretativna teorija prevođenja (Seleskovitch i Lederer 1984), Bermanov koncept „deformirajućih tendencija” (1984) i Venutijeve strategije (1995). Kvalitativna analiza temelji se na komparativnoj studiji izvornoga i ciljnoga teksta. Rezultati istraživanja pokazuju da je prevoditelj uspio postići ravnotežu u prenošenju izvornoga Vovčokova idiosstila. Studija je dokazala da je dominantna strategija prevođenja bila domestikacija, koja kao oblik adaptacije neizbježno uključuje primjenu leksičkih i stilskih transformacija. To je osobito vidljivo pri reprodukciji kulturno obilježenih elemenata, poput imena likova, realija, frazeoloških jedinica i folklornih motiva. Kako bi implementirao odabranu strategiju i prenio emotivno, ekspresivno i stilsko obojenje bajki, odnosno dječje literature, prevoditelj se najčešće koristio sljedećim tehnikama: modulacijom, konkretizacijom, generalizacijom, kulturnom korespondencijom, eksplicitiranjem, očuvanjem metafora, remetaforizacijom i funkcionalnom adaptacijom. Istraživanje je također otkrilo pojavu nekoliko Bermanovih „deformirajućih tendencija”, poput racionalizacije, pojašnjenja, ekspanzije i kvalitativnoga osiromašenja. Ovi nalazi upućuju na to da Tereščenkove strategije prevođenja doprinose međukulturnomu posredovanju, povezujući francuske izvornike s ukrajinskim čitateljstvom. Buduća istraživanja mogla bi uključivati komparativnu analizu drugih prijevoda Vovčokove francuske proze.

KLJUČNE RIJEČI:

francuske bajke, međukulturno posredovanje, Marko Vovčok, Mykola Tereščenko, strategije prevođenja

PEDAGOŠKI PRIJEVOD KAO INSTRUMENT RAZVOJA VIŠEJEZIČNE I MEĐUKULTURNE KOMPETENCIJE

ANDREA KNEŽEVIĆ, PETRA ŠPADIĆ

Odjel za rusistiku Sveučilišta u Zadru
Centar za strane jezike Sveučilišta u Zadru
Obala Petra Krešimira IV/2, 23000 Zadar
Ulica Jurja Bijankinija 2, 23000 Zadar
aknezevi2@unizd.hr
pspadić@unizd.hr

UDK: 81'25
DOI: 10.15291/csi.4898
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 1. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 17. 8. 2025.

Suvremena nastava inih jezika tradicionalne receptivne i produktivne vještine nadopunjuje dvjema komunikacijskim aktivnostima: interakcijom i medijacijom naglašavajući važnost jezičnoga posredovanja među različitim jezicima i kulturama (ZEROJ – Dopunski svezak, 2020)¹. Jezični repertoar pojedinca najčešće uključuje korisnikov prvi jezik i ine jezike, što svjedoči o ponovnome rastu zanimanja za istraživanje prijevoda kao nastavne strategije. U ovome radu ispitale smo stavove nastavnika inih jezika Sveučilišta u Zadru na razinama A1 – B2 o uporabi materinskoga jezika i prijevoda, odnosno njihovu ulogu: koriste li se njima nastavnici u svrhu razvoja jezične i međukulturne kompetencije studenata ili isključivo kao alatom u razrednome diskursu. S obzirom na smjernice Vijeća Europe (2018; 2019) te rastući višejezični kontekst poučavanja, ispitale smo koristi li

KLJUČNE RIJEČI:

materinski jezik, medijacija, prijevod, višejezična i međukulturna kompetencija

¹ *Zajednički europski okvir za jezike: učenje, poučavanje i vrednovanje* (u radu će se koristiti pod pokratom ZEROJ) objavljen je u hrvatskome prijevodu 2005. Godine 2018. objavljen je *Zajednički europski referentni okvir za jezike: dopunski svezak s novim deskriptorima* (CEF/CV, 2018) na engleskome i francuskome jeziku, a 2020. godine objavljena je njegova dopunjena inačica pod nazivom *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje i vrednovanje. Dopunski svezak* (engl. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching and assessment – Companion Volume*, u radu: ZEROJ – Dopunski svezak 2020). Njime se nadograđuju temeljne postavke osnovnoga dokumenta iz 2001. godine poboljšanim opisnicima za razine A1 i C2, navode se opisi razine koja prethodi razini A1, uključuju se i opisnici za nove sastavnice: višejezičnu i višekulturnu kompetenciju, medijaciju, sporazumijevanje u *online* okruženju i sporazumijevanje znakovnim jezikom (Cvikić i dr. 2023). Budući da ne postoji službena inačica navedenih dokumenata na hrvatskome jeziku, preuzet je prijevod naziva dokumenata koji je predložila Franić (2019).

se znanjem ostalih inih jezika u jezičnome repertoaru studenata, ali i nastavnika, kako bi se olakšalo ovladavanje novim inim jezikom. Na osnovi kvalitativnih i kvantitativnih rezultata istraživanja izvedeni su temeljni zaključci o uporabi materinskoga jezika i prijevoda kao nastavne strategije u poučavanju inih jezika u svrhu razvoja višejezične i međukulturne kompetencije studenata.

1. UVOD

Poučavanje inoga jezika umijeće je prenošenja znanja i vještina komuniciranja na jeziku koji je učenicima stran te podrazumijeva ovladavanje jezikom² koji je drukčiji od materinskoga. Termin ini jezik (Jajić Novogradec 2024; Jelaska 2007) nadređen je pojam koji se, za potrebe ovoga rada, odnosi na sve strane jezike kojima govornik vlada, bez obzira na redoslijed ovladavanja. Suvremeno poimanje nastave podrazumijeva ovladanost komunikacijskim jezičnim aktivnostima i strategijama u višejezičnome okruženju. Prema Preporukama Vijeća Europske unije (2018; 2019), kompetencija višejezičnosti jedna je od osam ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje. Nastavnik više nije jedini izvor znanja inoga jezika u učionici. Učionica postaje mjesto susreta različitih jezika i kultura što podrazumijeva modifikaciju nastavnih metoda i sadržaja, ali i redefiniranje uloge svih dionika nastavnoga procesa. Od nastavnika se očekuje poznavanje jezične biografije svojih učenika kako bi vlastito poučavanje mogao svrsishodno planirati i organizirati s ciljem poticanja razvoja ne isključivo komunikacijske već i međukulturne kompetencije svojih učenika. U takvu okruženju učenici sve više preuzimaju odgovornost za vlastito učenje razvijajući različite strategije učenja ne samo unutar formalnog obrazovanja nego i u *online* okruženju, nadograđujući vlastita znanja i vještine potrebne za lakše snalaženje u pluralističkome društvenom okruženju.

U nastavku rada najprije će se dati teorijski pregled o ulozi i funkciji materinskoga jezika i prijevoda u poučavanju inih jezika te razvoju višejezičnosti kao suvremenome cilju poučavanja inih jezika. Potom slijede rezultati provedenoga istraživanja o stavovima nastavnika o uporabi pedagoškoga prijevoda u poučavanju inih jezika, svrsi s kojom se u svojoj nastavi koriste materinskim jezikom i ulozi koju pridaju jezičnomu repertoaru studenata. Rad završava raspravom i zaključkom.

2. ULOGA MATERINSKOGA JEZIKA U POUČAVANJU INOGA

Pitanje uloge materinskoga jezika u nastavi inih jezika oduvijek je izazivalo prijevor među metodičarima, nastavnicima i svima onima koji izravno ili neizravno sudjeluju u procesu učenja ili poučavanja inih jezika. Općepoznata je činjenica da je uporaba materinskoga jezika u poučavanju inih jezika jedno od osnovnih obilježja

² Ovladavanje jezikom obuhvaća usvajanje jezika u prirodnim okolnostima i svjesno učenje u formalnome okruženju (Jelaska 2007).

gramatičko-prijevodne metode u kojoj se nastava najčešće održavala upravo na materinskome jeziku uz navođenje gramatičkih pravila za uporabu inoga jezika. Nerijetko se događalo da nastavnici nisu ni trebali znati govoriti na inome jeziku, ali trebali su poznavati teoriju toga jezika. (usp. Kapitonova i dr. 2014: 82). Drugu krajnost pronalazimo u različitim varijacijama direktnih metoda koje su u potpunosti odbijale korištenje izvornoga jezika učenika smatrajući ga štetnim i nepotrebnim u ovladavanju inim jezičnim sustavom. Negativan stav o uporabi materinskoga jezika zadržao se i u metodama koje su uslijedile pokušavajući pronaći odgovor na pitanja: *Kako učenika poučiti praktičnom korištenju inoga jezika? Kako ga navesti da govori inim jezikom?* Za razliku od američkih i europskih metodičara koji su tijekom gotovo čitavoga 20. st. nastojali potisnuti uporabu materinskoga jezika iz poučavanja inih, sovjetski metodičari zastupaju suprotno stajalište smatrajući materinski jezik vrijednim doprinosom u ukupnome globalnom razumijevanju funkcioniranja obaju jezika, ne samo inoga već i materinskoga. Osobito zanimljivom ističe se svjesno-usporedna metoda poučavanja³ nastala sredinom prve polovice 20. st. koja u poučavanju koristi metodička načela: oslanjanje na materinski jezik učenika i uključivanje materinskoga jezika učenika (rus. *opora na rodnoj jazyk* i rus. *učjot rodного jazyka učaščihsja*⁴). Navedena načela uzimaju u obzir teškoće koje mogu nastati u ovladavanju inim jezikom zbog razlika među dvama jezičnim sustavima. Na nastavniku je da u planiranju poučavanja uzima u obzir osobitosti materinskoga jezika učenika s ciljem lakšega ovladavanja inim jezikom.

Od pojave komunikacijskoga pristupa u nastavi ponovno se aktualiziralo pitanje korištenja izvornoga jezika u poučavanju inih. Hall i Cook (2012) navode da argumenti koji govore u prilog ili protiv uporabe materinskoga u nastavi inih jezika ovise o kontekstu istraživanja – kognitivnome, psiholingvističkome, sociokulturnome i sl. Provedena su brojna istraživanja koja svjedoče u korist ograničene i svrsishodne uporabe materinskoga jezika u nastavi inih (usp. Cook 2001; Galindo Merino 2012; Nation 2003; Levine 2012; Hall i Cook 2012; Mil’rud i Maksimova 2017 u: Jarmakeev i dr. 2021). S druge strane, najčešći argument protiv uporabe materinskoga jezika u nastavi veže se uz bojazan da će pretjerano korištenje materinskoga jezika dovesti do usporavanja napredovanja u ciljnome jeziku što posljedično negativno utječe na razvoj komunikacijske kompetencije korisnika jezika (Levine 2011 u: Stanojević 2017).

Erk (2024: 521) naglašava da svrsishodna uporaba prvoga jezika u nastavi inih jezika podrazumijeva ograničenje količine uporabe prvoga, odnosno materinskoga jezika

³ Рус. сознательно-сопоставительный метод обучения.

⁴ Рус. опора на родной язык учащихся и учёт родного языка учащихся.

na način da se ne ugrožava učenikova potreba za izlaganjem ciljnomu jeziku. Osim toga, naglašava potrebu utvrđivanja konkretnih situacija u kojima je prihvatljiva, pa čak i poželjna uporaba prvoga jezika s ciljem postizanja učinkovitosti samoga nastavnoga procesa. Ne manje važnim ističe i potrebu jasnoga definiranja glotodidaktičkih funkcija za koje je uporaba prvoga jezika opravdana.

3. ULOGA PRIJEVODA U POUČAVANJU INOGA JEZIKA

3.1. PRIJEVOD U POUČAVANJU INIH JEZIKA OD GRAMATIČKO-PRIJEVODNE METODE DO KOMUNIKACIJSKOGA PRISTUPA

Iako je prijevod jedna od najstarijih metoda u poučavanju inih jezika, njegov položaj mijenjao se tijekom povijesti, počevši od učenja grčkoga ili latinskoga jezika krajem srednjega i početkom novoga vijeka. U gramatičko-prijevodnoj metodi, koja je bila aktualna u 19. stoljeću, zauzimao je veoma važno mjesto: zadatcima prijevoda s materinskoga na ini jezik ili obratno uvježbavala bi se objašnjena gramatička pravila i obrađeni leksik. Velika kritika ovakva načina poučavanja jezika bio je upravo nedostatak komunikacije, s obzirom na to da su se najčešće prevodila književna djela (Keglević i Blažević 2023) te izolirane rečenice čiji je naglasak bio na gramatičkoj točnosti. Kao odgovor na neučinkovitost gramatičko-prijevodne metode u smislu ovladavanja ciljnim jezikom, pojavljuju se različiti oblici direktnih metoda usmjerenih na ovladavanje inim jezicima na način kako dijete usvaja materinski jezik. Korisnik jezika neprestano je bio izložen inomu jeziku s ciljem razvoja usmenoga izražavanja bez mogućnosti korištenja izvornoga jezika, stoga se odbacuju svi oblici prijevodnih vježbi koje su zagovarali predstavnici gramatičko-prijevodne metode. Na Zapadu se razvijaju audiolingvalna i audiovizualna metoda⁵ koje naglasak stavljaju na usmene oblike izražavanja (govorenje i slušanje s razumijevanjem): cilj je da učenici ovladaju konverzacijskim obrascima što se potiče višekratnim ponavljanjima modela rečenica do razine automatizacije u upotrebi. U isto vrijeme sovjetski metodičari razvijaju metode poučavanja koje naglašavaju značenje svjesnoga ovladavanja jezikom, usporedbe među dvama jezicima (materinskim i inim) te uključivanje osobitosti materinskoga jezika u osmišljavanju, oblikovanju i planiranju nastave na inome jeziku. Po mišljenju sovjetskoga metodičara L. V. Ščerbe (1974), osvješćivanjem razlika među jezicima te njihovom usporedbom poticalo se dublje i detaljnije znanje

⁵ Audiolingvalna metoda poučavanja najrasprostranjenija u uporabi bila je u SAD-u, a audiovizualno globalno strukturalna metoda (AVGS) u Europi, naročito u Francuskoj, gdje je i nastala sredinom 20. st.

ne samo o inome jeziku već i o funkcioniranju vlastitoga (materinskoga) jezika (Jar-makeev i dr. 2021; Kapitonova i dr. 2014). Osim navedenih načela ističe se i načelo korištenja tzv. negativnoga jezičnog materijala (rus. *ispol'zovanie otricatel'nogo jazykovogo materiala*⁶). Prema mišljenju L. V. Ščerbe, učenik bi trebao znati ne samo pravila kako se treba koristiti jezikom već i sve ono što narušava pravilno funkcioniranje gramatičkoga sustava jezika koji se uči. Pri takvu načinu rada detaljno se analizirala gramatika na temelju pismenih prijevoda s materinskoga na ini jezik što je rezultate poučavanja činilo sličnima onima po gramatičko-prijevodnoj metodi (Kapitonova i dr. 2014: 106). Kao posljedica neučinkovitosti svjesno-usporedne metode u nastavi inih jezika 70-ih god. 20. st. u SSSR-u nastaje svjesno-praktična metoda poučavanja⁷ (rus. *soznatel'no-praktičeskij metoda obučenija*) koja naglašava praktičnu usmjerenost poučavanja i približava je komunikacijski usmjerenim metodama poučavanja. Ovom metodom i danas se koristi u poučavanju inih jezika na srednjoj i višoj razini obrazovanja u Rusiji i na području zemalja bivšega SSSR-a.

U drugoj polovici 20. st. s pojavom komunikacijskoga pristupa istovremeno se mijenja i odnos prema prijevodu kao nastavnoj metodi. Prihvaća se gledište da prijevod jednako kao i ograničena i kontrolirana uporaba materinskoga jezika može pomoći u ovladavanju inim jezikom. Iako prijevod više nije vezan isključivo uz gramatičko-prijevodnu metodu, i dalje nije poželjan u poučavanju inoga jezika. Naglašava se da „nije prirodno sredstvo izražavanja i time sprječava produkciju na inom jeziku” (Pintado Gutiérrez 2012: 329). Osamdesetih godina prošloga stoljeća provedena su različita istraživanja te dolazi do povezivanja glotodidaktike i prijevoda. Prijevod u poučavanju jezika počinje se proučavati i uvodi se pojam pedagoškoga prijevoda (engl. *pedagogical translation*) kao jedne od aktivnosti u poučavanju drugoga jezika (Aydinalp 2020: 70). Hurtado Albir (2011) opisuje ga kao prijevod primjenjiv u poučavanju inih jezika s ciljem jezičnoga usavršavanja. Pedagoškim prijevodom jasno se definira uporaba prijevoda: ne koristi se u profesionalne namjene već ima svrhu „jačanja jezične kompetencije učenika, uvježbavanja ili testiranja usvojenosti jezičnih struktura” (Omazić i Cimer Karaica 2023: 606). De Arriba García (1996) donosi i tipologiju prijevoda te razlikuje prijevod tekstova, tj. tipičan pedagoški prijevod s kojim se usavršavaju vještine čitanja i pisanoga izražavanja, unutarjni prijevod preko kojega učenici dolaze do značenja riječi te eksplicitni prijevod kojim se služe nastavnici.

Brojne su prednosti uporabe pedagoškoga prijevoda u nastavi inoga jezika: usa-

⁶ Рус. Использование отрицательного языкового материала

⁷ Рус. сознательно-практический метод обучения

vršavaju se jezične vještine, učenike se upoznaje s više novoga leksika, utvrđuju se gramatička pravila, razvija se pisana produkcija, potiče se samostalnost i motiviranost učenika. Nadalje, obrađuju se frazeološke teme i lažni prijatelji među jezicima. Osim toga, prijevodom se prenose i kulturološke sličnosti i različitosti čime se razvija međukulturna kompetencija učenika. Potiče se metajezična svijest o tome na koji način funkcioniraju različiti jezici (García Benito 2018: 201; Omazić i Cimer Karaica 2023: 611; Petrikova 2020: 77–79). Calvi (2000 u: Stanojević 2017) navodi da prevođenje kao pedagoška aktivnost olakšava razumijevanje pružajući širi jezični i kulturni kontekst, istovremeno sprječavajući uspostavljanje lažnih podudarnosti između elemenata i struktura obaju jezika, što može biti od velike pomoći naročito u poučavanju srodnih jezičnih sustava.

Kao glavni nedostatak ističe se nedovoljna sistematičnost uporabe pedagoškoga prijevoda: u ZEROJU-u (Dopunski svezak 2020) nije propisano kada i kako se njime koristiti, ali navedeni su deskriptori po razinama A1–C2. Neki od aktera uključenih u proces poučavanja tvrde da je prijevod prikladan na višim stupnjevima ovladavanja jezikom (García Benito 2018: 202), dok na početnim stupnjevima ovladavanja jezikom „ima funkciju podrške u nastavnom procesu” (Omazić i Cimer Karaica 2023: 609). Nadalje, kritizira se i neautentičnost tekstova (*ibid.* 610): tekstovi su prilagođeni stupnju te su često neprirodni, tj. ne prikazuju stvarnu komunikaciju izvornih govornika.

3.2. PRIJEVOD U SUVREMENOJ NASTAVI INIH JEZIKA

U posljednja dva desetljeća uočen je aktivan povratak prijevoda u proces poučavanja inoga jezika što i ne iznenađuje s obzirom na rastuću višejezičnost u okruženju učenika i korisnika jezika te objavljivanje *Zajedničkoga europskoga referentnog okvira za jezika* (2005, ZEROJ). Budući da su svakodnevno izloženi različitim jezicima, govornici učestalo nesvjesno prevode. Pedagoškim prijevodom u nastavi koristi se kao jednim od medijacijskih aktivnosti (ZEROJ – Dopunski svezak 2018). Produktivne i receptivne jezične vještine nadopunjuju se dvjema komunikacijskim aktivnostima: interakcijom i medijacijom koja definira učenika, među ostalim, i kao posrednika u komunikaciji među predstavnicima različitih jezika i kultura (ZEROJ – Dopunski svezak 2020: 89). Referirajući se na svrhu medijacije Omazić i Cimer Karaica (2023: 609) navode da „receptivna i produktivna pismena ili usmena medijacija omogućuje komunikaciju između dionika u komunikacijskom procesu koji nisu u mogućnosti komunicirati direktno”. ZEROJ – Dopunski svezak definira prijevod kao medijacijsku jezičnu aktivnost (*ibid.*: 90).

TABLICA 1. Medijacijske aktivnosti i strategije: ZEROJ – Dopunski svezak (2020: 90).

Medijacija					
Medijacijske aktivnosti			Strategije medijacije		
Tekstna medijacija	Medijacija koncepta		Medijacija komunikacije	Strategije za objašnjenje novog koncepta	Strategije za pojednostavljenje teksta
↓	Suradnja unutar grupe	Vođenje rada grupe	↓	↓	↓
	↓	↓			
prenositi konkretne informacije	olakšati interakciju među kolegama	upravljati interakcijom	izgraditi višejezično okruženje	povezati s prethodnim znanjem	proširiti zasićeni tekst
objasniti podatke	suradivati u izgradnji znanja	poticati konceptualno razmišljanje	djelovati kao posrednik	prilagoditi jezik	sažeti tekst
sažeti i objasniti tekstove			olakšati komunikaciju u delikatnim situacijama ili neslaganjima	razložiti komplicirane informacije	
prevesti pisani tekst					
praviti bilješke					
opisati osobne reakcije na kreativne tekstove					
analizirati i ocijeniti kreativne tekstove					

Prijevod pisanoga teksta može se, prema ZEROJ – Dopunski svezak (2020: 102), ostvariti na dva načina: prijevod pisanoga teksta u usmeni tekst ili znakovni te prijevod pisanoga teksta u pisani. Prva je vrsta ove medijacijske aktivnosti neformalna i

⁸ Grafički prikaz medijacijskih aktivnosti i strategija (slika 1) iz Dopunskoga sveska iz ZEROJ-a (2020: 90) autoričin je prijevod s engleskoga jezika.

učestala, dok je druga vrsta formalnija. Uzimajući u obzir višejezičnost, postoji nekoliko smjerova prijevoda: prevođenje s jezika izvora na ciljni jezik, s ciljnoga jezika na jezik izvora, s drugoga inog jezika na ciljni te s ciljnoga na drugi ini jezika. Omazić i Cimer Karaica (2023: 612) prenose da je najučestaliji prijevod s ciljnoga jezika na materinski te da smjer prijevoda određuje vrstu prijevodnih zadataka.

4. VIŠEJEZIČNI PRISTUP POUČAVANJU INIH JEZIKA

Krajem prošloga stoljeća dolazi do radikalne promjene u poučavanju inih jezika. Ubrzani razvoj društva obilježen je stalnim kontaktom raznih jezika i kultura, stoga se ukazala potreba za drukčijim pristupom u obrazovanju – s jednojezičnoga pristupa prelazi se na višejezični. Iako se dugo vremena višejezičnost promatralo kroz prizmu dvojezičnosti (Cabrelli Amaro i dr. 2012: 2), brojna su istraživanja dokazala da mnogojezičnost, a kasnije i višejezičnost ne odlikuju isti procesi kao u dvojezičara (Aronin i Singleton 2012: 5; Herdina i Jessner 2002; Cenoz 2013). S aspekta mnogojezičnosti jezike se promatra kao odvojene sustave u društvu ili govorniku, dok višejezičnost odlikuje dinamičnost te međudnos svih jezika jezičnoga repertoara pojedinca (ZEROJ 2005). Vijeće Europe u svojim temeljnim dokumentima za poučavanje inih jezika (ZEROJ 2005; ZEROJ – Dopunski svezak 2020, Europski jezični portfolio) definira višejezičnu i međukulturnu kompetenciju kao „sposobnost uporabe jezika radi komunikacije i sudjelovanja u višekulturnoj interakciji, u kojoj osoba kao zastupnik društva ima različitu razinu kompetencije u nekoliko jezika i poznaje više kultura” (ZEROJ 2005: 170). U višejezičnih govornika razvijaju se specifične kompetencije (Cook 2007 u Cenoz 2013). Knežević (2015 u Knežević 2017: 14) navodi kako višejezična kompetencija „označava sposobnost pojedinca da poveže sva znanja jezika u svom jezičnom repertoaru i primijeni odgovarajuće strategije u korištenju tog znanja, ovisno o zahtjevima komunikacijske situacije”. Drugim riječima, višejezična kompetencija bavi se odnosima među jezicima i kulturama koji neprestano međusobno djeluju na kognitivnoj, emocionalnoj i socijalnoj razini (North i dr. 2022). Njezina dinamičnost i promjenjivost očituje se u tome da uzima u obzir svaki jezik kojim govornik vlada, tj. sačinjava ju „svo jezično znanje i iskustvo” govornika, unutar kojega se „jezici prožimaju u stalnoj korelaciji i interakciji” (ZEROJ 2005: 4). Knežević (2017) zaključuje da je za uspješnu komunikaciju na inome jeziku osim jezičnoga umijeća potrebna i međukulturna svijest.

Krajem 20. stoljeća napravljen je veliki iskorak u primijenjenoj lingvistici kada se pomiče težište s izvornoga govornika kao ideala kojemu se treba težiti u učenju

novoga jezika prema međukulturnomu govorniku kojega se opisuje kao „osobu koja, neovisno o razini svoje jezične kompetencije, u interakciju s drugim izvornim ili neizvornim govornicima unosi svoj društveni identitet [...]” (Bagarić Medve 2023: 218). Prema Byramu (2000), međukulturni govornik sposoban je nositi se s vlastitom kulturom u interakciji s drugima, tj. „sposoban je prepoznati vanjske i unutarnje odnose između kultura unutar određene društvene zajednice te ima kritičku i analitičku interpretaciju svoje vlastite kulture i drugih kultura, te je svjestan da je njegovo gledište kulturno uvjetovano, a ne prirodno” (Aydinalp 2021: 71)⁹. Byram uvodi pojam međukulturne kompetencije kao dijela međukulturne komunikacijske kompetencije (Bagarić Medve 2023: 218; Petravić 2016: 25), koju u literaturi pronalazimo pod različitim nazivima ovisno o autoru i razdoblju (engl. *intercultural competence*, *intercultural communicative competence*, *pluricultural competence*), i koja se pokazala kao „jedna od ključnih kompetencija u razvijanju učenikove sposobnosti komuniciranja ne samo na stranom nego i na materinskom jeziku (...)” (Šarić Šokčević i Sabo 2023: 316). Promatrajući učenika kao međukulturnoga govornika, suvremena nastava inih jezika potrebnim smatra integraciju međukulturne kompetencije „u sve segmente nastave – od nastavnih ciljeva i sadržaja preko nastavnih postupaka i oblika nastave sve do medija i evaluacije učeničkih postignuća” (Petravić 2016: 31).

5. ISTRAŽIVANJE

5.1. CILJ

Cilj ovoga istraživanja bio je ispitati stavove nastavnika o uporabi prijevoda kao instrumenta razvoja višejezične i međukulturne kompetencije u poučavanju inih jezika na razinama A i B prema ZEROJ-u na Sveučilištu u Zadru. S tim u vezi ispitivali smo svrhu i cilj uporabe prijevoda u nastavi. Također, ispitano je koriste li se nastavnici materinskim jezikom s ciljem razvoja višejezične i međukulturne kompetencije studenata ili isključivo kao alatom u razrednome diskursu. U dijelu istraživanja koje se odnosi na višejezičnost željelo se ustanoviti koriste li se nastavnici specifičnostima jezičnih repertoara studenata kako bi produbili njihovu jezičnu sposobnost na inome jeziku.

⁹ Autoričin prijevod s engleskoga na hrvatski jezik.

5.2. ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Na temelju navedenih ciljeva istraživanja oblikovana su sljedeća istraživačka pitanja:

IP1: Koja je uloga materinskoga jezika u poučavanju inih jezika na Sveučilištu u Zadru?

IP2: Koriste li se nastavnici prijevodom kao strategijom poučavanja i u koju svrhu?

IP3: Smatraju li nastavnici inih jezika bitnom individualnu višejezičnost studenata i koriste li se njome u nastavi?

5.3. ISPITANICI

Ispitanici u predmetnome istraživanju nastavnici su inih jezika na Sveučilištu u Zadru. Riječ je o lektorima i predavačima engleskoga, francuskoga, njemačkoga, španjolskoga, talijanskoga, ruskoga i češkoga jezika. Istraživanju je pristupilo 16 ispitanika. Hrvatski jezik materinski je za 14 ispitanika, dok dvoje ispitanika vlada hrvatskim na razini izvornoga govornika prema ZEROJ-u.

5.4. METODOLOGIJA I POSTUPCI ISTRAŽIVANJA

Za potrebe istraživanja sastavljen je *online* anketni upitnik koji sadržava 18 pitanja na hrvatskome jeziku. Upitnik se sastoji od tri skupine pitanja kojima se ispituju stavovi nastavnika o uporabi materinskoga jezika u poučavanju inih, korištenju prijevoda kao strategije poučavanja u vlastitu poučavanju te u kontekstu poticanja i razvoja višejezičnosti. Istraživanje je provedeno početkom akad. god. 2024./2025. nakon čega je izvršena kvantitativna i kvalitativna obrada dobivenih podataka. Usporedno s kvantitativnim vrijednostima izraženima u postotcima, dobiveni rezultati prikazani su i kvalitativno s ciljem preciznoga utvrđivanja trenutnoga stanja u korištenju materinskoga jezika i prijevoda kao alata u poučavanju inih jezika na Sveučilištu u Zadru s ciljem razvoja višejezične i međukulturne kompetencije studenata.

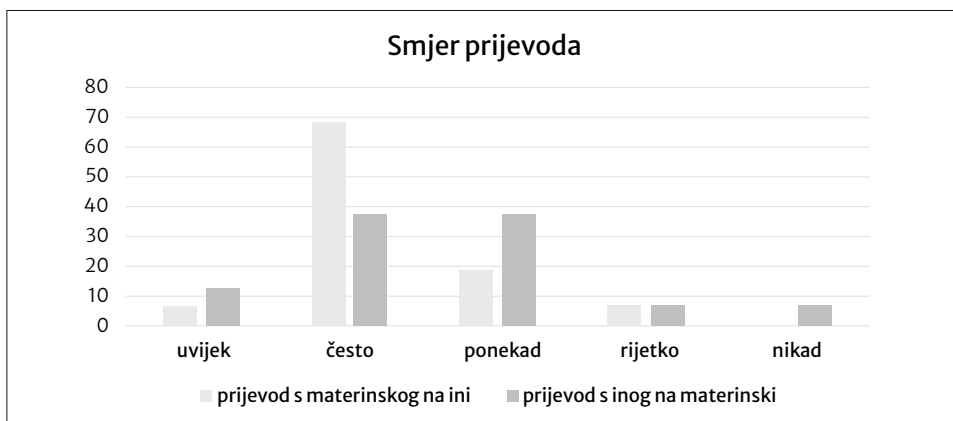
5.5. ANALIZA REZULTATA

Istraživanju je pristupilo 16 ispitanika, po troje nastavnika engleskoga, ruskoga, njemačkoga i talijanskoga, dvoje nastavnika francuskoga i po jedan nastavnik češkoga i španjolskoga jezika.

Prva skupina pitanja odnosila se na uporabu prijevoda kao strategije poučavanja

inih jezika u vlastitoj nastavi. Svi ispitanici osim jednoga (93,8 %) potvrdili su da se služe prijevodom kao strategijom poučavanja inoga jezika.

Sljedeće pitanje odnosilo se na učestalost prijevoda u nastavi ovisno o smjeru prijevoda, tj. uključenim jezicima: materinski jezik, ciljni jezik te ostali ini jezici (usp. grafikon 1). Veliki postotak ispitanika, odnosno njih 68,8 % često se koristi prijevodom s materinskoga na ini jezik u vlastitoj nastavi, dok se njih 18,8 % prijevodom služi samo ponekad. Jedan se ispitanik koristi njime rijetko (6,25 %), a jedan uvijek. Prijevodom s inoga na materinski jezik često se služi 37,5 % ispitanika. Isti broj ispitanika naznačio je da se ponekad njime koristi, a 12,5 % uvijek; po jedan ispitanik (6,25 %) koristi se njime rijetko i nikad. Možemo zaključiti da se vježbe prijevoda koriste u komunikacijsku svrhu s obzirom na to da postotak ispitanika koji se služe prijevodom s materinskoga na ini jezik nadmašuje onaj s inoga na materinski koji je u nekim didaktičkim metodama bio zastupljen, većinom s ciljem učenja novoga leksika, tj. razvoja razumijevanja inoga jezika.

SLIKA 1. Smjer prijevoda

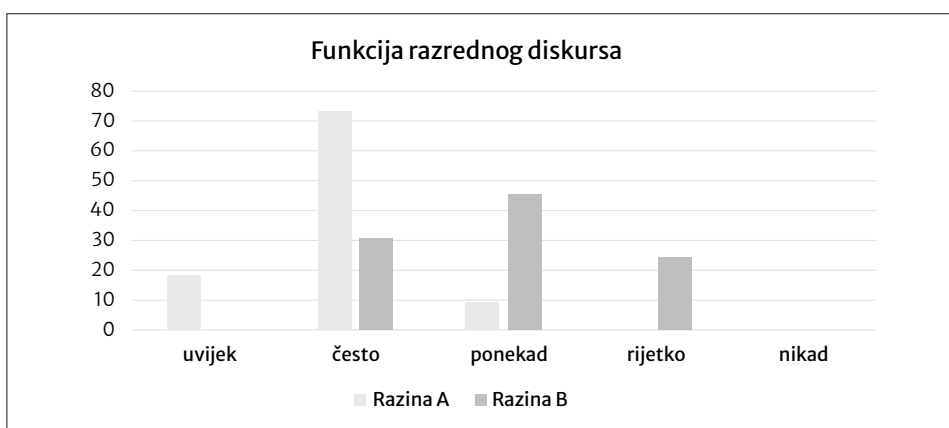
Analizirajući prijevod s ostalih inih jezika na ciljni i s ciljnoga na drugi ini jezik, uočeno je da je samo 81,25 % ispitanika dalo odgovor na to pitanje. Isto tako, ispitanici su naveli da se rijetko koriste prijevodom s drugih inih jezika na ciljni, a gotovo nikad s ciljnoga jezika na ostale ine jezike. Zanimljivim smatramo činjenicu da neki ispitanici nisu odgovorili na pitanje koje se odnosi na višejezični kontekst. Time se nameće mišljenje da se u nastavi koriste isključivo dvama jezičnim sustavima. Isto tako, moguće je da ispitanici nisu u dovoljnoj mjeri upoznati s mogućnostima primjene višejezičnih postupaka u nastavnoj praksi zbog čega takav način rada ne primjenjuju u vlastitoj nastavi.

Druga skupina pitanja odnosila se na svrhu korištenja materinskoga jezika u nastavi

inoga. Svi ispitanici (93,8 %), osim jednoga, uporabu materinskoga jezika u poučavanju inoga smatraju važnom što je u skladu s mišljenjima brojnih istraživanja o prednostima uporabe materinskoga jezika u nastavi inih jezika u posljednjih nekoliko desetljeća (Hall i Cook 2012; Galindo Merino 2012; Nation 2003; Levine 2012; Jarmakeev i dr. 2021). Na pitanje koje se odnosi na učestalost korištenja materinskoga jezika u nastavi inih ispitanici su dali različite odgovore: po jedan ispitanik (6,3 %) izjasnio se da se uvijek koristi ili da se nikada ne koristi materinskim jezikom u vlastitoj nastavi, dok jednak postotak ispitanika (43,8 %) tvrdi da se njime koristi često ili ponekad.

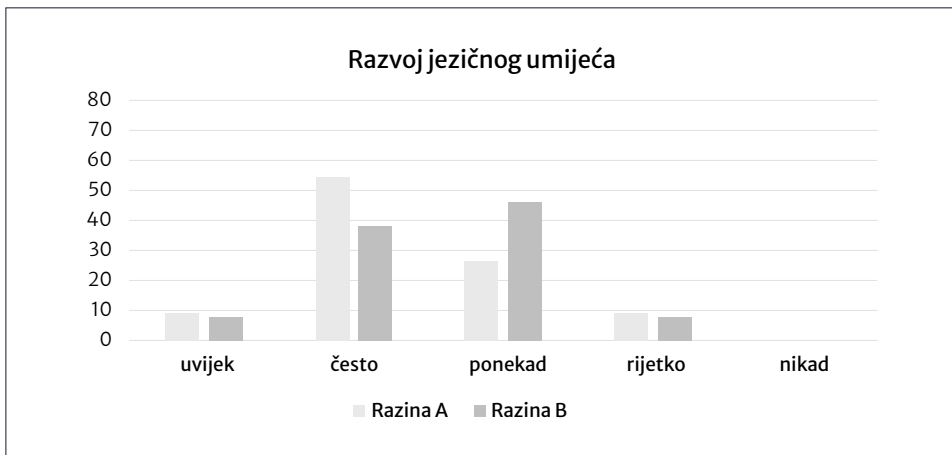
Da bismo dobili uvid u stvarno stanje u korištenju materinskoga jezika i prijevoda u poučavanju inih jezika, dio pitanja u upitniku podijelili smo na osnovnu i srednju razinu poučavanja, odnosno A i B razinu ovladanosti jezikom prema ZEROJ-u. Naime, ispitanici poučavaju ine jezike na različitim razinama i godinama studija te je takva podjela bila nužna kako bismo dobivene rezultate mogli precizno interpretirati s ciljem dobivanja uvida u moguće razlike u uporabi s obzirom na stupanj poznavanja inoga jezika (osnovni ili srednji). Od ukupnoga broja ispitanika, njih petero u upitniku navelo je da ne poučava ini jezik na razini A, a njih troje ga ne poučava na razini B.

Kada je riječ o uporabi materinskoga jezika u funkciji razrednoga diskursa (usp. sliku 2) na osnovnoj inojezičnoj razini (A) često se njime koristi 72,7 % ispitanika. Njih 18,2 % tvrdi da se njime uvijek koristi u vlastitoj nastavi, a jedan ispitanik samo ponekad. Analizirajući rezultate na razini B, uočili smo da se gotovo polovica ispitanika (46,2 %) ponekad koristi materinskim jezikom u funkciji razrednoga diskursa, tj. kao instrumentom za dodatno pojašnjenje: 30,7 % njih često se koristi materinskim jezikom, a 23,1 % rijetko.

SLIKA 2. Materinski jezik u nastavi inoga u funkciji razrednoga diskursa

Prijevodom s materinskoga jezika na ini s ciljem usavršavanja jezičnoga umijeća na inome jeziku (usp. sliku 3) na razini A često se koristi čak 54,5 % ispitanika. Njih 27,3 % koristi se njime ponekad, a uvijek ili rijetko po jedan ispitanik (9,1%). Prijevodom s materinskoga na ini jezik s ciljem usavršavanja jezičnoga umijeća na inome jeziku razine B često se koristi 38,5 % ispitanika, ponekad 46,2 %, a po jedan ispitanik (7,7 %) izjasnio se da se uvijek ili rijetko služi prijevodom s tim ciljem.

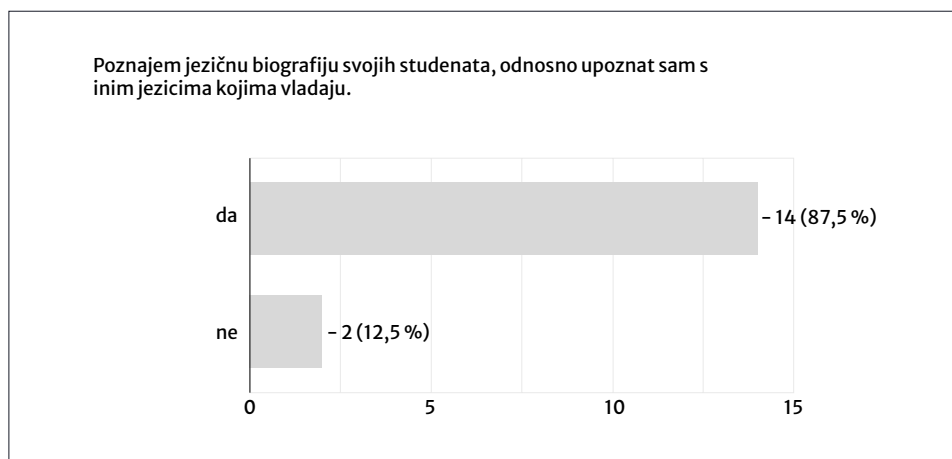
SLIKA 3. Materinski jezik u nastavi inoga s ciljem razvoja jezičnoga umijeća

Zanimljivi su odgovori na pitanje u kojem su ispitanici trebali napisati u koju svrhu se koriste prijevodom kao nastavnom strategijom na razini A. Dobiveni su sljedeći rezultati: svi ispitanici služe se prijevodom kada poučavaju leksičke sadržaje na inome jeziku, nešto manji postotak odnosno njih 90,9 % koristi se prijevodom u poučavanju gramatičkih sadržaja. Također velik postotak od 72,7 % ispitanika prijevodom se služi kako bi usporedili sličnosti i različitosti u jezičnim sustavima. Kada govorimo o produktivnim jezičnim djelatnostima, s ciljem razvoja pisane produkcije na inome jeziku, 63,6 % ispitanika nastavnika koristi se prijevodnim vježbama, a njih 45,5 % uključuje različite oblike prijevodnih vježbi u razvoju govorne kompetencije. S obzirom na svrhu korištenja prijevoda na razini B, rezultati pokazuju da: za poučavanje gramatike prijevodom se koristi 92,3 %, a za poučavanje leksika 84,6 % ispitanika. Za usporedbu jezičnih sličnosti i različitosti prijevodom se koristi također visokih 92,3 % ispitanika. Nešto su niži rezultati uporabe prijevoda u svrhu razvoja pisane (61,5 %) i usmene (46,2 %) jezične kompetencije.

Što se pak tiče uporabe prijevoda s materinskoga jezika na ini u praćenju i vrednovanju postignuća studenata, dobiveni su sljedeći rezultati prema razinama: na razini A 81,8 % nastavnika uključuje prijevod s materinskoga na ini jezik u različitim oblicima

procjene ovladanosti inim jezikom, a njih 18,2 % negira korištenje prijevodnih oblika provjere. Na razini B prijevodni zadatci s materinskoga na ini jezik sastavni su dio ispitivanja u 61,5 % ispitanika, a ostatak se ispitanika (38,5 %) izjasnio da ne uključuje prijevod u vlastite metode vrednovanja. Ovakav je postotak očekivan s obzirom na stupanj ovladanosti inim jezikom i svrhu korištenja prijevoda odnosno ovladavanja gramatičkim i leksičkim sadržajima koje su ispitanici istaknuli kao najčešće na obje razine poučavanja. Na početnoj razini poučavanja nastavnici češće pribjegavaju prijevodnim vježbama upravo u vrednovanju ovladanosti gramatičkim i leksičkim sustavom inoga jezika s ciljem dobivanja što jasnijega i preciznijega uvida u temeljno jezično znanje svojih studenata. Na razini B možemo pretpostaviti da nastavnici u većoj mjeri potiču uporabu isključivo inoga jezika u nastavi čime se smanjuje uloga i materinskoga jezika kao razrednoga diskursa, ali i uporaba pedagoškoga prijevoda.

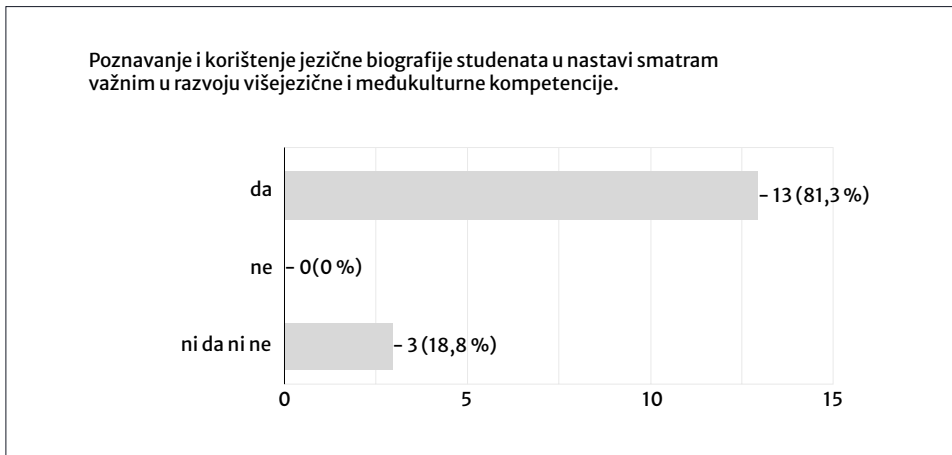
Budući da je cilj ovoga istraživanja utvrđivanje nastavnčkih strategija koje uključuju uporabu prvoga jezika studenata ili prijevoda s ciljem razvoja višejezične i međukulturne kompetencije, trećom skupinom pitanja željeli smo ispitati i koliko naši ispitanici poznaju jezični repertoar studenata te uključuju li ga u poučavanje inoga jezika. Njih čak 87,5 % odgovorilo je potvrdno na ovo pitanje, a 12,5 % negativno (usp. sliku 4).

SLIKA 4. Poznavanje jezičnoga repertoara studenata

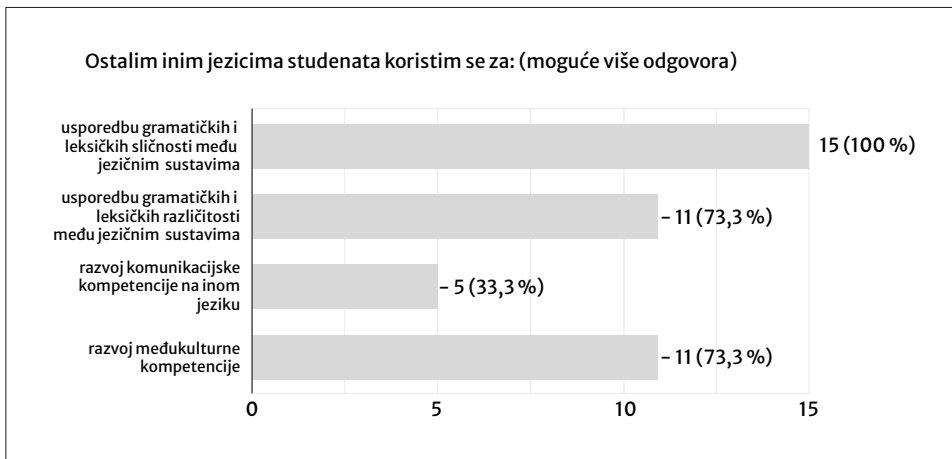
Nadalje, 81,3 % ispitanika važnim smatra poznavanje i korištenje jezika iz jezičnoga repertoara studenata u svrhu razvoja višejezične i međukulturne kompetencije, a njih 18,8 % o navedenome pitanju nema nikakvo mišljenje. Jednak broj ispitanika (18,8 %) nije ponudio odgovor na pitanje u prethodnome dijelu istraživanja koje se odnosi na korištenje prijevoda s inih jezika na ciljni i obratno. Ovako visok postotak iznenađuje s obzirom na rastuću sveprisutnost višejezičnosti u svakodnevnome

životu. Zaključujemo da jezično-politički i jezično-obrazovni okvir Europske unije i Vijeća Europe, koji svojim aktima i dokumentima naglašava važnost višejezične kompetencije, nije dostatan za primjenu u praksi. Potrebno je kontinuirano usavršavati nastavnike jezika kako bi nastavu prilagodili višejezičnomu kontekstu.

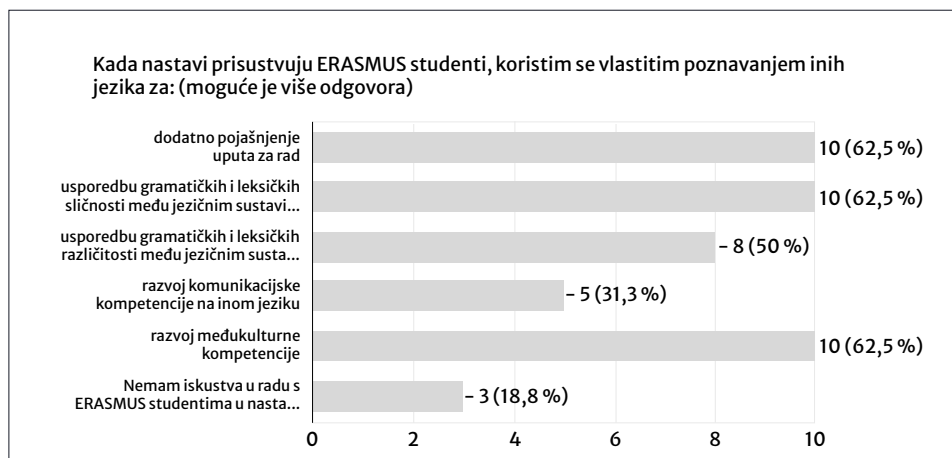
SLIKA 5. Poznavanje i uporaba jezičnoga repertoara studenta

Analizirajući svrhu korištenja inih jezika studenata (usp. sliku 6), utvrđeno je da se svi ispitanici koriste inim jezicima za usporedbu gramatičkih i leksičkih sličnosti među jezičnim sustavima, a za usporedbu različitosti njih 73,3 %. Jednak postotak ispitanih nastavnika služi se ostalim inim jezicima studenata za razvoj međukulturne kompetencije, a njih 33,3 % za razvoj komunikacijske kompetencije na ciljnome jeziku.

SLIKA 6. Svrha korištenja inih jezika u nastavi

Posljednje pitanje odnosilo se na prisutnost stranih studenata iz programa ERASMUS u nastavi inih jezika. Povećanje broja tih studenata na Sveučilištu u Zadru zahtijeva modifikaciju nastavnih metoda i prilagođavanje heterogenoj jezičnoj skupini. Upravo iz toga razloga nužno je bilo ispitati koliko se nastavnici koriste vlastitim jezičnim repertoarom u poučavanju u višejezičnim okolnostima. Troje ispitanika zabilježilo je da nema iskustva u radu sa studentima iz programa ERASMUS u nastavi. Analizirajući odgovore (mogućnost višestrukih odgovora) nastavnika koji imaju takve studente na nastavi (usp. sliku 7), uočeno je da je po 10 ispitanika (62,5 %) navelo da se vlastitim poznavanjem inih jezika u radu sa stranim studentima koristi za dodatno pojašnjenje uputa za rad, za razvoj međukulturne kompetencije i usporedbu gramatičkih i leksičkih sličnosti među jezičnim sustavima. Za isticanje različitosti među jezicima njima se koristi 50 % ispitanika, a 31,3 % ispitanika za razvoj komunikacijske kompetencije na inome jeziku.

SLIKA 7. Inji jezici nastavnika u nastavi sa studentima u dolaznoj mobilnosti

6. RASPRAVA

Cilj ovoga rada bio je ispitati stavove nastavnika o uporabi materinskoga jezika i pedagoškoga prijevoda u svrhu razvoja višejezične i međukulturne kompetencije u poučavanju inih jezika. Na temelju provedene analize rezultata istraživanja uočeno je sljedeće. Budući da se svi ispitanici osim jednoga slažu da je uporaba materinskoga jezika u poučavanju inoga jezika važna, te slijedom toga jednak postotak ispitanika koristi se materinskim jezikom u nastavi, možemo zaključiti da je riječ o bitnome

preduvjetu planiranja i provedbe nastave inih jezika. Pokazalo se da se nastavnici više koriste materinskim jezikom u razrednome diskursu na razini A, što je bilo i očekivano jer se radi o osnovnoj razini poznavanja jezika. S druge strane, iznenađujuće je da se tri četvrtine nastavnika aktivno koristi materinskim jezikom u razrednome diskursu na srednjoj razini (B) ovladavanja jezikom. Možemo samo pretpostaviti koji su razlozi dobivenih rezultata za poučavanje na razini B. Neka od mogućih objašnjenja mogla bi biti neiskustvo nastavnika u upravljanju razrednom interakcijom s ciljem poticanja komunikacijske kompetencije, pojednostavljivanje određenih dijelova nastavnoga sadržaja, usporedba dvaju jezika, lakša interakcija sa studentima, međusobno bolje razumijevanje, tumačenje značenja leksičkih i gramatičkih jedinica i sl. S tim u vezi valjalo bi provesti dodatna istraživanja da se utvrde situacije u razrednoj interakciji ili razlozi zbog kojih se dio nastave inoga jezika odvija na materinskome jeziku studenata. Na taj način dobio bi se uvid u (ne)opravdanost uporabe materinskoga jezika naročito na srednjemu stupnju ovladavanja inim jezikom.

Usporedno s uporabom materinskoga jezika, ispitali smo i svrhu korištenja prijevoda u nastavi u skladu s jezičnom razinom (A ili B) studenata koje nastavnici poučavaju. Usporedba s obzirom na razine pokazuje da su rezultati gotovo jednaki (90–92 %) kada je riječ o korištenju strategije prijevoda s ciljem usavršavanja jezičnoga umijeća. Prijevod kao nastavna strategija i dalje zauzima vrlo važno mjesto u nastavnika inih jezika na Sveučilištu u Zadru, ali većinom s ciljem poučavanja gramatičkoga i leksičkoga sadržaja. Nasuprot tome, za prijevod u svrhu razvoja komunikacijske kompetencije ili s ciljem razvijanja vještina pisanoga ili usmenoga izražavanja nastavnici se odlučuju u manjemu broju slučajeva. Možemo zaključiti da prijevod, unatoč negativnoj konotaciji koju je imao desetljećima, ipak ima vrlo važnu ulogu u procesu poučavanja inih jezika. Razlozi za njegovu uporabu u nastavi inih jezika mogu biti različiti. Nastavnici nerijetko nastavu oblikuju na temelju navika i iskustva koja su stekli u vlastitome procesu ovladavanja inim jezikom (Hall i Cook 2012: 295). Primjerice, ako su i sami često bili izloženi različitim oblicima prijevodnih vježbi i zadataka u ovladavanju inim jezikom i tijekom procjene postignuća, veća je vjerojatnost da će nastaviti primjenjivati poznatu metodu i u vlastitoj nastavi. Osim toga, u planiranju i provedbi nastave vode se i praktičnim iskustvom o onome što jest odnosno što nije uspješno u nastavi, uzimajući pritom u obzir i iskustva kolega nastavnika, ali i jezične politike i temeljne dokumente kao smjernice u oblikovanju nastave inih jezika (*ibid.*).

Što se pak tiče vrednovanja, prijevod s materinskoga na ini jezik sastavni je dio jezične provjere koje ispitanici provode na obje razine ovladavanja jezikom. Budući da se vrlo velik postotak nastavnika koristi prijevodnim zadacima s materinskoga na ini, možemo zaključiti da nastavnici pedagoški prijevod smatraju vrlo pouzdanom

metodom vrednovanja ovladanosti inim jezikom svojih studenata.

Kada je riječ o višejezičnosti, dobiveni podatci iz istraživanja pomalo su kontradiktorni: 87,5 % ispitanika poznaje jezičnu biografiju, tj. jezični repertoar svojih studenata i 81,3 % ih smatra važnima u svrhu razvoja višejezične i međukulturne kompetencije, što svjedoči o osviještenosti nastavnika o značenju višejezičnosti u suvremenim uvjetima učenja i poučavanja. S druge strane, iznenađuje podatak da 18,8 % ispitanih nastavnika nema nikakvo mišljenje o navedenome pitanju. Što se pak tiče svrhe uporabe ostalih inih jezika studenata, rezultati su slični onima koji se odnose na uporabu prijevoda u poučavanju inoga jezika: u razvoju produktivnih jezičnih djelatnosti rijetko se koriste, dok se znanjem ostalih inih jezika najčešće koristi za usporedbu gramatičkih i leksičkih sličnosti.

Provedenim istraživanjem obuhvaćen je relativno malen broj ispitanika, stoga rezultate ne možemo generalizirati. U buduća je istraživanja stoga potrebno uključiti druga sveučilišta u Hrvatskoj. Na taj bi se način dobiveni podatci pouzdanije mogli interpretirati, što bi zasigurno pružilo precizan uvid u postojeće stanje u korištenje jezičnoga repertoara svih dionika nastavnoga procesa na kolegijima inih jezika na sveučilišnoj razini. Takva bi sveobuhvatnija studija doprinijela unaprjeđenju nastave općenito s posebnim naglaskom na višejezičnu stvarnost. Na temelju svega navedenoga nameće se zaključak da je potrebno neprestano educirati nastavno osoblje i ubrzano ga pripremati za rad u heterogenim jezičnim zajednicama u skladu s globalnim jezičnim, kulturnim i društvenim tokovima.

7. ZAKLJUČAK

Višejezična i međukulturna kompetencija jedna je od osnova jezične politike prema recentnim smjernicama Europske unije i Vijeća Europe. Iako je aktualnost poučavanja inih jezika sve intenzivnije obilježena višejezičnim kontekstom, navedene smjernice Vijeća Europe nisu do kraja praktično razrađene. Stoga često razvoj višejezične i međukulturne kompetencije ostaje na teoriji, bez direktne primjene u samoj nastavi što se djelomično potvrdilo i u ovome istraživanju.

Provedenim istraživanjem utvrdilo se da nastavnici imaju pozitivne stavove o uporabi materinskoga jezika i pedagoškoga prijevoda jer navedene nastavne strategije aktivno primjenjuju u različite svrhe u vlastitoj nastavi. Najčešće se služe prijevodom i materinskim jezikom u objašnjavanju gramatičkih i leksičkih sadržaja na inome jeziku u svrhu njihova lakšega razumijevanja i uklanjanja nejasnoća što je u skladu s ranije provedenim inozemnim istraživanjima (Kayaoğlu 2012; Hall i Cook 2012 i dr.),

a u hrvatskome kontekstu s istraživanjima Erk (2017), Jelić i Vlašić (2020). Jednako je značajna uloga materinskoga jezika u razrednome diskursu.

Što se pak tiče višejezičnosti, razvidno je da dio ispitanika ne poznaje u dovoljnoj mjeri navedeni pojam što govori u prilog nužnosti kontinuiranoga usavršavanja nastavnika inih jezika. Premda rezultate istraživanja ne možemo generalizirati, valja naglasiti da oni omogućavaju uvid u postojeće stanje u primjeni cjelokupnoga jezičnog repertoara nastavnika, ali i studenata inih jezika Sveučilišta u Zadru. Znanstveni doprinos istraživanja kao jednoga od manje zastupljenih u hrvatskome obrazovnom kontekstu očituje se u povezivanju postojećega stanja sa smjernicama navedenima u temeljnim europskim dokumentima u svrhu razvoja višejezičnosti i međukulturne kompetencije.

BIBLIOGRAFIJA

- ARONIN, Larissa i David SINGLETON. 2012. *Multilingualism*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- AYDINALP, Esra Başak. 2020. „The Role of Pedagogical Translation on The Development of Intercultural Communicative Competence in Language Teaching”. *Journal of Language Research* 4 (1): 69–85.
- BAGARIĆ MEDVE, Vesna. 2023. „Komunikacijska kompetencija i međukulturna kompetencija”. *Učenje i poučavanje stranih jezika*. Ur. Vesna Bagarić Medve, Višnja Pavičić Takač. Osijek: Filozofski fakultet: 209–228.
- BYRAM, Michael. 2000. „Assesing Intercultural Competence in Language Teaching”. *Sprogforum* 18 (6): 8–13.
- CABRELLI AMARO, Jennifer, Suzanne FLYNN i Jason ROTHMAN. 2012. *Third Language Acquisition in Adulthood*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- CENOZ, Jasone. 2013. „The influence of bilingualism on third language acquisition: Focus on multilingualism”. *Language Teaching* 46: 71–86.
- COOK, Vivian. 2001. „Using the First Language in the Classroom”. *Canadian Modern Language Review* 57 (3): 402–423.
- COUNCIL OF EUROPE. 2020. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. URL: www.coe.int/lang-cefr. (15. 3. 2025.)
- CVIKIĆ, Lidija, Katarina ALADROVIĆ SLOVAČEK i Maša RIMAC JURINOVIĆ. 2022. „Kultura kao sastavnica učenja i poučavanja hrvatskoga kao inoga jezika”. *Digitalni mediji, kultura i obrazovanje: konteksti, značenja, primjena: zbornik radova*. Ur. Snežana Štrangarić, Marija Cvijetić Vukčević i Miloš Šumonja. Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru, Sveučilište u Novom Sadu: 201–221.
- DE ARRIBA GARCÍA, Clara. 1996. „Introducción a la traducción pedagógica”. *Lenguaje y textos* 8: 269–283.
- ERK, Mirna. 2017. „English language instructors’ beliefs about the role of L1 in English language development and formal instruction in Croatia: A survey”. *Explorations in English Language and Linguistics* 5 (2): 95–121.
- ERK, Mirna. 2023. „Prvi jezik u nastavi stranih jezika”. *Učenje i poučavanje stranih jezika*. Ur. Vesna Bagarić Medve, Višnja Pavičić Takač. Osijek: Filozofski fakultet: 517–531.
- GALINDO MERINO, María del Mar. 2012. *La lengua materna en el aula de ELE*. Málaga: ASELE.

- GARCÍA BENITO, Ana Belén. 2018. „Vuelta a escena de la traducción en la enseñanza de lenguas extranjeras: experiencia en PLE”. *Hermēneus. Revista de traducción e Interpretación* 21: 197–234.
- HALL, Graham i Guy COOK. 2012. „Own-language use in ELT: exploring global practices and attitudes”. *British Council* 10: 1–48. URL: https://www.researchgate.net/publication/259424073_Own_language_use_in_language_teaching_and_learning (14. 3. 2025.)
- HERDINA, Philip i Ulrike, JESSNER. 2002. *A Dynamic Model of Multilingualism*. Clevedon: Multilingual matters.
- HURTADO ALBIR, Amparo. 2001. *Traducción y traductología. Introducción a la traductología*. Madrid: Catedra.
- JAJIĆ NAVOGRADec, Marina. 2024. *Psiholingvistički pogled na ovladavanje engleskim i ruskim leksikom u okvirima individualne višejezičnosti*. Zagreb: FF press.
- JARMAKEEV, Iskander Engelevič, Tatjana Sergeevna PIMENOVA i Al'bina Rinatovna ABDRAFIKOVA. 2021. „Rol' rodnogo jazyka v izučenii inostrannyh jazykov: novyj rakurs”. *Obščestvo. Kommunikacija. Obrazovanie* 12 (1): 104–113. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-rodnogo-yazyka-v-izuchenii-inostrannyh-yazykov-novyy-rakurs/viewer> (18. 3. 2025.)
- JELASKA, Zrinka. 2007. „Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja”. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik* 1 (3) : 86–99.
- JELIĆ, Andrea-Beata i Nikolina VLAŠIĆ. 2020. „Uporaba materinskoga jezika u razrednom diskursu na satu španjolskoga jezika”. *Strani jezici* 49: 227–245.
- KAPITONOVA, Tamara Ivanovna, Leonid Viktorovič MOSKOVKIN i Anatolij Nikolaevič ŠČUKIN. 2014. *Metody i tehnologii obučeniya russkomu jazyku kak inostrannomu*. Moskva: Russkij jazyk. Kursy.
- KAYAOĞLU, Mustafa Naci. 2012. „The use of Mother Tongue in Foreign Language Teaching from Teachers' Practice and Perspective”. *Pamukkale University Journal of Education* 32, 2: 25–35. URL: https://www.researchgate.net/publication/272723224_The_Use_of_Mother_Tongue_in_Foreign_Language_Teaching_from_Teachers'_Practice_and_Perspective (21. 3. 2025.)
- KEGLEVIĆ BLAŽEVIĆ, Ana. 2023: „Pristupi i metode poučavanja stranih jezika”. *Učenje i poučavanje stranih jezika*. Ur. Vesna Bagarić Medve, Višnja Pavičić Takač. Osiijek: Filozofski fakultet: 229–246.
- KNEŽEVIĆ, Željka. 2017. „Does Initial Education of German and English Language Teachers Prepare Them for the Development of Pupils' Plurilingual and Intercultural Competence? – Analysis of Programs of Study”. *Croatian Journal of Education* 19: 13–33.

- LEVINE, Glenn S. 2012. „Principles for code choice in the foreign language classroom: A focus on grammaring”. *Language Teaching* 47 (3): 332–348. URL: https://www.researchgate.net/publication/271898622_Principles_for_code_choice_in_the_foreign_language_classroom_A_focus_on_grammaring (15. 5. 2025.)
- NATION, Paul. 2003. „The role of the first language in foreign language learning”. *The Asian EFL Journal* 5 (2): 35–39. URL: https://openaccess.wgtn.ac.nz/articles/journal_contribution/The_role_of_the_first_language_in_foreign_language_learning/12560333?file=23411891 (18. 3. 2025)
- NORTH, Brian, Enrica PICCARDO, Tim GOODIER, Daniela FASOGLIO, Rosanna MMARGONIS-PPASINETTI i Bernard RÜSCHOFF. 2022. *Enriching 21st-Century Language Education. The CEFR Companion volume in practice*. URL: <https://orfee.hepl.ch/handle/20.500.12162/5760> (30. 3. 2025.)
- OMAZIĆ, Marija i Sanja CIMER KARAICA. 2023. „Prevođenje u nastavi stranih jezika”. *Učenje i poučavanje stranih jezika*. Ur. Vesna Bagarić Medve, Višnja Pavičić Takač. Osijek: Filozofski fakultet: 605–618.
- PETRAVIĆ, Ana. 2016. *Međukulturna kompetencija u nastavi stranih jezika. Od teorijskih koncepta do primjene*. Zagreb: Školska knjiga.
- PETRIKOVA, Anna. 2020. „Roľ perevoda v obučeníi ruskomu jazyku kak inostrannomu studentov-rusistov na primere oprosa slovackih studentov filozofskogo fakulteta Prešovskogo universiteta”. *Roczniki Humanistyczne* 68 (10): 73–87. URL: https://www.researchgate.net/publication/348055279_Rol_perevoda_v_obucenii_ruskomu_azyku_kak_inostrannomu_studentov-rusistov_na_primere_oprosa_slovackih_studentov_Filozofskogo_fakulteta_Presovskogo_universiteta (18. 3. 2025)
- PINTADO GUTIÉRREZ, Lucía. 2012. „Fundamentos de la traducción pedagógica: traducción, pedagogía y comunicación”. *Sendebarr* 23: 321–353.
- STANOJEVIĆ, Slađana. 2017. „Prednosti i mane upotrebe maternjeg jezika u nastavi stranih”. *Jezik i književnost u globalnom društvu. Tematski zbornik radova*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu: 129–140.
- ŠARIĆ ŠOKČEVIĆ, Ivana i Milica, SABO. 2023. „Razvoj međukulturne kompetencije u nastavi stranih jezika”. *Učenje i poučavanje stranih jezika*. Ur. Vesna Bagarić Medve, Višnja Pavičić Takač. Osijek: Filozofski fakultet: 315–329.
- VUJEĆE EUROPE. 2005. *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje*. Zagreb: Školska knjiga.

MREŽNI IZVORI:

- VUJEĆE EUROPE. 2019. „Preporuka Vijeća o sveobuhvatnom pristupu poučavanju i učenju jezika”. 2019. *Službeni list Europske unije*. URL: <https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/7216390d-876b-11e9-9f05-01aa75ed71a1> (5. 3. 2025.)
- VUJEĆE EUROPE. 2018. „Preporuka Vijeća od 22. svibnja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno obrazovanje”. 2018. *Službeni list Europske unije*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2018.189.01.0001.01.HRV&toc=OJ%3AC%3A2018%3A189%3AFULL (15. 5. 2025.)

PEDAGOGICAL TRANSLATION AS AN INSTRUMENT FOR THE DEVELOPMENT OF PLURLINGUISTIC AND INTERCULTURAL COMPETENCE

ANDREA KNEŽEVIĆ, PETRA ŠPADIĆ

ABSTRACT

In contemporary foreign language teaching two communication activities, interaction and mediation are added to traditional receptive and productive competences, thus emphasising the importance of linguistic mediation between different languages and cultures (CEFR CV 2020). Expanding students' linguistic repertoire includes not only the use of their mother tongue but also that of additional languages, as demonstrated by the renewed interest in researching translation as a teaching strategy. In this research, the opinions of foreign language teachers (level A1-B2) at the University of Zadar were examined. The survey comprised questions regarding the use and role of mother tongue and translation in foreign language teaching: whether teachers use them to develop linguistic and intercultural competence, or exclusively as a tool of classroom discourse. Taking into consideration the guidelines of the Council of Europe and the expanding plurilingual context, the research investigated how students' and teachers' knowledge of a second, third, or additional languages can be used to facilitate the acquisition of a new foreign language. Finally, based on the research results, presented as both quantitative and qualitative data, key conclusions were drawn regarding the current use of the mother tongue and translation as a teaching strategy in the instruction of a third or additional foreign language, with the aim of facilitating the development of students' multilingual and intercultural competences.

KEYWORDS:

mother tongue, mediation, translation, multilingual and intercultural competence

CROATIAN STUDENTS AND ENGLISH PATH VERBS – EVIDENCE OF POSITIVE AND NEGATIVE TRANSFER

ANITA MEMIŠEVIĆ

University of Rijeka,
Faculty of Humanities and Social Sciences
Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
amemisevic@ffri.uniri.hr

UDK: 811.111'367.625
DOI: 10.15291/csi.4907
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 25. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 31. 7. 2025.

Both English and Croatian are satellite-framed languages, yet they differ significantly in how they express spatial relations. This contrast is particularly noticeable when comparing English path verbs and their Croatian counterparts. Croatian learners of English often struggle with using prepositions alongside certain English path verbs, leading to the production of incorrect sentences. However, with other English path verbs, their usage of prepositions tends to be accurate. This behavioural study aimed to investigate whether these difficulties might be attributed to transfer from Croatian. A total of 82 subjects participated and solved a cloze test containing path and manner verbs. The results suggest that strong negative transfer occurs with English path verbs whose Croatian equivalents are prefixed motion verbs governing prepositions cognate with their prefixes. Conversely, positive transfer occurs in the case of English path verbs whose Croatian equivalents are either prefixed or unprefixes not accompanied by prepositions. These insights may prove valuable in shaping more effective methods for teaching prepositions.

KEYWORDS:

Croatian, English, path verbs,
prefixed verbs, transfer

1. INTRODUCTION

Each language expresses relations among entities in the world in a way that is particular for that language. Consequently, students learning a second language frequently have problems encoding these relations in it. In most cases, they encode them by means of prepositions and, subsequently, prepositions are usually among the most problematic elements of language to master when learning a foreign language. This is also the case for Croatian students of English even once they reach a high level of proficiency in English.

Croatian and English use different prepositions to encode the same relations. Let us look at the following examples:

- (1) a) *Kupio sam meso **na** tržnici.*
 b) *Išao sam **na** koncert.*
 c) *Knjiga je **na** stolu.*

The first observation is that in all three Croatian sentences the same preposition is used: *na*¹. However, if we translate these sentences into English, we use a different English preposition for each of them:

- (2) a) *I bought the meat **at** the market.*
 b) *I went **to** the concert.*
 c) *The book is **on** the table.*

These examples indicate that Croatian and English construe the relations among entities in a different way. Perhaps an even more striking example would be the following:

- (3) *Tko je **na** ovoj slici?*

where the corresponding translation into English is:

- (4) *Who is **in** this picture?*

¹ The translational equivalent of this English preposition listed in most Croatian-English dictionaries is 'on' (e.g., Bujas 1999). However, as can be observed from the English translations of the Croatian sentences listed here, in a number of situations this is not the appropriate translational equivalent.

This example leads us to the conclusion that in Croatian a picture is perceived as a flat surface *on* which something is located, while in English it is perceived as a container *in* which something is located.

The list of all the differences between Croatian and English when it comes to the use of (spatial) prepositions would be almost endless, but the above listed examples should demonstrate some of the problems that Croatian students of English are faced with when trying to master the encoding of spatial relations in English. The situation becomes even more complicated when it comes to the metaphorical use of prepositions (e.g., *under the law*, the equivalent of which in Croatian is *prema zakonu*, i.e., ‘*according to the law*’).

A particular problem for Croatian students of English is the use of English path verbs. Namely, they tend to produce sentences of the following type: *He entered into the room; He has left from the building; etc.* In these sentences, the verb cannot be followed by the preposition, but Croatian students use it. On the other hand, some path verbs do not appear to pose difficulties for them (e.g., *He followed John.*). Therefore, the aim of this study is to determine whether there is evidence of transfer from Croatian into English in proficient Croatian speakers of English.

Transfer is usually defined as influence of the first language (L1) on the second language (L2) which is the result of differences and similarities between the two languages. The idea on which it is based is that previous learning, i.e., learning of L1, affects subsequent learning, i.e., learning of L2, in such a way that the patterns and forms of the L1 are imposed on L2. It can be positive (if the structure is the same in both languages) or negative (if the structure is not the same in both languages). Positive transfer is facilitatory, and usually leads to a reduced number of errors, while negative transfer causes interference and usually leads to an increased number of errors. Bardovi-Harling and Sprouse (2018) sum up the current approaches to transfer in second language acquisition in a very handy way: “Transfer, to the extent that it exists, would now be viewed as the influence of the mentally represented native language grammar on the mentally represented interlanguage grammar” (*ibid*: 2). These approaches can be divided into several groups: those that assume that learners have access to universal grammar (e.g., Eubank 1993; Schwartz and Sprouse 1994, 1996; LaFond et al. 2001), those that assume that they have limited access to universal grammar (e.g., Meisel 1983, 1991; Clahsen 1986), the competition model which assumes that general cognition and communicative needs constrain linguistic behaviour (Bates and MacWhinney 1981, 1987; MacWhinney 1992), the approach based on the processability theory (Pienemann 1998), approaches that focus on thinking for speaking and conceptual transfer (e.g., Odilin 2005; Jarvis and Pavlenko 2008; Han

and Cadierno 2010), and others. Regardless of the differences between current approaches, they all agree that, in order to show that transfer exists, it is not sufficient to prove that it exists only in individual cases—it should be demonstrated that it exists in a particular category. When talking about types of evidence of transfer, Jarvis (2016) lists intralingual contrasts which “can be derived through comparison of the features of the TL that differ with respect to how (closely) related they are to the features of the L1” (ibid: 40). As we will see, English path verbs are particularly well-suited for this purpose.

Before moving on to the present research, we need to look at Talmy’s typology of languages and motion verbs.

1.1. TALMY’S TYPOLOGY OF LANGUAGES

According to Talmy (2000a), languages can be divided into two major types based on typical structures used for encoding of motion events. He calls them verb-framed and satellite framed languages. The former include Romance languages, Semitic languages, Polynesian languages, Japanese, Tamil, Bantu, some branches of Mayan languages, Nez Perce and Caddo; the latter all the other languages.²

The motion event itself comprises four elements: 1) the Figure (the moving entity whose trajectory is described); 2) the Ground (the reference object relative to which the Figure’s movement is characterised); 3) the Motion (the dynamic process of the Figure’s displacement in relation to the Ground); 4) the Path (the trajectory along which the Figure moves with respect to the Ground) (Talmy 2000a).

In most languages, the core schema of a motion event consists of the Path. However, languages differ according to where the core schema is expressed: in verb-framed languages it is predominantly expressed in the verb, and in satellite-framed languages it is predominantly expressed in the satellite. Talmy defines the satellite as “the grammatical category of any constituent other than a nominal complement that is in a sister relation to the verb root” (Talmy 2000a: 486). In other words, it can include affixes (e.g., verbal prefixes) or free words.

On the basis of this division of languages and structure of motion events, Talmy

² In order to accommodate serial-verb, bipartite verb, and generic verb languages, Slobin (2004) proposed a third type of languages that he called “equipollently framed languages” defining them as “serial-verb languages and other types of languages in which both manner and path are expressed by “equipollent” elements—that is, elements that are equal in formal linguistic terms, and appear to be equal in force or significance” (Slobin 2004: 237). He also proposed that, rather than using a dichotomised or trichotomised typology, it would be better to place languages on a cline of manner salience.

proposes a division of motion verbs into path verbs (which express the Path of motion, but not the Manner of motion) and manner verbs (which express the Manner of motion but not the Path)³. The first type of verbs is typical of verb-framed languages in which the Manner can optionally be coded in an additional sentential element. The second is typical of satellite-framed languages in which the Path has to be encoded in an additional lexical unit—a satellite. However, it should be borne in mind that no language employs only one way of encoding Manner or Path but usually has at least two or more options for encoding these components. What determines its classification is the predominant way of encoding these components. This, in itself, implies that there exists a certain level of interlanguage variation among those languages that are classified as belonging to a particular group. What is interesting is that interlanguage variation can be observed even among closely related languages (for more on variation in expressing Manner and Path in Slavic languages see: Hasko and Perelmutter 2010).

According to Talmy (2000a), both Croatian and English belong to satellite-framed languages, that is, both predominantly use satellites for the expression of Path, and the majority of motion verbs in these languages are manner verbs. However, Talmy (2000a) himself says that most languages in fact contain both manner and path verbs. Croatian, a Slavic language, should, according to him, encode Path in the verbal prefix (2000). However, the view adopted here is that presented in Brala (2002), Memišević (2012), and Brala-Vukanović and Memišević (2014) that verbal prefixes are primarily Aktionsart markers⁴, while for the encoding of the actual Path, in many cases, a preposition is also usually needed (in line with Talmy's view presented in Talmy 2007: 141). In other words, even when using a prefixed motion verb in Croatian, it is frequently necessary to also use a preposition, if we wish to make explicit reference to the Ground. The first studies that directly discussed Croatian from the typological perspective are those by Filipović (2008a, 2008b, 2010) who in fact primarily studies Serbian, but also Serbo-Croatian.⁵ She places Croatian, along with Serbian, somewhere around the middle of the continuum the poles of which are verb-framed and satellite-framed languages. However, her research should be taken with caution

³ Özyürek and Özçalışkan (2000) list a third type of verbs which express both Manner and Path. As an example of such a verb, they provide the Turkish verb *turman* ('climb up').

⁴ According to the view adopted here, the prefix at best gives directionality to the verbal action but does not encode the Path on its own.

⁵ This should not be confused with Croatian. Leaving aside political debates and other factors that frequently play a role when referring to Serbian and Croatian as two languages or one, there are actual differences between the two languages. Most importantly for our purposes, the use of prepositions with verbs in the two languages differs, and, furthermore, they differ with respect to the possibility of combining certain prefixes with certain verbs.

as she, when discussing morphological blocking, makes some claims that are not true of Croatian (Filipović, 2010); for example, she argues that it is impossible to imperfectivise a perfective verb (i.e., it is impossible to say “*Ukotrljavao se u sklonište*” and a sentence of the type “*Ulazio je u sklonište kotrljajući se*” has to be used when trying to express the meaning conveyed by the English sentence “*He was entering the shelter rolling.*”) (*ibid*: 261) and states that *ući* (‘enter’, perfective) is a prefixed verb, but *ulaziti* (‘enter’, imperfective) is not (*ibid*: 262).

Some research on motion verbs in Croatian has been conducted. For example, Katunar and Šojat (2011) analysed the morphosemantic field of words derived from the root *kre-* (‘move’). Katunar et al. (2012) also proposed the existence of phrasal verbs in Croatian, stressing the importance of the contribution that the preposition used after the verb makes to the meaning. For our purposes, probably the most interesting are the findings of Blagus Bartolec and Matas Ivanković (2018) who found that in the case of some prefixed verbs, such as *otići*, prepositions are actually a key component of encoding the Path element of motion, and that their role is to determine the direction of motion.

As far as English is concerned, Talmy (2000b) says that it is not the most consistent example of a satellite-framed language and that it contains the following 20 path verbs: *enter, exit, ascend, descend, cross, pass, circle, advance, proceed, approach, arrive, depart, return, join, separate, part, rise, leave, near, follow* (Talmy 2000b: 52; 2007: 92). These path verbs, which are borrowings from Romance languages, require the use of syntactic structures typical of verb-framed languages, that is, no satellite is needed to enable us to explicitly refer to the ground (e.g., *He entered the building. / He followed the path., etc.*).

1.2. THINKING-FOR-SPEAKING

The “thinking-for-speaking” hypothesis was introduced by Slobin (1996) who defines it as “a special form of thought that is mobilized for communication” (Slobin 1996: 76). In other words, our mother tongue trains us to attend to those aspects of motion events (and other events and situations) that must be encoded from the moment we begin acquiring our mother tongue. Thus, a child acquiring Spanish (a verb-framed language) will pay attention to different aspects of motion events compared to a child acquiring English (a satellite-framed language).

The results of a number of behavioural studies seem to support this hypothesis. Some studies have focused on infants, and their findings suggest that they can detect changes in the Path (and in the Manner) of motion in the first year of life (Pulverman

et al. 2006; Papafragou et al. 2008; Pruden 2008; Pulverman et al. 2008). Other studies have found that children use sentence structures that are typical of their language from the very first stages of sentence formation and that they use the dominant elements used in their mother tongue for encoding the Path of motion from the earliest stages of language acquisition (Bowerman et al. 1995; Slobin 1997; Özçalışkan and Slobin 1999; Özçalışkan and Slobin 2000; Slobin 2005; Allen et al. 2007; Hickmann 2008; Maguire et al. 2010). Studies involving adult speakers have also been conducted. Here we will mention two that focused on speakers of Spanish and English (Naigles and Terrazes 1998; Cifuentes-Ferez and Gentner 2006) which both found that, when presented with a novel motion verb, Spanish speakers expect it to encode the Path of motion, whereas English speakers expect it to encode the Manner of motion. Studies have even revealed that gestures used by speakers of verb-framed and satellite-framed languages when talking about motion events differ significantly (Özyürek and Kita 1999; McNeill and Duncan 2000; Özyürek and Özçalışkan 2000; Kita and Özyürek 2003).

One of the most compelling examples of how a language shapes its speakers' attention to specific aspects of motion events is found in Tzeltal (Brown 2001, 2008). This Mayan language uses an absolute system of spatial orientation based on the uphill/downhill (southward/northward) slope of land. Therefore, when describing motion events or locations of objects, whether on a large or small scale, speakers of this language use absolute terms. In other words, speakers of Tzeltal go uphill and downhill, and not left, right, forward, or backward. To be able to talk about motion or location of an object they must be constantly aware of the locations of south and north. Speakers of languages that use a relative system of spatial orientation are usually not aware of what lies to the south or north of them.

The thinking-for-speaking hypothesis would predict that Croatian and English, even though they generally belong to the same group of languages according to Talmy's typology, train their speakers to pay attention to somewhat different aspects of motion events. This, in turn, would result in Croatian students of English having problems with the use of prepositions in English when it comes to motion events (and spatial relations in general), or more specifically for the purposes of this study, with the use of prepositions with English path verbs.

1.3. *WHY PATH VERBS?*

According to Gentner (2006), verb semantics vary across languages more than noun semantics. When learning one's mother tongue and trying to understand meanings of verbs, a child first has to figure out which aspects of the situation that the verb

describes are included in the meaning of a particular verb. She stresses two important points: a) “even fairly concrete meanings (such as those of motion verbs) make a selection from the available information, and just which information is selected varies across languages” (Gentner 2006: 544); b) “for verbs and other relational items, children must discover how their language combines and lexicalizes the elements of perceptual field” (Gentner 1982: 325).

English path verbs are particularly interesting in this respect because they can be divided into several groups on the basis of Croatian verbs that are their equivalents. This should enable us to determine whether there is evidence of systematic transfer from Croatian into English, and if so, to what extent.

For the purposes of this research, we will divide the aforementioned 20 English path verbs into four groups:

- 1) The first group consists of path verbs whose counterparts in Croatian, in the majority of contexts, are prefixed verbs that form a lexical unit⁶ with the preposition that follows them. In most cases, this means the repetition of the same form in the prefix and the preposition, but there are some exceptions⁷. However, the prefix and preposition are in each case semantic cognates. This group includes the following path verbs⁸: *enter* (*ući u*), *exit* (*izaći iz*), *ascend* (*popeti po*), *descend* (*sići s*), *pass* (*proći pored*), *circle* (*okružiti oko*), *cross* (*prijeći preko*), *leave* (*otići od*), *part* (*odvojiti od*), *depart* (*otići od*), *separate* (*odvojiti od*).
- 2) The second group consists of path verbs whose counterparts in Croatian, in the majority of contexts, are prefixed verbs followed by a preposition that do not form a lexical unit, that is, the prefix and the preposition do not share form and are not semantic cognates. These include *proceed* (*nastaviti prema*) and *advance* (*nastaviti/napredovati prema*).

⁶ Speakers in such cases actually perceive the verb and preposition as a lexical unit, e.g., *ući u*, *izaći iz*, *otići od*, etc. On the other hand, a combination consisting of the same verb and a different preposition would not have the same status in the speaker’s mind, e.g., *ući iz*, *izaći na*, *otići preko*... In other words, prefixed verbs, which can be used with prepositions, tend to be strongly associated with prepositions that are the cognates of the prefix. The definition of a lexical unit adopted here is Langacker’s (1987: 59): “A unit is a structure that a speaker has mastered quite thoroughly, to the extent that he can employ it in largely automatic fashion, without having to focus his attention specifically on its individual parts or their arrangement”.

⁷ For details see Memišević (2012).

⁸ The Croatian counterparts are indicated in brackets. The indicated counterparts are those that would be used in the translation of tests used in Memišević (2012) and in the present study. In other contexts, other translational counterparts might be more appropriate.

- 3) The third group includes those path verbs whose counterparts in Croatian, in the majority of cases, are prefixed verbs that cannot be followed by a preposition, and they include: *approach (približiti/primaknuti se)*, *near (približiti/primaknuti se)*, *join (pridružiti se)*, *rise (ustati)*.
- 4) The fourth group includes the path verbs whose counterparts in Croatian are, in the majority of cases, unprefixed verbs that are not followed by prepositions: *follow (pratiti)*, *arrive (stići)*, *return (vratiti se)*⁹.

The fact that Croatian counterparts of this small group of English verbs display such level of variation in terms of lexicalisation patterns and syntactic structures in which they can be used makes them well-suited candidates for studying possible transfer from Croatian into English.

Transfer in the case of eight verbs from the first group has already been studied by Memišević (2012). As the present study builds on the results of this one, the results of that study will be presented in more detail. She used both a behavioural and the ERP¹⁰ method and focused on the following English path verbs: *enter*, *exit*, *ascend*, *descend*, *cross*, *pass*, *leave*, *circle*. As can be noticed, the focus of that study was on the possibility of the existence of negative transfer. Evidence of negative transfer from Croatian into English was found both at the productive (the behavioural part of the study) and receptive level (the ERP part of the study).

The behavioural part of the study which focused on the productive level used a specially constructed cloze test containing eight path and eight manner verbs that were followed by blanks. The subjects were instructed to fill the blanks with prepositions only if a preposition was necessary. A total of 127 subjects, all of whom were students of English (meaning at least B2 level according to the Common European Language Framework), participated. The results revealed that, overall, the subjects made significantly more errors when it came to the production of prepositions with English path verbs compared to the production of prepositions with English manner verbs. The analysis of errors revealed that the majority of errors

⁹ It is important to note that *ustati*, *stići*, and *vratiti se* can be followed by prepositions in Croatian, but also appear in structures in which they are followed by a noun in the dative case. In this study, the English path verbs that correspond to them were used in sentences that, when translated into Croatian, would produce the structure verb + noun in the dative case.

¹⁰ ERP stands for event-related potentials, a neurolinguistic method based on EEG recordings which allows us to measure the brain's responses to various stimuli. The recordings are then analysed with the goal of identifying effects that reveal potential issues encountered during the processing of a particular stimulus.

in the case of path verbs were “expected errors”, that is, the subjects used English prepositions that are cognates of Croatian prepositions appearing with the Croatian counterparts of English path verbs (the actual percentage of expected errors ranged from 33.1 to 88.2 per cent of total answers). It was also found that, with respect to the percentage of expected errors, the eight studied path verbs seemed to fall into two groups. The first would consist of *enter*, *exit*, *leave*, and *cross*, and the second of *ascend*, *descend*, *pass*, and *circle*, where the percentage of expected errors in the former group was significantly lower than in the latter. A possible explanation for this difference was that Croatian students have more exposure (including explicit mention in the classroom that these verbs are special in the sense that in the majority of cases they cannot be followed by prepositions, and explicit examples of when they can be followed by prepositions) to the verbs belonging to the former group than to those belonging to the latter. All of this suggests that there is negative transfer from Croatian into English when it comes to the production of prepositions with English path verbs.

The overall results of the behavioural segment of this study seem to support Slobin’s thinking-for-speaking hypothesis at the productive level of language. Precisley, the language seems to train its speakers to think in a manner that is most appropriate for that particular language. The fact that the subjects treated the structure consisting of a Croatian prefixed verb + cognate preposition as a linguistic unit would, according to the conclusions of the study, support Talmy’s claims that grammatical words determine the conceptual structure (Talmy, 2000b). This claim implies that these structures are more difficult to “un-learn”, that is, it is more difficult to replace them by the appropriate structures in the second language.

In the ERP part of the study, two groups of subjects were studied—the high proficiency EFL group (C2 level) and the low proficiency EFL group (B1 level). The high proficiency group was of primary interest, as the goal was to determine whether evidence of negative transfer from Croatian into English exists at the receptive level, even among Croatian speakers who have attained a high level of proficiency in English. The subjects were presented with three types of sentences: 1) correct sentences in English (no preposition after the path verb, e.g., *He entered the room whistling a tune.*), 2) incorrect sentences in English that follow the Croatian syntactic pattern (preposition after the path verb that is a cognate of the Croatian preposition that is used after the corresponding Croatian verb, e.g., *He entered in the room whistling a tune.*), 3) incorrect sentences in English (preposition after the path verb that is semantically incongruent with the sentence, e.g., *He entered up the room whistling a tune.*). The results revealed that the high proficiency group exhibited three effects:

- 1) A P250¹¹ which was of such nature that it indicated that the high proficiency subjects process both the English and the Croatian patterns at this very early stage of processing in a similar manner;
- 2) A CNV¹² effect which was of such nature that it revealed that both highly proficient Croatian speakers of English and those at a lower level expect a preposition after a path verb and not an article (supporting the hypothesis that there is transfer, since even semantically incongruous prepositions were more “acceptable” to the subjects than the correct English structure);
- 3) A P600¹³ effect which was of such nature that it revealed that the highly proficient Croatian speakers of English process correct English sentences as incorrect and that they process sentences which follow the Croatian syntactic pattern as correct. Interestingly, even the completely incorrect sentences (containing a semantically incongruent preposition) were not processed as syntactic violations. The analysis of the distribution of the obtained P600 effect revealed that the correct English sentences were processed as violations and non-preferred structures; the incorrect sentences with semantically incongruous prepositions were processed as syntactically acceptable but non-preferred structures; and the sentences which followed the Croatian pattern were processed as syntactically correct and preferred structures.

These results indicate that negative transfer from Croatian into English exists at the receptive level even in highly proficient Croatian speakers of English when it comes to English path verbs.

2. THE PRESENT STUDY

2.1. AIMS AND HYPOTHESES

The aim of the present research was to determine whether there is transfer from Croatian into English when it comes to the production of prepositions with English

¹¹ P250 is an effect that reflects word recognition.

¹² CNV (contingent negative variation) is an effect that reflects anticipatory processes.

¹³ P600 is an effect that reflects syntactic processing and difficulties at the level of syntactic integration.

path verbs that were not studied in Memišević (2012). That study focused exclusively on verbs for which existence of negative transfer from L1 to L2 might be expected, that is, on eight out of 11 English path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by prepositions that are cognates of the prefixes. However, that study did not investigate the possibility of positive transfer for English path verbs whose Croatian counterparts are prefixed or unprefixed verbs not followed by prepositions, neither did it examine what occurs with English path verbs whose Croatian counterparts are verbs followed by prepositions that are not cognates of the prefixes. If positive transfer is found, and if analysis of English path verbs whose Croatian counterparts are verbs followed by prepositions that are not cognates of the prefixes shows that their error rates are similar to those of manner verbs, then, according to Jarvis (2016), we can claim with a high degree of confidence that transfer from the mother tongue is the primary factor influencing preposition use with these verbs in English.

The central hypothesis on which the research is based is that in a group of adult Croatian speakers of English there is evidence of transfer from Croatian into English. This key assumption can further be subdivided into several sub-hypotheses:

H1.1 In a group of adult Croatian speakers of English, the influence of the Croatian pattern for processing will lead to an increased number of errors for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs governing prepositions cognate with their prefixes (i.e., that form a lexical unit). The nature of errors should be such that they should primarily consist of the subjects producing English prepositions that are semantic cognates of Croatian prepositions.

This should prove that negative transfer from Croatian into English with these verbs exists and confirm the findings of Memišević (2012).

H1.2. In a group of adult Croatian speakers of English, the influence of the Croatian pattern for processing will lead, for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by prepositions that are not semantic cognates of the prefixes, to a number of errors comparable to those observed for manner verbs.

H1.3. In a group of adult Croatian speakers of English, the influence of the Croatian pattern for processing will lead to a reduced number of errors for verbs whose Croatian counterparts prefixed verbs not followed by prepositions, and for those whose Croatian counterparts are unprefixed verbs not followed by prepositions.

Existence of positive transfer would provide further evidence that the lexicalisation patterns of L1 (which in the case of these particular motion verbs are reflected in syntactic patterns) have an impact on how even proficient subjects lexicalise motion events in L2.

3. METHODS

3.1. SUBJECTS

Students of the second and third year of the B.A. and those of the first and second year of the M.A. programme of English Language and Literature at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Rijeka participated in the research. The choice of subjects was based on their sufficient level of proficiency in English (at least B2). This means that they would not be expected to make many errors. Students of the first year of the B.A. programme were excluded because they are not sufficiently familiar with the type of test used, which might have influenced the results. A total of 82 subjects participated in the research.

3.2. MATERIALS

The test used was a specially constructed cloze test. The targets were prepositions following motion verbs. The test had a total of 24 blanks, where half of them appeared after path verbs and half appeared after manner verbs. In this test, the eight path verbs that were the focus of the Memišević (2012) study were not included. All the path verbs were used in sentences in which they could not be followed by satellites (i.e., semantically cognate prepositions). The text was a fairy tale about a young knight on a quest, which enabled us to use a short text with a high percentage of motion verbs (e.g., *He could have joined ____ me, but he went ____*). Cloze test was chosen because it enables a high level of control, that is, the sentential, textual, and contextual surroundings of the target structure limit the number of correct answers. In the written instructions, the subjects were informed that this was a special type of cloze test where prepositions should be used only if they are necessary, that is, that 0 (zero) should be used as an answer in those cases where they thought no preposition was needed.

Prior to undertaking the testing procedure, the test was given to eleven native speakers who were asked to complete it and give their feedback. Their comments were considered and the final version used in the research was constructed.

3.3. PROCEDURE

Testing was conducted during regular classes at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Rijeka, that is, the subjects were tested in four groups. The researcher would come at the beginning of the class and ask the stu-

dents to participate in the research. The subjects were additionally instructed, in oral form, to provide a preposition after a verb only if it was necessary, that is, they were instructed that zero (0) could also be a correct answer. The subjects were given 20 minutes to complete the test, which proved sufficient, since the vast majority had submitted their tests before time elapsed.

4. RESULTS

4.1. MANNER VERBS

Since manner verbs were included in the test as a control and to enable us to establish a baseline when it comes to the frequency of errors, the results for this group of verbs will be presented first.

TABLE 1. Results for manner verbs

Verb	Error N	Error %
ride	8	9.8
rush	11	13.5
hasten	13	15.9
move	10	12.2
jump	11	13.5
run	12	14.6
race	9	11
stand	14	17.1
climb	9	11
lead	14	17.1
walk	15	18.3
sprint	8	9.8

As can be observed, the percentage of errors varies between 9.8 and 18.3 %. This span will serve as a reference frame against which the percentage of errors when it comes to the use of prepositions with path verbs will be compared. Manner verbs

were taken as a reference group since both English and Croatian are primarily satellite-framed languages, that is, they predominantly express Manner in the verb itself and require a satellite/preposition to encode the Path, and the percentage of errors made with these verbs should primarily reflect issues involving prepositions that reflect differences in the conceptualisation of spatial relations between the two languages, and do not involve situations where a preposition is used with the verb in one language, but not in the other.

4.2. PATH VERBS

The results for path verbs are laid out in the four tables depending on the category to which they belong.

TABLE 2. Results for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs governing prepositions cognate with their prefixe

Verb	L1 transfer error N	L1 transfer error %	Other error N	Other error %	Total error N	Total error %
part	50	62.2	1	1.2	52	63.4
depart	57	69.5	0	0	57	69.5
separate	56	68.3	2	2.4	58	70.7

In this table, the column ‘L1 transfer error’ contains the percentage of errors consisting of subjects using an English preposition that is the semantic cognate of the Croatian preposition that would be used with the corresponding Croatian verb, while the column ‘Other error’ contains the percentage of errors consisting of using other English prepositions (i.e., ones that are not semantic cognates of the corresponding Croatian preposition). The column ‘Total error’ gives a total of errors for each verb so as to enable easier comparison with the other groups of verbs. When the answers for the path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs that form a lexical unit with the preposition that follows them are compared to those for manner verbs, the first observation is that the percentage of errors is significantly higher. If the errors are analysed, it can be noticed that the great majority (and in the case of *depart* all) are L1 transfer error errors. What is meant by this is that the answers were English prepositions that are the counterparts of the Croatian preposition which is part of the lexical unit consisting of a prefixed verb + preposition (od-prefixed verb + od PP).

TABLE 3. Results for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by non-cognate prepositions

Verb	Error N	Error %
proceed	16	19.5
advance	13	15.9

When the subjects' answers for the two verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by non-cognate prepositions are compared to those for manner verbs, it can be noticed that there are no significant differences in the percentage of errors.

TABLE 4. Results for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs not followed by prepositions

Verb	Error N	Error %
approach	4	4.9
near	12	14.6
join	2	1.2
rise	3	3.7

When the answers for the path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs not followed by prepositions are compared to those for manner verbs, it can be noticed that the percentage of errors is lower. The only exception is the verb *near*. However, the analysis of errors revealed that almost all of them were the result of the subjects not realising that it was a verb, but mistaking it for an adverb (as attested by “corrections” they made to the test).

TABLE 5. Results for path verbs whose Croatian counterparts are unprefix verbs not followed by prepositions

Verb	Error N	Error %
follow	5	6
arrive	4	4.9
return	6	7.3

Again, as in the case of the previous group, the comparison of answers for the path verbs whose counterparts are Croatian unprefix verbs not followed by prepositions with those for manner verbs reveals that the percentage of errors is lower than for manner verbs.

In order to test our hypotheses, the percentage of errors for each group of verbs studied was calculated for every subject and then a one-way ANOVA was conducted. It revealed significant differences in the percentage of errors made with different groups of verbs ($F(4, 403) = 202.3133$; $p < .01$). Post hoc comparisons using the Tukey HSD test revealed no significant differences between error rates for manner verbs and path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by non-cognate prepositions, on the one hand, and between the error rates for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs not followed by prepositions and path verbs whose Croatian counterparts are unprefixed verbs not followed by prepositions. All the other groups of verbs differed significantly from each other: a) manner verbs–path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by cognate prepositions ($p < .01$); b) manner verbs–path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs not followed by a preposition ($p < .05$); c) manner verbs–path verbs whose Croatian counterparts are unprefixed verbs not followed by prepositions ($p < .02$); d) path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by cognate prepositions–path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by non-cognate prepositions ($p < 0.01$); e) path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by cognate prepositions–path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs not followed by prepositions ($p < .01$); f) path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by cognate prepositions–path verbs whose Croatian counterparts are unprefixed verbs not followed by prepositions ($p < .01$); g) path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by non-cognate prepositions–path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs not followed by prepositions ($p < .01$); h) path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by non-cognate prepositions–path verbs whose Croatian counterparts are unprefixed verbs not followed by prepositions ($p < .01$).

We additionally checked for possible effects of verb frequency¹⁴ on the error rate, but it seems that this did not have any significant effect. Table 6 shows the percentage of errors compared to the frequency (in the Corpus of Contemporary American English (COCA)) of each verb included in the study:

¹⁴ The source consulted was: https://www.ilinuxkernel.com/files/Word_Frequency_List_of_American_English_20000.pdf. (accessed on 15 May 2025).

TABLE 6. Comparison of the percentage of errors and frequency

Verb	Error %	Frequency
ride	4.9	30476
rush	13.5	18561
hasten	15.9	1603
move	12.2	179388
jump	13.4	28504
run	14.6	187325
race	11	14233
stand	17.1	140937
climb	11	24367
lead	17.1	122691
walk	18.3	113787
sprint	9.8	1995
part	63.4	2729
depart	69.5	5035
separate	70.7	18251
proceed	19.5	2720
advance	15.9	2706
approach	4.9	27449
near	14.6	5939
join	1.3	506
rise	3.7	53542
follow	6	119425
arrive	4.9	47435
return	7.3	81812

Pearson's correlation coefficient was calculated but the result was not statistically significant ($r(22) = -.22$, $p = .30$).

5. DISCUSSION

The results of this study support the hypothesis on which it is based—there seems to be transfer from Croatian into English when it comes to the production of prepositions with English path verbs. The sub-hypotheses, introduced in Section 3, have also been confirmed.

The comparison of results for manner verbs and for those path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs governing prepositions cognate with their prefixes (i.e., that form a lexical unit) suggests existence of negative transfer, since the percentage of errors for the latter was significantly higher than that for the former. Also, the nature of errors is such that it reveals that this seems to be a case of direct transfer from Croatian into English because the great majority of errors consisted of subjects producing an English preposition that is the semantic cognate of the Croatian preposition. This is in line with the findings of Memišević (2012). Since both studies have found a large percentage of errors for this category of verbs, and since the nature of these errors is the same in both studies, we might claim that, for these path verbs, a robust negative transfer from Croatian into English seems to exist.

If we shift our attention to the production of prepositions with English path verbs whose Croatian counterparts are prefixed and unprefixed verbs not followed by prepositions, it can be noticed that the percentage of errors is lower than that for manner verbs. Although this difference is not as great as for the previously discussed group of English path verbs, it is statistically significant at $p < .01$ and suggests that, in this case, the Croatian structure has a positive effect on production in English, since the percentage of errors with these verbs is significantly lower than with manner verbs. As was already mentioned, the subjects in this study had a relatively high level of proficiency in English (lowest being B2), and therefore it was expected that they would not make many errors in the first place. Hence, it is somewhat harder to claim that a robust positive transfer can be observed here, but it seems to be present. In addition, the comparison of the results for these two groups of path verbs with the results for the previously discussed group of path verbs (those whose Croatian counterparts are prefixed manner verbs followed by cognate prepositions) reveals significant differences, and this supports the claim that positive transfer is at work here.

The path verb *near* should be singled out here. This is the only verb in the category of verbs whose Croatian counterparts are unprefixed or prefixed verbs not followed by prepositions for which the percentage of errors was in the same range as for manner verbs. The explanation for this probably lies in the fact that this is a verb which shares the form with an adjective, adverb, and preposition, all of which are more fre-

quent than the verb itself. It seems that, as a result of this, the subjects who made errors with this verb mistook it for an adverb. This claim is based on the fact that almost all of them made a “correction” to the test and in this way clearly indicated that they did not recognise that *near* was a verb in the sentence used in the test. Unfortunately, it is not possible to draw any conclusions about the errors made with the remaining path verbs falling into these two categories, as the number of errors was too low (in absolute numbers ranging from two to six), and the incorrect prepositions used with them were too diverse to allow for any kind of meaningful analysis.

Finally, the results for path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by prepositions that are not cognates of prefixes are very similar to those for manner verbs, that is, there is no statistically significant difference between these two groups. This seems to indicate that, for these verbs, there is neither a particularly robust negative transfer nor a discernible positive transfer. Furthermore, the analysis of errors revealed that approximately half of the prepositions produced with these verbs were semantic cognates of the prepositions that most frequently appear with these verbs in Croatian, while the rest were semantically unrelated prepositions. In other words, the results were in line with what is usually found when production of prepositions with manner verbs in English is analysed.

Taken together these results seem to support Slobin’s (1996) thinking-for-speaking hypothesis, since evidence of transfer from Croatian into English was found. The robust negative transfer with path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs governing prepositions cognate with their prefixes, and the positive transfer with those path verbs whose Croatian counterparts are prefixed and unprefixed verbs not followed by prepositions indicate that the subjects were guided by their L1 when dealing with an L2 cloze test. In other words, in the cases in which Croatian has trained them to use a linguistic unit consisting of a prefixed verb followed by a preposition, that is, the cognate of the prefix, to encode a motion event they tend to transfer this structure into English, even though the English structure encodes the Path in the verb and does not require a satellite/preposition to express it. This results in the production of an incorrect English sentential structure. On the other hand, in the cases in which Croatian has trained them to use a prefixed or unprefixed verb not followed by a preposition, they do not tend to produce a satellite/preposition after an English path verb, which in turn results in a correct English sentential structure. In sum, this evidence of both positive and negative transfer with this particular group of verbs seems to meet Jarvis’ (2016) aforementioned criterion for evidence of the existence of transfer.

The results are also in line with Gentner’s (2006) claims about the differences in verb semantics between different languages, i.e., when we learn a language, we must

understand how the language in question “lexicalizes the elements of the perceptual field” (1982: 325). In other words, when learning their mother tongue, i.e., Croatian, our subjects come to expect that verbs encode primarily either Manner of motion or the direction of motion (for more on the contribution that the prefix makes to the verbal semantics, i.e., in Croatian it is primarily an Aktionsart marker (adds the directional component to the verb) see: Brala 2002 and Brala-Vukanović and Memišević 2014), and not the Path of motion. According to Slobin’s (1996) thinking-for-speaking hypothesis, this expectation then becomes entrenched, and it is possible to assume that, when they begin learning their second language, this same expectation will apply. In other words, when learning English verbs, speakers of Croatian expect them to encode primarily Manner or direction of motion, particularly in those cases where their Croatian translational counterparts encode this type of information. Since, according to Talmy (2000a), English is also primarily a satellite-framed language with a very limited repertoire of path verbs, this expectation is in most cases justified and further reinforces the training received by their first language. Thus, it is not surprising that English path verbs, even those that are more frequent, such as *enter* and *exit*, whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by prepositions that are cognates of the prefixes, represent a particular challenge even for proficient Croatian speakers of English. In case of these verbs, learners’ expectations regarding both the semantics of these verbs and the syntactic patterns in which they appear lead them to use prepositions with English path verbs, even when the verbs occur in structures that do not allow prepositions, i.e., structures typical of verb-framed languages.

An alternative interpretation of these results, although still in line with the analysis outlined above, could draw on the findings of cognitive neuroscience. The basis here is Fabbro’s (2001) claim that in bilingual speakers who started learning their L2 after the age of seven the function words of their L2 are stored in the temporal lobe together with the lexical words, whereas in L1 they are stored in the left frontal lobe, meaning that in L1 these speakers use procedural memory to process function words and that in L2 they use declarative memory to process them. Procedural memory is usually defined as the one that is in charge of automatic processes not directly available to our consciousness, while declarative memory is usually defined as the one containing information and knowledge directly available to conscious processes. In practice, this would mean that in those situations when the procedural and the declarative memory compete, the procedural trumps the declarative. Almost all of our subjects started learning English around or after the age of seven, since English is introduced as a subject in the first grade of primary school in Croatia. According to Fabbro, this would mean that English function words are stored in their temporal lobes, that is, processed

by the declarative memory, indicating that in those situations in which the differences between the English and Croatian structures with regard to the use of function words are significant, the automatic processes of procedural memory, in which the Croatian function words are stored, might dominate, which would explain the high percentage and nature of errors obtained for the path verbs whose Croatian counterparts are prefixed verbs followed by prepositions that are cognates of the prefixes.

Regardless of the preferred interpretation, the results obtained in this study might provide an answer to the question posed in this study—is there evidence of transfer in the behaviour of proficient Croatian students when dealing with English path verbs, and if so, how is this reflected in their production? It seems that in those cases when the Croatian counterpart of the path verb is a prefixed verb followed by a preposition that is the cognate of the prefix, negative transfer frequently causes problems for Croatian students of English, while in those cases when the Croatian counterpart is an unprefixed or prefixed verb not followed by a preposition positive transfer seems to help. This could be utilised in teaching English in the sense that more attention could be paid to the verbs that show evidence of negative transfer, and a more cognitively oriented approach to teaching prepositions in general could be applied. This approach should focus on conceptual crosslinguistic differences and the consequences they have for linguistic realisations in English and Croatian.

6. CONCLUSION

In this study, evidence of both negative and positive transfer from Croatian into English when it comes to the production of satellites/prepositions with English path verbs has been found. Thus, the hypothesis on which this study was founded has been confirmed. Future crosslinguistic research should also focus on other types of verbs (i.e., manner, generic, directional) and prepositions that follow them, considering their counterparts and conceptual differences between the two languages. It would also be interesting to examine the ERP signatures of processing the verbs included in this study, as well as other types of verbs and their following prepositions that tend to be problematic for Croatian speakers of English. Combinations of other types of words with prepositions (e.g., noun + preposition) or prepositional phrases could also be studied from this crosslinguistic perspective, which could provide useful information, leading to a better understanding of how a language functions as a system and to improved methods for teaching prepositions. It would be particularly interesting to observe results for other pairs of languages and other types of function words.

REFERENCES

- ALLEN, Shanley, Asli ÖZYÜREK, Sotaro KITA, Amanda BROWN, Reyhan FURMAN, Tomoko ISHIZUKA and Mihoko FUJII. 2007. “Language-specific and universal influences in children’s syntactic packaging of Manner and Path: A comparison of English, Japanese and Turkish”. *Cognition* 102: 16–48.
- BARDOVI-HARLIG, Kathleen and Rex A. SPROUSE. 2018. “Negative Versus Positive Transfer”. *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching*. Ed. John I. Liontas. John Wiley & Sons Inc.
- BATES, Elizabeth and Brian MACWHINNEY. 1981. “Second-language acquisition from a functionalist perspective: Pragmatic, semantic and perceptual strategies”. *Native Language and Foreign Language Acquisition*. Ed. Harris Winitz. New York: Annals of the New York Academy of Sciences: 190–214.
- BATES, Elizabeth and Brian MACWHINNEY. 1987. “Competition, variation and language learning”. *Mechanisms of Language Acquisition*. Ed. Brian MacWhinney. Hillsdale, NJ: Erlbaum: 157–193.
- BLAGUS BARTOLEC, Goranka and Ivana MATAS IVANKOVIĆ. 2018. “The Corpus Analysis of Path Elements of the Verb *otići/oditi* ‘leave’ in Croatian and Slovene”. *Proceedings of the 3rd Workshop on Multiword Units in Machine Translation and Translation Technology (MUMTTT 2017)*. Ed. Johana Monti, Ruslan Mitkov, Violeta Seretan and Gloria Corpas Pastor. Geneva: Editions Tradulex: 25–32.
- BOWERMAN, Melissa, Lourdes DE LEÓN and Soonja CHOI. 1995. “Verbs, particles, and spatial semantics: Learning to talk about spatial actions in typologically different languages.” *Proceedings of the Twenty-seventh Annual Child Language Research Forum*. Ed. Eve V. CLARK. Stanford: Center for the Study of Language and Information: 101–110.
- BRALA, Marija. 2002. “The Semantics and Grammar of ‘Motion’. Evidence from Croatian Prefixes vs. Prepositions”. *SKY Journal of Linguistics* 15: 7–30.
- BRALA-VUKANOVIĆ, Marija and Anita MEMIŠEVIĆ. 2014. “The Croatian Prefix *od-*. A cognitive semantic analysis of Source”. *Russian Linguistics* 38 (1): 89–119.
- BROWN, Penelope. 2001. “Learning to talk about motion UP and DOWN in Tzeltal: is there a language specific bias for verb learning?”. *Language Acquisition and Conceptual Development*. Ed. Melissa Bowerman and Stephen C. Levinson. Cambridge University Press. Cambridge: 512–543.
- BROWN, Penelope. 2008. “Up, down and across the land: landscape terms, place names, and spatial language in Tzeltal”. *Language Sciences* 30: 151–181.

- BUJAS, Željko. 1999. *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- CIFUENTES-FÉREZ, Paula and Dedre GENTNER. 2006. "Naming motion events in Spanish and English". *Cognitive Linguistics* 17 (4): 443–462.
- CLAHSEN, Harald. 1998. "Connecting theories of language processing and (second) language acquisition". *First and Second Language Acquisition Processes*. Ed. Carol Wollman Pfaff. Cambridge, MA: Newbury House: 103–116.
- EUBANK, Lynn. 1993. „On the transfer of parametric values in L2 development“. *Language Acquisition* 3: 183–208.
- FABBRO, Franco. 2001. "The bilingual brain: Cerebral representation of languages". *Brain & Language* 79: 211–222.
- FILIPOVIĆ, Luna. 2008a. "Typology in action: applying typological insights in the study of translation". *International Journal of Applied Linguistics* 18, 1: 23–40.
- FILIPOVIĆ, Luna and Ivana VIDAKOVIĆ. (2008b). "Typology in the L2 classroom: Second language acquisition from a typological perspective". *33rd International LAUD Symposium: Cognitive Approaches to Second/Foreign Language Processing: Theory and Pedagogy*. London/Pfalz (Germany) – Linguistic LAUD Agency: 155–175.
- FILIPOVIĆ, Luna. 2010. "The importance of being a prefix. Prefixed morphology and the lexicalization of motion events in Serbo-Croatian." *New Approaches to Slavic Verbs of Motion*. Ed. Victoria Hasko and Renee Perelmutter. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company: 247–266.
- GENTNER, Dedre. 1982. "Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity versus natural partitioning". *Language Development: Vol. 2. Language, Thought, and Culture*. Ed. Stan A Kuczaj. Hillsdale, NJ: Erlbaum: 301–334.
- GENTNER, Dedre. 2006. "Why verbs are hard to learn". *Action Meets Word: How Children Learn Verbs*. Ed. Kathy Hirsh-Pasek and Roberta Golinkoff. Oxford: Oxford University Press: 544–564.
- HAN, ZhaoHong and Teresa CADIerno. Ed. 2010. *Linguistic Relativity in SLA: Thinking for Speaking*. Bristol: Multilingual Matters.
- HASKO, Victoria and Renee PERELMUTTER. 2010. *New Approaches to Slavic Verbs of Motion*. Ed. Victoria Hasko and Renee Perelmutter. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- HICKMANN, Maya. 2008. *Children's Discourse. Person, Space and Time Across Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JARVIS, Scott and Aneta PAVLENKO. 2008. *Crosslinguistic Influence in Language and*

- Cognition*. New York/London: Routledge.
- JARVIS, Scott. 2016. “The Scope of Transfer Research”. *New Perspectives on Transfer in Second Language Learning*. Ed. Liming Yu and Terence Odlin. Bristol/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters: 17–47.
- KATUNAR, Daniela and Krešimir ŠOJAT. 2011. “Morphosemantic fields in the building of the Croatian WordNet: the verbs of movement”. *Space and Time in Language*. Ed. Mario Brdar, Marija Omazić, Višnja Pavičić Takač, Tanja Gradečak-Erdeljić, Gabrijela Buljan. Frankfurt/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Vienna: Peter Lang: 79–89.
- KATUNAR, Daniela, Matea SREBAČIĆ, Ida RAFFAELLI and Krešimir ŠOJAT. 2012. “Arguments for Phrasal Verbs in Croatian and Their Influence on Semantic Relations in Croatian WordNet”. *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12)*. URL: https://bib.irb.hr/datoteka/582794.Croatian_phrasal_verbs_KSRS.pdf
- KITA, Sotaro and Asli ÖZYÜREK. 2003. “What does cross-linguistic variation in semantic coordination of speech and gesture reveal?: Evidence for an interface representation of spatial thinking and speaking”. *Journal of Memory and Language* 48: 16–32.
- LAFOND, Larry L., Rachel HAYES and Rakesh M. BHATT. 2001. “Constraint demotion and null-subjects in Spanish L2 acquisition”. *Romance Syntax, Semantics and L2 Acquisition*. Ed. Joaquim Comps and Caroline R. Wiltshire. Amsterdam: Benjamins Publishing Company: 112–136.
- LANGACKER, Ronald. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol.1*. Stanford: Stanford University Press.
- MACWHINNEY, Brian. 1992. “Transfer and competition in second language learning”. *Cognitive Processing in Bilinguals*. Ed. Richard J. Harris. Amsterdam: Elsevier: 371–390.
- MAGUIRE, Mandy J., Kathy HIRSH-PASEK, Roberta MICHNICK GOLINKOFF, Mutsumi IMAI, Etsuko HARYU, Sandra VANEGAS, Hiroyuki OKADA, Rachel PULVERMAN and Brenda SANCHEZ-DAVIS. 2010. “A developmental shift from similar to language-specific strategies in verb acquisition: A comparison of English, Spanish and Japanese”. *Cognition* 114: 299–319.
- MCNEILL, David and Susan DUNCAN. 2000. “Growth points in thinking-for-speaking”. *Language and Gesture*. Ed. David McNeill. Cambridge: Cambridge University Press: 141–161.
- MEISEL, Jürgen M. 1983. “Strategies of second language acquisition: More than one kind of simplification”. *Pidginisation and Creolisation as Language Acquisition*.

- Ed. Roger. W. Andersen. Rowley, MA: Newbury House: 120–157.
- MEISEL, Jürgen M. 1991. “Principles of universal grammar and strategies of language use: On some similarities and differences between first and second language acquisition”. *Point-counterpoint. Universal Grammar in the Second Language*. Ed. Lynn Eubank. Amsterdam: Benjamins Publishing Company: 231–276.
- MEMIŠEVIĆ, Anita. 2012. *Croatian Prefixed Motion Verbs and their Influence on the Processing of English Motion Verbs and Prepositions in Croatian-English Bilingual Speakers*. Doctoral thesis. Zagreb: University of Zagreb.
- NIGLES, Letitia R. and Paula TERRAZAS. 1998. “Motion-verb generalizations in English and Spanish: Influences of language and syntax”. *Psychological Science* 9 (5): 363–369.
- ODLIN, Terence. 2005. “Crosslinguistic influence and conceptual transfer: What are the concepts?”. *Annual Review of Applied Linguistics* 25: 3–25.
- ÖZÇALIŞKAN, Seyda and Dan I. SLOBIN. 1999. “Learning how to search for the frog: Expression of manner of motion in English, Spanish and Turkish”. *Proceedings of the 23rd Annual Boston University Conference on Language Development*. Ed. An-nabel Greenhill, Heather Littlefield and Cheryl Tano. Somerville, MA: Cascadilla Press: 541–552.
- ÖZÇALIŞKAN, Seyda and Dan I. SLOBIN. 2000. “Climb up vs. ascend climbing: Lexicalization choices in expressing motion events with manner and path components”. *Proceedings of the 24th annual Boston University Conference on Language Development* (Vol. 2). Ed. Catherine S. Howell, Sarah A. Fish and Thea Keith-Lucas. Somerville, MA: Cascadilla Press: 558–572.
- ÖZYÜREK, Asli and Satoro KITA. 1999. “Expressing manner and path in English and Turkish: Differences in speech, gesture, and conceptualization”. *Proceedings of the Twenty-first Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Ed. Martin Hahn and Scott C. Stoness. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates: 507–512.
- ÖZYÜREK, Asli and Seyda ÖZÇALIŞKAN. 2000. “How do children learn to conflate manner and path in their speech and gestures? Differences in English and Turkish”. *The Proceedings of the Thirtieth Annual Child Language Research Forum*. Ed. Eve V. Clark. Stanford, CA: CSLI Publications: 77–85.
- PAPAFRAGOU, Anna, Justin HULBERT and John TRUESWELL. 2008. “Does language guide event perception? Evidence from eye movements”. *Cognition* 108: 155–184.
- PIENEMANN, Manfred (1998). *Language Processing and Second Language Development: Processability Theory*. Amsterdam: Benjamins Publishing Company.
- PRUDEN, Shannon M., Kathy HIRSH-PASEK and Roberta MICHNICK GOLINKOFF. 2008.

- “Current events: How infants parse the world and events for language”. *Understanding Events: From Perception to Action*. Ed. Thomas F. Shipley and Jeffrey M. Zachs. Oxford: Oxford University Press: 160–192.
- PULVERMAN, Rachel, Kathy HIRSH-PASEK, Roberta MICHNICK GOLINKOFF, Shannon PRUDEN and Sara J. SKIND. 2006. “Conceptual foundations for verb learning: celebrating the event”. *Action Meets Word: How Children Learn Verbs*. Ed. Kathy Hirsh-Pasek and Roberta Michnick Golinkoff. Oxford: Oxford University Press: 134–159.
- PULVERMAN, Rachel, Roberta MICHNICK GOLINKOFF, Kathy HIRSH-PASEK and Jeniffer SOOTSMAN BURESH. 2008. “Infants discriminate manners and paths in non-linguistic dynamic events”. *Cognition* 108: 825–830.
- SCHWARTZ, Bonnie D. and Rex A. SPROUSE. 1994. “Word order and nominative case in non-native language acquisition. A longitudinal study of (L1 Turkish) German interlanguage”. *Language Acquisition Studies in Generative Grammar: Papers in Honour of Kenneth Wexler from the 1991 GLOW Workshops*. Ed. Teun Hoekstra and Bonnie D. Schwartz. Philadelphia: Benjamins Publishing Company: 317–368.
- SCHWARTZ, Bonnie D. and Rex A. SPROUSE. 1996. “L2 cognitive states and the full transfer/full access model”. *Second Language Research* 12: 40–72.
- SLOBIN, Dan I. 1996. “From ‘thought and language’ to ‘thinking for speaking’”. *Rethinking Linguistic Relativity*. Ed. John J. Gumperz and Stephen C. Levinson. Cambridge: Cambridge University Press: 70–96.
- SLOBIN, Dan I. 1997. “Mind, Code, Text”. *Essays on Language Function and Language Type: Dedicated to T. Givon*. Ed. Joan L. Bybee, John Haiman and Sandra A. Thompson. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins: 437–467.
- SLOBIN, Dan I. 2004. “The many ways to search for a frog: linguistic typology and the expression of motion events”. *Relating Events in Narrative: Typological and Contextual Perspectives*. Ed. Sven Strömquist and Ludo Verhoeven. Mahwah, NJ: Erlbaum: 219–258.
- SLOBIN, Dan I. 2005. “Linguistic representations of motion events: What is signifier and what is signified?” *Outside-in- inside-out: Iconicity in Language and Literature 4*. Ed. Costantino Maeder, Olga Fischer and William J. Herlofsky. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 307–322.
- TALMY, Leonard. 2000a. *Toward a Cognitive Semantics. Vol.1*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- TALMY, Leonard. 2000b. *Toward a Cognitive Semantics. Vol.2*. Cambridge, MA: The MIT Press.

TALMY, Leonard. 2007. "Lexical Typologies". *Language Typology and Syntactic Description. Volume III: Grammatical Categories and the Lexicon*. Ed. Timothy Shopen. Cambridge/New York/Melbourne/Madrid/Cape Town/Singapore/São Paulo: Cambridge University Press: 66–168. URL: – https://www.linuxkernel.com/files/Word_Frequency_List_of_American_English_20000.pdf. (15. 5. 2025.)

HRVATSKI STUDENTI I ENGLNESKI GLAGOLI KRETANJA KOJI IZRIČU PUT – DOKAZI POZITIVNOGA I NEGATIVNOGA TRANSFERA

ANITA MEMIŠEVIĆ

SAŽETAK

I engleski i hrvatski pripadaju satelitima uokvirenim jezicima, no uvelike se razlikuju po tome kako izražavaju prostorne odnose. Taj je kontrast osobito primjetan kada uspoređujemo engleske glagole kretanja koji izriču put i njihove hrvatske ekvivalente. Hrvatski studenti engleskoga jezika često imaju poteškoća kada je u pitanju uporaba prijedloga s određenim engleskim glagolima koji izriču put, što rezultira netočnim rečenicama. Istovremeno, u slučaju nekih engleskih glagola koji izriču put ne rade greške pri uporabi prijedloga. Cilj je ovoga istraživanja ispitati uz pomoć biheviornalne metode mogu li se navedene poteškoće pripisati transferu iz hrvatskoga. U istraživanju su sudjelovala 82 ispitanika koji su rješavali upitnik koji je sadržavao i glagole koji izriču put i one koji izriču način kretanja. Rezultati upućuju na postojanje jakoga negativnoga transfera u slučaju engleskih glagola kretanja koji izriču put čiji su hrvatski ekvivalenti prefigirani glagoli kretanja nakon kojih slijedi prijedlog koji dijeli oblik s prefiksom. Nasuprot tomu, postoje indikacije pozitivnoga transfera u slučaju engleskih glagola kretanja koji izriču put čiji su hrvatski ekvivalenti prefigirani ili neprefigirani glagoli nakon kojih ne slijedi prijedlog. Rezultati ovoga istraživanja mogu pomoći pri oblikovanju učinkovitih metoda za poučavanje prijedloga.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatski, engleski, glagoli kretanja koji izriču put, prefigirani glagoli, transfer

JAZYKOVÁ KRAJINA JAKO INDIKÁTOR SOCIOLINGVISTICKÉ SITUACE V DOLNÍ OBLASTI VÍTKOVICE (OSTRAVA)

JIRÍ MURYC

Ostravská univerzita
Ostrava
jiri.muryc@osu.cz

UDK: 811.162.1'27*
811.162.3'27
DOI: 10.15291/csi.4911
Izvorní znanstveni članak
Primljen: 26. 9. 2025.
Prihvaćen za tisak: 9. 10. 2025.

Studie se zabývá jazykovou krajinou Dolní oblasti Vítkovic (DOV) v Ostravě a analyzuje přítomnost polštiny jako indikátoru zdejší aktuální sociolingvistické situace. Jazyková krajina je chápána jako komplex jazykových projevů ve veřejném prostoru, jejichž vizuální podoba reflektuje širší kulturní, etnické a komunikační kontexty. V empirické části je pozornost zaměřena na projevy polštiny v prostoru DOV – jedinečného industriálního areálu přetvořeného v kulturně-vzdělávací centrum, které patří k nejnavštěvovanějším turistickým cílům v České republice. Analýza ukazuje, že polština zde funguje převážně jako doplňkový komunikační prostředek vedle češtiny a angličtiny. Výzkum odhaluje různé typy vícejazyčných znaků (duplicitní, fragmentární, komplementární), přičemž dominantní postavení zaujímá čeština, zatímco polština se často objevuje v redukované či stylisticky problematické podobě. Přítomnost polských nápisů je ve sledované městské jazykové krajině důsledkem především cestovního ruchu a pracovní migrace, nikoliv přirozené jazykové vitality polské menšiny, jak je tomu např. na českém Těšínsku. Identifikované příklady dokládají jak inkluzivní jazykovou politiku (např. trojjazyčné informační tabule), tak i projevy potenciálně stigmatizující. Studie tak přináší nejen popis konkrétních jazykových realizací, ale i jejich hodnotící interpretaci: polština v DOV je jazykem druhořadým, přesto stabilně přítomným a nesoucím symbolickou i praktickou funkci. Přítomnost tohoto jazyka ve veřejném prostoru svědčí o jeho určité prestiži a o vědomém přízpusobení komunikace významné kulturní instituce potřebám přeshraničních návštěvníků.

KLÍČOVÁ SLOVA:

jazyková krajina, polština, vícejazyčnost, multimodalita, Ostrava

1. ÚVODEM

Příspěvek reaguje na aktuální jazykovou (komunikační) situaci na česko-polském pomezí, prezentuje a hodnotí její vybraná specifika. Je zaměřen na Vítkovice, tedy městskou část Ostravy, města v České republice ležícího poblíž hranic s Polskem. Tématu jazykové krajiny Ostravy (Ostravska) či širšího příhraničního regionu Slezska (hlavně těšínského Slezska), se autor spolu s kolektivem spolupracovníků věnoval již dříve, a to v několika pracích (viz Bogoczová 2024; Drapa 2024; Muryc 2024a; Muryc 2024b; Muryc 2025; Muryc a Drapa 2025; Mrůžková a Wachowska 2024; Bohuš 2025).¹

Jazykovou krajinu (angl. *linguistic landscape*; dále také JK) vnímáme jako koncept, který popisuje soubor jazykových projevů, jež jsou v textové (ale také audiovizuální podobě) přítomny ve veřejném prostoru a které mají viditelný dopad na konkrétní společenství, jež tento prostor obývá. Naším záměrem je posoudit, jak různé jazyky (a jejich grafická forma) interagují v daných prostorových a sociálních kontextech, popř. jak jazyk odráží širší souvislosti aktuálních etnických, kulturních a v neposlední řadě jazykových poměrů – v tomto případě na území města Ostravy. V článku se zaměříme zejména na situaci polštiny v hojně navštěvovaném areálu Dolní oblasti Vítkovice – specifické památkové zóny tvořené jedinečným komplexem budov bývalých železáren a jiných průmyslových objektů. Nesoustředíme se výhradně na kvantitativní hledisko, ale zajímá nás také kvalita shromážděného důkazného materiálu, která svědčí o jazykové kompetenci tvůrců posuzovaných textů.

¹ Problematikou JK v polsko-českém pohraničí se zabývají především Anna Karmowska (srov. Karmowska 2019a; 2019b) a Magdalena Steciąg (Steciąg a Karmowska 2019; 2020), které se ve svých pracích zároveň věnují tématu polsko-české dvojjazyčnosti. V poměrně nové publikaci se stylistickými a pragmatickými aspekty polských a českých nápisů ve veřejném prostoru obírá Andrzej Charciarek (2023). Dokonce k tématu JK Ostravy a širšího okolí se již dříve objevilo několik odborných prací badatelů z Ostravské univerzity: Jaroslava Davida (srov. David 2019), Přemysla Máchy (David a Mácha 2014) či Terezy Klemensové (David a Klemensová 2020). Patrně nejkomplexněji se česko-polskému pomezí, zejména s ohledem na místní názvy, věnuje publikace autorského týmu vedeného Peterem Jordanem a Přemyslem Máchou (Jordan a Mácha 2021), která se zabývá tím, jak místní názvy přispívají k utváření a udržování osobní i kolektivní identity v prostředí, kde se setkávají různé jazyky a etnika. Autoři využívají mezioborový přístup kombinující poznatky z antropologie, geografie, sociolingvistiky a toponomastiky, aby analyzovali konkrétní případy z Rakouska a České republiky (Těšínska). Publikace zároveň zasazuje výzkum do širšího společensko-politického rámce obou zemí a reflektuje současné diskuse ve společenských vědách, které se týkají významu místních názvů pro identitu a soužití různých komunit.

2. DEFINICE POJMŮ A ROZRŮZNĚNÍ JAZYKOVÝCH ZNAKŮ V KRAJINĚ

Dříve než přistoupíme k popisu zaznamenaného výseku skutečnosti, musíme vysvětlit naše chápání používaných základních pojmů: jazyková krajina, indikátor sociolingvistické situace, znak (*sign*) v jazykové krajině.

V širším slova smyslu se termínem jazyková krajina² označuje zastoupení jazyka/ jazyků (realizovaných verbálních projevů, popř. jednotlivých jazykových prostředků) ve veřejném značení v dané lokalitě. Tímto značením mohou být např. nápisy na budovách státní správy a samosprávy, názvy institucí, ulic, náměstí, ale také dopravní značky, billboardy, plakáty, reklamy a vývěsní štíty na obchodech a provozovných služeb. Badatele jazykové krajiny zajímají nejen samotné texty, ale i to, jak různé jazyky (jejich písemné podoby) interagují v konkrétních prostorových a sociálních kontextech (Landry a Bourhis 1997: 25). Již z výše uvedeného neúplného výčtu komponentů jazykové krajiny je zřejmé, že se jedná o mnohost a rozmanitost sdělení, která lze třídit podle různých hledisek, např. s ohledem na typ nosiče textu, trvanlivost, závaznost apod. (Blommaert 2022: 64–65; Muryc 2024b: 58). Není třeba zdůrazňovat, že mnohé prvky jazykové krajiny informují o národnostním složení populace dané oblasti, vymezují hranice mezi jazykovými a kulturními společenstvími, odrážejí zdejší sociální vztahy, reflektují jazykovou situaci v regionu, korespondují s lokální jazykovou politikou a do značné míry i obecnou politikou státu, v jehož hranicích se daný prostor (obec, město, region) nachází (srov. Landry a Bourhis 1997: 23–49; Gašová 2020: 70)³.

Indikátorem, tedy ukazatelem sociokulturní (etnické, jazykové) situace v daném prostředí, jsou nejen samotné realizace jazyka/jazyků – nápisy a jiné veřejné komunikáty –, ale i preference jejich užívání, pořadí, v jakém se objevují, jejich frekvence,

² V některých zdrojích zabývajících se jazykovou krajinou se objevuje také termín *jazyková městská krajina* (angl. *linguistic cityscape*), který je používán jako synonymum pro JK obecně. Není však omezen pouze na městské prostory, i když právě tam je nápisů mnohem více než ve venkovských oblastech. *Jazyková krajina* je tedy širší pojem než *jazyková městská krajina* (Stolac a Hlavač 2021: 14) a hodí se i pro účely tohoto článku. V příslušných pracích se dále setkáváme s termínem *zvuková krajina* (angl. *soundscape*), který označuje sluchová sdělení a ústní komunikaci ve veřejném prostoru.

³ V této souvislosti považujeme za vhodné zmínit také specifické počátky výzkumu JK ve slavistické akademické tradici. Moderním badatelským přístupům k JK předcházely mj. práce Jurije Lotmana (např. Lotman a Uspenskij 1978), jakkoli se tématu věnovaly nepřímou a reflektovaly zejména na sémiotickou perspektivu, resp. kulturně-sémiotický rámec s důrazem na vnímání jazyka ve veřejném prostoru (srov. Lisek 2025: 347–348). Z aktuálních studií, které poukazují na propojení mezi sémiotikou a jazykem, nebo se věnují multimodalitě, otázkám menšin, jazykovému managementu ve slovanském kontextu a sémiotické tradici odkazujeme mj. na práce Martina Henzelmana (Henzelmann 2023; Henzelmann 2024; Henzelmann a Hací 2025).

rozsah či kvalita.

V teorii jazykové krajiny je pojem (jazykový) znak (také angl. *sign*) zastřešující pro konkrétní grafické, nebo zvukové podoby jazykových sdělení, zpravidla velmi stručné, která umožňují přenos požadované informace od autora k příjemci. Tímto se pojem znak ve veřejném prostoru liší od definice znaku v tradičním strukturalistickém pojetí.

Uvedené jazykové znaky jsou analyzovány mj. v souladu s metodologií aplikovanou Peterem Backhausem (srov. Backhaus 2005: 103–121; Backhaus 2006: 52–66; Backhaus 2007). Podle badatele je lze třídít na:

1. jednojazyčná – obsah jazykového znaku je vyjádřen v jediném jazyce;
2. polyfonní – shodný obsah je vyjádřen alespoň ve dvou jazycích (nejčastěji L1 a L2);
3. smíšené – jazykové znaky jsou vyjádřeny nejméně dvěma jazyky, ale obsah nápisů není totožný (také Geben 2022: 2).

Dalším způsobem členění vztahující se k plurilingvní povaze jazykové krajiny je kategorizace vícejazyčných znaků v závislosti na obsahu informací zprostředkovaných pomocí různých kódů vyskytujících se na jednom nosiči (Gašová 2020: 71). Lze rozlišit nosiče s:

1. duplicitními vícejazyčnými texty, kdy jsou ve dvou nebo více jazycích zprostředkovány stejné informace;
2. fragmentárními vícejazyčnými texty – informace ve výchozím jazyce je v této podobě komplexnější a do cílového jazyka (jazyků) je přeložena pouze její část;
3. prolínajícími se vícejazyčnými texty, které v každém z jazyků zprostředkovávají poněkud jinou informaci;
4. komplementárními vícejazyčnými texty, v jejichž rámci se informace v různých jazycích navzájem doplňují.

Z jiného úhlu pohledu lze jazykové znaky rozdělit na znaky veřejného a/nebo soukromého charakteru. Tento způsob zkoumání jazykové krajiny se zaměřuje jak na sféru *top-down*, tj. veřejné, oficiální znaky (umísťované institucemi, právními subjekty), tak na sféru *bottom-up*, tj. znaky neoficiální, které jsou zveřejňovány soukromými osobami, firmami, obchody, stravovacími zařízeními apod. Druhá uvedená

skupina znaků obvykle reaguje na aktuální události (Gorter 2006: 1–6; Gorter 2013: 9–12). Mezi oběma skupinami lze navíc rozlišit znaky s primárně informační (infrastrukturní), navigační (regulační), pamětní a uměleckou (expresivní), interakční nebo symbolickou funkcí⁴ (Geben 2022: 2; Romanowski 2024: 62–63), popř. uplatnit hlediska zkoumání sociolingvistické krajiny, jak o nich píše mj. Blommaert (2022: 119) – sémiotický a prostorový záběr jazykové krajiny, její změny a transformace, sociolingvistickou stratifikaci aj. Jan Blommaert (Blommaert 2022: 63–65) ve své analýze rozlišuje několik vrstev a aspektů jazykové krajiny, které je možné analyzovat z geosémiotického⁵ hlediska. Z nich nás nejvíce zajímá multimodalita, kdy se JK neskládá pouze z psaného textu, ale z kombinace více komunikačních módů, které společně utvářejí význam značení. Jinak řečeno jazykové projevy ve veřejném prostoru (např. nápisy, plakáty, cedule, billboardy, graffiti, digitální displeje) nejsou tvořeny jen samotným jazykovým sdělením (textem), ale i dalšími sémiotickými prostředky. Řadíme sem zejména vizuální složku (barvy, typografii, velikost písma, rozvržení textu, symboly, loga, piktogramy apod.), prostorové umístění (výška, orientace, blízkost jiných sdělení), materiální aspekt nosiče (forma, kvalita realizace) nebo doprovodné auditivní prvky.

Zmíněný fenomén multimodality projevující se dvěma zcela odlišnými přístupy k uživatelům jazyků je patrný i ve veřejném prostoru Ostravy, mj. ze snímků na obr. 1. První fotografie zachycuje interiér turistického informačního centra situovaného v budově Nové radnice v Ostravě. Na přepážce sloužící ke kontaktu pracovníků centra s návštěvníky je viditelně umístěna cedule s textem v polském jazyce: *Śmiało!!! Mów po polsku, my cię rozumiemy*, doplněná vyobrazením polské vlajky. Uvedené sdělení lze chápat jako gesto jazykové vstřícnosti a inkluze a cílem je oslovit polsky hovořící návštěvníky, sdělit jim, že používání jejich mateřského jazyka je na tomto místě vítáno, akceptováno. Z perspektivy jazykové krajiny lze tento nápis interpretovat jako výraz vědomé jazykové adaptace veřejného prostoru na potřeby konkrétní

⁴ Zařadit sem můžeme také kategorii tzv. transgresivních znaků, která zahrnuje graffiti, nálepky a plakáty, které byly vytvořeny/nalepeny bez povolení na zdech budov, pouličních lampách apod. (Romanowski 2024: 63) a jsou většinou odstraňovány jako nežádoucí.

⁵ Pojem geosémiotika jako nástroj usnadňující porozumění znakům a zároveň upozorňující na roli, jakou hraje umístění znaků v daném prostranství, zavedli Scollon a Scollon (2003). Z hlediska této „sémiotiky prostoru“ lze pak vícejazyčné nápisy analyzovat ve vztahu k jejich lokalizaci. V mnohonárodnostních oblastech, kde se používají jak většinové, tak menšinové jazyky, je zastoupení těchto nápisů považováno za ukazatel moci a statusu místních sociálních skupin. Logicky se tím otevírá možnost zkoumat vitalitu jazyků a společenství jejich uživatelů, přičemž přítomnost jistých jazyků a současná nepřítomnost jiných představuje jasnou informaci o jejich důležitosti a využití (Romanowski 2024: 61).

jazykové menšiny – v tomto případě polsky mluvících turistů. Formulace sdělení zároveň naznačuje snahu polskojazyčných zaměstnanců informačního centra o zmírnění jazykové bariéry.

Naproti tomu nápis *Zakaz grillowania na terenie obiektu* na jedné ze vstupních bran Letního koupaliště Poruba představuje opačný pól jazykového chování. Na rozdíl od běžné praxe, kdy jsou české informační či výstražné nápisy v areálu koupaliště doplněny o ekvivalentní varianty v angličtině a polštině, se v tomto případě jedná o text výhradně polský. Takové řešení je v jednojazyčném prostředí Ostravy poměrně neobvyklé a lze jej interpretovat různými způsoby: může jít o záměrný apel adresovaný konkrétní jazykové skupině, u níž se předpokládá, že její příslušníci nebudou dané pravidlo dodržovat. Zároveň nápis může působit nepřátelsky a stigmatizuje polské občany, u nichž se neopodstatněně předpokládá nevhodné počínání (Muryc 2024a: 111). Bez zajímavosti není ani formální úprava cedule. Bílé pozadí a červené verzálky odpovídají českému vizuálnímu standardu pro značení striktních zákazů, jako je například zákaz vstupu či vjezdu. U cizince z Polska, kde se v případě zákazu pracuje s jinými nejazykovými symboly či barvami, použitá forma sdělení nemusí vyvolávat stejné konotace, jelikož nese prvky jemu vzdálené české společenské (komunikační) normy (srov. Bohuš 2025: 39, 50; Lisek 2025: 358–359).

OBR. 1 Multimodalita v jazykové krajině Ostravy (cedulka v turistickém informačním centru a detail přístřešku nad vstupem na letní koupaliště Poruba). Foto: Dominik Bohuš (Bohuš 2025: 39), Jiří Muryc.

3. CHARAKTERISTIKA ZKOUMANÉHO PROSTORU

Nutno zdůraznit, že jazyková situace v Ostravě se v několika aspektech odlišuje od jazykové situace v jiných regionech České republiky, což je zjištění nezbytné pro pochopení zkoumané jazykové krajiny. Jazykovou situací obecně rozumíme souhrn jazykových kódů (jazyků a jejich variet), které jsou na určitém území dostupné a které místní mluvčí využívají v závislosti na konkrétním společenské interakci. V Ostravě, resp. na Ostravsku, vedle sebe existovaly (a stále existují) různé jazyky a jejich nespisovné útvary: čeština, (dříve) němčina a polština, lašský interdialekt, ostravská městská mluva, dále sociolekty, jako profesní mluva související s hornictvím a hutnictvím apod. (Muryc 2024a: 105).

Ačkoliv je Polsko geograficky i kulturně blízké a na sousedním, dvojjazyčném českém Těšínsku je polština poměrně běžnou součástí komunikace, v Ostravě se tento jazyk téměř vůbec neuplatňuje. Město je v současnosti jednojazyčné – v oficiálním veřejném prostoru se používá kulturní forma češtiny, tedy spisovná čeština včetně její hovorové vrstvy, nebo běžně mluvená čeština, která nese regionální nářeční prvky, zejména ve zvukové rovině. Proto „ostravská verze češtiny“ bývá označována jako spisovně zamýšlená. Dlužno zároveň poznamenat, že obdobné regionální charakteristiky češtiny se projevují i v dalších částech ČR.

Při analýze výskytu polštiny v jazykové krajině Ostravy je klíčové zohlednit faktor cestovního ruchu. Město je oblíbeným cílem mnoha návštěvníků z blízkého Polska, kteří přijíždějí za památkami, zábavou či kvůli využití různých služeb. Řada Poláků přímo do Ostravy dojíždí také za prací, proto se v ostravském veřejném prostoru stále častěji objevují nápisy v polštině.⁶ Přestože moravskoslezská metropole není vnímána jako typická turistická destinace a nemůže v tomto ohledu konkurovat některým jiným českým městům, nacházejí se zde dva výrazné turistické cíle, které se v několika posledních letech stabilně umísťují mezi deseti nejnavštěvovanějšími místy v ČR⁷ – Zoologická zahrada a botanický park⁸ a Dolní oblast Vítkovice (dále DOV). V roce

⁶ Zatímco Jaroslav David a Tereza Klemensová (2020: 10) ve své studii upozorňují na překvapující převahu jednojazyčných textů v soukromé (*bottom-up*) sféře v centru Ostravy, autor tohoto příspěvku s několikaletým odstupem zaznamenává na totožných místech Moravské Ostravy mírný posun směrem k vícejazyčným sdělením, a to především v oblasti gastronomických provozů.

⁷ Návštěvnost turistických cílů 2024, URL: <https://tourdata.cz/wp-content/uploads/2025/06/Navstevnost-turistickych-cilu-2024.pdf> (22.8.2025).

⁸ Ostravská ZOO se v uvedeném žebříčku umístila na 10. místě. V roce 2024 zaznamenala rekordní návštěvnost – 630 tisíc osob, přičemž minimálně 40 % z nich tvořili návštěvníci z Polska. Srov. Ostravská zoo hlásí rekordní návštěvnost, chce nalákat i turisty z Prahy, URL: <https://www.patriotmagazin.cz/ostravska-zoo-hlasi-rekordni-navstevnost-zacili-i-na-turisty-z-prahy> (22.8.2025).

2024 obsadila DOV v celorepublikovém žebříčku páté místo a tuto národní kulturní památku tvořenou jedinečným areálem bývalých železáren a jiných průmyslových objektů navštívilo více než 900 tisíc lidí.

DOV⁹ je bývalý průmyslový celek téměř v samotném centru Ostravy, kde se od 19. století do roku 1998 těžilo uhlí a vyráběly železo a ocel. Po ukončení provozu byla tato unikátní technická památka zachována a postupně přeměněna na kulturní, vzdělávací a společenské centrum. V areálu se nachází například vysoká pec č. 1 s vyhlídkou zvanou Bolt Tower, Důl Hlubina, multifunkční hala Gong vzniklá přestavbou původního plynojemu, Malý a Velký svět techniky s interaktivními expozicemi určenými pro popularizaci vědy a techniky nebo Národní zemědělské muzeum. Dominantou je industriální architektura propojená s moderními prvky. DOV je běžně volně přístupná jako součást města, zároveň je ji možné zčásti nebo zcela uzavřít. Je dějištěm mnoha významných akcí – konají se zde například velké hudební festivaly Colours of Ostrava a Beats for Love, koncerty, výstavy, konference i sportovní akce. V areálu je možné absolvovat prohlídku s průvodcem (pro cizojazyčné turisty v angličtině, němčině, ruštině a polštině; v polštině je také připravena aplikace pro mobilní telefony), návštěvníkům jsou zde k dispozici služby (restaurace, kavárny, ubytovací kapacity) a kromě uvedených hlavních atrakcí DOV disponuje galeriemi, kreativní akademií, lezeckou stěnou aj. Komplex DOV je tak symbolem proměny industriálního dědictví v živé centrum kultury a vzdělávání.

Jak již bylo naznačeno, níže je naše pozornost zaměřena na polštinu v prostoru DOV, ačkoliv s polskými mikrotexy se lze v Ostravě setkat také v centru města, resp. v městském obvodu Moravská Ostrava a Přívoz, a na místech se zvýšeným pohybem turistů – v turistických informačních centrech (na Nádražní ulici a ve věži Nové radnice v Ostravě), v zoologické zahradě, planetáriu, na letním koupališti Poruba nebo v nákupním centru Outlet Arena Moravia u dálnice vedoucí z cca 20 km vzdáleného Polska. S polštinou se samozřejmě setkáme také na dvou specifických místech, jimiž jsou Generální konzulát Polské republiky v Ostravě a Polský dům. Celkově jsme v letech 2023–2025 na území města Ostravy zaznamenali několik desítek sdělení v polštině nebo s prvky polského jazyka. Ve většině případů šlo o vícejazyčné nápisy, v nichž byl stejný obsah vyjádřen v češtině i v polštině. Výrazně méně nápisů bylo možné označit jako jednojazyčné (polské) nebo smíšené.

⁹ Dolní oblast Vítkovice, URL: <https://www.dolnivitkovice.cz/> (22.8.2025).

4. POLŠTINA V DOLNÍ OBLASTI VÍTKOVICE – VYBRANÉ PŘÍKLADY

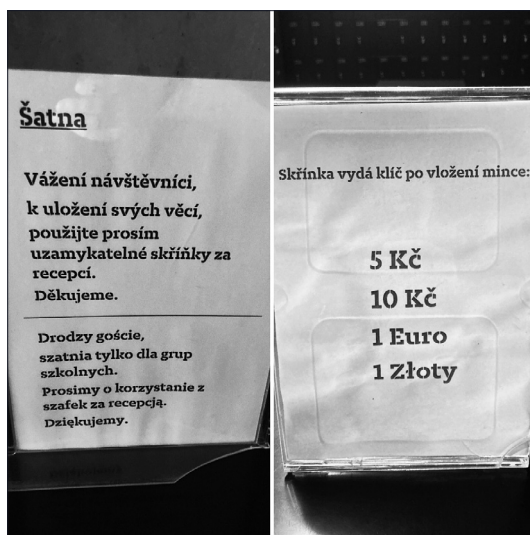
V analytické části příspěvku se zaměříme na konkrétní projevy polštiny v areálu DOV a na to, o čem její výskyt v dané krajině vypovídá (srov. Henzelmann a Hací 2025: 115–117). Obecně řečeno:

1. přítomnost či nepřítomnost určitého jazyka (např. polštiny v Ostravě) ukazuje na status a viditelnost menšiny nebo cizinců v lokalitě;
2. frekvence výskytu jazyků (otázka: kolik nápisů je pouze v češtině, kolik ve více jazycích) odráží lokální mocenské vztahy i reálné potřeby komunikace;
3. funkce znaků (informační, symbolická, pamětní, komerční) vypovídá o tom, zda je jazyk využíván pro praktická sdělení, nebo jako ukazatel kulturní (etnické) orientace/příslušnosti;
4. typ autora textu (*top-down vs. bottom-up*) rozhoduje o tom, zda je nápis oficiální, nebo je výsledkem individuální iniciativy;
5. forma a multimodalita sdělení (typografie, barevnost, umístění, kombinace jazyků, překladové strategie) předurčují, jak je jazyk vnímán;
6. stabilita a proměnlivost znaku (trvalý vs. příležitostný nápis) upozorňuje na dynamiku jazykové situace a reaguje na aktuální potřeby (např. turistický ruch).

V DOV je zřetelná snaha zpřístupnit obsah co nejširší veřejnosti, včetně zahraničních návštěvníků. Tato otevřenost se projevuje jak v interiérových, tak exteriérových částech areálu, a nejvýrazněji se odráží v jazykové podobě navigačního systému a způsobu informování obecně. Jedním z hlavních projevů této jazykové vstřícnosti je systematické využívání polštiny, která doplňuje češtinu a angličtinu. Tento trojjazyčný přístup je patrný mj. v expozicích Malého světa techniky U6, kde jsou téměř všechny popisky, informační panely i interaktivní prvky dostupné ve třech jazykových verzích v posloupnosti: 1. čeština, 2. polština, 3. angličtina. V polské verzi jen sporadicky scházejí některé detaily, text je redakčně upraven (krácen). Jako zajímavou vnímáme skutečnost, že i přes „vyšší“ postavení angličtiny, je tento jazyk v některých případech vyloučen – srov. obr. 2.¹⁰ Podobná jazyková struktura je zachována i ve Velkém světě techniky, zaměřeném více na vědecko-popularizační obsah, kde rovněž dominují vícejazyčné popisy. Polština jako doprovodný jazyk nechybí

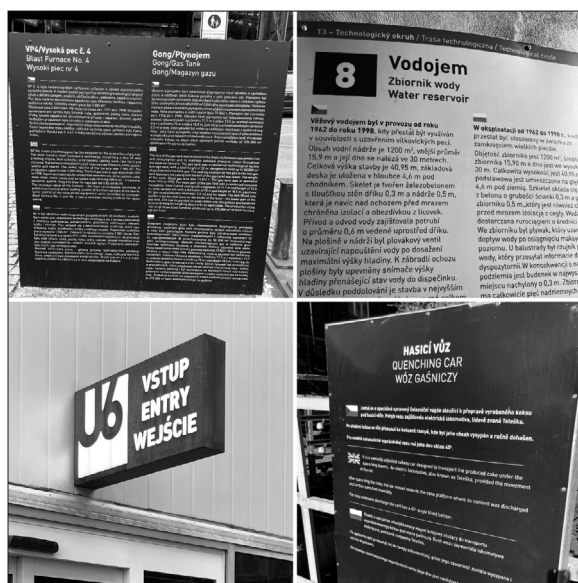
¹⁰ Srov. podobnou situaci v ostravské ZOO (Muryc 2024b: 61–62).

ani ve venkovních prostorách areálu – na orientačních značkách a informačních tabulích podávajících popis historie nebo technických specifik některého z objektů. I zde je běžné, že texty jsou prezentovány minimálně ve třech jazycích: češtině, angličtině a polštině.

OBR. 2 Informace umístěná u šatny ve Velkém světě techniky DOV. Foto: Jiří Muryc

Fotografie na obr. 3 (viz níže) dokumentují exteriérové objekty DOV, kde je rozmístěno množství informačních tabulí pokrývajících celý areál. Tyto tabule obsahují vícejazyčné texty, přičemž česká a polská jazyková verze vykazují plnou obsahovou i formální ekvivalenci. Tento fakt svědčí o záměru provozovatele areálu zpřístupnit informace nejen českým návštěvníkům, ale také početným turistům z Polska. Ze snímku zachycujícího informace o „Vysoké peci č. 4“ je patrné jedno z nemnoha jazykových pochybení, které vyplývá z negativního mezijazykového transferu mezi dvěma příbuznými jazyky. Polský ekvivalent českého termínu „vysoká pec“ je uveden jako *Wysoki piec*, nicméně správně se jedná o *Wielki piec*.

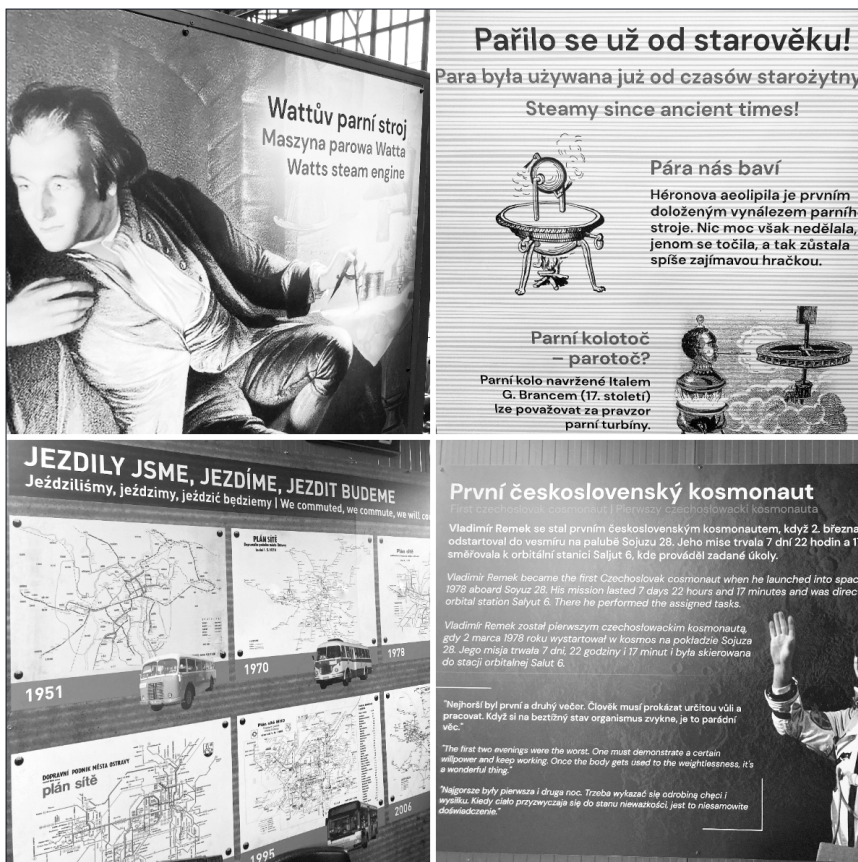

OBR. 3 Příklady informačních panelů v areálu DOV a vstup do Malého světa techniky U6. Foto: Jiří Muryc

Snímky na další ilustraci (obr. 4) zachycují interiérové části expozic v Malém světě techniky U6, konkrétně popisky a informace u vybraných exponátů. Ačkoliv jsou texty nadále vícejazyčné, lze pozorovat dominantní postavení češtiny – český text je obsáhlejší (podrobnější) než polský. Kromě toho se záměry autorů popisků projevují např. grafickým zvýrazněním jejich částí nebo preferenčním řazením jednotlivých jazykových verzí. Podobná tendence je patrná i na označení tematických celků a názvů jednotlivých expozic. Také v těchto případech dochází k oslabení jazykové rovnosti mezi češtinou a polštinou – na úkor polštiny.

Podobně jako tomu je v ostravské ZOO (srov. Muryc 2024b: 63), také v DOV zjišťujeme, že cizojazyčný obsah sdělení je často ochuzen o jazykovou hříčku, metaforu, komický či jiný expresivní prvek, jenž obvykle zvyšuje atraktivitu komunikátu – srov. „Pařilo se už od starověku!“ (viz obr. 4). Díky této „přidané hodnotě“ český text snadněji upoutá pozornost příjemce, zvyšuje šanci na lepší zapamatování si obsahu apod.

Za zmínku stojí také situace zachycená na fotografii části expozice věnované historii provozu autobusové dopravy v Ostravě (viz obr. 4). Ilustruje totiž případ disonance na gramatické úrovni – v textu je řeč o autobusech, které o sobě sdělují, že v minulosti „jezdily“, ale v nadpisu slovo „autobusy“ chybí. V polském překladu byl zvolen tvar pro mužský personální rod (pol. *jeździliśmy*), který spíše poukazuje na cestující než na samotné dopravní prostředky, jimiž byli přepravováni.

OBR. 4 Interiér Malého světa techniky. Foto: Jiří Muryc

Série snímků na ilustraci č. 5 zachycuje prostředí vstupní haly Velkého světa techniky. Pozornost návštěvníků přitahuje cedule, na níž je české „Vítejte“ přeloženo do polštiny jako *Witajcie*. Ačkoliv je tento překlad gramaticky správný, z hlediska stylistického je nekorektní. V této komunikační situaci se v polštině častěji setkáváme s tvarem slovesa v 1. os. mn. č. oznamovacího způsobu: *Witamy* nebo *Zapraszamy*.

Obr. 5 Ukázka vícejazyčné komunikace s návštěvníky ve vstupní hale Velkého světa techniky DOV. Foto: Jiří Muryc

5. ZÁVĚREM

Tato sonda do problematiky používání polštiny v jazykové krajině Ostravy, resp. Dolní oblasti Vítkovice ukazuje, že zmíněný veřejně přístupný prostor není pouze industriálním dědictvím transformovaným v kulturní centrum moravskoslezské metropole, ale také místem, které odráží dřívější i současné dynamické vztahy mezi zdejšími jazyky a skupinami jejich uživatelů. Přítomnost polštiny – vedle češtiny a angličtiny – signalizuje jednak snahu zpřístupnit obsah početným návštěvníkům z Polska, jednak plní obecnější kulturní a symbolické funkce. Obecně lze říci, že na jedné straně

je bezesporu projevem jazykové inkluze, ovšem na druhé – např. při nevhodném překladu – může polskou skupinu příjemců stigmatizovat.

Příklady vybraných nápisů dokládají, že jazyková krajina Ostravy není homogenní: některé české texty jsou do polštiny přeloženy v plném rozsahu a přinášejí stejnou informaci, jiné informaci ochuzují nebo s ní nakládají odlišně.

Výzkum dokazuje, že se polština v Ostravě, na rozdíl od českého Těšínska, neuplatňuje jako přirozený komunikační kód polské (menšinové) komunity, nýbrž souvisí primárně s cestovním ruchem (popř. pracovní migrací).

Z mnohosti obecně známých funkcí jazyka se v prostředí DOV projevuje zejména funkce informativní (sdělná), nominální (pojmenovávací) a – vzhledem ke komerčním účelům provozování objektů – také propagační, reklamní. Další funkce, např. mentální, národně konsolidační (národně delimitační), symbolická, manifestační, emblematická, jsou zde zastoupeny okrajově, nebo vůbec.

Konstatujeme, že v Dolní oblasti Vítkovice se polština jeví jako jazyk druhořadý, avšak nikoliv bezvýznamný. Je méně využívána než čeština, nicméně je pevnou součástí systému informování návštěvníků. Je výsledkem procesu typu *top-down*, což znamená, že si zasloužila pozornost společenských institucí. Ačkoliv nelze přehlédnout její nerovnoměrné postavení a menší péči o korektnost vyjadřování v tomto jazyce, samotná její přítomnost ve veřejném prostoru je důkazem dostatečné prestiže tohoto jazyka.

LITERATURA

- BACKHAUS, Peter. 2005. "Signs of Multilingualism in Tokyo: A Diachronic Look at the Linguistic Landscape". *International Journal of the Sociology of Language* 175/176: 103–121.
- BACKHAUS, Peter. 2006. "Multilingualism in Tokyo: A Look into the Linguistic Landscape". *International Journal of Multilingualism* 3 (1): 52–66.
- BACKHAUS, Peter. 2007. *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Bristol: Multilingual Matters.
- BLOMMAERT, Jan. 2022. *Jazyková krajina jako kronika komplexity*. Praha: Karolinum.
- BOGOCZOVÁ, Irena. 2024. "Cieszyn i Český Těšín. Oblicza dwujęzyczności po polskiej i czeskiej stronie granicy". *Studia Slavica* 28 (1): 41–55.
- BOHUŠ, Dominik. 2025. *Polština v jazykové krajině Ostravy*. Diplomová práce. Ostrava: Ostravská univerzita.
- CHARCIAREK, Andrzej. 2023. *Polskie i czeskie napisy publiczne. Stylistyka i pragmatyka*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- DAVID, Jaroslav. 2019. "Delimitative Function of Place Names in the Linguistic Landscape – as Illustrated with Examples from the Cities of Prague and Ostrava (Czech Republic)". *Linguistica* 67 (1): 5–14.
- DAVID, Jaroslav a Tereza KLEMENSOVÁ. 2020. "Mnohost v jazykové krajině – od morfologie přes gramotnost k diskuzím o vizuálním smogu". *Od textu k prekladu – Linguistic Landscape XIV/2*. Ed. Alena Ďuricová. Praha: JTP: 6–15.
- DAVID, Jaroslav a Přemysl Mácha. 2014. *Názvy míst: paměť, identita, kulturní dědictví*. Brno: Host.
- DOLNÍ OBLAST VÍTKOVICE. 2025. URL: <https://www.dolnivitkovice.cz/> (22. 8. 2025.).
- DRAPA, Petr. 2024. "Dwujęzyczne nazewnictwo na liniach kolejowych na Zaolziu w Republice Czeskiej". *Studia Slavica* 28 (1): 115–124.
- GAŠOVÁ, Zuzana. 2020. "Formy inojazyčnosti v jazykovej krajine. Analýza vybraných aspektov na príklade „Krčmy na Zelenej“ v Bratislave". *Jazyk a politika: na pomedzí lingvistiky a politológie V*. Ed. Radoslav Štefančík. Bratislava: Ekonóm: 69–82.
- GEBEN, Kinga. 2022. "Język polski w krajobrazie językowym Wilna". *Acta Baltico-Slavica* 46: 1–19.
- GORTER, Durk. 2006. "The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism". *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*: 1–6.
- GORTER, Durk. 2013. "Foreword Signposts in the Linguistic Landscape". *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*. Ed. Christine Hélot, Monica Bar-

- ni, Rudi Janssens, Carla Bagna. Berlin: Peter Lang: 9–12.
- HENZELMANN, Martin. 2023. “Ukrainisch im öffentlichen Raum: Beispiele aus Polen und Deutschland (2022–2023)”. *Speech and Context: International Journal of Linguistics, Semiotics and Literary Science* 15(2): 1–40.
- HENZELMANN, Martin. 2024. “Language in Post-Yugoslav Montenegro: An Unstable Complex of Contested Values”. *Zeitschrift für Slawistik* 69 (2): 229–255.
- HENZELMANN, Martin a Sadik HACI. 2025. “The Infrastructure of the Turkish Language in Bulgaria: Visualization, Semiotization, and Contemporary Challenges”. *Praxema. Journal of Visual Semiotics* 44 (2): 105–132.
- JORDAN, Peter a Přemysl MÁCHA. 2021. *Place-Name Politics in Multilingual Areas. A Comparative Study of Southern Carinthia (Austria) and the Těšín/Cieszyn Region (Czechia)*. London: Palgrave Macmillan.
- KARMOWSKA, Anna. 2019a. “Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza jako przestrzeń dyskursu wielojęzyczności – analiza tablic informacyjnych z sektora publicznego”. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica* 53: 55–66.
- KARMOWSKA, Anna. 2019b. “Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza: przypadek czeskiego Adršpach i Polskiego Karłowa (ujęcie porównawcze)”. *Studia Slavica* 23 (2): 157–169.
- LANDRY, Rodrigue a Richard Y. BOURHIS. 1997. “Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study”. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 23–49.
- LISEK, Grzegorz. 2025. “Russian in Artistic and Regulatory Discourses? The Appearance and Thematic Composition of Multilingual Signs in Linguistic Landscape of the Czech Town of Karlovy Vary”. *Croatica et Slavica Iadertina* 21 (1): 343–365.
- LOTMAN, Jurij and Boris A. USPENSKIJ. 1978. “On the Semiotic Mechanism of Culture”. *New Literary History* 9 (2): 211–232.
- MRŮZKOVÁ, Kateřina a Victoria WACHOWSKA. 2024. “Czeskie komunikaty handlowe w polskim krajobrazie językowym”. *Studia Slavica* 28 (2): 159–175.
- MURYC, Jiří. 2024a. “Język polski w krajobrazie językowym Ostrawy”. *LingVaria* 19 (2): 103–115.
- MURYC, Jiří. 2024b. “Poština v jazykové krajině ostravské ZOO”. *Studia Slavica* 28 (1): 57–68.
- MURYC, Jiří. 2025. “Polish as an Element of the Linguistic Landscape of the Specific Urban Space of Ostrava”. *Poznańskie studia polonistyczne. Seria językoznawcza* 32 (1) (in press).
- MURYC, Jiří a Petr DRAPA. 2025. “Polszczyzna w krajobrazie językowym Zaolzia w Republice Czeskiej”. *Slavistica Vilnensis* 70 (1): 96–109.

- NÁVŠTĚVNOST TURISTICKÝCH CÍLŮ 2024. 2024. URL: <https://tourdata.cz/wp-content/uploads/2025/06/Navstevnost-turisticky-ch-cilu-2024.pdf> (22. 8. 2025.).
- OSTRAVSKÁ ZOO HLÁSÍ REKORDNÍ NÁVŠTĚVNOST, CHCE NALÁKAT I TURISTY Z PRAHY. 2024. URL: <https://www.patriotmagazin.cz/ostravska-zoo-hlasi-rekordni-navstevnost-za-cili-i-na-turisty-z-prahy> (22. 8. 2025.).
- ROMANOWSKI, Piotr. 2024. “Analiza obecności języka polskiego w krajobrazie językowym londyńskiej dzielnicy”. *Poradnik Językowy* 812 (3): 60–73.
- SCOLLON, Ron and Suzie WONG SCOLLON. 2003. *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge.
- STECIĄG, Magdalena a Anna KARMOWSKA. 2019. “Wielojęzyczność zrównoważona? Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza w ujęciu ekolingwistycznym (przypadek Dusznik Zdroju i Hronova)”. *Slavia Occidentalis* 76 (1): 145–156.
- STECIĄG, Magdalena a Anna KARMOWSKA. 2020. “Lingua Materna, Lingua Receptiva, Lingua Franca, Multilingua Franca? The Linguascape of the Polish-Czech Borderland from the Perspective of Sustainable Multilingualism”. *Darnioji daugiakalbystė / Sustainable multilingualism* 16: 21–38.
- STOLAC, Diana a Jim HLAVÁČ. 2021. *A Linguistic Landscape of Rijeka*. Rijeka: University of Rijeka.

LINGUISTIC LANDSCAPE AS AN INDICATOR OF THE SOCIOLINGUISTIC SITUATION IN THE LOWER VÍTKOVICE (OSTRAVA)

JIŘÍ MURYC

ABSTRACT

This paper explores the linguistic landscape of the Lower Vítkovice (DOV) area in Ostrava, focusing on the visibility of Polish as an indicator of the local sociolinguistic situation. The linguistic landscape is approached as a set of language practices in public space, whose visual and multimodal forms mirror broader cultural, ethnic, and communicative contexts. The analysis concentrates on Polish-language signs in DOV, a former industrial complex transformed into a cultural and educational hub and one of the most visited tourist sites in the Czech Republic. Findings show that Polish serves mainly as a supplementary code alongside Czech and English. Several types of multilingual signage are identified (duplicated, fragmentary, complementary), with Czech retaining dominance, while Polish often appears in reduced or stylistically inadequate forms. The occurrence of Polish inscriptions is linked primarily to tourism and labour migration rather than to the natural vitality of a minority community, as is the case in Czech Těšín region. Examples illustrate both inclusive practices (such as trilingual information boards) and potentially stigmatizing uses. Multimodal features play a crucial role in shaping comprehensibility and reception. The study thus provides not only a descriptive account but also a critical interpretation: Polish in DOV functions as a secondary yet stable language with symbolic and practical roles. Its presence in the public sphere indicates a degree of prestige and reflects deliberate efforts by a major cultural institution to accommodate cross-border visitors.

KEYWORDS:

linguistic landscape, Polish, multilingualism, multimodality, Ostrava

JEZIČNI KRAJOLIK KAO POKAZATELJ SOCIOLINGVISTIČKE SITUACIJE U DONJIM VITKOVICAMA (OSTRAVA)

JIŘÍ MURYC

SAŽETAK

Ovaj članak istražuje jezični krajolik područja Donjih Vitkovicama u Ostravi. Posebna pozornost posvećuje se zastupljenosti poljskoga jezika kao pokazatelja lokalne sociolingvističke situacije. Jezični krajolik smatra se skupom jezičnih praksi u javnome prostoru čiji vizualni i multimodalni oblici odražavaju širi kulturni, etnički i komunikacijski kontekst. Analiza se usredotočuje na natpise na poljskome jeziku u Donjim Vitkovicama, bivšemu industrijskom kompleksu pretvorenom u kulturno i obrazovno središte i jedno od najposjećenijih turističkih mjesta u Češkoj. Rezultati istraživanja pokazuju da poljski jezik služi uglavnom kao dodatni kod uz češki i engleski. Identificirano je nekoliko vrsta višejezičnih natpisa (duplicirani, fragmentarni, komplementarni), pri čemu češki prevladava, dok se poljskim često koristi u skraćenome ili stilski neadekvatnome obliku. Pojava je poljskih natpisa prvenstveno povezana s turizmom i radnom migracijom, a ne s prirodnom vitalnošću manjinske zajednice, kao što je slučaj u češkoj regiji Tesin. Primjeri ilustriraju i inkluzivne prakse (poput informativnih štandova s informacijom na tri jezika) i potencijalno stigmatizirajuću upotrebu. Multimodalne funkcije igraju presudnu ulogu u oblikovanju razumljivosti i percepcije. Studija stoga pruža ne samo opisni prikaz već i kritičku interpretaciju: poljski jezik u mjestu Donje Vitkovice funkcionira kao sekundarni, ali stabilni jezik koji ima simboličnu i praktičnu ulogu. Njegova prisutnost u javnoj sferi ukazuje na stupanj njegova prestiža i odražava velike napore koje kulturne institucije poduzimaju da privuku strane posjetitelje.

KLJUČNE RIJEČI:

jezični krajolik, poljski jezik, višejezičnost, multimodalnost, Ostrava

NEGATIVNI STEREOTIPI O ŽENAMA U RODNO OBILJEŽENIM FRAZEMAMA GOVORA ROŽAJA

DŽENISA MUJEVIĆ

Rožaje, Crna Gora
dzenisa.m.mujevic@gmail.com

UDK: 811.163.41'282(497.16
Rožaj)-055.2
DOI: 10.15291/csi.4906
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 30. 7. 2025.
Prihvaćen za tisak: 1. 10. 2025.

U ovom radu analizirani su negativni stereotipi o ženama u rodno obilježenim frazemama govora Rožaja. Frazeme, kao dio organskog idioma, pružaju uvid u načine konceptualizacije ženskog roda. Njihovom analizom nastojimo da prikazemo kako se u jeziku odražava sociokulturna percepcija žene. Istraživanje je rađeno na korpusu od 60 frazema, koje se odnose na ženu i upućuju na njenu poziciju u sociokulturnom modelu, prikupljenih terenskim istraživanjem na govornom području Rožaja tokom 2023. i 2024. godine. Frazeme sadrže sliku žene utemeljenu na stereotipima i predrasudama, koja je proistekla iz muškocentrične ili deformisane društvene predstave. Naš je cilj u ovom radu utvrditi u frazemama govora Rožaja primjere negativnih rodnih stereotipa koji se odnose na ženu, a koji imaju potencijal da oblikuju kolektivnu sliku o ženi. Semantička analiza korpusa sprovedena je tumačenjem frazema motivisanih stereotipima. Frazeme se analiziraju prema vrsti zastupljenog stereotipa, što je u radu predstavljeno u nekoliko potcjelina. Istraživanje pokazuje da je žena u frazeologiji predstavljena kao intelektualno ograničeno, brbljivo, svadljivo i konfliktno, nepromišljeno i nepouzđano, promiskuitetno i nemoralno, zlo, lukavo i varljivo biće. Zaključuje se i da je predstavljena kao emocionalno i fizički slabije biće, te uopšte kao inferiorno, podređeno biće. Rezultati analize ukazuju na to da frazeologija odražava izraženu mizoginiju i seksističke obrasce u percepciji ženskog roda.

KLJUČNE RIJEČI:

frazema, frazeologija, konceptualizacija roda, kultura, rodni stereotipi, Rožaje, žena

1. UVOD

Istraživanja rodne perspektive na polju rodno obilježene frazeologije nijesu česta, i kad je u pitanju standardna, a i dijalekatska frazeologija, i pored toga što i jedna i druga pružaju svu raskoš i bogatstvo lingvistički relevantnih rodnih informacija. Posebno je važna frazeološka pozadinska slika, a u korpusu koji će u radu biti analiziran, pozadinsku sliku prvenstveno čine stereotipi, čuvajući pritom istorijske, kulturološke i geografske motive. Analiza frazema označava pokušaj da se prikaže kompletna slika žene i pruži uvid u rodne stereotipe u frazeologiji. Dakle, biće analizirano društveno-kulturološko shvatanje obrazaca tipičnog ponašanja žene i očekivanja koja socium postavlja pred ženu u skladu s tradicionalnim rodnim ulogama, odnosno negativni stereotipi o ženama. Glavna hipoteza u ovom radu je da su u korpusu rodno obilježenih frazema govora Rožaja prisutni stereotipi u kojima je žena negativno oslikana, pri čemu se obilježje roda nalazi u sastavu i značenju frazema kojim se eksplicitno ili implicitno ukazuje na osobu ženskog pola.

U ovom istraživanju biće rekonstruisani duboko u frazeologiji ukorijenjeni društveni, kulturološki i ideološki obrasci. Frazeologija, kao složeni dio jezika, pruža vrijedne informacije o stanju kolektivne svijesti, aksiološkom sistemu, obrascima i normama. Frazeologija govora Rožaja sadrže skupinu podataka vrijednih za rekonstrukciju sociokulturnog modela, te se mogu smatrati autentičnim izvorom za proučavanje rodni stereotipa, a u ovom će radu biti analizirane one koje se odnose na ženu, kao struktura uobličena tradicionalnim kodom i muškocentričnim obrascem. Naš cilj u ovom radu je analizirati rodne stereotipe u rodno obilježenim frazemama govora Rožaja, sa posebnim osvrtom na konceptualizaciju žene kao subjekta. Korpus u ovom istraživanju činile su frazeme prikupljene terenskim istraživanjem, tehnikom intervjua sa autohtonim govornicima rožajske govorne zone. Istraživanje će pružiti uvid u predstave o ženi sadržane u jeziku – o intelektualnim sposobnostima žene, emocionalnosti, moralu itd. Istraživanje pokazuje da se u jeziku očituju kvalifikacije žene kao brbljivog, nestabilnog, neodgovornog, zlog bića.

Frazeologija je ogledalo društvenih odnosa, u kojima su se formirali rodni stereotipi. U frazeologiji govora Rožaja sačuvano je bogatstvo informacija o formiranju stereotipa u rodni identitetima. Analiza je izvršena u nekoliko segmenata, u okviru kojih se analitički pristupa frazemama koje reflektuju stereotipiziranu sliku žene.

2. METODOLOŠKI OKVIR RADA

Frazeologija govora Rožaja nije u dovoljnoj mjeri istražena, rijetka su istraživanja, posmatrano i sa aspekta montenegristike, i sa aspekta bosnistike. Pored Huseina Ba-

šića koji je određeni broj frazema zabilježio u pregledu kraćih prozних oblika u antologiji *San i pola života. Tradicionalna usmena književnost Muslimana – Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* (1996), kao i u *Antologiji usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* (2002), kratak popis frazema uradio je i Ibrahim Hadžić u *Rožajskom rječniku* (2003) i u *Rječniku rožajškoga govora* (2013). Džavid Begović i Šefka Begović-Ličina u *Sandžačkom rječniku* (2012) dali su popis frazema sa kratkim objašnjenjima, evidentirajući i frazeme s područja govora Rožaja. Najmlađi, a vrlo vrijedan je *Sandžački frazeološki rječnik* Abdulaha Mušovića iz 2016. godine i njegovo drugo dopunjeno izdanje iz 2018. godine, koje je obuhvatilo i frazeme govora Rožaja. U radu „Eufemistični frazeologizmi iz semantičkog polja smrti u govoru Rožaja” (2024) Dženisa Mujević proučavala je frazeme govora Rožaja, ističući specifičnosti lokalne frazeologije. Frazeologija govora Rožaja nije dovoljno istražena, budući da mnoge frazeme nijesu bilježene i analizirane. Evidentno je da je riječ o specifičnom frazemikonu i da mnoge frazeme nijesu u upotrebi u susjednim govorima.

Za potrebe proučavanja rodno obilježene frazeologije građa je prikupljena putem intervjua sa autohtonim relevantnim informatorima, dijalekatskim govornicima sa rožajškog govornog područja, kroz razgovore na različite teme, sa ciljem dobijanja relevantnog korpusa istraživanja. Pri izboru informatora vođeno je računa o svim parametrima, kako bi se materijal bilježio od autohtonih govornika, onih koji vode porijeklo sa područja pomenute govorne zone i koji nijesu prošli obrazovni proces, sa ciljem dobijanja slike stereotipa o ženi u frazeologiji, te su za korpus birane frazeme koje u svom značenju i strukturi sadrže stereotip o ženi. Pritom, pod frazemom podrazumijevamo konstrukciju ustaljenog oblika, koja se holistički reprodukuje, obima ne manjeg od dvije riječi, relativne neraščlanjivosti, semantički preobražene najmanje jedne sastavnice, koja se uklapa u kontekst i rečeničnu strukturu. Osnovnim kriterijumom za razgraničenje frazeoloških skupova riječi od ostalih smatramo semantički preobražaj sastavnica, odnosno semantičku transpoziciju, te frazemu definišemo kao ustaljeni izraz od dvije ili više riječi, bar jedne autosemantične, kod kojeg je najmanje jedna sastavnica semantički transponovana. Ova definicija je u korespondenciji sa definicijama koje daju frazeološkinje Antica Menac (1994), Željka Fink-Arsovski (2002), Amina Šiljak-Jasenković (2003), Alisa Mahmutović (2012), Zrinka Ćoralić i Senija Midžić (2012) i Amela Šehović i Đenita Haverić (2017), te strani proučavaoci Rikard Simeon (1969), Sylviane Granger (2011) i drugi.

U istraživanju je učestvovalo preko 80 informatora, a materijal je intenzivno prikupljan tokom 2023. i 2024. godine. Istraživanjem su prvenstveno obuhvaćena ruralna područja, a rjeđe urbani dio, jer su u urbanom dijelu rijetki autohtoni dijalekatski informatori. U radu smo se služili metodom deskripcije, te metodama analize i sinteze.

3. KULTURA I ROD U FRAZEOLOGIJI

Frazeologija je neraskidivo vezana sa kulturom, tradicijom i istorijom (Turk 1994) i osnovni izvor za nastanak frazema je prirodna i društvena sredina i kulturno-istorijsko nasljeđe (Tanović 2000; Mršević-Radović 1987). Frazeologija predstavlja nosioca „kulturnih obeležja, odlika različitih identiteta” (Golubović 2009: 46), među kojima su i rodni identiteti. Stoga pruža mogućnosti za proučavanja rodni obilježja, imajući u vidu diferencijalna svojstva pola i roda, gdje je pol skup obilježja koja nose razlikovno svojstvo između muškarca i žene, urođen i nasljedno uslovljen (Polić 2010: 11–12), determinisan biološkim, anatomskim i fiziološkim razlikama (Lubina i Brkić-Klimpak 2014), a rod „društveno konstruisano shvatanje pola i obuhvata društvene, kulturološke i povijesne razlike između žena i muškaraca te obuhvaća različite društvene uloge, identitete i očekivanja za žene i muškarce u društvu” (Galić 2011: 11), „društveno naučeno/determinirano ponašanje” (Hodžić, Bijelić i Cesar 2003: 18), te obuhvata „obilježja rodni razlika koja se razlikuju od bioloških” (Hadžieva i Ašenova 2014: 24–25). Može se zaključiti da priroda stvara biološki pol, društvo socijalni pol, odnosno rod, te da frazeologija, neraskidivo povezana s kulturom, odražava i reprodukuje rodna obilježja, projicirajući kulturno utemeljenu percepciju ženskog i muškog identiteta.

4. RODNI STEREOTIPI

U terminologiju društvenih i humanističkih nauka termin *stereotip* uvrstio je Valter Lipman, upotrijebivši ga u značenju konzistentne slike svijeta kojoj se prilagodio čovjek, skupa predstava o tipičnim osobinama i načinima ponašanja pojedinaca ili određenih grupa, uzimajući u obzir pol, rasu, vjeru, nacionalnost, zanimanje (Lipman 1994: 76). Rajna Holandi (2010: 69) stereotip definiše kao „fragment konceptualne slike svijeta, stabilnu ideju, mentalnu shemu za predmet ili situaciju, koja ima i svoje jezično ostvarenje”, i smatra da je kao „oslonac svijesti u jeziku pojedinih predstavnika kulture”, pri čemu Anuška Štambuk (2005) i Ježi Bartminjski (2011) stereotipe dijele u nekoliko kategorija. Ala Viktorovna Kirilina pod stereotipom podrazumijeva uvjerenja o „svojstvima i normama ponašanja predstavnika oba spola koja su čvrsto ukorijenjena u čovjekovoj svijesti” (prema: Hrnjak 2017: 60), pri čemu Bartminjski ističe da „između semantičke ravni jezika i njegovog formalnog plana ne postoji simetrija i potpuna podudarnost” (Bartminjski 2011: 192). Dragana Mršević-Radović (2008) ukazuje da se stereotipi, zasnovani na iskustvu, u jeziku koriste u odmjera-

nju i izražavanju različitih sadržaja, ukazujući na razliku između stereotipa i etalona, slikovitih predstava. U ruskoj lingvistici za rodno obilježje Oksana Anatolevna Vaskova uvodi termin *rodno relevantna informacija*, kojim se označava element jezičke jedinice koji ukazuje na rodno obilježjenost i stereotip (Vaskova 2006: 6). Žena je „markirani član polne opozicije, a muško nemarkirani: muškarac se implicitno vidi kao norma, a žena kao prateća pojava, ako ne i direktno odstupanje od te norme” (Bugarski 2005: 54), na neki način biva „kategorizovana, a „nema ničeg temeljnijeg za naše mišljenje, percepciju, djelovanje i govor od kategorizacije”¹ (Lakoff 1987: 5). Rodno relevantna informacija, odnosno rodni element, može se naći u strukturi frazeme, ali njeno značenje ne mora biti rodno ograničeno.

Različito tretiranje osoba ženskog u odnosu na osobe muškog pola u društvu i kulturi rezultiralo je formiranjem obrazaca ponašanja, odnosno stereotipa (Zima 2002), a kulturni stereotipi o ženama ugrađeni su u same kategorije naših jezika (Lakoff 1987). Razvijena svijest o superiornosti muškarca prouzrokovala je da i govorne norme favorizuju muškarce (Herman 1998: 280). Još uvijek se u našem društvu uz uloge koje zavise od pola, rodne uloge žena i muškaraca (Jugović i Kamenov 2008), koje se usvajaju od djetinjstva, vezuju određene vrijednosti i obrasci ponašanja, za koje se smatra da su svojstveni samo ženama, odnosno muškarcima (Maroević-Kulaga 2012). Društvena očekivanja koja zavise od pola nazivaju se rodnim ulogama. „Ako su rodni stereotipi dio našeg sociolingvističkog života, oni trebaju biti izraženi – ne samo kao moguće činjenice o jezičkoj upotrebi, nego i kao komponente rodne ideologije” (Eckert – McConnel-Ginet 2005: 85, prema: Šehović 2012: 112). Pod stereotipima Ranko Bugarski podrazumijeva „uprošćene mentalne predstave o datim pojavama vezanim za kognitivnu komponentu stavova” (Bugarski 2005: 45), ističući njihovu važnost u kategorizaciji svijeta, te da ne moraju biti nužno negativni, već i pozitivni.

T. B. Rjabova (prema: Hrnjak 2017: 61) stereotipe po rodnim obilježjima dijeli na:

- 1) karakteristike koje su povezane s djelovanjem i aktivnošću – muškarcima se pripisuje odlučnost, istrajnost, težnja za ostvarivanjem ciljeva, smisao za biznis itd., a ženama pasivnost, podređenost i povinovanje normama itd.
- 2) karakteristike koje se odnose na vlast i upravljanje – muškarcima se pripisuje liderstvo, snaga ambicija i objektivnost, a ženama pokornost, slabost, pristrasnost i neodgovornost.

¹ „There is nothing more basic than categorization to our thought, perception, action, and speech” (Lakoff 1987: 5).

- 3) karakteristike povezane s kognitivnom sferom – muškarcima se pripisuje logičnost, objektivnost, kritičnost i racionalnost, a ženama intuicija, iracionalnost, nelogičnost i nekritičnost.
- 4) karakteristike emocionalne sfere – muškarcima se pripisuje hladnokrvnost, uzdržanost, promišljenost, sposobnost odvajanja racionalnog od emocionalnog, a ženama osjetljivost, emocionalnost i empatija.
- 5) karakteristike povezane s međuljudskim odnosima – muškarci važe za pravedne, otvorene, grube, egoistične i bezosjećajne osobe, dok je kod žena dominantna osjećajnost, brižljivost, požrtvovanost, ali i svadljivost, lukavost i prepređenost.

5. FRAZEOLOGIJA I RODNI STEREOTIPI U GOVORU ROŽAJA

Govor Rožaja sadrži specifičnosti na „fonetskom, morfološkom, leksičkom, a posebno na frazeološkom planu” (Mujević 2024: 104), što se očituje u istraživačkom korpusu ovog rada. Bogata rodno obilježena frazeologija omogućava vjerodostojnu analizu stereotipa o ženi u frazeologiji, a frazeologija, kao najvažniji izvor za rekonstrukciju jezičke slike svijeta (Mršević-Radović 2008), rekonstruiše najveći dio stereotipa u svojim formulama kao najvažnijim vrstama stereotipa, kako ističe Bartminjski (2011: 194). Selektovane su frazeme koje u svojoj semantičkoj pozadini reflektuju negativne rodne stereotipe koji se odnose na ženu, od tradicionalne uloge i stereotipnih osobina žene, kao što su brbljivost, intelektualna ograničenost, inferiornost itd. Korpus je prikupljan tokom 2023. i 2024. godine terenskim istraživanjem putem intervjua sa informatorima, autohtonim govornicima, i pokazuje da je riječ o specifičnom frazeološkom sloju. Korpus istraživanja u ovom radu čine frazeme:

<glupa> *ka(o) (vodeni) točak* (1); <glupa> *ka(o) guska* (2); <glupa> *ka(o) kokoška* (3); <glupa> *ka(o) ovca* (4); *bacati se u hake* (5); *bapske priče* (6); *brbljati ka(o) čavka* (7); *čovjek-žena* (8); *čuvaj se ženskog šera više no šejtanskog* (9); *ćutati ka(o) prošena djevojka* (10); *devojkaluk joj ka(o) Bljezdenica* (11); *dok kučka ne mrdne repom, nijedan pas ne mrda* (12); *gakati ka(o) guska* (13); *hober halajka* (14); *imati jezik ka(o) ibarska magistrala* (15); *javna žena* (16); *jezikom bi more otrovala* (17); *jezikom bi opasala pola dunjaluka* (18); *jezikom bi selo opasala* (19); *ka(o) čovek* (20); *ka(o) ćurka u maglu* (21); *ka(o) muha na med* (22); *ka(o) muha na smolu (med)* (23); *ka(o) muha u surutku* (24); *kaljava žena* (25); *ka(o) <neka> žena biti* (26); *ka(o) da je od najlona* (27); *ka(o) krmača* (28); *ka(o) tetrijeb* (29); ***žarovnice na nevjestu padaju*** (30); *kučka laje u Rožaje, čak se čuje u Melaje* (31); *lajati ka(o) trlica* (32);

laka roba biti (33); *laka žena* (34); *mljeti ka(o) prazna (pokvarena) vodenica* (35); *nadžak baba* (36); *nit bi Hatke, nit Muratke* (37); *nježniji pol* (38); *obraz joj ka(o) vlaški opanak* (39); *prepredena ka(o) vreteno* (40); *prišnica prišna* (41); *rakoljisati ka(o) kokoške* (42); *raskokodakati se ka(o) kokoška* (43); *razvezati gatnjik* (44); *siktati ka(o) zmija* (45); *slabiji pol* (46); *služiti ka(o) Ana kapetana* (47); *šejtana bi na led potkovala* (48); *šejtana bi pod rep potkovala* (49); *šejtana je u teglu zatvorila* (50); *tako (toliko) je dobra da će joj i brkovi izras* (51); *trla baba lan* (52); *usta joj ka(o) početak od čarape* (53); *zabrsteti ka(o) koza* (54); *žena sa ulice* (55); *ženska pamet* (56); *ženska posla* (57); *ženski šer* (58); *žensko li je, prokleta je* (59); *ženu i bika ako ne bi čekao, ko zna đe bi stigli* (60).

Već u sintagmi *nježniji pol* evidentna je rodna obilježnost frazeme koja sadrži stereotip o ženi kao nježnijoj, slabijoj i osjetljivijoj od muškarca. Korpus rodno obilježenih frazema govora Rožaja pruža vrijedan uvid u frazeološku rodnu problematiku. U radu su analizirane frazeme koje sadrže stereotipne komponente prototipnog ponašanja i rodne uloge žene. Frazeme iz korpusa istraživanja ženu opisuju kao biće nižeg kvocijenta inteligencije, specifičnih karakternih osobina, jačih emocija itd., gdje su dominantne društveno-kulturološke rodne uloge.

5.1. ŽENA KAO INTELEKTUALNO OGRANIČENO BIĆE

Frazeme sa elementima koji ukazuju na doživljaj žene kao bića niskih intelektualnih sposobnosti stereotipne su, pri čemu „osobito dolazi do izražaja uvriježeno mišljenje o intelektualnoj ograničenosti žene...” (Hrnjak 2017: 227). U analiziranom korpusu žena se često poredi sa životinjama, njene kognitivne sposobnosti sa sposobnostima životinja, sa ciljem isticanja ograničenosti njenog uma. Zabilježene frazeme navedenog značenja su: *glupa ka(o)² kokoška*; *<glupa> ka(o) guska*; *<glupa> ka(o) ovca*; *<glupa> ka(o) (vodeni) točak*; *ka(o) tetrijeb*.

Zapažamo da su u kulturi zastupljeni stereotipi o pticama, da se smatraju izuzetno glupim životinjama, vjerovatno zbog poređenja veličine ptičijeg mozga sa ljudskim, gdje se manji mozak smatra intelektualno ograničenim. Takođe, identično je i poređenje žene sa ovcom. Zabilježeno je i poređenje sa *vodenim*, odnosno *vodeničkim točkom*, gdje *točak* predstavlja sinonim za glupost jer uvijek obavlja jednu te istu radnju – stalno se vrti u istom mjestu. Mislava Bertoša (1999: 68) smatra da stereotipi o životinjama izrastaju iz zloupotrebe jezika i životinjskih kategorija. Da se animalistička frazeologija može smatrati stereotipnom ističe i Anita Hrnjak (2014),

² U ovom slučaju je u govoru Rožaja zastupljena progresivna asimilacija (Mujević 2022).

zato što čovjek nerijetko životinjama pripisuje negativne osobine, što je i evidentno iz navedenih primjera. Suprotnog stava je Ana Vasung (2020: 216), to jest, da se ne gleda na svaku životinju kao na manje vrijednu, naglašavajući različite poglede na životinje u različitim jezicima i kulturama. Tako je u Indiji krava sveta životinja, pa se zasigurno ne bilježe negativno obojene frazeme sa komponentom *krava*; u Indiji i na Tajlandu sveta životinja je slon, te nijesu registrovane frazeme u kojima se gojazna osoba poredi sa slonom. Upravo smo iz navedene analize uvidjeli da je riječ o čvrstim stereotipnim karakteristikama kognitivne sfere slike žene.

5.2. ŽENA KAO BRBLJIVO BIĆE

Ženska brbljivost javlja se kao negativan stereotip (Hrnjak 2017: 227) i opšteprihvaćeno je mišljenje da žene više govore od muškaraca. Brbljivost i svadljivost smatraju se tipičnim ženskim osobinama i uvijek predstavljaju stereotipe o ženama, skoro da se nikad ne odnose na muškarce. Takođe, ženama se pripisuje i ogovaranje, razgovori o beznačajnim stvarima, dok su muški razgovori uvijek smatrani ozbiljnim. Već u frazemama *ženska posla* i *bapske priče* vidljiv je navedeni tip stereotipa u svjetlu praznih priča. Prisvojni pridjev *bapska* upotrijebljen je sa željom da se istakne dokolica baba i njihovo pretjerivanje u pričanju, pa čak i u izmišljanju priča i sujeverju, pri čemu je evidentan i dobni stereotip. Takođe, za ženu koja mnogo i neprestano govori kaže se i da *melje ka(o) prazna (pokvarena) vodenica*, da *brblja ka(o) čavka*, ali i da je *zabrstela ka(o) koza*. Od poređenja žene sa pokvarenom vodenicom, sa čavkom i njenim graktanjem, do poređenja sa kozom koja brsti, jer ona to radi vrlo uporno i halapljivo, gdje govorenje žena na to upravo i liči – želi se istaći da žene pretjeruju u priči. Takođe, nevažna i dosadna priča žene, stereotip o ženi kao biću za koje je karakteristična pretjerana brbljivost i sklonost govorenju gluposti, kazuje se i frazedom *gače ka(o) guska*, gdje se ženino govorenje poredi sa životinjom za koju je karakteristično neprestano gaktanje.

Često se kaže za žene koje glasno govore da su se *raskokodakale ka(o) kokoške*, što je motivisano neprestanim i dugim kokodakanjem kokošaka. Dugi ženski razgovori opisuju se i frazedom *rakoljisati³ ka(o) kokoške*, gdje *rakoljisanje* znači kakotanje kokošaka, spuštanje specifičnih zvukova. Takođe, može se čuti i *svađaju se ka(o) čavke*, gdje se žena poredi sa čavkom, pticom prodornog glasa, kojoj se pripisuju „osobine

³ Zabilježen je i oblik *rakoljiti* – *rākōljiti nesvrš.* < ~m > ispuštati karakterističan glas (o kokoški kada vodi piliće) {rož} [*kvočka rakolji i sve zove pilad da idu za njom.* LOK] (Begović i Begović-Ličina 2012: 339).

ljudskog prigovaranja i zanovijetanja” (Barčot 2017: 271), a glasno graktanje podsjeća na prepirku, te se glasni razgovor žena poredi sa graktanjem čavki. Takvo graktanje motivisalo je nastanak frazeme negativnih konotacija. Očigledno, ženska brbljivost najčešće se izražava poređenjem sa pticama, poznatim po svom glasnom kreštanju. Isto tako, stereotip da žene mnogo i neprestano govore bilježimo i u frazemama *ima jezik ka(o) ibarska magistrala* i *jezikom bi selo opasala*, što se ističe hiperboličnim isticanjem dužine jezika, a frazedom *jezikom bi more otrovala*, ukazuje se na to da žene i ružno govore. Zabilježena je i frazema *jezikom bi opasala pola dunjaluka*, čime se hiperboličnim isticanjem dužine jezika ukazuje na spremnost i neumornost žena da uvijek govore, da ogovaraju *pola dunjaluka*. Na neumornost žena, kad je govorenje u pitanju, ukazuje se i frazedom *usta joj ka(o) početak od čarape*, u kojoj se usta žene porede sa početkom *čarape*, da bi se ukazalo na veličinu usta, a pominjanjem velikih usta ukazuje se na to da mnogo govori. I frazedom *lajati ka(o) trlica* označava se osoba koja besmisleno, neprestano govori. U pitanju je pejorativna komparativna frazema, gdje se govorenje žene poredi sa zvucima koje proizvodi ptica trlica.

5.3. ŽENA KAO SVADLJIVO, KONFLIKTNO BIĆE

Stereotipizirana svadljivost žene očituje se i u animalističkoj frazemi *siktati ka(o) zmija*, gdje se ponašanje žene metaforički dovodi u vezu s ponašanjem životinje, zmijske, čime se ostvaruje snažna negativnost. U doslovnom značenju, glagol *siktati* označava proizvođenje prijetećih zvukova sličnih onima koje proizvodi zmija, što u konotativnom smislu označava ženu koja je opaka, bijesna, ljuta, konfliktna, implicirajući njenu namjeru da nekome naudi verbalno ili fizički. U rodno obilježenim frazemama susrećemo i stereotip o vječitoj netrpeljivosti između svekrve i snahe, o ženama kao konfliktnim i svadljivim bićima – u frazemi *kučka laje u Rožaje, čak se čuje u Melaje*. Ekspresivnosti frazeme doprinosi upotreba nesvakidašnjih leksema kao konstituenta, što je u ovom slučaju sasvim neobičan i nesvakidašnji toponim *Melaje*, važan jer označava mjesto oko 50 kilometara udaljeno od Rožaja, te upotrijebljena hiperbola doprinosi i slikovitosti, imajući u vidu da se u centru prostornog odmjerenja nalazi čovjek (Mršević-Radović 2008). S obzirom na to da su porodice ranije bile mnogočlane i uglavnom su svi članovi živjeli u jednoj kući, često je dolazilo do nesuglasica između snahe i svekrve, pa su snahe morale trpjeti i slušati sve rečeno i naredeno, te je odatle i potekla paremija *koja god vatra gori, žarovnice na nevjestu padaju*, a od nje nastala frazema *žarovnice na nevjestu padaju* što znači da se snaha prva okrivi ako se nešto u kući dogodi, svemu biva krivac. Snaha je u kući uvijek bila *tuđinka* i nikad nije bila ravnopravan član u patrijarhalnim mnogočlanim porodicama. Pozadinu fra-

zeme čini tradicionalni društveni okvir, odnos svekrva i snaha obilježen netrpeljivošću i strogim zahtjevima svekrva, šta je snahama bilo nepodnošljivo. Njihovo žaljenje i ogovaranje opisivalo se frazemom *kučka laje u Rožaje, čak se čuje u Melaje*, svekrve su snahe pogrdno upoređivale s kučkama koje „laju”, čime se metaforama isticala njihova sklonost prigovaranju i ogovaranju (Mujević 2023), te je to njihovo govorenje jednako važno koliko i lajanje kučke. Frazema je zastupljena samo u govoru Rožaja, nema primjera upotrebe u susjednim govorima. Stabilnosti strukture i očuvanju frazeme doprinosi i to što na ovom govornom području u upotrebi nijesu strukturno slične frazeme (Ibid: 61), kao i rima *Rožaje / Melaje*. Prema emotivno-ekspresivnom utisku ova frazema svrstava se u one sa negativnom obojenošću, s obzirom na to da se njome iznosi pejorativno poređenje snahe, a primjeri pozitivne upotrebe nijesu zabilježeni, sem u šalama, na račun nekog ko se mnogo žali bez potrebe i razloga. Semantička transpozicija obuhvata sve komponente i riječ je o globalnoj frazemi.

5.4. ŽENA KAO NEPROMIŠLJENO I NEPOUZDANO BIĆE

Žena važi za lakomisleno i nepromišljeno biće, a ovaj stereotip prisutan je i u frazemama *ženska pamet* i *ženska posla*, koje znače površno, nepromišljeno, hirovito djelovanje i donošenje odluka. U značenjskoj strukturi ovih frazema je i stereotip da žene ne odlučuju vođene razumom, već osjećanjima. Takođe, stereotip o nepromišljenosti i lakomislenosti žene prisutan je i u frazemi *ka(o) ćurka u maglu*, koja se odnosi na ženine ishitrene i nepromišljene odluke, i često joj se upućuje ukor *ćurko jedna*, motivisan ustaljenim ubjeđenjem da je ćurka glupa, nepromišljena životinja. Isti rodni stereotip zabilježen je i u frazemama *ka(o) muha u surutku; ka(o) muha na smolu (med)*.

Žena nerijetko važi za neodgovorno i nepouzdanu biće, a to je evidentno u značenju frazema *nit bi Hatke, nit Muratke*. Frazema se upotrebljava u situacijama kad se neka žena ne pojavi kad treba, a komponente strukture frazeme čine feminonimi *Hatka* i *Muratka* kao tipske oznake žena sličnih imena i navika, da bi se istakla neodgovornost žene i njena nepouzdanost, imena nijesu vezana za anegdotu, već su upotrijebljena iz silabičko-metričkih razloga. Žena opisanih osobina ukorljivo je nazivana *prišnica*⁴ *prišna*, za šta ne postoji ekvivalent u muškom rodu, te je u pitanju rodno ograničena frazema. Frazema spada u tautološke, u „kojima je ponavljanje smisla motivirano željom da se dodatno intenzivira značenje” (Hodžić-Čavkić 2016: 168). O rodnim stereotipima koji se odnose na ženu saznajemo i iz frazeme *ka(o) <neka> žena*, uka-

⁴ Prišt m. [*Gjd. prišta, Nmn. prištevi*] med. gnojna upala površinskoga kožnog tkiva; čir (Halilović i dr. 2010: 1051).

zujući na odsustvo ljudskih kvaliteta, odnosno da onaj kome je frazema upućena nije dostojanstven, ozbiljan, odgovoran, karakteran, hrabar, odvažan itd. Dakle, nije ništa od onoga što ga čini muškarcem, već sve suprotno tome – posjeduje osobine koje, navodno, posjeduju žene – slabost, nečasnost, nepromišljenost, neodgovornost, plašljivost, odsustvo karaktera... „Stoga se, u očima patrijarhalnih muškaraca, najgorom osobinom koju im neko može pripisati smatra poređenje njihova ponašanja sa tipično ženskom slabošću karaktera (...)” (Šehović 2012: 114). Za dobru ženu, koja posjeduje prethodno navedene osobine pripisane muškarcu, kaže se da je *ka(o) čovek⁵* ili *čovek-žena*, ali i *tako (toliko) je dobra da će joj i brkovi izras⁶*, kojim se ukazuje da je žena izuzetno dobra, vrijedna, poštena, sposobna ili požrtvovana – toliko dobra da joj se pripisuju osobine koje se inače vezuju za muškarce, odnosno, toliko dobra da vrijedi koliko muškarac. Interesantno je i poređenje nezaustavljivosti žene sa nezaustavljivošću razjarenog junca – *ženu i bika ako ne bi čekao, ko zna đe⁷ bi stigli*. U navedenom primjeru očituje se i stereotip o ženskoj impulsivnosti, a navedeni primjeri predstavljaju direktna svjedočanstva kontinuiranog procesa mizoginije i seksizma prema ženskom rodu na navedenom prostoru.

5.5. ŽENA KAO PROMISKUITETNO BIĆE

Promiskuitetnost i razvratnost žene konotira se negativno, a za nju se vezuje i ovaj stereotip. Blud se pojavljuje kao tabu tema u frazemama (dokaz je upotreba frazeme *cvijeće ti po obrazu* kada se pomene nešto vezano za blud u prisustvu djevojke, u čemu su vidljiva stremljenja da se djevojka zaštiti vulgarnosti i nastojanja da se očuva njena simbolička čistoća (Mujević 2023), stoga nije ni začuđujuće to što se registruju negativno obojene, uvredljive frazeme. Takve žene povezuju se sa javnošću i ulicom – *javna žena; žena sa ulice*. Izuzetno negativne konotacije posjeduju i frazeme *laka roba* i *laka žena* jer se njima ukazuje na nemoralnu, nečestitu ženu, koja često mijenja emotivne ili bračne partnere. Frazema *laka roba* u prenesenom značenju označava moralno diskreditovanu ženu. Na denotativnom nivou komponente frazeme upućuje na predmet niske vrijednosti, slabog kvaliteta, što se u konotativnom frazeološkom smislu, metaforičkim prenosom, odnosi na ženski pol. Semantičku pozadinu čini *roba*, vrednovana po kvalitetu, ili po težini, potekla iz komercijalnog registra, u frazemi vrednovana kao

⁵ U govoru Rožaja kratki stari glas jat dao je refleks *e* (Mujević 2022).

⁶ Infinitivna finalna konsonantska grupa *st* u govoru Rožaja nije očuvana. U govoru Rožaja često dolazi do gubljenja infinitivnog nastavka *-ti: izras, ukras, pojes...*

⁷ „U govoru Rožaja nije izvršeno novo jotovanje, ali su prisutni oblici *đe, neđe i svuđe (...)*” (Mujević 2022: 45).

laka, odnosno „bezvrijedna, jeftina”. Semantika frazeme upućuje na rodni stereotip o ženi kao promiskuitetnom i nemoralnom biću, čime se dovodi u sukob s društvenim normama koje su žensku čednost i moralnost postavljale za ideal. Od paremije *dok kučka ne mrdne repom, nijedan pas ne mrda* nastala je frazema *dok kučka ne mrdne repom* i odnosi se na promiskuitetnost žene čije se ponašanje poređi sa ponašanjem ženke psa koja okuplja čopor pasa oko sebe, a poznato je i da se i nemoralna, loša, zla žena često naziva *kučkom* (augmentativom *kučketina*), ali ne samo ona, već i društveno konfliktna, nepristojna, manipulativna. Upravo sa ciljem da se naglasi nečestitost i razvratnost žene, kao sastavnica javlja se zoonim *kučka*, ženka psa, koja važi za životinju koja često mijenja partnere. Isto ponašanje žene opisuje se i frazemama *hober halajka*⁸ i *razvezala gatnjik*. U prvoj frazemi upotrijebljen je orijentalizam *halajka* kojim se označava razvratnica i bludnica, a značenje se dodatno pojačava, takođe, orijentalizmom *hober*, kojim se vulgarno označava dio ženskog polnog organa. Frazema *razvezati gatnjik* denotativno upućuje na odvezivanje uzice koja drži donji dio odjevnog komada, najčešće je to duga uzica kojom se vežu dimije, u ovom slučaju se odnosi na skidanje donjeg dijela odjeće, dok konotativno upućuje na ženu lakog morala, onu koja je promiskuitetna. Semantika ove frazeme je izrazito pejorativna, odnosi se isključivo na žene, čime se potvrđuju tradicionalni moralni standardi. Frazema ima funkciju osude ženske nemoralnosti, a sadrži stereotip o ženi kao nemoralnom, promiskuitetnom, nečednom biću koje krši društveno prihvaćene norme čednosti. Komparativna frazema *obraz joj ka(o) vlaški opanak* odnosi se na bezobraznu, promiskuitetnu, ženu uprljanog obraza. Glavna komponenta frazeme je *obraz*, oznaka za čast, moralno dostojanstvo, stid, a poređi se sa *vlaškim opankom*, komadom obuće koji asocira na nisku vrijednost i prostotu, nečistotu, grubost, što nas upućuje na pejorativne konotacije. Navedeno implicira da je žena bestidna i nečasna, što se kosi sa u tradiciji utemeljenim konceptima morala žene, gdje je ženska čednost bila mjera porodične časti, a „obraz’ kao da je rezerviran samo za žene, budući da su muškarci očito iznad toga” (Šehović 2011: 64). U ovoj frazemi zabilježen je i etnostereotip, u komponenti *vlaški*, koja se odnosi na pravoslavno stanovništvo, sa značenjem „neugledan, nižeg statusa”, jer je nastala kod bošnjačkog stanovništva. I ovom frazemom potvrđen je stereotip o ženi kao promiskuitetnom biću i predstavlja vrstu osude ponašanja žene, koje je „(...) izloženije procjeni jer je pritisak društvenih sudova o ulozi žene znatno snažniji nego u slučaju muškaraca (...)” (Šehović 2012: 124), čemu upravo ova frazema i svjedoči. Većina frazema ove semantike ima funkciju moralne osude i predstavlja instrument kontrole. Negativnog emotivno-ekspresivnog utiska i pejorativne obojenosti je i frazema sa implicitno

⁸ Halajka, -e, f. – đevojka lošega morala, ali češće đevojčica odmila (Hadžić 2013: 128).

projektovanim stereotipom o nemoralnosti žene – *devojkaluk joj ka(o) Bljezdenica*. Komponenta *Bljezdenica* je speleonim, duboka, prazna jama u blizini rožajskog sela Biševo, a u frazemi je metafora za promiskuitetnost, upotrijebljena kako bi se označila djevojka koja često mijenja partnere, gdje se *djevojkaluk*, čednost, čestitost, nevinost djevojke porede sa dubokom praznom jamom, sa namjerom da se ukaže na to da nije čestita, nevinna, čedna. Konkretno, pojam *djevojkaluk* poredi se s pećinom simbolično upućujući na ženski polni organ. Poređenje sa jamom pritom služi kao ironična procjena čednosti – ukazuje na to da je riječ o osobi koja je izgubila nevinost i koja mijenja emotivne partnere, što društvo tradicionalno smatra neprihvatljivim. Ovom frazemom iskazuje se negativan stav prema ljubavnicama i neudatim ženama s višestrukim partnerima, čime se potvrđuje da je ženska čednost uzimana kao moralna i društvena vrijednost. Semantika frazeme kritički je mehanizam u društvenom diskursu, održavajući stigmatu prema ženama koje odstupaju od tradicionalnih normi čednosti. Stereotip o promiskuitetnosti žene prisutan je u frazemi *kaljava žena*, upotrebljavanoj u situacijama kada se želi naglasiti ženska uprljanost i nemoralnost.

5.6. ŽENA KAO ĐAVOLSKO, ZLO, VARLJIVO, LUKAVO, PREPREDENO BIĆE

Nerijetko rodno obilježena frazeologija vezana za sliku žene posjeduje stereotip povezanosti žene sa zlom, đavolom (šejtanom), vragom. Frazeme *šejtana bi pod rep potkovala*; *šejtana bi na led potkovala*; *šejtana je u teglu zatvorila* sadrže stereotip o povezanosti žene sa zlom i prepredenošću. Navedene frazeme u svojoj dubinskoj strukturi sadrže rodni stereotip o ženi kao varljivom, izuzetno zlom, prepredenom, lukavom, nepouzdanom biću, spremnom da izigra svakog na zao i podmukao način. Uz navedeno frazeme ovog tipa ukazuju i na uvriježeno mišljenje da je žena ne samo lukava kao đavo, nego čak i lukavija od njega. Stereotip o ženskoj prepredenosti sadrži frazema *baca se u hake*, što se često odnosi na spremnost žene da glumi i pretvara se ne bi li izvukla neku korist, uspjela u svojim namjerama, ali nije rodno ograničena i ne odnosi se nužno na ženu. Izostanak ljudskih karakternih kvaliteta kod žene ističe frazema *ka(o) krmača*, gdje je riječ o ženi zle naravi. Frazeološko značenje predstavlja stereotip o ženi kao varljivom biću i u frazemi *prepredena ka(o) vreteno*. Stereotip o ženi kao svadljivom i konfliktnom biću, biću opake naravi, prisutan je u frazemi *nadžak baba*, koja ujedno predstavlja i dobni stereotip, čime se želi ukazati na veliko životno iskustvo žene. Orijentalizam *nadžak*⁹ označava staro oružje i oruđe, kao dio

⁹ Nadžak im. m. r. (tur.) n. mn. *nadžaci* – dio starinske bojne opreme, sjekira na dugom dršku s oštricom s jedne strane i ušicama sa druge strane (Čedić i dr. 2007: 406).

starinske ratne opreme; *nadžak* se koristio u bitkama, a u frazemi se upotrebljava kako bi se što slikovitije opisala žena opake naravi koja jezikom siječe i lomi kao borac *nadžakom* u boju (Šipka 2007). Takođe, zabilježena je i frazema *ženski šer*¹⁰, nastala sintagmatizacijom paremije *čuvaj se ženskog šera više no šejtanskog*, gdje je riječ o istovjetnom stereotipu, a orijentalnom leksemom *šer* dodatno se pojačava stav. U kulturi žena je, takođe, smatrana prokletim bićem – frazema *žensko li je, proketo je* (Ivanović 2015: 96) upravo na navedeno i upućuje.

5.7. ŽENA KAO OSJETLJIVO, SLABIJE BIĆE

Jedan od najčešćih stereotipa o ženi kao osjetljivom i emocionalnom biću prisutan je i u rodno obilježenoj frazeologiji. U sociumu vlada mišljenje da je žena slabija od muškarca, te stoga i postoje frazeme *slabiji pol* i *nježniji pol*, u osnovi sa stereotipom o osjetljivosti i slabijoj fizičkoj snazi žene. Takođe, ustaljen je u društvu i stereotip o ženinoj emocionalnosti. Žene se, prema stereotipnim predstavama, vode emocijama, a muškarci razumom. Krhkost i osjetljivost osnovna su distinktivna obilježja muškog i ženskog roda. Ovaj stereotip u rodno obilježenim frazemama u govoru Rožaja prisutan je i u frazemi *ka(o) da je od najlona* – žena se poredi sa slabošću najlona, u značenju slabo, krhko, nježno, lako se cijepa.

5.8. INFERIORNA RODNA ULOGA ŽENE

U rodno obilježenoj frazeologiji govora Rožaja uloga žene vezana je za prototipnu rodnu ulogu i čini je sfera porodice i doma. „Teorije koje dokazuju ‘prirodnu’ žensku podređenost muškarcu često naglašavaju njihovu različitost od muškaraca, koja se posmatra kao izvjestan nedostatak” (Šehović 2011: 63). Ženi se jedino uvažava privrženost porodici, a društvo je prihvatilo kao nesposobnu, beskorisnu, a to zapažamo u frazemi *trla baba lan*, koja je nastala od paremije *trla baba lan da joj prođe dan*, preobražavanjem paremije u frazemu (Hodžić-Čavkić 2023: 42), kojim se označava da žena radi beskoristan posao. Upravo je u tome sadržana njena inferiornost. Stereotipno je da žena ne radi ništa što bi se moglo smatrati korisnim, te radi samo *da joj prođe dan*, da nije sposobna uspješno završiti neki posao. Takođe, radi se i o dobnom stereotipu. Inferiornost žene vidljiva je u njenoj bespogovornoj poslušnosti, nemogućnosti da se usprotivi muškarcu – u frazemi *služiti ka(o) Ana kapetana*. Upotrijebljen

¹⁰ Šer m i kao *adj.* (ar.) 1. *zlo, smutnja*; kaže se: „šejtanski šer”, „ženski šer”. 2. *zao, zločast, đavolast* < tur. *şer* < ar. *šärr* „zlo” (Škaljić 1966: 585).

je feminonim *Ana* iz silabičko-metričkih razloga, radi rime sa sastavnicom *kapetana*, a to je uticalo na očuvanje frazeme. Žena „nema pravo na svojeglavost, tj. na neposlušnost” (Šehović 2011: 64). „Svakako treba pomenuti i totalni patrijarhalni sistem u kojem muškarac i u privatnom i u javnom domenu ima apsolutnu dominaciju, gde je žena tretirana kao niže biće, a u najekstremnijim slučajevima muškarci su imali pravo nad životom i smrću žena i dece u kućnoj zajednici, kao i isključivo pravo da raspoložu imovinom žena i dece, da donose odluke u njihovo ime, pa čak i u ime svih članova porodice” (Đekić 2021: 86).

Takođe, inferiornost žene zapažamo i u komparativnoj rodno obilježenoj frazemi *ćutati ka(o) prošena djevojka*, gdje se ćutanje podiže na najviši nivo poređenjem sa ćutanjem prošene djevojke, u skladu sa stereotipom da žena treba da ćuti i sluša, a posebno kad je prošena, čime se iskazuje poslušnost, što je jedna od najcjenjenijih ženskih osobina.

6. ZAKLJUČAK

Rodni stereotipi se usvajaju od ranog djetinjstva, žene se uče da budu poslušne, povučene, tolerantne, tihe – dakle, onome kakva je i stereotipna predstava o očekivanom ponašanju žene. U ovome je sadržana dominacija muškocentričnog modela koji ženi propisuje privatni prostor, a javni muškarcu. Kada je u pitanju rodna ograničenost, bilježimo priličan broj frazema, djelimično ograničenih u upotrebi, koje se mogu odnositi na muškarca, ali se najčešće upotrebljavaju kada je referent žena. Često informacija o rodnoj ograničenosti u potpunosti biva izostavljena iz strukture, pa ograničenost uviđamo iz frazeološkog značenja. Iz analize zaključujemo da su žene pasivne, iracionalne, pokorne i emocionalne. Način na koji socium ženu vidi utiče na njen ugled i položaj u društvu – žena koja želi poštovanje i uspjeh mora paziti na sve: od ponašanja, govorenja, mora uvijek imati u vidu stereotipe i stereotipna shvatanja i biti svjesna svoje konceptualizovane slike u društvu i rodnih uloga. Analiza frazema govora Rožaja pokazala je da je slika žene formirana pod uticajima tradicionalnih obrazaca mišljenja. Kroz analizu negativnih stereotipa jasno je vidljiva konceptualizacija žene, te su izdvojene ustaljene društvene predstave, kojima se ženi pripisuje intelektualna ograničenost, brbljivost, promiskuitetnost, zlonamjernost, te nepromišljenost itd. Navedeni stereotipi evidentirani su u rodno obilježenim frazemama. Brojne su frazeme koje ženu povezuju sa negativnim konotacijama, te ukazuju na percepciju žene kao đavolskog i zlog bića koje se mora kontrolisati. Frazeme koje prikazuju ženu kao inferiorno biće potvrđuju duboko ukorijenjen stereotip o ženi kao podređenoj i

zavisnoj od muškarca. Ovakva frazeološka slika očuvana je prenošenjem stereotipa, koji su kolektivna percepcija roda. Analiza je pokazala da frazeologija čuva i moralne norme i očekivanja od žene, frazeme pokazuju da se jezik koristi kao mehanizam društvene kontrole žene, koje prenose poželjno ponašanje žene, ali i sankcionišu svako odstupanje. Ženska promiskuitetnost i neposlušnost predstavljaju kršenje tradicionalnih načela, što je evidentno u semantičkoj pozadini brojnih frazema. Frazeologija perpetuira negativne rodne stereotipe, te je na taj način vrijedan izvor u rodnim proučavanjima, bilježeći kolektivnu svijest i aksiološke sisteme zajednice. Stoga, proučavanje stereotipa u rodno obilježenoj frazeologiji doprinosi boljem razumijevanju predstave o ženi u kulturi, tradiciji i kolektivnom mentalitetu. Istraživanja pružaju mogućnost kritičkog preispitivanja ustaljenih negativnih stereotipa o ženi.

IZVORI

- BAŠIĆ, Husein. 1996. *San i pola života. Antologija*. Novi Pazar: INA „Damad”.
- BAŠIĆ, Husein. 2002. *Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*. Podgorica: Almanah.
- BEGOVIĆ, Džavid i Šefka BEGOVIĆ-LIČINA. 2012. *Sandžački rječnik*. Sarajevo: Fojnica.
- HADŽIĆ, Ibrahim. 2003. *Rožajski rječnik*. Rožaje: Centar za kulturu Rožaje.
- HADŽIĆ, Ibrahim. 2013. *Rječnik rožajskoga govora*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- MUŠOVIĆ, Abdulah. 2016. *Sandžački frazeološki rječnik*. Novi Pazar: Narodna biblioteka Dositej Obradović.
- MUŠOVIĆ, Abdulah. 2018. *Sandžački frazeološki rječnik*. Novi Pazar: Narodna biblioteka Dositej Obradović, drugo dopunjeno izdanje.

LITERATURA

- BARČOT, Branka. 2017. *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- BARTMINJSKI, Ježi. 2011. *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije*. Beograd: SlovoSlavia.
- BERTOŠA, Mislava. 1999. „Stereotipi o životinjama”. *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: 63–76.
- BUGARSKI, Ranko. 2005. *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- ČEDIĆ, Ibrahim, Hadžem HAJDAREVIĆ, Safet KADIĆ, Aida KRŠO i Naila VALJEVAČ. 2007. *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- ĆORALIĆ, Zrinka i Senija MIDŽIĆ. 2012. *Bosanski frazeološki rječnik*. Bihać: Univerzitetna knjiga.
- ĐEKIĆ, Valentina. 2021. „Rodni stereotipi u odabranim dečjim kratkometražnim crtanim filmovima”. *Komunikacija i mediji* 16 (1): 83–114.
- FINK-ARSOVSKI, Željka. 2002. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press.
- GALIĆ, Branka. 2011. „Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije”. *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj”*. Ur. Željka Kamenov i Branka Galić. Zagreb: Vlada RH, Ured za ravnopravnost spolova: 9–28.
- GOLUBOVIĆ, Biljana. 2009. *Komunikativni frazeologizmi u srpskom žargonu*. Beograd:

- NSSUVD – 38, 1.
- GRANGER, Sylviane. 2011. „From Phraseology to Pedagogy: Challenges and Prospects”. *The Phraseological View of Language: a Tribute to John Sinclair*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- HADŽIEVA, Elena, Asja ASENOVA. 2014. „Džendr pročit na blgarskata frazeologija”. *E-spisanie v oblata na humanitaristikata X–XX* v. 2, 4: 1–66. URL: http://www.abcdar.com/magazine/IV/Hadzhieva_Asenova_1314-9067_IV.pdf (26. 7. 2024.)
- HALILOVIĆ, Senahid, Ismail PALIĆ i Amela ŠEHOVIĆ. 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- HERMAN, Vimala. 1998. *Dramatic Discourse. Dialogue as Interaction in Plays*. London – New York: Routledge.
- HODŽIĆ, Amir, Nataša BIJEIĆ i Sanja CESAR. 2003. *Spol i rod pod povećalom – priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- HODŽIĆ-ČAVKIĆ, Azra. 2016. „Tautološke frazeosheme u bosanskome jeziku. Opis standardnojezičkih i dijalekatskih frazeoshema na korpusu Sandžačkoga frazeološkog rječnika Abdulaha Mušovića”. *Književni jezik* 27 (1–2): 167–188.
- HODŽIĆ-ČAVKIĆ, Azra. 2023. „Sintagmatizacija kao sredstvo veze između paremiologije i frazeologije”. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga 26: 33–53.
- HOLANDI, Rajna. 2010. *Zoonimata frazeologija v anglijskija i blgarskija jezik*. Blagoevgrad: Universitetskoe izdatelstvo „Neofit Rilski”.
- HRNJAK, Anita. 2014. „Žene, zmajevi i opasne životinje. O nekim elementima konceptualizacije žene u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji”. *Životinje u frazeološkom ruhu*. Ur. Ivana Vidović-Bolt. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press: 137–152. URL: <https://openbooks.ffzg.unizg.hr/index.php/FFpress/catalog/download/115/190/8687?inline=1> (24. 6. 2024.)
- HRNJAK, Anita. 2017. *Frazeologija u rodnome okviru*. Zagreb: Knjigra.
- IVANOVIĆ, Slavo. 2015. *Crnogorske poslovice i izreke*. Podgorica i Beograd: Narodna knjiga i Miba books.
- JUGOVIĆ, Ivana i Željka KAMENOV. 2008. *Razvoj instrumenata za ispitivanje rodni uloga u adolescenciji*. Zagreb: Naklada Slap.
- LAKOFF, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- LIPMAN, Valter. 1994. *Javno mnijenje*. Zagreb: Naprijed.
- LUBINA, Tihana i Ivana BRKIĆ-KLIMPAK. 2014. „Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima”. *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera* 2: 213–229.

- MAHMUTOVIĆ, Alisa. 2012. *Kao frazeološki rječnik. Rječnik frazema s poredbenom česticom „kao”*. Sarajevo – Zagreb: Dobra knjiga – Synopsis.
- MAROEVIĆ-KULAGA, Jenide. 2012. „Rodna osjetljivost u katoličkom dječjem mjesecniku”. *Mali koncil. Život i škola* 58, 28: 83–106. URL: file:///C:/Users/korisnik/Desktop/Rodna_osjetljivost_u_katoličkom_djecjem_mjesecniku_Mali_koncil.pdf (19. 6. 2024.)
- MENAC, Antica. 1994. „Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika”. *Filologija* 22-23: 161–168.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana. 1987. *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana. 2008. *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- MUJEVIĆ, Dženisa. 2022. „Fonetske specifičnosti govora Rožaja”. *Vaspitanje i obrazovanje* 22 (3): 31–50.
- MUJEVIĆ, Dženisa. 2023. *Frazeologizmi u govoru Rožaja*. Diplomski rad. Nikšić: Filološki fakultet, Univerzitet Crne Gore.
- MUJEVIĆ, Dženisa. 2024. „Eufemistični frazeologizmi iz semantičkog polja smrti”. *Književni jezik* 35: 101–124.
- POLIĆ, Rajka. 2010. *Važno je biti konj: Spolni obrasci u hrvatskom školstvu*. Medulin: vlastita štampa – R. Polić.
- SIMEON, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠEHOVIĆ, Amela i Đenita HAVERIĆ. 2017. *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- ŠEHOVIĆ, Amela. 2011. „Rodna perspektiva u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka”. *Pregled – časopis za društvena pitanja* 2: 55–82.
- ŠEHOVIĆ, Amela. 2012. *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama (sociolingvistički pristup)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- ŠILJAK-JESENKOVIĆ, Amina. 2003. *Nad turskim i bosanskim frazikonom: semantički, sintaksički, lingvistički i sociolingvistički aspekt*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- ŠIPKA, Milan. 2007. *Zašto se kaže?* Novi Sad: Prometej.
- ŠKALJIĆ, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- ŠTAMBUK, Anuška. 2005. „Žena – proces konceptualizacije i kultura”. *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: 745–754.
- TANOVIĆ, Ilijas. 2000. *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.

- TURK, Marija. 1994. „Naznake o podrijetlu frazema”. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 6 (1-2): 37–47.
- VASKOVA, Oksana Anatolevna. 2006. *Gender kak predmet leksikografičkog opisanja (na 450 materiale frazeologii)*. Doktorski rad. Moskva: MGLU.
- VASUNG, Ana. 2020. „Gender-marked Conceptual Metaphor ‘Woman is a Bird’ (Using Examples from Bulgarian and Croatian Language)”. *Philological Studies* 18 (2): 212–235.
- ZIMA, Dubravka. 2002. „Spolni identitet i stereotipi: Jesu li spolne uloge tabuizirane u hrvatskoj dječjoj književnosti?”. *Tabu teme u književnosti za djecu i mladež: zbornik*. Ur. Ranka Javor. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba: 80–89.

NEGATIVE STEREOTYPES ABOUT WOMEN IN GENDER-MARKED PHRASES OF ROŽAJE'S SPEECH

DŽENISA MUJEVIĆ

ABSTRACT

In this paper, negative stereotypes about women are analysed in the gendered idioms of Rožaje's speech. The phrases, as part of an organic idiom, provide an insight into the ways of conceptualising the female gender. By analysing them, we try to show how sociocultural perception of women is reflected in language. The research was conducted on a corpus of sixty idioms, which refer to women and their position in the sociocultural model, collected by field research in the Rožaje speaking area during 2023 and 2024. The phrases contain an image of women based on stereotypes and prejudices, which arose from a male-centric or deformed social representation. The aim of this paper is to determine examples of negative gender stereotypes related to women in the idioms of Rožaje's speech, which have the potential to shape the collective image of women. Semantic analysis of the corpus was carried out by interpreting the phrases motivated by stereotypes. The phrases are analysed according to the type of the stereotype they represent, and the findings are presented in several subsections in the paper. The research shows that, in phraseology, women are represented as intellectually limited, talkative, quarrelsome and argumentative, reckless and unreliable, promiscuous and immoral, as well as evil, cunning, and deceitful beings. It is also concluded that they are presented as emotionally and physically weaker beings, who are in general inferior and subordinate. The results of the analysis indicate that phraseology reflects pronounced misogyny and sexist patterns in the perception of the female gender.

KEYWORDS:

idiom, phraseology, conceptualisation of gender, culture, gender stereotypes, Rožaje, woman

ABOUT THE AUTHORS, MOTIVATIONS, AND PERSPECTIVE IN CROATIAN DIALECTAL LEXICOGRAPHY¹

IVAN MAGAŠ

University of Zadar, Department of Croatian Studies
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar
imagas@unizd.hr

UDK: 811.163.42'374
DOI: 10.15291/csi.4903
Prethodno priopćenje
Primljen: 16. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 14. 6. 2025.

In more than one hundred years of Croatian dialectal lexicography, significant achievements have been made. While dictionaries were published sporadically until the last decade of the twentieth century, mostly as additions to other publications or in specialised journals, and less frequently as standalone works, the number of dictionaries has multiplied since the independence of the Republic of Croatia. A positive development in the dictionary-making process has been the rapid advancement of personal computers and software programs that allow the relatively easy technical production of dictionaries. Among dialectal lexicographers, most are amateurs who are motivated by various internal factors to create dictionaries of Croatian local dialects, smaller and larger areas, or entire dialects. By studying the prefaces and afterwords of more than 130 Croatian dialect dictionaries published between 1957 and the present, one can identify and group the motivations of their authors, and based on the most basic biographical data of the authors, one can also partially predict the development of Croatian dialectal lexicography.

KEYWORDS:
authors, Croatian language, dialectal lexicography, motivation, perspective

¹ The presentation titled “Croatian Dialectal Lexicography—Motives and Perspective” was delivered by the author of this paper at the international lexicographical conference EURALEX XXI in October 2024 in Cavtat. The abstract of the presentation was published in the conference book of abstracts (see the list of references). This paper elaborates on the data mentioned in that abstract.

1. BASIC INFORMATION ABOUT CROATIAN DIALECTAL LEXICOGRAPHY

The great dialectal diversity of the Croatian region is certainly a good incentive for dictionary creation, but it must be recognised that without the motivation of the authors (usually internal), regardless of the linguistic richness, there would be no dictionaries. Croatian dialect dictionaries differ greatly in scope and quality, but this does not change the fact that they are numerous. Counting only the Croatian dialect dictionaries that have been published as independent works, from 1957 and Maštrović's *Rječničko blago ninskog govora* (i.e., *Dictionary of the Nin Dialect*)² to the present (2025), and within the borders of the Republic of Croatia (excluding the dialects of Croatian groups abroad), there are approximately 150 dialect dictionaries. This number can be increased by including annexed dictionaries in monographs, word lists in doctoral dissertations, dictionaries published in specialised journals (e.g., *Hrvatski dijalektološki zbornik*), dialectal phraseological dictionaries, smaller dictionaries created as school projects, notable amateur internet word lists, and others, reaching at least 200 units.³ This paper, primarily based on data found in the prefaces and afterwords of Croatian dialect dictionaries published as standalone works, will discuss the motivations for creating Croatian dialect dictionaries and attempt to predict the developmental trends of Croatian dialectal lexicography.

2. WHAT IS EXPECTED FROM THE AUTHOR OF A DIALECT DICTIONARY?

The requirements placed before the author of a dialect dictionary can be read in several articles published in Croatian periodicals and elsewhere. Notable among them are those published at the beginnings of accelerated technological development, such as two works from 1985: "Nacrt za rječnik čakavskoga narječja" (i.e., "Draft for a Dictionary of the Čakavian Supradialect") by Milan Moguš and "Zasade rječnika hrvatskih kajkavskih govora" (i.e., "Principles of the Dictionary of Croatian Kajkavian Dialects") by Antun Šojat, and two works published in 1989: "Dijalekatski rječnici u

² English titles of the Croatian books and articles mentioned in this article were taken from official online sources (Portal of Croatian Scientific and Professional Journals, i.e., Hrcak: <https://hrcak.srce.hr/>, and Croatian Research Information System, i.e., CroRIS: <https://www.croris.hr/>). If such titles were not available or were somehow inappropriate, they were (re)translated from Croatian into English and listed with the abbreviation *i.e.*

³ Language atlases and etymological dictionaries based primarily on dialectal material, as well as toponymic literature, could be included in dialectal lexicography. In recent decades, several outstanding works have been created in these disciplines in Croatia.

odnosu na druga leksikografska djela” (i.e., “Dialect Dictionaries in Relation to Other Lexicographic Works”) by Drago Ćupić and “O našoj dijalekatskoj geografiji i dijalektološkoj leksikografiji” (i.e., “On Our Dialectal Geography and Dialectological Lexicography”) by Božidar Finka.⁴ Ćupić’s article is more focused on shaping dictionary entries, while Finka’s contribution is more about reviewing past results and general goals in dialectal lexicography. However, particularly interesting is the first sentence of Ćupić’s article: “Srpskohrvatska leksikografija, kako je poznato, među najslabijim rezultatima bilježi one koji se odnose na dijalekatsku leksiku” (i.e., “Serbo-Croatian lexicography, as is known, records among its weakest results those related to dialectal lexicon”) (1989: 33)⁵. In the following decade, the situation on the Croatian scene improved, and the first two decades of the twenty-first century were marked by a significant number of dialect dictionaries,⁶ some of which became models for Croatian lexicographic methodology in general.⁷

In the twenty-first century, with the great increase in the number of published dialect dictionaries in Croatia, there has also been an increase in works that consider the structure of dictionary entries in such works, as well as drafts for shaping the work as a whole.⁸ Examples of such works include “Ustrojstvo rječničkoga članka u dijalektnim rječnicima s obzirom na naglasak” (“Accentuation of Entries in Dialectal Dictionaries”) (2008) by Mate Kapović, “Struktura rječničkoga članka u dijalektnim čakavskim rječnicima s posebnim osvrtom na problem homonimije i polisemije pri sastavljanju natuknica” (i.e., “The Structure of a Dictionary Entry in Dialectal Čakavian Dictionaries with a Special Focus on the Problem of Homonymy and Polysemy

⁴ Both works relate to the “Croatian-Serbian” or “Serbo-Croatian” linguistic area but are also applicable to the constituents of the then-politically relevant linguistic diasystem (Croatian, Serbian, and others).

⁵ In addition to these two contributions, I also mention “Tematski princip obrade građe u dijalekatskim rječnicima” (i.e., “Thematic Principle of Material Processing in Dialect Dictionaries”) (1989) by Svetlana Zajceva. All three contributions were published in the eighth issue of the *Hrvatski dijalektološki zbornik*.

⁶ About 97% of standalone Croatian dialect dictionaries were published from 1990 to the present. Naturally, not all of them are equally philologically serious and reliable.

⁷ For example, the chapter “Napisali su (i rekli) o Rječniku (izbor)” (i.e., “What They Wrote (and Said) About the Dictionary (Selection)”) at the end of the second edition of Šimunović’s *Rječnik bračkih čakavskih govora* (2009), where the evaluations of the work are provided by top experts.

⁸ For instance, see Šimunović 2009: 61–63, Lukežić and Zubčić 2007: 139–145, Vranić and Oštarić 2016: 103–110. Among the well-thought-out principles for selecting material for a dialect dictionary, we can include Milković 2009: 7–11, despite the fact that the author is not a professional philologist and that the philological profession (for various reasons) would benefit from other lexemes from the treated dialect. Some dialect dictionaries are of exceptional quality but lack detailed explanations of the principles for selecting lexical material and compiling dictionary entries (e.g., Večenaj and Lončarić 1997).

in Compiling Headwords”) (2008) by Sandra Tamaro, “Konceptija rječnika međimurskog dijalekta” (“Concept for a Dictionary of the Međimurje Dialect”) (2008), and “O nekim leksikografskim postupcima u izradi dijalektalnih rječnika na primjeru *Rječnika Murskog Središća*” (“On Some Lexicographic Procedures in the Creation of Dialectal Dictionaries: Example of the Dictionary of Mursko Središće”) (2019) by Đuro Blažeka, as well as “Prijedlog koncepcije *Rječnika govora potkalničkoga Prigorja*” (“A Conceptual Suggestion for *The Dictionary of Local Idioms of Kalnik Prigorje*”) (2015) by Krunoslav Puškar. In a larger number of dialect dictionaries, especially those by professional philologists, the structure of dictionary entries and the overall design of the dialect dictionary are also considered. Among the works reviewing previous results of Croatian dialectal lexicography and its possible goals, “Hrvatska dijalektalna leksikografija u 20. stoljeću” (“Croatian Dialectal Lexicography in the 20th century”) (2006), “Koji bi nam dijalekatni rječnici bili najpotrebniji?” (“Which Dialectal Dictionaries Do We Need the Most?”) (2008), and “Nad kartama hrvatskih dijalekatnih rječnika od 1990. do 2015.” (“Looking at the Maps of Croatian Dialect Dictionaries from 1990 to 2015”) (2018) by Josip Lisac stand out.⁹ However, no matter how high-quality and useful these contributions may be for professionals, they are not crucial for the amateur who, motivated by internal factors, begins to compile a dialect dictionary. Naturally, the advice found in these articles is not applicable to all dialect dictionaries, but it would be difficult to find an amateur who would consult all relevant meta-literature and shape their work based on it before compiling a dialect dictionary.¹⁰ Every author of a dialect dictionary has their own idea about its appearance and content, and the lexicon included in the dictionary primarily depends on the author’s wishes and ideas. However, there is a visible trend in a large number of dialect dictionaries to record words that differ from those found in standard Croatian, especially if they are of foreign origin.¹¹

⁹ A complete list of bibliographic units in Croatian dialectal lexicography has not been publicly published. In addition to the works of Josip Lisac, two lists of important dialectal lexicographic achievements should be mentioned: Samardžija 2018: 163–167 and the “Additional Literature” for the course Croatian Dialect Lexicography at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb (lecturer: Joža Horvat, PhD, Assistant Professor), available at <https://theta.ffzg.hr/ECTS/Predmet/Index/1719>.

¹⁰ It is sufficient to review the literature lists in dictionaries that contain them and notice that relatively few authors of dialect dictionaries consult expert advice. However, it is worth mentioning that, recently, several amateur authors have sought professional assistance from experts at Croatian scientific institutions. This is an example of good ongoing practice in creating Croatian dialectal dictionaries.

¹¹ Mate Kapović also discussed the shortcomings and dialectological inadequacy of such material selection in his lecture “O akcentuaciji u dijalektološkim istraživanjima” (i.e., “On Accentuation in Dialectological Research”), which was delivered as a plenary presentation at the “Cetinjski filološki dani

The selection of idioms to be processed is also determined by the author. Most dialect dictionaries cover the lexicon of a local dialect (most often rural, less often urban¹²), while a smaller number of dictionaries cover areas and dialects, often in combination, thus covering the local dialects of a smaller or larger area of the same dialect. The first Croatian dictionary of this type is *Rječnik čakavskih izraza (područje Bakarca i Škrljeva)* (i.e., *The Dictionary of Čakavian Expressions: Bakarac and Škrljevo Area*) (1977) by Zvonimir Turina and Anton Šepić, and among the best works are those of top dialectologists: *Rječnik preloške skupine govora međimursko-ga dijalekta (Dictionary of Prelog Speech Groups of Dialect of Međimurje)* (2018) by Đuro Blažeka and *Rječnik bračkih čakavskih govora* (i.e., *Dictionary of the Brač Čakavian Dialects*)¹³ (2006, 2009) by Petar Šimunović; although less precise compared to the two just mentioned, the extensive *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih* (i.e., *Dictionary of the Slavonia, Baranya, and Sylvania Dialects*) (2015) by Martin Jakšić should also be mentioned. Among dictionaries that cover the lexicon of the entire dialect, *Rječnik kajkavske donjosutlanske ikavice* (i.e., *Dictionary of the Donja Sutla Kajkavian Ikavian Dialect*) (2015) by a larger group of authors, created as part of a project by the Institute for the Croatian Language and Linguistics¹⁴ and the Ivan Perkovac Association, stands out.¹⁵ To this day, despite attempts, no complete dictionary has been published for any of the three Croatian supradialects (Štokavian, Čakavian, Kajkavian).¹⁶

III” (“Cetinje Philology Days III”) conference in September 2021 (available at <https://www.youtube.com/watch?v=kevoiQALqPg>; see the part from 22:45 to 25:40).

¹² Several urban dialect dictionaries of varying scope and quality come from Split (Matoković 2004, Magner and Jutronic 2006, Jutronic 2013) and Dubrovnik (Mladošić and Milošević 2011, Bojanić and Trivunac 2020). Ivo Jakovljević collected words from Šibenik, and among his dictionaries stands out *Veliki rječnik šibenskih riči* (i.e., *The Great Dictionary of Šibenik Words* (with the subtitle: *Kompletna ultima verzija sa dabi 3000 riči i fraza*, i.e., *Complete Ultima Version with 3000 Words and Phrases*) (2018). Island towns also have their own dictionaries—Korčula (Kalogjera, Fattorini Svoboda, and Josipović Smojver 2008), Pag (Kustić 2002), and others.

¹³ Thus, excluding the Brač Štokavian dialect of Sumartin. The Sumartin dictionary was written by Pavica Novaković in 1929, and was published in 1994 in *Čakavska Rič* (22, 2: 105–145).

¹⁴ Today (2025), Institute for the Croatian Language.

¹⁵ The dictionary is available at <http://ikavci.ihj.hr/>.

¹⁶ *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (i.e., *The Dictionary of the Croatian Kajkavian Literary Language*) (available at <https://kajkavski.hr/>), a valuable project by the Institute for the Croatian Language, is, as its name suggests, a dictionary of the literary language, not the dialectal (“organic”) Kajkavian. Dictionaries with the title “čakavski” without a regional specification do not cover the entirety of the Čakavian dialect but rather a smaller part; examples include *Čakavski harvaški sloovniik (mali razlikovni i poredbeni rječnik)* (i.e., *Čakavian Croatian Dictionary (A Small Distinguishing and Comparative Dictionary)*) (2017) by Nikica Uglešić, based on linguistic material from Veli Rat on Dugi Otok (which is mentioned as a subtitle—*Z vel'aarškoga govora prikupljen*, i.e., *From the Veli*

3. WHO WRITES DIALECT DICTIONARIES AND WHAT MOTIVATES AUTHORS TO ENGAGE IN (LONG-TERM) WORK?

Among the authors of dialect dictionaries, there are those without formal philological education and professional philologists. Viewed as a whole, the most frequent motivation for creating a dialect dictionary is the *preservation* of the lexicon (from oblivion, extinction, etc.),¹⁷ which is particularly pronounced in the authors of Čakavian dictionaries.¹⁸ Of the 131 dictionaries consulted for this work, as many as 72 contain Čakavian material. Thus, although today Čakavian is geographically the smallest, it is the most represented in Croatian dialectal lexicography (54.96%),¹⁹ followed by Štokavian with 32 dictionaries (24.43%), and Kajkavian with the least number of dictionaries—26 (19.85%).²⁰

Professional philologists, in addition to internal motivations, may also be prompted to create dialect dictionaries by external factors, such as working on cultural and scientific projects. The motivations of dialectal lexicographers can change, and a good example is the monumental *Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora* (*Dictionary of the Varaždin Kajkavian Dialect*) by Tomislav Lipljin (2002, ²2013).²¹ Some interesting motivations for creating a dialect dictionary include marking the 600th anniversary of the written mention of Ivanec (Hrg 1996), enriching the Croatian linguistic sys-

Rat Local Dialect Gathered, but not on the book's cover), and the dictionary part (1979) of *Čakavisch-deutsches Lexikon* by Mate Hraste, Petar Šimunović, and Reinhold Olesch, with primary linguistic material from Brusje on Hvar (Hraste's birthplace) and Dračevica on Brač (Šimunović's birthplace).

¹⁷ The authors shape their motives using different expressions—*preservation* is the common word that most easily describes all the motives. The motive of preserving from oblivion is also found in the title of the dictionary by Melita Bego-Urban: *Da se ne zaboravi (riječi, pojmovi i uzrečice)* (i.e., *Not to Be Forgotten: Words, Terms, and Phrases*) (2003, ²2004).

¹⁸ *Rječnik i gramatika trogirskoga čakavskoga govora* (i.e., *The Dictionary and Grammar of the Trogir Čakavian Dialect*) by Duško Geić (²2015) describe the nearly extinct Čakavian realisation of local dialect.

¹⁹ If we increased the number of Croatian dialect dictionaries to include later editions (most often expanded or corrected, sometimes even revised titles), with repeated dictionaries totalling about fifteen, Čakavian dictionaries in Croatian dialectal lexicography would be more than 54.96%.

²⁰ *Rječnik čakavsko-kajkavskih govora karlovačko-dugoreškog kraja* (i.e., *The Dictionary of the Čakavian-Kajkavian Dialects of the Karlovac-Dugo Selo Region*) (1993) by Marinko Perušić is a special category due to its title, so it cannot be classified either among Čakavian or Kajkavian dictionaries.

²¹ In the preface to the first edition, Lipljin wrote that he was initially encouraged to create the dictionary by linguists Antun Šojat and Mijo Lončarić. Namely, JAZU (the Yugoslav Academy of Sciences and Arts) planned to publish a dictionary of Kajkavian supradialect and was looking for native speakers to participate in the project as collectors and processors of dialectal material. Lipljin was engaged as a native speaker of the Varaždin Kajkavian dialect. Although the JAZU project (later HAZU) was not completed, the author continued compiling the dictionary “for his own pleasure” (Lipljin 2013: IV). The second, expanded edition of the dictionary (2013) was published posthumously (Tomislav Lipljin passed away in 2008).

tem (Milković 2009), and the needs of the amateur theatre in Buševac (Rožić 2022).

Sometimes, however, it is difficult and somewhat unfair to determine whether the author of a dialect dictionary is a professional or an amateur. For example, an author may have formal philological education but work for years in a position not directly related to their profession and later produce a quality dialect dictionary.²² In addition, very comprehensive and methodologically exemplary dictionaries can be created by authors without formal philological education.²³ A larger number of dictionaries have been created through the collaboration of amateurs and professionals.²⁴ Therefore, it is difficult to express the share of amateurs and professional philologists in dialect dictionary authorship in exact numbers. It can only be said that about half of the dictionaries are the result of the independent work of enthusiasts without formal philological education (not counting professional reviewers as assistants), while at least one author of each remaining dictionary is formally philologically educated.²⁵ When looking at individual authors, it can be concluded that amateurs are in the majority, while experts are in the minority. Looking at the structure and content of a larger number of dialect dictionaries by amateur authors, it can be concluded that some of them did not rely on any professional assistance, which somewhat compromised the quality of their dictionaries.

A measurable parameter is the age of the authors of dialect dictionaries.²⁶ There are certainly some interesting facts: 1) the most authors of Croatian dialect dictionaries were born in the 1930s and 1940s, with slightly fewer born in the 1920s. The 60s and 70s are the most productive creative age, with 59 consulted standalone dictionaries published by authors in their 60s and 70s, and many co-authors of dictionaries were in this age range;²⁷ 2) about fifteen dialectal lexicographers were over 80 years old when their dictionary was published; 3) only a few independent authors were in their late twenties or early thirties when their dictionary was published;²⁸ 4) in the 1980s and

²² Examples of such authors include Petar Milat Panža (two editions of the *Rječnik govora Blata na Korčuli*, i.e., *Dictionary of the Blato Dialect on Korčula*) and Zvonko Babić (*Rječnik mjesta Pridrage*, i.e., *Dictionary of the Pridraga Dialect*). Clearly, it should be noted that comments from professional reviewers can help authors refine the dictionary according to lexicographic rules.

²³ An example is *Ričnik Gacke Čakavščine (Kõnpoljski Divân)*, i.e., *Dictionary of the Čakavian Dialects of the Gacka Region (the Local Dialect of Kompolje)* by Milan Kranjčević (2003).

²⁴ Among the professional philologists who participated in the compilation of several dialect dictionaries with amateur linguists, the foremost are Đuro Blažeka (b. 1968) and Mijo Lončarić (1941–2023).

²⁵ Regardless of whether they are experts in Croatian studies or philologists of another orientation.

²⁶ Most data on the authors' birth years can be found in the dictionaries, though additional research is sometimes necessary.

²⁷ Naturally, many authors worked on the dictionaries in their younger years, but the completed works were published in the age typically associated with retirement.

²⁸ Siniša Vuković (b. 1973), author of *Ričnik Sēlašķega Gõvora* (i.e., *Dictionary of the Selce Dialect*) (2001); Alexander Selman (b. 1978), author of *Mali Funtanjanski Rječnik* (i.e., *Small Dictionary of*

1990s, only a few co-authors of dialect dictionaries were born, all of them formally educated philologists,²⁹ and there are almost no independent authors in this period;³⁰ 5) to date, we have no (co)authors born in the 21st century in Croatian dialectal lexicography; 6) several authors died before seeing their dictionary published; the most extreme example is Pavle Valerijev (born 1896), whose records were shaped into a dictionary by Filip Galović, publishing the completed work (2021) 125 years after his birth.³¹

We could also ask how long it takes to create dialect dictionaries. The answers would be very different since not all dictionaries are equally extensive, and therefore the time the authors invested in their creation is not the same. Among the data found in the prefaces and afterwords of dialect dictionaries, there is a lot of interesting information, but these data are not entirely suitable for quantitative analysis. First, many authors of dialect dictionaries do not specify how long the work took; second, all the provided data should be understood as approximations.³² For example, if an author notes that they worked on the dictionary for several years, this usually means that this much time passed from the start of the work to its publication, rather than that they were working on it every day. It is worth noting that several authors worked on their dictionaries (with interruptions) for more than half a century.³³

the Funtana Dialect (2006), and *Novi Funtanjanski Rječnik* (i.e., *New Dictionary of the Funtana Dialect*) (2010); as part of her master's thesis, the dictionary from the book *Suvremeni Donjomiholjački Govor* (i.e., *The Present-Day Dialect of Donji Miholjac*) (1993) by Latinka Golić (b. 1963).

²⁹ Nataša Šprljan (b. 1981), co-author of *Nerezinski beseduâr* (i.e., *Dictionary of the Nerezine Dialect*) (2023, ²2024); Filip Galović (b. 1982), co-author of *Rječnik govora mjesta Ložišća na otoku Braču* (*Dictionary of the Local Dialect of Ložišće on the Island of Brač*) (2021); Ivan Magaš (b. 1991), co-author of *Rječnik Sela Popovića* (i.e., *Dictionary of the Popovići Dialect*) (2018); Martina Fratrić (b. 1989) and Matija Mužek (b. 1993), co-authors of *Dobar glâs se dâlko čûje... Rječnik govora Draganića* (i.e., *Dictionary of the Draganić Dialect*) (2024).

³⁰ The only exception might be Ivan Brnčić (b. 1981), author of *Purgerski rječnik* (i.e., *Dictionary of the Zagreb Urban Dialect*) (2013), a work without serious philological pretensions.

³¹ The materials were preserved by Diana Gunjača, daughter of Pavle Valerijev (Božanić 2021: 209). Valerijev recorded 5,600 words, while Filip Galović spent years supplementing and professionally processing the material, and the final dictionary was published with 12,600 entries (Jutronić 2023: 142).

³² The most precise definition is that of Berezina Matoković, who, in the extensive (around 30,000 words, according to Maroević 2004: 327; 1038 pages of lexical material) *Ričnik Velovareškega Splita* (i.e., *Dictionary of the Veli Varoš Dialect in the City of Split*) (2004), invested more than 20,000 hours of work over eight years: “je / činila san nike konte / za vidit koliko me tribalo vrimena / ma san pristala notavat / poza 20 ijad uri / tokalo me puno vrimena frižavat škartoce / (1996 - 2004. GG)” (i.e., “I did some counts / to see how long it took me / but I stopped writing / after 20 thousand hours / it took me a lot of time to harm the papers / (1996 – 2004 AD)”). Matoković 2004: 39. Other authors are not so precise.

³³ We can highlight a few of the most important: Blaž Jurišić: *Rječnik govora otoka Vrgade* (i.e., *Dictionary of the Island of Vrgada Dialect*) (1973), Božidar Šimunić: *Rječnik bibinjskoga govora* (i.e., *Dictionary of the Bibinje Dialect*) (2013), August Kovačec: *Rječnik govora Jesenja (grada)* (i.e., *Dictionary of the Jesenje Dialect: Lexical Material*) (2020).

4. IN SUMMARY, THE POSSIBLE FATE OF CROATIAN DIALECTAL LEXICOGRAPHY

Looking at the number of published independent Croatian dialect dictionaries over the years, we would see a steady increase of a few (3–8) dictionaries per year from the late 1990s to the present. However, we have no precise data on how many dictionaries will be published in the near future.³⁴ Based on everything stated in this series of interesting facts, it can be roughly concluded that the productivity of Croatian dialectal lexicography is still high, but it will likely decrease in the coming decades.³⁵ Beyond that, it is not possible to predict much.³⁶

The quality of future dictionaries cannot be assessed either, but it is certainly important for Croatian philology to ensure, as much as possible, professional assistance for amateurs in shaping dictionaries. Naturally, financial assistance for potential authors of dialect dictionaries is also welcome, especially for those who have gathered material especially valuable for Croatian philology (insufficiently processed dialects in dialectological literature, local dialects with a small number of speakers, dialects that are rapidly changing under the influence of urban environments, etc.). Given that decreased production of dictionaries is expected, it will be crucial that all published dictionaries, regardless of the motives of the authors and the number of words listed, be reliable and useful.

³⁴ According to the list of books in press in Croatia, or the Cooperative CIP Control (link: <https://iks.nsk.hr/cip/>), we can expect the publication of *Rječnik molvarškoga govora* (i.e., *Dictionary of the Molve Dialect*) by Sanja Kovačić in 2025. The dictionary of the Rab local dialects by Željko Peran is also nearing completion (data thanks to Nataša Šprljan; more about the development of the dictionary in: Grce 2021). It is also known that the Institute for the Croatian Language is preparing a second, digitised edition of Blaž Jurišić's *Rječnik govora otoka Vrgade*. Whether any other dictionaries will be published apart from these is hard to say.

³⁵ There are, however, examples of announced dialect dictionaries whose authors belong to the younger generation. Such would be the dictionary of the Zaglav dialect on Dugi Otok by Robert Špralja (b. 1992) (see Špralja 2010: 170–171), but there are currently no indications that this dictionary will be published soon. In the meantime, Robert Špralja has stood out as a successful collaborator in the compilation of the *Rječnik pazinskoga govora* (i.e., *Dictionary of the Pazin Dialect*) (2017) by Marija Gagić.

³⁶ Josip Lisac pointed out almost two decades ago that Croatian dialect lexicography is so prolific “that no one could have expected it” (2006b: 51). Clearly, the prediction made here about the decreasing number of new Croatian dialect dictionaries in the future could turn out to be incorrect if, for example, the development of large language models triggers a new wave in Croatian dialect lexicography, based on principles for creating dictionaries that differ significantly from the current ones.

REFERENCES³⁷

- BABIĆ, Zvonko. 2022. *Rječnik mjesta Pridrage*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske.
- BEGO-URBAN, Melita. 2003. *Da se ne zaboravi (riječi, pojmovi i uzrečice)*. Čibača: Humanitarno društvo Župe dubrovačke.
- BEGO-URBAN, Melita. ²2004. *Da se ne zaboravi (riječi, pojmovi i uzrečice)*. Čibača: Humanitarno društvo Župe dubrovačke.
- BLAŽEKA, Đuro. 2008. "Konceptija rječnika međimurskog dijalekta". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 137–157.
- BLAŽEKA, Đuro. 2018. *Rječnik preloške skupine govora međimurskoga dijalekta*. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BLAŽEKA, Đuro. 2019. "O nekim leksikografskim postupcima u izradi dijalektalnih rječnika na primjeru *Rječnika Murskog Središća*". *Hrvatski sjever* 14 (53): 69–103.
- BOJANIĆ, Mihajlo and Rastislava TRIVUNAC. ²2020. *Rječnik dubrovačkoga govora*. Transliterated and adapted by Nikola Tolja. Dubrovnik: Nikola Tolja (own edition).
- BONIĆ, Onorato, Nataša ŠPRLJAN and Flavia ZOROVIĆ. ²2024. *Nerezinski beseduâr. Rječnik govora Nerezina na otoku Lošinju*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- BOŽANIĆ, Joško. 2021. "O čudu velikih rječnika malih govora. U povodu »Rječnika govora mjesta Ložišća na otoku Braču« Filipa Galovića i Pavla Valerijeja". *Čakavska rič* 49 (1–2): 209–212.
- BRNČIĆ, Ivan. 2013. *Purgerski rječnik*. Zagreb: own edition.
- ČUPIĆ, Drago. 1989. "Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8: 33–40.
- FINKA, Božidar. 1989. "O našoj dijalekatskoj geografiji i dijalektološkoj leksikografiji". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8: 7–11.
- FRATRIĆ, Martina, Mijo LONČARIĆ and Matija MUŽEK. 2024. *Dòbar glâs se dâlko čûje... Rječnik govora Draganića*. Draganić: KUD "Sveti Juraj".
- GAGIĆ, Marija. 2017. *Rječnik pazinskoga govora*. Pazin – Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre – Ogranak Matice hrvatske.
- GALOVIĆ, Filip and Pavle VALERIJEV. 2021. *Rječnik govora mjesta Ložišća na otoku Braču*. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.
- GEIĆ, Duško. 2015. *Rječnik i gramatika trogirskoga čakavskoga govora*. Split – Trogir: Književni krug – Združeni artisti Trogir.
- GOLIĆ, Latinka. 1993. *Suvremeni donjomiholjački govor*. Donji Miholjac: Poglavar-

³⁷ Not all consulted Croatian dialect dictionaries are listed here (along with other referenced literature), but only those mentioned in the text.

- stvo i Fond za kulturu općine D. Miholjac.
- GRCE, Mirjana. 2021. "Otočanin Željko Peran pune je 53 godine radio na riječniku s tisućama riječi naših starih. Ovo je njegova priča". *Novi list*, 20. ožujka 2021. URL: <https://www.novolist.hr/rijeka-regija/otoci/otocanin-zeljko-peran-pune-je-53-godine-radio-na-rijecniku-s-tisucama-rijeci-nasih-starih-ovo-je-njegova-prica/> (2. 4. 2025.)
- HANZIR, Štefica, Jasna HORVAT, Božica JAKOLIĆ, Željko JOZIĆ and Mijo LONČARIĆ. 2015. *Rječnik kajkavske donjosutlanske ikavice*. Zagreb – Šenkovec: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Udruga Ivana Perkovca za očuvanje kajkavske ikavice i promicanje zavičajne kulturne baštine – Opća pučka škola. URL: <http://ikavci.ihjj.hr/> (25. 3. 2025.)
- HRASTE, Mate, Petar ŠIMUNOVIĆ and Reinhold OLESCH. 1979. *Čakavisch-deutsches Lexikon I*. Köln – Wien: Böhlau.
- HRG, Franjo. 1996. *Ivanečki govor i rječnik*. Ivanec: Narodno sveučilište Đuro Arnold. *Hrvatska dijalektna leksikografija. Dopunska literatura*. URL: <https://theta.ffzg.hr/ECTS/Predmet/Index/1719> (24. 3. 2025.)
- JAKOVLJEVIĆ, Ivo. 2018. *Veliki rječnik šibenskih riči. Konpletna ultima verzija sa dabi 3000 riči i fraza*. Split: Slobodna Dalmacija.
- JAKŠIĆ, Martin. 2015. *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih*. Zagreb: Naklada Nediljko Dominović.
- JURIŠIĆ, Blaž. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade. II. dio. Rječnik*. Zagreb: JAZU.
- JUTRONIĆ, Dunja. 2013. *Rječnik splitskoga govora = A dictionary of Split dialect : šta – što – what*. Split: Slobodna Dalmacija.
- JUTRONIĆ, Dunja. 2023. "Filip Galović i Pavle Valerijev, *Rječnik govora mjesta Ložišća na otoku Braču*. Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 2021.". *Jezikoslovlje* 24 (1): 142–147.
- KALOGJERA, Damir, Mirjana FATTORINI SVOBODA and Višnja JOSIPOVIĆ SMOJVER. 2008. *Rječnik govora grada Korčule*. Zagreb: Novi Liber.
- KAPOVIĆ, Mate. 2008. "Ustrojstvo rječničkoga članka u dijalektnim rječnicima s obzirom na naglasak". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 197–205.
- KAPOVIĆ, Mate. 2021. "O akcentuaciji u dijalektološkim istraživanjima". Video recording of the plenary presentation from the conference "Cetinjski filološki dani III". Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kevoiQA1qPg> (24. 3. 2025.)
- Kontrola kooperativne izrade CIP-a. URL: <https://iks.nsk.hr/cip> (26. 3. 2025.)
- KOVAČEC, August. 2020. *Rječnik govora Jesenja (građa)*. Gornje Jesenje: Općina Jesenje.

- KRANJČEVIĆ, Milan. 2003. *Ričnik gacke čakāvščine (Kõnpoljski divân)*. Otočac – Rijeka: Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke – Graftrade.
- KUSTIĆ, Nikola. 2002. *Čakavski govor grada Paga s rječnikom*. Zagreb: Društvo Pažana i prijatelja grada Paga.
- LIPLJIN, Tomislav. 2002. *Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora*. Varaždin: Garestin.
- LIPLJIN, Tomislav. 2013. *Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora*. Varaždin: Stanek.
- LISAC, Josip. 2006a. “Hrvatska dijalektalna leksikografija u 20. stoljeću”. *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Ed. Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska.
- LISAC, Josip. 2006b. “Rječnik bračkih čakavskih govora Petra Šimunovića u najnovijoj hrvatskoj dijalekatnoj leksikografiji”. *Čakavska rič* 36 (1–2): 51–56.
- LISAC, Josip. 2008. “Koji bi nam dijalekatni rječnici bili najpotrebniji?”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 207–217.
- LISAC, Josip. 2018. “Nad kartama hrvatskih dijalekatnih rječnika od 1990. do 2015.”. *Čakavska rič* 46 (1–2): 159–167 (+ maps).
- LUKEŽIĆ, Iva and Sanja ZUBČIĆ. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- MAGAŠ, Ivan. 2024. “Croatian Dialectal Lexicography – Motives and Perspective”. *Lexicography and Semantics, Book of Abstracts of the XXI EURALEX International Congress*. Ed. Kristina Štrkalj Despot, Ana Ostroški Anić and Ivana Brač. Zagreb: Institut za hrvatski jezik: 166–168. URL: https://euralex.jezik.hr/wp-content/uploads/2021/09/Euralex_boa_20.pdf (24. 3. 2025.)
- MAGNER, Thomas F. and Dunja JUTRONIĆ. 2006. *Rječnik splitskog govora = A dictionary of Split dialect*. Zagreb – Dubrovnik: Durieux – Dubrovnik University Press.
- MAROEVIĆ, Tonko. 2004. “ZA SVOJU DUŠU, ZA SVE DUŠE. Berezina Matoković – Dobrila, RIČNIK VELOVAREŠKEGA SPLITA, Vlastita naklada, Split 2004.”. *Čakavska rič* 32 (2): 326–329.
- MAŠTROVIĆ, Ljubomir. 1957. *Rječničko blago ninskog govora*. Zagreb: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- MATOKOVIĆ, Berezina. 2004. *Ričnik velovareškega Splita*. Split: own edition.
- MILAT PANŽA, Petar. 2015. *Rječnik govora Blata na Korčuli*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MILAT PANŽA, Petar. 2021. *Rječnik govora Blata na Korčuli*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MILKOVIĆ, Ivan. 2009. *Lička štokavska ikavica. Ričnik, slovnica, čitanka*. Zagreb: Pergamena.

- MLADOŠIĆ, Davor and Maja MILOŠEVIĆ. 2011. *Naški. Dubrovački rječnik*. Dubrovnik: Verbum publicum.
- MOGUŠ, Milan. 1985. "Nacrt za rječnik čakavskog narječja". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7 (1): 319–334.
- NOVAKOVIĆ, Pavica. 1994. "Sumartinski rječnik". *Čakavska rič* 22 (2): 105–145.
- "O Blažu Jurišiću u Institutu". 2025. URL: <http://ihjj.hr/clanak/o-blazu-juriscicu-u-institutu/7738/> (26. 3. 2025.)
- PERUŠIĆ, Marinko. 1993. *Rječnik čakavsko-kajkavskih govora karlovačko-dugoreškog kraja*. Karlovac: Radio Karlovac.
- PUŠKAR, Krunoslav. 2015. "Prijedlog koncepcije Rječnika govora potkalničkoga Prigorja". *Cris* 17 (1): 141–154.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1984 – present. Zagreb: Institut za hrvatski jezik.
- ROŽIĆ, Ivan. 2022. *Rječnik buševskoga govora*. Velika Gorica: Ogranak Matice hrvatske.
- SAMARDŽIJA, Marko. 2019. *Hrvatska leksikografija. Od početaka do kraja XX. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- SELMAN, Alexander. 2006. *Mali funtanjanski rječnik*. Funtana: own edition.
- SELMAN, Alexander. 2010. *Novi funtanjanski rječnik*. Funtana: own edition.
- ŠIMUNIĆ, Božidar. 2013. *Rječnik bibinjskoga govora*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar. 2006. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Supetar: Brevijar.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠOJAT, Antun. 1985. "Zasade rječnika hrvatskih kajkavskih govora". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7 (1): 337–361.
- ŠPRALJA, Robert. 2010. *Suncazapad*. Zadar: Gimnazija Vladimira Nazora.
- TAMARO, Sandra. 2008. "Struktura rječničkoga članka u dijalektalnim čakavskim rječnicima s posebnim osvrtom na problem homonimije i polisemije pri sastavljanju natuknica". *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 233–245.
- TOKIĆ, don Nikola and Ivan MAGAŠ. 2018. *Rječnik sela Popovića*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske.
- TURINA, Zvonimir and Anton ŠEPIĆ. 1977. *Rječnik čakavskih izraza (područje Bakarca i Škrljeva)*. Rijeka: Riječko književno i naučno društvo.
- UGLEŠIĆ, Nikica. 2017. *Čakavski harvaški sloovnik (mali razlikovni i poredbeni rječnik)*. Zagreb: Element.
- VEČENAJ, Ivan and Mijo LONČARIĆ. 1997. *Rječnik govora Gole*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- VRANIĆ, Silvana and Ivo OŠTARIĆ. 2016. *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*. Novalja – Rijeka: Grad Novalja, Ogranak Matice hrvatske – Filozofski fakultet.
- VUKOVIĆ, Siniša. 2001. *Ričnik sēlašēga gōvora (Rječnik dijalekta Selaca na otoku Braču)*. Split: Laus.
- ZAJCEVA, Svetlana. 1989. “Tematski princip obrade građe u dijalekatskim rječnicima”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8: 171–179.

O AUTORIMA, MOTIVIMA I PERSPEKTIVI U HRVATSKOJ DIJALEKTOJ LEKSIKOGRAFIJI

IVAN MAGAŠ

SAŽETAK

U stotinjak godina hrvatske dijalektne leksikografije postignuti su značajni rezultati. Dok su sve do posljednjega desetljeća 20. stoljeća rječnici objavljivani sporadično, uglavnom kao dodatak drugim publikacijama ili u specijaliziranim časopisima, a rjeđe kao samostalna djela, od osamostaljenja Republike Hrvatske do danas broj je rječnika umnogostručen. Pozitivna je okolnost u procesu izrade rječnika bio ubrzan razvoj osobnih računala, odnosno programa u kojima se rječnik može tehnički relativno lako izrađivati. Među dijalektnim leksikografima većina su amateri koje na izradu rječnika hrvatskih mjesnih govora, manjih i većih areala ili cijelih dijalekata najčešće potiču različiti unutarnji motivi. Proučavanjem predgovora i pogovora više od 130 hrvatskih dijalektnih rječnika, objavljenih od 1957. godine do danas, mogu se otkriti i grupirati motivi njihovih autora, ali se na temelju najosnovnijih biografskih podataka o autorima može i djelomice predvidjeti razvoj hrvatske dijalektne leksikografije.

KLJUČNE RIJEČI:

autori, hrvatski jezik, dijalektna leksikografija, motivi, perspektiva

O NAGLASKU TIPÁ PÓNOS

HELENA DELAŠ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
helena.delas@vk.t-com.hr

UDK: 811.163.42'342.8
DOI: 10.15291/csi.4904
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 12. 5. 2025.
Prihvaćen za tisak: 3. 7. 2025.

Područje akcentologije hrvatskoga standardnog jezika u nekim dijelovima nije sređeno i zbunjuje ne samo „obične” jezične korisnike nego i jezične stručnjake. Rad je prilog utvrđivanju naglasne norme imeničkih tvorenica nultim sufiksom. Cilj je rada pratiti širenje sekundarnoga dugouzlaznog naglasaka tipa *pónos*, *pródor* na račun izvornoga kratkouzlaznog naglasaka tipa *pónos*, *pródor* u jednojezičnim rječnicima hrvatskoga jezika te na temelju usporedbe kodificiranoga i verificiranoga naglasaka prepoznati razvojne tendencije hrvatskoga standardnojezičnog naglašavanja u korpusu predmetnih tvorenica – dvosložnih izvedenica muškoga roda nultim sufiksom od glagolā izvorno kratkih prefiksa. Pokazuje se da opstojnost kratkouzlaznoga naglasaka u jednojezičnim rječnicima nije ugrožena, ali ne čuva se tako dobro kao u starijim, dvojezičnim rječnicima; često je kolebanje između dvaju uzlaznih naglasaka te dubljanje zbog analoških utjecaja (npr. *dópis* i *dópis* prema *zápis*). Neusklađenost rječnikā upućuje na to da se radi o procesu koji je u tijeku. Ispitivanjem stanja u standardnoj zapadnonovoštokavskoj izgovornoj praksi utvrđeno je da je dugouzlazni naglasak u ekspanziji i potiskuje kratkouzlazni: pogotovo kod izvedenica s određenim prefiksima (*do-*, *po-*, *pro-*), u novijim tvorenicama od kojih su mnoge stručni nazivi (npr. *dópis*, *pógon*, *prómet*, *úred*). U izboru između kodificiranoga naglasaka i naglasaka koji je ustaljen u standardnoj zapadnonovoštokavskoj izgovornoj praksi prednost bi trebalo dati tomu drugom.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatski jezik, imenice, rječnici, sekundarni dugouzlazni naglasak, standardno naglašavanje

1. UVOD I OBRAZLOŽENJE TEME

Odavno je zamijećeno da postoje naglasne nepodudarnosti u novijim, jednojezičnim rječnicima hrvatskoga jezika. Kod imeničkih tvorenica nultim sufiksom njihov je opseg velik, a problem postaje jasnijim s povijesnoga gledišta. U štokavskome naglasnom sustavu izvorno su dugi prefiksi **nā-*, **zā-*, **prī-*, **per-* (*pre-/prije-*), **orz-* (*raz-*), **nād̥b-* (*nad-*), **per̥d̥b-* (*prijed-*), **ū*¹. Štokavski proces u kojem se u sufiksanim izvedenicama nultim morfemom od glagolske osnove koje, morfološki gledano, imaju strukturu *prefiks* (izvorno kratak) + *osnova* + *nulti morfem*, tj. u riječima tipa *pònos*, *pròdor* širi sekundarni dugouzlazni (') naglasak, tj. *pónos*, *pródor* ponekad se naziva kanovačkim naglaskom² zbog pojave neetimološke, tj. analoške mlađe dužine kod izvorno kratkih prefiksa: *ò(b)-*, *prò-*, *pò-*, *pòd-*, *sà-* (< **s̥b-*)³, *iz-*, *ù-* (< **v̥b-*). Takav je fenomen karakterističan za istočne novoštokavske govore (Kapović 2015: 742), no širi se i u zapadnim novoštokavskim govorima, ponajprije panonskim.⁴ Smatra se da se „(...) općenito prema dužini kod izvorno dugih prefiksa počela javljati analoška mlađa duljina i kod starih kratkih prefiksa.” (*ibid.*: 742), a da je polazište za duljenje prefiksā zacijelo analoško: usp. *dókaz*, *pókaz*, *úkaz* i *prikaz*; *dóživ*, *póživ* i *náziv*, *príziv*, *záziv*; *dónos*, *pónos* i *nános*, *prínos*; *ópis*, *pópis*, *própis*, *úpis* i *nápis*, *zápis*, *prijépis*; *dóvoz*, *próvoz* i *návoz*, *prijévoz* itd.

U radu se prati opisano širenje neetimološke dužine kroz jednojezične rječnike hrvatskoga jezika na korpusu tvorenica koje pripadaju nepromjenjivomu naglasnom tipu dvosložnih imenica muškoga roda s izvorno kratkim prefiksom i bez nepostojanog „a”, a kojima se osnova izvodi nultim sufiksom od kakva prefigurana glagola. Dodatno, sociolingvistički se ispituje koliko je opisana pojava proširena u standardnoj izgovornoj praksi, ponajprije štokavaca jer se radi o temeljno štokavskom procesu i

¹ Stari dugi prefiks **ū-* često se u štokavskom/čakavskom/kajkavskom stapa sa starim kratkim prefiksom **v̥b-*.

² Prema Kapoviću (2015: 741) naziv „kanovački naglasak” označuje neetimološku dužinu u određenim izoliranim primjerima (na starim **e*, **o* i **b̥/b*, gdje se izvorno očekuje kraćina) koja je najproširenija u štokavskim govorima, npr. *jéla*, *róda*, *táma* i taj naziv treba razlikovati od naziva „kanovačko duženje” koji označava pravo fonetsko duženje, kod oksitoneze (npr. *ženā* > *žēnā*) i kod retrakcije (npr. *ženā* > *žēna/žēna*), a koje se javlja na štokavskom, kajkavskom i čakavskom području; o čemu više vidi u Hraste (1957). Naziv „kanovački/o” potječe od Karadžića koji je primijetio da neki govornici u okolini Beograda, koji inače imaju poštapalicu *kano*, pa ih zovu Kanovci, dulje kratkouzlazni naglasak u dugouzlazni: *lónac*, *dúkat*, *žēna*, *sélo* itd. (Hraste 1957: 59).

³ *Sà-* je izvorno kratak prefiks i potječe od **s̥b-* sa sekundarnom vokalizacijom poluglasa, usp. **s̥bòr̥b* > *zbòr/sàbor*.

⁴ Benić (2007: 24) takav naglasak potvrđuje u osječkom govoru: *póživ*, *prómet*, *prórok*, *próstor*, *próglas*, *dókaz*...

jer je „Hrvatsko (...) standardnojezično naglašivanje štokavsko naglašivanje, ili preciznije, zapadnonovoštokavsko naglašivanje. To znači da standardna akcentuacija ne može biti istodobno i štokavska i kajkavska i čakavska, tj. štokavsko-kajkavsko-čakavska (...)” (Barić i dr. 1999: 71).

Od dosadašnjih razmatranja naglaska imeničkih tvorenica nultim sufiksom značajna su tri. Prvi je D. Brozović (1963) razmatrao problem ugroženosti kratkouzlaznoga („sporoga”) naglaska i prodornosti dugouzlaznoga naglaska kod dvosložnih izvedenica muškoga roda nultim sufiksom od prefigiranih glagola i to s prefiksom koji sadrži samoglasnik *ò* ili *ó* (*do-*, *o-*, *ob-*, *od-*, a od riječi s prefiksima *po-* i *pro-* ima samo četiri: *prodor*, *progon*, *provod* i *sprovod*). Pregledani su „hrvatskosrpski” i srpski akcentuirani rječnici objavljeni prije Drugoga svjetskog rata (Ristić–Kangrgin 1928, Karadžićev 1935[4]) i nedugo nakon njega (Benešićev 1949, Barićev 1950, Dayre–Deanović–Maixnerov 1956, Deanović–Jernejev 1956[2]) zatim *Rječnik JAZU* (1880–1976), Daničićeve akcenatske studije (1925), dva pravopisa (Belićev 1950. i zagrebačko izdanje *Pravopisa* dviju Matica 1960), a u obzir su uzeta i „nehrvatskosrpska” izdanja četiriju poslijeratnih rječnika (Jurančićev 1955, Frančićev 1956. i 1959, Tolstojev 1958, Igovov 1959). Brozovićeva analiza 114 imenica potvrdila je da je klasična norma samo *ò* i da su oblici s *ó* u najvišem postotku zastupljeni u izvorima koji odražavaju tzv. klasični srpskohrvatski jezik (Daničić–Maretićev).⁵ Osim toga pokazalo se da su pisci mlađih ekavskih rječnika prema oblicima s *ó* tolerantniji nego ijekavski, pa se oblici s *ó* polovinom prošloga stoljeća učvršćuju u standardnoj ekavštini te prodiru pomalo i u ijekavske rječnike. Prema Brozoviću, polazeći od praslavenske akcentuacije, nema sumnje da su se „pravilno”, „organski” razvili samo oblici s kratkouzlaznim naglaskom (*˘*) ili s kratkosilaznim naglaskom (*˘*).

Ali kad se radi o standardnom jeziku, onda je odgovor u njemu samome jer je on autonoman prema svemu izvan sebe: prema razgovornom jeziku, pa makar bio i više-manje zasnovan na govornom standardu, prema svim dijalektima, čak i onima koji su mu dali građu iz koje se rodio, prema svim drugim jezicima, pa makar bili i najsirodniji, ili se čak prema njima nalazio u odnosu potomka prema pretku (Brozović 1963: 149).

Brozović misli da funkcioniranju standardnoga jezika načelno ne bi škodili oblici s dugouzlaznim naglaskom te „da je *ó* karakteristika upravo onih riječi što imaju tehnič-

⁵ Prema Lászlóu (1996: 434) jedini primjer u kojem se javlja kanovački naglasak na prefiksu u Karadžićevu rječniku riječ je *prórok*.

ki, uredski, novinarski, vojnički ili razgovorno-gradski karakter” (*ibid.*: 148); tipični su primjeri *dópust, dólet, dópis*. Međutim zamjenjivanje kratkouzlaznoga naglasaka dugouzlaznim u predmetnim izvedenicama nepoželjno je za Brozovića jer je „dio jednog šireg procesa – postepenog uzmicanja kratkouzlaznog akcenta uopće, prvenstveno u korist dugouzlaznoga” (*ibid.*: 150)⁶

S. Babić prvi je cjelovito prikazao tvorbu imenica nultim sufiksima u hrvatskome „književnom” jeziku (1981). Objasnio je i mnoge teorijske probleme toga tvorbenog područja – od pitanja broja nultih sufiksa (-Ø1 za m. rod i -Ø2 za ž. rod) i morfoloških promjena osnovā do razgraničenja tvorbenih riječi s nultim sufiksom i netvorbenih riječi s nultim nastavkom m. i ž. roda (tako su kao netvorbene riječi izdvojene *izgred, pògreb, pròzor, pròsvjed, sávjet, ùvjet, ùzrok, závjet* i dr.)⁷ te određenja tvorbenoga smjera.⁸ Za dvosložne izvedenice muškoga roda nultim sufiksom od prefigiranih glagola Babić zaključuje da tvore tri naglasna tipa (` , ' ` , " `) čija raspodjela zavisi od prefiksa osnovnoga glagola: tip s kratkouzlaznim naglaskom osnovni je za izvedenice s prefiksima *do-, iz-, o-, ob-, od-, po-, pod-, pro-, u-, uz-*, a tip s dugouzlaznim naglaskom osnovni je za izvedenice s prefiksima *na-, nad-, pre-, pri-, raz-, sa-, su-, za-*. Iako zbog analoških utjecaja uočava prodor tipa s dugouzlaznim naglaskom na područje tipa s kratkouzlaznim naglaskom, njegov je stav da u normativnoj literaturi tipu s kratkouzlaznim naglaskom treba dati izrazitu prednost. Štoviše „(...) naglaske kao *póklon, póvod, pógon, pórod* i druge takve treba suzbijati koliko je to lingvistima u moći” (Babić 1968: 128).

Babićev pregled bio je dobra podloga za daljnja naglasna istraživanja i preciznije određenje naglasaka imeničkih tvorenica nultim sufiksom od glagolā, što je učinio I. Zoričić (1990). Njegovo istraživanje naglašavanja izvedenica muškoga roda nultim

⁶ Brozović je dobro uočio da je odnos između dvaju uzlaznih naglasaka „nagrizen” s više strana te da se tendencija zamjenjivanja kratkouzlaznoga naglasaka dugouzlaznim odražava u normativnim priručnicima u određenim morfološkim, tvorbenim ili fonetskim kategorijama. Npr. za tip *lòvac, lóvca* (jd. vok. *lòvče*, mn. nom. *lòvci*, vok. *lòvci*, gen. *lòvčā*, uz *lòvācā* i *lòvācā*), koji u kosim padežima ima dug slog po fonetskom pravilu o tzv. položajnom duljenju, nerijetko je u rječnicima i za nominativ jednine zabilježen ` naglasak. U Anića (2004) nalazimo *kòlac*, mn. nom. *kòlci*, gen. *kòlācā* nasuprot Klaićevu (2013) *kòlac*, mn. nom. *kólci*. U Anića se naglasak u množini izjednačio s tipom *stàrac* (mn. *stàrci, stàrcā*), odnosno s tipom *nòvac* (mn. *nòvci, nòvācā*; tako i *kònac, lònac, stòlac*). Tipu *lòvac, lóvca* prema Klaiću (2013) pripadaju: *bòjac, bòrac, dòlac, dòjam, dòmak, dòlac, gòlac, kòlac, lònac, lòvac, plòvac, pòjac, rònac, vòlak, òrao, òvan, òvas*.

⁷ Za mnoge izvedenice koje su u tvorbenoj vezi s glagolima VI. vrste Babić (1981: 23) kaže da su netvorbene i da je glagol izveden od njih.

⁸ Pri određenju tvorbenoga smjera kod izvedenica od prefigiranih glagola ima najmanje problema: „Ako tvorenica ima prefiks, a dio bez prefiksa nije samostalna riječ, onda je tvorbeni odnos jednoznačan, npr. *zàpis* < *zàpisati* jer ne postoji *pis*, pa *zàpis* nije tvoren prefiksalsnom tvorбом (*za + pis*)” (Babić 1981: 17).

sufiksom od prefigiranih glagola pokazalo je da, iako je očit prodor dugouzlaznoga naglasaka na područje kratkouzlaznoga, „(...) opstojnost sporoga nipošto nije ugrožena ni u jednoj od spomenutih prefikslnih skupina. Spori bolje čuvaju starija leksikografska djela, bolje hrvatska nego nehrvatska, u uporabnoj normi bolje ga čuvaju štokavci od neštokavaca, a od novovštokavaca stabilniji je u ikavaca nego u ijekavaca” (*ibid.*: 108). Zoričićevu izboru pisanih izvora, koji se velikim dijelom podudara s Brozovićevim,⁹ može se prigovoriti da je u neskladu s krajnjim konkretnim ciljem istraživanja. Naime, istodobno opisujući stanje u kodificiranoj i „uprabnoj” normi, uspoređuje naglasne podatke nejednake starosti. No u onovremenoj jezičnoj priručničkoj oskudici autor nije mogao drugo nego posegnuti za starijim rječničkim izvorima hrvatskoga i srpskoga jezika.

2. METODOLOGIJA RADA

U razdoblju razvoja hrvatskoga jezičnog standarda od 1990. do danas objavljena su brojna jezikoslovna djela, među njima i iscrpni objasnidbeni jednojezični rječnici (opisni i normativni), pa se u 21. stoljeće ulazi s izgrađenim standardnim jezikom, ali i s nekim još neriješenim problemima, posebno ortoepskim. Za potrebe ovoga rada korpus tvorenica koje pripadaju nepromjenjivomu naglasnom tipu dvosložnih imenica muškoga roda s izvorno kratkim prefiksom i bez nepostojanog „a”, a kojima se osnova izvodi nultim sufiksom od kakva prefigirana glagola, i njihovi zapisani naglasci ispisani su iz šest jednojezičnih rječnika hrvatskoga jezika. To su:

- 1) A: *Rječnik hrvatskoga jezika* (Anić, Vladimir 1991);
- 2) RHJ: *Rječnik hrvatskoga jezika* (Šonje, Jure [glav. ur.], 2000);
- 3) HER: *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (Anić, Vladimir i dr. 2002);
- 4) VA: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* (Anić, Vladimir 2004);
- 5) ŠRHJ: *Školski rječnik hrvatskoga jezika* (Brozović Rončević, Dunja [glav. ur.], 2012);
- 6) VRH: *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* (Jojić, Ljiljana [glav. ur.], 2015).

⁹ U pisane izvore uvršteni su rječnici: Karadžićev (1935[4]), *Rječnik JAZU* (1880–1976), Benešićev (1949), Deanović–Jernejev 1956[2]), Skokov (1971–1974), Jurančićev (1972[2]), Tolstojev (1958), *Rečnik* Matice srpske (1967–1976); te *Pravopis* dviju Matica (1960).

Izvedenice imaju četiri naglasne mogućnosti: prva, podtip *òglās* (s brzim, tj. kratkosilaznim naglaskom na prvom i dužinom na drugom slogu); druga, podtip *dòček* (sa sporim, tj. kratkouzlaznim naglaskom na prvom slogu); treća, podtip *názor* (s dugouzlaznim naglaskom na prvom slogu); četvrta, koja od dubletnih kombinacija.

Zbog praktičnih razloga sve izvedenice podijeljene su u dvije skupine i korpus koji se analizira smanjen je. U prvoj su skupini izvedenice s prefiksima *iz-*, *ob-*, *od-* kod kojih dugouzlazni naglasak na prvom slogu nije zabilježen ni u jednom rječniku i one s prefiksima *o-*, *pod-* kod kojih je zabilježen u samo jednoj izvedenici: *ómjer* imaju HER i VA, dok je u ostalim četirima rječnicima *òmjer*¹⁰; stari je gramatički naziv *pòdmet* u HER-u, VA-u i VRH-u prema *pòdmet* u RHJ-u i ŠRHJ-u. Iako je opravdano prigovoriti da rječnici ne odražavaju pravo stanje standardne izgovorne prakse, zbog potencijalnih pojedinačnih analogija kod primjera iste osnove,¹¹ skupina izvedenica s prefiksima *iz-*, *o-*, *ob-*, *od-*, *pod-* neće se sociolingvistički ispitivati, a rječničke naglasne dublete s kratkim naglascima (npr. *ìškāz* : *ìskaz*) nisu predmet ovoga rada. U drugoj su skupini izvedenice s prefiksima *do-*, *po-*, *pro-*, *u-*, *uz-* kod kojih je treći naglasni podtip s dugouzlaznim naglaskom na prvom slogu znatnije proširen na račun prvih dvaju u rječnicima, što se za svaki prefiks prikazuje u tablici. Iz rječnika je ispisano 140 izvedenica, s tim da u obzir nisu uzete rijetke, povijesne ili narodske riječi koje se mogu potvrditi još samo po pisanim izvorima i čije je naglašavanje nevažno za suvremenu standardnu izgovornu praksu. Ispitano je kako predmetne izvedenice izgovaraju kroatisti (32 ispitanika), ponajprije oni čiji je polazni govor koji od zapadnih novoštokavskih idioma (24 ispitanika), a među ispitanike uvršteni su i oni čiji je polazni govor neštokavski (8 ispitanika), samo zato kako bi se utvrdilo podupire li njihovo naglašavanje štokavski proces širenja neetimološke dužine, tj. imaju li i oni opisano pojavu.¹² Kako većina

¹⁰ Prema Babiću (1981: 30) s dugouzlaznim zabilježena je samo imenica *òpis* uz *òpis*.

¹¹ Pogotovo ako se radi o izvedenicama koje nemaju suglasnički skup kao fonetsko ograničenje (npr. *òpis* prema *zápis*, *nátpis*, *prijépis*; *ìstup* prema *nástup*, *prijéstup*; *òsip* prema *násip*; *òmot* prema *námot*; *òbor* prema *nábor*, *pribor* i možda još koji primjer).

¹² Snimani su na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu snimačem Zoom H4essential Handy Recorder, ostvaraju se verificirani slušnom percepcijom autorice rada. Dvadeset dvoje ispitanika visokoškolski su nastavnici kojima je uporaba standardnoga jezika u govornoj komunikaciji sastavnim dijelom zanimanja, preostalih desetero ispitanika studenti su Diplomskoga studija kroatistike. Skupinu polaznih novoštokavaca čine: Zvonimir Glavaš (Osijek), Bernardina Petrović (Vinkovci), Krešimir Mićanović (Gunja, županjska Posavina), Igor Marko Gligorić (Slavonski Brod), Tvrтко Vuković (Slavonski Brod), Maja Matijević (Požega), Matea Jedvaj (Virovitica), Ninoslav Radaković (Bjelovar), Ranka Đurđević (Garešnica), Marko Alerić (Zagreb; otac iz Dalmacije), Ana Čavar (Zagreb; roditelji iz Hercegovine), Juraj Mate Kovač (Zagreb; roditelji iz Slavonije), Lea Mikulčić (Šibenik), Andrea Milaneko (Split), Jelena Počedulić (Split), Marina Protrka Štimec (Imotski), Luka Velić (Knin), Matija Lučić (Ston), Davor Nikolić (Mostar), Magdalena Lebo (Posušje), Katarina Sučević (Tomislavgrad), Dolores Grmača (Sarajevo), Martina Prosen (Banja Luka), Gabrijela Soldan (Bosanski Brod). Skupinu polaznih

ispitanika iz druge skupine nema tonsko-dinamički, tj. visinski četveronaglasni sustav, njihovi eventualni dugi prefiksalni slogovi označavat će se samo znakom za dužinu. Ako 75 % i više ispitanika daje isti naglasni podatak, uzet će se da izvedenica nedvojbeno pripada naglasnomu podtipu što ga ima većina ispitanika.

3. ANALIZA NAGLASNOG KORPUSA

3.1. NAGLASAK IZVEDENICA S PREFIKSOM DO-

TABLICA 1. Naglasak izvedenica s prefiksom *do-* u rječnicima

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>dòček</i>	<i>dòček</i>	<i>dòček</i>	<i>dòček</i>	<i>dòček</i>	<i>dòček</i>
<i>dòdīr</i>	<i>dòdīr (dòdir)</i>	<i>dòdīr</i>	<i>dòdīr</i>	<i>dòdīr</i>	<i>dòdīr</i>
<i>dògon</i>	<i>dògon</i>	<i>dògon</i>	<i>dògon</i>	-	<i>dògon</i>
<i>dòhvāt</i>	<i>dòhvāt</i>	<i>dòhvāt</i>	<i>dòhvāt</i>	<i>dòhvāt</i>	<i>dòhvāt</i>
<i>dókaz</i>	<i>dòkaz</i>	<i>dòkāz (dókaz)</i>	<i>dòkāz (dókaz)</i>	<i>dòkaz</i>	<i>dòkaz</i>
-	<i>dòlet</i>	<i>dòlet</i>	-	-	<i>dòlet</i>
<i>dómet</i>	<i>dòmet</i>	<i>dómet</i>	<i>dómet</i>	<i>dómet</i>	<i>dómet</i>
-	<i>dònos</i>	<i>dònos</i>	<i>dònos</i>	-	<i>dónos</i>
<i>dòpis</i>	<i>dòpis</i>	<i>dòpis</i>	<i>dòpis</i>	<i>dòpis</i>	<i>dòpis</i>
<i>dòpust</i>	<i>dòpust</i>	<i>dòpust</i>	<i>dòpust</i>	<i>dòpust</i>	<i>dòpust</i>
<i>dóseg</i>	<i>dòseg</i>	<i>dòsēg (dóseg)</i>	<i>dòsēg (dóseg)</i>	<i>dóseg</i>	<i>dóseg</i>
<i>dòskok</i>	<i>dòskok</i>	<i>dòskok</i>	<i>dòskok</i>	<i>dòskok</i>	<i>dòskok</i>
-	<i>dòtok</i>	<i>dòtok</i>	<i>dòtok</i>	<i>dòtok</i>	<i>dòtok</i>
<i>dòvod</i>	<i>dòvod</i>	<i>dòvod</i>	<i>dòvod</i>	<i>dòvod</i>	<i>dòvod</i>
<i>dòvoz</i>	<i>dòvoz</i>	<i>dòvoz</i>	<i>dòvoz</i>	<i>dòvoz</i>	<i>dòvoz</i>
<i>dóživ</i>	-	<i>dóživ</i>	<i>dóživ</i>	-	<i>dóživ</i>

nenovoštokavaca čine: Dinka Pasini (Zagreb), Tatjana Pišković (Zabok), Joža Horvat (Zagreb, Ludbreg), Marija Malnar Jurišić (Čabar), Evelina Rudan (Rudani kod Žminja), Dean Slavić (Mučići kod Matulja), Cintija Mičetić (Hreljin), Sara Mihalčić (Brač). Kako je skupina nenovoštokavskih ispitanika izrazito heterogena, potrebno ih je dodatno sociolingvističko-dijalektološki odrediti. Govornica s Brača, koja se samoodređuje čakavkom, u nekim predmetnim izvedenicama izgovara novoštokavske tonove, približujući se tako „splitskoj verziji standarda” (u prozodijskom smislu). Ostalih troje polaznih čakavaca, govoreći standardno, razlikuju barem duge i kratke slogove. Dvoje Zagrepčana iz druge skupine temeljno imaju zagrebački dinamički naglasak bez dužine, ali izgovarajući izolirane primjere, mjestimično ostvaruju dužine. Govornica iz Zaboka nema novoštokavske tonove, ali potpuno razlikuje duge i kratke slogove.

Drugi naglasni podtip osnovni je u ovoj skupini. Pripadaju mu izvedenice: *dòček*, *dògon*, *dòlet*, *dòpis*, *dòpust*, *dòskok*, *dòtok*, *dòvod*, *dòvoz*; pretežit je naglasak *dònos* (u odnosu na *dónos*). U prvi podtip idu izvedenice *dòdir* i *dòhvāt* (jedanput je zabilježeno *dòdir* i *dòhvat*).

Treći naglasni podtip rijedak je u ovoj skupini. Prodire na područje prvoga i drugoga i pretežit je u izvedenicama *dómet* (A, HER, VA, ŠRHJ, VRH), *dóziv* (A, HER, VA, VRH); jedanput je zabilježeno *dónos* (VRH). Najviše se kolebaju izvedenice *dokaz* i *doseg* koje su zabilježene sa svakim od triju mogućih naglasaka: *dòkāz* (HER, VA), *dòkaz* (RHJ, ŠRHJ, VRH), *dókaz* (A, HER, VA); *dòsēg* (HER, VA), *dòseg* (RHJ), *dóseg* (A, HER, VA, ŠRHJ, VRH). U RHJ-u dugouzlazni naglasak nema ni jedna izvedenica s prefiksom *do-*.¹³

*Dok je u razmatranim rječnicima dugouzlazni naglasak zabilježen u samo 5 izvedenica (od 16), u standardnoj izgovornoj praksi izrazito je prodiranje dugouzlaznoga i uzmicanje kratkouzlaznoga. Više od 75 % ispitanika polaznih štokavaca (tj. 18 i više; $N = 24$) s dugouzlaznim naglaskom izgovara 9 izvedenica: *dògon*, *dòlet*, *dómet*, *dónos*, *dóseg*, *dòtok*, *dòvod*, *dòvoz*, *dóziv*.¹⁴ S nešto manjim brojem potvrda pretežu dugouzlazni naglasci u još dvjema izvedenicama: *dòček* (17) i *dókaz* (16) u odnosu na kratke naglaske *dòček* i *dòkaz*, *dòkāz*; podtip s kratkosilaznim i dužinom javlja se u ispitanika iz Dalmacije i zapadne Hercegovine. Koleba se naglasak dviju izvedenica: *dòpis* (14) i *dòpust* (12) prema kratkouzlaznima *dòpis*, *dòpust*; s tim da dugouzlazni u tim dvjema izvedenicama imaju gotovo svi ispitanici iz Slavonije (i ispitanica iz Bosanske Posavine). Najmanje ispitanika izgovara *dòhvat* (3), stoga je neosporan kratak naglasak *dòhvāt* (*dòhvat*).

Ispitanici polazni neštokavci ($N = 8$) većinski ili barem polovično podupiru dug prefiks u svim izvedenicama koje polazni štokavci izgovaraju s dugouzlaznim naglaskom u najvećem postotku: *dòček* (4), *dògon* (5), *dòlet* (4), *dòmet* (5), *dónos* (5), *dòseg* (4), *dòtok* (4), *dòvod* (5), *dòvoz* (6), *dóziv* (4).

¹³ Zoričić (1990: 60) pregledom starijih „hrvatskih ili srpskih” izvora također utvrđuje da treći naglasni podtip nije osnovni u ovoj skupini, ali dugouzlazni naglasak ima veći broj izvedenica, od „novijih” *dòdir*, *dókaz*, *dòlet*, *dòpis*, *dòpust*, *dóseg*, a od starijih *dògon*, *dólaz*, *dómet*, *dòvod*, *dòvoz*, *dóziv*.

¹⁴ Prema Zoričiću (*ibid.*: 63) kratkouzlazni naglasak osnovni je u ovoj skupini, ima ga više od 75 % ispitanika.

3.2. NAGLASAK IZVEDENICA S PREFIKSOM PO-

TABLICA 2. Naglasak izvedenica s prefiksom *po-* u rječnicima

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>pòček</i>	<i>pòček</i>	<i>pòček</i>	<i>pòček</i>	-	<i>pòček</i>
<i>pòglēd</i>	<i>pòglēd</i>	<i>pòglēd</i>	<i>pòglēd</i>	<i>pòglēd</i>	<i>pòglēd</i>
<i>pògon</i>	<i>pògon</i>	<i>pògon</i>	<i>pògon</i>	<i>pògon</i>	<i>pògon</i>
<i>pòhod</i>	<i>pòhod</i>	<i>pòhod</i>	<i>pòhod</i>	<i>pòhod</i>	<i>pòhod</i>
<i>pòklīk</i>	<i>pòklīk</i>	<i>pòklīk</i>	<i>pòklīk</i>	<i>pòklīk</i>	<i>pòklīk</i>
<i>pòklon</i>	<i>pòklōn</i>	<i>pòklon</i>	<i>pòklon</i>	<i>pòklon</i>	<i>pòklon</i>
<i>pòkolj</i>	<i>pòkolj</i>	<i>pòkolj</i>	<i>pòkolj</i>	-	<i>pòkolj</i>
<i>pòkop</i>	<i>pòkop</i>	<i>pòkop</i>	<i>pòkop</i>	<i>pòkop</i>	<i>pòkop</i>
<i>pòkrēt</i>	<i>pòkrēt</i>	<i>pòkrēt</i>	<i>pòkrēt</i>	<i>pòkrēt</i>	<i>pòkrēt</i>
<i>pòkrov</i>	<i>pòkrov</i>	<i>pòkrov</i>	<i>pòkrov</i>	<i>pòkrov</i>	<i>pòkrov</i>
<i>pòkūs</i>	<i>pòkus</i>	<i>pòkūs</i>	<i>pòkus</i>	<i>pòkus</i>	<i>pòkus</i>
<i>pòlēt</i>	<i>pòlēt</i>	<i>pòlet</i>	<i>pòlet</i>	<i>pòlet</i>	<i>pòlet</i>
<i>pòlog</i>	<i>pòlog</i>	<i>pòlog</i>	<i>pòlog</i>	-	<i>pòlog</i>
<i>pòmak</i>	<i>pòmak</i>	<i>pòmak</i>	<i>pòmak</i>	<i>pòmak</i>	<i>pòmak</i>
<i>pòmol</i>	<i>pòmōl</i>	<i>pòmol</i>	<i>pòmol</i>	-	<i>pòmol</i>
<i>pòmor</i>	<i>pòmor</i>	<i>pòmor</i>	<i>pòmor</i>	<i>pòmor</i>	<i>pòmor</i>
<i>pònor</i>	<i>pònor</i>	<i>pònor</i>	<i>pònor</i>	<i>pònor</i>	<i>pònor</i>
<i>pònos</i>	<i>pònos</i>	<i>pònos</i>	<i>pònos</i>	<i>pònos</i>	<i>pònos</i>
<i>pòpis</i>	<i>pòpis</i>	<i>pòpis</i>	<i>pòpis</i>	<i>pòpis</i>	<i>pòpis</i>
<i>pòpust</i>	<i>pòpust</i>	<i>pòpust</i>	<i>pòpust</i>	<i>pòpust</i>	<i>pòpust</i>
<i>pòrāst</i>	<i>pòrāst</i>	<i>pòrāst</i>	<i>pòrāst</i>	<i>pòrāst</i>	<i>pòrāst</i>
<i>pòrāz</i>	<i>pòrāz</i>	<i>pòrāz</i>	<i>pòrāz</i>	<i>pòrāz</i>	<i>pòrāz</i>
<i>pòrez</i>	<i>pòrez</i>	<i>pòrez</i>	<i>pòrez</i>	<i>pòrez</i>	<i>pòrez</i>
<i>pòrod</i>	<i>pòrod</i>	<i>pòrod</i>	<i>pòrod</i>	<i>pòrod</i>	<i>pòrod</i>
<i>pòrub</i>	<i>pòrub</i>	<i>pòrub</i>	<i>pòrub</i>	<i>pòrub</i>	<i>pòrub</i>
<i>pòsjet</i>	<i>pòsjet</i>	<i>pòsjet</i>	<i>pòsjet</i>	<i>pòsjet</i>	<i>pòsjet</i>
<i>pòskok</i>	<i>pòskok</i>	<i>pòskok</i>	<i>pòskok</i>	<i>pòskok</i>	<i>pòskok</i>
<i>pòslūh</i>	<i>pòslūh</i>	<i>pòslūh</i>	<i>pòslūh</i>	<i>pòslūh</i>	<i>pòslūh</i>
<i>pòstav</i>	<i>pòstav</i> (<i>pòstāv</i>)	<i>pòstāv</i>	<i>pòstāv</i>	<i>pòstāv</i>	<i>pòstāv</i>

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>põtēz</i>	<i>põtēz</i>	<i>põtēz (pótez)</i>	<i>põtēz (pótez)</i>	<i>põtēz</i>	<i>pótez</i>
<i>pòtop</i>	<i>pòtop</i>	<i>pòtop</i>	<i>pòtop</i>	<i>pòtop</i>	<i>pòtop</i>
<i>pòtrēs</i>	<i>pòtres</i>	<i>pòtres</i>	<i>pòtres</i>	<i>pòtrēs</i>	<i>pòtrēs</i>
<i>póvez</i>	<i>pòvez</i>	<i>póvez</i>	<i>póvez</i>	<i>pòvez</i>	<i>pòvez/póvez</i>
<i>pòvīk</i>	<i>pòvīk</i>	<i>pòvīk</i>	<i>pòvīk</i>	<i>pòvīk</i>	<i>pòvīk</i>
<i>pòvod</i>	<i>pòvod</i>	<i>pòvod</i>	<i>pòvod</i>	<i>pòvod</i>	<i>pòvod</i>
<i>pòvōj</i>	<i>pòvōj</i>	<i>pòvoj</i>	<i>pòvōj</i>	<i>pòvōj</i>	<i>póvoj</i>
<i>pòvrāt</i>	<i>pòvrat</i>	<i>pòvrāt</i>	<i>pòvrāt</i>	<i>pòvrāt</i>	<i>pòvrāt</i>
<i>pòzdrāv</i>	<i>pòzdrāv</i>	<i>pòzdrāv</i>	<i>pòzdrāv</i>	<i>pòzdrāv</i>	<i>pòzdrāv</i>
<i>póziv</i>	<i>pòživ</i>	<i>póživ</i>	<i>póživ</i>	<i>póživ</i>	<i>pòživ/pòživ</i>

Brojna skupina izvedenica u kojoj je drugi naglasni podtip osnovni. 17 izvedenica od 39 razmotrenih ima kratkouzlazni naglasak u svim rječnicima: *pòček*, *pòhod*, *pòkolj*, *pòkop*, *pòkrov*, *pòlog*, *pòmor*, *pònor*, *pònos*, *pòpis*, *pòpust*, *pòrez*, *pòrod*, *pòrub*, *pòskok*, *pòtop*, *pòvod*. Kratkouzlazni naglasak pretežit je u još 7 izvedenica: *pòklon*, *pòkus*, *pòlet*, *pòmak*, *pòmol*, *pòsjet*, *pòvōj* (u odnosu na *pòklōn*, *pòkūs*, *pòlēt*, *pòmāk*, *pòmōl*, *pòsjet*, *póvoj*). Prvom naglasnom podtipu nedvojbeno pripada 9 izvedenica: *pòglēd*, *pòklīk*, *pòkrēt*, *pòrāst*, *pòrāz*, *pòslūh*, *pòvīk*, *pòzdrāv*. Pretežiti su naglasci *pòstāv* i *pòvrāt* (u odnosu na *pòstav*, *póstav* i *pòvrat*).

Treći naglasni podtip rijedak je. Dugouzlazni naglasak prodire u izvedenice *pótez*, *póvez* (HER, VA, VRH), *póživ* (HER, VA, ŠRHJ, VRH) prema *põtēz*, *pòvez*, *pòživ*. Po jedna je potvrda za dugouzlazni u izvedenicama *pógon*, *póvoj* (VRH) i *póstav* (A) prema pretežitima *pògon*, *pòvōj*, *pòstāv*.¹⁵ U RHJ-u dugouzlazni naglasak nema ni jedna izvedenica s prefiksom *po-*.

*Dok je u razmatranim rječnicima dugouzlazni naglasak zabilježen u samo 5 izvedenica (od 39), u standardnoj izgovornoj praksi izrazito je prodiranje dugouzlaznoga. Više od 75 % ispitanika polaznih štokavaca (tj. 18 i više; $N = 24$) s dugouzlaznim naglaskom izgovara 13 izvedenica: *pógon*, *póhod*, *pólet*, *pólog*, *pómol*, *pómor*, *pónor*, *pónos*, *pórod*, *póvez*, *póvod*, *póvoj*, *póživ*.¹⁶ Blago pretežu dugouzlazni naglasci u još

¹⁵ Prema Zoričićevu prikazu pisanih izvora (1990: 78–79) u ovoj je skupini znatno više izvedenica s dugouzlaznim: *pógon*, *pólet*, *pópis*, *pópust*, *pórast*, *pórez*, *pósjed*, *póvez*, *póvod*, *póvoj*, a evidentirane su mahom u dvama srpskim rječnicima – Tolstojevu (1958) i *Rječniku* Matice srpske (1967–1976), dok od hrvatskih izvora Benešićev rječnik (1949) ima *póživ*, a Skokov rječnik (1971–1974) *pórez*.

¹⁶ Prema Zoričiću (*ibid.*: 81) dugouzlazni nije većinski u praksi, izgovara ga oko 40 % ispitanika i to u ovim rječnicima: *pógon*, *pógreb*, *póhod*, *pómor*, *pónor*, *pópis*, *pópust*, *pósjed*, *pórod*, *póvoj*, *póživ*, *pózor*.

trima izvedenicama: *póček* (14), *pórub* (16) i *pótez* (16) u odnosu na kratke naglaske *pòček*, *pòrub* i *pòtēz*; potonji je proširen u ispitanika iz Dalmacije i zapadne Hercegovine. Koleba se naglasak 6 izvedenica: *pókolj* (13), *pókus* (11), *pópis* (12), *pópust* (10), *pórez* (13), *pótop* (11) prema *pòkolj*, *pòkus* (*pòkūs*), *pòpis*, *pòpust*, *pòrez*, *pòtop*; s tim da dugouzlazni u tim izvedenicama imaju gotovo svi ispitanici iz Slavonije. Manjinski su dugouzlazni naglasci *pókop* (9), *pókrov* (9), *pómak* (8) i karakteristični za govornike s istoka Hrvatske. Stoga u ukupnom naglašavanju pretežu kratkouzlazni naglasci: *pòkop*, *pòkrov*, *pòmak*.

Ispitanici polazni neštokavci ($N = 8$) većinski ili barem polovično podupiru dug prefiks u 9 izvedenica: *pōgon* (4), *pōhod* (4), *pōlet* (4), *pōmol* (5), *pōnos* (4), *pōrod* (5), *pōvod* (5), *pōvoj* (4), *pōziv* (4).

3.3. NAGLASAK IZVEDENICA S PREFIKSOM PRO-

TABLICA 3. Naglasak izvedenica s prefiksom *pro-* u rječnicima

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>pròboj</i>	<i>pròboj</i>	<i>próboj</i>	<i>próboj</i>	<i>pròboj</i>	<i>próboj</i>
<i>pròcjep</i> , <i>pròcijēp</i>	<i>pròcijēp</i>	<i>pròcijēp</i> , <i>prócjep</i>	<i>prócjep</i> , <i>pròcijēp</i>	<i>pròcijēp</i>	<i>pròcjep/próci-</i> <i>jep</i>
<i>pròcvat</i>	<i>pròcvat</i>	<i>pròcvāt</i>	<i>pròcvāt</i>	<i>pròcvat</i>	<i>pròcvat</i>
<i>pródor</i>	<i>pròdor</i>	<i>pródor</i>	<i>pródor</i>	<i>pròdor</i>	<i>pródor</i>
<i>pròglās</i>	<i>pròglās</i>	<i>pròglās</i>	<i>pròglās</i>	<i>pròglās</i>	<i>pròglās</i>
<i>prògon</i>	<i>prògon</i>	<i>prògon</i>	<i>prògon</i>	<i>prògon</i>	<i>prògon/prógon</i>
<i>pròhod</i>	<i>pròhod</i>	<i>pròhod</i>	<i>pròhod</i>	-	<i>próhod</i>
-	<i>pròhtjev</i>	<i>próhtjev</i>	<i>próhtjev</i>	<i>pròhtjev</i>	<i>próhtjev</i>
<i>pròkop</i>	<i>pròkop</i>	<i>pròkop</i>	<i>pròkop</i>	<i>pròkop</i>	<i>pròkop</i>
<i>pròlaz</i>	<i>pròlaz</i>	<i>prólaz</i>	<i>prólaz</i>	<i>pròlaz</i>	<i>prólaz</i>
<i>pròlog</i>	<i>pròlog</i>	<i>pròlog</i>	<i>pròlog</i>	-	<i>pròlog/prólog</i>
<i>pròlom</i>	<i>pròlom</i>	<i>pròlom</i>	<i>pròlom</i>	-	<i>pròlom/prólom</i>
<i>próljev</i>	<i>pròljev</i>	<i>próljev</i>	<i>próljev</i>	<i>próljev</i>	<i>próljev</i>
<i>prómet</i>	<i>pròmet</i>	<i>prómet</i>	<i>prómet</i>	<i>prómet</i>	<i>prómet</i>
<i>prómjer</i>	<i>pròmjer</i>	<i>prómjer</i>	<i>prómjer</i>	<i>prómjer</i>	<i>prómjer</i>
<i>pròpis</i>	<i>pròpis</i>	<i>pròpis</i>	<i>pròpis</i>	<i>pròpis</i>	<i>pròpis</i>
<i>pròpūh</i>	<i>pròpūh</i> (<i>pròpuh</i>)	<i>pròpūh</i>	<i>pròpūh</i>	<i>pròpūh</i>	<i>pròpūh</i>
<i>pròpust</i>	<i>pròpust</i>	<i>pròpust</i>	<i>pròpust</i>	<i>pròpust</i>	<i>pròpust/própust</i>

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>próred</i>	<i>pròred</i>	<i>próred</i>	<i>próred</i>	<i>pròred</i>	<i>próred</i>
<i>prórez</i>	<i>pròrez</i>	<i>prórez</i>	<i>prórez</i>	<i>pròrez</i>	<i>prórez</i>
<i>prórok</i>	<i>pròrok</i>	<i>pròrok</i>	<i>pròrok</i>	<i>pròrok</i>	<i>prórok</i>
<i>prósjek</i>	<i>pròsjek</i>	<i>prósjek</i>	<i>prósjek</i>	<i>prósjek,</i> <i>pròsjek</i>	<i>prósjek</i>
<i>pròslov</i>	<i>pròslov</i>	<i>pròslov</i>	<i>pròslov</i>	<i>pròslov</i>	<i>pròslov</i>
<i>próstrel,</i> <i>próstrijel</i>	<i>pròstrel</i>	<i>próstrel,</i> <i>(pròstrijěl)</i>	<i>próstrel,</i> <i>pròstrijěl</i>	<i>pròstrijěl</i>	<i>pròstrijěl</i>
-	-	-	-	-	<i>próšiv</i>
-	-	<i>pròteg</i>	-	-	<i>pròteg</i>
-	<i>pròtok (pròtòk)</i>	<i>pròtok</i>	<i>pròtok</i>	<i>pròtok</i>	<i>pròtok</i>
<i>próvod</i>	<i>pròvod</i>	<i>pròvod</i>	<i>próvod</i>	<i>pròvod</i>	<i>próvod/pròvod</i>
<i>pròvoz</i>	<i>pròvoz</i>	<i>pròvoz</i>	<i>próvoz</i>	<i>pròvoz</i>	<i>próvoz</i>

Brojna skupina dobro potvrđenih, običnih izvedenica. Rječnici se u njihovu naglašavanju ne podudaraju i velika su naglasna kolebanja.¹⁷ U RHJ-u nema ni jedne izvedenice s prefiksom *pro-* s dugouzlaznim naglaskom, a u VRH-u ih je zabilježeno čak 20 od 39 razmotrenih: *próboj, prócijep, pródor, prógon, próhod, próhtjev, prólaz, prólog, prólom, próljeve, prómet, prómjer, própust, próred, prórez, prórok, prósjek, próšiv, próvod, próvoz*. U VRH-u je također najviše izvedenica koje su dubletno naglašene: *prócjep/prócijep, prògon/prógon, pròlog/prólog, pròlom/prólom, pròpust/própust, pròvod/próvod*. U ŠRHJ-u zabilježene su samo 4 izvedenice s dugouzlaznim naglaskom (*próljev, prómet, prómjer* i *prósjek* u značenju ‘sredina ili srednja vrijednost’), A ih donosi 11, HER 12, VA 14. Vrlo stara i proširena izvedenica *prorok* (koju svi stariji rječnici počevši od Akademijina bilježe s dugouzlaznim naglaskom) u četirima rječnicima ima kratkouzlazni naglasak – *pròrok* (RHJ, HER, VA, ŠRHJ), a u dvama dugouzlazni – *prórok* (A, VRH). Staru izvedenicu *propis* svi rječnici imaju sa „sporim” – *pròpis*.¹⁸

Podtipu sa „sporim” naglaskom prema svim rječnicima pripada samo 6 izvedeni-

¹⁷ Prema Babiću (1981: 32) u ovoj je skupini izvedenicā osnovni kratkouzlazni naglasak, a tek pokoja imenica zabilježena je u naglasnim inačicama: *pròsjek, pròsijèk, prósjek*.

¹⁸ *Pròpis* je i u Akademijinu rječniku. Od hrvatskih starijih izvora značajan je prodor dugouzlaznoga u Deanović–Jernejevu rječniku (1982[5]) koji ima: *próbor, pródor, pròliv, próljeve, prómet, prómjer, própis, próred, prórez, prórok, próziv*. Prema Zoričićevu prikazu (1990: 84–85) izrazit je prodor dugouzlaznoga kod izvedenica s prefiksom *pro-* u srpskim rječnicima, pogotovo u *Rječniku Matice srpske* (1967–1976) gdje je: *pròbir, próbod, próboj, pródor, prógon, próhtjev, prólaz, pròliv, próljeve, prómet, prómjer, prónos, própis, própust, próred, prórok, próvoz, prózeb, próziv*.

ca: *prògon, pròkop, pròpis, pròpust, pròslov, pròtok*. Podtipu s „brzim” i dužinom nedvojbeno pripadaju *pròglās* i *pròpūh*, dok se između dvaju kratkih naglasaka koleba rjeđa izvedenica *proteg*: *pròteg* (VRH) i *pròteg* (HER). Samo prema HER-u postoji razlika u značenju između *pròcijēp* ‘svojstvo onoga što je procijepljeno’ i *pròcjep* ‘1.a. rascijepljeno, prosječno mjesto; 1.b. uži klanac; 2. procijepljen štap; 3. težak položaj, škripac’.

*Nasuprot neujednačenom stanju među rječnicima u standardnoj izgovornoj praksi stanje je puno stabilnije. Kolebanja su neznatna i većinu izvedenica, čak 24 od 30, više od 75 % ispitanika polaznih štokavaca (tj. 18 i više; $N = 24$) izgovora s dugouzlaznim naglaskom.¹⁹ To su: *próboj, prócjep, pródor, prógon, prohód, próhtjev, prókop, prólaz, prólog, prólom, próljev, prómet, prómjer, próred, prórez, prórok, prósjek, próslav, próstrel, próšiv, próteg, prótok próvod, próvoz*. U nižem postotku, ali ipak većinski, ispitanici s dugouzlaznim naglaskom izgovaraju *própis* (17) u odnosu na *pròpis*, dok se koleba izvedenica *própust* (13) prema *pròpust*.

Ispitanici polazni neštokavci ($N = 8$) većinski ili barem polovično podupiru dug prefiks u gotovo svim izvedenicama koje polazni štokavci izgovaraju s dugouzlaznim naglaskom u najvećem postotku: *prōboj* (7), *prōcjep* (6), *prōdor* (7), *prōgon* (6), *prōhod* (5), *prōhtjev* (5), *prōkop* (4), *prōlaz* (6), *prōlog* (6), *prōlom* (6), *prōljev* (6), *prōmet* (6), *prōmjer* (6), *prōpust* (4), *prōred* (4), *prōrez* (5), *prōrok* (6), *prōsjek* (5), *prōslav* (4), *prōteg* (5), *prōtok* (4), *prōvod* (6), *prōvoz* (5).

3.4. NAGLASAK IZVEDENICA S PREFIKSOM U-

TABLICA 4. Naglasak izvedenica s prefiksom *u-* u rječnicima

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>ùbod</i>	<i>ùbod</i>	<i>ùbod</i>	<i>ùbod</i>	<i>ùbod</i>	<i>ùbod</i>
<i>ùdāh</i>	<i>ùdāh</i>	<i>ùdāh</i>	<i>ùdāh</i>	<i>ùdāh</i>	<i>ùdāh</i>
<i>ùdār</i>	<i>ùdār</i>	<i>ùdār</i>	<i>ùdār</i>	<i>ùdār</i>	<i>ùdār</i>
<i>ùdāv</i>	<i>ùdāv</i>	<i>ùdāv</i>	<i>ùdāv</i>	<i>ùdāv</i>	<i>ùdāv</i>
<i>ùdes</i>	<i>ùdes</i>	<i>ùdes</i>	<i>ùdes</i>	-	<i>ùdes</i>
<i>ùdjel</i>	<i>ùdjel</i>	<i>ùdjel</i>	<i>ùdjel</i>	<i>ùdjel</i>	<i>ùdjel</i>
<i>ùglēd</i>	<i>ùglēd</i>	<i>ùglēd</i>	<i>ùglēd</i>	<i>ùglēd</i>	<i>ùglēd</i>
<i>ùgriz</i>	<i>ùgriz</i>	<i>ùgriz</i>	<i>ùgriz</i>	<i>ùgriz</i>	<i>ùgriz</i>

¹⁹ Prema Zoričiću (1990: 87) u ovoj su skupini kolebanja vrlo velika te je svega deset izvedenica koje većina ispitanika izgovara dugouzlaznim naglaskom: *próboj, pródor, prólaz, prólet, próljev, prólom, prómjer, próred, prórok, prózeb*.

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
ùjed	ùjed	újed	újed	-	újed
ùkāz	ùkaz	úkaz	úkaz	ùkaz	ùkaz
ùkop	ùkop	úkop	úkop	ùkop	ùkop
ùkor	ùkor (úkor)	úkor	úkor	ùkor	ùkor
ùkrās	ùkrās	úkrās	úkrās	ùkrās	ùkrās
ùlāz	ùlaz	úlāz	úlaz	ùlaz	ùlaz
ùlog	ùlog (úlog)	úlog	úlog	ùlog	úlog
ùlov	ùlov	úlov	úlov	ùlov	úlov
ùljez	ùljez	úljez	úljez	ùljez	ùljez
ùmor	ùmor	úmor	úmor	ùmor	úmor
ùnos	ùnos	únos	únos	ùnos	ùnos
ùpad	ùpad	ùpād	ùpad	ùpad	ùpad
ùpis	ùpis	úpis	úpis	ùpis	úpis
ùpit	ùpit	ùpit	ùpit	ùpit	ùpit
ùred	ùred (úred)	úred	úred	ùred	úred
ùres	ùres (ùrēs)	úres	úres	ùres	ùres
ùrez	ùrez	úrez	úrez	-	úrez
ùrlīk	ùrlīk	ùrlīk	ùrlīk	ùrlīk	ùrlīk
ùrod	ùrod	úrod	úrod	ùrod	úrod
ùrok	ùrok	úrok	úrok	ùrok	ùrok
ùsjek	ùsjek (úsjek)	úsjek	úsjek	ùsjek	úsjek
ùsjev	ùsjev (úsjev)	úsjev	úsjev	ùsjev	úsjev
ùskok	-	ùskok	ùskok	ùskok	ùskok
ùspjeh	ùspjeh	ùspjeh	ùspjeh	ùspjeh	ùspjeh
ùtēg	ùteg (ùtēg)	úteg	úteg	ùtēg	ùtēg
-	ùtok (ùtōk)	útok	útok	-	ùtok
ùvez	ùvez	úvez	úvez	ùvez	ùvez
ùvid	ùvid (úvid)	úvid	ùvid (úvid)	ùvid	ùvid
ùvod	ùvod (úvod)	úvod	úvod	ùvod	úvod
ùvoz	ùvoz (úvoz)	úvoz	úvoz	ùvoz	úvoz

U ovoj su skupini velike razlike među rječnicima. Najizrazitiji je prodor dugouzlaznoga naglasaka i uzmicanje kratkouzlaznoga u dvama rječnicima – HER-u i VA-u, u kojima je dugouzlazni zabilježen u više od 50 % razmotrenih izvedenica (u 25 od 38):

úbod, údjel, újed, ukaz, úkop, úkor, úlog, úlov, úljez (samo HER), *úmor, únos, úpis, úred, úres, úrez, úrod, úrok, úsjek, úsjev, úteg, útok, úvez, úvid, úvod, úvoz*. S druge strane u Anićevu rječniku iz 1991. (A) dugouzlazni imaju samo 4 izvedenice: *úkor, úmor, úres, úsjev*; to pokazuje da VA u ovoj skupini izvedenicā izrazitu prednost daje naglašavanju koje se obično naziva kontinentalnim. U VRH-u dugouzlazni ima 14 izvedenica, u RHJ-u 8 (ali na drugom mjestu dublete), dok u ŠRHJ-u nema ni jedne izvedenice s prefiksom *u-* s dugouzlaznim naglaskom.²⁰ Između dvaju uzlaznih naglasaka koleba se 12 izvedenica: *úbod* i *ubod*, *újed* i *ujed*, *úlog* i *ulog*, *úlov* i *ulov*, *úpis* i *upis*, *úred* i *ured*, *úrez* i *urez*, *úrod* i *urod*, *úsjek* i *usjek*, *úvid* i *uvid*, *úvod* i *uvod*, *úvoz* i *uvoz*; 4 izvedenice zabilježene su sa svakim od triju mogućih naglasaka: *úkāz, ukaz, úkās, úres, úres, úres; ùtēg, ùteg, ùteg; ùtōk, ùtok, ùtok*. Po tako velikim naglasnim kolebanjima izvedenice s prefiksom *u-* najbliže su izvedenicama s prefiksom *pro-*.

Drugomu podtipu pripadaju: *údes, údjel, úgriz, ulaz, úljez, úpad, úpit, úskok, úspjeh* (*ùlāz* je u A-u, *ùlāz* i *ùpād* u HER-u). Prvomu podtipu pripadaju: *ùdāh, ùdāv, ùglēd, ùkrās, ùrlīk*; njima valja pridružiti i *ùtēg* koji je potvrđen četiri puta (*úteg* je u HER-u i VA-u).

*Prema podacima dobivenim u radu s ispitanicima u standardnoj izgovornoj praksi dugouzlazni naglasak potiskuje kratkouzlazni, ali taj proces nije puno uznapredovao. Može se tvrditi da je treći naglasni podtip kod izvedenicā s prefiksom *u-* u naglasnoj praksi ipak rjeđi nego u dvama rječnicima (HER-u i VRH-u) u kojima je najzastupljeniji. Manjinu izvedenica (12 od 38) više od 75 % ispitanika polaznih štokavaca ($N = 24$) izgovara s dugouzlaznim naglaskom.²¹ To su: *újed, úkor, úlog, úlov, únos, úrod, úsjek, úsjev, úvez, úvid, úvod, úvoz*. Blago preteže dugouzlazni naglasak kod još 5 izvedenica: *úbod* (15), *ukaz* (15), *úred* (16), *úres* (16), *úrez* (15).

Koleba se naglasak 5 izvedenica: *údjel* (11), *úkop* (11), *ulaz* (10), *úrok* (13), *úteg* (11) prema *údjel, úkop, ulaz* (*ùlāz*), *úrok, ùteg* (*ùtēg*); s tim da dugouzlazni u tim izvedenicama uvjerljivo imaju ispitanici iz Slavonije. Podtip s kratkosilaznim kao *úkāz, ùlāz, ùrēs, ùtēg* javlja se u ispitanika s juga Hrvatske i iz zapadne Hercegovine. Manjinski su dugouzlazni naglasci u 7 izvedenica: *údes* (8), *útok* (7), *úljez* (8), *úmor* (8), *úpad* (4), *úpis* (9), *úpit* (8) i karakteristični su za govornike s istoka Hrvatske. Stoga u ukupnom naglašavanju pretežu kratkouzlazni naglasci: *údes, útok, úljez, úmor, úpad* (*ùpād*), *úpis, úpit*.

Ispitanici polazni neštokavci ($N = 8$) većinski ili barem polovično podupiru dug prefiks u samo trima izvedenicama: *úvid* (4), *úvod* (4), *úvoz* (5).

²⁰ U Deanović–Jernejevu rječniku (1982[5]) dugouzlazni je samo kod 9 imenica: *úboj, úbor, úgon, úkor, úlog, úlom, úred, úvod, úvoz*. Babić (1981: 33) kao rjeđe naglaske donosi *úboj, úbor, úkor, úlet, úlog, úlom, únos, úpis, úres*.

²¹ Prema Zoričiću (1990: 91) u ovoj su skupini naglasni ostvaraji s dugouzlaznim također manjinski.

3.5. NAGLASAK IZVEDENICA S PREFIKSOM UZ-

TABLICA 5. Naglasak izvedenica s prefiksom uz- u rječnicima

A	RHJ	HER	VA	ŠRHJ	VRH
<i>ùshit</i>	<i>ùshit</i>	<i>ùshit</i>	<i>ùshit</i>	<i>ùshit</i>	<i>ùshit</i>
<i>ùsklik</i>	<i>ùsklik</i>	<i>ùsklik</i>	<i>ùsklik</i>	<i>ùsklik</i>	<i>ùsklik</i>
<i>ùskok</i>	-	<i>ùskok</i>	<i>ùskok</i>	<i>ùskok</i>	<i>ùskok</i>
<i>Ûskrs</i>	<i>Ûskrs</i>	<i>Ûskrs</i>	<i>Ûskrs</i>	<i>Ûskrs</i>	<i>Ûskrs</i>
<i>úšpon</i>	<i>úšpon</i> (<i>úšpon</i>)	<i>úšpon</i>	<i>úšpon</i> (<i>úšpon</i>)	<i>úšpon</i> (<i>úšpon</i>)	<i>úšpon/úšpon</i>
<i>ústuk</i>	<i>ústuk</i>	<i>ústuk</i>	<i>ústuk</i>	-	<i>ústuk</i>
-	<i>ústup</i>	<i>ústup</i>	<i>ústup</i>	-	<i>ústup</i>
<i>ùzdāh</i>	<i>ùzdāh</i>	<i>ùzdāh</i>	<i>ùzdāh</i>	<i>ùzdāh</i>	<i>ùzdāh</i>
<i>úzgoj</i>	<i>úzgoj</i>	<i>úzgoj</i>	<i>úzgoj</i>	<i>úzgoj</i>	<i>úzgoj</i>
<i>úžgon</i>	<i>úžgon</i>	<i>úžgon</i>	<i>úžgon</i>	<i>úžgon</i>	<i>úžgon</i>
<i>úzlaz</i>	<i>úzlaz</i>	-	<i>úzlaz</i>	-	<i>úzlaz</i>
<i>úzlet</i>	<i>úzlet</i> (<i>úzlet</i>)	<i>úzlet</i>	<i>úzlet</i>	<i>úzlet</i>	<i>úzlet</i>
-	<i>úzmāh</i> (<i>úzmāh</i>)	<i>úzmāh</i>	<i>úzmāh</i>	<i>úzmāh</i>	<i>úzmāh</i>
<i>úzmāk</i>	<i>úzmāk</i>	<i>úzmāk</i>	<i>úzmāk</i>	-	<i>úzmāk</i>
<i>úžrāst</i>	<i>úžrāst</i>	<i>úžrāst</i>	<i>úžrāst</i>	<i>úžrāst</i>	<i>úžrāst</i>
<i>úžrok</i>	<i>úžrok</i>	<i>úžrok</i>	<i>úžrok</i>	<i>úžrok</i>	<i>úžrok</i>
<i>úžvīk</i>	<i>úžvīk</i>	<i>úžvīk</i>	<i>úžvīk</i>	<i>úžvīk</i>	<i>úžvīk</i>
<i>úžvrāt</i>	<i>úžvrat</i> (<i>úžvrāt</i>)	<i>úžvrāt</i>	<i>úžvrāt</i>	<i>úžvrāt</i>	<i>úžvrāt</i>

Nevelika skupina izvedenica (18) u kojoj je drugi naglasni podtip s kratkouzlaznim naglaskom osnovni. Prodor trećeg podtipa na područje drugog neznatan je. S dugouzlaznim naglaskom u svim rječnicima zabilježena je izvedenica *úšpon* (uz *úšpon*);²² u trima rječnicima potvrđuje se *úzlet* (RHJ, HER, VA), no preteže *úzlet*. Najviše dugouzlaznih naglasaka donose HER i VA: *úšpon*, *úzgoj*, *úžgon*, *úzlet*, *úžrok* (samo HER).

Kratkouzlazni naglasak prema svim rječnicima ima 7 izvedenica: *ùshit*, *ùskok*, *Ûskrs*, *ústuk*, *ústup*, *úzlaz*, *úzlet*. Kratkosilazni naglasak i dužinu nedvojbeno imaju 4 izvedenice: *ùsklik*, *ùzdāh*, *úžrāst*, *úžvīk*; pretežiti su naglasci *úzmāh*, *úzmāk* i *úžvrāt*.

*Prema ispitivanju u standardnoj izgovornoj praksi polaznih štokavaca (N = 24)

²² Babić (1981: 33) također bilježi samo *úšpon* uz *úšpon*.

dugouzlazni naglasak potiskuje kratkouzlazni u samo dvjema izvedenicama: *úspan* (20), *úzgon* (16),²³ čime se potvrđuje da duženje, tj. sekundarni dugouzlazni naglasak u ovoj skupini izvedenica izostaje zbog suglasničkog skupa: „(...) duženje često izostaje kod (nekih) suglasničkih skupova, usp. npr. *òdnos* uz *pónos*; *òdbor* i *izbor* uz *sâbor* ← **sâbor*; *ùzmak* uz *pómak*; *ispis* uz *pópis*, *ópis*; *iskaz* (uz *ískaz*) uz *dókaz* (usp. još i *izvor*, *òtvor*) itd.” (Kapović 2015: 743).²⁴

Ispitanici polazni neštokavci ne podupiru, čak ni polovično, dug prefiks ni u jednoj izvedenici iz ove skupine.

4. ZAKLJUČAK

Naglasna analiza dvosložnih izvedenica muškoga roda nultim sufiksom od prefigiranih glagola s izvorno kratkim prefiksima *do-*, *po-*, *pro-*, *u-*, *uz-* u zapisanoj normi pokazala je da je taj dio korpusa imeničkih tvorenica nultim sufiksima naglasno zamršen i nesređen. U jednojezičnim rječnicima često je kolebanje te dubliranje. Semantički među obrađenim izvedenicama prevladavaju riječi apstraktna značenja, puno je novijih tvorenica, riječi koje pripadaju stručnom nazivlju i poslovnom jeziku i neke su zabilježene s čak trima naglascima: *dòkáz*, *dòkaz*, *dókaz*; *dòsĕg*, *dòseg*, *dóseg*; *ùtĕg*, *ùteg*, *úteg* itd. To pokazuje da su se autori rječnikā kolebali između zabilježenih naglasaka u prethodnim, dvojezičnim rječnicima i izgovorne prakse (uzusa). U rječnicima dugouzlazni naglasak prodire ponajprije na područje kratkouzlaznoga naglasaka, a mjestimično potiskuje i kratkosilazni naglasak. Dugouzlazni je najviše prodro kod izvedenica s prefiksom *pro-* (osobito u VRH-u) te kod izvedenica s prefiksom *u-* (osobito u HER-u i VA-u), dok je kod izvedenica s prefiksima *do-*, *po-*, *uz-* taj prodor puno manji. Velika neusklađenost rječnikā pokazuje da se radi o procesu koji je u tijeku. Prema istraživanju u standardnoj izgovornoj praksi polaznih novoštokavaca dugouzlazni naglasak izrazito se širi i potiskuje kratkouzlazni kod izvedenica s prefiksima *do-*, *po-*, *pro-*, ali taj proces nije puno uznapredovao kod izvedenica s prefiksima *u-* i *uz-*; kod potonjih očekivano zbog prefiksa koji završava suglasnikom, osobito pred sljedećim suglasnikom, usp. npr. *ùzlaz* i *prólaz*. Ondje gdje se u praksi naglasak izvedenicā koleba, npr. *dópis*, *dópust* i *dòpis*, *dòpust*; *pókolj*, *pókus*, *pópis*, *pópust*, *pórez*, *pótop* i *pòkolj*, *pòkus* (*pòkūs*), *pòpis*, *pòpust*, *pòrez*, *pòtop*; *própust* i *pròpust*

²³ Prema Zoričiću (1990: 92) u ovoj su skupini naglasni ostvaraji s dugouzlaznim također slabo prošireni.

²⁴ Takvo fonetsko ograničenje potvrđeno je za osječki govor; vidi u Benić 2007.

itd. uočava se razlika između dviju velikih zona: sjeverne, kontinentalne za koju je karakterističan dugouzlazni naglasak i južne, mediteranske u kojoj duženje najčešće izostaje.²⁵ Istraživanje je također pokazalo da u širenju neetimološke dužine kod izvorno kratkih prefiksa neizravno sudjeluju i govornici s čakavskim i kajkavskim polaznim idiomom. Naime iako se radi o fenomenu karakterističnom za novoštokavske govore, skupina ispitanika polaznih neštokavaca svojim naglašavanjem podupire dug prefiks u svim izvedenicama koje polazni novoštokavci izgovaraju s dugouzlaznim naglaskom u najvećem postotku; što upućuje na to da takav naglasak usvajaju iz većinske standardne izgovorne prakse. U cjelini gledano, zapisana norma i standardna izgovorna praksa razlikuju se po opsegu pomicanja, tj. preslagivanja riječi iz podtipa u podtip unutar naglasnoga sustava. Dugouzlazni naglasak širi se na račun kratkouzlaznoga više u standardnoj praksi i prisutan je u govornikā na širokom prostoru hrvatskoga standardnog jezika. Stoga bi u izboru između kodificiranoga naglaska i naglaska koji je ustaljen u standardnoj zapadnonovoštokavskoj izgovornoj praksi prednost trebalo dati tomu drugom.

²⁵ U Zagrebu su, naravno, štokavske osnove razne.

LITERATURA

- ANIĆ, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- ANIĆ, Vladimir, Dunja BROZOVIĆ RONČEVIĆ, Ljiljana CIKOTA. 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- ANIĆ, Vladimir. 2004. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Prir. Ljiljana Jojić. Zagreb: Novi Liber.
- BABIĆ, Stjepan. 1991[2]. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: nacrt za gramatiku*. Zagreb: HAZU; Globus.
- BARIĆ, Eugenija, Lana HUDEČEK, Nebojša KOHAROVIĆ, Mijo LONČARIĆ, Marko LUKENDA, Mile MAMIĆ, Milica MIHALJEVIĆ, Ljiljana ŠARIĆ, Vanja ŠVAČKO, Luka VUKOJEVIĆ, Vesna ZEČEVIĆ, Mateo ŽAGAR. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje; Pergamena; Školske novine.
- BENIĆ, Mislav. 2007. „Osnovni podaci o osječkoj akcentuaciji”. *Filologija* 48: 1–28.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, Dunja [glav. ur.]. 2012. *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje; Školska knjiga.
- BROZOVIĆ, Dalibor. 1963. „Prodor u naš ortoepski standard”. *Jezik* 11 (5): 144–153.
- DEANOVIĆ, Mirko i Josip JERNEJ. 1982[5]. *Hrvatsko ili srpsko–talijanski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- HRASTE, Mate. 1957. „O kanovačkom akcentu u Hrvatskoj”. *Filologija* 51: 59–75.
- JOJIĆ, Ljiljana [glav. ur.]. 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- KAPOVIĆ, Mate. 2015. *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KLAIĆ, Bratoljub. 2013. *Naglasni sustav standardnoga hrvatskog jezika*. Prir. Božidar Smiljanić. Zagreb: Nova knjiga Rast d.o.o.
- LÁSZLÓ, Bulcsú. 1996. „Općitbena bilježnost pri odredbi srbštine i hrvatštine”. *Jezik i komunikacija*. Ur. Marin Andrijašević i Lovorka Zergollern-Miletić. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: 430–451.
- RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA (*Akademijin rječnik*). 1880–1976. Sv. 1–97 [I–XXIII]. Zagreb: JAZU. URL: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=196759> (27. 4. 2025.)
- ŠONJE, Jure [glav. ur.]. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža; Školska knjiga.
- ZORIČIĆ, Ivan. 1990. *Naglasni odnosi i norma*. Zagreb: Školske novine.

TABLICE

TABLICA 1. Naglasak izvedenica s prefiksom *do-* u rječnicima

TABLICA 2. Naglasak izvedenica s prefiksom *po-* u rječnicima

TABLICA 3. Naglasak izvedenica s prefiksom *pro-* u rječnicima

TABLICA 4. Naglasak izvedenica s prefiksom *u-* u rječnicima

TABLICA 5. Naglasak izvedenica s prefiksom *uz-* u rječnicima

ON THE STRESS PATTERN OF THE PÓNOS TYPE

HELENA DELAŠ

ABSTRACT

The field of Croatian accentual studies is not coherent. Accent confuses both ordinary language users and language experts. This paper offers a contribution to the establishment of a normative stress pattern for noun formations derived through zero suffixation. Its primary objective is to trace the spread of the secondary long rising accent characteristic of the *pónos* and *pródor* type, as well as its encroachment upon the original short rising accent of the *pónos* and *pròdor* type in Croatian monolingual dictionaries. Furthermore, by comparing codified and attested stress patterns, the study also seeks to identify developmental trends within standard Croatian prosody as manifested in a corpus of relevant derivations—specifically, disyllabic masculine nouns formed by zero suffixation from verbs with originally short prefixes. The analysis reveals that, although the short rising accent remains present in monolingual dictionaries, its retention is not as consistent as in earlier bilingual dictionaries. There is frequent oscillation between the two rising accents, and doublets often emerge under the influence of analogy (e.g., *dòpis* and *dópis*, by analogy with *zápis*). The inconsistencies among dictionaries suggest an ongoing prosodic realignment. Examination of standard pronunciation practices indicates that the long rising accent is increasingly gaining ground and displacing the short rising variant—particularly in derivations with certain prefixes (e.g., *do-*, *po-*, *pro-*), and especially in more recent coinages, many of which are technical or specialised terms (e.g., *dópis*, *pógon*, *prómet*, *úred*). When choosing between the codified accentuation and the accentuation that has been verified in the Western Neo-Štokavian pronunciation, it is the latter than should be given priority.

KEYWORDS:

Croatian language, standard prosody, dictionaries, nouns, secondary long rising accent

PRINOS PROUČAVANJU JEZIKA ANTE KUZMANIĆA¹ PRIRUČNIK ZA PRIMALJSTVO – RIČNIK LIKARSKOGA NAZIVLJA I NARODNIH RIČIH

MARIJANA TOMELIĆ ČURLIN, TANJA BREŠAN ANČIĆ

Sveučilište u Splitu, Odsjek za hrvatski jezik i književnost
Poljička cesta 35, HR – 21 000 Split
mtomelic@ffst.hr
bresant@ffst.hr

UDK: 618.2*
811.163.42'35
DOI: 10.15291/csi.4895
Pregledni članak
Primljen: 31. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 9. 6. 2025.

U vrlo burnome jezičnom periodu druge polovine 19. stoljeća izlazi *Priručnik za primaljstvo s Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih* (1875.) Ante Kuzmanića, cijenjenoga liječnika, političara, urednika i filologa, jednoga od dominantnih predstavnika zadarskoga filološkog kruga. Cilj je rada cjelovitom grafijskom, pravopisnom i jezičnom analizom (fonološkom, morfološkom i sintaktičkom) opisati jezik upotrijebljen u njegovu priručniku i time doprinijeti jezično-povijesnim istraživanjima. Rekonstrukcijom i opisom jezičnoga sustava, kojim se Kuzmanić koristi u svojem *Priručniku*, dobit će se bolji uvid u jezična strujanja na području Kraljevine Dalmacije te vidjeti kojim se jezičnim rješenjima Kuzmanić priklonio, kao i koliko se jezik proučavanoga korpusa razlikuje od norme druge polovine 19. stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI:

Ante Kuzmanić, Priručnik za primaljstvo, grafijska, pravopisna i jezična analiza

¹ Ovaj je rad financirao Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu institucijskim znanstvenim projektom *Dalmatinski gramatičari 19. stoljeća* (DALGRA 19).

1. UVOD

Druga polovina 19. stoljeća u povijesnome je kontekstu obilježena burnim političkim previranjima, a u jezikoslovlju i gramatologiji smatra se odlučujućom u smislu normiranja pojedinih jezičnih pitanja. U tome razdoblju izlazi i *Priručnik za primaljstvo i Ričnik likarskoga nazivlja i narodnih ričih* profesora primaljstva dr. Ante Kuzmanića, ali u javnosti poznatijega kao jezikoslovca i prvaka zadarskoga filološkog kruga. Iako je Ante Kuzmaniću kao jezikoslovcu posvećeno više literaturnih jedinica², u ovome radu pozornost će se usmjeriti na opis jezika kojim se koristi, a ne na njegovo jezikoslovno djelovanje u cjelini.

U Dalmaciji 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća dolazi do promjene vlasti. Pobjedom narodnjaka, ne samo u Zadru (1870.) već i u Splitu (1882.), dolazi do društvenih i kulturnih pomaka (Kamber 2019: 231).

U okvirima se triju jezičnih koncepcija: zagrebačke i riječke filološke škole i zadarskoga filološkog kruga te kasnije i u okviru četvrte jezične koncepcije, škole hrvatskih vukovaca, raspravljalo o jezičnoj normi. Svaka je od njih nudila svoja jezična rješenja koja su se najčešće odnosila na ključna normativna pitanja poput zapisivanja refleksa jata, provođenja asimilacija u pismu, množinskih nastavaka i dr.

Zadarski je filološki krug, čiji je glavni predstavnik bio upravo dr. Ante Kuzmanić, u tim raspravama ostao u pozadini. Mora se naglasiti da je Kraljevina Dalmacija bila pod utjecajem talijanske, a ne austrijske, odnosno ugarske kulture, što nije išlo u prilog naporima za ujedinjenje. Ujedno, Zadar kao administrativno sjedište Kraljevine Dalmacije okupljao je bivše studente s talijanskih sveučilišta, kao i administraciju obrazovanu na talijanskome jeziku koja je hrvatski jezik doživljavala kao prijetnju.

Pripadnici zadarskoga filološkog kruga, smatrajući da bi temelj jeziku trebao biti jedan govor, bili su strogo orijentirani prema pučkoj ikavskoj štokavštini, kao i dalmatinskoj grafiji jer se njome služio najveći dio stanovnika Dalmacije, Slavonije, Like, ali i Bosne (Vince 2002: 380). Iako zadovoljan zbog preporodnih strujanja na sjeveru Hrvatske, Kuzmanić je smatrao da se u jezičnim raspravama Kraljevini Dalmaciji nepravredno zaobilazi. Njegovi članci pokazuju da osjeća određeni animozitet prema Gaju koji izrasta iz temeljnih razlika u pogledima na formiranje književnoga jezika (Vince 2002: 331).

² Vidi o tome u Jamnicki Dojmi 1995; Vince 1973, 2002; Lisac 2011; Mihalek 2020; Tomelić Ćurlin i Brešan Ančić 2023.

1.1. ANTE KUZMANIĆ I NJEGOVO DJELOVANJE

Ante Kuzmanić Dikličić³ rođen je u Splitu 1807. godine te se obrazovao u Splitu i Beču, nakon čega je radni vijek liječnika proveo diljem Kraljevine Dalmacije. Iako je bio vrstan liječnik, zahvaljujući svojim brojnim interesima, napisao je mnoštvo članaka iz različitih disciplina: astronomije, filologije, filozofije, botanike, pedagogije, lova, ribolova i dr. (Kudrjavcev 1979: 111). Ipak ono po čemu ostaje zapamćen, njegov je bogat politički i filološki rad.

Kako je velik dio svojega života proveo u Zadru, tako je jako utjecao na tamošnji jezično-kulturni krug, a 1844. pokrenuo je *Zoru dalmatinsku*, prvi književni tjednik na hrvatskome jeziku u Dalmaciji. Iako je među suvremenicima, osobito iz krugova zagrebačke filološke škole, nailazio na nerazumijevanje, posebno zato što se nije u potpunosti slagao s pravopisnim i jezičnim rješenjima koje je ta jezikoslovna škola nudila, Kuzmanić je za života iznimno zadužio dalmatinsku, ali i hrvatsku filološku scenu. Osim *Zore dalmatinske*, čiji je pokretač i urednik bio, uređivao je i listove *Glasnik dalmatinski*, *Pravdonoša*, *Smotritelj dalmatinski* i *Objavitelj dalmatinski*.

Svojim je *Pozivom svim ljubiteljima krasnoga i sladkoga hèrvatskoga jezika, narodnoga nauka i napridka* (1843.) pokazao svoju prosvjetiteljsku narav, želeći „probuditi” i privući puk da ga „moxe razumiti: staro i mlado, malo i veliko” (Radić 2014: 3). Kuzmanić se zalagao za promicanje osnovnih vrijednosti u narodu, kulturi i jeziku. Volio je i njegovao hrvatski jezik koji je za njega bio *cvit* na koji su „krasni vinac savili Gundulić, Ektorović, Gaj i mlogi još drugi” (Vince 2002: 342, prema Maštrović 1949: 9–10).

Oduševljen idejama o slavenstvu („o slavjanskom duhu, jeziku i nauku”), 1849. godine osniva u Zadru „političko” društvo *Slavjansku lipu* s ciljem ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom (Vince 2002: 355).

Cijeli svoj životni vijek ostao je ustrajan u tome da se hrvatski književni jezik formira na osnovi ikavske štokavštine prepoznavši važnost dalmatinskoga kulturnog nasljeđa, imajući pred sobom cjelovitiju viziju: „priklanjanje uz ikavicu zapravo je bilo u širem kontekstu ‘hrvatstva’ kao programa koji su u *Zori* mnogi autori isticali... pristajanje uz štokavsku ikavicu zapravo je označilo osudu svih ‘neprirodnih’ pokušaja i ideja da se hrvatski standardni jezik oblikuje ignorirajući činjenicu kako zapravo govori hrvatski narod, odnosno da se oblikuje poštujući neku veću svrhu” (Mihalek 2020: 236). Svojom je odlučnošću zakoračio na političku scenu, vodeći oštre polemike s Gajem, suprotstavljajući mu se inzistirajući na ikavskoj štokavštini, uporno

³ Ante Kuzmanić, sam je često isticao pripadnost staromu rodu Dikličića (Kudrjavcev 1979: 110).

stavljaajući imperativ na dalmatinsku kulturnu usmjerenost. Podvrgnuti mletačkoj vlasti, sa stoljetnom književnom tradicijom i vlastitim kulturno-povijesnim nasljeđem, u trenutku reformi koje donosi preporodno razdoblje Dalmatinci ostaju donekle marginalizirani s obzirom na to da su se sve važne odluke donosile u sjevernoj Hrvatskoj. Upravo se Kuzmanić ističe svojim otporom prvenstveno prema zagrebačkome pravopisu koji s pomalo ironije naziva „rogatim”, ali ga u konačnici i prihvaća, a potom i u dosljednome otporu prema ijekavskoj štokavštini kao temelju za tvorbu standarda, dosljedno braneći tezu kako se prioritet treba dati narodnomu jeziku, odnosno ikavskoj štokavici (Vince 1973: 71).

Kao vrstan liječnik, prosvjetiteljsko-kulturno osviješten, 1875. godine objavljuje u Zadru *Priručnik za primaljstvo i Ričnik likarskoga nazivlja i narodnih ričih*. U ovome će se radu analizirati navedeni medicinski udžbenik, odnosno pokušat će se utvrditi koja jezična rješenja i jezične prijedloge Kuzmanić nudi te jesu li ona u skladu s jezičnom praksom, tj. normom druge polovine 19. stoljeća. Iako se o Kuzmaniću dosta govorilo u kontekstu zadarskoga filološkog kruga, kao i o njegovim nastojanjima da zaštiti dalmatinsku ikavicu i izričaj koji se njegovao na području Kraljevine Dalmacije, izostaju djela koja će opisati jezik kojim se služio u svojim djelima, odnosno izostaje prikaz njegova praktična pristupa jeziku što je osnovni cilj ovoga istraživanja.

1.2. PRIRUČNIK ZA PRIMALJSTVO I RIČNIK LIKARSKOGA NAZIVLJA I NARODNIH RIČIH⁴

Najstarija primaljska škola bila je osnovana u Rijeci 1786. godine, no njezino je djelovanje bilo kratkoga vijeka. Godine 1821. u Zadru je po naredbi austrijskog cara Franje 1. otvorena „prva” primaljska škola (Jamnicki Dojmi 1995: 155) koja je, s obzirom na političke prilike, u nekoliko navrata bila ukinuta.⁵ Od 1834. do 1854. u njoj je radio, odnosno predavao A. Kuzmanić. Studirao je medicinu u Beču, gdje je postao magistar vidarstva i primaljstva.⁶ Godine 1875. izdao je medicinski priručnik *Šestdeset učenjah iz primaljstva za primalje s podnaslovom DILO s malim Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih, uz prevod na jeziku italijanskom i nimačkom, i sa 37 slika umetnutih radi boljeg izjasnenja*.⁷

⁴ Vidi o tome u Tomelić Ćurlin i Brešan Ančić 2022.

⁵ <https://hupp.hr/povijest-primaljstva.html> (22. 3. 2025.).

⁶ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/kuzmanic-ante> (22. 3. 2025.).

⁷ Prvi udžbenik primaljstva na hrvatskome jeziku objavio je 1777. godine Ivan Krstitelj Lalangue pod nazivom *Brevis institutio de re obstetritia iliti kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y sziomaskeh ladanskeh sen horvatskoga orszaga y okolo nyega blisnessh strankih* (Fureš i dr. 2010: 44).

Priručnik je objavljen u izdanju Znanstvene knjižnice u Zadru. Kuzmanić ga je posvetio Mihovilu Milkoviću, tadašnjemu namjesničkom vijećniku, pokrajinskomu izvjestitelju i ravnatelju primaljske škole... *presvitlomu gospodinu... naučitelju likarstva i vidarstva, zdravstvenome izvistitelju... izvèrnomu ljubitelju nauka i prosvite...*

Kuzmanić u svojem *Priručniku* donosi lekcije u kojima objašnjava pojedine medicinske pojmove iz anatomije čovjeka, odnosno termine vezane za trudnoću i porođaj. *Priručniku* prilaže i *Ričnik likarskoga nazivlja* prilažući i slike kako bi rječnik imao bolju prosvjetiteljsko-didaktičnu ulogu.

Priručnik počinje *Pridgovorom* u kojemu autor pokazuje zanimanje i ljubav prema hrvatskome narodu. Skromno navodi da mu je u pisanju rječnika poslužio Dežmanov *Ričnik ličničkoga nazivlja* iz 1868. godine. Nakon *Pridgovora* donosi sadržaj knjige, odnosno *Oznake učenjah* s navedenim naslovima 60 poglavlja (odnosno *učenja*). *Priručnik* sadrži 253 stranice. Kako je među prvima pisao o medicini, Kuzmanić se tako među prvima okušao i u medicinskom terminološkom nazivlju (Vince 1972: 276).⁸ Piše trojezični (hrvatsko-talijansko-njemački) *Mali ričnik likarskog nazivlja i narodnih ričih*, odnosno donosi *Tumačenje poglavatih ričih i nazivah u ovoj knjizi upotribljenih*. Veći dio rječnika napisan je opisno. Na svega 50-ak stranica ispisuje i objašnjava 883 termina⁹; riječi donosi u kanonskome obliku, nakon čega slijedi opis riječi te njezin prijevod na talijanski i njemački jezik:

MÈRTVA KOST. – otoč koštana. – eccocosi. – Knochenauswuchs (Kuzmanić 1875: 273). Ovim uratkom Kuzmanić (ne)svjesno utječe na daljnji razvoj hrvatske medicinske leksikografije i medicinske literature (Radić 2014: 41).

2. METODOLOGIJA I CILJEVI RADA

Korpus istraživanja čini Kuzmanićev *Priručnik za primaljstvo s Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih* (*Šestdeset učenjah iz primaljstva za primalje s podnaslovom DILO s jednim malim Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih, uz prevod na jeziku italijanskom i nimačkom, i sa 37 slika umetnutih radi boljeg izjasnenja*) iz 1875. godine. Iako se analizira medicinsko djelo, vjeruje se da će se prikupljena i

⁸ Kuzmanić se u brojnim svojim raspravama doticao terminološke problematike. O njegovim terminološkim uradcima ovdje se neće posebno raspravljati jer ta problematike nadilazi predmet ovoga rada.

⁹ Ovaj rad ne uključuje leksičku analizu, već samo jezičnu. S obzirom na to da je riječ o rječniku, autorice su smatrale kako je za detaljnu analizu nazivlja Kuzmanićeva rječnika, ali i medicinskoga nazivlja u kontekstu 19. stoljeća potrebno puno više prostora od dijela rada, stoga je u planu i rad koji će tematizirati leksik ovoga rječnika.

opisana građa smjestiti u kontekst ključnih normativnih pitanja definiranoga razdoblja, kao i drugih jezičnonormativnih priručnika. S obzirom na njegovo jezikoslovno i javno djelovanje, normativna rješenja upotrijebljena u ovome priručniku usporedit će se s rješenjima njegovih istovremenika, odnosno predstavnika zagrebačke filološke škole te hrvatskih vukovaca. Cijelo će istraživanje slijediti strukturu onodobnih gramatika, s poglavljima posvećenima ključnim pitanjima slovopisa i pravopisa, a osim što će se njegova normativna rješenja usporediti s onodobnim jezičnim priručnicima, staviti će se i u kontekst jezične situacije javnih glasila u Dalmaciji.¹⁰

U radu će se provesti i jezična analiza (fonološka, morfološka i sintaktička) te će se rezultati postaviti u kontekst jezičnih strujanja u Dalmaciji u drugoj polovini 19. stoljeća.

Cilj je rada slovopisnom, pravopisnom i jezičnom analizom doprinijeti opisu jezika upotrijebljenoga u Dalmaciji u drugoj polovini 19. stoljeća, ali i upotpuniti jezičnu sliku Zadra koji je tijekom 19. stoljeća bio administrativno i kulturno središte Dalmacije.

3. SLOVOPIŠNA ANALIZA

Što se tiče slovopisnih rješenja knjižice, potrebno je reći „... da u tome trenutku postoje dvije vrlo stabilne grafije, čiji utjecaj ne treba zanemariti, no unatoč tomu, Ante Kuzmanić, tada najjači dalmatinski jezikoslovni autoritet, iako duboko poštujući tradiciju pisanja dalmatinskom grafijom i ikavicom, ipak pristaje prihvatiti Gajevu grafiju pod uvjetom da ilirci prihvate ikavicu” (Brešan Ančić 2022: 43). Ipak, u njegovu se *Priručniku* toj grafiji ne daje primat. U svojoj knjižici Kuzmanić fonem *đ* bilježi dvoslovom *dj*, znači bez provedene jotacije (u skupini **dj* i **dʲj*): *da je prevodjenje, sborovah potvèrdjene, takodjer je dužna, ima medjutim vladati, vèrtnja nepridvidjena, po tudjinskim knjigama, izmedju dvadesetoga, iz nevidjenja, rodjaj ručni, medju slikama, prosudjivati kad i zašto*. Isto je i u prezentskim osnovama pojedinih glagola prefigiranih s **jbt* gdje se ostvaruje skupina *dj*: *na svitlo izidje, izidju nepotezati, da žena podje, neprikladno nadje*. Predloženi dvoslov Babukić je normirao u svojoj *Slovnici* (1836.) tako da je Kuzmanić ovakvim rješenjem slijedio ilirsku jezičnu praksu.

Ostala su grafijska pitanja bila riješena, npr. fonem *ć* koji se u korpusu nalazi u svim leksemima, bez obzira na to je li riječ o jotiranome ili nejotiranome skupu **tj*: *već naprid spomenute, ćud kèrvmi, zbog nabreknuća, ili manjoj kratkoći*; u tvorbi uma-

¹⁰ Referirat ćemo se pritom na prethodno provedena istraživanja javnih glasila u Kraljevini Dalmaciji u drugoj polovini 19. stoljeća. Vidi o tome u Brešan Ančić i Tomelić Ćurlin 2015; Brešan Ančić 2022.

njenica: *dva žlibića, ima dva korenčića, mesan prostorčić, a medju njima čvorić*; u tvorbi komparativa: *čini veći dil, stidni zglob kraći, po većoj*; u određenim morfološkim kategorijama: u infinitivu: *može proći, u matericu unići* i u gl. prilogu sadašnjemu: što *spominjuć, razabрати gledajuć, pomalo pouzdijuć, a čas posnižuć, a buduće je, protarivajuć tèrbuh, umèrла radjajuć, što spominjuć*. Iako je Kuzmanić prihvatio Gajevu reformu, on ovdje nije slijedio Gajeva načela koji je razlikovao nejotirano od jotiranoga *ć* te ih zapisivao dvama grafemima *ć* i *tj* (Badurina 2015: 408). Prema tome, za razliku od Babukića, Mažuranića i Vebera (Babukić 1854: 7, 23, 172, 196, 216; Mažuranić 1869: 16–18, 40; Veber 1859: 202), Kuzmanić pribjegava rješenju *ć*, dok *tj* ne bilježi.

Što se tiče slogotvornoga fonema *r*, Kuzmanić dosljedno bilježi kratki samoglasnik *è* uz *r*: *zdila gèrbava, ono pèrvo, dèržim da naški, šupljina tèrbuha, izvèrsne ženske glave, mudroslovac gèrčki, o kèrvotoku, svèršuje se, nagèrdjuju tilo, gèrčenju materice, rodilja umèrла, pèrvo* učenje, *i izvèrši, da li je vèršila za to, pèrsti, vèrло ćutljivi, ustèrpljiva, povèrh, u tèrbušini, u njega je gèrle, s' tèrticom, kvèrga, čvèrsto, kvèrgast, tèrn, četvèrto* učenje, *i vèrška tèrtice, ostèrļjasta pruja, mèrvilo, povèrsina, cèrļjenkasti, kèrvno* čišćenje, *dèrži na se, nikoj dèrhtavici, ili sèržbi, bèrzo, čvèrsto, pod gèrčenjem, četèrdeset, ispèrva, podvèrnuće glave, zbog tèrzavice, materično gèrlo, u slučaju smèrti, vodom kèrstiti*. Popratni je samoglasnik *è* preuzet iz norme zagrebačke filološke škole.

Jedno je od ključnih pitanja druge polovine 19. stoljeća bilo pitanje refleksa jata. Predstavnici zadarskoga filološkog kruga zagovarali su ikavicu te se tako protivili Gajevu roгатom *ě*. Prethodna istraživanja ove problematike na dalmatinskome prostoru pokazuju kako predstavnici dalmatinske filološke misli, osobito uredništvo *Zore dalmatinske*, inzistiraju na uporabi dalmatinske ikavice (Tomelić Čurlin i Brešan Ančić 2023: 447–448), pa tako i Kuzmanić piše *na svom naričju* koje je iznjedrilo bogatu jezičnu baštinu. Usprkos pomirljivim stavovima, Kuzmanić u *Priručniku* dosljedno upotrebljava ikavski refleks jata: *posli začeca misečine, to za razblažiti kozje mliko, gdi srida desnoga križno-kukova zgloba, puno vrimena, u crivima zadèržana, od materice odlipila se, za oživljenje ditešca, dite naziva se, da se srični, ili to na civčicu od pera, lipo u krugu, nauk na rič, vèrло kripko pomagalo, virovatni i pouzdani, ponajviše potribito, ili lito, postiglo svoju dozrilost, malo posli premine, svetotajstvene riči ove, da se bilina i gustina mlika, i u mihur utiče, plodilo iliti sime, divična opna, često minja svoj položaj, na vrime protustaviti, dilovanje koje se obično, u isto doba pridvidjati, pa i da lipljivo tustilo, primalja osvidočivši se, ili u crivima, a livoj ako je nagib s'desna, te se u nevrime prokine, poslati po likara, ili prorizati, to isklištiti je, poprična promira ulazišta, to rodiljni stidni zglob prosici, doisto velika ridkost, što*

je debljina *tila*, *pridstavila se na ulazištu kruga*, *ako je uz nesvjesticu*, *onesvisti se*, *najskoli pèrvih misecih*, *pokle kolina izidju*, *napriduje do silazka*.

Osim ikavskoga, zabilježen je samo ponegdje i ekavski refleks: *ima dva korenčića*, *uz prevod*, *onakoga presika*, *da ovde navedem*, *onde oplodi*, *povereno je ženskim glavama*, *obe ruke*, *primerah ima*, *ili drugu zanovet* učiniti... te dva primjera s dvojakim refleksom u riječi (ikavskim i ekavskim): *prikomerna debljina glave*, *presvitlomu gospodinu*. Rijetki su bili primjeri s iekavskim, odnosno ijekavskim refleksom: *trubljice Falopie*, *prije zbabna bila*, *ima niku kljevinu*.

Uporaba ikavice rezultat je Kuzmanićevih nastojanja da zaštiti jezikoslovni prestiž i primat koje je Dalmacija nekoć imala, no ne samo to. Kao i ostalim pripadnicima zadarskoga filološkog kruga, Kuzmaniću je namjera bila pisati narodnim jezikom kako pišu „tèrgovci, zanatlije...” (Vince 2002: 382). No, usprkos njegovu trudu, ikavica se nije zadržala u Dalmaciji. Njegov je *Priručnik* tiskan 1875. kada ostala javna glasila u Dalmaciji, a i gramatike, u potpunosti napuštaju ikavicu.¹¹

4. PRAVOPIISNA ANALIZA

U ovome se poglavlju donose pravopisna načela teksta knjižice *Priručnik za primaljštvu* Ante Kuzmanića koja se odnose na sastavljeno i nesastavljeno pisanje riječi,¹² provođenje asimilacija u pismu, (ne)ispadanje pojedinih suglasnika, (ne)provođenje nekih glasovnih promjena te pisanje pojedinih interpunkcijskih znakova.

Što se tiče provođenja sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja riječi, promatra se niječna čestica *ne*. Sukladno ilirskoj normi, odnosno normi zagrebačke filološke škole Kuzmanić česticu *ne* redovito piše sastavljeno s glagolom: *s hèrvatskom skladnjom nesudara*, *nemože za što drugo uzeti*, *nemogu* s ničim prisposodobiti, *u istom naručju nedèrži*, *neda da se sraste*, *to iz nje neizidje*, *ili neotvori se*, *ako je nepoznaje*, *ko nehaje*, *nemari*, *neide mu sve u kèrv*. Glagol *imati* bilježi se zajedno s niječnicom, čak i u nesazetim oblicima: *u italijanskim ričnicima neima*.

Sastavljeno pisanje uočava se i u primjerima složenih zamjenica: *niti im je nauk gdi-gdi*, *ima i gdi-koja*, *to da jih koja ženskica kadikad dati ditetu kadgod*, kod konstrukcije zamjenica i čestica: *ako im je štogod te kod konstrukcije prijedloga i zamjenica*:

¹¹ Do toga su perioda u Dalmaciji izišle već dvije gramatike u kojima se jasno opisuju različiti refleksi jata te daju (i)jekavska ili iekavska rješenja. Tako Budmani navodi da se u južnome dijalektu upotrebljava (i)jekavski refleks jata iako Hrvati pišu iekavskim refleksom (Budmani 1867: 6, 14), dok Danilo propisuje (i)jekavski refleks (Danilo 1873: 2).

¹² Vidi o tome u Brešan Ančić i Tomelić Ćurlin 2023.

ili *krozanj* u jažu, *zanj* zapne, *priljubiti uzanj* tako.

Prilozi *unaprijed*, *umjesto* i *ukratko* bilježe se dvojako: *kad bi im se u naprid* i *pa unaprid* ima čedo, *umisto* da je obla i *u misto* na pr. križnično-kukov, *ukratko nepostiže*, u *kratko* što naznačuje (dakle sastavljeno i nesastavljeno) itd. (Tomelić Ćurlin i Brešan Ančić 2023: 448).

Što se pravopisnoga određenja Kuzmanićeve *Priručnika* tiče, može se reći da se u Kuzmanićevu pisanju uglavnom primjenjuje morfonološko pravopisno načelo, ono za koje su se zalagali ilirci¹³ i kasnije zagrebačka filološka škola: *doisto velika ridkost, izpustila je, odkud je propala, od obradka rukom dohvatiti, obćeni znaci, znacima pridhodnim, vèrlo gibke, sve jaja obklapa, od sladkih bajamah, odveć uridko, iza izlazka čeda, od kraja obradka, do nepodpunog izvidjanja, smetalo prolazku njegovu*. Dentalni suglasnik *t* ne ispada u skupu *stn*: što *bolestna starost, spomenutoga vlastnika tiskarnice* čime Kuzmanić također slijedi postavke ilirske, odnosno zagrebačke jezične koncepcije. Osim toga, fonemi *t* i *d* čuvaju se i u primjerima: *petdeset* i *šestdeset*: *petdeset* i *drugo učenje...*, a slično je i u primjeru *šestdeset*: *i u šestdeset učenjah*. Kao što ni jedan pravopis nije zasnovan na jednome načelu (Badurina 2012: 66), tako ne čudi nedosljednost u Kuzmanićeve pravopisnim odabirima. Iako u udžbeniku prevladavaju morfonološki „nazori”, nisu rijetki ni ostvaraji koji idu u korist fonološkomu pravopisnom načelu, načelu koje je zagovarala škola hrvatskih vukovaca: *zbog toga teško kreće, ispod njega isklizne, jedna grana kratka, presomitka tèrbušnice, vèrlo ritki, ni odveć uska, uskoća, jedra i teška, u muške je glave, a materica u jedanput, dati rastvoriti prozore, tèrbuha isklizne, po njemu rasplinjuje, pri rodjaju raspoznati, na ulazištu kruga ispričilo, konci iščupani*.

Koliko je Kuzmanić nedosljedan u izboru pravopisnoga načela, govore dvojni primjeri, odnosno odabir obaju pravopisnih načela (morfonološkoga i fonološkoga) u istoj riječi: *prитvori joj postaju čvèršći i izbuljeniji/bude isbuljeniji*.

Mnogo je primjera u kojima se provodi sibilizacija, što je u skladu s vukovskom jezičnom koncepcijom (Budmani 1867: 16): *pri ruci, da su ostatci, okrajci, da učenicu umidu, obroci zadavanja, medju uzrocima betegah, o znacima*, iako nisu rijetki ni primjeri u kojima sibilizacija nije provedena: *po kojoj struki, i po snagi, a druge tugi*.

Slijedi nekoliko napomena o interpunkcijskim znakovima koje Kuzmanić u svom radu koristi. Nakon naslova i svih podnaslova u knjižici nalazi se točka: *PRIMALJSTVO ZA PRIMALJE., ČETVÈRTO UČENJE. O razdiljenju i p r o m i r enju kruga*. Zarez se redovito nalazi ispred sastavnih veznika: veznika *i*: *hranu iz želudea, i*

¹³ Više o tome u Badurina 2012: 43.

da iz nje izsisavaju što je pićno; kroza njih curi, **i** u mihur utiče; vanjska strana križnice jest hrapava, **i** po sridi; zovu križnica, tèrtica, **i** bezimenice; veznika pa: kolombar izvući, **pa** očistiti; kèrvav, **pa** sama kèrv curi; iz materice, **pa** se ova lako; veznika te: pri prislušavanju, **te** onako s' većega; naprid kroz ono, **te** radili da kèrv; i to pod starost, **te** sam podpuno; koja hranu podkripljuje, **te** čini da se ova lakše svariva; veznika ni: ni da podje o sebe, **ni** da pusti mokraču; veznika niti: onako, **niti** bi se čulo. Točka sa zarezom u tekstu se bilježi, no uvijek se ispred nje nalazi prazno slovno mjesto: za to prislušivanje ; to joj se ili na postelji previsokoj ;

Apostrof se bilježi kod prijedloga *sa*, odnosno kada se izostavlja *a*: čedo **s'** posteljicom, **s'** kojim jajcem, **s'** kosoga položaja, **s'** toga, **s'** leđjima, **s'** čestim. Pisanje apostrofa nije dosljedno, odnosno skoro da i nema pravila kada se bilježi apostrof, a kada prijedlog *sa* jer su česti i primjeri bez apostrofa: **sa** dva pèrsta, **sa** pola stražnjice, **sa** četiri promire, **sa** čedom, **sa** pogibelju, **sa** čelno-zatiljačnom. U jednome je primjeru navedeni prijedlog zabilježen u obliku *su*: **su** dva pèrsta što pokazuje dvojnosti: *su dva/sa dva*. Kod prijedloga *ka* odnosno *k'* u tekstu knjižice jasno se iščitava pravilo: ispred riječi koje počinju s *k* i *g* javlja se prijedlog *ka*: **ka** glavi, **ka** križnici, **ka** križno-hèrbteničnom, dok se kod ostalih primjera javlja *k* s apostrofom: **k'** sebi pritegnuti, **k'** njoj došlo, **k'** drugoj strani.

5. JEZIČNA ANALIZA

5.1. OSNOVNE FONOLOŠKE ZNAČAJKE

U ovome se dijelu donose pojedina jezična rješenja teksta knjižice *Priručnik za primaljstvo* Ante Kuzmanića, odnosno analizirane su jezične značajke na trima jezičnim razinama (fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj).

U analiziranom se *Priručniku* na mjestu tvrdoga i mekoga poluglasa ($\partial < *v_b, *b$) u jakome položaju realizira fonem *a*: *ili od cakla, caklenica, kupicom caklenom, svaki dan, u hrani dobar, kada bi se kèrv, daj da sad, vèrsno živiti vanka, vas stid začepiti, lagano bljuvanje, sedam misecih, posal likara, iliti konacah ovošćenih*. Pridjevaska zamjenica u tekstu glasi *vas*: **vas** stid začepiti.

Navode se i primjeri u kojima ishodišna jezična skupina $v\partial (< *v_b)$ prelazi u fonem *u*, i to kod samostalnih riječi i prefikslnih složenica: *za što drugo uzeti, da sam ričih uzeo, u ovoj pèrvoj, u njoj, što je unutra, u kojoj udovici*.

Kao rezultat sonantnoga likvida **l* i stražnjega nazala **q* javlja se fonem *u*, što je i očekivano: *tila čedinjega duboko, dubokim udisanjima, svagda dug, dvadeset*

palacah *dugačka*, *duboku* starost, *dužina* je pet palacah, devet misecih *sunčanih*, i *dublina*, jest boje *žutkaste*, *puno* podložna, protiv *punokèrvnosti*; mali *krug*, koji *idu* komu, *budu* ona kao takova, *svoju* žilu, *podtiskuje* želudac, *budu* dosta meke, *tuga*, da nije *ruka* propala, da su joj *zubi* zdravi, to mu se *pljuvaka* miša.

Prednji nazal **ę* ima odraz *e* bez obzira na poziciju u kojoj se nalazi: *početak* im u gori, *meso* cèrljenasto, nego se ovo *sveto dilo*, *teško* mogao izvèršiti, u *jetru* čedinju pruža, hèrvatskom *jeziku*, *načeti* se, *ditešce* sisa mliko, *okrugla veza*, koja umi *pametno*.

Stara je promjena tipa *ra-* u *re-* zabilježena u primjeru: čedo u materici *reste* iako se mogu naći i primjeri koji čuvaju *ra-*: da jedan za drugoga *priraste*, dite izvanredno *naraslo*.

Na mjestima gdje samoglasnik *e* dolazi od jedne od starih praslavenskih dubleta **topl-*/**tepl-* bilježimo primjere: koje u *teplim* zemljama stanuju, u vodi *teplj*, *teplim* lojem, vèrlo *teplo*, vode *teple*.

Protetsko *j* potvrđeno je samo u akuzativu množine zamjenice za 3. glagolsko lice: te *jih* lako *popane*, jer obično neima *jih*. U svim ostalim primjerima (ne samo kod zamjenica) javlja se početni *i*: pa unaprid *ima*, što se *inače*, nisu *im* knjige, svagda *isti*. Ilirska norma dopušta oblike s protezom, pa se zasigurno u obliku *jih* Kuzmanić još uvijek drži te norme.

Što se tiče samoglasničkih skupina, one su rijetke i neuobičajene. Ostvarivanjem dvaju samoglasnika uzastopce u slijedu nastaje hijat ili zijev. Kada je razlika u stupnju otvorenosti susjednih samoglasnika veća, samoglasničke se skupine čuvaju: *naučitelju* likarstva, *bistrijega nauka*, *zaodiva* matericu, on *zaustavi*, na svom mistu *neustanovi*, za koju *prianja*, svako jajište jest *naoblo*, tilo joj se *zaokružuje*, *nauznak* ležati, drugi *pouzdan*, *použa* od njih, *kèrv sveudilj*, *smušene neustèrpljivice* misle, sva u *naokolo*, ako bi se *zainatila*, nije *pouzdan*. Prilog kao pojavljuje se u tekstu u oblicima *ko* i *kao*, odnosno s provedenom kontrakcijom (sažimanjem) dvaju samoglasničkih fonema (*ko*) te u obliku koji čuva navedenu samoglasničku skupinu (*kao*): ako se *pri tom ko* kod nje desi, *kao* jedno moje mnenje.

U Priručniku za primaljstvo A. Kuzmanića suglasnički inventar čini 25 jedinica:¹⁴ *b, c, ć, č, d, đ, dž, f, g, h, j, k, l, lj, m, n, nj, p, r, s, š, t, v, z, ž*. Pojedine se jedinice bilježe vrlo rijetko, kao npr. u rječniku u pojašnjenju *dž*: JETRA, *cèrna džigarica*, što ne mora značiti da se Kuzmanić priklanja vukovskoj jezičnoj koncepciji. Naime, navedeni se fonem bilježio u tuđicama (turcizmima) i prije negoli je normiran Brozovim pravopisom (Laco i Vulić 2015: 184).

¹⁴ Napominjemo da u ovome radu foneme u primjerima bilježimo onako kako je to uobičajeno u suvremenoj literaturi, npr. *x* (h), *l* (lj), *ń* (nj), *ž* (dž), *ž* (đ).

Svi suglasnici mogu stajati u početnome, središnjemu i dočetnome položaju u riječi, izuzimajući pojedinačna ograničenja u suglasničkim skupinama.

Fonem se *h* pisao u svim pozicijama: početnoj: *huda slučaja*, *hipi prinosi*, i u *hunterova opna*, *hud slučaj*, u *hrani*, i *hrapava*, koja *hoće* da se prokine; središnjoj: *Mihovilu Milkoviću*, *pridhodećem* učenju, jedna *predohrana*, pri *prohodu*, teška *zaduha*, u *mihur*, ni do *bahorenja*, *mlohavost* materice, šupljina *tèrbuha*, da *nehodi* dok nije, *dobrohotni*, *uzhodna* stidna glava, zbog *mlohavosti*; dočetnoj: *mnogih ričih*, *starih zaslužjenih likarih*, *takovih*, *primerah* ima, nebi *odmah mogao*, s *kojih sam*, *italijanskih izrekah* i *prirekah*, *onih*, *prosvićenih*. I Babukić i Budmani svrstavaju *h* u gèrlene glasove (Babukić 1854: 18; Budmani 1867: 4), a njegovo gubljenje u poziciji pred *r* propisuje Broz svojim pravopisom (1892). Kuzmanić ga u tome jezičnome rješenju ne slijedi jer se kod njega javlja *h* ispred *r* u pozicijama: početnoj: *hèrvatskom jeziku*, *hranitba*, i u *hèrbtenični mozak*, malo hèrdjavo, uz *hèrbenitcu izvanka*; središnjoj: *ohrabrilo me*, *nikoj dèrhtavici*; dočetnoj: *povèrh*.

Vokalizacija dočetnoga *-l > o* nalazi se u analiziranome *Priručniku*, najčešće u jednini glagolskoga pridjeva radnog muškoga roda: *to u dilo izveo*, *uvižbao* kako nikada, na zemlji *nastao*, onako *preveo* ili *načinio*, ako bi se na lako *uzeo*, kao pod nagon *uveo*, *protumačio* sam, kao naziv *naveo*, to *isporavio*, nego sam *vidio*, nebi *odmah mogao* sve... dok se u imeničkim riječima čuva: *koji meki dil*, *posal* likara, više manje *debel*, četiri *palca* i *pol dugačka*. Što se tiče primjera *pol* „Valja napomenuti da je Maretić normirao realizaciju *po*, proglašavajući *pol* dijalektizmom, pa je tijekom 20. st. *pol* potisnuto iz norme i prakse” (Laco i Vulić 2015: 196).

U tekstu *Priručnika* nisu potvrđene suglasničke mijene koje se nazivaju adrijatizimima: delateralizacija, odnosno nema primjera za eliminaciju *lj* u *j*, nema prijelaza fonema *-m* u *-n* u nastavcima i nekim nepromjenjivim riječima te slabljenja šumnika.

Disimilacija se uglavnom ne provodi: *izvornoga znamenovanja*, *rebra* iako je pronađen i primjer s provedenom disimilacijom: *ter blagosovena jest ruka ona*.

Slijedi osvrt na suglasničke skupine. Stara skupina **čt* nije očuvana te se ona realizira kao št: *umidu štiti*, štijuć *nike knjige*, *poštene* primalje. Ni stara skupina **čr* nije potvrđena, već je zamijenjena skupinom *cr*: *jer onda criva*, *najposli cèrnastu*, u rečenju *cèrnoj neprilici*. Suglasnička je skupina **vs* razriješena metatezom: *sve ovo biva*, *minja svoj položaj*, *po svemu tilu*, *kroz svoje*, za *svega* života, *svi ovi znaci*.

Budući da je Kuzmanić pisao uglavnom morfonološkim pravopisom, skupine **skj* i **stj* u *Priručniku* su redovito realizirane kao št i šć, odnosno jednačenje je suglasnika u navedenim skupinama dosljedno provedeno: *ako se tèrbušni gušteri* vèrlo stežu, širinu ulazišta, izlazišta, sa sve četiri strane *koštan*, hoće se za to *klišta*, *koštice*, je li *izvanjština*, *grdobština* može postati, za dilovanje jest *okolovština*. Mogući su ostva-

raji i s realizacijom šć: pa **popušća**, često **pušća mokraču**, ispod stidnoga svoda jedva **ispreprašća**, **spušća do uzhodne**, pri **pušćanju**, kako je čedo **namišćeno**, primaljama **nedopušća**.

Skupine *št* i *šk*¹⁵ javljaju se u posuđenicama, i to kao rezultat prijelaza. Nalaze se u primjerima: *st* > *št*: **štèrkaljica velika i mala**, osobitom **štípavicom**, ili **štucalo**, **štuca**; *sk* > *šk*: od pera **škakljati**, kao u **škripu**, **škripac**, i **škodno** iz tila, da bi joj dojenje **škodilo**.

5.2. OSNOVNE MORFOLOŠKE ZNAČAJKE

Iako je Kuzmanić bio uvaženi jezikoslovac, njegovi su naponi, kao i naponi zadarskoga filološkog kruga bili usmjereni snažnom promoviranju ikavice i dalmatinske grafije, stoga se njihov program i djelovanje nisu posebno ticali ilirskoga oblikoslovlja ni specifičnih gramatičkih problema, iako ostaje zabilježeno da su Vuk Karadžić i Ante Kuzmanić održavali pismenu korespondenciju kojom je Vuk Karadžić osporavao uporabu ilirskoga genitivnog nastavka (Vince 2002: 377).

5.2.1. PROMJENJIVE VRSTE RIJEČI

Imenice

U priručniku su zabilježene i posebnosti vezane za pojedine imenice. Tako se npr. imenica *dob* u značenju razdoblja u ljudskome životu, u tekstu javlja u ženskome rodu *e* sklonidbe: *ako ovu dobu bez bolesti predju, u četiri dobe* što je očita karakteristika jezika upotrijebljena u Dalmaciji. Naime, iako ondašnji rječnici ovu imenicu bilježe kao imenicu *i* sklonidbe (Parčić 1874: 89; Broz i Iveković 1901: 223), dalmatinska javna glasila također je bilježe kao imenicu ženskog roda *e* sklonidbe (Brešan Ančić 2022: 69).

Imenica *pojav* muškoga je roda: *Preporadjanje jest naj čudnovitiji pojav žive nara-vi, jest drugi pojav uz babine*. Naime, Parčić ovu imenicu bilježi u muškome (*pojav*) i ženskome rodu (*pojava*) (Parčić 1874: 538), dok je Broz i Iveković navode kao imenicu ženskoga roda (*pojava*) (Broz i Iveković 1901: 85).

Imenica *pluća* u Kuzmanićevo se rječniku javlja kao imenica ženskoga roda *e* sklonidbe: *u pèrsištu stoji pluća, onda se pluća proširi*, kèrv ide u *pluću*. Ta se imenica bilježi u Parčićevu i Šulekovu rječniku te je obojica bilježe dvojako. Šulek bilježi ime-

¹⁵ Ovdje pripada i skupina *šp* (*sp* > *šp*), no za nju u tekstu knjižice nije bilo primjera.

nice *pluća* (pl.) te *pluće* (n) (Šulek 1874: 790), a Parčić *pluća*, f. te *plućje*, a¹⁶ (n) (Parčić 1874: 511). Iz ovoga slijedi kako Kuzmanić u svojem djelu slijedi Parčića te se koristi imenicom *pluća* kao imenicom jednine ženskoga roda. Zanimljivo je i kako se Kuzmanić koristi dvojinom, čime se, u biti, jezično svrstava uz zagrebačku filološku škola čiji se predstavnici dvojini priklanjaju ne bi li opravdali uporabu zastarjelih nastavaka za množinu (Tafra 1993: 88). Dvojina je i u dalmatinskim javnim tekstovima relikv, osim u Danilovoj prvoj gramatici iz 1855. (Brešan Ančić 2022: 70), što sugerira da je u biti riječ o koncepcijskome svrstavanju određenoj jezičnoj struji. Kuzmanić se dvojinom koristi pri uporabi parnih imenica poput *ruka* ili *noga*: *drugi položaj noguh, do krajevah noguh*, ali i drugih: *pet li pèrstijuh, jest omeknuće kostijuh*.

U kategoriji broja izdvojiti će se a sklonidba jednosložnih imenica muškoga roda. Kuzmanić se usporedno koristi i kratkim i dugim množinskim oblicima: *i poništo kukovi, ti dilovi obraza, a bokovi su mu dolnji, krajevi od tih granah, gornji kukovi, svi ovi znaci, te veze zgloba kruga povezuju, iliti bolest u nožnim zglobima*.

Tadašnja norma nije propisivala kada upotrebljavati duge, a kada kratke oblike. Koristeći se terminima „pravilno” i „produženo”, Babukić navodi kada se stavlja *-ov-*, a kada *-ev-* „s obzirom na tvrda ili mekana okončaka”, no u bilješci napominje: „Takove reči sklanjaju se inače i pravilno t. j. bez umnožka (augmenta) *ov* i *ev*, ako uprav eufonija (blagoglasje) slična umnožuje” (Babukić 1854: 179). Mažuranić pak daje prednost kratkim oblicima: „Značenje pravilnoga i produženoga plurala nije sasvim jednako; jer produženi plural izvorno znači osobu ili stvar od rēdke veličine dakle „volovi” znači što ‘veliki voli’, orlovi = veliki orli, knezovi = veliki knezi. A kōje-se reči smiju produžiti, trēba da-se iz običaja naučiš. S toga češ dobro naučiti, da-se neslužiš produženim oblikom (*ovi, evi*) ako-ga još nisi u dobrom jeziku i u pravom značenju čuo ili čitao” (Mažuranić 1869: 41).

Što se tiče posebnosti vezanih za imenički sklonidbeni sustav, spomenut će se samo pojedini imenički nastavci.¹⁷ Analizirani je korpus vrlo dosljedan u sklonidbi imenica te se u genitivu množine dosljedno slijede postavke ilirske jezične koncepcije, odnosno zagrebačke filološke škole: *tumačenje znanstvenih nazivah, dolazak misečinah, bilo je nerodušah, kroz više godinah, od kojih mukah, pet palacah, treće nedilje danah, do petnajst prujah, iz bubrigah, na više načinah* (Tomelić Ćurlin i Brešan 2023: 450) iako o ovome pitanju postoje i oprečna mišljenja. Tako Vince (1971: 296) navodi kako je *-h* u genitivu množine nastao analogijom prema pridjevskoj deklinaciji, pojavivši se prvo u imenica i sklonidbe. U primjerima *do krajevah noguh, pet li*

¹⁶ Parčić ne navodi što označava kratica *a* (1874: VII).

¹⁷ Vidi o tome u Brešan Ančić i Tomelić Ćurlin 2023.

pèrstijuh, jest omeknuće *kostijuh* nastavak *-uh* označava ostatak genitiva dvojine o čemu je već bilo riječi.

Nastavak *-ih* bilježi se u primjerima: *mnogih ričih*, škripanje *zubih*. Zanimljivo je da se Kuzmanić koristi nastavkom *-ih* kod imenice *zub* jer se taj nastavak u zagrebačkoj filološkoj školi vezuje samo uz imenice: *červ-ih*, *hvat-ih*, *ljud-ih*, *mrav-ih*, *měsec-ih* (Mažuranić 1869: 42).

Iako je u analiziranome korpusu oblik za genitiv množine bio dosljedno upotrebljavan, nastavci za dativ, lokativ i instrumental pokazuju različit predznak. Naime, ilirska nastojanja koja su naslijeđena od zagrebačke filološke škole, išla su u smjeru da dativ, lokativ i instrumental množine imaju različite nastavke kako bi se zadržalo bogatstvo različitih oblika, dok su vukovci zagovarali sinkretizam dativa, lokativa i instrumentala množine imenica i imeničkih riječi (Maretić 1899: 150). Iako se, uzimajući u obzir genitivni množinski nastavak, očekivalo da će se nastavci zagrebačke filološke škole upotrebljavati i kod dativa, lokativa i instrumentala množine, Kuzmanićev *Priručnik* donosi zaokret te se on opredjeljuje za vukovske sinkretizirane nastavke *-ima* za muški i srednji rod te *-ama* za ženski rod: *kako da se rodiljama*, *u toplim zemljama*, *sa svojim vezicama*, *služiti našim likarima*, *medju opnama*, *po kolima*, *pod očima*, *medju smetnjama*, *to gdi rukama i nogama*, *u prisobnicama*, *u kèrvnim žilama*, *medju čelnicom i timenicama*, *u primaljskim učilištima*, *po preponama*, *križima*, *za ovim znacima*, *stidnim pritorima*, *medju bedrima* (Tomelić Ćurlin i Brešan Ančić 2023: 450).

Ako se pogledaju slična, već spomenuta istraživanja, može se zaključiti kako su 70-e godine 19. stoljeća, kada je Kuzmanićevo djelo izašlo, godine preokreta, stoga se bilježe i nastavci zagrebačke filološke škole i hrvatskih vukovaca. Bit će potrebno još sigurno dva desetljeća da se sklonidbena norma stabilizira, stoga ovakva jezične rješenja ne čude. Ipak, za razliku od jezične situacije u Dalmaciji koja je u ovome pitanju bila iznimno nekoherentna, Kuzmanić se jasno opredjeljuje. Genitivni je nastavak dominantno ilirski,¹⁸ dok se u drugim padežima priklanja normi hrvatskih vukovaca.

Zamjenice i pridjevi

U tekstu su potvrđene upitno-odnosne zamjenice za značenje ‘neživo’ *što/šta*: *sve što je u njoj*, *te se bolje raspoznaje šta je*. Genitivni oblici upitno-odnosne zamjenice *što/šta* glase *česa* i *čega*: *s’ česa se lako može*, *iz čega posliduje*, *iz čega neima*, *radi*

¹⁸ Pridjev *ilirski* u ovome se kontekstu izjednačava s jezičnim postavkama zagrebačke filološke škole.

česa dužna.¹⁹ Iako se u cijelome proučavanom priručniku ne osjećaju elementi karakteristični za čakavsko narječje, ipak se ponegdje bilježe „signalni“ čakavskoga kao „konzervativnog sustava“ (Tomelić Ćurlin 2008: 87–88). U skladu s ovim, Kuzmanić upotrebljava i neodređene zamjenice tvorene od oblika *česa*: *netriba ničesove likarije, s' nečesovom drugom pomoćju izminiti*.

Od oblika zamjenice što/šta upotrebljava se prilog *zašto*: *kad i zašto ima se rani podjaj podticati* te složene neodređene zamjenice sa *što/šta* za značenje 'neživo': *moгу i poništo razmaknuti, ponešto drugačije biva, s kojih sam štošta, gdi se ženi ništo ponekad*. Navode se još neke neodređene zamjenice: *i razvija gdigod medju tèrbušnicom, niti im je nauk gdigdi, ima i gdikoja*.

Pokazna zamjenica *ovaj* u N jd. muškoga roda glasi *ovi* i *ovaj*: *ovi oprez, ili otisnuti ovi, ovaj gèrdni slučaj*, a zamjenica *onaj* ima oblik *oni*: *gèrlić oni* što će zasigurno ići u korist naslijeđu zagrebačke filološke škole.

Zamjenički pridjevi *onakav, takav* i *ovakav* glase *onaki, taki* i *ovaki*: *i onaki razdvoj, i u onakom redu, pri ovakom stanju, pèrva knjiga ovake vèrste, pri takom tužnom događaju*.

Zanimljivo je osvrnuti se na uporabu sažetih i nesažetih oblika odnosnih zamjenica *koji/-a/-e*. Naime, iako je u 19. stoljeću uobičajeno bilo upotrebljavati i nesažete i sažete oblike posvojnih i odnosnih zamjenica koje ravnopravno opisuju i ondašnji normativni priručnici (Danilo 1855: 27; Babukić 1854: 37²⁰), ovaj korpus pokazuje da se kod odnosnih zamjenica i povratno-posvojne zamjenice upotrebljavaju samo sažeti oblici.²¹ Nakon provedene kvantitativne analize u cijelome je djelu oblik *koga* zabilježen 29 puta, dok oblik *kojeg/-a* nije zabilježen ni jednom. Oblik *komu* zabilježen je 8 puta, dok je nesažeti oblik *kojem* zabilježen samo jednom. Isto je i kod povratno-posvojne zamjenice *svoj/-a/-e*. Ona je u sažetome obliku *svoga* zabilježena 11 puta, dok nesažeti oblik *svogej* nije zabilježen. Oblik *svomu* zabilježen je 9 puta, oblik *svom* 8, dok oblik *svojem/-u* nije zabilježen.

U tekstu analizirane knjižice zabilježeni su i određeni i neodređeni oblici pridjeva.

Neodređeni se pridjev upotrebljava kao dio predikata ili predikatnoga proširka: *nego je srozán, starolik, ako je stid lagano povridjen, rodilji je onda obraz cèrljen*,

¹⁹ Vidi o tome u Lukežić 2001.

²⁰ Babukić čini razliku između posvojnih i odnosnih zamjenica te kod posvojnih navodi da se mogu upotrebljavati sažeti i nesažeti oblici zamjenica: *moja pokratjeno ma, tvoja pokratjeno tva; mojega, tvogega, pokratjeno: moga, tvoga* itd. (Babukić 1854: 36), no kod odnosnih zamjenica navodi samo sažeti oblik (Babukić 1854: 37).

²¹ S obzirom na to da je riječ o rječniku, nisu zabilježeni primjeri osobnih zamjenica 1. i 2. lica koji bi mogli imati sažete, odnosno nesažete oblike.

ako joj je i koji drugi dil **tvèrd**, ako je materica **prazna**, i da je **vruć**.

Komparativ se tvori trima nastavcima: *-iji, -ji i -ši*: nastavkom *-iji* u primjerima: *u muške je glave krug... hrapaviji, pritvori joj postaju čvèršci i izbuljeniji/ bude isbuljeniji*, oblik joj *drugačiji, krug visočiji*; nastavkom *-ji*: *deblji, jedan drugomu bliži*, nastavkom *-ši*: *mekši nego glava, drukša kroz više godinah*. Superlativi glase: *najveći i najteži dil, najpèrvi se, oplodnja najlakše, najčešće i najsnažnije, palac jest najduži, i najdeblji*.

U genitivu, dativu, lokativu jednine muškoga i srednjega roda javljaju se primjeri sa završnim samoglasnikom i bez njega – genitiv jednine: *do naravnoga i lakoga rodjaja, o znacima jednovitoga materničnoga nošenja, uzroka težećega, gori spomenutoga, dužina tila ditinjega, o uzrocima naravskoga, od pridnjega, do zadnjega križnoga kralježka, sridina tila čedinjega, do nepodpunog izvidjanja iznutrašnjeg*; dativ jednine: *jednom repiću nalična, izvèrnomu ljubitelju, k' izvidjajućemu pèrstu, namistničkomu vičniku, prema ostalomu tilcu, prama drugomu, prama livomu križnom kuku*; lokativ jednine: *pri naravnomu i pri nenaravnomu rodjaju, o izvanmaterničnom nošenju, na našem hèrvatskom jeziku, u govornom, ili u književnom jeziku, po naznačenom položaju, po novomu Pravilniku, po staromu pravilniku, u odivenom stanju, pri gornjemu kraju, pri iznutrašnjemu, u glavnomu*.

Ovaj korpus pokazuje da su ipak nešto češći primjeri sa završnim samoglasnicima. S obzirom na obujam djela, kvantitativna analiza provela se na trima većim poglavljima²² kako bi se pokazala jasnija slika uporabe pridjevskih nastavaka. Analiza pokazuje sljedeće: u genitivu jednine muškoga i srednjega roda nastavak *-oga* zabilježen je 29 puta, *-ega* 10 puta, dok je nastavak *-og* zabilježen jednom, a *-eg* niti jednom. U lokativu jednine muškoga i srednjega roda nastavak *-omu* zabilježen je 6 puta, dok je nastavak *-om* zabilježen samo jednom.

Ovakvi rezultati jasno pokazuju da kod pridjevsko-zamjeničke deklinacije prevladavaju nastavci sa završnim samoglasnicima, što ne iznenađuje jer u Dalmaciji nastavci bez njih postaju dominantni tek od početka 20. stoljeća (Brešan Ančić 2022: 125). Ipak, potrebno je navesti da normativni priručnici druge polovine 19. stoljeća propisuju obje inačice. Gramatičari zagrebačke filološke škole završnim alomorfolom razlikuju dativ i lokativ jednine, dok Budmani te kasnije Maretić i u jednini sinkretiziraju te padeže. Iako se genitivnim nastavkom priklonio ilircima i njihovim nasljednicima u pitanju dativa i lokativa, Kuzmanić ide u drugome smjeru te slijedi ne samo

²² Za kvantitativnu su analizu odabrana prva četiri poglavlja *Priručnika* koja ne uključuju rječničke natuknice kako forma rječnika ne bi utjecala na korištenje pojedinih oblika. Također, jedno od poglavlja (drugo učenje) uključuje definicije dijelova tijela, stoga sadrži veći broj pridjeva i rednih brojeva koji su pogodni za ovakvu analizu.

Budmanija već i jezičnu praksu Dalmacije toga vremena.

U instrumentalu jednine muškoga roda zabilježen je nastavak *-im*: za **gornjim dilom**, za **dolnjim dilom**, među **zadnjim** križnim kralježkom.

U množini zamjeničko-pridjevne sklonidbe zabilježeni su sinkretizirani nastavci za dativ, lokativ i instrumental na *-im*: dativ množine: *služiti našim likarima*; lokativ množine: *u mojim likarskim sastavcima*, *o nikojim poteškoćama*, *o naravnim poslidicama*, *o prigodnim poslidicama*, *o primaljskim ručnim dilovanjima*, *u njegovim primirama*; instrumental množine: *sa svim tèrbušnim utrobama sljubljuje se*, *s njegovim mekim pripaštinama*, *odiven ... kèrvnim žilama*, *s osobitim znamenima*, *sa ... tèrbušnim utrobama*, *sa njihovim sokovima*.

Brojevi

Što se tiče sklonidbe brojeva (od dva do četiri) u kosim padežima, izostaju njihovi deklinabilni oblici. Naime, ondašnja norma propisuje sklonidbu glavnih brojeva, a Babukić navodi kako se „u Dalmaciji i nekojih drugih krajih sklanjaju u Gen. i Praep.: *dvaju* ili *dvajuh*” (Babukić 1854: 219). Kuzmanić glavne brojeve (od dva do četiri) ne sklanja što je išlo prema tendenciji koju su u konačnici zagovarali predstavnici vukovske škole, a biva i normirano Maretićevim i Daničićevim priručnicima (Maretić 1899: 22; Daničić 1869: 47). Iz primjera: *dva li pèrsta*, *dva pèrca*, *dva*, *tri*, *četiri* li začetka, *dva žlibića*, *dva pèrca*, *tri palca*, *tri dana*, *tri miseca*, *tri okrajka*, *dva gnjata od tri kosti*, *na ona tri komada*, *nahodi četiri*, *na sve četiri strane*, *to sa četiri strane*, *jedna je četiri palca dugačka*, *četiri rebra*, *četiri čeda* vidljivo je čuvanje tragova dvojine jer se imenica uz broj ne pojavljuje u množini, već u dvojini.

U ženskome rodu prevladava oblik s ikavskim refleksom jata *dvi* što se može i očekivati, dok se samo u jednome primjeru pojavljuje oblik *dvije*: *dvi civčice*, *križnica ima dvi strane*, *sa dvi vilice*, *prepone su dvi*, *na dvije onake polovice*.

Zanimljiva je i realizacija glavnih brojeva, pogotovo od *jedanaest* do *devetnaest* gdje su zabilježeni oblici na *-najst*: *dvanajst li misecih*, *osamnajst do dvadeset* i *četiri palca*, *trinaest palcah*, *petnajst*. U naslovima poglavlja stoje pojedini redni brojevi s istim sufiksom *-najst*: *jedanajesto* (učenje), *dvanajsto*, *trinajesto*, *četèrnajsto*, *petnajsto*, *šesnajsto*, *sedamnajsto*, *osamnajsto*, *devetnajsto*. Kuzmanić je nedosljedan u bilježenju desetica. Tako npr. u naslovu bilježi *petdeset i drugo* učenje, *petdeset i treće* učenje, a u tekstu *Priručnika*: *vidi pedeset i treće učenje*, *vidi pedeset i sedmo* učenje. U svakome slučaju, složene brojeve piše odvojeno kako je zabilježeno u Budmanija (1867: 59).

Uz bilježenje brojeva uočena je i jedna posebnost Kuzmanićeva izraza. Naime, iz-

među broja i imenice javlja se ponegdje riječca *li*: *dva li pèrsta, dvanajst li misecih, dva, tri, četiri li začetka, pet li pèrstijuh*.

Glagoli

Glagolski se oblici u korpusu tvore u skladu s onodobnom normom. Infinitivi se dosljedno tvore nastavkom *-ti*: *kèrstiti, izbaviti, poslati, pribaviti, pamtiti, vladati i -ći: doći, izići, naći, povući, reći*. Glagoli druge vrste koji su imali nazalni infiks **-nq* na njegovu mjestu imaju *-nu*: *nego ću jedva koju napomenuti, te je lako odtisnuti, to ga uzgor odmaknuti, lakše utisnuti može, nemože zametnuti, povoj utegnuti, može pokrenuti matericu, pa spridimice uzdignuti matericu, više može stegnuti, uštèrcnuti čiste vode, te gurnuti čedo, s' mista pokrenuti*.

Prezent se tvori morfovima *-a-*, *-e-*, *-je-*, *-i-*: *pregledam, postane, posvećuje, slidi*.

Pojedini glagoli imaju u konjugaciji sačuvanu starinu u 3. licu množine prezenta gdje dolazi nastavak *-u*: *prama podstidu okrenu, obično doživu, dugo godinah poživu, trizno živu*, ali i *-e*: *ove veze čine, kroz ove silaze, misle da će bèrzo roditi, nego rade*.

Glagol živjeti²³ te njegove prefiksalne izvedenice tvore prezent nastavkom *-u*: *obično doživu, dugo godinah poživu, trizno živu*.

Pojedini glagoli prvoga razreda pete vrste, npr. *imati, znati* i *(pre)dati* imaju u 3. l. mn. prezenta oblike s morфом *-du*: *to dakle imadu znati, da znadu višto vladati, blagim klapnjama predadu se* itd. Glagol *imati* javlja se i u obliku s osnovom *imaj-*: *a pri njoj imaju*. Ovakve dubletne varijante vrlo su uobičajene u drugoj polovini 19. stoljeća te su nastale analogijom od glagola *dati* (Maretić 1899: 268).

Glagol *biti* upotrebljava se u tekstu *Priručnika* u naglašenome i nenaglašenome obliku prezenta, a vrlo su česti i oblici naglašenoga prezenta za 3. lice jednine i množine: *jedni likari dèrže, da znak složenoga nošenja jest to...; izrodina jest malne skroz mesna...; metilji jesu niki mihurići puni vode; unutrašnja strana križnice jest jama-sta...; ulazište i šuplijna kruga jesu uži...; križno-kukovi zglobi jesu hèrskavi*.

U korpusu se aorist i imperfekt rijetko upotrebljavaju: *ona bijaše primalja, izvidiše ovo moje dilo, vèrlo ga ociniše, mudroslovac gèrčki dičiaše se, sastojāše iz više ko-*

²³ Sustav vrsta i razreda glagola u drugoj je polovini 19. stoljeća bio jedno od pitanja u kojem se gramatike nisu uvelike razlikovale. Naime, izuzmemo li Ivana Danila (1855) i njegovu vrlo specifičnu podjelu na dvije vrste i devet podvrsta (Brešan Ančić 2022: 141), može se zaključiti kako se Babukićev sustav glagolskih vrsta i razreda ne razlikuje u mnogome od novoštokavskoga pristupa. Oba su pristupa temeljena na infinitivnoj i prezentskoj osnovi te se primjenom takva pristupa može zaključiti kako bi se glagoli živjeti te njegove prefiksalne izvedenice mogli svrstati u 3. vrstu koja infinitiv tvori morфом *-je-*.

madah, glava **stajaše** gori, na pupkovini **zavèršivaše**, koža pupkovine **dohvaćaše**, to nošenje neprestanim **nazvaše**.

Od glagolskih oblika izdvojiti će se i glagolski prilozi na -vši: **spustivši se u šupljinu, okrenuvši dlan, predstavivši se izvèršuje, prorizavši joj tèrbuh, upitavši je prije nego uzme, zamotavši to u tanku kèrpu, i poznavši da je sve u redu, da izašavši, primalja osvidočivši**, ali i na -v: da **primišav tri, četiri li žlice ulja maslinova, sime unišav u matericu i prošav, da ditešce izsisav oni sluz**. Oba se sufiksa javljaju i kod ilirskih, kao i kod vukovskih jezičnih načela. Za razliku od gl. priloga prošloga koji se javlja s dvama nastavcima, glagolski se prilog sadašnji javlja samo u oblicima bez završnoga -i: a **buduć, videć da ona nije cila, a primalja znajuć, i lako razabрати gledajuć, pritiskajuć jih**.

5.2.2. NEPROMJENJIVE VRSTE RIJEČI²⁴

Prilozi

Od nepromjenjivih riječi Kuzmanić bilježi priloge načina: *jest potribito, najskoli onda* ‘naročito’, što je važno *mučno naški protumačiti, naravski jest, gdi se takojer, uprav znači razridba, doisto pokvarilo*; vremena: *pokle se glava zaokrenula*; mjesta: *ozgor se sklapa, ozdol s’ tèrticom, to ga uzgor odmaknuti, ostrag, gdi se uzneibrojene* i količine: *na koliko se tiče*.

Zabilježeni prilozi najčešće vuku porijeklo od pridjeva: *jesu li jednako visoki, slobodno u krug spusti, temeljito se može reći*; zamjenica: *da ovde navedem, gdi puce stegna stoji, razlikuje samo onda, čedce svakako premine*; imenica: *stranom prolazi u livu*; od glagola koji se tvore sufiksom -ce: *koji neprestance, četiri li putah zasebice*; te od brojeva: *jednom repiću nalična, te dvaput zauzlati*.

Pojedini se prilozi mogu stupnjevati: *kašnje čedce, ima ona najprije uzvèrnuti, a najposli opet ruku u matericu provući, lakše izrene*.

Složeni se prilozi pišu zajedno: *da se voda u jedanput iz njega neizlije, podpuno uvižbao, sasvim mlohava, sveudilj malaksao, ima medjutim vladati se, dva jaja posve napose, nanovo proširuje*, no nisu rijetki ni oni koji se pišu odvojeno: *vladati se svaki put, jedan put pèrstom iznutra, u naprid takovo, a medju tim dok on nedodje*. Iz gore navedenoga jasno se vide dvojni oblici: *medjutim/medju tim, jedanput/jedan put*.

²⁴ U ovome će se poglavlju spomenuti samo prilozi i prijedlozi jer je o pojedinim (npr. veznicima) već bilo riječi, a bit će i u poglavljima koja slijede.

Prijedlozi

Složeni prijedlozi tvore se slaganjem prijedloga: *izmedju njega i posteljice, izvan-ka runjavi, poradi bistrijega nauka, četiri rebra okolokolo ostrag, jer je sprid poviše rečene* ili slaganjem prijedloga i okamenjenoga oblika imenice *verh* u akuzativu: *povèrh svega toga*.

Prijedlog *s* javlja se u trima inačicama: *sa, s', su*:²⁵ *s' ledjima, sa dva pèrsta, su dva persta*. I u ovome se dijelu mogu uočiti dvojni oblici: *su dva/sa dva*.

Istraživanje sveze prijedloga *za* i infinitiva u hrvatskome je jezikoslovlju u posljednje vrijeme jedna od aktualnih tema. Razlog je tomu činjenica da normativni priručnici takve sveze ne uključuju, već ih smatraju rubnim mjestima hrvatskoga jezika, posuđenim elementom ili čak pogreškom. Još je u 19. stoljeću ova sveza karakterizirana „koje talijanskim, koje njemačkim uplivom” (Zima 1887: 306) te se od tada takva definicija prenosi kroz različitu literaturu (Vela 2019: 63). Ipak, Rišner zamjećuje da su takve sveze tijekom 18. i 19. stoljeća „ukorijenjene u hrvatskom književnom jeziku” (Rišner 2006: 100), a sve se više jezikoslovaca pita može li se konstrukcija uopće smatrati „uvezenom” i od koga, s obzirom na njezinu široku rasprostranjenost i primjenjivost u dijakroniji hrvatskoga jezika (Vela 2019). Nakon provedene kvantitativne analize ovaj korpus pokazuje kako su sveze *za* + infinitiv vrlo česte te se uvijek javljaju u sintaktičkome kontekstu namjere: *za promiriti širinu, za ustanoviti dobe ima se gledati, uho priloži prisobnici na tèrbuh za čuti kucanje sèrca, to vèrpčicah za zavezati pupkovinu, razdušiti sobu za pročistiti je od pare, za vraćati ga natrag nijedne likarije ne potribuje*. Zanimljivo je da se namjera većinom izražava upravo ovom konstrukcijom, rjeđe nego namjernom rečenicom poput: *kèrv rodilji pustiti da bi se od te patnje razbrala, zadirkivati da bi se materica stisnula*.

Osim navedenih priloga i njihova porijekla, navode se i pojedini prijedlozi: *više pupka* ‘poviše pupka’, *medju* tèrbušnicom. Pojedini se javljaju u dvojnim oblicima: *prama šupljini kruga/prema stasu*. Prijedlog *misto* vuče porijeklo od okamenjenog oblika imenice u akuzativu: *a misto da onako priklekne, misto da se kroz široku šupljinu, misto u gužnjak*.

²⁵ Više o tome napisano je u poglavlju **Pravopisna analiza**.

5.3. OSNOVNE SINTAKTIČKE ZNAČAJKE

Iako se sintaksu u istraživanjima povijesnojezičnoga kao i dijalektološkoga predznaka dugi niz godina nepravedno zanemarivalo, u posljednje vrijeme javlja se sve više radova koji se bave upravo metodologijom istraživanja takve povijesne sintakse te koji razlučuju jasna metodološka načela za njezino istraživanje.²⁶

Korpusu će se ovdje pristupiti komparativno, uspoređujući tadašnja gramatička izdanja i moguće utjecaje s Kuzmanićevim radom, a usmjerit ćemo se samo na one najizraženije sintaktičke elemente koji mogu potvrditi osnovna gramatička načela Kuzmanićeve diskursa.

5.3.1. KATEGORIJE NAČINA I STANJA

S obzirom na to da je u korpusu riječ o znanstvenome stilu, očekivana je uporaba bezličnih oblika poput infinitiva, što se pokazalo točnim, no ono što je obilježje Kuzmanićeve sintakse jest vrlo učestali spoj modalnoga glagola i infinitiva: *ima se pogledati, ima se gledati, imalo bi se posumnjati, imalo bi se stražnjače... okrenuti i izvući, imalo bi se stati koso, imadu se pobožno izreći, ima se prije dilovanja zagasiti, imalo bi se odtisnuti*. Nešto su rjeđe zastupljene konstrukcije glagola *trebati* i infinitiva: *triba posteljicu od matere rastaviti, nije triba ništa učiniti* kao i konstrukcije glagola *moći* i infinitiva: *te bi morao ispod stidnoga svoda izići, morao bi jih likar probiti, moći naravski sa čedom oprostiti se*. Takve su sveze modalnoga glagola i infinitiva bile česte u drugoj polovini 19. stoljeća,²⁷ često su imale svrhu usustavljanja određenoga funkcionalnog stila, u ovome slučaju znanstvenoga, stoga ne čudi njihova brojnost u analiziranome tekstu. Kako je osnovna namjena analiziranoga priručnika podučavati, odnosno objasniti pojedine medicinske postupke te načine kako ih izvesti, jasno je da je jedan od najčešćih vidova modalnosti upravo imperativnost koju Kuzmanić postiže različitim sredstvima. Osim glagolskoga načina, imperativa: *neka primalja pokuša, neka pupkovinu poniže naduštine presiže*, imperativnost se postiže i drugim gramatičkim oblicima. Na prvome su mjestu već spomenuti modalni glagol *imati* te infinitiv poput primjera *pupkovina ima se prestrići, novorođenče ima se redovno pitati, dojenje ima se rediti*, no bilježe se i konstrukcije svršenoga prezenta glagola *biti* s česticom *da*: *da bude rođilji glava zidu okrenuta*. Osim navedenim sredstvima, imperativnost se postiže i infinitivom: *a posteljični je trak zbog spomenutih*

²⁶ Vidi o tome u Stolac 2004.

²⁷ Vidi o tome u Brešan Ančić 2019.

uzroka zavezan, **odrišiti** zavežljaj, zatim najprvo **pritegnuti** posteljični trag.

U *Priručniku* nisu rijetke ni sveze čestice *da* i glagola u prezentu: *hoće da počne dilovati, hoće da se prokine, hoće da lije, nemože da miče jezikom* što potvrđuje tezu da su ovakve konstrukcije snažno prisutne na dalmatinskom području već od sredine 19. stoljeća (Brešan Ančić 2019: 294). Ipak češće se modalni glagoli javljaju uz infinitiv nego uz konstrukciju *da* + glagol u prezentu: *može koga dohvatiti, može probaviti, može se obširnije protumačiti, nemože za što drugo uzeti, jednako služiti može, netribo podtèrbušinu protarivati*.

Iako se Kuzmanić češće koristi aktivnim stanjem, nije rijetkost zabilježiti i pasivno stanje, i to ono u kojemu se vršitelj radnje izražava prijedložnim izrazom *od* + genitiv: *izdana od likara, praćeno od svih prividnih znakovah*.

5.3.2. SINTAKSA PADEŽA

U ovome će se poglavlju prikazati prototipna obilježja besprijedložne i prijedložne uporabe padeža. Pritom se nećemo osvrnuti na vokativ jer ga se bilježi samo jednom, i to u prototipnoj funkciji dozivanja te nominativ koji je najčešći padež. Učestalost je nominativa očekivana jer je riječ o korpusu kojim se definiraju pojmovi, pa je nominativ i njegova funkcija imenovanja iznimno frekventna.

Genitiv općenito ima najveći broj značenja u rečenici te ga se tako bilježi i u Kuzmanićevu tekstu. Javlja se kao dio priložnih oznaka za izražavanje vremena ili mjesta: *prvih misecih nošenje slabo biva, do zadnjega križnoga kralježka*, a također se često upotrebljava za izražavanje posvojnosti: *u njega je gèrlo, te u zdravih ženskićah, u gdikoih divicah neima*.

Posvojnost je moguće izraziti i prijedložnim izrazom *od* + genitiv kao u primjerima: što naliću listu *od mèrte, u pèrvini od nošenja, iz obvojka od pramenice, vèrška od glave, dva gnjata od golenih, u pèrvini od nošenja, dlan od jedne ruke, pod kožom od noguh*. Ovakvo izražavanje posvojnosti obilježje je čakavskih i štokavskih djela sve do 19. stoljeća (Horvat 2015: 398), a u jeziku se dalmatinskih glasila zadržava sve do 70-ih godina 19. stoljeća (Brešan Ančić 2022: 178), stoga nije neuobičajeno što je vrlo zastupljeno i u ovome korpusu.

Promotrimo li prijedložno-padežne izraze, primijetit ćemo kako su u takvim slučajevima prostorna značenja najčešća. Prostorna se značenja i inače smatraju primarnima²⁸ te se ona preko vremenskih šire k apstraktnijim značenjima. U ovome je slučaju riječ

²⁸ <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1824&naslov=izrazavanje-prostornih-znacjenja-prijedlozno-padeznim-izrazima> (25. 3. 2025.)

o vrlo logičnoj posljedici tematike *Priručnika* jer se većina prijedložno-padežnih prostornih značenja odnosi na dijelove tijela. Mjesna se značenja tako izriču genitivom: *između ovih unutrašnjih rupicah, pored nastida, između bedarah*, lokativom: *nošenje u ženi, zbivaju se u materici, jedna pri lijevoj, druga pri desnoj bezimenici* i instrumentalom: *sljubljeni su među sobom pod nadstidom*, dok se vrijeme najčešće izražava akuzativom: *u vrime rodjaja, u vrime nošenja, da bi se pogibelj na vrime odvrtila*.

Od apstraktnih se značenja izdvaja opisivanje, odnosno eksplikacija koja će najčešće biti izražena lokativom: *o prominama što nošenje u ženi proizvodi, osvidočiti se o tom*, kao i namjena izražena akuzativom: *jaža je za prolaz čeda, druga je za materično dno*.

5.3.3. PARTICIPI

Participi, promjenjivi oblici koji čuvaju svoje morfološke odlike kao i vezu sa subjektom i predikatom (Vrtič 2009: 367) počinju svoj postupak departicipijalizacije negdje početkom 16. stoljeća (Štrkalj Despot 2007: 414), no brojna istraživanja potvrđuju kako se takvi participi zadržavaju i u 19. stoljeću. U nekim korpusima takvi su participi posljedica prevoditeljske djelatnosti kao kod svetopisamskih prijevoda (Vrtič 2009: 367), no bilježe se i u ostalim tipologijama pisanih djela neprijevodnoga karaktera što će potvrditi i ovaj korpus, ali i onodobna normativna djela.²⁹ O njima Veber (1859: 139) govori kao o „glagoljnim pridavnicima, te su razna spola i sklanjaju se, kano i ostali pridavnici, nu po značenju srodniji su glagolima”. Maretić pak (1899: 230–231) navodi „prilozi, npr. dobro, lijepo stoje prema pridjevima dobar, lijep tako je prema današnjemu prilogu *pletući* bio nekad glagolski pridjev *pletući – pletuća – pletuće*, gen. *pletućega*... Premda je ovijeh primjera vrlo malo, ja opet mislim da nije sasvim protivno duhu jezika, ako se pomenuti glagolski oblik i sklanja, npr. *vladajuća kraljica, drščućom rukom*...” (Maretić 1899: 230–231). U analiziranome su korpusu većinom zabilježeni atributni participi, odnosno tip atributa koji stoji uz imenicu te je poput pridjeva pobliže označuje (Vrtič 2009: 369): *što mokrača iz bubrigah izlučujuća se kroza njih curi, krug jest nika krana koštana stojeća medju zadnjim križnim kralježkom, kako se kèrv tekuća ili cureća iz materice sustavi, ako bolest životu prisobnice priteća, nebi se odmah mogla prekinuti, a nad njom gèrlic oni i pupkovina krozanj pružajuća se*. U ovim je slučajevima riječ o glagolskim prilozima sadašnjim, no u rijetkim je slučajevima zabilježen i glagolski prilog prošli: *z obvoja-*

²⁹ Participe spominju i Veber (1859: 139) i Babukić (1854: 417) što sugerira da su i tijekom 19. stoljeća bili vrlo učestali te pitanje o kojemu se raspravljalo.

ka od pramenice i od ovčine *postavšega*, po obliku *pridstavivšega se dila*. Ondašnja norma (Veber 1859: 139) vrlo jasno čini razliku između ovakvih primjera koje naziva participima, navodeći kako ih se „metje kada bi u izreci imalo stajati odnosno zaime *koji*” i „prislova glagoljnih koji su iako oblikom slični, nepromjenjeni, neslažući se s ničim” (Veber 1859: 139). Primjeri zabilježeni u korpusu odgovaraju participima po Veberovoj definiciji te ih Kuzmanić bilježi na svim onim mjestima na kojima bi došla odnosna rečenica uvedena odnosnom zamjenicom *koji/-a/-e* o čemu će više riječi biti u sljedećemu poglavlju.

5.3.4. VRSTE REČENICA I NJIHOV REDOSLIJED

Nakon kvantitativne analize korpusa,³⁰ pokazalo se da Kuzmanić najvećim dijelom od nezavisnosloženih rečenica upotrebljava sastavne rečenice (23), a nakon njih suprotne (13), dok su od zavisnosloženih rečenica najčešće vremenske (17), pa pogodbene (16), uzročne (12), namjerne (11), atributne (10), a ostalih je manji broj. U većini je slučajeva riječ o eksplicitnoj koordinaciji i subordinaciji, tako da je vezno sredstvo gramatikalizirano. Kod sastavnih se rečenica najčešće bilježi veznik *te*, dok je kod suprotnih rečenica najčešći *ali*. Zavisnosložene rečenice i to one vremenske, uvode se najčešće vremenskim priložima među kojima izdvajamo: *kad*, *dok* i *pokle*; pogodbene se gotovo uvijek uvode veznikom *ako*, uzročne veznikom *jer*, namjerne česticom *da*, a atributne nešto češće odnosnom zamjenicom *koji/-a/-e*.

U poglavlju o participima spomenuto je da su oni vrlo učestali u ovome korpusu, ali i jeziku 19. stoljeća što posljedično dovodi do manjega broja odnosnih rečenica. Naime, postupak departicipijalizacije participa doveo je do povećanja broja odnosnih rečenica (Štrkalj Despot 2007: 414), a iako se ovaj postupak vezuje uz početak 16. stoljeća (*ibid.*), on u 19. stoljeću još uvijek nije u potpunosti proveden, što je vidljivo i u ovome korpusu, odnosno participi se u ovome korpusu još uvijek nisu u potpunosti „adverbijalizirali”, stoga je i broj odnosnih rečenica manji. Uostalom, velik se broj participa može opravdati i odnosom pripadnika zagrebačke filološke škole prema njima koji su ih normirali navodeći da „participij stoji samo u onoj izreci, gdje bi imalo stajati zaime koji, a, e u nominativu” (Veber 1859: 139), stoga Kuzmanić, a slijedeći i ove normative postavke, ne odskaje mnogo od jezične slike 19. stoljeća.

Redoslijed surečenica pokazuje da je većina surečenica u očekivanome položaju. Naime, ako pretpostavimo kako zavisna surečenica dolazi u postpoziciji jer svojim

³⁰ S obzirom na činjenicu da je riječ o obimnome djelu, kvantitativna je analiza napravljena na jednome većem poglavlju kako bi se postigla šira slika.

sadržajem dopunjuje sadržaj glavne rečenice, zaključit ćemo kako i sintaksa ovoga korpusa slijedi navedeni zaključak. Iako su razmišljanja o povezanosti obavijesnoga ustrojstva rečenice i same strukture rečenice rezultat suvremenijih pristupa jeziku, ni ondašnji gramatičari nisu u potpunosti zanemarivali pitanje položaja surečenica. Veber (1859: 157) navodi da zavisnosložena rečenica treba izgledati „tako da se ona izreka, koja se prije misli, najprije izreče; zato ide glavna izreka prije uzporedne i podredne; zato i prispodoba prije stvari, koja se s njom prispodablja, pogodba prije stvari pogodjene, uzrok prije posljedka, dopustna izreka prije druge; izreke, kojima se naznačuje mjesto i vrme prije čina glavnoga; što se ima razjasniti prije razjašnjena; što je obćenito prije pojedinoga...”. Treba navesti kako Kuzmanić većinom gradi svoju rečenicu slijedeći sintaktička pravila o kojima govori Veber. Tako će vremenska rečenica vrlo često prethoditi glavnoj: *Istom se čedo rodi, ima ga primalja medju bedra materina namistiti*, kao i pogodbeni: *Ako pupkovina jako kuca, nesprestriči je*.

Kuzmanić se odmiče od Veberova (1859: 157) pravila „uzrok prije posljedka” kod uzročnih rečenica koje dosljedno uvodi nakon posljedice: *zavezanje ne smi se izostavit, jer je opažano, čuvajuć da ono ne ozebe, jer je svako ditišce zimogrozno, čuvajuć da pri tom ne nazebe, jer bi mu nazeba veoma škodila*. No, ako uzmemo u obzir da pravila o redanju surečenica navode kako se na prvo mjesto uvijek stavlja važnija obavijest, jasno je kako je Kuzmanić takvim postponiranjem uzročne rečenice, posljedicu želio istaknuti.

5.3.5. REDOSLIJED REČENIČNIH ČLANOVA

Što se tiče reda sastavnica u atributnim sintagmama, treba navesti kako je pridjev kao atribut najčešće u antepoziciji što je već ustaljeno u normi druge polovine 19. stoljeća (Veber 1873: 198): *hèrvatskom jeziku, po likarskoj znanosti, znanstveni pomoćnik, po staromu pravilniku, pismene i poštene primalje, prosvićenih narodah, izvèrsne ženske glave, pri livoj bezimenici, unutrašnja strana, izvornoga znamenovanja, po tudjinskim knjigama, poglaviti likari, likarskih primerah, stražnje grane, po vanjskoj strani, ovih unutrašnjih rupicah, jednom repiću, lastavičnje gnjizdo, u pèrvoj dob, gornja unutrašnja strana, pupkova uzica, livoga stidnoga podgranka*. Ondašnji su normativni priručnici razlikovali neobilježeni i obilježeni red riječi u rečenici te su po pitanju atributa vrlo jasni: „*epitet, atribut*,³¹ *ako je samostavnik, stoji*

³¹ Važno je navesti da postoje određena nerazumijevanja Veberove definicije atributa. Naime, kako pojašnjava Vlastelić (2020: 257–259), Veberu je atribut svaka dopuna imenici koja ju na neki način određuje, tako i epitet i atribut nisu istoznačnice, već je atribut svaka dopuna imenici koja je na neki način određuje, a nije predikat, dok je epitet pridjevski atribut koji se dodaje nedovoljno određenoj imenskoj riječi.

pred njim, ako li je pridavnik i apozicija, za njim” (Veber 1859: 149). Veber navodi kako se postpozicija atributa, odnosno njegovom terminologijom epitet, upotrebljava ne bi li se naglasila sama imenica (Veber 1859: 153) tako da se vrlo česti primjeri postponiranog atributa mogu smatrati i njegovim uputama o važnosti pojedinog dijela sintagme: *na način likarski, mudroslovac gèrčki, i mihur prazan, materom svojom, ulja maslinova, na postelji previsokoj, krug visočiji, iliti načinbu tilesnu, posteljica drugša, jest posal likarski, pojava njihova, ili žele piti pićah žestokih, tila čedinjega, kruna koštana*. Nisu rijetki ni primjeri s antepozicijom i potpozicijom uz istu imenicu: *primaljske nastave zadarske, zadnji kralježak hrèptenični, jedan kraj gornji*.

Red je riječi u rečenici slobodan: *po tudjinskim knjigama likarskih primerah ima; gdi puca stegna stoji; uhom razabrati može, i ovi se komadi kralježci zovu; oplodnja najlakše se može dogoditi; posli začeca misećine obično prestanu; I u materičnoj se tkanini znamenitih prominah zbiva ; jer materica gubi svoju naravu bilinu, i mekša postaje ; kèrvne žile i živci joj se vèrlo razvijaju, a debljina dna i sridine joj uvećava se ; od sedmoga miseca pa u naprid dolnja joj strana toliko otančava, da je ova o svèršetku nošenja tanka kolik’ koža; materica se na mahove sve to jače gèrči; jedva se povirovati može*.

Zabilježeno je i nekoliko primjera u kojima enklitički oblik je dolazi između pridjeva i imenice: *vanjska je strana kuka, unutrašnja je strana sidice, veliki je krug dakle, mali je krug*.

Česte su i konstrukcije u kojima se enklitički oblik je izostavlja: *a one uske i žilaste; tèrtica manje gibka nego li u ženske glave, stidni zglob kraći; ostali zglobi kruga čvèršći*.

U prepričavanju su česte bezlične kontrukcije: *nebi se dalo razabrati, pri čemu bi se... raspoznalo, na njega posumnjalo, čulo bi se ona biba u materici, ili da je premifulo, ako je čedce već ispuznulo, što je za što priraslo, jer nije doraslo za život, te bi se sèrce ispraznilo, doisto pokvarilo*.

6. ZAKLJUČAK

Zadarski je filolog, urednik i liječnik Ante Kuzmanić svojim političkim i lingvističkim angažmanom zadužio prostor nekadašnje Kraljevine Dalmacije, kao i cijele Hrvatske. S obzirom na to da se zadarski filološki krug, čiji je najistaknutiji član bio, nije nametnuo kao odlučujuća koncepcija u kreiranju hrvatskoga standarda, zanimalo nas je kako je u praksi izgledao jezik koji je Kuzmanić gorljivo branio.

Njegova slovopisna i pravopisna rješenja uglavnom su bila u skladu s onodobnom

normom. Pogledom u njegova slovopisna rješenja vidi se da Kuzmanić fonem *đ* bilježi digramom *dj*.

Među pravopisnim značajkama izdvajamo Kuzmanićevo pisanje morfonološkim pravopisom (*gibke, izlazka*) uz jedan broj potvrda sukladnih fonološkomu pravopisnom načelu (*muške, teška*). U skladu su s morfonološkim pravopisnim načelom, imamo i potvrde sekundarne jotacije (*između, rodjaj, takodjer*). Kuzmanić u svojim promišljanjima i pisanju zagovara sastavljeno pisanje niječnice *ne* s naglašenom riječju, slogotovorno *r* bilježi dvoslovom *er*. Najvažnija je odlika njegova jezična izraza upravo ikavica naslijeđena od predaka, koju je branio do samoga kraja, a o tome svjedoči i ovaj *Priručnik*.

Pregled osnovnih morfoloških karakteristika sugerira kako se Kuzmanić dosljedno nastavlja na filološku tradiciju zagrebačke filološke škole s nastavcima *-ah* i *-ih* u genitivu množine, dok se pak u dativu, lokativu i instrumentalu množine okreće hrvatskim vukovcima te upotrebljava njihove sinkretizirane nastavke. Zanimljivo je kako je vrlo dosljedan u uporabi sažetih oblika pridjevskih zamjenica iako je ondašnja norma dopuštala i sažete i nesažete oblike. Kod sklonidbe pak pridjeva i zamjenica, podjednako se upotrebljavaju nastavci s naveskoma i bez njega iako kvantitativna analiza pokazuje kako su nastavci s navescima nešto češći.

Analiza glagola pokazuje da se različiti glagolski oblici tvore u skladu s onodobnom normom uz sačuvanu starinu u 3. licu množine prezenta u kojemu se bilježi nastavak *-u*: *prama podstidu okrenu, obično doživu, dugo godinah poživu* te dubletne oblike kod glagola pete vrste prvoga razreda na *-du*: *to dakle imadu znati, da znadu višto vladati*.

Sintaktička analiza pokazuje da se vrlo često upotrebljavaju bezlični oblici poput spojeva modalnoga glagola i infinitiva: *ima se pogledati, nije triba ništa učiniti*, ali i sveza *da* + prezent koja također nije rijetkost: *hoće da lije, nemože da miče jezikom*.

Imperativnost kao jedan od najčešćih zabilježenih oblika modalnosti izražava se i imperativom i drugim sredstvima poput spoja modalnoga glagola *imati* i infinitiva, samoga infinitiva, ali i konstrukcija sa svršenim prezentom glagola *biti*.

Padeži se uporabljaju u za njih uobičajenim konstrukcijama, no prijedložne sveze padeža dovele su do zanimljivoga zaključka kako je sveza prijedloga *za* i infinitiva u značenju namjere vrlo učestala, što uz dosadašnja istraživanja te sveze pokazuje opravdanost preispitivanja njezine uloge u hrvatskoj normativistici.

Kuzmanić često upotrebljava participe: *krug jest nika kruna koštana stojeća medju*, odnosno glagolske priloge koji stoje uz imenicu te se ponašaju kao sintaktički atributi, što je vezano uz prostor Dalmacije u kojemu djeluje i očekivano. Zadržavanje takvih participa općenito je neuobičajeno s obzirom na to da se njihov nestanak smješta u 16.

stoljeće, no ovaj korpus, ali i mnogi drugi pokazuju da se to obilježje jezika zadržalo i duboko u 19. stoljeću.

Analiza zavisnosloženih rečenica pokazuje da Kuzmanić slijedi pravila redanja surečenica koja su u skladu s onodobnom normom, a koja sugeriraju da se zavisna surečenica javlja nakon glavne kako bi je svojim sadržajem dodatno pojasnila. Ipak, na nekim se mjestima odmiče od tako postavljenih pravila, slijedeći obavijesnost same rečenice, pa će mu vremenska ili pogodbena rečenica prethoditi glavnoj. Redoslijed je rečeničnih članova također uobičajen te ga upotrebljava kako bi eventualnim pomakom u redosljed u sugerirao da je neki dio važniji od drugoga, što je uostalom i svrha obilježenoga redosljeda riječi.

Kuzmanić je u većini rješenja skloniji zagrebačkoj filološkoj školi. Oglada se to u korištenju popratnoga samoglasnika uz *r*, neprovođenju asimilacija u pismu kao i nastavcima u genitivu množine. Sinkretizmom dativa, lokativa i instrumentala množine sugerira kako će se dogoditi zaokret k vukovskoj jezičnoj koncepciji. Ipak, jedino u čemu pokazuje potpunu dosljednost čuvanje je ikavskoga refleksa jata po čemu ostaje i zapamćen.

IZVOR

KUZMANIĆ, Ante. 1875. *Priručnik za primaljstvo s Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih (Šestdeset učenjah iz primaljstva za primalje s podnaslovom DILO s jednim malim Ričnikom likarskoga nazivlja i narodnih ričih, uz prevod na jeziku italijanskom i nimačkom, i sa 37 slikah umetnutih radi boljeg izjašnjenja*. Zadar.

BIBLIOGRAFIJA

- BADURINA, Lada. 2012. „Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju”. *Povijest hrvatskoga jezika. Književnost i kultura devedesetih*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola: 65–96.
- BADURINA, Lada. 2015. „Vjekoslav Babukić i pravopis”. *Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 4: 41–51.
- BREŠAN ANČIĆ, Tanja. 2019. „Konstrukcije s infinitivom u tiskanim tekstovima administrativnoga i publicističkoga stila 19. stoljeća u Kraljevini Dalmaciji”. *Fluminensia* 31 (1): 287–301.
- BREŠAN ANČIĆ, Tanja. 2022. *O jeziku u Kraljevini Dalmaciji*. Split: Filozofski fakultet.
- BREŠAN ANČIĆ, Tanja i Marijana TOMELIĆ ĆURLIN. 2015. „The Language of Stenographic Records of the Dalmatian Parliament in Zadar in the Second Half of the 19th Century”. *Zeitschrift für Balkanologie* 51 (2): 155–174.
- FUREŠ, Rajko, Ante DRAŽANČIĆ, Đuro BLAŽEKA, Ivan CESAREC, Miroslav KOPJAR, Jadranka ŠANJUG, Mladen ZADRO i Mladen KRAJCAR. 2010. „Ivan Krstitelj Lalangue i njegova prva tiskana medicinska stručna knjiga iz područja primaljstva na hrvatskom jeziku”. *Gynaecol Perinatol* 19 (1): 44–54.
- HORVAT, Marijana. 2015. „Imenske skupine u čakavskim i štokavskim tekstovima 15. – 18. stoljeća”. *Jezikoslovlje* 17 (1–2): 397–412.
- JAMNICKI DOJMI, Mirko. 1995. „Zdravstveno-prosvjetiteljska misija Ante Kuzmanića na stranicama *Zore dalmatinske*”. *Zadarska smotra* 44 (3–4): 217–239.
- KAMBER, Josip. 2019. „Ideologija autonomaškog pokreta u Dalmaciji”. *Pleter* 3 (3): 223–232.
- KUDRJAVCEV, Anatolij. 1979. „Ante Kuzmanić Dikličić”. *Kulturna baština* 9–10: 110–112.
- LACO, Gordana i Sanja VULIĆ. 2015. „Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću”. *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*. Ur. Ante Bičanić. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA: 179–243.
- LISAC Josip. 2011. „Ante Kuzmanić i Fran Kurelac. Uz 200. obljetnicu Kurelčeva ro-

- đenja”. *Čakavska rič – polugodišnjak za proučavanje čakavske riči* 39 (1–2): 9–15.
- LUKEŽIĆ, Iva. 2001. „Odnosno-upitne i neodređene zamjenice za značenje ‘neživo’ i ‘živo’ u čakavskom narječju”. *Čakavska rič – polugodišnjak za proučavanje čakavske riči* 29 (1): 21–36.
- MIHALEK, Lucija. 2020. „Djelovanje Ante Kuzmanića i *Zora dalmatinska*”. *Pro tempore* 15: 231–242.
- RADIĆ, Sonja. 2014. *Javno-zdravstvena problematika na stranicama Zore dalmatinske*. Diplomski rad. Split: Sveučilište u Splitu, Medicinski fakultet.
- RIŠNER, Vlasta. 2006. *Iz jezične prošlosti i sadašnjosti*. Osijek: Matica hrvatska.
- STOLAC, Dijana. 2004. „Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama”. *Fluminensia* 16 (1–2): 31–43.
- ŠTRKALJ DESPOT, Kristina. 2007. „Sintaktička funkcija participa u hrvatskom jeziku 15./16. stoljeća”. *Rasprave Instituta za jezik i jezikoslovlje* 33: 413–429.
- TAFRA, Branka. 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TOMELIĆ ĆURLIN, Marijana i Tanja BREŠAN ANČIĆ. 2023. „The language of Ante Kuzmanić in the context of linguistic concepts of that time”. *Mislina i pogledima s harnošću Mati Ujeviću*. Ur. Marija Jović, Krešimira Gudelj i Josip Lasić. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 441–453.
- TONKIĆ, Danijel. 1999. „Polemički članci Ante Kuzmanića u ‘La voce Dalmatica’ 1862. – 1863”. *Čakavska rič – polugodišnjak za proučavanje čakavske riči* 27 (1): 43–62.
- VELA, Jozo. 2019. „Hrvatski za-infinitiv: izvanjsko posuđivanje ili unutarnji jezični razvoj”. *Fluminensia* 31 (1): 61–83.
- VINCE, Zlatko. 1972. *Briga za hrvatsku terminologiju u dalmatinskoj Hrvatskoj XIX. stoljeća*. Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Institut u Zadru.
- VINCE, Zlatko. 1973. „Odnos Ante Kuzmanića prema Ljudevitu Gaju (s posebnim obzirom na grafijsko-jezičnu problematiku)”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 3 (1): 65–91.
- VINCE, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- VLASTELIĆ, Anastazija. 2020. *Opis atributa u hrvatskim gramatikama od početaka do kraja 19. stoljeća*. Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada.
- VRTIĆ, Ivana. 2009. „Sintaktičke funkcije participa u Katančićevu prijevodu Svetoga pisma”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 25 (1): 365–382.
- ZIMA, Luka. 1887. „Njekoje, većinom sintaktičke razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine”. *Djela JAZU*, 7. Zagreb: JAZU.

GRAMATIKE, RJEČNICI I PRAVOPISI

- BROZ, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: *Po određenju kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade*.
- IVEKOVIĆ, Franjo i Ivan BROZ. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).
- BUDMANI, Pietro. 1867. *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*. Beč: vlastita naklada.
- DANIČIĆ, Đuro. 1869. *Oblici srpskoga ili hrvatskoga jezika*. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrehta.
- DANILO, IVO. 1855. *Grammatica della lingua illirica*. Zadar: Tipografia fratelli Battara.
- DANILO, IVO. 1873. *Slovnica za srednja učilišta nižega reda*. Zadar: tiskom Narodnog lista.
- MARETIĆ, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana.
- MAŽURANIĆ, Ivan. 1869. *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole*. Zagreb: Tiskom Karla Albrechta.
- PARČIĆ, Dragutin Antun. 1874. *Rječnik slovinsko-talijanski. Vocabolario slavo-italiano*. Zadar: Fratelli Battara.
- ŠULEK, Bogoslav. 1874. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja za srednja učilišta*. Zagreb: Tiskom Narodne tiskare Ljudevita Gaja.
- VEBER TKALČEVIĆ, Adolfo. 1859. *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*. Beč: U c.k. nakladi školskih knjigah.
- VEBER TKALČEVIĆ, Adolfo. 1873. *Slovnica hervatska za srednja učilišta*. Zagreb: Troškom spisateljjevim.

MREŽNI IZVORI

- BABUKIĆ, Vjekoslav. 1854. *Ilirska slovnica*. Zagreb: Bérzotiskom nar. tiskarnice dra. L. Gaja. URL: <http://goo.gl/G8B1Iw> (9. 6. 2023.).
- BUDMANI, Pietro (1867). *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*. Vienna: A spese dell' autore. URL: <http://goo.gl/D7Iq8K> (12. 6. 2023.).

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE LANGUAGE OF ANTE KUZMANIĆ

MARIJANA TOMELIĆ ČURLIN, TANJA BREŠAN ANČIĆ

ABSTRACT

During the very turbulent linguistic period of the second half of the nineteenth century, the *Handbook for Midwifery* with the *Dictionary of Artistic Terms and Folk Phrases* (1875) was published by Ante Kuzmanić, a respected physician, politician, editor, and philologist, one of the dominant representatives of the *Zadar philological circle*. The aim of the work is to describe the language used in his handbook through a comprehensive graphic, orthographic, and linguistic analysis (phonological, morphological, and syntactic) and thus contribute to linguistic and historical research. By reconstructing and describing the language system that Kuzmanić uses in his *Handbook*, we gain a better insight into the linguistic trends in the *Kingdom of Dalmatia* and determine which linguistic solutions Kuzmanić favoured and how much the language of the studied corpus differed from the norm of the second half of the nineteenth century.

KEYWORDS:

Ante Kuzmanić, Handbook for Midwifery, graphic, orthographic and linguistic analysis

JEZIČNI SAVJETI ČASOPISA *JEZIK U VRIJEME* UREDNIŠTVA LJUDEVITA JONKEA

SLAVICA VRSALJKO

Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja
Ulica dr. Franje Tuđmana 24 i
slavicav@unizd.hr

UDK: 811.163.42'271
DOI: 10.15291/csi.4905
Pregledni članak
Primljen: 2. 6. 2025.
Prihvaćen za tisak: 17. 7. 2025.

U današnje vrijeme jezično savjetništvo prati trendove, pa se tako savjeti objavljuju u medijima, na različitim platformama, društvenim grupama i sl. Međutim, nekada su se savjeti objavljivali samo u jezičnim savjetnicima ili časopisima u kojima su se nerijetko oslikavali korisni jezični interesi te vladajući jezični stavovi. U tome se kontekstu može govoriti i o povijesti jezičnoga savjetovanja, pa se u literaturi uglavnom spominje podjela na četiri razdoblja (Rišner 2006; Prottner 2004; Baraban 2018 i dr.).

Jonke se u većini svojih savjetodavnih članaka dotiče tada, a i sada aktualnih pravopisnih problema. Pravopisni se jezični savjeti uglavnom vezuju uz uvijek aktualna pravopisna pitanja alternacija *ije/je*. Osobito je zanimljiv Jonkeov članak u kojemu se osvrće na plakat o gostovanju beogradskoga cirkusa u Splitu 50-ih godina prošloga stoljeća napisanoga gotovo u cijelosti na ekavici. Jonke se također dotiče sastavljenoga ili rastavljenoga pisanja negacije glagola *hjeteti* pri čemu sugerira Boranićevo rastavljeno pisanje *ne ću*.

U omeće radu fokus biti upravo na razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, odnosno od 1952., kada se pokreće časopis *Jezičnik* s glavnim urednikom Ljudevitom Jonkeom, pa sve do 1970. godine. U tome je razdoblju zajedno sa svojim suradnicima i članovima uredništva pisao, među ostalim, i jezične savjete, stoga će se u radu dati pregled jezičnih savjeta danih u rubrici *Pitanja i odgovori*, ali i ostalih savjetodavnih članaka sljedećih autora: Ljudevita Jonkea, Mate Hraste, Milana Moguš, Petra Skoka, Josipa Hamma, Josipa Vončine, Božidara Finke, Rikarda Simeona, Slavka Pavešića, Zlatka Vincea, Stjepana Babića te Vladimira Anića.

KLJUČNE RIJEČI:

časopis Jezičnik, jezični savjeti, jezični savjetnici, razdoblja jezičnog savjetovanja, Ljudevit Jonke

1. UVOD

U kontekstu jezičnoga savjetništva 20. stoljeća Rišner (2006) i Baraban (2018) spominju četiri razdoblja. Prvim se razdobljem smatra početak 20. stoljeća i objava djela Vatroslava Rožića, Nikole Andrića i Tome Maretića i traje do 1939., odnosno do objave *Jezičnoga i stilističkoga savjetnika* Marka Soljačića (nije imao osobitoga utjecaja kao savjetnik Krune Krstića i Petra Guberine *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*) objavljenoga godinu dana poslije. U jezično-političkome smislu, ključnim događajem toga doba Samardžija (2006: 20) uzima proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941., to je razdoblje jezičnoga purizma kada su se savjeti nalazili u raznim izvorima i uglavnom nepotpisani ili potpisani samo inicijalima. Ti su savjeti poslije, kao savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik, objedinjeni u knjizi Marka Samardžije *Jezični purizam u NDH*. To razdoblje jezičnoga purizma, u kojemu se, kako navodi Rišner (2006: 369), hrvatski jezik počinje razlikovno određivati prema srpskomu, završava 1944. godine.

Oslobođenje nakon Drugoga svjetskog rata ne mijenja, kako navodi Brozović (2008: 116), ratne jezične politike, naprotiv, one dobivaju sve veći zamah koji se nije mogao realizirati „u skućenim partizanskim uvjetima”.¹ Ratna i poratna praksa jezične ravnopravnosti na području bivše Jugoslavije postupno su se ograničavale. U to vrijeme bilo je uobičajeno da se tekstovi objavljuju u četirima verzijama, međutim, nakon rata u samo jednoj verziji; iznimno bi se tekstu na „saveznom” jeziku dodao slovenski i makedonski prijevod. Takva praksa, kako navodi Pranjković (2006: 29), bila je u skladu s jezičnom politikom u Jugoslaviji nakon završetka Drugoga svjetskog rata, odnosno politikom Komunističke partije i odlukom AVNOJ-a prema kojoj su se hrvatski i srpski jezik smatrali zasebnim jezicima. U tome je razdoblju, 1946. godine, donesen i Ustav. To je avnojsko razdoblje trajalo od 1945. do 1953. u kojemu je objavljeno deveto (1947) i deseto (1951) izdanje Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* u kojemu se, kako navodi Baraban (2018: 454), ogleda „samostalan razvoj hrvatske pravopisne norme od 1921. godine, a koji je prekinut tek novosadskim pravopisom 1960. godine”. Ubrzo u Beogradu izlazi i novo izdanje Belićeva *Pravopisa srpskohrvatskoga jezika* (1952) iako je, kako navodi Badurina (2011), kao

¹ Osim poratnoga Zagreba i druga dva središta tadašnje Jugoslavije, Beograd i Sarajevo, koji imajući „zajednički” standard intenziviraju savjetodavnu aktivnost u svojim časopisima kao što je to bio primjer s časopisom *Jezik* na našim prostorima. Hrvatski jezikoslovac Mate Hraste u časopisu *Jezik*, 1954., 3 (4), 107–110 piše članak pod naslovom „O nazivu našeg jezika” kao svojevršno nadovezivanje na prethodno objavljeni članak Mihajla Stevanovića „Opet o nazivu našeg jezika”, *Jezik*, 1954., 3 (4), 101–107 u kojima obojica navode adekvatne nazive koji bi uključivali srpski i hrvatski jezik.

godina izdanja navedena 1950., a koji je trebao biti „polazna točka pri sastavljanju zajedničkog pravopisa i za Hrvate i za Srbe”. Ubrzo nakon objave pravopisa Matica srpska u Novome Sadu 1953. godine organizira „anketu o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa” zamolivši 110 književnika da iznesu svoje mišljenje o jezičnim problemima u *Letopisu Matice srpske*.² Među sudionicima sastanka bio je Ljudevit Jonke, središnja figura jezičnoga savjetništva u nadolazećemu razdoblju, koji je pri povratku iz Novoga Sada vjerovao da je spasio ijekavicu.

Navedeno razdoblje stvaranja nove Jugoslavije nije bilo plodonosno za objavljivanje jezičnih savjeta, osobito ne razlikovnih, pa se tako do 1964. godine³ ne pojavljuje ni jedan jezični savjetnik. Međutim, hrvatski jezikoslovci neumorno pišu i objavljuju, među ostalim, u časopisu *Jezik*. Naime, tadašnje Hrvatsko filološko društvo 1952. godine pokreće časopis *Jezik*⁴, iste godine kad Belić objavljuje svoj glasoviti pravopis. Riječ je o časopisu koji još uvijek izlazi kao „najstariji hrvatski jezikoslovni časopis i jedan od najuglednijih” (<https://hrcak.srce.hr/jezik>). Njegovim prvim urednikom postaje Ljudevit Jonke čija je urednička uloga bila nemjerljiva, i to sve do 17. godišta, lipanj 1970.

Časopis je u tome razdoblju imao jednogodišnju stanku, i to između 8. i 9. godišta, za koju Jonke navodi kao razlog zauzetost svojih urednika, međutim Ham (2007: 87) smatra da je pravi razlog bila jezična politika toga vremena i inzistiranje na dodavanju naziva hrvatskosrpski. Od 18. godišta (1970./1971.) urednikom biva Stjepan Babić, a od 52. godišta pa nadalje Sanda Ham.

² Njihove odgovore, književnika i znanstvenika, donosio je *Letopis* od mjeseca rujna 1953. do prosinca 1954. od kojih je iz većine odgovora vidljivo da oni drže da ni dva pisma, a ni dva književna govora ne treba svoditi na jedno pismo i jedan govor. Nakon toga, 10. prosinca 1954. potpisani su novosadski zaključci o hrvatskosrpskome jeziku i pravopisu. Tim zaključcima utvrđuje se da su oba izgovora (ijekavski i ekavski) i oba pisma (latinica i cirilica) u svemu ravnopravna. Utvrđuje se i to da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik, pa je u službenoj uporabi nužno u nazivu jezika uvijek istaknuti oba njegova sastavna dijela (srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, srpski ili hrvatski), ali u neslužbenoj uporabi dopušteni su i nazivi hrvatski, srpski. Zaključeno je da hrvatsko-srpska komisija jezičnih stručnjaka izradi zajednički pravopis, rječnik književnoga jezika i da se poradi na izjednačavanju stručne i znanstvene terminologije.

³ Treće razdoblje jezičnoga savjetništva započinje 1964. godinom, kako navodi Rišner (2006), i to objavom *Književnog jezika u teoriji i praksi* Ljudevita Jonkea, uz to djelo, značajnim djelom toga doba ista autorica dalje navodi *Jezični savjetnik s gramatikom*, 1971. urednika Slavka Pavešića. To razdoblje završava 1989. jer 1990. izlaze djela ključnih savjetodavaca četvrtoga razdoblja Stjepka Težaka i Stjepana Babića. Posljednje desetljeće 20. stoljeća obilježit će puristički nastrojeni jezični savjetnici u čijem je žarištu bio odnos prema srpskome jeziku, što je i razumljivo s obzirom na Domovinski rat i politička događanja koja su obilježila devedesete godine 20. stoljeća.

⁴ U prvome broju 9. godišta Ljudevit Jonke objašnjava kako dolazi do promjena u nazivu časopisa, naime proširen je naziv od hrvatskoga jezika u hrvatskosrpski jezik, i to nakon izlaženja dvaju pravopisa, onoga latiničkoga *Pravopisa hrvatsko-srpskoga književnog jezika* (Zagreb, 1960) i ciriličkoga *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezik* (Beograd, 1960).

U uredništvu ili, kako se navodi uređivačkome odboru, prvoga godišta (1952./53.) časopisa bivaju: Antun Barac, Josip, Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Petar Skok i Sreten Živković. Uređivački odbor 1953./54. činili su: Josip Hamm, Mate Hraste i Ljudevit Jonke zaključno sa 7. godištem 1957./58.; od 9 godišta 1961./62. uređuju ga Mate Hraste i Ljudevit Jonke do 10. godišta 1963./64.; od toga godišta uređuju ga Mate Hraste, Ljudevit Jonke i Stjepan Babić do 14. godišta 1966./67. kada ga uređuju Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Stjepan Babić te Božidar Finka, također 15. godište 1967./68.; od 16. godišta 1968./69. te 1969./70. urednici su Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Stjepan Babić, Milan Moguš i Božidar Finka (osim 4. broja u kojemu nema Milana Moguša). Od 18. godišta 1970./71. glavni urednik biva Stjepan Babić, a uređuju ga Mate Hraste, Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš (Mate Hraste preminuo je prije izdanja trećega broja).

U tome je razdoblju Ljudevit Jonke sa svojim suradnicima Matom Hrastom, Milanom Mogušem, Petrom Skokom, Josipom Hammom, Josipom Vončinom, Božidarom Finkom, Rikardom Simeonom, Slavkom Pavešićem, Zlatkom Vinceom, Stjepanom Babićem i Vladimirom Anićem te članovima uredništva objavljivao, među ostalim, i jezične savjete dane u rubrici *Pitanja i odgovori*, ali i članke koji su savjetodavnoga karaktera.

Cilj je rada obuhvatiti korpus jezičnih savjeta Ljudevita Jonkea, Mate Hraste, Milana Moguša, Petra Skoka, Josipa Hamma, Josipa Vončine, Božidara Finke, Rikarda Simeona, Slavka Pavešića, Zlatka Vinca, Stjepana Babića i Vladimira Anića objavljivanih u vrijeme urednikovanja Ljudevita Jonkea u časopisu *Jezik* raščlanjenih na pravopisne, gramatičke (morfološke i sintaktičke) i leksičko-semantičke jezične savjete.

2. LJUDEVIT JONKE I ČASOPIS JEZIK

Ljudevita Jonkea u jezikoslovnoj literaturi izdvaja se kao najvažnijega hrvatskoga jezikoslovca kroatističkoga usmjerenja druge polovice 20. stoljeća.⁵ Suočavao se s

⁵ Njegov znanstveni, nastavni i stručni rad Pranjkić (2015: 20) sažima u nekoliko kategorija:

1. Utjecao je na popularizaciju, proučavanje, prevođenje i upoznavanje hrvatske čitalačke publike s češkom književnošću što nitko među Hrvatima u 20. stoljeću nije učinio više od Ljudevita Jonkea.
2. Prvi je uvjerljivo i argumentirano upozorio na nepravedno zapostavljenu jezikoslovnu djelatnost predstavnika zagrebačke filološke škole, posebno Adolfa Vebera Tkalčevića i Bogoslava Šuleka.
3. Najznačajniji je djelatnik na području, kako kaže Pranjkić, „primijenjene standardologije”, što posebno dolazi do izražaja tijekom njegova dugogodišnjeg uređivanja časopisa *Jezik* te u brojnim rubrikama koje je vodio po novinama i časopisima, posebice u dnevniku *Vjesnik* i u tjedniku *Telegram*. U tim je svojim zapisima uvijek vodio računa o tzv. elastičnoj stabilnosti, o jezičnoj poli-

raznim teškoćama čineći nužne kompromise, no usprkos tomu njegovo je temeljno polazište od početka do kraja bilo nepokolebljivo, čvrsto i jasno: „hrvatski jezik ima svoje i povijesne, i kulturološke, i teritorijalne, i nacionalne posebnosti koje moraju doći do izražaja u standardizacijskim procesima i u vođenju jezične politike i koje ne smiju biti žrtvovane nikakvim”, kako kaže Pranjković (2015: 20), „višim ciljevima”.

Svoja je jezična zalaganja dao prije svega u glasovitoj knjizi *Književni jezik u teoriji i praksi* (1964) u kojoj, kako sâm u predgovoru navodi, pokušava na „pristupačan način govoriti o jezičnim i pravopisnim pitanjima, prikladno za današnje vrijeme i današnjeg čovjeka. Nama zapravo nedostaju knjige o jeziku koje bi se približile čitaocu i aktualnim potrebama” (Jonke 1964: 6).

Kao što se i naznačilo, Ljudevit Jonke postaje glavnim urednikom *Jezika* od njegova osnutka pa sve do 1970. godine. U tome je razdoblju zajedno sa svojim suradnicima i članovima uredništva pisao, među ostalim, i jezične savjete. Stjepan Babić, kako navodi Ham (2007), prebrojio je njegove radove objavljene u *Jeziku*; riječ je o 141 radu, 133 rada objavljena su tijekom urednikovanja, a ostali nakon napuštanja dužnosti.⁶ Posljednji mu je uredničko-suradnički rad *Kriza oko rječnika književnoga jezika* objavljen u *Jeziku*, 4. broj 17. godišta 1970.⁷

Iako se u bibliografijama Jonkeovih radova ne navodi kako je on autor *Uvodne riječi* prvoga članka u prvome broju *Jezika*, ali s obzirom na stil pisanja temeljnih misli, kako navodi Ham (2007: 88), vidi se da je riječ o Ljudevitu Jonkeu. U tome, kako dalje navodi spomenuta autorica, programatskom članku najavljuje se opseg i dubina *Jezika*, njegovo tematsko i jezikoslovno usmjerenje. Naime, vrlo se jasno kazuje kako će „časopis u prvom redu donositi rasprave i članke o čistoći i pravilnosti suvremenoga književnog jezika” (*Jezik*, 1952 1 (1), 2). Također će „uredništvo u ovom časopisu rado odgovarati na sva pitanja, koja mu se budu postavljala, imajući uvijek na umu, da je prvi i najvažniji zadatak našega časopisa, da pomaže onima, kojima je pomoć u jeziku potrebna” (*Jezik*, 1952 1 (1), 2). Dalje se navodi kako će odabrati ono što je u

funkcionalnosti, a umjesto vukovskog načela „piši kako narod govori” inzistirao je na načelu „piši kako dobri pisci pišu”.

4. I na kraju nemjerljiva je uloga Ljudevita Jonkea kao dugogodišnjega autoriteta u standardnojezičnim i jezično-političkim pitanjima u Hrvatskoj sve od pedesetih do početka osamdesetih godina 20. stoljeća.

⁶ Ivan Marković 2005. godine priredio je opširnu kronologiju Jonkeovih radova: *Ljudevit Jonke, O hrvatskome jeziku u Telegramu od 1960 do 1968*, međutim, kako navodi Ham, ne navode se svi ti radovi iz *Jezika* pa ni oni potpisani Uredništvom (Ur.).

⁷ Popis od njegova 42 rada objavljena u *Jeziku* naveden je u Zborniku radova *Prve sušačke gimnazije u Rijeci 1627-1992*. u kojemu je Višnja Šeta priredila *Bibliografiju radova Ljudevita Jonkea* objavljenih u časopisu *Jezik* 1952. – 1979. godine.

jeziku „najbolje, najljepše i najpravičnije i što je postalo zajedničkom svojinom najboljih književnika na hrvatskoj i srpskoj strani” (*Jezik*, 1952 1 (1), 2–3). U svojemu se uredničkom stažu, u *Jeziku* i *Jezikom*, kako navodi Babić (2004: 165–166 prema Ham 2007: 89) „doslovce ravnao radovima i tim radovima donekle oblikovao javno mišljenje, utjecao na nj i donekle djelovao na jezikoslovni, kulturni, ali i politički život svojega doba”. Bile su to burne šezdesete godine prošloga stoljeća kada je Jonke uz sav angažman imao vremena i za urednikovanje u časopisu *Jezik*.

Ham (2007: 89) navodi da su u časopisu *Jezik* uglavnom sve do danas ostale tri rubrike – Članci, Pitanja i odgovori te Osvrti. Badurina i Palašić (2018: 501) pišu da se vrlo brzo nakon pokretanja časopisa počinju objavljivati polemički tekstovi za koje autorice tvrde kako su sve važnije polemike o hrvatskome jeziku u drugoj polovici 20. stoljeća „ili njegovi odjeci” zabilježeni u *Jeziku*.

Na samim je počecima svojega izlaženja časopis redovito objavljivao reakcije hrvatskih jezikoslovaca i književnika na jezično-politička događanja (osobito Jonkeovo izvješće Pravopisne komisije)⁸ kao i mnoge jezične savjete „kojima se umjereno upućuje na posebnosti hrvatskoga jezika, ali i na razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika” (Baraban 2018: 454).

2.1. JEZIČNI SAVJETI ČASOPISA JEZIK OBJAVLJENI TIJEKOM UREDNIKOVANJA LJUDEVITA JONKEA

Jezični savjeti dani u časopisu uglavnom su odgovori na pitanja čitatelja, a dijelom i jezikoslovni članci u kojima će se ukazivati na pravopisne i gramatičke pogreške, leksička sporenja oko uporabe nekih stranih riječi, ukazivat će se i na pogreške uočene prije svega u novinstvu itd. Izdvojeni relevantni jezični savjeti⁹ uglednih hrvatskih

⁸ U ovome je časopisu objavljen (1970: 138) i pretisak izjave Upravnoga odbora Matice hrvatske u kojemu, među ostalim, stoji kako se Novosadski dogovor pokazao „neprikladan da se na njemu zasnuju ravnopravni jezični odnosi” jer se, kako se dalje tvrdi, „pretvorio u sredstvo za opravdavanje jezične neravnopravnosti i za nametanje srpskog književnog jezika ekavskog tipa” te se na kraju zaključuje kako se zbog svega navedenoga „Matica hrvatska odriče Novosadskog dogovora smatrajući ga bespredmetnim i nevažnim, jer ga je povijesna zbilja već opovrgla, upravo kao i Bečki dogovor prije njega”.

⁹ I ostali će jezikoslovci s područja bivše Jugoslavije objavljivati svoje radove u časopisu *Jezik*, među njima je Milan Šipka koji upozorava na upotrebu riječi *broj* i *brojka* (*Jezik* 6 (5), 1958., 140–146). Naime, riječ *brojka*, iako poznata javnosti nije zabilježena, kako navodi autor, ni u jednome rječniku našega jezika. Uglavnom se govori i piše *cifra*, a *brojka* se zamjenjuje riječju *broj*. Međutim, naglašava da je riječ *brojka* izvrsna zamjena za stranu riječ *cifra* zato što je *cifra* isto što i *brojka*, ali *cifra* nije *broj*. Na te pogreške upozorava kroz primjere novinskih članaka, ali iznosi i definicije zabilježene

jezikoslovaca raščlanjeni su na pravopisne, gramatičke (morfološke i sintaktičke) i leksičko-semantičke jezične savjete. Odabranim su se člancima navodili autori, godište, broj i stranica, i to kronološki.

2.1.1. PRAVOPISNI JEZIČNI SAVJETI

Oko pravopisnih savjeta javljaju se vječna sporenja, a što se tiče časopisa *Jezik* prvi se savjeti uglavnom javljaju nakon *Novosadskoga dogovora* iz 1954. koji je opravdano deklarirao zajedničku lingvističku osnovu srpskoga i hrvatskoga književnog jezika pri tom ne poričući povijesnu, kulturno-povijesnu, nacionalnu i političku istinu o pravu svakoga naroda na vlastiti jezični identitet nacionalnoga i kulturnoga života. Međutim, usprkos jasnoći navedenih načela, kako navodi Hekman (ur.) (1997: 26), određene nepreciznosti u samim formulacijama omogućavale su iskrivljavanja i kršenja unutar širih pojava skretanja u realnost našega društvenoga i ekonomskoga života.

Stoga je i sam Ljudevit Jonke vrlo suptilno bilježio jezične pojave pa se tako i u prvome broju 3. godišta (1954: 31) nije mogao oglušiti na jezični nemar, i to plakata objavljenoga u Splitu vezanoga uz gostovanje beogradskoga cirkusa, na kojemu, među ostalim, stoji: „Beogradski cirkus ‘Avala’ gostuje još nekoliko dana u vašem mestu. Dnevno dve predstave 17’30 i 20 ur. sa velikim internacionalnim programom!

u rječnicima te primjerice *Gramatici* (Brabec, Hraste i Živković 1954). Šipka također objašnjava razliku u uporabi *domaći zadatak* ili *domaća zadaća* (*Jezik* 6 (5), 1958., 159–160). navodeći kako bi se ipak trebalo pisati *domaća zadaća* čemu u tekstu nalazi argumente u rječnicima, ali i u praksi kada može doći do nesporazuma u korištenju, npr. kada bi profesor matematike umjesto *zadaća* kazao *zadatak*, pa pita učenike jesu li napisali zadatak na što bi učenici mogli odgovoriti: „Ja sam napisao sve, samo posljednju zadaću nisam mogao da riješim”. On također navodi (*Jezik* 8 (2) 1959., 58–59) za današnje prilike vrlo neobičnu pojavu tadašnjega razgovornog jezika mladih, izraza *imam na raspoloženju vrlo malo vremena* umjesto *na raspolaganju* kako ćemo danas čuti i kako je zapravo pravilno. Osim toga raspravlja o nazivu *kemička čistiona* ili *kemijska čistiona*, međutim naglašava kako se u „našim istočnim krajevima govori i piše hemiska čistiona”, dalje nastavlja kako se taj isti oblik po novome pravopisu, vjerojatno je aludirao na ćirilični *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezik* (Beograd 1960), piše *s j, hemijska*. Navodi kako nije potrebno govoriti *često puta*, nego je dovoljno samo *često* u članku *Često puta ili često* (*Jezik* 9 (3), 1961., 92–94). I u drugome broju 10. godišta (1962: 61–63) piše o nazivima *vozar* ili *vozač* pri čemu *vozar* označava čovjeka „koji tjera zaprežno vozilo”. Nadalje, u petome broju 11. godišta (1963: 153–156) objašnjava razliku između *nastavnog gradiva* ili *nastavne građe*, koju ni jezikoslovci, s obzirom na to da se radi o vrlo suptilnim nijansama, mnogi ne osjećaju. Međutim, nije za potiskivanje riječi *gradivo*, osobito jer znači opći sadržaj nečega. O tome kako su se u *Jeziku* objavljivali i tekstovi koji su se bavili i ostalim jezičnim područjima tadašnje Jugoslavije svjedoče mnogobrojni članci, među ostalim, članak Ismeta Smailovića *O vokativu muslimanskih imena* u petome broju 6. godišta (1957: 139–141). Također je i Svetozar Marković objavljivao u *Jeziku*, prvi broj 9. godišta (1961: 8–21), pa je tako autor članka „Ponovno o vokativu ličnih imena” u kojemu se osvrće na neke već objavljene članke na tu temu nastojeći da se pojednostavni ono što se u jeziku pojednostavniti može.

Čudženje i smjeh!...” Evidentno je da se u tekstu miješaju ekavski i jekavski govor, a k tomu i jekavski *smjeh* pogrešno je napisan umjesto *smijeh*. Kao i u većini svojih tekstova Jonke poziva i na važnost brige o jeziku i ne samo književnika i učenjaka. Jonke u istome broju objavljuje i članke „Poštanske vrednote ili poštanske vrijednote” (*ibid.*: 23–24) sugerirajući pisanje *poštanske vrednote* te „Jezik i naši srednjoškolci” (*ibid.*: 32–32) u kojemu poziva srednjoškolske profesore da se u svojem radu koriste savjetima danima u časopisu *Jezik*. Jonkeovu predloženom *prijevodu* nalazi se potvrda u Boranićevu pravopisu (1951: 171) kao *prijevod*, ali *prevoditi*, općenito se u navedenom pravopisu bilježe oba oblika jekavski i ekavski, za koje autor nalazi objašnjenje u činjenici da su „pravilni i lijepi u svom kraju”. Naime, u Boranićevu pravopisu (*ibid.*: 8) navodi se pravilo „da kada se skraćeni slog *je* nađe iza *r* sa suglasnikom, gubi se *j*, npr. *vrijedan, vrednoća*”. I u ostalim će se savjetima Jonke baviti pisanjem jata pa tako u prvome broju 4. godišta 1955. odgovara na kratka pitanja čitatelja što je pravilnije *pripovijetki* ili *pripovijeci* kojima se nalazi potvrda u Boranićevu *Pravopisu* (1951: 172) pod riječju *pripovijetka*: dativ i lokativ glase *pripovijeci*, u *Gramatici hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Brabec, Hraste i Živković 1954) stoji samo *pripovijetki*. Jonke zaključuje da su pravilna oba oblika „jer su oba živa i u novoštokavskim govorima” čemu nalazi potvrdu i u Maretićevoj *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, 1899.

U četvrtome broju drugoga godišta 1953.¹⁰ Josip Hamm¹¹ piše o prijedorima oko pisanja imenica s predmetkom *pre-*. Kao polazište svojih objašnjavanja uzima Vukovićeva *Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika sa pravopisnim rječnikom ijekavizama* (Sarajevo, 1949), Benešićev *Hrvatsko-poljski rječnik* (Zagreb, 1949), Boranićev *Pravopis* (10. izdanje, Zagreb, 1951) te Belićev *Pravopis* (Beograd, 1950–1952). U njima naime dominiraju izvedenice imenica s predmetkom *pre-*, primjerice Boranić navodi da se prema *prijenos* govori *prenositi*, prema *prijepis* – *prepisati* i prema *prijevod* – *prevoditi* (1953: 97–98). Nakon iscrpnoga pregleda primjera navedenih normativnih priručnika s prostora bivše Jugoslavije Hamm, spominjući Bečki dogovor (1950), koji je tražio da se piše jednim narječjem, drži da se određene strukture, primjerice jekavski vokalizam prema kojemu se traži da *jat* u *pre-*,

¹⁰ U istome godištu, a u petome broju Josip Hamm objavljuje i članak „U tom pogledu” ili „s obzirom na to?” Vidi *Jezik* (151–153). U *Jeziku* je često pisao o imenima, i to stranima, pa će tako primjerice u trećemu broju 5. godišta (1956: 74–81) objaviti članak „Pisanje tuđih imena”.

¹¹ Josip Hamm, slavist, objavljivao je radove u uglednim publikacijama iz mnogih jezikoslovnih disciplina, akcentologije, fonologije, dijalektologije, leksikologije i leksikografije. Sudjelovao je u pokretanju institutskoga časopisa *Slovo* (kojemu je urednikom do 1960.) i *Radova Staroslavenskog instituta*, a sudjelovao je i u radu časopisa *Jezik* od 1952. do 1960. Priređivao je za tisak, kako navodi Lisac (2010), Benešićev *Rječnik hrvatskoga književnog jezika od preporoda do I. G. Kovačića*.

kada se dulji, postaje dugo i prelazi u *ije* (*prije-*), pa ga tako treba i pisati neovisno o tome čita li se *ije* dvosložno ili jednosložno. Tako se i kod Boranića, Benešića i Belića bilježe *prijènos*, *prijèvod* i *prijèpis*.

Ljudevit Jonke, osim odgovora na upite čitatelja, piše i općenite kraće jezične rasprave u kojima se dotiče svih jezikoslovnih pitanja pa će tako u četvrtome broju 6. godišta (1957: 125–126) pisati o vječnome sporu oko pisanja *ne ću* ili *neću*, navodeći kako je razumljivo da Boranićev *Pravopis* piše *ne ću*, a Belićev *neću*, dok za izgradnju budućega, zajedničkoga pravopisa komisija predlaže *neću*. Neovisno o svemu tome Jonke sugerira Boranićevo rastavljeno pisanje. U tome istom broju i godištu objašnjava prigovor dopisnika o pisanju oblika *vodstvo* ili *vođstvo* ističući kako nema razloga za brigu da će se preuzeti *vođstvo* jer ono ostaje samo za istočnu varijantu s obzirom na to da je pravopisna komisija odobrila oba načina (*Jezik*, 1957, 6 (4): 126).

Jezični savjeti Mate Hraste¹² objavljeni u *Jeziku* uglavnom se vezuju uz toponomastiku, antroponomastiku te poneki pravopisni i gramatički problem pa tako u trećemu broju 1. godišta 1952.¹³ objavljuje članak „Stari grad, Starograđanin i starogradski” kao reakciju na raspravu između P. Moscatella i A. Zaninovića o rodnome mjestu Petra Hektorovića.¹⁴ Spornim se našlo neujednačeno pisanje toga geografskog pojma, i to kao *Stari Grad*, *Stari grad* i *Starigrad*. Dalje navodi mišljenje Petra Skoka da o tome što je ispravno odlučuje domaći govor. Stoga taj toponim,¹⁵ kako navodi Hraste, treba i u književnome jeziku zamijeniti onako kako ga zamjenjuju *Starograđani*, a što bi prilagođeno književnomu jeziku glasilo *Stari grad – Staroga grada – Starom gradu*, kako je navodio i spomenuti Moscatello. U pisanju *grada* Hraste se poziva na

¹² Prvi u nizu bit će Mate Hraste, hrvatski jezikoslovac, čija su stručna i znanstvena djelatnost bile školska gramatika i hrvatska dijalektologija. Objavio je niz hrvatskih gramatika za osnovne i srednje škole, od kojih je najveća i najpoznatija priručna *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika* u suautorstvu s Ivanom Brabecom i Sretenom Živkovićem (1965). Međutim, prije objave te gramatike objavljivat će u *Jeziku* pa tako već u prvome broju 1. godišta 1952. izlazi članak „O izvođenju etnika od geografskih imena”, u kojemu prije svega govori o nastavku *-ka* za tvorbu etnika za ženski rod i na kraju zaključuje kako pored *Hvaranka*, kako je zabilježeno i u Boranića, može se reći i *Hvârka*, pozivajući se na primjere iz književnojezične tradicije 16. st. i pisca Martina Benetovića. Hraste u nastavku istoga broja objavljuje i članak „Pisanje tuđih imena” (prvi broj 1. godišta) u kojemu postavlja pitanja kako se pišu francuska, engleska i druga imena, fonetski ili etimološki obrazlažući da se ne može u tome kontekstu govoriti o fonetskom ili etimološkom pisanju, već o transkripciji ili transliteraciji, smatrajući kako bi imena iz zapadnoeuropskih jezika trebala transkribirati, odnosno prepisivati kao u jeziku iz kojega potječu.

¹³ U tome istom godištu, samo u broju 3 (1955: 88–89), objavljuje savjet „Postupati, zastupati – postupiti, zastupiti”.

¹⁴ Članak se zvao „Okolnost mjestu Petra Hektorovića” objavljen u *Hrvatskome kolu* Matice hrvatske, god. V, br. 1, str. 124–125.

¹⁵ I u prvome broju 9. godišta (1961: 7–11) piše članak „O pisanju imena mjesta”.

Boranićev pravopis u kojemu stoji da se piše malim slovom. Na kraju po pravilima našega jezika trebalo bi pisati pridjev *starogradski*, a ne *starigradski* (1952: 75–76).

Vežano uz pisanje toponima Mate Hraste u prvome broju 12. godišta (1964: 22) odgovara na pitanje čitatelja kaže li se pravilno *Genovežanin*, *Denovežanin* ili *Genovez* s obzirom na to da je čitatelj u novinama naišao na različite verzije. Što se tiče toponima *Genova*, treba ga tako i pisati jer je to u skladu s našom tradicijom ili prema našem izgovoru i prema tadašnjemu pravopisnom pravilu *Đenova*. Analogno tomu pravilni etnik za muški rod bio bi *Genovljanin*, za ženski rod *Genovljanka*, a ktetik *genovski* i onda, moguće zbog kompromisne pravopisne situacije toga vremena, predlaže „ili još bolje u skladu s pravopisnim pravilom: *Đenovljanin*, *Đenovljanka*, *đenovski*”. Prvi je prijedlog u skladu s tradicijom, a drugi kako nalaže izgovorni način tadašnjega pravopisa. Naime, u tada važećemu pravopisu navodi se pravilo: „Vlastite imenice zadržavaju oblik koji imaju u jeziku iz kojega su uzete” (Boranić 1951: 35). Također predlaže pravilni etnik za muški rod *Genovljanin*, za ženski rod *Genovljanka*, a ktetik *genovski*.

U posljednjem, 18. godištu (1970) Jonkeova urednikovanja uredništvu *Jezika* dolazi upit kojim se početnim slovom, velikim ili malim, pišu dijelovi složenih imena ulica i trgova ako ti dijelovi nisu na početku imena i nisu vlastite imenice. Na taj upit odgovora Božidar Finka¹⁶ koji će, osim u uredništvu, dati svoj obol i objavljujući nekoliko savjetodavnih članaka u *Jeziku*, među ostalim, jezične savjete vezane uz neka semantička ili pravopisna pitanja. Aludirajući na rječnik tada važećega *Pravopisa*, ali ne navodi kojega¹⁷, a u kojemu nisu ti nazivi ujednačeni, iako se u tekstu jasno i točno navode primjeri *Ulica socijalističke revolucije*, *Trg žrtava fašizma*, a u rječniku *Trg Republike*, *Trg Slobode*, upozorava na te nedosljednosti koje zbunjuju javnost.

Među Jonkeovim posljednjim odgovorima na upite čitatelja bili su oni objavljeni u petome broju 16. godišta (1968/69: 156–157), i to u članku „U latinici je točka iza rimskoga rednog broja funkcionalno potrebna” u kojemu odgovara na prigovore, kako

¹⁶ O Božidaru Finki Šimunić (2013: 13) piše kao o uvaženom hrvatskom jezikoslovcu koji je punih 50 godina djelovao u hrvatskome jezikoslovlju na više područja, najviše u području dijalektologije, i to čakavskoga narječja. Osobito plodonosne bile su mu 70-e godine 20. stoljeća. Tih je godina, kako navodi Šimunić (*ibid.*: 15), „bio stalno u jezičnoj areni” ustrajno se boreći „za samobitnost hrvatskoga jezika”, a njegovi članci „o problematici hrvatskoga književnoga jezika, o normi i normiranju bili su vrlo stručni i razboriti”. Tih je godina u *Vjesniku* objavljivao u rubrici *Jezične dileme* koje su bile ukinute zbog, kako navodi Šimunić (*ibid.*), „autorovih prohrvatskih stavova o samobitnosti hrvatskoga jezika”. Poslije mu je zabranjen i spomenuti *Hrvatski pravopis*, tzv. *Londonac* koji je izradio zajedno s akademikima S. Babićem i M. Mugušem.

¹⁷ U *Pravopisu hrvatskoga ili srpskoga jezika* Dragutina Boranića (1951) ne navode se ti primjeri, samo *Trg Republike* (1951: 60).

navodi, kulturnoga radnika prof. Jurja Bukše koji prigovara što *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1960) određuje da se iza rimskoga rednog broja ne stavlja „tačka”. Međutim, Jonke smatra da „tačka iza rimskog rednog broja u latinici svakako ima funkcionalno značenje, pa je potrebno da je i Pravopis propiše”. (1968/69: 157) Na kraju zaključuje „da se tačka stavlja i iza arapskih i iza rimskih rednih brojeva, a izostavlja se onda kad se iza njih pojavljuje zarez, na primjer: U I. nadmetanju postigao je uspjeh, Ali: U I, II, III. i IV. nadmetanju nisu postignuti željeni rezultat” (*ibid.*).

Bile su to godine prije i nakon objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*¹⁸, točnije početkom srpnja 1966. kada dolazi do političkoga prevrata u tadašnjemu jugoslavenskome režimu (poznati Brijunski plenum) koji otvara, kako navodi Mićanović (2012), nove smjernice slobodnijemu pristupu kulturi tadašnje SR Hrvatske. Osim bavljenja *Jezičkom* u tome je vremenu Jonke obnašao dužnost direktora Instituta za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti pa je u vezi s *Deklaracijom* izjavio sljedeće: „Institut je primio od Matice hrvatske tekst deklaracije i nakon razmatranja od 13. do 15. ožujka na plenumu svih naučnih radnika Instituta taj je tekst pročitao, o njemu se diskutiralo i on je u cjelini i jednoglasno usvojen, po shvaćanju koje je izraženo u izjavi potpisnika od 25. ožujka.” (Hekman (ur.) 1997: 35)

2.1.2. GRAMATIČKI JEZIČNI SAVJETI

Serijski jezičnih savjeta vezuje se uz gramatička sporenja koja su se u radu raščlanila na one morfološkoga te sintaktičkoga karaktera.

2.1.2.1. MORFOLOŠKI JEZIČNI SAVJETI

Revija morfoloških savjeta bavi se pitanjem sklonidbe pa će tako u četvrtome broju 1. godišta 1952.¹⁹ Mate Hraste pisati o tome kaže li se *peti svibanj* ili *peti svibnja*.²⁰ Kao što se u uvodu i naznačilo, osim časopisa *Jezičnik*, na prostorima tadašnje Jugosla-

¹⁸ *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* objavljena je u *Telegramu* 17. ožujka 1967. godine zahvaljujući zamjeniku urednika Slavku Mihaliću koji je odbio povući tekst iz tiska.

¹⁹ Na kraju istoga broja *Ljudevit Jonke* objavljuje osvrt na Beličev *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, tiskanoga u Beogradu 1950. U istome tom broju Mate Hraste osvrće se i na neka izdanja srpskoga časopisa *Naš jezik* (knj. III, 7–8, 9–10.), i to na članke A. Belića „Za dobar književni jezik” i „*Jugoslavija* i srodne izvedene reči” (u tome članku primjerice dokazuje da je pridjev *jugoslavenski* izvorniji nego *jugoslovenski* (1952, 1 (4): 127).

²⁰ O tome problemu piše i Milan Šipka. Vidi u članku „Nekoliko riječi o deklinaciji datuma” (*Jezičnik* 1961, 9 (3): 95).

vije u Beogradu izlazio je *Naš jezik* u kojemu je o navedenome jezičnom problemu pisao još 1934. M. Rešetar, tvrdeći da je pravilno pisati „prvi siječnja, drugi veljače, peti ožujka”, o čemu piše u svojem tekstu spomenuti Hraste (1952: 121). Međutim, dalje Hraste navodi mišljenje prof. Radivojevića da je „tečnija, muzičkija, prirodnija i točnija” (*ibid.*) druga verzija iako ne isključuje i prvu verziju, ali ovoj daje prednost uz obrazloženje da nju više naroda koristi. Hraste spominje i u to vrijeme važeće pravopise, Boranićev (Zagreb, 1951: 60) i Beličev (Beograd, 1950: 15) koji taj praznik bilježe kao *Prvi maj*, što Hraste zaključuje kao činjenicu da sve više istiskuje *prvi siječanj* pravilniji *prvi siječnja*.

U prvome broju 4. godišta (1955: 31) Ljudevit Jonke odgovara na kratka pitanja čitatelja iz Zadra da je pravilno samo *jedanput, prvi put, zadnji put*, ali pored *svaki put* dobra je i genitivna konstrukcija *svakog puta*. Također rješava nedoumice oko sklanjanja višečlanih naziva mjesta, npr. *Vela Luka*, pa tako sugerira sklanjanje obaju dijelova i odvojeno pisanje, npr. *Vela Luka, Veloj Luci* itd.

U zadnjemu, petome broju 2. godišta (1953: 136–140)²¹ Mate Hraste bavi se uvijek aktualnom problematikom pisanja i sklanjanja ženskih prezimena. Prije svega spominje se jezičnoga savjeta Tome Maretića iz njegova savjetnika iz 1924. po kojemu je obvezno sklanjanje ženskih prezimena jer je „nehrvatski i nesrpski što mnogi pisci novijega vremena ne sklanjaju prezimena, kad služe za žene” (Maretić 1924: 136). Ako je žena udana ili udovica, navodi da je pravilno *Milica Nikolička* umjesto *Milica Nikolić*, za *Danicu Petrović*, *Danica Petrovička* itd. Hraste se osvrnuo i na članak srpskoga jezikoslovca D. Kostića u beogradskome jezičnome časopisu *Naš jezik* (III, 200–206 i 229–236) koji se nije posve složio s Maretićevim prijedlogom te navodi kako se, ako se navodi neka ženska oznaka kao krsno ime i sl., upotrebljava muški oblik prezimena, npr. *Sofija Petrović*, a ne *Sofija Petrovička*. Zanimljivo je da se danas na takav oblik može naići u razgovornoj verziji kao i ondašnjemu „narodnom govoru”. Hraste naime upozorava na ono što i danas vrijedi, a to je da „za razliku od muških prezimena, koja se u kosim padežima sklanjaju, ženska se prezimena ne sklanjaju” (*Jezik*, 5. broj 2. godišta 1953: 137) npr. *Pismo sam poslao Milici Petrović*.

U prvome broju 17. godišta (1969: 20–21) Stjepan Babić upozorava kako je lektorica u nekome časopisu uočila oblike *vrst, vrsti* koje je zamijenila oblicima imenice

²¹ Taj niz rasprave o prezimenima nastavlja Josip Valković člankom „Ime i prezime u administraciji”, prvi broj 4. godišta 1955., 22–25. u kojemu sugerira, među ostalim, da se kod ženskih prezimena, npr. kad se neka *Jagićeva* uda za *Ljubića* bit će *Ljubić(ka)* rođena *Jagić*, a ne *Jagićeva*. Imenima se bavi i u članku „Tvorba imenica ženskoga roda od stranih imenica muškoga roda sa završetkom -t”, četvrti broj 5. godišta 1956. (106–107) u kojemu raspravlja kako naziv *kandidatica* može biti pravilan, ali se u narodu ipak više koristi izraz *kandidatkinja*.

vrsta pa traži potvrdu je li ispravno postupila. U objašnjenju za davanje prednosti oblicima *vrsta*, *vrste* pronalazi potvrdu u Boranićevu *Pravopisu*, dok Maretić i Rožić oblik *vrst* uzimaju kajkavizmima.

U trećemu broju 15. godišta (1967: 88–90) Babić odgovora na pitanje čitatelja iz Dubrovnika koji na radiju čuje nepravilnu uporabu roda imenice *jugo*, npr. *Na Jadranu je puhao jaki (ili slabi ili umjereni) jugo* u kojem je *jugo* muškoga roda. U praksi se upotrebljavaju oba roda i, naravno, ističe kako je nužno da se ustali jedan rod, i to srednji te smatra da kada bi nekoliko ustanova, meteorološki zavod, radio i televizija, *Vjesnik*, prihvatilo taj savjet, ubrzo nestala i kolebanja.

Uloga je Stjepana Babića²² u časopisu *Jezik* velika, stoga je nužno ukazati i na neke njegove zanimljive savjete dane u promatranome razdoblju, i to pravopisne, morfološke, sintaktičke i tvorbene. Naime, u petome broju 4. godišta (1955: 145–148) objavljuje članak „Neka pitanja u vezi s imenicama na -ost”. Na početku članka koristi prigodu ukazati na uobičajene pogreške naših učenika i studenata vezanih uz kolebanja između *zamijenjen* i *zamjenjen* te *zamjenjujem* i *zamijenjujem* pa objašnjava kako svi oblici trenutnih glagola tipa *zamijeniti* imaju *ije*, a oblici trajnih ili učestalih tipa *zamjenjivati* samo *je*. Kod Boranića (1951: 208) nailazi samo na potvrdu pisanja *zamjenjivati*. Međutim, raspravu nastavljaju kako se od tih glagola često upotrebljavaju glagolske imenice i apstraktne imenice na -ost. Nakon odulje rasprave, zaključuje kako ne preporučuje korištenje imenice npr. *riješenosť* u značenju *odlučnost*. Na tu je pojavu upozoravao i Maretić, kako dalje navodi, navedenim oblicima treba se koristiti samo kada je to prijeko potrebno.

U prvome broju 5. godišta (1956: 28–29) Hraste objavljuje članak „O deklinaciji izraza Radio-Zagreb” kao odgovor na upit čitatelja kako je bolje reći *preko Radija Zagreb* umjesto *preko Radio-Zagreba*. Hraste objašnjava kako izrazi *Radio Zagreb*, *Velika Gorica*, *Novi Sad* nisu složenice, pa tako u njima riječ *radio* označava ustanovu, stoga ih i ne treba pisati kao složenice, nego ih upotrebljavati kao u sljedećim primjerima: *Večeras će se preko radija Zagreb (bolje: Zagrebačkog radija)*; *U radiju Beograd (bolje: u Beogradskom radiju)* itd. U prvome broju 6. godišta (1957: 1–3) Hraste također piše članak „O značenju i upotrebi imenica na -ište” na koji ga je

²² Stjepan Babić jedan je od najznačajnijih hrvatskih jezikoslovaca, autor glasovite *Tvorbe riječi u hrvatskome književnome jeziku* (Zagreb, 1986, ³2002) koja je izašla u izdanju HAZU-a kao 2. svezak *Nacrta za gramatiku hrvatskoga književnog jezika*. Sa Stjepkom Težakom autor je velikoga broja izdanja *Gramatike hrvatskoga jezika*, od 1966. do 1996., *Hrvatskoga pravopisa* objavljenoga u suautorstvu s Božidarom Finkom i Milanom Mogušem. Također se spomenuo njegov utjecaj i uloga unutar časopisa *Jezik* kao člana uredništva i kao glavnoga urednika od 18. godišta odnosno od 1970. do 1973. te od 1976. do 2005.

ponukao natpis u beogradskome tramvaju, *24 sjedište*, dok je u Zagrebu uobičajeno *sjedalo*. Ostaje pri takvoj tvrdnji da je za područje Zagreba uobičajena ta imenica, dok imenica *sjedište* na tome prostoru „ima šire, apstraktno, značenje”.

U drugome broju 4. godišta (1955: 36–43) Petar Skok²³ objavljuje opsežan članak „O sufiksima *-isati*, *-irati* i *-ovati*” ukazujući na činjenicu toga vremena koja se vezuje uz razvijanje književnoga jezika u dvama središtima, Zagrebu i Beogradu, što će u konačnici rezultirati da će se u Beogradu stvoriti „izvjestan uzus” na *-isati*, a u Zagrebu na *-irati*.²⁴ U Hrastinoj *Gramatici* (1952: 156) u poglavlju o tvorbi „prostih glagola” navodi se postojanje glagola s tim nastavkom: „izvedeni od imenica su i glagoli na *-sa* (*-isa*, *-osa*): *ciganisati*, *krunisati*, *majstorisati*”.

Već spomenuti autor Josip Hamm piše manje savjetodavne članke pa će tako u prvome broju 1. godišta 1952.²⁵ objaviti članak „Slovenski ili slovenački” navodeći da su Hrvati oblikovali pridjev *slovenski* prema susjedima Slovencima, dok su Srbi koji nisu u neposrednome susjedstvu s njima stvorili pridjev *slovenački* za sve ono „što mi zovemo slovenski” (1952: 28). U zadnjemu, petome broju godišta 1952. časopisa *Jezik* izlazi članak „Slovenački ili slovenski” Miloša Moskovljevića, kako se navodi „uvaženog jezičnog stručnjaka”, koji je napisan kao reakcija na istoimeni članak Josipa Hamma. Naime, Moskovljević tvrdi: „Svi naučni razlozi govore za to da svi koji govore i pišu hrvatskim ili srpskim jezikom upotrebljavaju samo pridjev *slovenački*...” (1952: 155). Jasno je da takvo mišljenje u časopisu *Jezik* nije naišlo na prihvaćanje, stoga je ubrzo nastala reakcija uredništva kako se ne mogu prihvatiti ti „pogrešni zaključci” (*ibid.*: 156).

Osim kao član uredništva u *Jeziku* Milan Moguš objavljuje i poneke jezične savjete, i to uglavnom gramatičke. U prvome broju 2. godišta 1953. autor objavljuje članak u kojemu objašnjava kako se pravilno piše *Starigrad*, *Starigradčanin* i *starigradski* kao reakciju na Hrastin članak o pisanju rodnoga mjesta književnika starije hrvatske književnosti Petra Hektorovića. Međutim, ovdje je riječ o malome mjestu podno Velebita te i Moguš, kao Skok i Hraste, drži valjanim znati kako narod nekoga kraja izgovara i mijenja neko geografsko ime kako bi ga se znalo točno i napisati. Stoga se u ovome

²³ Za Petra Skoka, Petar Guberina (1956: 97) povodom njegove smrti ističe kako je riječ o „opće priznatom stručnjaku na području romanistike, balkanistike, slavistike i toponomastike”. Uz ostala djela, svakako je važno izdvojiti njegov *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1971–1974) kojim je nastojao usustaviti svoja dugogodišnja istraživanja, od 1948. do 1956., međutim nije sam završio obradbu svih jedinica (među ostalim prvu knjigu uredio je i Ljudevit Jonke), a sam rječnik objavljen je posthumno u četiri sveska s preko 10.000 natuknica.

²⁴ Vidi više u članku *Jezik*, 4. godište (1955: 36–43).

²⁵ U tome istom broju objavljuje i članak „*Pisanje tuđih imena*”. Vidi. *Jezik* prvi broj, 1. godište (1952: 29–31).

primjeru navodi da mještani izgovaraju *Stàrigrad* te se u toj složenici sklanja samo drugi dio: *iz Starigrada, Stàrigradu, ù Starigrad*, tako valja i pisati pa odatle slijedi etnik za muški rod *Stàrigradānin*, a pridjev *stàrigradski* što je, kako zaključuje, u duhu našega jezika (1952: 24–25).

Iako ne nužno kao gramatički problem, u ovome će se pregledu izdvojiti zanimljiv članak Josipa Vončine²⁶ koji u trećemu broju 5. godišta (1956: 82–84), ne kao odgovor čitatelju na upit, nego više kao savjet o tome kako nazivati sportaše u našem jeziku, pa spominje dva nastavka za tvorbu naziva sportaša, i to one na *-ač* (*bacač*, npr. diska; *jahač*; *plivač* itd.) te na *-aš* (*košarkaš*, *nogometaš*, *hokejaš* itd.). Navodi i ostale nastavke koji se mogu čuti kao one na *-ac* (*padobranac*, *strijelac* itd.), *-er* (*fudbaler*, *teniser*, *bokser*) nastale prema engleskim terminima, stoga sugerira zamjenu našim riječima ili „ponašenim riječima” te nastavak *-ičar*, od imenica atletika, gimnastika izvedeni su nazivi *atletičar*, *gimnastičar*. O tome konkretno ne piše Hraste u *Gramatici* (Brabec-Hraste-Živković 1952: 138), ali se dotiče toga nastavka u kombinaciji s nastavkom *-lac* pa navodi da se može reći *šaptač* ili *šaptalac*. Na kraju Vončina navodi neke „besmislice” kao primjerice *stolni tenisač* umjesto *stolnotenisač* nastao kao naziv *Crnogorac* od *Crne Gore*.

2.1.2.2. SINTAKTIČKI JEZIČNI SAVJETI

Već u prvome broju 1. godišta (1952: 26) Ljudevit Jonke pisat će o nastavi hrvatskoga jezika u srednjim školama u kojemu, među ostalim, ukazuje na to da „velik dio naših srednjoškolaca i abiturijenata ne poznaje najosnovnijih pravila pravopisa i gramatike materinjeg jezika”. Razlog vidi u tome što su ta djeca osnovnu školu prolazila tijekom Drugoga svjetskog rata kada je, razumljivo, nastava bila neredovita. Rješenje vidi u lektiri i jezičnim vježbama. U trećemu broju 1. godišta (1952 : 90) odgovara na upit kako se pravilno piše izgubiti *od koga* ili *izgubiti s kim* pa savjetuje kako je pravilno samo *izgubiti s kim* i *dobiti s kim*, pa tako treba govoriti i pisati. Isti autor dalje nastavlja sa savjetom što je pravilnije *čita se Šenou* ili *čita se Šenoa* pa tako

²⁶ Akademik Vončina glavninu je svojega rada usmjeravao na proučavanje povijesti hrvatskoga jezika, osobito jezika i stila hrvatske književnosti od 15. do 18. stoljeća. Objavio je niz članaka, rasprava i knjiga, među ostalim: *Analize starih hrvatskih pisaca* (1977), *Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća* (1988), *Posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti* (1999). Svoj je prilog dao i u časopisu *Jezik*, u uredništvu, također pišući rasprave, ali pišući i jezične savjete, i to uglavnom dotičući se nekih tvorbenih i gramatičkih pitanja, pa je tako u drugome broju 1. godišta 1952. godine (str. 91) objavio uobičajenu grešku nepravilne uporabe veznika *pošto* već u naslovu postavivši pitanje *Je li pošto uzročni ili vremenski veznik* gdje bi na mjestu uzročnoga veznika umjesto *pošto* trebalo stajati *budući da*, a *pošto* upotrebljavati kao vremenski veznik.

navodi kako „uz pasivni glagol ne dolazi objekt u akuzativu, nego se naprotiv objekt aktivne rečenice pretvara u subjekt pasivne. Aktivna rečenica *Čitaju Šenou* pretvara se u pasivnu ovako: *Čita se Šenou*” (*ibid.*: 90–91).

U petome, posljednjem broju, 1. godišta (1952: 151) Jonke objavljuje članak „To nije za vjerovat” u kojemu počinje od konstrukcije *za plus infinitiv* koju se može, pod utjecajem talijanskoga jezika, pročitati u pulskim i riječkim novinama umjesto pravilnoga *to je nevjerojatno* ili *to se ne može vjerovati*.

Petar Skok svoje objave u *Jeziku* započinje već u prvome broju 1. godišta 1952. godine raspravljajući o jezičnoj kulturi, a objavljuje i jezične savjete, ali ne tako često. U pregledu će se navesti onaj objavljen u četvrtome broju 3. godišta (1954: 124) pod nazivom „Unakršavanje dviju sintaktičkih konstrukcija” u kojemu se osvrće na uobičajene konstrukcije u novinskim člancima (primjerice onaj objavljen u *Vjesniku*, 7. veljače 1953.) u kojima se susreće konstrukcija izravnoga objekta uz refleksiv *se* u značenju neodređenoga „ličnog” subjekta npr. *kojim se daje veću slobodu* umjesto *veća sloboda*.

U istome broju (1953: 124) Rikard Simeon²⁷ objavljuje kratak savjet pod naslovom „*U vezi čega* ili *u vezi s čim?*” Na pisanje savjeta motivirala ga je konstrukcija na koju je naišao u *Narodnome listu* (28. ožujka 1953., 1) koja glasi *U vezi svih tih problema skicirani su zaključci prema kojima bi trebalo uvesti društveno upravljanje knjižnicama*. Naime, objašnjava kako je izraz *u vezi čega* „jezična nagrada” te bi taj isti izraz onda trebao pravilno glasiti *U vezi sa svim tim problemima* te, kako dalje navodi, nakon *zaključci* staviti zarez.

I u četvrtome broju 2. godišta (1953: 124–127) Jonke piše osvrt na razinu gramatičke i pravopisne pismenosti „jednih zagrebačkih novina” čije ime ne želi spominjati jer ne smatra važnim, osim što je važno upozoriti na cijeli niz pogrešaka, primjerice onih sintaktičkih konstrukcija u kojima kada su duge rečenice „stradava kongruencija”. Naime, pisac u drugome dijelu rečenice, nakon umetnute rečenice, zaboravi na rod ili broj subjekta u rečenici, npr. *Ekonomski problemi, za koje su zemlje Latinske Amerike bile naročito zainteresirane, odložene su za buduću konferenciju*. Također upozorava i na česte zamjene infinitiva konstrukcijom prezent i veznik *da* iako se na tu pogrešku često upozoravalo u časopisu *Jezik*, npr. *...namjerava se trenutno da riješi*, umjesto „prirodnijeg i ljepšeg” *...namjerava se trenutno riješiti*. I u ovome članku upozorava na pretjerano korištenje stranih riječi: *renome, kontakt, transport, lider, miting, rela-*

²⁷ Rikard Simenon jezikoslovac je i povjesničar književnosti, autor dvosveščanoga *Enciklopedijskoga rječnika lingvističkih naziva* na osam jezika (1969) za koji Jonke navodi jedinstvenoga djelu u nas „i vrlo vrijednoga u međunarodnim razmjerima” naglašavajući kako je to „najveći domet koji se kod nas danas u tome mogao postići” (Jonke 1969: 125).

cija, tim, ekipa, trening, penal, sektor, servis koje valja mijenjati našim riječima *dobar glas, dodir, prijevoz, vođa, zbor, udaljenost, momčad, družina, vježbanje, jedanaestorac, područje, usluga*.

U trećemu broju 3. godišta 1954. Hraste (1954: 70–72)²⁸ piše o upotrebi prijedloga *na* umjesto *u* uz geografska imena u kojemu polazi od uobičajenih izraza koji se mogu čuti na riječkome području, primjerice *Gren na Sušak, na Volosko, na Krasicu* itd., također će, kako dalje navodi, čakavci srednje Dalmacije reći, kao i štokavci, *Bio sam na Rijeci, Idem na Rijeku*. Navodi kako je u našem jeziku uobičajeno čuti i obrnute primjere *Idem u brdo* umjesto *Idem na brdo*. Na kraju zaključuje kako se u štokavskim govorima uz imena mjesta upotrebljava prijedlog *na* umjesto *u*, a s obzirom na to da su oni osnova književnomu jeziku, nije nepravilno govoriti i pisati u suvremenome jeziku npr. *Bio sam na Sušaku*. Međutim, razumljivo je da je u takvoj službi pravilnija upotreba prijedloga *u* nego *na*. Naime, u *Gramatici hrvatskoga ili srpskog jezika* (Brabec, Hraste i Živković 1952: 126) navodi se kako prijedlog *na* stoji uz akuzativ i lokativ, kao i prijedlog *u* koji, osim s ta dva padeža, stoji uz genitiv.

Što se tiče časopisa *Jezik* i savjetodavnih članaka Zlatka Vincea,²⁹ uglavnom se radi o nekim sintaktičkim pitanjima pa tako u prvome broju 3. godišta (1954: 24–25) piše o dvostrukoju negaciji, u čemu se i danas uvelike griješi, članak se zove *...Ni ne ili...i ne?*. U spomenutom članku navodi kako je o tome problemu govorio i Tomo Maretić u svojem *Savjetniku*. Vince nakon iznošenja niza argumenata i primjera zaključuje kako „neposredno ispred zanijezanog glagola *ne* valja upotrebljavati *ni, niti*” jer „ne mogu biti dvije takve negacije neposredno jedna iza druge”, pa tako primjeri *on ni ne može ništa drugo reći* treba glasiti *on i ne može ništa drugo reći*.

U trećemu broju 3. godišta (1954: 90–91) Vince također odgovara na sporenje o razlikama među upitima *Gdje, kamo i kuda?* polazeći od upita *Gdje ideš?* koji možemo i danas čuti u razgovornome jeziku, *Kuda ideš?* također se čuje kada se želi iskazati cilj kretanja. U obrazlaganju svojih tvrdnji spominje se članka M. Stojkovića

²⁸ U trećemu broju 5. godišta (1956: 89–90) objavljuje sličan članak „*Putujem za Rijeku ili putujem u Rijeku*” u kojemu objašnjava kako je uobičajeno reći *Vlak je otputovao za Split* kada se spominje prijevozno sredstvo, međutim ako se ne navodi vozilo, onda se čuje *otac je otputovao u Zadar*. Zaključuje kako upotreba prijedloga *za s akuzativom* nije u duhu našega jezika, u ovome značenju ni za vozilo, a ni za putnika, stoga valja pisati i govoriti *Vlak je otputovao u Split, Otac je krenuo u Dubrovnik* itd.

²⁹ Jezikoslovac i kroatist Zlatko Vince dao je značajan doprinos proučavanju hrvatske kulturne i jezikoslovne prošlosti, osobito 19. stoljeća. Njegovo je središnje djelo vrijedna sinteza *Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora* (1978, ²1990, ³2002). Svakako je vrijednim spomena i njegov utjecaj u oblikovanju spomenutoga *Jezičnoga savjetnika s gramatikom* (tzv. *Zeleni* Matičin savjetnik, 1971) pisanoga u suradnji sa Slavkom Pavešićem, Vidom Barac-Grum i Dragicom Malić.

objavljenoga u *Hrvatskome jeziku* navodeći kako se ovo pitanje ne razlikuje u dalmatinskim primorskim mjestima. Vince na kraju zaključuje da navedene priloge treba upotrebljavati u značenju koje su propisivale tadašnje gramatike, konkretno navedeni primjer umjesto *Kuda ideš?* trebao bi glasiti *Kamo ideš?* kako bi označio cilj kretanja.

U prvome broju 5. godišta (1956³⁰: 31–32) Jonke objašnjava čitatelju iz Dubrovnika što je pravilnije *Zlatarićeva ulica* ili *Zlatarića ulica*. Naime, ulica se u tome starom gradu naziva *Zlatarića ulica*, iako pravilo standardnoga jezika traži *Zlatarićeva ulica* ili *Ulica Zlatarićeva*, u kojemu se posvojni genitiv zamjenjuje posvojnim pridjevom, što je samo po sebi nužno u našem jeziku, ali s obzirom na to da je riječ o starome gradu, u kojemu su uvriježeni ti nazivi, iznimno se može dopustiti jer „težnja za očuvanjem prošlosti može u takvu slučaju biti jača od normâ književnoga jezika”.

U drugome broju 11. godišta (1964: 57) Stjepan Babić odgovara na pitanje o razlici između *je li* i *da li* pa daje sljedeće objašnjenje: „Kad je dovoljan sam veznik *li*, nepotrebno *je* i *da* i *je*, a uz *je li* suvišno je u normalnoj upotrebi *da*. Tako je mjesto druge rečenice: *Da li se vedri?* ili: *Je li se vedri?* pravilnije samo *Vedri li se?* (Ili: *Zar se vedri?*) Ta je rečenica jedrija, izražajnija jer je lišena suvišnih riječi. Zato je i mjesto rečenica tipa: *Da li je nebo vedro?* bolja reći bez *da*: *Je li nebo vedro?*”. Ovaj je jezični problem i danas aktualan i uobičajena je greška svakodnevnoga govora.

U četvrtome broju toga istog 12. godišta (1964) Babić odgovora književniku Krsti Špoljaru na njegov upit zašto mu u tekstovima lektori mijenjaju zamjenički *si* u *sebi*. Babić mu odgovora kako griješe lektori te kako je *si* pogrešan kad je suvišan, kao u vezama: *sjesti si, ustati si, pojediti si*, međutim u tim slučajevima nije moguća ni preoblika *u sebi*. U slučajevima kada je moguća pretvorba *u sebi*, opravdana je, kao npr. *ti prema tebi, mi prema meni, joj prema njoj*. Na kraju zaključuje kako *si* ne valja upotrebljavati, kao ni *sebi*, kad je oznaka da se što odnosi na subjekt suvišna. U slučajevima kada to nije, onda svatko može birati između *si* i *sebi* kao što bira između *ti* i *tebi, mi* i *meni* itd.

U drugome broju 14. godišta (1966: 59–61) Babić rješava nedoumicu na koju je naišao čitatelj u novinama, i to u primjeru *Morala se nad njim hitno izvršiti operacija*, smatrajući kako na tome mjestu nije dobro upotrijebljen prijedlog *nad*. Babić savjetu-

³⁰ U tome istom godištu, u drugome broju, Ljudevit Jonke objavljuje i odgovor čitatelju na upit što je pravilnije *razočaranje* ili *razočarenje* u kojemu nakon odulje rasprave zaključuje da nema smisla potiskivati riječ *razočaranje*. U trećemu broju 5. godišta (1956: 90–91) također daje odgovor čitatelju na upit *Zašto povijest i vjesnik, a ne povjest i vijesnik*. Riječ *povijest* uzeta je iz oblika prema narodnomu izgovoru *pòvijest* također vrijedi i za imenicu *vjesnik*. U četvrtome broju 5. godišta (1956: 122–124) daje odgovor na upit nekoga liječnika o značenju medicinske terminologije *prehrana, ishrana, dohrana, prihrana*. U četvrtome broju 5. godišta (1956: 124–125) objavljuje članak „*Ogrjev, svijetlo ili ogrev, svjetlo*”.

je da je bolje taj primjer preoblikovati u *Morali su ga podvrći operaciji* ili jednostavno *Morali su ga operirati*. U tome slučaju radi se o zamjeni pasivne konstrukcije s *akuzativom*. Druga se nedoumica odnosila na pogrešnu uporabu prijedloga *kod* za koji odgovor smatra jednostavnijim. Naime, napominje kako se o tome puno pisalo i kako je „norma za hrvatsku varijantu jasna”: pogrešno je *idem kod Nikole*, a pravilno *Idem k Nikoli*, o tome je kaže pisao i Tomo Maretić u svome *Savjetniku*.

2.1.3. LEKSIČKO-SEMANTIČKI JEZIČNI SAVJETI

Mnogo jezičnih savjeta, i to uglavnom onih leksičkoga karaktera, „umjereno upućuje na posebnosti hrvatskoga jezika, ali i na razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika” (Baraban 2018: 454). Sagledavajući unifikaciju na leksičkoj razini, najvidljivija je prohrvatska orijentacija, osobito u inzistiranju na hrvatskim riječima u odnosu na primjerice turcizme.

U članku „O jeziku naših novina” objavljenome u prvome godištu 2. broja (1952: 50–54) Ljudevit Jonke odgovara čitatelju o pretjeranoj uporabi stranih riječi u medijskome prostoru te kako može biti „utjecaj novinarskog jezika koristan, ako je taj jezik pravilan i lijep, tako on može biti štetan, ako je novinarski jezik nepravilan i nagrđen” (*ibid.*: 50). Dalje navodi primjerice pravopisno i gramatički (ne)oblikovane tekstove objavljene u tadašnjemu *Vjesniku*. U istome broju objavljen je savjet „*Prijevod, prijepis, prijenos* ili *prevod, prepis, prenos*” u kojemu zaključuje da su „likovi” prijenos, prijepis, prijevod ijekavski, a „likovi” *prenos, prepis, prevod* ekavski iako su „jedni i drugi pravilni i lijepi u svom kraju” (*ibid.*: 59). I u prvome broju 2. godišta (1953: 3) Ljudevit Jonke također reagira na upite čitatelja o pretjeranoj uporabi tuđih riječi u novinama, radiju i općenito u javnome životu, i to u članku „O upotrebi tuđih riječi” u kojemu ističe kako je normalno postojanje tuđih riječi u nekome jeziku, osobito onih u susjedstvu, pa tako u štokavskome narječju postoje turcizmi, čakavskome talijanizmi i kajkavskome germanizmi. Stoga nije potrebno koristiti turcizme kao: *adet, ćuprija, komšija, konak, mehana, odžak, pendžer, sokak, terzija* kada imamo adekvatne zamjene u našem jeziku: *običaj, most, susjed, stan, krčma, dimnjak, prozor, ulica, krojač*. Također nisu potrebne ni njemačke riječi: *bina, tepih, veš, štrudla, koštati, pelcovati* kada imamo svoje riječi *pozornica, sag, rublje, savijača, stajati, cijepiti*. U Boranićevu pravopisnom rječniku (1951: 138) za *ćupriju* se bilježi *mostić, konak* za *stan, stambeni* (*ibid.*: 187). Navedenim se turcizmima i danas koristi u hrvatskome jeziku kao i germanizmima, osobito u njegovoj razgovornoj verziji.

O stanju leksika hrvatskoga jezika, osobito 1957. godine, piše Bašić (2017: 3) navodeći da je na Radio Zagrebu zabranjena uporaba hrvatskih naziva za mjesece (*si-*

ječanj, veljača, ožujak...) te uporaba hrvatskih riječi kao *tisuća, skladba, skladatelj*. No, zahvaljujući prosvjedovanju tada glavnoga urednika *Jeziika* Ljudevita Jonkea i pozivanju na zaključke Novosadskoga sporazuma, tradicionalno je hrvatsko nazivlje vraćeno. U toj godini, 1957., u prvome broju 6. godišta³¹ (28–29) objavljuje članak „Obalni ili pribrežni?”³² kao odgovor na primjedbu čitatelja koji je oblik *pribrežni* uočio u nekim novinama pa mu Jonke sugerira kako je nepotrebno upotrebljavati tu riječ umjesto *obalni*.

Božidar Finka će u trećemu broju 2. godišta (1953: 89–90) pisati o razlikama između glagola *posuditi* i *pozajmiti* koji su uobičajeni u našem jeziku, ali su im upotreba i značenje različiti. Savjetuje da se glagol *posuditi*, kao i sve njegove izvedenice, treba upotrebljavati u značenju – *dati da se vrati ista stvar i po kakvoći i po količini* (većinom za predmete), a glagol *pozajmiti* (kao i sve izvedenice) u značenju – *dati da se vrati ista količina, ali ne i ista stvar (većinom za novac i potrošni materijal)*.

U trećemu broju 10. godišta³³ (1962: 95–95), (u godištima koja slijede intenzivno će se objavljivati odgovori na jezična pitanja čitatelja časopisa *Jeziik*), Stjepan Babić piše o dvjema nepotrebним promjenama: *izvadak – izvod, knjižnica – biblioteka* kao odgovor na reakciju čitatelja da su mu u banci dali *izvod*, a ne *izvadak*. Naime, imenica *izvod* u vezi je s glagolom *izvoditi (izvesti)*. Nakon danoga objašnjenja zaključuje kako se u upravnoj službi upotrebljava *Izvod iz matične knjige rođenih, ...umrlih* itd., iako bi bilo jednostavnije, ističe, upotrebljavati *vjenčani list, smrtni list*, ali kad se taj oblik ne upotrebljava, bolje je onda rabiti *izvadak*.³⁴ Što se tiče naziva *knjižnica – biblioteka*, svakako nije bio za naziv *Sveučilišna biblioteka*, nego za naziv *Sveučilišna knjižnica* i njoj adekvatne izvedenice *bibliotečni – knjižnični, bibliotekar – knjižničar* itd., neovisno o tome što je *biblioteka* „svjetska riječ”. Međutim, u Boranićevu rječniku nalazi se *knjižničar, književnički, knjižničar* (1951: 127), ali *biblioteka* (1951: 95).

Rikard Simeon će se u *Jeziiku* uglavnom baviti semantičkim i sintaktičkim pitanjima. U četvrtome broju 2. godišta (1953: 123–124) objavljuje raspravu o pravilnijem obliku *ponovo* ili *ponovno*. Navodi kako se u 9. i 10. izdanju Boranićeva *Pravopisa* riječ *ponovo*, prilog, bilježi kao pravilna u odnosu na *ponovno*, dok se u Vukovu rječniku ne bilježi ni jedan oblik, nadalje Benešićev rječnik oba oblika navodi kao

³¹ Iako se navodi 6. godište, slijedom godišta trebalo bi stajati 7. godište, no u ovome pregledu navodit će se kako stoji na mrežnim stranicama časopisa *Jeziik*. Tako će se navoditi i u popisu literature.

³² Stjepan Babić u prvom broju 11. godišta objavit će osvrt „*Priobalni – što je to?*” u kojemu se referira na taj Jonkeov članak pa tako uz *obalni* i *pribrežni* predlaže da je bolje upotrebljavati treći, i to *priobalni*.

³³ U četvrtome broju 10. godišta (1962: 113–117) piše članak „Žigosani sufiks -telj”.

³⁴ Vidi nastavak članka naslovljenoga „Još o izvodu i izvatku” u četvrtome broju 11. godišta 1963.: 126–127.

pravilna. Naime, riječ *ponovno* može biti u priložnoj službi, a i kako dalje navodi, prilično je raširena u razgovornome jeziku u odnosu na riječ *ponovo*. Simeon na kraju zaključuje da ne vidi razlog zašto ju je Boranić na početku isključio kada ona kao takva dobro funkcionira u jeziku.

Savjetodavni prilozi Slavka Pavešića³⁵ objavljeni u *Jeziku* uglavnom su se odnosili na neka semantička pitanja, pa je tako u zadnjemu, petome broju, 2. godišta (1953³⁶: 150–151) objašnjavao što je pravilnije reći *pojednostaviti* ili *pojednostavniti*, pozivajući se na rečenicu koju je zabilježio *Dogovorili su se da evidenciju pojednostave*. U ovome slučaju riječ je o glagolu *pojednostaviti* koji je sastavljen od glagola *po-jednostaviti*, ali u ovome bi slučaju trebalo krenuti od pridjeva *jednostavan* jer se u prethodnome primjeru ne radi ni o kakvu stavljanju. Stoga u značenju *učiniti što jednostavnim* treba upotrebljavati riječ kao *pojednostavniti*, *pojednostavljivati* itd.

U istome, petome broju 2. godišta (1953: 151) Pavešić objašnjava značenja riječi *dnevno*, *sedmično*, *mjesečno*, *godišnje* nazivajući ih „nakazama u jeziku”, a na koje se narod toliko navikao da i ne osjećaju koliko su nakaradne. Dalje objašnjava zašto. Naime, sve su to prilozi načinjeni od pridjeva, a trebaju označavati vrijeme. Stoga savjetuje da je umjesto tih priloga, koji trebaju označavati vrijeme, bolje upotrijebiti priložne izraze kao *na dan*, *svaki dan*, *svakoga dana*; *na sedmicu*, *svake sedmice*, *svaku sedmicu*; *na mjesec*, *svaki mjesec*, *svakog mjeseca*; *na godinu*, *svake godine*, *svaku godinu*.

U godištu 4. br. 5, 1955. Ljudevit Jonke objavljuje nekoliko odgovora na upite čitatelja o tome je li *narodno* isto što i *pučko* pa kao objašnjenje nudi članak „Narod i puk” Josipa Hamma (*Jezik* 1952. 1 (5): 149–151), na kraju zaključujući kako imenice *puk*, *pučanin* i pridjev *pučki* uglavnom intenzivno žive u zapadnim govorima, dok se na istoku sve više gube.

³⁵ Slavko Pavešić hrvatski je jezikoslovac koji je osobit doprinos dao u dijalektologiji i leksikografiji. Kao voditelj Odsjeka za jezik i leksikografiju u Institutu za jezik JAZU-a sustavno se zalagao za širenje jezične kulture organizirajući lektorsko-korektorsku službu. Jedna od aktivnosti te službe, kako navodi Finka (1977: 10), bila je davanje jezičnih usmenih, telefonskih i pismenih obavijesti i uputa o pravilnosti jezične i pravopisne primjene na osnovi kojih je oblikovana kartoteka, poslije proširena i upotpunjena stručnom literaturom te stvoreni temelji za izradu *Jezičnoga savjetnika*, pa je tako urednik i suautor *Jezičnoga savjetnika s gramatikom* (1971), suautor *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* (1979) i *Povijesnoga pregleda, glasova i oblika hrvatskoga književnog jezika* (1991). Sudjelovao je u izradbi Matičina *Pravopisa hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1960) i *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1967) te *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967). Njegov glavni i najteži zadatak bio je završetak gotovo stogodišnjega rada na Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* i na osmišljavanju njegovih *Dopuna*.

³⁶ U istome broju objavljuju se i rasprave oko razlika između infinitiva i prezenta s veznikom „da” između Dalibora Brozovića i Marka Kravara, pa će tako Brozović objaviti članak „O razlikama između infinitiva i prezenta s veznikom *da*” na koji će se Kravar nadovezati člankom „Još jednom o razlici”.

Zlatko Vince u četvrtome broju 3. godišta (1954: 113–118)³⁷ objavljuje zanimljiv članak „Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica?“, spominjući se spomenutoga Hrastina članka o ženskih prezimenima, pita se je li dobro nazive ženskih zvanja upotrebljavati u muškome obliku. To je pitanje aktualno u nekim segmentima i danas. Naravno, s vremenom su žene počele raditi dotad muške poslove, pa je i razumljivo da ih je trebalo oslovljavati. Spominje se da je nekada sutkinja bila *sučevka*, ali usprkos brojnim zamršenostima zaključak je jednostavan da „seljak neće pitati gdje je *gospođa doktor*, nego *gospođa doktorica*“.

U četvrtome broju 5. godišta (1956³⁸: 127–128) Pavešić objavljuje članak „Daljnji – dalji“ u kojemu, među ostalim, kazuje kako za izricanje onoga „što se hoće izreći u našim rečenicama pridjevom *dalji*, ima u našem jeziku više načina, od kojih je svaki od njih bolji nego upotreba riječi *dalji* ili *daljnji*. Tako je bolje reći *Isplatio mi je bez daljega cijeli račun* u značenju *Isplatio mi je bez prigovora; Ti moraš bez daljega otići k njemu* u značenju *svakako, u svakom slučaju*.

Iako nije izravan odgovor čitateljima, Stjepan Babić postavlja pitanje kaže li se *aktualan* ili *aktuelan*, što je i dalje „aktualno“. Naime, Babić u drugome broju 5. godišta 1956.³⁹ objašnjava da se i u Maretićevu *Savjetniku* pronalazi primjer s nastavkom *-alan* koji ima velik broj pridjeva u našem jeziku, npr. *centralan*, *eventualan*, *individualan* itd. Međutim, konkretno riječi *aktualan*, mogu se naći adekvatne zamjene i u našim riječima, kao npr. *današnji*, *suvremen*, *sadašnji*, stoga sugerira uvijek našu riječ, kada je god moguće, u značenju riječi *aktualan*.

Mate Hraste u prvome broju 8. godišta (1959: 30–30) odgovara na čitateljev prigovor zašto na riječkoj željezničkoj stanici stoji natpis „Kolodvor“ „jer to nije lijepa riječ“ što naravno autoru članka nije nimalo drago. Naime, toj riječi Hraste traži potvrdu i u *Savjetniku* Tome Maretića kojemu također nije dobra, pa Maretić predlaže riječ *kolostaj* jer je riječ *kolodvor* zapravo njemački prijevod riječi *Bahnhof*. Međutim,

³⁷ U sljedećemu broju toga istog godišta, (5 (3), 1954., 152–155) objašnjava razliku značenja glagola *ocrniti* i *ocrnjeti* u članku „Ona ga je ocrnila ili ocrnjela?“ koja su oba dobra, ali u različitim kontekstima i različitim značenjima. U trećemu broju 4. godišta 1955. (93–96) objavljuje članak „O nepravilnoj upotrebi objekta u akuzativu u pasivnim rečenicama“. U drugome broju 5. godišta 1956. (63–64) objavljuje zanimljiv osvrt na pogreške ili neobične naslove nekih knjiga o čemu piše u članku „Nedopustivi jezični nepar“.

³⁸ I u drugome broju 6. godišta (1957: 57) objašnjava razliku između *pejsaža* i *pejzaža* i pri tome daje prednost *pejzažu*, dok *pejsaž* smatra tuđom riječi.

³⁹ U tome istom godištu, samo u trećemu broju, 1956. (92–95) objavljuje i članak „Tuđicama se udaljujemo od svoga naroda“ na čije ga je pisanje ponukao razgovor povratnika iz Amerike u nekoj lukovdolskoj kavani, npr. *Kupio sam kuću na četiri ruma u Detroidu, ...mufao sam se svega četiri milje daleko*. Neovisno o povratnicima, na kraju zaključuje kako „kulturan čovjek koji zaista želi da služi narodu, neprestano će nastojati, da se izražava svojim jezikom“.

Hraste zaključuje kako je riječ *kolodvor* u naš jezik ušla puno prije Prvoga svjetskog rata, stoga ne bi bilo „pametno” da se nasilno ukloni iz jezika.

U drugome će broju 11. godišta 1963. Stjepan Babić objaviti dva članka, u jednome će objašnjavati čitatelju da je moguće upotrijebiti oba oblika *duljina* i *dužina*, međutim, ako je nekome svejedno, a ipak se pita koju će, onda savjetuje da je bolje upotrijebiti *dužina*. U drugome članku raspravlja o enklitici između imena i prezimena.⁴⁰

Vladimir Anić⁴¹ objavit će u *Jeziku* manji broj jezičnih savjeta, i to uglavnom onih koji su se odnosili na semantička pitanja. U petome broju 6. godišta (1957: 141–143) objavit će članak „Ima li razlike između *cio* i *čitav*?”, a motivirala ga je rečenica *Čemu ovoliko riječi o ratu u vrijeme, kad je čitavo čovječanstvo svijesno*⁴² njegove besmislenosti navodeći kako je pisac ove rečenice dobro osjetio vrijednost pridjeva *čitav* u ovome kontekstu jer „onoga, čega je *svijesno* čitavo čovječanstvo, nažalost nije *svijesno* u potpunoj cjelini, dakle nije cijelo”. Naime, pridjev *cijel* sadrži pretežno semantičku vrijednost, a *čitav* pretežno stilsku. Stoga za precizno izražavanje preporuča pridjev *cijel*, ali treba čuvati i stilsku vrijednost pridjeva *čitav* koje osjećaju mnogi stariji i noviji pisci, zaključuje.

U petome broju 13. godišta (1965: 154–155) Anić rješava nedoumicu koju uočava u zagrebačkim novinama jer se sve više počeo javljati naziv *Portugalija* iako je u našoj praksi uobičajeno *Portugal*. Anić navodi kako ni Vukov ni Broz-Ivekovićev rječnik ne bilježe nijedan oblik dok se u Šulekovu bilježe oba. Na kraju zaključuje da zemlje portugalskoga jezika *Portugal* i *Brazil* zadržavaju originalne nazive, stoga je nepotrebno na gotov naziv *Portugal* lijepiti nastavak *-ija*.

3. ZAKLJUČAK

Uloga Ljudevita Jonkea u povijesti hrvatskoga jezika poznata je. Međutim, radom se nastojala rasvijetliti i ona koja se odnosila ne vrijeme urednikovanja u tada i sada uglednome jezikoslovnome časopisu *Jezik*, i to u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, od 1952. do 1970. Naglasak se stavio na savjetodavne članke objavljene uglav-

⁴⁰ Vidi "Enklitike između imena i prezimena", *Jezik*, 1963., 11 (2), 63.

⁴¹ Hrvatski jezikoslovac i leksikograf, osobitu pozornost posvetio je akcentologiji i sintaksi hrvatskoga jezika. U suradnji s Josipom Silićem autor je *Pravopisa hrvatskoga jezika* prvi put objavljenoga 1986. i od tada je izašao u nekoliko izdanja; također je autor *Glosara za lijevu ruku*, 1988. Svakako je ključno djelo njegova stvaralaštva *Rječnik hrvatskoga jezika* u tri izdanja (Novi Liber, Zagreb, 1991, 1994, 1998). Osim *Rječnika*, Anić je u suradnji s Ivom Goldsteinom objavio i *Rječnik stranih riječi* (Novi Liber, Zagreb 1999) kao nadopunu *Rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića.

⁴² U cijelome se tekstu piše *svijesno* umjesto *svjesno*, pa se tako izvorno i navodi.

nom u rubrici *Pitanja i odgovori*. Odgovore na upite čitatelja dali su Ljudevit Jonke i njegovi suradnici: Mate Hraste, Milan Moguš, Petar Skok, Josip Hamm, Josip Vončina, Božidar Finka, Rikard Simeon, Slavko Pavešić, Zlatko Vince, Stjepan Babić te Vladimir Anić. Savjetodavni članci klasificirani su na pravopisne, gramatičke (morfološke i sintaktička) te leksičko-semantičke.

Jonkeovi većinom pravopisni jezični savjeti vezivali su se uz tad, a i sad aktualne probleme alternacija *ije/je*, primjerice članak u kojemu se referira na ekavicom napisan plakat o gostovanju beogradskoga cirkusa, te članak u kojemu se govori o rastavljenome ili sastavljenome pisanju glagola htjeti uz negaciju pri čemu sugerira Boranićev način rastavljenoga pisanja *ne ću*, također sugerira pisanje točke iza rimskoga broja itd.

Gramatički su se savjeti podijelili na one morfološke i sintaktičke jezične savjete. Morfološki su se uglavnom vezivali uz sklonidbena pitanja, primjerice ona o pisanju i sklanjanju ženskih prezimena, o kojima piše Mate Hraste preuzimajući Maretićev savjet o obveznome sklanjanju prezimena „kad služe za žene”. S obzirom na tadašnje vrijeme sasvim je razumljivo kako se većina jezičnih pitanja dovodila u vezu sa srpskim jezikom, primjerice ona koja se vezuju uz tvorbu glagola sa sufixima na *-isati*, *-irati*. Petar Skok piše kako je u Beogradu „izvjestan uzus” sufix *-isati*, a u Zagrebu *-irati* što primarno nije gramatički, već tvorbeni problem, ali ga se u pregledu stavilo pod morfološka pitanja koja su se odnosila na glagole.

Sintaktički su se jezični savjeti uglavnom vezivali uz posebnosti sintaktičkih konstrukcija uočenih od strane čitatelja u tadašnjim „jednim zagrebačkim novinama” u kojima je pronađeno puno rečenica u kojima dolazi do „stradanja kongruencije” o čemu piše Ljudevit Jonke. Naime, upozorava kako se u drugome dijelu rečenice, nakon umetnute, zaboravi na rod ili broj subjekta u rečenici.

I na kraju, leksičko-semantički savjeti uglavnom su se, očekivano, odnosili na postojanje srpskih riječi u hrvatskome jeziku, a za koje postoji hrvatska inačica (*sveučilišna biblioteka za sveučilišnu knjižnicu* o čemu piše Stjepan Babić), također turcizme (npr. *komšija* za *susjed*), u kajkavskome germanizme i u čakavskome talijanizme o čemu piše sam Ljudevit Jonke.

Neovisno o tome je li riječ o pravopisnim, gramatičkim ili leksičkim rješenjima, sasvim je razumljivo kako su kroz naizgled kompromisna rješenja u to vrijeme hrvatski jezikoslovci na čelu s Ljudevitom Jonkeom, pišući jezične savjete, nastojali sačuvati postojanje hrvatskoga jezika u vremenu neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Gotovi svi jezični savjeti dani u radu primjenjivi su i aktualni i danas, više od pola stoljeća nakon njihova objavljivanja.

LITERATURA

- ANIĆ, Vladimir. 1957. „Ima li razlike između ‘cio’ i ‘čitav’?”. *Jezik* 6 (5): 141–143.
- ANIĆ, Vladimir. 1965. „Portugal ili Portugalija”. *Jezik* 13 (5): 154–155.
- BABIĆ, Stjepan, 1956. „Aktualan ili aktuelan”. *Jezik* 5 (2): 61–62.
- BABIĆ, Stjepan. 1955. „Neka pitanja u vezi s imenicama na -ost”. *Jezik* 4 (5): 145–148.
- BABIĆ, Stjepan. 1962. „Dvije nepotrebe promjene: izvadak – izvod, knjižnica – biblioteka”. *Jezik* 10 (3): 95.
- BABIĆ, Stjepan. 1963. „Duljina ili dužina”. *Jezik* 11 (2), 62–63.
- BABIĆ, Stjepan. 1963. „Priobalni – što je to?”. *Jezik* 11 (1): 26–26.
- BABIĆ, Stjepan. 1964. „Kakva je razlika između *je li?* i *da li?*”. *Jezik* 12 (2): 57–58.
- BABIĆ, Stjepan. 1964. „Smije li se upotrebljavati zamjenički *si?*”. *Jezik* 12 (4): 118–119.
- BABIĆ, Stjepan. 1966. „O pogrešnoj upotrebi prijedloga *nad* i *kod*”. *Jezik* 14 (2): 59–61.
- BABIĆ, Stjepan. 1967. „Kojega je roda *jugo?*”. *Jezik* 15 (3): 88–90.
- BABIĆ, Stjepan. 1969. „Vrst ili vrsta”. *Jezik* 17 (1): 20–21.
- BABIĆ, Stjepan. 2004. *Hrvanja hrvatskoga: hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim*. Zagreb: Školska knjiga.
- BADURINA, Lada i Nikolina PALAŠIĆ. 2018. „Polemike o hrvatskome jeziku i jezikoslovnim temama u 20. stoljeću”. *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga V. 20. stoljeće – prvi dio*. Ur. Ivo Pranjković i Marko Samardžija. Zagreb: CROATICA: 479–525.
- BADURINA, Lada. 2010. „Standardizacijski procesi u 20. stoljeću“. *Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb: FF press: 69–101. URL: <https://zagrebacka-slavisticka-skola.com/article.php?id=1781&naslov=standardizacijski-procesi-u-20-stoljecu> (22. 7. 2024)
- BARABAN, Borko. 2018. „Jezično kultiviranje hrvatskoga jezika i jezično savjetništvo u 20. st.”. *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga V. 20. stoljeće – prvi dio*. Ur. Ivo Pranjković i Marko Samardžija. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA: 441–477.
- BAŠIĆ, Nataša. 2017. „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika u povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja”. *Jezik* 64 (1): 3–14.
- BORANIĆ, Dragutin. 1951. *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- BROZOVIĆ, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

- BRABEC Ivan, Mate HRASTE i Sreten ŽIVKOVIĆ. 1952. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- FINKA, Božidar. 1953. „Posuditi i pozajmiti (uzajmiti)”. *Jezik* 2 (3): 89–90.
- FINKA, Božidar. 1970. „O pisanju imena trgova i ulica”. *Jezik* 18: 27–28.
- FINKA, Božidar. 1977. „Slavko Pavešić (1912. – 1975.)”. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 3 (1): 5–17.
- FRANČIĆ, Anđela. 2019. „In memoriam Milan Moguš”. *Croatica* 43 (63): 145–151.
- GUBERINA, Petar. 1956. „Dr. Petar Skok”. *Jezik* 4 (6): 97–99.
- HAM, Sanda. 2007. „Ljudevit Jonke kao Jezikov urednik i suradnik”. *Jezik* 54 (3): 86–93.
- HAMM, Josip. 1952. „Pisanje tuđih imena”. *Jezik* 1 (1): 29–31.
- HAMM, Josip. 1952. „Slovenski ili slovenački”. *Jezik* 1 (1): 28–29.
- HAMM, Josip. 1953. „Imenica s predmetkom pre-”. *Jezik* 2 (4): 97–102.
- HAMM, Josip, Mate HRASTE i Ljudevit JONKE. 1957. „Zajedničke emisije naših radio-stanica”. *Jezik* 6 (4).
- HEKMAN, Jelena (ur.). 1997. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HRASTE, Mate. 1952. „O izvođenju etnika od geografskih imena”. *Jezik* 1(1): 21–24.
- HRASTE, Mate. 1952. „Peti svibanj ili peti svibnja”. *Jezik* 1 (4): 121.
- HRASTE, Mate. 1952. „Stari Grad, Starograđanin i starogradaški”. *Jezik* 1 (3): 74–76.
- HRASTE, Mate. 1953. „O ženskim prezimenima”. *Jezik* 2 (5): 136–140.
- HRASTE, Mate. 1954. „O upotrebi prijedloga ‘na’ umjesto ‘u’ uz geografska imena”. *Jezik* 3 (3): 70–72.
- HRASTE, Mate. 1956. „O deklinaciji izraza Radio Zagreb”. *Jezik* 5 (1): 28–29.
- HRASTE, Mate. 1956. „Putujem za Rijeku ili putujem u Rijeku”. *Jezik* 5 (3): 89–90.
- HRASTE, Mate. 1957. „O značenju i upotrebi imenica -ište”. *Jezik* 6 (1): 1–3.
- HRASTE, Mate. 1959. „Kolodvor”. *Jezik* 8 (1): 30.
- HRASTE, Mate. 1964. „Genovežanin, Denovežanin ili Genovez”. *Jezik* 12 (1): 21–23. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga jezika*. URL: <https://hrcak.srce.hr/jezik> (31. 7. 2025.)
- JONKE, Ljudevit. 1952. „Izgubiti od koga ili izgubiti s kim”. *Jezik* 1 (3): 90.
- JONKE, Ljudevit. 1952. „O jeziku naših novina”. *Jezik* 1 (2) 50–54.
- JONKE, Ljudevit. 1952. „Prijevod, prijepis, prijenos ili prevod, prepis, prenos”. *Jezik* 1 (2): 59.
- JONKE, Ljudevit. 1952. „To nije za vjerovat”. *Jezik* 1 (5): 151–152.
- JONKE, Ljudevit. 1953. „Čitajući jednog dana novine”. *Jezik* 2 (4): 124–127.
- JONKE, Ljudevit. 1953. „O upotrebi tuđih riječi”. *Jezik* 2 (1): 1–4.

- JONKE, Ljudevit. 1954. „Nedopustiv jezični nemar”. *Jezik* 3 (1) 31–32.
- JONKE, Ljudevit. 1954. „Šestogodišnja ili šestgodišnja -škola?”. *Jezik* 3 (4): 125–126.
- JONKE, Ljudevit. 1954. „Žitarica ili žito”. *Jezik*. 3 (4): 124–125.
- JONKE, Ljudevit. 1955. „Nekoliko kraćih odgovora”. *Jezik* 4 (1): 30–32.
- JONKE, Ljudevit. 1956. „Razočaranje ili razočarenje”. *Jezik* 5 (2): 60–61.
- JONKE, Ljudevit. 1956. „Zašto povijest i vjesnik, a ne povjest i vijesnik”. *Jezik* 5 (3): 90–91.
- JONKE, Ljudevit. 1956. „Zlatarićeva ulica ili Zlatarića ulica”. *Jezik* 5 (1): 31–32.
- JONKE, Ljudevit. 1957. „Neću ili ne ću”. *Jezik* 6 (4): 125 – 126.
- JONKE, Ljudevit. 1958. „Obalni ili pribrežni?”. *Jezik* 6 (1): 28–29.
- JONKE, Ljudevit. 1964. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje.
- JONKE, Ljudevit. 1969. „Rikard Simeon *Rječnik lingvističkih naziva*”. *Jezik* 17 (4): 124–125.
- LISAC, Josip. 2010. „Slavist Josip Hamm”. *Kolo* 3-4. URL: <https://www.matica.hr/kolo/316/Slavist%20Josip%20Hamm%20/> (4. 9. 2024.)
- MARETIĆ, Tomo. 1924. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik: za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim jezikom. Dopuna Broz-Ivekoviću „Rječniku hrvatskoga jezika”*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MATICA HRVATSKA. "Zlatko Vince". URL: <https://www.matica.hr/knjige/autor/337/> (5. 9. 2024.)
- MIĆANOVIĆ, Krešimir. 2012. „Jezična politika s kraja 60-ih i s početka 70-ih: u procjepu između autonomije i centralizma”. *Hrvatsko proljeće. 40 godina poslije*. Ur. Tvrtko Jakovina. Zagreb: Filozofski fakultet i Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu: 271–290.
- MOGUŠ, Milan. 1953. „Starigrad, Starigradačanin i starigradski”. *Jezik* 2 (1): 24–25.
- PAVEŠIĆ, Slavko. 1953. „Pojednostavniti ili pojednostaviti”. *Jezik* 2 (5): 150–151.
- PAVEŠIĆ, Slavko. 1956. „Daljnji – dalji”. *Jezik* 5 (4): 127–128.
- PAVEŠIĆ, Slavko. 1957. „Pejsaž ili pejzaž”. *Jezik* 6 (2): 57–57.
- PAVEŠIĆ, Stjepan. 1953. „Dnevno, sedmično, mjesečno, godišnje?”. *Jezik* 2 (5): 151.
- PRANJKOVIĆ, Ivo. 2006. „Hrvatski jezik od godine 1945. do 2000.” *Hrvatski jezik. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u palači Matice Hrvatske*. Ur. Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska: 25–29.
- PRANJKOVIĆ, IVO. 2015. „Filološke škole i hrvatski standardni jezik u drugoj polovici 19. stoljeća”. *Povijest hrvatskoga jezika 4. knjiga 19. stoljeće*. Ur. Josip Lisac, Ivo Pranjković i Marko Samardžija. Zagreb: Croatica: 77–113.
- PROTUDER, Ilija. 2004. „Povijesni kronološki pregled hrvatskih jezičnih savjetnika (od početaka) 1904. do 2004.”. *Kolo* 2. URL: <https://www.matica.hr/>

- kolo/296/povijesni-kronoloski-pregled-hrvatskih-jezicnih-savjetnika-od-pocetka-1904-do-2004-20260/ (16. 7. 2024.)
- RIŠNER, Vlasta. 2006. „Hrvatsko jezično savjetništvo u 20. stoljeću”. *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Ur. Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska: 367–393.
- SAMARDŽIJA, Marko. 2006. „Hrvatski jezik od početka XX. stoljeća do godine 1945”. *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Ur. Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska: 9–28.
- SIMEON, Rikard. 1953. „Ponovo ili ponovno”. *Jezik 2* (4): 123–124.
- SIMEON, Rikard. 1953. „U vezi čega' ili 'u vezi s čim?'”. *Jezik 2* (4): 124.
- ŠIMUNIĆ, Petar. 2013. „Akademik Božidar Finka – djelo i djelovanje”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18: 13–17.
- ŠIPKA, Milan, 1961. „Kemička čistiona ili kemijska čistionica”. *Jezik 9* (2): 62–63.
- ŠIPKA, Milan. 1963. „Nastavno gradivo ili nastavna građa”. *Jezik 11* (5): 153–156.
- ŠIPKA, Milan. 1958. „Broj i brojka”. *Jezik 6* (5): 140–146.
- ŠIPKA, Milan. 1958. „Domaći zadatak ili domaća zadaća”. *Jezik 6* (5): 159–160.
- ŠIPKA, Milan. 1959. „Na raspoloženju ili na raspolaganju”. *Jezik 9* (2): 58–59.
- SKOK, Petar, 1954. „Unakršćavanje dviju sintaktičkih konstrukcija”. *Jezik 3* (4): 124.
- VINCE, Zlatko. 1954. „...Ni ne ili...i ne?”. *Jezik 3* (1): 24–25.
- VINCE, Zlatko. 1954. „Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica?”. *Jezik 3* (4): 113–118.
- VINCE, Zlatko. 1954. „Gdje, kuda, kamo?”. *Jezik 3* (3): 90–91.
- VONČINA, Josip. 1952. „Je li pošta uzročni ili vremenski veznik”. *Jezik 1* (3): 91.
- VONČINA, Josip. 1956. „Nazivi za sportaše u našem jeziku”. *Jezik 5* (3): 82–84.

LINGUISTIC ADVICE OF THE JOURNAL *JEZIK* DURING THE EDITORSHIP OF LJUDEVIT JONKE

SLAVICA VRSAJJKO

ABSTRACT

Nowadays, language consultancy follows trends, so advice is published in the media, on different platforms, social groups, and alike. However, in the past, advice was only published in language consultants, or in magazines, which often depicted useful language interests and ruling linguistic attitudes. In this context, we can also talk about the history of language counselling, with the literature generally dividing it into four periods (Rišner 2006, Protuder 2011, Baraban 2018, etc.).

In this paper, the focus will be precisely on the period after the Second World War, that is, from 1952, when the journal *Jezik* was launched, which was seldom mentioned in the literature, but was extremely fruitful in terms of advice. Ljudevit Jonke was the editor-in-chief of *Jezik* from its foundation until 1970. During that period, together with his colleagues and members of the editorial board, he wrote, among other things, language tips. This paper provides an overview of the tips given in the Questions and Answers section, as well as relevant articles.

In this review, particular attention will be given to articles—that is, as indicated, to readers' questions addressed to the journal *Jezik* and to the section Linguistic Advice, which featured responses by prominent Croatian linguists led by Ljudevit Jonke and Mate Hraste, Milan Moguš, Petar Skok, Josip Hamm, Josip Vončina, Božidar Finka, Rikard Simon, Slavko Pavešić, Zlatko Vince, Stjepan Babić, Vladimir Anić, as well as contributions by other linguists, including those from the former Yugoslavia.

KEYWORDS:

history of language counselling, journal Jezik, linguistic advice, language consultants, Ljudevit Jonke

| **PRIKAZI / REVIEWS** |

IMPORTANT ECOLINGUISTIC INSIGHTS INTO THE RUSSIAN LINGUISTIC LANDSCAPE AND DISCOURSE

Martin Henzelmann: *Linguistik des ökologischen Diskurses. Untersuchungen zu Kommunikationsformen in Ökologie und Umweltschutz in der Russischen Föderation.* Berlin, Brüssel:

Peter Lang Verlag. 2024. ISBN: 978-363-190-118-2

UDK: 81'286(470)

DOI: 10.15291/csi.4914

Martin Henzelmann's monograph, published in 2024 as volume 39 of the series *Symbolae Slavicae*, poses a clear and timely question: How is ecological discourse in Russia anchored in language, law, and visual practice in public space? The study's most consequential decision is to relocate the empirical focus of Linguistic/Semiotic Landscape research from the well-trodden urban centres to protected natural areas. In doing so, it complements metropolitan work—such as Romanowski's (2024) Polish-language study of London—and aligns with emerging small-town (cf. Koszko 2022) and non-urban perspectives. For Slavic linguistics, where extra-urban communicative ecologies remain under-documented, this work marks an important and overdue shift.

The book's aims are stated with commendable precision. Its main focus lies in examining the functioning of visual communicative artefacts—signs, panels, maps, pictograms—in natural spaces and their embedding in legal norms, discursive frames, and linguistic constructions (p. 9). The author seeks to demonstrate how distinct linguistic approaches can be coordinated within a complex discourse via what he terms an “inner interdisciplinarity” (p. 9). This is not merely a programmatic gesture; it is reflected in a carefully layered architecture. The theoretical scaffolding interweaves ecolinguistics (pp. 37–58), discourse linguistics (pp. 59–70), substantial chapters in legal linguistics (pp. 135–172; 173–227), construction grammar (pp. 229–271), and visual linguistics/Semiotic Landscapes (pp. 273–288). Methodologically, the book advances a qualitative, multimodal micro-analytics: it employs close readings of signage and large-format boards; an evaluative account of colour and layout choices (pp. 306–313) operationalised through a centre–periphery heuristic lens (pp. 313–316); and selective corroboration by corpus and associative data to situate key lexical carriers (Tab. 29; pp. 304–306). The balance

between interpretive depth and empirical anchoring is, on the whole, well assessed.

At its empirical core lies the case study of the Volga-Kama Biosphere Reserve (pp. 297–317). This is where the analytical virtues of the book are most visible. The dataset comprises field photographs of prohibition signs and a prominent information board. Three findings of Henzelmann’s research deserve highlighting. Firstly, typographic design matters: text blocks in versals and strong contrast are shown to form the semantic centre, whereas the map, the UNESCO emblem, and an illustrative vignette function as indexical supports placed peripherally (pp. 314–316). Secondly, colour grammar is functional rather than decorative: white enhances legibility and connotes “purity”; green signals vegetation and the ecological frame; blue indexes water/sky (Volga/Kama); and red operates as a warning and boundary mark (pp. 306–313; 302–304). Thirdly, lexical anchors—*заповедник*, *биосфера*, *государственный*, *природный*—serve as nodal points of the discourse (pp. 300–306), while the addendum “*основан в 1960 году*” historicises and legitimates the institution (pp. 300–304). The exclusively Russian signage, in a region characterised by bilingualism, is read as evidence of standardisation and top-down chains of responsibility (pp. 315–317). The claim of wider relevance is measured: the study demonstrates with precision how norms are materialised and made behaviourally effective in protected landscapes, while remaining cautious about any generalisation beyond comparable settings.

One of the book’s most valuable contributions to Slavonic Studies is conceptual. It consolidates Linguistic Landscape and Semiotic Landscape approaches into a single, consistently applied analytic frame (pp. 276–296, 306–316). The semiotics of colour and symbol is fully integrated rather than treated as an afterthought, becoming part of the account of text-image relations and spatial composition. The centre/periphery distinction, often invoked loosely in LL work, is operationalised with clarity and consequence (pp. 313–316). In effect, discursive patterns emerge not merely as linguistic constructions but also as spatial-visual arrangements whose perceptual design steers reception and renders normative texts in public space behaviourally salient (pp. 300–304, 314–316).

This perceptual-visual synthesis dovetails with the groundwork in ecolinguistics, discourse, and legal linguistics (Chaps. 3–7) and productively deepens the construction grammar perspective (Chaps. 8–9). A particularly persuasive thread shows how verbal patterns of prohibition and classification—for example *заповедник*, *государственный*, *природный* undergo semiotic condensation in the material design of signs, maps, and emblems, thereby making institutional responsibility, protection logics, and historical legitimation visible (pp. 300–306, 315–317). The legal-linguistic chapters provide a twofold contribution. On the one hand, they demonstrate how national terminologies such as *заповедник* (pp. 298–306), *биосферный* (pp. 302–

306) and the noun chain *государственный природный биосферный заповедник* (pp. 302–306) exert what Henzelmann aptly terms “precision pressure” on interpretation. On the other hand, they trace how international documents and emblems—notably UNESCO’s—enter local visibility through translation and adaptation (p. 315). At the level of discourse, four frames crystallise: protection/prohibition, state responsibility, nature as purity/originality, and international prestige. Linguistically, these are realised by noun chain densification and prohibition constructions (e.g., “Вход и въезд запрещён”, pp. 300–303); visually, they are stabilised through centre–periphery composition (pp. 314–316), colour logic (pp. 306–313), and boundary mapping (pp. 302–304). The evidential coupling—“text dominates, iconography indexicalises” (pp. 314–316)—is supported judiciously by corpus frequencies and associative norms (Tab. 29; pp. 304–306) without swamping the qualitative core.

There are, clearly, limits and opportunities for further work. The material base is necessarily circumscribed. While the author is candid about the logistical constraints of non-urban research, a multi-site design (as Grzeškowiak 2010 applies in other context in Europe)—spanning several reserves or natural parks—would strengthen claims to generality and enable finer-grained comparison of regional governance regimes and signage ecologies. Moreover, the book offers a measured critique of quantitative LL approaches. Much of this is warranted, especially in contexts where token frequency poorly predicts comprehension or compliance. However, recent attitude-focused LL studies (e.g. Przybył and Wiśniewska 2025) or discourse centred LL research (Lisek 2025) suggest room for hybrid designs in which carefully constrained counts or experiments complement the kind of semiotic micro-analysis practiced here. Engaging more explicitly with such work would broaden the book’s interlocutors beyond the qualitatively inclined.

These reservations aside, Henzelmann has written an unusually coherent and methodologically assured study. It is theoretically (not for the first time, as shown already in the research on language of infrastructure in Bulgaria and Montenegro—Henzelmann and Hacı 2025; Vujović and Henzelmann 2025) ambitious without jargon, empirically concrete without parochialism, and stylistically precise. For scholars of Russian and wider Slavic linguistics, the book fills a genuine gap by showing how ecological governance is made legible—indeed actionable—through the coupling of legal categories, discursive frames, and the visual-material design of public signs. For Linguistic Landscape and semiotic researchers more generally, it provides portable heuristics—centre/periphery, colour grammar, text-image-relation—that goes well beyond the Volga-Kama setting. The result is a persuasive demonstration that transitioning from urban LL settings to non-urban Semiotic Landscapes is not only possible but also revealing, and that the language of the environment requires attention both visually and auditorily.

REFERENCES

- HENZELMANN, Martin and HACI, Sadık. 2025. "The infrastructure of the Turkish language in Bulgaria: Visualization, semiotization, and contemporary challenges". *Praxima. Journal of Visual Semiotics* 44 (2): 105–132.
- GRZEŚKOWIAK, Marta. 2010. *Trans-City or Inter-City? The Co-Existence of Majority and Minority Languages in the Urban Space: a Comparative Case Study of London and Warsaw Linguistic Landscapes*. Poznań: Katedra Ekokomunikacji UAM.
- KOSZKO, Marta. 2022. "Znikające świadectwo wielokulturowej tradycji miasteczek oraz ich lokalnego dziedzictwa na przykładzie pejzażu językowego Dzierżoniowa (Rychbach/Reichenbach)", *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 22 (1): 97–113.
- LISEK, Grzegorz. 2025. "Russian in Artistic and Regulatory Discourses? The Appearance and Thematic Composition of Multilingual Signs in Linguistic Landscape of the Czech Town of Karlovy Vary", *Croatica et Slavica Iadertina* 21 (1): 343–365.
- PRZYBYŁ, Jakub and WIŚNIEWSKA, Danuta. 2025. "Emotional Styles as Determinants of Attitudes towards Linguistic Landscape", *X. Linguae European Scientific Language Journal* 18 (2): 3–16.
- ROMANOWSKI, Piotr. 2024. "In Search of Polish in the Multilingual Cityscape: Analysing the Urban Spaces of London", *Applied Linguistics Review* 16 (3): 1177–1204.
- VUJOVIĆ, Novica and HENZELMANN, Martin. 2025. "Jezički pejzaž u Crnoj Gori – stanje i perspective", *Lingua Montenegrina* 18 (1): 35–51.

Grzegorz Lisek
Monika Kowalonek-Janczarek

NOVA MONOGRAFIJA O JEZIKU/JEZICIMA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM ZAKONODAVSTVU

Emira Mešanović-Meša: *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu* (Biblioteka Bosnistika, Monografije, knjiga 29, Slavistički komitet, Sarajevo, 2025, ISBN: 978-9958-648-40-3)

UDK: 328.34(497.6)*81

DOI: 10.15291/csi.4913

Poznato je da je jezična situacija u Bosni i Hercegovini ne samo specifična nego i veoma složena. Ona je rezultat krupnih historijskih i političkih previranja prisutnih još od vremena zajedničkog standardnog jezika – srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog – uz koji su postojala i dva standardnojezička izraza – bosanskohercegovački i crnogorski. Raspadom Jugoslavije jezičko pitanje nekadašnjih nasljednika zajedničkog standardnog jezika nije moglo biti jednostavno riješeno. Za razliku od Srbije i Hrvatske u kojima je to pitanje riješeno relativno prosto – službenim jezicima proglašeni su srpski i hrvatski, multietnička BiH Dejtonskim mirovnim sporazumom definirana je kao država s tri konstitutivna naroda čiji su službeni jezici bosanski, hrvatski i srpski. Međutim, zajednička organska osnova ovih varijanti, koje imaju ishodište u zajedničkom standardizacijskom procesu u 19. stoljeću, ide u prilog sociolingvističkom tumačenju o fenomenu poznatom kao policentrični standardni jezik čija se standardizacija nakon raspada Jugoslavije odvija u više centara. Stoga danas možemo govoriti o četiri standardne varijante ovoga policentričnog jezika: bosanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom, pri čemu prve tri varijante imaju ulogu službenih jezika u BiH. Naravno, pored različitih imena, u ove četiri varijante ugrađene su nacionalne jezičke specifičnosti zajednica koje se njima služe. Međutim, stanje u BiH utoliko je složenije zbog toga što se, za razliku od razgovornog jezika u kojem se prepliću i prožimaju jezičke odlike koje bismo pojednostavljeno mogli nazvati *zapadnim* i *istočnim*, u službenoj upotrebi, u skladu sa zakonodavno-pravnim ustrojstvom BiH, svi dokumenti pišu na trima službenim jezicima, što je jedna od specifičnosti BiH u širim okvirima.

U svjetlu ovoga, knjiga E. Mešanović-Meša pod naslovom *Trojezičnost u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu* višestruko je korisna jer dolazi iz pera autorice koja je vrstan poznavalac stanja službenih jezika u BiH. Naime, u svojim dosadašnjim

istraživanjima Mešanović-Meša objavila je zamašan broj radova i studija o ovoj problematici analizirajući različite aspekte ovih dokumenata. Naročito se ističe studija *Jezik u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu* (2019) kao najznačajniji doprinos proučavanju jezika službenih dokumenata. Stoga je riječ o autorici koja je najpozvanija da ponudi praktična rješenja koja mogu olakšati proces jezičke adaptacije službenih dokumenata, a upravo knjiga koju ovdje prikazujemo iz jednog posve novog ugla analizira stanje u trima jezičkim varijantama odabranih dokumenata.

Knjigu čini ukupno osam poglavlja: pored uvodnog poglavlja, zaključka, sažetaka, indeksâ i literature, šest poglavlja donosi jezičku analizu odabranih dokumenata.

U uvodu autorica tvrdi da je jezička situacija u Bosni i Hercegovini danas drugačija od one u ostalim državama nasljednicama bivše Jugoslavije (za historiju jezika u Bosni, v. u radu Ovčina i dr. 2021). Dok je drugdje bilo moguće povezati naziv jezika s nazivom zemlje, to nije bilo moguće u slučaju u Bosni i Hercegovini zbog složene etničke raznolikosti (str. 11). Takvo stanje je i u Crnoj Gori, gdje dio tamošnjih govornika ne povezuje automatski naziv države s nazivom jezika (Dudás 2023: 145–159; Henzelmann 2024: 242–243; Vujović i Henzelmann 2025: 45). Uvodna rasprava koja prethodi analizi donosi kratak osvrt na administrativni funkcionalni stil i njegove specifičnosti te na model trojezičke službene upotrebe u zakonodavno-pravnim dokumentima. Kako je pitanje službenog „prevođenja” dokumenata u BiH predmet različitih rasprava, autorica se fokusira na nekoliko odabranih dokumenata objavljenih u službenim glasilima između 2021. i 2024. godine.

Centralni dio, zapravo glavninu knjige, čini šest poglavlja u kojima se komparativno raščlanjuju verzije dokumenata na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Nakon kratkih uvoda o vrstama dokumenata, autorica minucioznom analizom, u koju je uključena i statistička obrada, donosi pregled razlika u verzijama dokumenata dovodeći jezičke specifičnosti u relaciju s normativnim priručnicima bosanskog, hrvatskog i srpskog. Zanimljivo je da u mnogim slučajevima autorica otkriva jezičke specifičnosti koje nisu svojstvene standardu u čijoj se verziji pojavljuju, što ukazuje na to da je ujednačavanje dokumenata daleko od dosljednog. Osim toga, različiti normativni priručnici bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika nerijetko se različito odnose prema pojedinim jezičkim pojavama tako da se u okviru jednog standarda neki likovi tretiraju i standardnim i nestandardnim, u zavisnosti od normativa, što predstavlja velik problem lektorima koji se moraju odlučiti koji će priručnik standardnog jezika slijediti. Sve to rezultira vrlo neujednačenim stanjem koje dovodi u pitanje smisao kompletnog procesa adaptacije. U analizi koju je provela Mešanović-Meša prvi put se prezentira mogućnost prevazilaženja ovoga problema stvaranjem *zajedničkog predloška* koji bi ne samo olakšao proces adaptacije nego bi ponudio i

verzije sačinjene prema standardima. U tzv. zajedničkom predlošku određene jezičke pojave bile bi neutralizirane, pisane na način prihvatljiv u sve tri norme, tako da bi se broj razlika smanjio. Pažljivom analizom autorica je izolirala brojna rješenja koja bi u pretpostavljenom predlošku u značajnoj mjeri smanjila broj razlika. Neka od njih su: pisanje datuma brojkama, bez naziva mjeseci; korištenje skraćenica za riječi *tačka/točka*, *stav/stavak* i *član/članak*; pisanje futura I tako što će se enklitika pomjeriti prema početku; likovi *izdan*, *izravan*, *ovlašten*, *iskorišten*, *zavisiti*, *osigurati/osiguravati*, *sudjelovati*, *izvještaj*, *razdoblje*, *suradnja*, *upotreba*, *isprava*, *osoba*, *fotokopija*, *razmjerno* itd. prihvaćeni su u svim standardima; lekseme *dužina* i *duljina* mogu se upotrijebiti u sve tri verzije; prijedložni izrazi *u skladu s(a)*, *na osnovi* ili *na temelju* te prijedlog *sukladno* prihvaćeni su u sve tri norme; pokretni vokal *a* može se i ne mora upotrijebiti ni u jednoj verziji itd. Dakako, postoje i određene razlike u standardima koje nije moguće neutralizirati: npr. u bosanskom i hrvatskom standardu je *duhan*, dok je u srpskom *duvan*; u bosanskom i srpskom je *akciza*, dok je u hrvatskom *trošarina* (str. 17). U studiji su pažljivo analizirane različite jezičke pojave, njihov odnos prema važećim normativima, uz navođenje sličnosti i razlika u bosanskom, hrvatskom i srpskom, tako čitalac može dobiti precizan uvid zasnovan na statističkoj obradi razlika među varijantama. Pored ortografskih, raščlanjene su tvorbene i leksičko-semantičke razlike te odnos ovih standarda prema riječima stranoga porijekla.

U zaključku knjige sumirani su najvažniji nalazi. Autorica napominje da postoje brojne nedosljednosti u ispitivanim pravnim tekstovima jer se uvijek ne slijede propisane posebnosti bosanskog, hrvatskog ili srpskog standardnog jezika. Stoga tekstovi u suštini ne odražavaju propisanu jezičku upotrebu, dok su ponekad razlike zapravo varijante koje se javljaju na standardizirani način u sva tri varijeteta (str. 152–153). Ostaje da se vidi da li će ponuđena rješenja za prevazilaženje dosadašnje uglavnom loše prakse „prevođenja” potaknuti nadležne za rješavanje ovoga problema kroz pravljenje digitalnih alata i zajedničkog predloška.

Na kraju, nema sumnje u to da službeni jezici u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji imaju zajedničku osnovu, ali neke razlike ponekad služe kao sredstvo za vještačko udaljavanje standarda iako normativi sva tri jezika nerijetko dozvoljavaju varijante koje se forsiraju kao razlike. Stoga je u budućim istraživanjima potrebno ispitati koegzistenciju triju standardnih jezika s ciljem njihovog približavanja, a ne udaljavanja. Monografija E. Mešanović-Meše je važan korak ka detaljnijem istraživanju specifičnosti bosanskog, hrvatskog i srpskog kao pravnih jezika danas. Rezultati su relevantni i pomažu nam da bolje razumijemo jezičku stvarnost u Bosni i Hercegovini. Stoga se nadamo da će ova knjiga biti široko prihvaćena u naučnoj i stručnoj javnosti.

LITERATURA

- DUDÁS, Előd. 2023. *Od povijesti jezika do jezične politike*. (Opera Slavica Budapestiensia. Linguae Slavicæ). Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- HENZELMANN, Martin. 2024. „Language in Post-Yugoslav Montenegro: An Unstable Complex of Contested Values”. *Zeitschrift für Slawistik. Journal of Slavic Studies* 69 (2): 229–255.
- MEŠANOVIŠ-MEŠA, Emira. 2019. *Jezik u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu*. Sarajevo – Mostar: Slavistički komitet – Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.
- OVČINA, Ismet, Mehmet KARDAŠ i Muamera SMAJIĆ. 2021. „Poljičke isprave – čuvanje, zaštita i prezentacija dokumenata iz arhiva Poljičke republike pisanih bosančicom. Poljica Documents – Protection and Presentation of Documents from the Archive of the Poljica Republic Written in Bosančica”. *BOSNIACA. Journal of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina* 26: 72–80.
- VUJOVIĆ, Novica i Martin HENZELMANN. 2025. „Jezički pejzaž u Crnoj Gori – stanje i perspektive. The Linguistic Landscape of Montenegro: State of Art and Perspectives”. *Lingua Montenegrina* 35 (1): 35–51.

Mehmed Kardaš
Martin Henzelmann

PRVI BERAMSKI MISAL – IZDANJE IZ ZLATNOGA DOBA HRVATSKOGA GLAGOLJAŠTVA

Prvi beramski misal: Hrvatskoglagoljični rukopis iz 15. stoljeća.
Sv. 1: faksimil. Biblioteka Spomenici, knjiga 6. Glavni urednik Milan Mihaljević. Staroslavenski institut, Zagreb, 2024., 494 str.

Prvi beramski misal: Hrvatskoglagoljični rukopis iz 15. stoljeća.
Sv. 2: transliteracija. Biblioteka Spomenici, knjiga 6. Glavni urednik Milan Mihaljević. Staroslavenski institut, Zagreb, 2024., 554 str.

UDK: 272*003.349.1(497.5)

DOI: 10.15291/csi.4915

U Znanstvenome centru izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo Staroslavenskoga instituta, kojemu je glavni predmet istraživanja skupina rukopisnih glagoljičnih kodeksa iz istarskoga gradića Berma, objavljeni su 2024. godine faksimil i transliteracija *Prvog beramskog misala*. Ranije su u sklopu multidisciplinarnе istraživačke djelatnosti Centra objavljena dva brevijara: *Drugi beramski brevijar*: 1. dio 2018. godine, 2. dio 2019. godine te *Prvi beramski brevijar* 2022. godine, kao i popratne knjige studija.

Misal je temeljna katolička liturgijska knjiga koja služi za pripremu i sâm obred slavljenja euharistije. Tijekom obreda mise nalazi se na oltaru te je redovito najljepša i najuglednija knjiga u svome pismu. Ukupno je očuvano dvadesetak rukopisnih cjelovitih misala pisanih glagoljicom, a svi potječu iz 14. i 15. stoljeća. Svi hrvatskoglagoljični misali nose naziv *Misal po zakonu rimskoga dvora* što znači da su to misali po zapadnome obredu, uključujući i *Prvotisak hrvatskoglagoljskoga misala* iz 1483. godine.

Prvi beramski misal, koji se u starijoj literaturi nazivao *Prvim ljubljanskim misalom*, hrvatskoglagoljični je rukopis iz 15. stoljeća koji se danas pod signaturom *M_s 162* (stara signatura: *C 162a/2*) čuva u Narodnoj i univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani. U ranijoj literaturi označivao se kraticom MLab1, a danas kao MBer1.

Sadrži 243 pergamentna lista veličine 34,5 X 25,5 cm. Na početku knjige dodan je jedan list, a na kraju su dodana još dva lista. Na listu dodanome na početku knjige na-

lazi se misa na drugoga srpnja: *misa v čast' pohoeniê b(la)ženie d(ê)vi M(a)rie k(a)ko poh(odi) Elisavtu* (1r). Posljednji dodani list sadrži povijesnu bilješku iz 1596. godine koja potvrđuje da se rukopis upotrebljavao u Bermu, pitoresknome istarskom gradiću u blizini Pazina: *.č. f. p. e. miseca ijulea dan .e. (=6) kada to zapisah ê pre Martin Milohanić plovā(v)Berme va to vreme i to leto vazeše Senani Klis i ubiše vrāgi naše i opet vazeše Klis. Pogubi ih Bog i Deva Maria*. Kao i ostali hrvatskoglagoljični liturgijski rukopisi pisan je u dva stupca, od kojih svaki sadrži 30 redaka.

Kodeks sadržava temporal, uskrсну tablicu i kalendar, obred blagoslivljanja vode za svaku nedjelju i blagoslov leće na Sv. Barbaru, misni red, sanktoral, komunal, zavjetne i mrtvačke mise te različite obredne tekstove. Prvi svezak ovoga izdanja donosi faksimil misala (494 stranice), a drugi latiničnu transliteraciju (554 stranice). Uz transliteraciju nalaze se popratni tekstovi: *Predgovor* (str. 5), *Načela transliteriranja* (str. 7), *Marginalni zapisi* (9–10), *Bibliografija* (11–48), *Biblijska čitanja* (49–55) i *Katalog zbornih molitava* (56–66).

Tekst *Prvoga beramskog misala* na latinicu su preslovali: Vesna Badurina Stipčević, Marko Brkljačić, Dajana Ćosić, Marija-Ana Dürrigl, Josip Galić, Kristijan Kuhar, Ana Mihaljević, Milan Mihaljević, Kristian Paskojević, Sandra Požar, Andrea Radošević, Ana Šimić, Marinka Šimić, Jozo Vela, Sanja Zubčić i Mateo Žagar, a priredio je Milan Mihaljević. Marginalne bilješke i zapise transliterirao je Ivan Botica.

Pri transliteraciji znanstvenici su se vodili uobičajenim načelima, koja su se ustalila u izdanjima Staroslavenskoga instituta. To znači da je tekst raspoređen u retke i stupce na isti način kao u izvorniku te da se pridržavalo načela slovo za slovo, tj. znak za znak. Nadredna su slova spuštena u redak, dok su dijelovi teksta pisani crvenom bojom ili kombinacijom crvene i koje druge boje preneseni crvenom bojom. Pri razvezivanju i rekonstrukciji teksta autori su se radi jednostavnosti služili samo okruglim zagradama.

Latinična transliteracija cjelovitoga teksta iznimno je vrijedna te će poslužiti ne samo paleoslavistima i paleokroatistima već i širemu krugu javnosti zainteresiranome za hrvatskoglagoljičnu pismenu baštinu.

U pripremi je i knjiga *Studije o beramskim misalima* koja će biti posvećena pismu, iluminaciji, liturgijskome sastavu, književnim značajkama i genologiji tekstova, jeziku te novijoj povijesti beramskoga glagoljaštva.

Prema istraživanju Marije Pantelić, *Prvi beramski misal* (Mber1) prepisao je pisar glagoljaš Bartol Krbavac koji je djelovao na južnokrbavskome i istarskome području početkom 15. stoljeća. Bartol Krbavac osim *Prvoga beramskog misala* autor je još dvaju velikih potpunih i umjetnički dotjeranih misala: *Berlinskoga* i *Ročkoga*, kao i *Humskoga brevijara* te izgubljenoga *Bakarskoga brevijara*. Nijedan od očuvanih Bar-

tolovih kodeksa ne donosi izrijekom podatak o mjestu nastanka, a svi su pisani uglatom glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom na pergameni. Jezik Bartolovih kodeksa poprilično se razlikuje, počevši od njegova najranijeg rukopisa *Berlinskoga misala* koji je pisan ikavskom inačicom do *Ročkoga misala* koji je više ekaviziran (nakon što se Bartol Krbavac s južnokrbavskoga područja preselio u Istru), dok je u *Prvome beramskom misalu* jezik najarhaičniji. Naime, pišući svoje kodekse, Bartol Krbavac sve se više priklanjao književnomu, tj. hrvatskomu crkvenoslavenskom jeziku.

MBer1 ukrašen je brojnim minijaturama i inicijalima te se smatra najbogatije iluminiranim kodeksom ovoga čuvenog skriptora. Ovaj dobro očuvan rukopis u Ljubljani je dospio sredinom 19. stoljeća s knjižnicom istaknutoga slovenskog preporoditelja, gospodarstvenika, bibliofila i mecene Sigismunda Zoisa, s još tri hrvatskoglagoljična kodeksa: *Drugim beramskim misalom*, *Prvim beramskim brevijarom* i *Drugim beramskim brevijarom*. Ovi rukopisi pripadaju zlatnomu dobu hrvatskoga glagoljaštva, tj. 14. i 15. st. te su se od druge polovine 15. st. do prvih desetljeća 17. st. upotrebljavali u Bermu nedaleko od Pazina, zbog čega se u hrvatskoj filologiji u novije vrijeme i nazivaju beramski. U MBer1 to između ostaloga doznajemo iz kalendara u kojemu je crvenom bojom označen blagdan svetoga Martina, biskupa i ispovjednika kojemu je posvećena crkva u Bermu. Prema detaljnim istraživanjima M. Pantelić, kao predložak ovomu misalu najvjerojatnije je poslužio *Ročki misal* (oko 1420.). To dokazuje paleografska i jezična analiza misalskoga teksta, zapis Bartolova imena u „memento vivorum” te navodu župnoga zaštitnika sv. Martina u liturgijskom kalendaru da je blagdan *duplex*.

U *Prvome beramskom misalu* nalazimo neočekivano mnogo liturgijskih i neliturgijskih dopuna i bilježaka. Prema Ivanu Botici i Sandri Požar, riječ je o dopunama svetcima koji su se štovali u Bermu, zapisima o posvetama crkava i oltara te imenima popova glagoljaša iz Berma, a najviše je takvih bilježaka uz kalendar (f. 134v–137r). One također potvrđuju da se rukopis upotrebljavao u Bermu.

Kalendar je u MBer1 zanimljiv i zbog alegorija mjeseci, odnosno sličica koje prikazuju poslove koji se obično obavljaju određenoga mjeseca u godini. Treba istaknuti da je uz *Hrvojev misal* MBer1 jedini očuvani glagoljični kodeks koji sadrži alegorije mjeseci.

siječanj (envar') grijanje uz otvoreno kućno ognjište; veljača (pervar') rezidba vinove loze; ožujak (mar'čb) sječa drva; travanj (aprilb) sjetva; svibanj (mai) pčelarstvo; lipanj (iûnb) kosidba trave; srpanj (iûlêi) žetva žita; kolovoz (avgustb) šibanje vrbovim ili ljeskovim prućem; rujanj (sektebar') berba grožđa; listopad (oktebar') oranje; studeni (novembarb) svinjokolja; prosinac (dektebar') koledanje iliti ophodi čestitara između Božića i Tri kralja.

Prvi beramski misal u izdanju Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo svjedok je sredine i vremena u kojemu se upotrebljavao, kao što potvrđuju marginalne bilješke, dodatci i kalendarske slike. Ovo izdanje plod je dugogodišnjega sustavnog rada znanstvenika Centra okupljenih pod vodstvom akademika Milana Mihaljevića. Obradom još jednoga rukopisa iz Berma nastavlja se model istraživanja glagoljaških pisarskih središta koji se može primijeniti i na ostale skriptorije i rukopise. U pripremi je i knjiga *Studije o beramskim misalima* čime će se zaokružiti istraživanje važnoga pisarskog središta hrvatskoglagoljičnih rukopisa te ostvariti jedinstven podvig u hrvatskoj slavistici, a zasigurno i šire.

LITERATURA

- BOTICA, Ivan i Sandra POŽAR. 2022. „Povijesni podatci u marginalijama glagoljskih misala i brevijara iz Berma u Istri”. *Povijesni prilozi* 41 (63): 69–111. URL: <https://doi.org/10.22586/pp.v41i63.23200> (28. 7. 2025.)
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2020. *Crtice o hrvatskom glagoljaštvu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatski katolički radio.
- FERENČAK, Ivan. 2019. „Nova zapažanja o iluminatorskome opusu skriptorija Bartola iz Krbave”. *Ars Adriatica* 9: 61–74. URL: <https://doi.org/10.15291/ars.2924> (30. 7. 2025.)
- MEDIĆ, Igor. 2024. „Izdanje Prvoga beramskog brevijara i popratne knjige studija: *Prvi beramski brevijar. Hrvatskoglagojski rukopis s kraja 14. stoljeća*. Sv. 1: faksimil. Biblioteka Spomenici, knj. 4. Ur. Milan Mihaljević. Staroslavenski institut, Zagreb, 2022., 182 folije. *Prvi beramski brevijar. Hrvatskoglagojski rukopis s kraja 14. stoljeća*. Sv. 2: transliteracija. Biblioteka Spomenici, knj. 4. Ur. Milan Mihaljević. Staroslavenski institut, Zagreb, 2022., 405 str. *Studije o Prvome beramskom brevijaru*. Bibliotheca Glagolitica Croatica, knj. 5. Ur. Ana Mihaljević, Milan Mihaljević i Andrea Radošević. Staroslavenski institut, Zagreb, 2023., 430 str.”. *Slovo* 74: 393–402. URL: <https://hrcak.srce.hr/index.php/325748> (28. 7. 2025.)2022., 182 folije. MM R74.
- PANTELIĆ, Marija. 1964. „Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca”. *Radovi Staroslavenskog instituta* 5: 5–98. URL: <https://hrcak.srce.hr/14027> (28. 7. 2025.)

Lucija Šimić

СОВРЕМЕННЫЕ КОРОТКОМЕТРАЖНЫЕ ФИЛЬМЫ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

**Natallia Kabiak: *Learn Russian through Contemporary Short Film.*
London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2024.
ISBN: 978-1-032-73938-0**

UDK: 791.5*811.161'243

DOI: 10.15291/csi.4916

В престижном научном издательстве *Routledge Taylor & Francis Group* вышло в свет первое издание учебного пособия, посвящённого использованию аутентичных короткометражных фильмов в преподавании русского языка как иностранного. Автор пособия – Наталья Кабяк, преподаватель РКИ на кафедре русского языка факультета гуманитарных наук Университета Мельбурна (Австралия).

Пособие, рассчитанное на уровень владения языком B1 – C1, состоит из 12 глав, в каждой из которых представлена методическая разработка занятия по короткометражному художественному фильму. Материалом послужили российские и казахстанские фильмы, снятые в период с 2014 по 2022 год.

Следует отметить, что использование короткометражных художественных фильмов в практике обучения русскому языку как иностранному представляется весьма эффективным благодаря ряду преимуществ. Продолжительность таких фильмов составляет, как правило, 10–20 минут, что даёт возможность проведения преддемонстрационного, демонстрационного и последемонстрационного этапов работы на одном занятии. Использование короткометражных фильмов в обучении РКИ способствует расширению и обогащению лингвокультурной компетенции обучающихся. Формат короткометражного фильма открывает также широкие перспективы для формирования и развития языковых навыков и речевых умений, поскольку процесс работы с аутентичным кинотекстом позволяет задействовать все виды речевой деятельности: аудирование, чтение, говорение и письмо. Фильмы позволяют обучающимся обсу-

дить жизненные ситуации и проблемы, которые демонстрируются на экране, помогая, таким образом, погрузиться в языковую среду. Кроме того, короткометражный фильм акцентирует внимание на глубоком раскрытии одной темы или характера персонажа и отличается насыщенностью сюжета, эмоциональной динамикой и выразительностью, что особенно актуально с учётом «клипового мышления» современной аудитории, которой сложно воспринимать большое количество информации и сосредоточиваться на длинных повествованиях.

Несомненным достоинством рецензируемого учебного пособия является комплексный подход к проведению занятия по РКИ с использованием короткометражной кинокартины. Детально разработаны все этапы работы с аутентичным видеоматериалом.

На преддемонстрационном этапе, до просмотра короткометражного фильма, обучающимся даётся задание прочитать название фильма и предположить, о чём может быть фильм с таким названием. Предлагается также ознакомиться с краткой информацией о фильме и с толкованием ряда слов и выражений, необходимых для понимания его содержания. Особое внимание уделяется разъяснению значений используемых в речи героев фильма разговорных, разговорно-сниженных и жаргонных слов, которые могут вызывать затруднения у иностранных учащихся.

После просмотра предлагается обсудить впечатления о фильме, провести дискуссию на тему, связанную с сюжетом, прокомментировать отзывы зрителей о фильме, размещённые на сайтах в Интернете. Пособие содержит также упражнения по словообразованию и грамматике. Последемонстрационный этап работы с фильмом включает задания, нацеленные на проверку понимания сюжета, закрепление и активизацию в речи новых слов и выражений. Материалы пособия насыщены творческими заданиями. Обучающимся предлагается придумать своё название фильма, предложить свой вариант дизайна постера к нему, написать отзыв о фильме или эссе на одну из тем, связанных с сюжетом, а также пройти тест для внимательных зрителей на проверку понимания диалогов фильма.

Учебное пособие отличается стройностью и логичностью изложения материала, детальной продуманностью и доказательностью приводимых заданий и типов упражнений. Следует особо отметить, что предоставленный материал может быть использован для индивидуального подхода к работе в аудитории с учётом состава обучающихся и их уровня владения русским языком. Пособие содержит ключи к заданиям, что особенно важно для самостоятельной работы.

Учебное пособие Натальи Кабьяк может быть полезным, в первую очередь, преподавателям РКИ и студентам, изучающим русский язык как иностранный, а также всем, кто изучает русский язык самостоятельно.

Marina Radčenko

POLUOTOK IZMEĐU MINULE PROŠLOSTI I ŽIVE SADAŠNJOSTI

Pelješki zbornik 5. Uredila Jasenka Maslek. Dubrovnik, 2024.
ISBN: 9770351209001

Prvi svezak *Pelješkog zbornika* objavljen je davne 1976. godine. Njegov glavni i odgovorni urednik bio je Stjepan Vekarić, dok su u sastavu uredništva bili ugledni pelješki povjesničari, arheolozi i arhivisti: Ivo Ferenca, Igor Fisković, Frano Glavina, Zdravko Šundrica i Matko Župa. U predgovoru koji tada potpisuje akademik Igor Fisković istaknuto je da ovaj zbornik predstavlja realizaciju davne želje „svih Pelješčana da se javnosti pruži detaljnija slika o minulom i suvremenom životu” na poluotoku, tako da se u obliku periodične znanstvene publikacije na jednom mjestu okupe stručni radovi i prilozi o pelješkoj prošlosti i sadašnjosti iz raznih perspektivā i disciplinā. U tome prvom svesku bili su zastupljeni radovi koji obrađuju teme iz starije i novije povijesti te prikazuju kulturnu baštinu i prirodne osobitosti poluotoka. Upravo na tim polazištima objavljena su i sljedeća dva sveska *Zbornika* – 1980. i 1984., dok je posljednji broj iz 1987. godine bio zamišljen tematski, vezan uz pelješko brodarstvo.

Nakon gotovo četiri desetljeća pauze, 2024. godine, u izdavaštvu Kulturno-umjetničkog društva „Putniković”, objavljen je peti *Pelješki zbornik*. Kao i prethodni zbornici, i ovaj je svezak zamišljen kao stručno-znanstveni forum za teme Pelješca i širega dubrovačkoga povijesnog kruga. Glavna urednica Jasenka Maslek u predgovoru zahvaljuje svima koji su svojim radom i zalaganjem doveli do obnavljanja ovoga, za Pelješčane iznimno bitnoga, *Zbornika*. Također, spominje i društva i ključne osobe za pokretanje prvih brojeva – Društvo Pelješčana u Zagrebu i Dubrovniku, na čiju je inicijativu pokrenut prvi broj, zatim poimence Stjepana i Nenada Vekarića te Cvita i Igora Fiskovića, članove prvoga Uredničkog odbora. Glavni je urednik prva tri sveska bio Stjepan Vekarić, dok je posljednji, tematski svezak, uredio Cvito Fisković. Naglašavajući tradiciju na kojoj su prethodni svesci objavljeni, Maslek navodi da se *Zbornik* namjerava „profilirati kao stručno-znanstveni časopis koji objavljuje radove iz različitih disciplina humanističkoga područja znanosti, ali i teme iz domene društvenih i prirodnih znanosti koje su povezane sa širim pelješkim okruženjem i prostorima bivše Dubrovačke Republike” (Maslek 2024: 5). Nadalje, Maslek naglašava da se u novom svesku *Pelješkoga zbornika* nastojala slijediti struktura prethodno objavljenih svezaka (s iznimkom posljednjega), pa su radovi podijeljeni u tri tematske cjeline: „Rasprave

i članci”, „Prikazi i recenzije” te „Iz zaboravljenih *škafetina*” (nekadašnje poglavlje „Zapisi i sjećanja”), što odgovara prvotnoj viziji o zborniku koji okuplja znanstveno djelovanje i istraživanja kulturne baštine. Osim tematski i strukturno, peti zbornik s prva četiri sveska dijalogizira i vizualno. Na naslovnici je prikazana zemljopisna karta *Stato di Ragusi: Bocca del Fiume Narenta, Isole di Lesina e Curzola nella Dalmatia prosedutte Dalla Serenissima Republica di Venetia* (Vincenzo Maria Coronelli).

Zbornik sadrži četrnaest priloga podijeljenih u tri spomenute cjeline; u prvom poglavlju „Članci i rasprave” može se pročitati riječ glavne urednice Jasenke Maslek, predgovor Igora Fiskovića, bibliografija radova o poluotoku Pelješcu te šest kategoriziranih radova. U poglavlju „Prikazi i recenzije” četiri su prikaza, dok posljednje poglavlje, „Iz zaboravljenih *škafetina*”, prenosi kratku biografiju i pjesme pučkoga pjesnika Antuna Troboka.

Prvi rad „Bibliografija radova o Pelješcu” u suautorstvu pišu Irena Ipšić, izvanredna profesorica, i Jasenka Maslek, profesorica koja je doktorirala na temi pelješkoga vinarstva. Rad nudi abecedno i kronološki koncipiranu studiju koja istraživačima pruža stabilnu početnu točku istraživanja. Autorice naglašavaju da su ponajprije obuhvaćeni radovi iz društveno-humanističkog područja, uz najavu da će prirodoslovne i tehničke bibliografije, koje su zasad samo djelomično zastupljene, biti dopunjene u sljedećim svescima. Također, izražavaju nadu da će ovako koncipiran rad svim znanstvenicima tijekom istraživanja omogućiti brz pronalazak bibliografskih jedinica, ali i da će svim zainteresiranima ponuditi uvid u raznolike teme i radove vezane uz poluotok Pelješac. Autor dvaju stručnih radova pelješki je povjesničar Ivan Pamić. U članku „Grad – spomen prapovijesne gradine u Nakovani u povijesnim vrelima i usmenoj predaji” rekonstruirao prapovijesnu gradinu, spajajući pritom povijesne izvore i usmenu tradiciju te istražujući znanstvene mogućnosti usmene predaje. U svome drugom članku, „Arheološka topografija Vignja – reinterpretacija starih i pregled novih nalaza iz rimskog razdoblja (1. – 4. stoljeće)”, donosi nova tumačenja crteža broda, korekciju čitanja nadgrobne ploče te prikaz dosad neobjavljenih nalaza (novac, keramika). Nakon arheoloških spoznaja o prapovijesnim nalazima, u izvornome znanstvenom članku „O govorima na poluotoku Pelješcu (jučer, danas, sutra)” autorica, redovita profesorica Marijana Tomelić Čurlin koja izvodi kolegije iz dijalektologije i povijesti jezika na splitskoj kroatistici, nudi dijalektološku analizu specifičnih peljeških govora. Pritom, uokviruje poznatu čakavsko-štokavsku isprepletenost kroz povijesne i demografske promjene te daje kritički pregled i ograničenja ranijih klasifikacija. Naglasak je na dinamičnosti jezičnih promjena pod utjecajem migracija i standardnog jezika te važnosti očuvanja izvornog govora. Zatim slijede tri rada koja istražuju kulturnu baštinu, usmene predaje i običaje na Poluotoku. Jasenka Maslek u preglednom članku „Svećenički poziv – potreba ili duhovno poslanje (na primjerima s poluotoka Pelješca i iz Konavala u

drugo polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća)” nudi novi pogled na ustaljenu tradiciju u spomenutom vremenskom okviru te propituje uvriježeno mišljenje da su zaredjenja redovito bila posljedica siromaštva. Analizom dostupnih primjera, pokazuje složeniju sliku u kojoj su status, nasljeđivanje i prestiž djelovali kao jednako važni motivatori. U šestom radu *Zbornika* „Pelješki zavjeti – oblik tradicijskog vjerovanja” autorica Marija Jozović istražuje narodna vjerovanja i ispituje tradiciju zavjetovanja u 21. stoljeću na području Župe pelješke, koje, premda transformirano društvenim promjenama, i danas čuva identitetsku funkciju, osobito u seoskim sredinama. Tematski se nastavljaajući na taj rad, autori Tonko Barčot i Antonija Prišlić u izvornome znanstvenom članku „Žrtva kralja. O običaju paljenja ‘kraja’ i ‘krajica’ na Pelješcu” daju detaljan opis u naslovu spomenutih običaja, na temelju dostupnih izvora te provedenog istraživanja u kojem je sudjelovalo 68 kazivača različitih generacijskih pripadnosti (rođenih između 1928. i 1996. godine).

Nakon poglavlja „Članci i rasprave”, donose se „Prikazi i recenzije” u kojima se kroz četiri prikaza nudi uvid u recentne publikacije blisko vezane uz pelješko područje: Minela Fulurija Vučić prikazuje *Malostonski zaljev – Kraljevstvo kamenice*, Ana Prohaska Vlahinić nudi uvid u knjigu *Običaji i narodna vjerovanja na Pelješcu. Prema zapisima Nikole Zvonimira Bjelovučića*, Joško Jelavić prikazuje *Ribarstvo u općini Trpanj – Leute moj* autora Stanka Karamana, dok se Marin Ivanović osvrće na knjigu *Majstor s našeg mora. Život i rad Celestina Medovića* autora Nedjeljka Subotića (ur. Antun Karaman). Poglavlje „Iz zaboravljenih *škafetina*” prenosi za kulturnu baštinu vrijedne stihove i kratku biografiju pučkoga pjesnika Antuna Troboka, koji je, osim priložene „Pisme o lipoj Margi”, autorom više pjesmama o Celestinu Medoviću.

Dakle, kao što je najavljeno u predgovoru *Zbornika*, uredništvo svjesno inzistira na interdisciplinarnom pristupu te su u *Zborniku* zastupljene teme od arheologije i povijesti, preko dijalektologije, do etnologije i kulturne antropologije. Revitalizacija *Pelješkog zbornika 5* iznimno je vrijedno nastojanje da se očuva kulturni identitet poluotoka Pelješca te da svim istraživačima omogući prostor na kojem će moći znanstveno djelovati. Sadržajno, peti svezak *Pelješkog zbornika* nudi ravnotežu između tradicije i obnove te kao nasljednik starijih svezaka, čuva prepoznatljive forme te otvara prostor interdisciplinarnom pristupu. Bibliografska podloga, dvije povijesno-arheološke studije, rad iz dijalektologije i tri rada iz područja etnologije, uz prikaze recentnih znanstvenih publikacija, čine ovaj svezak vrijednim za sve koji se bave Pelješcem, bilo profesionalno ili iz rasonode. Također, objava *Pelješkoga zbornika 5* predstavlja i ozbiljan doprinos humanističkim i društvenim znanostima.

Mirna Glavinić

| **POZIV NA SURADNJU** |

POZIV NA OBJAVLJIVANJE RADOVA U TEMATSKOME BROJU ČASOPISA *CROATICA ET SLAVICA IADERTINA*

Kulturno pamćenje i kanon (hrvatske) dječje književnosti

Polazeći od pojmova *kulturnoga pamćenja* (Assmann 2005; Assmann 2008) i *književnoga kanona* (Guillory 1993; Herrnstein Smith 1988; Bloom 1994; Protrka 2008) tematskim se brojem želi potaknuti rasprava o oblikovanju i (re)interpretaciji suodnosa kulturnoga pamćenja i kanona (dječje) književnosti, pritom razumijevajući *kulturno pamćenje* kao otvoren, društveno uvjetovan proces koji je oblikovan u odnosu prema povijesti, istovremeno i odvojen od nje, podložen ideološkim distorzijama te dugotrajnim razdobljima potiskivanja ili revitaliziranja. Pojam kulturnoga pamćenja priziva sjećanje i kulturno trajanje, u temeljima je identitetskih interpretacija svake društvene zajednice te je usmjeren konkretnim uporištima u prošlosti – posebnim (kanonskim) nositeljima (piscima i djelima) utisnutim u stvaranje i oblikovanje kulturne, ali i književne povijesti. S druge strane, književni je kanon kao dijakronijska okosnica nacionalne književnosti i kulture propulzivna kategorija, dio je kulturnoga pamćenja zajednice koju (re)prezentira, oblikovan je u sinergiji umjetničkih i izvan-književnih vrijednosti te predstavlja svojevrsni proces potvrđivanja nacionalne zajednice (Protrka 2008).

Dječja je književnost kao istraživačko polje dugo imala marginalni status, smještajući se na rubne pozicije humanistike, u svojevrsnome procjepu između humanističkih i odgojnih znanosti, određujući svoj istraživački fokus od isključivo književnih aspekata teksta do njegovih recepcijskih učinaka u odgojno-obrazovnome kontekstu. Ipak suvremene kulturološki usmjerene interpretacijske paradigme, uz uvažavanje stilsko-poetičkih osobitosti dječje književnosti i specifičnosti implicitnoga čitatelja kojega diskurs dječje književnosti proizvodi, mijenjaju razumijevanje dječje književnosti i istraživačke joj pristupe te u potrebnome interdisciplinarnom dijalogu otvaraju višestruke interpretativne mogućnosti i perspektive koje se oblikuju u interakciji sa širim kulturnim predodžbama o djetinjstvu i djetetu. Stoga se metodologija imagologije i kulturalnih studija čini posebno pogodna za ovakve interpretacije jer uvažava i propituje ulogu konteksta određene književne činjenice, kao i njezin odnos prema politici kulturnoga pamćenja, što

bi trebalo rezultirati pouzdanijom i preciznijom rekonstrukcijom povijesti dječje književnosti, ali i osvjetliti naknadne prezentističke prakse koje su nerijetko rezultat društvenopovijesne i ideološke pozicije iz koje se određena književna činjenica reinterpreтира.

U kontekstu ponuđenoga naslova temata časopisa *Croatica et Slavica Iadertina* čini nam se potrebnim propitati odnose dječje književnosti i društvene kontrole (odnose moći i ideologije u diskursu dječje književnosti). U povijesnome slijedu dječju književnost možemo razumijevati i kao *lakmus* papir društvenih i ideoloških previranja koji su se odvijali u njezinu kontekstu, minuciozno ističući specifičnosti nacionalnih okolnosti strukturiranja kanona dječje književnosti, kao i diskursa o dječjoj književnosti.

Hrvatska je dječja književnost u svojem razvojnem hodu još uvijek nedovoljno istraženo područje. Različiti ideološki konteksti te državna uređenja utjecali su na oblikovanje čitateljskih praksi, aktualizirali pitanja cenzure i oblikovanja književnoga kanona, potvrđujući da novi društveni počeci uvijek prizivaju povratak prošlosti, sukreirajući kolektivno pamćenje zajednice. Zsigurno slična iskustva posjeduju i ostale slavenske kulture i književnosti, ali i zapadne kulture koje pitanjima integriteta i položaja dječje književnosti uvjetno pristupaju na drukčije načine.

Predloženi tematski poticaji:

- strategije i načini oblikovanja književnoga kanona dječje književnosti
- selektivna tradicija i kanon dječje književnosti
- kulturno pamćenje i imagološka čitanja dječje književnosti
- diskurzivno strukturirana periodizacijska paradigma u (hrvatskoj) dječjoj književnosti
- dinamika promjene periodizacijskih perspektiva kroz povijest kritičkoga bavljenja dječjom književnošću
- utjecaj povijesno-ideološkoga i kulturnoga konteksta na produkciju dječjih knjiga i na nakladničke prakse u povijesti dječje književnosti
- kanon dječje književnosti i njegov odnos prema komercijalnoj funkciji književnosti te njegov izravni doprinos komercijalnomu uspjehu književnih djela
- dječja književnost kao *označiteljska praksa*, razumijevanje odnosa produkcije dječje književnosti i kulturnoga, ideološkoga, društvenoga i zakonodavnoga konteksta
- diskurzivno oblikovane 1920-e i 1930-e godine u književnopovijesnim i književnokritičkim diskursima o dječjoj književnosti.

Potičemo znanstvenike iz Hrvatske i inozemstva da se uključe u raspravu i interpretaciju suodnosa kulturnoga pamćenja i kanona dječje književnosti iz različitih znanstvenih i metodoloških pozicija i iz drukčijih nacionalnih vizura, pritom uvažavajući interdisciplinarnost i transdisciplinarnost kao temelj znanstvenoga promišljanja o dječjoj književnosti. Radovi za tematski svezak primaju se e-poštom na adresu csi.unizd@gmail.com do 1. travnja 2026. Planirano je da svezak izađe u studenome 2026. Upute za oblikovanje članaka dostupne su na mrežnoj stranici: <http://hrcak.srce.hr/csi>.

Urednica temata
prof. dr. sc. Katarina Ivon

**CALL FOR PAPERS IN THE THEMATIC ISSUE OF
THE JOURNAL *CROATICA ET SLAVICA*
IADERTINA ENTITLED**

Cultural Memory and the Canon of (Croatian) Children's Literature

Starting from the concept of *cultural memory* (Assmann 2005; Assmann 2008) and the *literary canon* (Guillory 1993; Herrnstein Smith 1988; Bloom 1994; Protrka 2008), this thematic issue aims to encourage discussion on the shaping and (re) interpretation of the interrelationships between cultural memory and the canon of children's literature, while understanding cultural memory as an open, socially conditioned process, determined by society and shaped in relation to history, yet at the same time distinct from it—susceptible to ideological distortions and prolonged periods of suppression or revitalisation. The concept of cultural memory evokes remembrance and cultural continuity, forms the basis of identity interpretations within each social community, and is directed towards concrete points of reference in the past—through specific (canonical) bearers (writers and their works) embedded in the creation and formation of both cultural and literary history. On the other hand, the literary canon, as a diachronic framework of national literature and culture, is a propulsive category. It is part of the cultural memory of the community it (re)presents, shaped through the synergy of artistic and non-literary values, and it constitutes a particular process of affirming the national community (Protrka 2008).

As a research field, children's literature has long occupied a marginal status, situated on the borderline of the humanities, within the specific divide between the humanities and educational sciences, balancing its research focus between the exclusively literary aspects of the text and its receptive effects in educational contexts. Nevertheless, contemporary culturally oriented interpretation paradigms, with due consideration of stylistic-poetic features of children's literature and specificities of the implicit reader—who is shaped by the discourse of children's literature—are changing both the understanding of children's literature and the research approaches, thus opening multiple interpretation possibilities and perspectives, shaped through interaction with broader cultural conceptions of childhood and children, within the framework of necessary interdisciplinary dialogue. Therefore, the methodology of imagology and cultural studies seems particularly suitable for such interpretations, since it considers

and questions the role of the context of a specific literary phenomenon, as well as its relation to the policy of cultural memory, which should result in a more reliable and precise reconstruction of the history of children's literature, but also shed light on subsequent presentist practices, which often result from socio-historical and ideological positions from which the specific literary phenomenon is reinterpreted.

In the context of the proposed title of the thematic journal CSI, it seems essential to examine the relationship between children's literature and social control (the relations of power and ideology in the discourse of children's literature). Throughout history, children's literature can also be understood as a *litmus* test for social and ideological upheavals within its context, meticulously highlighting the specificities of national circumstances in the structuring of the children's literature canon, as well as the discourse about children's literature.

In the course of its development, Croatian children's literature remains an under-researched field. Various ideological contexts and political systems have influenced the shaping of reading practices, brought questions of censorship and the formation of the literary canon to the fore, and thereby confirmed that new social beginnings still evoke a return to the past, co-creating the collective memory of the community. Certainly, other Slavic cultures and literatures have similar experiences, as well as Western cultures which have always approached the questions of the integrity and position of children's literature in diverse and context-specific ways.

Proposed thematic prompts:

- Strategies and ways of shaping the literary canon in children's literature
- Selective tradition and the canon of children's literature
- Cultural memory and imagological readings of children's literature
- Discursively structured periodisation paradigm in (Croatian) children's literature
- Dynamics of changing periodisation perspectives throughout the history of critical engagement with children's literature
- The influence of historic-ideological and cultural context on the production of children's books and publishers' practices in the history of children's literature
- The canon of children's literature, its relation to the commercial function of literature, and its direct contribution to the commercial success of literary works
- Children's literature as a *signifying practice*, the understanding of the relationship between the production of children's literature and cultural, ideological, social, and legislative context
- Discursively shaped representations of the 1920s and 1930s in literary-historical and literary-critical discourses about children's literature

We encourage researchers from Croatia and abroad to participate in the discussion and interpretation of the interrelationship between cultural memory and the canon of children's literature from diverse scientific and methodological perspectives, as well as from various national standpoints, while respecting interdisciplinarity and transdisciplinarity as the foundation of scholarly inquiry into children's literature.

The papers for the thematic issue are to be submitted at csi.unizd@gmail.com by 1 April 2026. The publishing of the issue is scheduled for November 2026.

Instructions for formatting papers and the description of the editorial principles are available at <http://hrcak.srce.hr/csi>

Editor-in-chief of the thematic issue
Professor Katarina Ivon, Phd

Grafičko oblikovanje i prijelom / *Graphic design and layout*
SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITY OF ZADAR

Naklada / *Edition*
150 PRIMJERAKA / 150 COPIES

Tisak / *Printed by*
????